

57779

57779

VILÁGTÖRTÉNET

1979 SEP 4

Föld Polycibisa

'79/1

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam.

1979

1. szám.

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,
szerkesztőségi titkár: Bóka Éva

A címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collégiumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.” c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

**Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.**

Éves előfizetési díj: 60.— Ft, példányonkénti eladási ár: 18.— Ft.

Index-száma: 25.886

TARTALOM

Szücs Jenő: Nép és ország a korai középkorban	5
Immanuel Wallerstein: A nemzeti fejlődés három útja a 16. századi Európában	25
A társadalmi struktúra történeti elemzésének problémái . . . . . (Ránki György)	37
Arno J. Mayer: Az alsóközéposztály mint történeti probléma	40
Gerd Hardach: Osztályok és rétegek Németországban, 1848–1970 .	60
Benedek Gábor: František Palacký (1798–1876)	81
Adenauer emlékirataiból	91
Niederhauser Emil: Új könyvek az 1876–78-as keleti válságról	97
Történetírásunk külföldi visszhangja	106
Folyóirat-repertórium 1975/II.; 1976/I.	111

SZÜCS JENŐ:

NÉP ÉS ORSZÁG A KORAI KÖZÉPKORBAN

A *gens* vagy *natio* az antikvitásban nagyjából azt a fogalmat fedte, amit a modern etnológia „etnikai csoportnak” nevez. De csak nagyjából, a két szó nem egészen azonos aspektusban fejezte ki a „barbár nép” egységét. A rómaiak tapasztalatból jól tudták, hogy a barbárok világa nem egynemű. Egyes népek „királyok” (*reges*) uralma alatt, szervezett politikai keretek (*regna*) közt, íratlan de határozott jogszokások és intézmények szerint éltek, mások lazán összefüggő törzsi szervezetben vagy hordákban, politikailag és katonailag szervezetlenül, primitív műveltségi fokon. A két szó értékében már a római viszonyok közt is megmutatkozó különbség a barbárokra vonatkoztatva is érvényesült. A konkrétan megnevezett, Rómával kapcsolatba került, politikai és hadi vonatkozásban határozott karakterű népek megjelölése általában *gens* volt. E szó jelölte általában a „politikailag szervezett barbár nép” fogalmát. Ezzel szemben önmagában a *natio* kitétel főként olyan emberfajtára (*genus hominum*), olyan fejletlenebb törzsekre és népcsoportokra vonatkozott, melyek az antik szemlélet számára elsőrendűen „természeti értelemben” léteztek (az etimológiai kapcsolat még a jelentésben is eleven a *natura* képzetével), egzisztenciájuk mintegy kimerült az „etnográfiai” kuriózumokban. Azaz utóbbi esetben nagyjából a modern etnológia „Naturvolk” fogalmáról van szó. Más szóval azt is mondhatnók: legtöbb *gens* egyszerre mind egyazon *natiót* képezett, de valamely *natio* nem volt szükségképpen *gens*. Egyik sem volt azonban római mércével *populus*.¹

Az antik fogalomalkotás kategóriái nem voltak idegenek attól a szemléletmódtól, mely magában a barbár népfogalomban tükröződik. Az ógermán **theudo* alakra visszamenő „nép” jelentésű szavak, a gót *thiuda*, frank *theod* stb. (őfn. *diot*) szerves és megbonthatatlan egységben fejezik ki az „egyazon eredetű sokaság (vérközösség)” és ugyanakkor – a részben tágabb és bizonytalanabb „tömeg, sokaság, népség”, részben szűkebb és specifikusabban „sereg, had, kíséret” jelentésű *folc*, *heri*, *liut* szavakkal szemben – a „politikailag szervezett (egyazon uralkodó alá tartozó) nép” fogalmát.

A barbár fogalomképzés tehát, az alapvető képzetegyüttest tekintve, lényegileg egybevág a későantik *gens* tartalmával.² Ha a korai középkorban adaptált antik fogalmak segítségével akarjuk e fogalmat meghatározni, valóban elmondható, hogy a *gens tulajdonképpen nem egyéb, mint a natio elve szerint tagolódó populus, vagyis: (hipotetikus) eredetközösség módjára felfogott politikai alakulat* (alattvalói kötelék).³ Maga ez a gondolati modell, az „etnikai” és „politikai” szférának ez a jellegzetes egybeolvadása világosan utal az antik-római és a barbár-germán struktúrát a társadalomszemlélet terén elválasztó alapvető különbségre. Ugyanakkor fogalmilag koncentráltan tükröz valamit a Rómát megdőntő és egyben örökébe lépő népek csoporttudatának alkatelemeiből is.

A barbár germán *gentes* kérdése kapcsán az itt következőkben mindenekelőtt azokra a népalakulatokra kell gondolni, melyek részben már 476 előtt is számottevő szerepet játszottak a történeti szintéren s bizonyos értelemben hozzátartoznak a kései Róma történetéhez, részben pedig azokra a jelentősebb népekre, melyek az 500–600-as években váltak az alakuló „európai történelem” részeseivé. Ide tartoznak tehát azok a népek, melyek már Róma bukása előtt függő, de viszonylag önálló politikai kereteik közt és népi egységük megtartásával mint *foederati* illeszkedtek be a provinciákba: a Gallia északi területeit a Rajna alsó folyása, a Maas és Mosel vidékén kolonizáló (358 után) száli és ripuári frankok, a Gallia nyugati és déli részeibe (382), majd Hispániába húzódó nyugati gótok, a Rhône völgyébe telepedő burgundok (443) és az Afrikában királyságot alapító vandálok. Rajtuk kívül szóba kerülnek az Itáliát előzőnlő keleti gótok (475) és a későbbi langobárdok (568), valamint az Alpokon túli részekben jelentősebb szerepet játszó alemannok és bajorok, északabbra a frizek, thüringek, szászok és Britanniában az angolszászok.

Mindezek a nevek olyan népes, olykor többszázézes kötelékeket jelentenek, melyek nemcsak időben és nagyságrendjükben, hanem társadalmi-politikai szervezetükben és etnikai jellegükben is igen messze esnek az időszámításunk kezdete körüli, főként Caesar és Tacitus leírásából ismert kis törzsektől. A 2. század végén megindult és a 3–5. században kiteljesedett nagy népmozgások — a „germán népvándorlás” — és a Rómával való konfliktusok hatására az egész *Germania Magna* mélyreható szerkezeti átalakulások színterévé vált. Az új hadi és politikai követelményeknek a régi törzsi struktúra már nem felelt meg. Nagyobb népcsoportok képződése vált időszerűvé régi törzsi kötelékek felbomlása és eltűnése, beolvadása és akkumulációja révén. E bonyolult dezintegrációs és integrációs folyamatok — bizonyos értelem-

ben véve egyfajta történeti „kiválasztás” produktumai az említett népalakulatok vagy „nagytörzsek”. Tárgyunk szempontjából, e folyamatok legalábbis két vonatkozásban közös nevezőre hozhatók: e népalakulatok javarészt és primér módon politikai integrációknak köszönhatték létüket, s elsődően politikai képletekként vonultak be az írott történelembe (többségük élén egy uralkodóval, akinek címe a római forrásokban *rex*); ugyanakkor azonban – legalábbis az általuk átfogott társadalmak zömét tekintve – már a 4–5. században többé-kevésbé homogén etnikai közösségekként mutatkoznak, sajátos történeti-etnikai tradíciókkal és a csoporttudatot meghatározó jellegzetesen etnikus jegyekkel, elsősorban a közös eredet hiedelmével. E kétféle jellegű és minőségű integráció összefüggése tükröződik a „nép” előbb említett fogalmában (*theudo).

A politikai és etnikai integráció összefüggése történetileg és tipológiai lag specifikus jelenség.⁴ A germán fejlődésben az integráló politikai faktor szerepét legtöbb esetben kimutathatóan az uralkodói hatalomnak a vándorlások idején kialakuló új formája, a „hadi királyság” (Heerkönigtum) játszotta.⁵ Miután sem a régi törzsi szervezet, sem a törzsi „királyság”, illetőleg a vérségi mítoszon alapuló királyi (*rex*) és az alkalmasság alapján választott hadvezéri (*dux*) méltóságnak számos törzsnél Tacitus által megfigyelt megosztása immár nem felelt meg a követelményeknek, általában valamely tekintélyes hadvezér egyesítette több törzs és törzstörődék erejét egy-egy hadivállalkozásra, kényszerű helyváltoztatásra, „vándorlásra” és újabb honfoglalásra. Az uralom eleinte ideiglenes volt, sorsa a hadisikertől függött, ahogy kezdetben maguk a népkötelékek sem voltak egyebek laza, felbomlásra hajlamos, etnikailag heterogén vándorlási kötelékeknel, melyekhez alkalomszerűen újabb és újabb néprészek csatlakoztak vagy szakadtak le belőle. A népalakulat egységét és jellegét a katonai uralkodó és a fegyveres kíséret (*comitatus*, ófn. *truht*) viszonya határozta meg, magának a népköteléknek a struktúrája és szervezési elve is kíséretjellegű volt. Ezt tükrözi az uralkodó valószínű eredeti méltóságneve, *truhtin* (*dryhten*, *dróttin* stb.), „A kíséret(jellegű nép) vezetője, ura”.⁶ Ha a vállalkozás sikerült, az uralkodónak sikerült örökletessé tenni hatalmát, azt nem törték meg belső vagy külső viszályok, a népalakulat pedig nem bomlott elemeire (ami egyébként gyakran megtörtént), rendszerint kezdetét vette egy újfajta uralomképződés folyamata. A római források szerint az 5. században legtöbb germán népnél egy uralkodó volt, akit a nép királyának nevezett. Az új királyi méltóság lényegileg a hagyományos-szakraális és a hadvezéri-kíséretjellegű szféra, a *rex* és *dux* funkciójának összeolvadásából keletkezett, miközben az új *stirps regia* fo-

kozatosan elnyerte a mágikus legitimitást.⁷ A fejlődés a kései ókorban általában a monarchikus hatalom kialakulása felé haladt, olyan népeknél is, amelyek korábban nem ismerték az egységes királyság intézményét (pl. gótok, alemannok, frankok). De a történeti-okozati viszony bizonyos értelemben fordítva is érvényes: többségükben azok a népalakulatok őrizték meg egységüket, melyeknél erős monarchikus hatalom alakult ki.⁸

A szóban forgó népek tehát nem „organikus” képződmények abban az értelemben, ahogy a romantika nyomán még általában a 19. század hajlamos volt szembeállítani az etnogenezis organikus folyamatát a „mesterséges” politikai faktorral. Másfelől viszont, midőn a forrásokban és magán a történeti színtéren határozottabb karakterrel előtűnnek (a 4–5. században), legtöbbjükénél már kialakult a nép organikus összetartozásának és eredetének meggyőződése, sajátosan etnikus jellegű tradíciókba ágyazottan, melyek közvetítő közege a közös nyelv volt. Az uralmi forma stabilizációja, a politikai keret egysége ilyen értelemben történeti feltételül szolgált magukban a társadalmakban lejátszódó kiegyenlítődési folyamatokhoz, melyek során fokozatosan elhomályosultak a hagyományok és az etnikai jelleg eredeti különbségei. Ezt elősegítette, hogy a népképződés rendszerint nem egyenrangú és zárt törzsi kötelékek „szövetségén” alapult, hanem különféle töredékek és néprészek időben is különböző fázisokban csatlakoztak egy-egy régi, domináns szerepet játszó törzshöz, „gentilis” maghoz, melynek hagyományai köré idővel az egész nép tradíciói kikristályosodtak, noha természetesen számolnunk kell a különféle tradíciók kölcsönhatásaival is.⁹ Egészében véve e két-három évszázados folyamatok eredményeként új etnikai képletek képződtek, ami egyebek közt nem ritkán egészen új etnonymákban is kifejezésre jut (például az alemannok, thüringek, frankok, bajorok esetében).

Szociáltipológiai és történeti értelemben e népek az etnikai közösség sajátos, a kezdetlegesebb törzs és a feudalizmus-kori territoriális képletek közti átmeneti típusát (modelljét) testesítik meg.¹⁰ Természetesen a frank, gót, langobárd stb. megjelölés nem kizárólag az etnikai jellegre, hanem továbbra is elsődlegesen a politikai keretekre vonatkozott. E népek nem alkotnak zárt és abszolút értelemben homogén etnikumokat. Nem téveszthető szem elől, hogy hosszú időn át nemcsak geográfiai, hanem demográfiai, szociális és etnikai értelemben is „mozgásban” levő képletekről van szó. A mobilitás nem zárult le az új térségekben és uralmi keretek közt sem, sőt bizonyos értelemben – mint látni fogjuk – még új formákat is öltött. Minél erősebb volt egy népkötélék, annál több idegen etnikai elemet vonzott, maguk az uralkodók pedig tudatosan is törekedtek arra, hogy kíséretüket a leg-

különbözőbb törzsi elemekből válogassák össze. A gót Alarich (410) vagy az utolsó római császárt trónjáról letaszító Odoakar seregében (476) számos törzshöz tartozó harcosok keveredtek, Alboin sem csak a langobárdok élén nyomult be Itáliába (568), hanem kíséretében a szászoktól és gepidáktól bolgárokig, szarmatákig és pannoniai szlávokig megannyi etnikum képviselve volt. Ezen túl számolni kell relatív önállóságukat el nem veszített törzsi csoportok partikuláris tradícióival is. Amikor tehát e népekről mint etnikai közösségekről van szó, az „etnikus” jelleg mindig korlátozott értelemben értendő, nem tévesztve szem elől, hogy sok tekintetben inkább tendenciákról és folyamatokról van szó, semmint zárt és „befejezett” képletekről. E népeknek csak egy – jöllehet valószínűleg domináns – része tekinthető az etnikai hagyományok részesének.¹¹ Mindez természetesen vonatkozik az etnikai tudat kérdésére is.

Etnikai tudaton általában a társadalmi csoporttudatnak azt a formáját szokás érteni, mely az adott közösség összetartozását immanensen nyelvi-kulturális és a csoport közös eredetének képzetében gyökerező történeti-tradicionális összefüggésekben tartja nyilván, e kötelékeknek egyszersmind egyén és csoport viszonyában etikailag normatív jelleget tulajdonítva. Ma első helyen a nyelv (dialektus) közösségét szoktuk kiemelni, mint alapvető „kulturális” faktort. A nyelv azonban, noha a közös tradíciók közvetítő közegként alapvető funkciót tölt be, primitívebb viszonyok között nem hangsúlyos és domináns eleme az etnikai öntudatnak. Nem mint „kulturális érték” jelentkezik, nem különös kincs, hanem mintegy természeti adottság. Nem annyira az együvé tartozás konstitutív tényezője, mint inkább az idegenektől, a másoktól való elhatárolódás, a kontraszt érzékelésének kritériuma. Ma a „kultúra” fogalmát tekintjük döntő ismérvnek, s ennek rendeljük alá az egész szokásvilágot. Az archaikus gondolkodás mechanizmusa egészen más; e kategória ebben a formában meg sem fogalmazódik. Amit ma „kultúrának” tekintünk, az jórészt a „szokások” (a hagyomány) tágas fogalmának része, a csoporttudat forrása pedig elsőrendűen nem az az érték, amit ma magasabb „kultúrteljesítményként” tartunk nyilván. A megszokás, a közösség által elfogadott hagyomány viszont etikai szankciót nyert norma. Maga a jog is a szokásvilág része, mint ilyen viszont egyszersmind „erkölcsi” kategória. Minden, ami „ősi”, az „jó”. De megfordítva is: ami „jó”, az *eo ipso* „ősi”. A történeti-kulturális tradíció ennek megfelelően funkcionálisan ugyancsak etikai-morális tényezőként épül be a közösség csoporttudatába. Éppen ez az archaikus gondolkodásra általában jellemző szokásszerűségnek alárendelt fogalmi tagolatlanság (történeti, kulturális hagyomány, mindenna-

pi szokásvilág, viselkedésmód, jog, erkölcs összefonódása) jelenti a rendkívüli etnopszociológiai kötőerőt, amennyiben „nép” és „szokások” a fogalmi struktúrában szerves egységben jelentkeznek.¹²

Mindez annyiban vonatkoztatható a kései ókori germán népalakulatokra, hogy a forrásokból töredékesen rekonstruálható egy tudattartalom, mely ha nem is genetikusan, de jellegében és motívumaiban többé-kevésbé elkülönül az adott uralmi formához, politikai szervezethez és intézményekhez kapcsolódó csoportlojalitástól, azaz specifikusan nyelvi és kulturális jegek szerint tagolódik, ha bázisát nem is az egész kulturális komplexum képezi. A szubjektív tudat számára a nép nem „kulturális” egységét, hanem hagyományközösséget, a „szokások” közösségét jelenti; a hagyományok pedig historizált módon mint „ősi szokások” nyerik el a közösség etikai szankcióját, lévén a régiség az adott szemléletmód számára a legfőbb legitimizáló erő. Egy nép etnikai egzisztenciája akkor kezdődik, ha sajátosan ön-magára vonatkozó hagyományai vannak, „története” van. Ez etnikai tudatának forrásvédke is.¹³

A tradícióképződés leginkább „ideologikus” kikristályosodási magvát az egységes eredethagyományai kialakulása és elfogadása alkotja. A közös származás képzetének nincs köze „faji” kategóriákhoz vagy kombinációkhoz, hiszen minden jövevény, individuum vagy csoport, amennyiben nyelvi-leg asszimilálódott és beilleszkedett a nép szokásvilágába, szimbolikusan részévé vált az eredetközösségnek. Egészen más természetű gondolati motívumok játszottak szerepet az eredetközösség fikciója és hiedelme kialakulásában. Mindenekelőtt egy társadalomszemléleti sajátosság. A primitív és archaikus gondolkodás a „társadalom” (a „közösség”) mibenlétének fogalmi megalkotásában és történeti genezisének elképzelésében nem képes nélkülözni a „vérközösség” modelljét. Valójában a gondolkodás a szűkebb, genealógiai sémákban felfogott társadalmi organizmusok, elsősorban a nemzetség modelljét transzponálja a tágabb népalakulatra. E fogalmi mechanizmust tükrözi, hogy a nemzetség neve (ófn. *kuani*) tágabban a „népet” is jelenti.¹⁴ Ugyanakkor az eredethagyomány egyfajta kezdetleges történeti tudat alfája, aminthogy legtöbb eredetmonda valóban, legalábbis ami a tradícióközösség magvát képező törzs múltját illeti, elhomályosult történeti elemeket és mozzanatokat is tartalmazott (őshaza, kiköltözés, vándorlás). Azáltal, hogy a nép egésze valószínűleg több-kevesebb módosulással, motívumbővüléssel elfogadta és magáévá tette egy-egy régi törzs eredetmondáját, a népalakulat „történeti egzisztenciája” az ősi múlt révén nyert hitelesítést. Azáltal pedig, hogy a monda a nép genealógiai modellekben felfogott őseit nem egy eset-

ben az istenségig, Wotanig vitte vissza, a népalakulat szakrális legitimitást nyert. Az eredethagyomány ilymódon komplex együttesben sűrítette a barbár gondolkodásra jellemző vérségi mítosz, egyfajta történeti öntudat és a hitvilág bizonyos elemeit. Mindez a nép egészére kivetítve nem csupán öntudat és büszkeség forrását jelentette, hanem a csoport iránti lojalitás szuggerációs eszköze is volt: a vérség, az ősiség és a genezis mítosza mintegy determinálta a közösség tagját.

Nem ismerjük e mondák eredeti változatát. Azok a verziók, melyeket korai középkori írók *origo gentis* címen fenntartottak a keleti gótok (Cassiodorus-Jordanes), a frankok (Gregorius de Tours, az ún. Fredegar), a nyugati gótok (Isidorus de Sevilla), az angolszászok (Beda), a langobárdok (Paulus Diaconus) vagy a szászok (Widukind) eredethagyományából, már mind több-kevesebb mesterséges antik és keresztény elemet tartalmaznak. Az átdolgozások célzata nyilvánvalóan uralmi igények, valamely politikai *statusquo* igazolása volt. E célzat az eredeti hagyományból minden bizonyosan hiányzott. A származásmítosz eredeti funkciója mindössze a nép „organikus” összetartozásának tudatosításában állt. Mint ilyen természetesen nem nélkülözte az „ideologikus” jelleget, amihez az elemeket a pogány hitvilág szolgáltatta. Ilyen értelemben az eredethagyomány olykor valóságos „eredetteológiát” testesített meg, mely a kultikus szférába emelte a csoportlojalitást és a szóbeliségben élő egyéb történeti mondaanyaggal és a hősköltéssel együtt a közös múlt tudatosítása révén szolgálta a közösség jelenbeli összetartozását. Azokról az „ősi énekekről” van szó, melyek már Tacitus megfigyelése szerint (Germania c.2) a történeti emlékezet eszközei voltak (*celebrant carminibus antiquis, quod apud illos memoriae et annalium genus est*) és még sok század múltán is bizonyos megmaradt emlékeit (*barbara et antiquissima carmina, quibus veterum regum actus et bella canebantur*) Nagy Károly összegyűjtette (Einhardus, Vita Caroli c.29). Az eredethagyomány és a hősköltészet ápolásának központjai ugyan a királyi udvarok és a törzsi előkelőség (*principes*) környezetei voltak, arisztokratikus volt e hagyomány epikus anyaga is, bizonyos mértékig – a kultushelyek és az énekesek közvetítésével – mégis az egész etnikai közösség szabad rétegéhez szólt. Legalábbis mindaddig míg e réteg fegyverképességét, s ezen keresztül a történeti hagyományban fenntartott barbár erényfelfogáshoz és hősi ideálhoz, a *virtus gentis* birtokához való igényét fenntarthatta. Lényeges körülmény ugyanis, hogy e társadalmak erőteljes belső tagoltsága és a függő viszonyok ellenére minden szabad ember származásánál fogva részese volt az etnikai tradíciónak (a hipotetikus eredetközösségnek) és egyszersmind a tár-

sadalmi-jogi szabadságnak (a „népjognak”), mely ennél fogva bizonyos értelemben ugyancsak „etnikai” kategória volt.¹⁵

Ha az eredetközösség hitében, mint az egyik „ideológiai” póluson társadalomszemlélet, történeti tudat és hitvilág elemei összpontosulnak, egy másik póluson a jogközösség tudata az etnikai tudat megannyi egyéb konstitutív elemét sűrítette magába. A barbár (s nemcsak sajátosan „germán”) szemléletben a jog nem a politikai szféra része, nem valamilyen „jogalkotás” terméke, hanem a társadalom által szankcionált szokás, s mint ilyen, erkölcsi norma. A jog tehát valójában egy-egy nép összefüggő szokásvilágának csak bizonytalanul körülhatárolható része, mely sem fogalmilag, sem genetikusan nem különül el világos kontúrokkal általában a „szokások”, a tradíció tágas komplexumától. A jogszemlélet ugyanannak a társadalomszemléletnek bizonyos aspektusait juttatja kifejezésre, mint ami az eredetközösség képzetének alapjául szolgál, ahogy a „jog” és „nép” genezise a szemléletben össze is olvad. Eszerint a jog(szokás) a népnek ősidők óta mintegy tulajdonna, mely a tradícióközösség minden szabad tagját törzsi ill. népi (etnikai) származásánál fogva, *ex nazione* illette meg. A jogi hovatartozás tehát „etnikai” ismérv volt és maradt hosszú időn át még a korai középkorban is, egyidejűleg pedig a társadalmi szabadság kritériumát képezte. A jogi *personalitas* elve értelmében szabad frankot, bárhol is élt, a (száli vagy ripuári) frank „népjog”, a vizigótot a gót jog illette meg, és így tovább, demonstratív módon kifejezésre juttatva az etnikai hagyományközösséghez való tartozását. Hogy a jogközösség tudata mennyire etnikai kötőanyag szerepét játszotta, azt jól illusztrálja például Prokop híradása, mely szerint a vandáloknak Pannoniában maradt töredékei és a népnek Afrikába vonult zöme közt a jogközösséget hosszú idővel az elszakadás után, még az 5. században is nyilvántartották. Paulus Diaconus elbeszélése szerint a langobárdokkal Itáliába vonuló szászok utóbb hazatértek, mert nem engedték meg nekik *in proprio iure subsistere*. A jogközösséghez tartozás jelentette a „társadalomhoz” tartozást; a társadalmat pedig az etnikai közösség jelentette. E szemlélet maradványai rögződtek meg az ófn. *alilandi* (*elilante, ellende*) fogalmában, mely a „száműzött (a jogközösségből kitaszított)”, az „idegen” és egyszersmind a „nyomorult, szerencsétlen” képzeit tartalmazta.¹⁶

E két pólus közt és körül a kulturális sajátosságok és tradíciók halmaza helyezkedik el a település- és életmódbeli közösségből következő hasonlóságoktól a mindennapi élet szokásvilágán át a szellemi művelődés és a szakrális kultikus elképzelések köréig, melyek közvetítő közegükkel, a nyelvvel (rokon törzsi dialektusokkal) együtt többé-kevésbé összefüggő egészet ké-

peztek egy-egy népalakulaton belül. E komplexum azonban, egészében véve, inkább csak mintegy latens és potenciális állagát képezte az etnikai összetartozás érzésének. *Reinhard Wenskus* vizsgálódásai alátámasztják azt az etnoszociológiai megfigyelést, hogy az etnikai tudat nem fogható fel a magasabb civilizációk „kulturális tudatának” kategóriájában. A nyelv közössége például (már amennyiben egyáltalán tudatos, hogy a rokon nyelvjárások csoportja egy nyelvet alkot) általában lényeges szerepet játszik a „Mi” elhatárolásában az „Ők” körétől, az itt-ott elemeiben mutatkozó naív nyelvi büszkeség azonban sokkal inkább az alább érintendő „etnocentrikus” szemlélet egyik vetülete, semmint valami nyelvi tudat megjelenési formája. Ezen túl pedig nem immanens öntudati tényező, hanem a „vérközösség” képzetének alárendelt elem, amennyiben az eredethagyományok általában összekötik a nép és nyelv geneziséét. Hasonlóképpen, mint láttuk, a csoport szóbeli szellemi tradíciója (mondavilág, költészet) sem mint „kultúra” jelentkezik, hanem mint a vérségi és történeti összetartozás historizált erkölcsi normarendszerbe foglalt dokumentatív eleme. A „kulturális” összefüggésekből egyes elemek aszerint nyernek több vagy kevesebb hangsúlyt, hogy az interetnikus érintkezések és konfliktusok, a pszichológiai „kontraszthatás” révén milyen mértékben kerülnek előtérbe, és pedig az etnikum értékvilágának megfelelő értékrendszer határai közt.¹⁷

Éppen e szemléletmód magyarázza, hogy az etnikai hovatartozás tudatosításában és kifejezésre juttatásában oly aránytalanul hangsúlyos szerepet játszanak mai értékítéletünk szerint merő külsőségek, mint például a ruházat, fegyverek formája, haj- és szakállviselet. Mindezek azonban valójában nem egyszerűen külsőségek, hanem egy sajátos szimbólumrendszer alkatlemei, nem ritkán mély gyökerekkel az adott csoport szakrálisan megalapozott összetartozástudatában, melyek a „feltűnőségek numerikus túlbecsülésének pszichológiai törvénye”, a primitív gondolkodásnak eme jellegzetes sajátása alapján különösen demonstratív módon fejezik ki az etnikai közösséghez való ragaszkodást. A ruházat, a haj- és szakállviselet egyöntetűsége például a langobárdoknál kultikus szimbólum volt és a közös származást juttatta kifejezésre. A frankok viszont azáltal is demonstrálták később a langobárdok politikai alávetését, hogy kényszerítették őket etnikai ismeretőjegyük, hosszú szakálluk levágására. E motívumok etnikai konzerváló erejére mi sem jellemzőbb, mint hogy a germánok jelentékeny hányada a Mediterraneum térségében, rómaiak közé élve, sokáig még azután is ragaszkodott ősi viseletéhez, miután ősi hitvilágával együtt etnikai tradíciói jó részét már feladta.¹⁸ Másfelől viszont olykor éppenséggel nem „etnikus”

elemek, kulturális tudattartalmak az etnikai tudat hangsúlyos és ideológikus elemeivé válhattak. Már maga a régi germán hitvilág is számos közös vonást mutat az egyes népeknél, a kultuszok mégis specifikusan egy-egy népalakulat csoportöntudatát szolgálták. Még ennél is jellegzetesebb azonban, hogy a kereszténységnek a germán népekhez korán utat találó ariánus formája, főként a rómaiakkal szemben, hosszú időn át specifikusan az etnikus egysegítudatot szolgálta. Egyes népeknél (vandálok, burgondok, keleti gótok) soha, másoknál (nyugati gótok, langobárdok) is csak viszonylag későn, a 6–7. század folyamán került leküzdésre. Az arianizmust például a nyugati gótoknál, ahol korai és mély gyökerei voltak (Ulfilas, gót bibliafordítás), *lex Gothica* néven tartották nyilván.¹⁹

Végeredményben tehát az etnikai tudat orientációs pontjai sok tekintetben hasonló fogalmi tagolódást (vagy más szemszögből: tagolatlanságot) mutatnak az antik „etnográfiai” toposzokkal: *origo, lingua, mores*; utóbbi kategórián a szűkebb fogalmi mag, „jogszokás” (*mos*) körül tágabban az egész etnikai tradíció összefüggő, részben tudatos, részben latens elemeit értve.²⁰ Ezeknek az elemeknek szűkebb-tágabb együttese e népek világképében és csoportmentalitásában, a „Mi” és az „Ők” viszonyát megítélő attitűdökben egyfajta sajátos képletté állt össze, melyet az etnoszociológia „etnocentrizmus” néven tart nyilván.

Az „etnocentrikus” szemlélet és pszichikai attitűd vagy „nativizmus” az etnikai csoportoknak már viszonylag kezdetleges típusainál megfigyelhető jelenség, sőt bizonyos értelemben annál hatékonyabb és elemibb erő, minél primitívebb egy társadalom. Kezdetleges fokon, főként a nagy „világvalások” (kereszténység, Iszlám, buddhizmus stb.) kultúráján kívül eső társadalmakban általános az a szemléletmód, mely a saját nyelvi-kulturális közöséget mintegy unikumnak, a „világ közepének” tartja. Ez tükröződik már számos afrikai, ázsiai és indián törzs és népcsoport nevében is, melyek az illető csoport nyelvén azt jelentik: „ember”. Amennyiben a szokásvilág egysege, főként a szomszédos csoportokkal való kontrasztban, tudatos, e szemléletmódra bizonyos értékeléseket tartalmazó, sztereotip fogalmi mechanizmus révén jellegzetes tudati struktúra épül fel. Ennek feltétele, hogy hiányzik a világ – az emberi nem – egységének képzete, következésképpen a képesség, hogy a gondolkodás az empirikus szemléletben elrendezett valóság kategóriáin kívül eső viszonyokat felfogja. Épp ezért jogosultságukat is kétségbe vonja, minthogy a primitív és archaikus gondolkodás mindent, ami a saját kategóriáktól különbözik, nemcsak érthetetlennek tart, hanem eleve hajlamos pejoratív minősítve az „erkölcs” szférájába utalni. Innen a „szo-

kás” és „erkölcs” jellegzetes, többnyire nyelvileg is egybeolvadó fogalmi egysége: minden, ami szokatlan és idegen, az eleve „rossz”. Amennyiben a primitív gondolkodásnak ez az egyébként különböző struktúrákban (napjainkban is) megfigyelhető mechanizmusa adott etnikai közösségtudatra épül, kialakul az a fajta „etnocentrikus” szemlélet, melyben a saját etnikus csoport „a társadalom” (az egyedül „emberi” normákat követő közösség), a saját nyelv „a nyelv” (az egyedüli érthető és értelmes beszéd), a saját szokás „a szokás” (az egyedüli helyes erkölcsi norma), és így tovább. Éppen ezért a primitív és zárt társadalomnak általában jellemző sajátja a „xenophobia”, mely attól függően mutat fel az idegen csoportokkal és általában bármiféle idegenszerű jelenséggel szemben a tartózkodástól, gyanakvástól és passzív elutasítástól a becsmerlésig, gyűlölködésig és agresszivitásig különböző fokozatokat, hogy az interetrikus érintkezések gyakorisága, a súrlódások vagy érdekelletetek, a fenyegetettség érzete által kiváltott védekezés vagy intoleráns hódító törekvések milyen mértékben tolják előtérbe a kontrasztokat. Ha bizonyos értelemben helytálló is *W.E. Mühlmann* megállapítása, hogy a „nativizmus” (vagy „etnocentrizmus”) a nacionalizmus „pszichikai infrastruktúráját” képezi, éppoly mértékben félrevezető is, hiszen e kezdetleges pszichikai attitűd éppen nem *par excellence* a „nacionalizmushoz” kötött jelenség, hanem eredeti formájában a „pre-nacionális” struktúrák adekvát velejárója.²¹

A germán *gentes* „etnocentrikus” szemlélete lényegileg ugyanezen motívumok közé csoportosult. Az etnikai büszkeségnek többnyire mintegy koncentrátuma a nép neve, a „jó név”, a név „ősisége”, „valódisága” és „becsülete”. A törzsek már Tacitus idején hangsúlyozták, hogy neveik *vera et antiqua nomina* (Germania c.2). Később, a vándorlások idején is, egyes népalakulatok csatakiáltása a népnév ismételtetése volt. Maga a népnév gyakran a nép előkelő és ősi származására utalt, máskor a népalakulat valamely „jellembeli” erényét fejezte ki vagy egyéb etnikus sajátosságát emelte ki. Más népcsoportok meghódítása a saját „névnek” való alávetést jelentette. Maga a *nomen* irodalmi szövegekben gyakran a *gens* megjelölést helyettesíti.²² A nép eredetének ősisége a nyelv ősiségének és olykor szakrális jelentőségének képzetével párosult, ami még a keresztény nyelv- és népgenezis teóriájával kombináltan is kifejezésre jutott. Isidorus de Sevilla a 7. században, annak a jellegzetes kérdésnek a taglalása kapcsán, hogy milyen nyelven mondta ki az Úr a világ teremtésekor a *Fiat lux!* szavakat, megemlíti: „különböző népeknél él a hit, hogy isten azon a nyelven szólt, mellyel ezek az emberek élnek.”²³ A jelfelfogás alapján az a meggyőződés húzódott meg, hogy a nép

szokásjoga az igazi jog, míg az idegenek ha nem is jog nélkül, de tökéletlen jogéletben élnek. Míg a népen belül a jog betartása nemcsak a „béke” megőrzésének feltétele, hanem az ehhez kapcsolódó „hűség” centrális etikai kategória is, addig az idegenekkel szemben az adott szó, szerződés, hűség, *fides* nem kötelező. Innen a sztereotip *gens perfida* minősítés gyakorisága nemcsak a római forrásokban, hanem a germán népek egymás közti vonatkozásában is a korai középkorban.²⁴

Az etnocentrikus mentalitás és maga az etnikai csoporttudat annak arányában nyer határozott karaktert és válik egyén és csoport viszonyát meghatározó normatív erővé, hogy az adott etnikai közösség mennyire rendelkezik önálló politikai szervezeti formákkal. Önmagában az etnikai tudat többnyire nem „politikai” faktor.²⁵ A népvándorlás idején alakult germán népalakulatok történeti-tipológiai specifikuma éppen abban áll, hogy ebben az esetben a politikai szervezet formája, egyfajta kezdetleges, elsősorban nem területiális intézményeken, hanem személyi kötelékek függőviszonyán alapuló „barbár állam”²⁶ többé-kevésbé homogén etnikai csoportra épül, a csoport-lojalitás „etnikus” kötőelemei tehát összefonódnak az uralkodó iránti lojalitással, a nép „organikus” összetartozástudata elválaszthatatlan a király iránti hűségtől. Mindaddig, míg az uralkodó valóban dominánsan egységes etnikai tradícióközösség élén állt (azaz a nyugat-római birodalom bukása előtt), a lojalításoknak ez az összefonódása többé-kevésbé adekvát volt a tényleges helyzettel. Ezt a viszonyt fejezi ki a népvándorlások után megszilárdult uralmi formában a királyi cím, a gót *thiudans*, frank *theoden*, mely a „nép” fentebb tárgyalt komplex, politikai és etnikai képzeteket sűrítő fogalmának (*thiuda*, *theod*) individualizáló és reprezentáló jelentésű származéka.²⁷ Noha politikai és etnikai keretek nem fedték egymást tökéletesen, a kétféle lojalitás pedig minőségében nem azonos, „az *ethnoszt* mégis politikai fogalomnak lehet tekinteni, mert az etnikai tudatból fakadó elképzelések a politikai cselekvést messzemenően meghatározták és a csoport sorsával kapcsolatos történeti vagy mitikus tradíciók normatív erőt jelentettek a politikai tevékenység számára”.²⁸ Ebben az értelemben lehet „gentilizmusról” beszélni, mint az etnikai tudat specifikusan politikai funkciót betöltő történeti formájáról.

A történeti összkép mindenesetre nem támogatja azt az állítást, hogy Róma bukása és az új barbár államalakulások nyomán a „gentilizmus” domináns tudatformává vált volna, sőt éppen ellenkezőleg, minden jel szerint egyre inkább háttérbe szorult, számos alkatelemében fokozatosan elhalt vagy alapvetően átalakult. A bomlasztó tényezők közt első helyen maga a „romanizált” barbár állam állt.

A germán királyság eleve nem „gentilis” elveken nyugodott, még ha 3–5. századi kialakulása során („Heerkönigtum” – „Volkskönigtum”) döntő szerepet is játszott a népkötelékek megeremtésében. A megerősödő germán uralkodókat azonban nem annyira valami „gentilis elvek” vezérték, mint inkább bizonyos etnikai-politikai tradíciók kötötték. Róma bukása új szituációt teremtett. A királyok germán népük uralkodóiként léptek Róma örökébe, de az örökséget már egy-egy területiális hatalmi komplexum urai-ként vették birtokukba, mely rómaiakat és – többnyire – különféle germán néprészeket egyaránt felölelt. Az új *regnum* már nem kizárólag valamely *rex* és *gens* viszonyát fejezte ki, hanem valójában területiális képletté vált. Hogy e képlet logikus konzekvenciájaként germánok és rómaiak egyaránt az „alattvalók” státusában olvadjanak egybe, annak egyik legfőbb akadály a „gentilis” struktúra és az azt tükröző jogi, intézményi és eszmei tradicionalizmus volt.

Szinte jelképes jelentőségű, hogy az új államalakulások kezdetét mindenütt vérfürdők jelzik; ám nem a rómaiak közt rendeztek a királyok tömegmészárlást (kevés római halála fűződik Róma bukásához), hanem önnön nemzetségük, törzsi arisztokráciájuk, saját népük körében, így a vandál Geiseric (442), a frank Klodvig (486–87), a keleti gót Theoderich (493), vagy később a nyugati gót Leuvigild (567), miután a gót nemzetségi-törzsi társadalom alapjait már egy évszázaddal előbb Eurich (466–484) uralma szétzilálta. E vérfürdők azonban csupán látványos előjátékai egy jellegzetes, hol nyíltabb, hol burkolt formában kibontakozó antagonizmusnak romanizált és krisztianizált korai feudális állam és prefeudális-barbár „gentilis” struktúra közt, míg végül, mintegy két évszázad múltán az antagonizmus mindkét pólusa felbomlott, hogy egészen újfajta formáknak és feszültségeknek adjon helyet. A kezdeti adottságokat jól illusztrálja két pillanatkép Gregorius Turonensis frank történetéből. Ugyanabban az évben, amikor a fiatal Chlodwig a római uralmat végleg megdöntötte Galliában és a győzelmet felhasználta a régi *gau*-, „királyok” kiirtására (487), Soissonsban, a hadizsákmány elosztásakor még be kellett érnie – egy frank harcos közbeavatkozására – az osztály szerint reá eső részzel. „A király türelemmel viselte el a sértést – szól a hagyomány –, lelkében azonban nem feledte a gyalázatot.” A király akkor még öltözetében sem ütött el a többi előkelőtől. Egy évtized múlva környezetével együtt felvette a római kereszténységet, további egy évtized múltán pedig, miután hatalmát csaknem az egész Galliára kiterjesztette, toursi koronázásakor (507) római eredetű diadémmal a fején, bizánci bíborköntösben, a kelet-római császártól elnyert konzuli méltóság birtokában emelkedett

magasan népe fölibe, a római császárok pózában pénzt szórva alattvalói közt. „És e naptól fogva konzulnak vagy augustusnak szólították.”²⁹

A korai germán királyság természetesen nem vált „autokrata” intézménnyé (a legerősebb barbár uralkodó hatalma sem vethető egybe a leggyengébb római császár autoritásával), a barbár királyságok romanizálása pedig többé-kevésbé felületi maradt, nem egyformán jellemzi valamennyi új hatalmi képletet, s általában inkább a kezdeteket jellemzi. A tradicionális népjog érvénye hosszú időn át több-kevesebb módosulással fennmaradt még az uralomra vonatkozó elképzelésekben is, méginkább a társadalmi-politikai élet alsóbb szféráiban, sőt a 7. században minden téren egyfajta „regermanizáció” figyelhető meg.³⁰ Az első két-három évszázad a „gentilis” struktúra vonatkozásában is tendenciák és ellentendenciák bonyolult és egyenetlen küzdelmét képezi. A jog személyességének elve („Personalitátsprinzip”) még látszólag töretlen, sőt a *lex gentis* éppen e századokban válik a jogfelfogás immár kodifikált alapjává, az írásba foglalt „népjogok” azonban már nem azonosak magukkal az eredeti szokásjogokkal, hanem azoknak csak a királyi hatalom és az egyház által szelektált, módosított és korlátozott részeit foglalják magukba. Már a korai germán törvényhozásban helyenként pregnánsan jelentkezik az uralkodók törekvése, hogy ledöntsék a válaszfalakat barbár és római alattvalók közt.

Miközben a romanizált barbár királyság felülről bontotta le fokozatosan a római és germán alattvalóit elkülönítő válaszfalakat, az állam területiális szervezete és a feudalizáció folyamata alulról ásta alá a „gentilis” struktúra pilléreit. A területi igazgatás főemberei még a túlnyomórészt germán vidékeken is a királyi hatalom exponensei voltak, akik – mint pl. a frank *grafiones* – egyre inkább beavatkoztak a régi *gau*-szervezet ügyeibe, funkciójuk lényegileg a népjogokra épülő rendszer széttörésében állt. Ezzel párhuzamosan bomlott fel végleg a nemzeti szervezete, már amennyiben egyáltalán a régi germán nemzetség a hódítások idején számottevő társadalmi-jogi intézmény volt.³¹ Tulajdonképpen a nemzetség végleges felbomlásával foszlott szét az a legfőbb kötelék, mely a települési kevertségen is áthatolva a társadalmi szankció erejével tartotta elevenen a mikrostruktúrákban a „gentilis” összetartozástudatot. Miután e tradicionális kötelék elszakadt, rómaiak és germánok külön „társadalmak” helyett egyre inkább előtérbe került a település, a gazdasági-társadalmi érdek és életforma szociális rétegződés szerint kialakuló tényleges közössége. Mindennappossá vált a *connubium* a kétféle népesség közt, ami – függetlenül attól, hogy házassági tilalmak formálisan érvényben voltak-e vagy sem – az egykori provinciák területén a törpe ki-

sebbséget képező germán elem tömeges romanizálását készítette elő. Rövidesen elavult az a szemlélet is, miszerint a germán *gens* az egyedül teljes jogú elem politikai-katonai értelemben az új királyságokban. Nem csupán az egykori szenátori famíliák leszármazottai jutottak magas szerepkörhöz az udvarokban és a területiális igazgatásban, hanem legtöbb államalakulatban már a 7. században igazolható a rómaiak hadiszolgálat, legalábbis háborús időkben.

Ha a régi csoportkötelékek felbomlásával az etnikai tradíciók legfőbb társadalmi kötőeleme ment veszendőbe, a régi hitvilág krízise révén a legfőbb ideológiai kötőelem foszlott szét. A pogányság maradványai természetesen jóval túléltek a többnyire erőszakos térítést. Gallia északi részein még a 7. század közepéig élt titokban a régi kultusz, Germania belsején még tovább. Közben azonban egyre mélyebben hatolt be a társadalomba a kereszténység, ami egyedül az erőszakkal nem magyarázható. A tudományos társadalmi kötelékek szétszakadása és egészen újfajta (territoriális vagy személyes) kötöttségek kialakulása révén az egész társadalmi képlet az egyén számára zavarossá és áttekinthetetlenné vált. Míg korábban bárki sokkal inkább valamely közösség, csoport tagjának érezte magát, mint individuumnak, hiszen a dolgok „természetes” rendjéből következően rendelődött alá meghatározott csoportnormáknak, most „a hódító, saját akarata ellenére individuummá vált, aki immár nem rejtőzött el a maga »természetes« , vérségi környezetében, következésképpen olyan vallásra volt szüksége, mely mint individuumhoz szólt hozzá”.³² A kereszténység ilyen „individuális” megoldást ígért a tradicionális kötelékeiből kiesett és magára maradt egyénnek, még ha a reményt ki is tolta a túlvilágra. Ezzel egyidejűleg apadt el fokozatosan a germán folklore. Az ősi epika, a germán hősköltészet rövid, 6. századi utóvirágzás után elhallgatott azoknál a népeknél, melyek részt vettek Róma megdöntésében. Egy-két századdal utóbb ugyanez következett be a később szerephez jutó népeknél (pl. a langobárdoknál), hogy a 8. század után a germán kultúra és formavilág lényegileg Skandináviába szoruljon vissza. Ami a régi tradíciókból, a „gentilis” erényideálból és történeteszemléletből még a 7. században az írásbeliségben (főként a történetírásban) mutatkozik, az a fel lendülő hagiographia mellett elvékonyodó, eltorzuló mellékvonulat, többnyire történeti és irodalmi érték nélkül – „sokkal inkább kimerült végszó és záróakkord, semmint egy új korszak fiatalos kezdete”.³³

A kor politikai kategóriái közt és államszemléletében szerepet játszó *populus Francorum* már nem a „frankok népét”, azaz nem az *ex natione* száli vagy ripuári jog szerint élő s frank etnikai tradíciókat hordozó *gens*

csoportját jelenti. Horizontális értelemben ennél jóval tágabb kört ölel fel, amennyiben a *regnum Francorum* expanziója nyomán az idegen germán népkötelékek szabad harcos eleme a korán meghódított burgundoktól és alemannoktól a jóval későbbi bajorokig és szászokig a királyi kíséretként felfogott „nép” részévé vált (ahogy egyébként a szűkebb kíséreteket az idegen etnikai elem már korábban is számottevő volt), ezzel szemben a frank nép-jog csak a Loiretől és Burgundiától északra, nagyjából a Rajna folyásáig terjedő területen volt érvényben. Ebben az aspektusban tehát a *Francus* megjelenés fokozatosan elvesztette etnikai tartalmát, hogy – modern szóval – „állam” fogalomná váljék. Vertikális értelemben viszont e fogalom szűkebb kört ölel fel a frank etnikumnál, amennyiben csak az a frank számított a *populus* közé, aki szabadságát megőrizte és a kísérethez számított. Ebben az aspektusban tehát a *Francus* fokozatosan *par excellence* társadalmi kategóriává vált. Már a 6. századi forrásokban nehéz eldönteni, hogy esetenként ki húzódik meg a *homo Francus* megjelölés mögött: frank nyelvű és etnikumú ember, vagy egyszerűen csak a kíséret tagjaként a királytól közvetlenül függő személy. Ezzel párhuzamosan, már 800 előtt, a *francus* felveszi a román nyelvekben máig is továbbélő közszoói „szabad” jelentést (*franc* stb.). A „frank” tehát már a 600-as években nem etnikai kategória, a *homo Francus* megjelölés többnyire a *liber homo* fogalmát fedi, (nincs pl. *Francus tributarius, censualis, colonus*). Egyidejűleg kiszorul a frank név népetimológiájából a korábbi „vad, merész, bátor” értelmezés; a „frankok”: a frank királyság „szabad”, harcos rétege. A korai feudalizmus a prefeudális-„gentilis” struktúra etnoszociológiai képleteit fokozatosan felbontotta, hogy helyükben elsődlegesen territoriális és szociális ismérvek alapján tagolja a társadalmat.³⁴

JEGYZETEK

1. A terminológiai disztinkciókra összefoglalóan Dove, A., Studien zur Vorgeschichte des deutschen Volknemens (Sb. der Heidelberger Akademie, Phil. – Hist. Kl. 1916(8) 36–38 (I. 4. jz.); Heissenbüttel, Kurt, Die Bedeutung der Bezeichnungen für „Volk” und „Nation” bei den Geschichtsschreibern des 10–13. Jahrhunderts. Göttingen, 1920, 14–15; Bierbach, Karl, Kurie und nationale Staaten im früheren Mittelalter. Dresden 1938. 10–22; Zöllner, Erich, Die politische Stellung der Völker im Frankenreich. (Veröffentlichungen des IÖG, 13) Wien 1950. 43–45. 51–55.
2. Dove, (1916) Studien (17. jz.) 63; Herold, G., Der Volksbegriff im Althochdeutschen. 1941, 230.; Weisgerber, L., Deutsch als Volksname. Ursprung und Bedeutung. Stuttgart 1956, 100. Összefoglalóan: Zöllner (1950), 43–45.; Wenskus, R. Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes. Graz 1961. 45–47.

3. *Beumann, H.* Zur Entwicklung transpersonaler Staatsvorstellungen. Vorträge und Forschungen (hrsg. Th. Mayer), III. Lindau – Konstanz 1956. 185–224. i.m. (18. jz.), 220.
4. Minderre nézve hatalmas anyag *Thurnwald, Richard*, Die menschliche Gesellschaft in ihren ethno-soziologischen Grundlagen. IV. (Werden, Wandel und Gestaltung von Staat und Kultur): Berlin-Leipzig 1935. – Az etnikai közösségek gazdasági-társadalmi formációkhoz kötött tipológiájára *Tokarew, S.A.* – *Tscheboksarow, N.N.*, Die enthogenetische Forschung an Hand ethnographischen Materials. *Sowjetwissenschaft. Gesellschaftswissenschaftliche Abteilung* 1953, 129–151.
5. *Schlesinger, Walter*, Über germanisches Heerkönigtum. A „*Das Königtum*” c. kötetben (Vorträge und Forschungen, III.) Lindau-Konstanz 1956, 105–141.
6. *Schlesinger* i.m. 128. Efféle számos törzsi elemet egyesítő, merőben átmeneti alakulatok egyébként már századokkal előbb alakultak, pl. a svédek (Arivist), markomannok (Marbod), cheruskok (Arminius) törzsével megvukban.
7. Tacitusnál: „reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt”. A „Heerkönigtum” vagy a *ducatus* méltóságából nőtt ki, vagy a királyi nemzetség valamelyik királyi címet nem viselő tagja állt a had élére. Sikere esetén *virtusa* kisugárzott nemzetségére. A közhit szerint már a *dux* Wotantól nyerte a szakrális legitimizációt; innen további lépés volt, hogy királynak nevezték, nemzetségét Wotantól származtatták, az uralmát övező képzetek részeivé váltak a népalakulat szakrális-kultikus világának. E folyamat részleteire *Schlesinger* i.m. 128–139.
8. Számos törzs vagy népalakulat felmorzsolódása, (ahogy pl. a régebbiek közül a cheruskok és markomannok, az újabbak közül a herulok vagy gepidák jobban ismert esete mutatja) a királyi hatalom bukásával áll összefüggésben. A királyi hatalom és a népképződés szoros kapcsolatára utal, hogy a germán mondakör elemei csupa olyan nép hagyományaiból ismeretes, melyeknél a királyság tartósult, tehát a frankoknál (Siegfried), gótoknál (Dietrich), burgundoknál (Gunther), thüringeknél (Iring), mit a királyukat veszített népalakulatok nem hagyományoztak át saját mondakört, ritkán vészelték át a népvándorlást etnikai tradícióik törése nélkül. A politikai keret primátusára számos adattal *Wenskus* (1961), 46–71.; *Musset, Lucien*, Les invasions. Les vagues germaniques. Paris 1965, 233–238.
9. A „tradícióhordozó mag” kérdésére *Schlesinger* i.m. (29. jz.) 122–123; *Wenskus* (1961), 73–77, 430 sköv. Hogy a tradícióképződésben már mennyire a politikai faktortól relatíve önállósult „társadalmi” folyamatról van szó, azt jól megvilágítja a frankok példája, ahol az uralkodó nemzetség a ripuári-frank hagyományokat őrizte, a népalakulat jogi-kulturális szokásvilága viszont a száliai tradíciói köré kristályosodott ki.
10. E tipológiai elhelyezésre, a germán népalakulatok „átmeneti képződmény”-jellegére a szovjet kutatásban legújabbban (1967) figyelemreméltó szempontokat hozott *Lasuk, L.P.*, O formah donacionalnüh etnicseszkih szvjazej. Voproszű Isztorii 42/4 (1976), 77–97. i.m. (18. jz.), 79–80, 84–86.
11. E vonatkozásokra *Reinhard Wenskus* fejtegetéseit kiegészítve, részben kritikailag l. *Fr. Graus* észrevételeit: *Historica* 7(1963), 188–190 és *Musset* i.m. (44. jz.), 234.
12. E gondolati mechanizmusra *Thurnwald* i.m. (28. jz.) V. (Werden, Wandel und Gestaltung des Rechts), 14 sköv.
13. *Wenskus* (1961), 54.

14. *Herold, G.* Der Volksbegriff im Althochdeutschen. 1941. i.m. (25. jz.), 245. – A fogalmi modellhez szervesen hozzátartoznak szakrális és történeti képzetek is, hiszen maga a nemzetiség is kultikus és történeti-tradicionális közösség volt egy-szersmind. Más kérdés, hogy a germán nemzetiség a vándorlások és „honfoglalások” idején mennyire volt felbomló félben. Mint kultikus-társadalmi organizmus (maga is hipotetikus vérközösség) valószínűleg szerepet játszott még. A langobárdok Pan-nóniában *in fara* telepedtek meg (Paulus Diaconusnál: *hoc est generationes vel lineae*). Az erősen vitatott kérdéskörre *Schlesinger, Walter*, Randbemerkungen zu drei Aufsätzen über Sippe, Gefolgschaft und Treue. Alterupa und die moderne Ge-sellschaft. (Festschrift für *O. Brunner*) Göttingen 1963, 11–21. – A nemzetiégi modell egyébként maga is a genealogiai gondolkodás meggyökerezésének terméke, mely minden törzsi vagy népi eredethagyománynak szemléleti alapja. V.ö. *Wenskus* (1961), 54–56.
15. Az eredetközösség kérdéseire összefoglalóan *Wenskus* (1961), 34, 54–59, 78–80. Eredethagyomány és a kereszténység előtti hitvilág, az „Abstammungstheologie” összefüggésére újabban *Hauck, Karl*, Carmina antiqua. Abstammungsglaube und Stammesbewusstsein. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 27(1964), 1–33. Arra vonatkozóan, hogy az eredetmondák eredetileg nem a királyi nemzetséget, hanem a népet (törzset) származtatták a szakrális szférából v.ö. *Graus, F.*, Volk, Herrscher und Heiliger im Reich der Merowinger. Praha 1965. 319–322. Az *origo gentis* kérdéseire összefoglalóan *Grundmann, Herbert*, Geschichtschreibung im Mittelalter. Göttingen 1965, 12–17.
16. *Brunner, Otto*, Land und Herrschaft. Brünn-München-Wien 1942, 209. – A kérdés-kör jó áttekintésére *Taylor, Henry O.*, The Mediaeval Mind. A History of the Development of Thought and Emotion in the Middle Ages. New York 1919, I. 110–123, II. 268–277, valamint *Carlyle, R.W.-A.J.* A History of Mediaeval Poli-tical Theory in the West. Edinburgh – London 1928. I. *passim*. A jogszemlélet gyökereire *Kern, Fritz*, Recht und Verfassung im Mittelalter. *Historische Zeitschrift* 120(1919), 1–79.; *Hugelmann, Karl, G.*, Stämme, Nation und Nationalstaat im deutschen Mittelalter. Würzburg 1955. 93–187. Hogy azonban nem specifikusan „germán” jogszemléletről van szó, v.ö. *Thurnwald* i.m. (49. jz.) V. 12–21. A jog-közösség mint az etnikai tudat alkotóeleme: *Wenskus* (1961), 38–44.
17. *Wenskus* (1961), 96. – E több-kevésbé latens elemekre részleteiben *uo.*, 89–106.
18. *Wenskus* (1961), 78, 103–104. – A viselet, fegyverek, külső megjelenés egyébként az antik népleírásokban is különösen feltűnő jegye az etnikai jellegnek. V.ö. *Mayer* i.m. (34. jz.), 228. – Maga Szent Ágoston is, akinek a *gentium diversitas* lényeges fogalmi jegyeit (*lingua, mores, leges, instituta*) felsoroló definícióját már idéztük (14. jz.), más helyen így disztigvál: „tot tantaeque gentes per terrarum orbem diversis ritibus moribusque viventes multiplici linguarum, armorum, vestium sint varietate distinctae...” (*De Civitate Dei*, XIV, 1). CSEL 40/1, 18.
19. *Woodward, E.L.*, Christianity and Nationalism in the Later Roman Empire. London 1916, 67–93.
20. E toposzok és a forrásszerűen regisztrálható tudati elemek összeesésére v.ö. kül. *Zöllner* (1950), 45–55.
21. Az „ember” fogalom csoportnévként megtalálható pl. a hottentottáknál (*koikoin*), a tüzföldieknél (*yamana*), a bantuknál (*bantu*), az eszkimóknál (*inuit*), számos in-

- dían törzsnévben, de pl. a „magyar” név őseben is, mely a vogulok népnevében (*manyszi*) az újabb korig tudatos volt. (Ennek másik oldala, hogy a szomszédos csoport elnevezése viszont gyakran gúnynévben gyökerezik.) Az eredethagyomány az etnocentrikus szemléletet gyakran a keresztény vagy mohamedán hatásokba, a nép és nyelvgenézis jellegzetes teóriáiba ágyazva is fenntartotta. A 19. századi mordvinok úgy tudták, hogy ők voltak az első emberek a földön, övük az ősnelyv, majd később 77 nép és nyelv keletkezett. Hasonló hiedelem élt a Jeniszej-vidéki osztjákoknál. Erre nézve számos adalék *Borst, A. Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker. L–LV. Stuttgart 1957–1963. (1957) I, 18–32.* – Magára az egész problémakörre *Levinson, Daniel J., The Study of Ethnocentric Ideology. (The Authoritarian Personality. Szerk. Th. W. Adorno) New York. 1950, 102–150; Mühlmann, Wilhelm E., Chilisismus und Nativismus. Studien zur Psychologie, Soziologie und historischen Kasuistik der Umsturzbewegungen. Berlin 1961, küll. 7–11, 377–380.*
22. A *Visigotae* név eredetileg nem „nyugati”, hanem „nemes” gótokat jelentett. A *langobárd* név népetimológiája a népnek – mint láttuk – szakrális és eredetközösséget szimbolizáló hosszú szakállára utal. Máskor eredetileg elmarasztaló, szomszédok által adott neveket vesz át büszkeséggel a csoport. A *Francus* népnév például csak később vette fel a „szabad” jelentést, eredeti népetimológiája: „nyers, vad, merész”. „Francus habet nomen de feritate sua” (Ermoldus Nigellus); „... apellati sunt Franci ad instar duritiae ferri vel a feritate cordis” (Origo Francorum). *Weisgerber, L., Deutsch als Volksname. Ursprung und Bedeutung. Stuttgart 1956. i.m. (37. jz.), 101; Dove i.m. (17. jz.), 26.* – „Scimus ... Francos partes Germaniae vel Galliae non solum potestati, sed etiam suo nomine subiugasse” (Vita S. Galli) V.ö. *Wenskus (1961), 59–62, 80, 513–514.*
23. „In diversis autem gentibus creditur, quod eadem illis lingua Deus loquatur, qua ipsi homines utuntur.” (Etym. IX, 1). *Migne, Patr. lat. Tom. 82, 328.*
24. *Wenskus (1961), 38–43.*
25. Primitív viszonyok közt, még törzsi szervezet esetén is, az önálló politikai lét esetleges, sőt többnyire hiányzik a politikai egységtörekvés. A politikai organizáció tipikus formája a „felülrétegzés” (überschichtung). *Thurnwald i.m. IV. (Werden, Wandel und Gestaltung von Staat und Kultur), 22. és passim.* Maga a törzsi öntudat, „tribalizmus” politikai értelemben nem kényszerítő és kizáró jellegű. V.ö. *Hayes, C., Essays on Nationalism. New York 1926. 13–21. és u. ő. (1931), 1–11.* – A Tacitus leírásából ismert germán törzsek jelentős része nem ismerte a „királyság” intézményét, vagy több kis *rex* uralma alatt laza politikai organizációban élt.
26. A német történetírásban meggyökeresedett tipológiai megjelölés, „Personenverbandsstaat”, valamit valóban kifejez e korai államalakulások lényeges jegyeiből, minthogy azonban az államszervezet „eldologiasodásával” és territorializációjával való fogalmi kontrasztban („institutioneller Flächenstaat”) az egész korai-középkori államstruktúrát jelölő, nem alkalmas a prefeudális-barbár hatalmi szervezet és a hódítások után kialakult korai-feudális struktúra közti disztinkció értékeltesére. E fogalom eredetére l. *Mayer, Tehodor, Die Ausbildung der Grundlagen des modernen deutschen Staates im hohen Mittelalter. Historische Zeitschrift 159(1939), küll. 462–464; Mitteis (1953), 3–5, 42, 140.*
27. Ezzel szemben a *kuning* (ősgermán *kuningas*) eredetileg valószínűleg valamely ki-

- sebb csoport vezetője volt (pl. a gót *kindins* a királlyal, a *thiudans* – *rex* méltóságával szemben) és csak később, a királyi nemzetségre utaló jelentésszefüggésben (*kuni*, *kunni*, stb. „nemzetség”) szorította ki az eredeti „Volkskönig” címet. *Schlesinger* i.m. (41. jz.), 107–108.
28. *Wenskus* (1961), 81.
29. Egy *proelior* közbeavatkozása: „Nihil hinc accipies nisi quate tibi *sors vera* largitur.” Gregorii episcopi Turonensis libri decem (II, 27) (Ausgewählte Quellen zur deutschen geschichte des Ma-s. Ed. R. *Buchner*) Berlin s.d. I, 112. – A *tōursi* jelenet leírása (II, 38) *Buchner*, 135. („... et ab ea die tanquam consul aut augustus est vocitatus”).
30. *Mitteis*, H., Der Staat des hohen Mittelalters. Weimar 1953. 27, 36, 56.
31. E téren figyelemreméltó kritikai szempontok újabban *Genzmer*, *Felix*, Die germanische Sippe als Rechtsbegriff. *Zeitschrift für Rechtsgeschichte, Germ. Abt.* 67(1950), 34–49.; *Kroeschell*, *Karl*, Die Sippe im germanischen Recht. *U.o.* 77(1960), 1–25. – A frank *grafio* szerepére *Mitteis* (1953), 43–44, 48.; *Bader*, *Karl S.*, Volk – Stamm – Territorium, *HZ* 176(1953), 449–477. i.m. (85. jz.), 455.
32. *Graus* (1965), 165. A germán hitvilág krízisének kitűnő elemzése u.o. 145–148, 163–166.
33. *Grundmann*, H., Geschttssreibung im Mittelalter, Gattungen – Epochen Eigenart. Göttingen 1965. i.m. (52. jz.), 53.
34. A *Francus* fogalomtörténetére az adatok *Weisgerber* i.m. (37. jz.), 101–104.; *Zöllner* (1950), 61–76. A kérdéskör társadalomtörténeti analízise *Mayer*, *Theodor*, Königtum und Gemeinfreiheit im frühen Mittelalter. *Mittelalterliche Studien*. Lindau-Konstanz 1959, kül. 142–155. „Diese Franken (t.i. a *homo Francus* nevű réteg) hoben sich ... als eigene Gruppe von der übrigen Bevölkerung ab, man wird sie ihrer Funktion nach als Baufragte der fränkischen staatlichen bezeichnen können”; általában „eine Gruppe von Männer, die im Heer zusammengeschlossen und deshalb frei waren oder als das galten, sich so bezeichneten und eben dadurch sich von anderen Menschen abhoben” (u.o. 143, 154.) – A *populus* és *exercitus Francorum* fogalmi azonosulására *Lot*, *Formation* (1950), 261–262.

IMMANUEL WALLERSTEIN:

A NEMZETI FEJLŐDÉS HÁROM ÚTJA A 16. SZÁZADI EURÓPÁBAN

A napjaink világrendszerének megértésére törekvő társadalomtudósok közül mindezekig csak kevesen bocsátkoztak a 16. századi Európa politikai gazdaságtanának elemzésébe. Egy ilyen elemzés azonban mégis rendkívül lényeges, s nem csupán azért, mert a modern világrendszer Európában és a 16. században alakult ki, hanem azért is, mert az e rendszer működését magyarázó folyamatok javarésze itt és ekkor található meg csíraformában, és ennélfogva tisztább formájában vizsgálható.

A modern világrendszer eredete a 16. századra – ahogy Fernand Braudel nevezi – a „hosszú” 16. századra, azaz az 1450 és 1640 közötti időszakra nyúlik vissza. Ez volt az az időszak, amikor megteremtődött az európai világ gazdaság, melynek struktúrája teljesen más volt, mint amit a világ valaha is ismert. E világ gazdaság példa nélkül álló jellegzetessége a gazdasági és politikai intézmények közötti diszkontinuitás volt. E diszkontinuitás lehetővé tette, hogy létrejöjjenek a termelés kapitalista formái – ami egyúttal magának e diszkontinuitásnak a létezését is lehetővé tette – mely kapitalista formák nem pusztán a kereskedelemben és az iparban jöttek létre, hanem – ami mindennél fontosabb – a mezőgazdaságban is.

Világ gazdaságok már ezt megelőzően is léteztek a történelem során – azaz léteztek nagy kiterjedésű küzdőterek, melyeken belül finoman struktúrált munkamegosztás állt fenn. Ez a munkamegosztás egy kereskedelmi hálózaton, mégpedig mind a távolsági, mind a helyi kereskedelem hálózatán alapult. De korábban akárhol is fejlődtek ki ilyen világ gazdaságok, előbb-utóbb terjeszkedésnek indult egy birodalom, hogy kitöltse a gazdaság földrajzi terét, egy egyetlen egységes politikai struktúra – mint amilyen Róma, Bizánc vagy Kína volt. A birodalmi keretek korlátokat emeltek a kapitalizmus tényleges kifejlődése elé, határt szabtak a gazdasági növekedésnek, és a stagnálás, dezintegrálódás magvait vetették el.

A 16. századi európai világ gazdaság egy sor – bonyolultsága miatt itt nem kifejezhető – történelmi véletlen folytán nem ismert ilyen birodalmat.

Az egyetlen komoly birodalomalapítási kísérlet V. Károlyé, illetve a Hasburgoké volt –, mely kísérlet azonban kudarcot vallott. V. Károly kudarca pedig Európa sikerét jelentette.

Az európai világgazdaság működési módja, nagy vonalaiban, elég egyszerű volt. E világgazdaság földrajzi határai – melyeket lényegében a technológia akkori állapota határozott meg – magukban foglalták mind Északnyugat-Európát, mind Kelet-Európát (de Oroszországot nem), mely Spanyol-Amerikával együtt perifériájává vált, mind pedig a kezdetekkor egy fejlett centrumtértség szerepét betöltő keresztény Mediterráneumot, mely a 16. század során fél-perifériává alakult.

Centrum, fél-periféria és periféria – e kifejezések egyaránt a gazdasági rendszerben elfoglalt pozícióra utalnak. A centrum-térstésgekben a gazdasági tevékenységek komplex összessége összpontosult – így a tömegpiacra termelő iparok (főleg a textilipar és a hajóépítés), a *hazai* burzsoázia kezében összpontosuló nemzetközi és helyi kereskedelem, a mezőgazdaság viszonylag fejlett és komplex formái (mind az állattenyésztés, mind pedig a szántóművelés magas termelékenységű formái, melyek nagyrészt a yeoman-ek kezében lévő középbirtokokra koncentráálódtak). Ezzel ellentétben, a perifériális térségek monokultúrák voltak, ahol a piaci terményeket a kényszerített munkát alkalmazó nagybirtokokon termelték meg. A fél-perifériális térségek pedig a dezindusztrializáció folyamatában voltak. A mezőgazdasági munkáltatás azon formája, melyet itt alkalmaztak, átmenetet képezett a bérleti rendszer szabadsága és a rabszolgaság, ill. a jobbágyrendszer kényszerjellege között. Ez legnagyobbbrészt nem volt más, mint részesművelés (*métayage, mezzadria*). Az átmenetben lévő fél-periféria azonban egyelőre még megőrizte a nemzetközi bankügyletekben és a költséges, minőségi ipari termelésben való részvételét.

Mindezek a térségek egy világgazdaságot alkottak, abban az értelemben, hogy a különböző térségek specializált szerepeik alapján kölcsönös függésbe kerültek egymástól. A különös gazdasági tevékenységek profitabilitása a rendszer mint egész tulajdonképpeni működésének függvényévé vált: a profitabilitást pedig általában véve a rendszer össztermelésének növekedése biztosította.

Az egyes csoportok, miközben arra törekedtek, hogy gazdasági érdekeiket a politikai küzdőtéren biztosítsák, szembetalálták magukat azzal a ténnyel, hogy amíg a gazdaság hatóköre egy roppant kiterjedésű világot fog át, addig e világ különböző formákat mutató politikai entitások sokaságából épül fel. A centrum-államokban az *állam* viszonylag erős rendszerei jöttek

létre, melyek csúcsán egy abszolút monarchia állt, és amelyekben egy – elsősorban a monarchiát szolgáló – patrimoniális *állami* bürokrácia működött. A hivatalok pénzért való megvásárolhatósága és a zsoldosokra alapozott állandó hadseregek kifejlődése voltak egy ilyen bürokrácia létrehozásának döntő elemei.

Ezzel ellentétben a periféria döntő sajátossága éppen az *erős állam hiánya* volt. Kelet-Európában a királyok fokozatosan elvesztették minden tényleges hatalmukat – a tőkés gazdálkodókká vált arisztokraták – a „kis-királyok” javára, így az Elbától keletre eső területek *Gutswirtschaft*-okon gazdálkodó junkerei és az erős magánhadsereget és országgyűlést fenntartó lengyel nemesek, stb. javára. Spanyol-Amerikában egyáltalán nem volt bennszülött államhatalom, a viszonylag gyenge bürokrácia Kasztília (vagy Brazília esetében Portugália) érdekeit szolgálta, és a helyi *encomendero*-k, illetve *donatário*-k a kelet-európai tőkés módon gazdálkodó arisztokraták szerepét töltötték be.

A fél-periféria megint csak köztes helyzetben volt. A hosszú tizenhatodik század végére Spanyolországban és Észak-Itália nagy városállamaiban (amely utóbbiakban az idegen monarchák és a helyi földbirtokosok hatalma megnövekedett) az államhatalom hanyatlása világossá vált. Dél-Franciaország (Languedoc), mely gazdasági szempontból az előbbi területekkel mutatott párhuzamot, erős és a legkülönbözőbb formákat öltő ellenállást tanúsított a francia központi hatalom expanziójával szemben, és a politikai felkelések egyik legfőbb gyűjtőpontja volt.

A rendszer működését világosabbá tehetjük, ha a következőkben három különös térséget veszünk szemügyre, melyek mindegyike egy, a világrendszerben betöltött szerepet reprezentál: Lengyelországot a periférián, Velencét a fél-periférián és Angliát a centrumban.

A 14.–15. században Lengyelország társadalmi struktúrája nem különbözött feltűnően Franciaországtól vagy Angliától. Az *állam* – az éppen lezárult inváziós korszak hatása következtében – valamivel kevésbé volt erős, de a különbség nem volt számottevő. Az európai demográfiai hullámvölgy, akárcsak Nyugat-Európában, itt is ahhoz vezetett, hogy a földműves jogai megnövekedtek a földesúrral szemben (a feudalizmus hanyatlása). A lengyel kereskedők a prosperitás korát éltek és a lengyel városok is legalább annyira fejlődtek, mint a nyugatiak. Valóban, a mediterrán területek uralma elleni vallási ellenállás jelei éppúgy megmutatkoztak, mint Németországban vagy Angliában. És tényleg, amikor majd megindul a reformáció, Lengyelországba is áterjed és eleinte ugyanolyan szigort tanúsít. – ugyanazon csoportok körében –, mint Nyugat-Európában.

A 14.–15. században Lengyelország kezdte növelni gabona- és faexportját, mely a Baltikumon keresztül Németalföldre, majd onnan Angliába és Észak-Franciaországba került. Amikor Európa népessége a 14.–15. században gyors növekedésnek indult, a lengyel termékek még nagyobb piacra találtak. A lengyel földesurak nagy pénzbevételekhez jutottak, ami lehetővé tette számukra, hogy a megnövekedett kereslet kielégítése végett megnöveljék a termelést.

A lengyel nemesek az összes elérhető eszközt megragadták, hogy kiterjesszék önkezelésű birtokaikat, azaz azokat a földterületeket, melyeken közvetlen irányításuk alatt folyt a termelő tevékenység. Ez nem ütközött különösebb nehézségekbe. A problémát nem is annyira a föld megszerzése, mint inkább a földműves-munkaerővel való megfelelő ellátottság biztosítása jelentette. A csábító profitkilátások hatására egyre növekedett a kizsákmányolás foka. A parasztság azonban könnyen találhatott kibúvót. Lengyelország egyes részein, különösen az akkor az országhoz tartozó Nyugat-Ukrajna egyes térségeiben roppant kiterjedésű szabad földterületek voltak. A parasztok egyszerűen elszöktek. Vagy hogy a városba jussanak, vagy pedig hogy betelepítsék az új földeket. A lengyel nemesek ennek megelőzése végett a törvényhozás útján biztosították a parasztok röghözkötését – ez volt az úgynevezett második feudalizmus. Ez esetben nem annyira reciprok jogokról és kötelességekről, mint az olcsó jobbágyi munkaerővel szemben alkalmazott pusztán kényszerről volt szó.

De vajon mi lett a megnövelt piacra-való-termeléssel? Az áru túlnyomó részét a Visztulán Gdańskba (Danzigba), innen pedig tengeri úton Németalföldre, különösen Amszterdamba szállították. A lengyel nemesség kezdetben még saját birtokain adta el árucikkeit a lengyel kereskedőknek, akik azután Gdańskba szállították azokat. Mivel azonban a nemesek – a kereskedőkkel szemben – régi adómentességi kiváltságokkal rendelkeztek, hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a lengyel arisztokrácia számára sokkal jövedelmezőbb, ha maguk szervezik meg áruik Gdańskba való szállítását. Ez megindította a lengyel burzsoázia hanyatlását, ami azzal a plusz-előnnyel is járt, hogy a nemesség eltávolította egyik versenytársát a helyi *politikai* színtérről. Habár az adómentesség csak a nemesi földeken megtermelt javakra vonatkozott, a nemesség hamarosan felvásárolta a szabad parasztok termékeit is, melyeket saját termékeivel együtt dobott piacra. Ezzel pedig gazdaságilag még inkább aláasta a lengyel burzsoázia helyzetét.

A lengyel arisztokrácia azonban egyáltalán nem akarták maguk megszervezni a szállítást. Ezért technikai személyzetre volt szükségük. Nem-len-

gyeleket – zsidókat, németeket, örményeket – alkalmaztak a feladat ellátására. (Feltűnő, hogy akkor, amikor a zsidókat kiűzték a nyugat-európai államokból, éppen akkor fogadták őket szívesen Kelet-Európa perifériális térségeiben.) Nyilvánvaló, hogy egy nem-lengyel burzsoázia a lengyel arisztokrácia számára nem jelentett *politikai* veszélyt.

Gdańskban az árucikkeket főként német kereskedőknek adták el, majd tengerjáró hajókra – egyre inkább holland hajókra – rakták át. A hosszú tizenhatodik század előrehaladtával, ezt a kereskedelmi csatornát mindinkább egy olyan rendszerrel biztosították, melyet nem nevezhetünk másnak, csak nemzetközi adósrabszolgaságnak.

A lengyel arisztokráciának – akárcsak a nyugat-európai nemességnek – ez idő tájt krónikus pénzhiánnyal kellett szembenéznie. A gazdasági expanzió korszaka is a megnövelt befektetések és, ami még fontosabb, a megnövekedett luxusfogyasztás korszaka volt. Hogy fennmaradjanak, az arisztokratáknak kölcsönöket kellett igénybevenniük. A gdański német kereskedők a következő évi termelés ellenében adták csak kölcsön pénzüket. Ez problémákat okozott a német kereskedők fizetőképességét illetően, akiknek viszont így a holland nemzetközi kereskedőbankárokhoz kellett kölcsönért fordulniuk, mégpedig a következő évi hajószállítmányok terhére. Az ilyen adósság-hálóból nehéz volt kiszabadulni. Ez viszont azt jelentette, hogy a hitelező nemcsak hogy kedvező felvásárlási árakat biztosíthatott magának, hanem a konkurens felvásárlókat is kizárhatta.

Eközben, Lengyelországban, ahogy a nemesség – kizsákmányolva az olcsó munkaerőt – egyre inkább tőkés gazdálkodóvá alakította magát, és a hazai burzsoázia helyzete folyamatosan romlott (ami egyúttal a városok viszonylagos hanyatlását is jelentette), a király adóalapja és politikai cselekvésszabadsága egyaránt korlátozottá vált. Az idő előrehaladtával pedig, ahogy a korona a parlament, a központi parlament viszont a helyi parlament javára veszített hatalmából, e hatások csak kumulálódtak. (A kép teljességéhez az is hozzátartozik, hogy az ellenreformáció totális győzelmet aratott.)

Erős állam és erős hazai burzsoázia híján nem volt kellő nyomás, mely kikényszerítette volna a helyi kézműipar védelmét szolgáló eszközök megteremtését. A nyugat-európai termelékenység megnövekedésével a lengyel árucikkek áron alul keltek el és az egykor jelentős helyi kézműipar szükségképpen eltűnt.

Lengyelország a 16. század végére olyan vonásokat mutatott, amelyek – a huszadik század nyelvén kifejezve – neokolonális helyzetre utalnak. Az ország piaci nyerste mékeket állított elő, melyeket a nemzetközi piacon

más országok iparcikkeire cserélt. A helyi földbirtokos osztályok gazdaságilag a nemzetközi kapitalizmus hátszágaihoz kötődtek, s olyan enclavékat irányítottak, melyek a világ gazdaság részét alkották, de amelyek kombinációjáról semmilyen értelemben sem állíthatnánk, hogy nemzetgazdaságot alkottak volna.

Lengyelország nyílt gazdaság volt, s többletének túlnyomó részét a külföld szívta el. Azok az erők, melyek a helyi nacionalizmust életbentartották volna, súlyos hanyatlásban voltak és Lengyelország 18. századi felosztása egyszerűen egy hosszú vajúdas folyamatának logikus kiteljesedése volt. A 16. század folyamán Lengyelország az európai világ gazdaság elmaradott országává vált.

Első pillanatra úgy tűnik, hogy Velence egészen más képet mutat. Velence az európai világ gazdaság előformájának, azaz a Mediterráneum kisebb regionális gazdaságának centrum-állama volt. Nemcsak a kereskedelem, a pénzügyek és a textilipar központja volt, hanem egy birodalom ura is volt, melynek határai az Adriától (Dalmácia) az Égei-tengerig húzódtak. Kréta és Ciprus ugyanolyan szerepet játszottak Velencével szemben, mint amilyent a későbbiek során a nyugat-indiai szigetek játszottak először Spanyolországgal, majd pedig Angliával szemben. Kréta és Ciprus a rabszolgamunkával művelt ültetvények, valamint a környező területeket ellátó rabszolgakereskedelem központjai voltak. A rabszolgák elsősorban balkáni és fekete-tenger-melléki szlávok és tatárok, nem pedig afrikai négek voltak, a társadalmi rendszer azonban megegyezett a nyugat-indiai szigetekével.

Velence egy másik regionális gazdaság központjához, a flandriai Bruges-höz is kapcsolódott, mégpedig egy a Rajnán és az Alpokon átvezető szárazföldi útvonal közvetítésével. A mediterráneumi szállítást Velence kereskedelmi flottája bonyolította le ugyanúgy, ahogy a 16. század folyamán a későbbiekben holland flotta bonyolította le az európai tengeri szállítást. A flotta emellett Velence pozíciót is biztosította riválisaival szemben.

Velence lendületesen fejlődő metropolisz volt, ahol a gazdagabb kereskedőosztályok ellenőrzésük alatt tartották az *államot* és a közbenső társadalmi helyzetet elfoglaló szakmunkásokat a céhrendszer útján hatékonyan „unionizálták”. Az alsóbb osztályok nem-velencei származásúak voltak.

Amikor a portugálok 1497-ben megkerülték a Jóreménység fokát, azonnal monopolizálták az addig a velencei gazdaság egyik tartópillérét alkotó keleti feketebors- és fűszerkereskedelmet. De ez csak időleges visszatérést jelentett Velence számára. Ugyanis az 1530-as évekre az arab kereskedőkkel – az Indiai-óceánon – és az ekkorra már nemcsak Szíriát, de Egyip-

tomot is ellenőrzésük alatt tartó oszmán törökökkel való együttműködés folytán a mediterrán fűszerkereskedelem újjáéledt és tovább terjeszkedett. Ezért Velence hanyatlásához sem Konstantinápoly elestének, sem pedig a portugál felfedezéseknek nem volt sok köze.

Tudniillik maga Velence hanyatlott. Hanyatlott, mint kereskedelmi központ, ugyanis az európai világgazdaság létrejöttével, a 16. században már a Balti-tenger és az Atlanti-óceán jelentette a fő víziutat, s így Velence földrajzi szempontból többé már nem volt középponti helyzetben. Ráadásul a mediterráneumbeli szigeteken folytatott cukortermelés a 15. század közepére fokozatosan kimerítette a földet és a munkerőt. Új földeket és népeket kellett kizsákmányolni, először az atlanti szigeteket (Madeirát, a Kanári-szigeteket, az Azori-szigeteket, Saõ Tomét és Principét), majd a nyugat-indiai szigeteket és Brazíliát.

Az egyre gyakoribb rossz aratás mellett végbemenő népességnövekedés, majd a 16. század némileg megváltozott klimatikus viszonyai miatt bekövetkező járványok folytán Velencének élelmezési problémái támadtak. Ezt csak súlyosbították az állandóan visszatérő villongások a törökökkel, akik rendszertelenül, azonban gyakran vágták el Velencét a szíriai és egyiptomi „kenyérkosártól”. A kelet-európai gabona elsősorban Északnyugat-Európát, másodsorban pedig Ibériát táplálta. De csak nagyon kevés gabona jutott el az itáliai városállamokba, a Gibraltári-szorost érintő hosszú tengeri útvonalon.

Az egyik megoldást az jelentette, hogy valamennyi tőkét fektessenek be Velence közvetlen vidékének, a Terrafermának a kiaknázásába. De az erre fordított pénzeszközöket nem lehetett Velence iparának megújítására felhasználni.

Velence korábban hajóépítési és textilipari központ volt. Míg azonban Velencének a gabonahiányhoz hasonló természetű hiánnyal kellett szembenéznie a hajóépítésben felhasznált fa esetében is, addig Amszterdam kapcsolatban állt a balti országokkal, vagyis a korszak legfőbb és egyre jelentősebb faanyag-ellátóival. Ráadásul Amszterdam technológiai fölénye, s különösen a könnyű és gyors *fluyt* hajótípus feltalálása még korszerűtlenebbé tette a velencei hajókat.

Ami pedig a velencei textiliákat illeti, ezek igen jó minőségűek, azonban nagyon drágák voltak. Ez kétségtől nagyszerű volt az itáliai városállamok reneszánsz nemesei számára, akik megengedhették maguknak azt a luxust, amiért emlékszünk rájuk. (Vagyis nemcsak finom ruhákat és bútorkat, hanem csodálatos művészeteket és építészetet is.) De Velence nem volt berendezkedve azoknak az új tömegpiacoknak az ellátására, amelyek a 16.

században jöttek létre, azaz az észak-európai középparasztok, a kézművesek, a kishivataltok, vagyis mindazok piacára, akiknek a gazdasági expanzió és az általános infláció folytán már volt valamennyi pénzük és akik olcsó és divatos (noha kevésbé tartós) ruhákat akartak vásárolni. Anglia volt az az ország, amely ez idő tájt megszerezte a piac túlnyomó részét – és pedig a könnyű, színes és jóval olcsóbb szövetfajta, a „new drapery” termelésének beindításával.

Az egyik tényező, mely Anglia számára – Velencével szemben – lehetővé tette, hogy új textilipari technológiát fejlesszen ki, az az volt, hogy az országra nem nehezedett az a teher, amit az óriási velencei állóőke-befektetések és a viszonylag merev bérrendszer jelentettek.

Angliában, amikor a manufaktúra-tulajdonosok túl magasnak találták a bérszinteket, vállalkozásaikat vidékre telepítették, ahol olcsó víziergiát és – ami még fontosabb – alulfoglalkoztatott mezőgazdasági munkert találtak, melynek megvolt a törvényes szabadsága arra, hogy részdíós ipari munkát vállaljon, és erre hajlandó is volt. Velencében a céhek eléggé erősek voltak ahhoz, hogy elejét vegyék az ilyen menekülő „üzemek” kialakulásának. A céhek Angliában is tiltakoztak, de kevésbé hatékonyan, mivel kiváltásaikkal kevésbé voltak körülbástyázva.

A 17. század első évtizedeiben még úgy tűnt, hogy Velence csillaga fényesen ragyog. De ez csak a külszínen látszott így, valójában hamis ragyogás volt. Kereskedelmi szerepe nagyon megrendült, ipari bázisát pedig elavulttá tették és aláásták a megváltozott viszonyok. Már csak a sorozatos járványok és a (velenceieket még megmaradt fontos textil-elhelyezési piacuktól, Németországtól is elvágó) harmincéves háború egymásbafonódó tragédiái kellettek ahhoz, hogy minden összeomoljon.

Eközben a „fortélyos pénz” a vidék mezőgazdasági vállalkozásaiba áramlott át. Ez különösképpen az egyházi pénzekre volt érvényes. Velence hanyatlása egyúttal az uralkodóosztályai által támogatott reneszánsz humanizmus hanyatlását is jelentette. Észak-Itália többi részéhez hasonlóan Velence is dezindusztrializálódott és agrárjellegűvé vált. Persze ez a folyamat nem eredményezte az ipar és a bankügyek teljes felszámolódását. Észak-Itália nem Lengyelország volt. Az európai világ gazdaságnak nem perifériájává, hanem fél-perifériájává vált. Lengyelország „elmaradottságának” oka az volt, hogy a hosszú 16. század elején némileg visszamaradott volt. Igaz, a visszamaradottság csak csekély volt. De éppen a kapitalizmusnak az európai világ gazdaság keretei között kibontakozó fejlődési folyamata volt az, amely ezt a szűk rést igen nagymértékben kitágította. Lengyelország refeudalizációja

lényeges szerepet játszott abban, hogy a centrumállamok ipari és kereskedelmi előnyre tettek szert.

Velencének megvolt az a hátránya, hogy túlságosan fejlett volt, és ez a fejlettség ráadásul egy merev rendszer fejlettsége volt. Nem volt képes megfelelni a terjeszkedő világ gazdaság követelményeinek és a földrajzi tényező, mely korábban előnyére szolgált, most már ellene hatott. Így az Északnyugat-Európa előtti vezető pozíciójából visszaesve, messze hátramaradt. Egészen a késői 19. századig nem érkezett el annak az ideje, hogy Velence még egyszer iparosításba kezdjen (de Lengyelország egészen a 20. század közepéig nem tette meg ezt).

Hogyan látott iparosításhoz Anglia? Anglia a késői középkorban Európa gyarmata, a kontinens manufaktúráinak nyersanyag- (gyapjú-) exportőre volt. Kereskedelme alapvetően az itáliai és a Hansa kereskedők kezében volt.

A 15. században Anglia részleges sikerrel elérte, hogy kereskedelmi hálózata hazai kezekbe kerüljön. Az itáliaiak, és a Hansa polgárok tevékenységét korlátok közé szorították, ha teljesen meg nem szüntették (megjegyzendő azonban, hogy Anglia ebben a tekintetben Lengyelországgal ellentétes irányban haladt). Hogy Anglia ezt megtehesse, annak egyik oka a külső segítség volt. Az angol import–export kereskedők a Merchant Adventurers' Company-ba szerveződve, szimbiotikus viszonyt alakítottak ki a korai 16. század leghatalmasabb kereskedelmi hálózataival, Antwerpen kereskedőivel – s ezzel alapozták meg létüket. Antwerpen felemelkedése pedig hozzájárult az angol hazai burzsoázia megerősödéséhez.

Angliában – akárcsak Európában máshol is – a 14. – korai 15. századi demográfiai hullámvölgy a feudális kötöttségek meglazulásához vezetett, ti. a parasztok tárgyalási pozíciója megerősödött. Ennek egyik következménye Angliában az volt, hogy nagy földterületeken külterjes állattenyésztésre rendezkedtek be. A juhtenyésztés egy arcre-ra eső munkaerőszükséglete kisebb volt, mint a takarmánytermesztésé, s ezzel egyidejűleg az utóbbinál nagyobb profitot is biztosított. Azokon a földeken, amelyeken nem álltak át az állattenyésztésre, ott a nagybirtokot felaprózták és kis- illetve középbirtokon gazdálkodó termelők (tulajdonosok vagy bérlők) által igazgatott kisebb egységek kezdtek tipikussá válni.

Angliának a 16. századi gazdasági expanziójára adott válasza el kellett, hogy mélyítse ezeket a tendenciákat. Ez volt az első bekerítések korszaka. A bekerítésekkel azonban óvatosan kell bánnunk. T.i. kétfajta bekerítésről beszélhetünk: arról, amelyet a nagybirtokos hajtott végre, hogy megnövelje

az állattenyésztésre használt területeket, és arról, amelyet a kisbirtokos (a yeoman) hajtott végre, hogy megnövelje a szántóföldi művelés termelékenységét.

A földesúrnak mindkét folyamat során, Lengyelországtól eltérően nem több, hanem kevesebb munkaerőre volt szüksége. Az embereket inkább elkergették a földekről, semmint ottmaradásra kényszerítették volna. Voltak, akik a városokba vándoroltak, mint ahogy a későbbi, 18. századi bekerítések során oda kellett vándorolniuk, hogy proletárokká váljanak. De sokkal többen mentek a 16. században az újonnan gyarmatosított erdős övezetekbe, ahol munkanélküliekké, illetve alulfoglalkoztatottakká, azaz a vidéki iparok számára könnyen hozzáférhető munkaerővé, egy egyre inkább kereskedelmi alapokra helyeződő mezőgazdaság bér munkásaivá váltak. A másik lehetőség az volt, hogy csavargókká vagy haramiákká legyenek, kikről az Erzsébet korabeli irodalom oly bőséggel szólt.

A mai szociális törvényhozás előfutárát jelentő Erzsébet-i szegény törvényeket azért hozták, hogy csökkentsék azt a veszélyt, amelyet a népességnek a földről történő elűzése okozott (hasonló törvényeket léptettek életbe a korabeli Északnyugat-Európa más részein is). Ez a törvényhozás elejét kívánta venni a városi felkeléseknek, éspedig azáltal, hogy megakadályozta azt, hogy a szegények éhezzenek, de azt is, hogy a városban maradjanak. E törvényhozás elérte célját.

A fölös népesség számára azonban kínálkozott egy másik – egyre gyakoribbá váló – megoldás is: az emigráció, elsősorban Írországba, majd a 17. század folyamán Amerikába. A kelta peremvidéknek az angol nemzetgazdaságba való bevonása, komolyabban ekkor történt meg először. Wales, melyet törvényhozás útján csatoltak Angliához, marhatenyésztésre kezdett specializálódni; földesurai nagyrészt angolok voltak. A földről elűzött fölös walesi népesség mint szubproletariátus Angliába vándorolt, ahol zsoldosként szolgált az angol hadsereg soraiban.

Annak, hogy Anglia képes volt megállni a helyét az új világgazdaságban, egyik kulcstényezőjét a viszonylag erős Tudor *állam* jelentette, mely az úgynevezett Henrik-i adminisztrációs forradalom (1530-as évek) nyomán kezdett kialakulni. Anglia államgépezetének gyökerei részben abban a jogi homogenitásban találhatók meg, amely a norman hódításból, illetve a szigetállam viszonylagos elszigeteltségéből fakadt. De valószínűleg egyik tényező sem volt olyan fontos, mint a későközépkor nagy, pusztító belháborúi (a Százéves Háború, a Rózsák Háborúja) során a nemesség meggyengülése, ami olyan más társadalmi csoportok felbukkanásával járt együtt, melyek között

a monarchia szövetségeket – habár csak időleges szövetségeket – találhatott.

Az abszolút monarchia természetesen sem elméletileg, sem pedig a gyakorlatban nem volt abszolút. Inkább az első gyenge erőfeszítést jelentette, mellyel az államnak a helyi földesurakkal, illetve a külső hatalmakkal szembeni szupremáciáját igyekeztek megteremteni, mely állami szupremácia az európai világ gazdaság perifériális térségeiben uralkodó állapotokhoz képest rendkívül erőteljes, a 20. századi kormányzatokéhoz képest viszont hihetetlenül gyenge volt.

Az abszolút monarchák a születőben lévő kapitalista világ gazdaság centrum-államai két nagy, egymással konfliktusban lévő erejének ütközési pontjában helyezkedtek el. Ezek az erők egyrészt azok az új termelőerők voltak, amelyek lehetővé tették Anglia (és Franciaország) számára a gazdasági fejlődést, illetve a monarcha számára, hogy belpolitikailag megerősítse hatalmát; másrészt pedig azok a korábbi időkből származó hierarchiák voltak, amelyeknek csúcsán a monarcha állt, illetve amelyeket a monarcha testesített meg, és amelyek a monarcha hatalmának másik pillérét alkották. A híres dzsentri fogalma sok zavart okozott, mivel ebben az összefüggésben sokkal kevésbé egy, a középkori jogrendszerből származó jogi kategóriát, mint inkább a tőkés gazdálkodók egy felemelkedőben lévő társadalmi osztályát alkotja, akik származásukat tekintve igen széles – a peer-ektől a nemes lovagokon át egészen a yeoman-ekig terjedő – skálán helyezkednek el.

Végül pedig Anglia titka e korszakban nem volt más, mint hogy ipari bázisát képes volt megerősíteni, s nem csupán az európai világ gazdaság perifériájával, hanem legfőbb leendő riválisával, Franciaországgal szemben is. És valóban, John Nef sem véletlenül érvel úgy, hogy az 1540 és 1640 közötti időszakot Angliában az első ipari forradalom korszakának nevezhetjük. Az egyik tényező, amely ezt lehetővé tette, az volt, hogy London döbbenetes növekedése egy viszonylag kis területű országban zajlott le, s ez azt jelentette, hogy egy nem túlságosan nagy termelő körzet számára rendkívül nagy belső piac állt rendelkezésre.

A Tudor monarchák ügyesen manővereztek és a zavaros helyzet urai maradtak, amivel elég időt adtak az angol gazdaságnak ahhoz, hogy a volt gyarmatból centrum-állam váljon. Míg Lengyelország monokultúrássá, Észak-Itália pedig dezindusztrializálttá vált, addig Anglia az összetett gazdasági tevékenységek komplex struktúráját fejlesztette ki. Anglia hathatósan fordult befelé, hogy a minimálisra csökkentse a külső erők negatív hatásait, melyek megakadályozhatták volna a fejlődésben, miközben gazdasági tevé-

kenységeit annak a kapitalista világgazdaságnak megfelelően alakította, amelynek ekkoriban vált centrum-államává.

A hosszú 16. század története persze sokkalta bonyolultabb, mint ahogy itt jeleztük. Nem tettünk említést a nyugati féltéke szerepéről, sem rabszolgáiról, sem jobbágyságairól, sem nemesféméről. Az inflációs ákról sem beszéltünk, melyek pedig a korszak gazdasági expanziójának oly központi szerepet játszó tényezői voltak. A világgazdaságban, illetve az azt alkotó államokon belül végbemenő osztályformálódás folyamatát is csupán érintettük. A vallási küzdelmek szerepére is csupán futólag tértünk ki. Sőt, mi több, a következőktől is eltekintettünk: a kudarcot vallott Habsburg Birodalom egész történetétől, Spanyolország hanyatlásától, a birodalmi és a nemzeti törekvések között hánykódó Franciaország történetétől és Amszterdamétól, mely feltétlenül a későbbi 16. század éltető elemét jelentette, valamint a nemzetközi bank-hálózatoktól. Nem történt említés a korszak európai világgazdaságán kívül eső térségekről sem, melyek azonban kereskedelmi kapcsolatban álltak vele, így Oroszországról, az Indiai-óceán térségéről, Kelet-Ázsiáról, sem pedig arról, hogy miben állt egy külső térség és egy periférikus térség politikai eseményeinek döntő különbsége (mint például Oroszország, illetve Lengyelország; Malaysia, vagy India, illetve Brazília vagy Új-Spanyolország esetében).

Csupán arra törekedtünk, hogy röviden illusztráljuk azt, hogy az egyes különös államok gazdasági fejlődése mily módon függvénye a jelenben és a múltban a világgazdaságban betöltött szerepüknek, és azt, hogy az egyes államokban lezajló politikai események hogyan tükrözték azokat a társadalmi nyomó- és feszítőerőket, melyek e világgazdaság adott időpontbeli viszonyainak az egyes csoportokra háruló következményeiből eredtek.

(Comparative Studies in International Development, 1974.)

RÁNKI GYÖRGY:

A TÁRSADALMI STRUKTÚRA TÖRTÉNETI ELEMZÉSÉNEK PROBLÉMÁI

Az átalakuló és a jövőben negyedévenként megjelenő Világtörténet, társadalomtörténettel foglalkozó számmal kezdi új folyamát. Nem a szerkesztőség íróasztalán felhalmozódó cikkek véletlene folytán, hanem tudatos választás alapján alakult ki az új szám tartalma. Az utóbbi időben szerencsés – és nem gyakori – módon mind a szűkebben vett szakma, mind a szélesebb olvasóközönség érdeklődése a társadalomtörténet felé fordult. A hagyományos politikatörténet, ami a történeti irodalomban máig is túlteng, távolról sem volt képes választ adni mindazokra a kérdésekre, melyek a mai kor emberét a történelemben érdeklik. A nem régiben előtérbe került gazdaságtörténet válaszai viszont, ha ugyan alapvető összefüggéseket világítottak is meg, nem tudták a társadalmi fejlődés folyamatainak totalitását nyújtani. A hiány még inkább érezhetővé vált a többi társadalomtudomány megerősödése folytán. Joggal merülhetett fel többek között az a kérdés, hogy milyen történettudomány az, amely nem tud mit kezdeni a szociológia eredményeivel. A társadalomtörténet tehát egyszerre kínálja az emberiség mindennapi életének teljesebb történetét és a többi társadalomtudomány számos metodológiai kérdésfeltevésének és módszerének felhasználását és ezáltal a történetírás elméleti és módszertani gazdagításának lehetőségét.

A társadalomtörténet körvonalai természetesen még csak kialakulóban vannak. Többnyire ide sorolják az újabban módszertanilag gazdagodó történeti demográfiát, művelődéstörténetet, a várostörténetet, a társadalmi mozgalmak és szervezkedés történetét, a társadalmi átalakulás intézménytörténeti aspektusait és végül döntően az osztályok és társadalmi rétegek illetőleg a társadalmi struktúra és a mobilitás kérdéseit.

Ha kísérletet tennénk a társadalomtörténet eddigi kutatási eredményeinek felmérésére, minden vita nélkül arra a megállapításra jutnánk, hogy ebben mindmáig a társadalmi struktúra kutatása foglalja el a centrális helyet.

A társadalmi struktúra kérdése iránti érdeklődés távolról sem tekinthető véletlennek. A modern, tudományos és nem krónika jellegű történet-

írás mindenekelőtt a történelemben működő társadalmi erők felismerésével kezdődött. Jóllehet Marx nem egy alkalommal leszögezte, hogy az osztályok szerepének felismerése nem az ő gondolati rendszeréből származik, mégis hosszú ideig az osztályproblematika elválaszthatatlanul összefonódott a marxista történelemfelfogással. Természetesen manapság a társadalmi osztályok problematikája már kevésbé a marxista történetfelfogás kizárólagos sajátja, sokkal inkább szerves része a történelem mindazon megközelítéseinek, amelyekben a társadalom-gazdasági szempontok dominálnak.

Ma már azonban az is kutatási feladattá fogalmazódott, hogy a társadalom alapjainak vizsgálatán, az osztályviszonyok elsődleges felvázolásán túlmenően a társadalmi struktúra és rétegződés teljes történeti vizsgálatára van szükség. Természetesen nem úgy, hogy ezt szembeállítjuk az osztályviszonyokkal, hanem éppen annak keretei között az alapvető termelési viszonyokkal funkcionális egységben; figyelembe véve, hogy a társadalmi struktúra a legtágabb értelemben magában foglalja az egész társadalmi rendszert.

A társadalmi struktúra, az osztályok alakulása és változásai a gazdasági átalakulás következtében tehát mindenekelőtt elméleti okokból került az érdeklődés középpontjába. De növelte a kérdés iránti érdeklődést az a körülmény is, hogy viszonylag gazdag statisztikai adatbázissal rendelkező, számos világos módszertani kérdést felvető és a nemzetközi összehasonlításra kiválóan alkalmas kutatási területről van szó. Az újabban előtérbe került kvantifikációs bizonyítási eljárásoknak itt tág tere nyílt, így nyilván alkalmazható volt rá az a felfogás, mely szerint, ha meg tudod mérni azt, amiről beszélsz és számokban ki tudod fejezni, akkor mindenképpen tudsz valamit arról, amiről beszélsz. Ellenkező esetben viszont tudásunk igen sovány és bizonytalan.

Végül, de nem utolsósorban a társadalmi struktúra iránti érdeklődést nagyban előmozdította az a tény is, hogy ezek a kutatások nyújtottak leginkább alkalmat a szociológia és a történettudomány találkozására is.

A társadalmi struktúra kutatása a történelmi folyamatok különböző aspektusaira kínál válaszokat. Egyrészt a modern gazdasági folyamatok (iparosodás, a tercier szektorok előrenyomulása) társadalmi hatásait képes megvilágítani, másrészt a gazdaság jellegének forradalmi változásból következő új folyamatok megvizsgálását segítheti. Hadd utaljunk itt mindenekelőtt olyan kérdésekre, mint a társadalmi struktúra polarizálódása vagy egyenlősödése, a különböző osztályok és rétegeknek a termelési folyamatban változott helyének társadalmi következményei, vagy a társadalmi mobilitás kérdése a társadalmi, politikai és gazdasági élet ellenőrzése és irányítása (osz-

tály, réteg és elitprobléma) végül, de nem utolsósorban a társadalmi rétegződés és átalakulás politikai és mentalitástörténeti összefüggései. A társadalmi struktúra kutatás helyes elméleti alapról tehát lényeges segítséget nyújthat ahhoz, hogy a társadalmat történeti valóságának megfelelő kategóriákkal elemezzük és ne ragadjunk meg akár elavult, akár túl elvont és a történelmi szituáció bonyolultságát elégségesen meg nem világító és magyarázó fogalmi rendszerekkel. Hozzásegíthet ahhoz is, hogy a gazdasági szféra társadalomformáló szerepét ne abszolutizáljuk és a társadalmi kapcsolatrendszert a maga objektív és szubjektív eszmei ideológiai hálózatával együttesen kutassuk és értelmezzük.

Az itt közölt tanulmányok kiválasztását a gazdag irodalomból az indokolta, hogy egyfelől a társadalmi struktúra összefüggésrendszerének áttekintéséhez járulnak hozzá, másrészt a modern társadalmak olyan új képződményét (alsóközéposztály) próbálják teoretikus szinten megvilágítani, melynek helyzete és mozgása elméleti és empirikus szinten a mai politikai és ideológiai viták középpontjában áll.

Ránki György

ARNO J. MAYER

AZ ALSÓKÖZÉPOSZTÁLY MINT TÖRTÉNETI PROBLÉMA

Az alsóközéposztályt, ezt az összetett, változó társadalmi, politikai és kulturális együttest, alapos és rendszeres vizsgálatnak kell alávetnünk. Az alsóközéposztály nem egyszerűen sokféle és változó alkotóelemének az összege, sőt, sokkal bonyolultabb képződmény, mint a földbirtokos arisztokrácia, a parasztság, a burzsoázia vagy a munkásosztály.

Ám az alsóközéposztály problémájának komplikált volta csak részben ad magyarázatot arra, hogy a kutatók miért szokták mellőzni ezt a témát. S azért a kegyes hallgatásért, amely ezt az időtálló társadalmi jelenséget körülvette, a felelősséget azokra az immár mitikus marxistákra sem háríthatjuk egészen, akiket a társadalomtudósok, köztük a történészek is, mindmáig azaz ostoroznak, hogy helytelenül jósták meg a kispolgárság elkerülhetetlen bukását és halálát. Hiszen nyugaton, ahol a marxizmus jelentette a legnagyobb kihívást a társadalomtudósok számára, e hibás előrejelzésnek nemhogy gátolnia, hanem éppenhogy ösztönöznie kellett volna a kritikai érdeklődést a kispolgárság marxista felfogásával kapcsolatban. Különben az alsóközéposztály marxista elemzésében mindmáig jelentős heurisztikus erő rejlik.

Sokkal valószínűbb, hogy a nem-marxista és az antimarxista tudósok és értelmiségiek nagyobb részt éppen azért nem foglalkoztak a Kleinbürgertummal, mert ugyanúgy a megszűnését jövendölték, mint a marxisták. Azonkívül úgy tűnik, hogy ez a közbenső osztály tudományos körökből csekély szimpátiát, és még kevesebb empátiát váltott ki. Lehetséges volna, hogy a társadalomtudósok éppen annak a társadalmi osztálynak a törekvéseit, életstílusát és világnézetét vonakodnak vizsgálat alá vetni, amelyből oly sokuk származik, s amelyből ki akarnak törni? Bármilyen is a válasz, tény, hogy a kispolgárságnak kevésbé sikerült magára vonnia a tudósok figyelmét, mint a hatalmi elitnek vagy a munkásosztálynak: a kispolgárság nem osztogat kegyeket, nem fenyeget forradalommal, és nincs benne semmi a végső nyomor romantikájából, amely felkelti az empatikus érdeklődést.

A kispolgárság természetének és az Európai történelemben játszott

szerepének elkendőzése komoly következményekkel járt.¹ A huszadik századi alsóközéposztály helyzetének labilitását a liberális értelmiségiek éppúgy feltáratlanul hagyták, mint a marxisták, s ennyiben ők is hozzájárultak ahhoz, hogy ez az osztály megzavarodottan került szembe a válsággal, s oly készségesen engedett a reakciós jellegű millenarizmus vonzásának. A fasiszta őrjöngés pedig önmagában is kellőképpen szörnyű emlékeztető arra, hogy a modern történelemben az alsóközéposztálynak milyen döntő fontosságú szerep jutott.

Természetesen nem állíthatjuk, hogy az alsóközéposztállyal eddig egyáltalán nem foglalkoztak. A faszizmus kutatói, és különösen azok, akik a német nemzeti szocializmust tanulmányozták, időnként megpróbálkoznak a hagyományos Mittelstand és az új fehérgallérok összetételének és viselkedésének vizsgálatával a két világháború között. S a huszadik század fasiszta forradalmának kutatóin kívül is akadtak néhányan, akik foglalkoztak az alsóközéposztály problémájával, ám ezek a társadalomtudósok sem önmagában véve vették szemügyre az alsóközéposztályt, hanem érdeklődésük arra irányult, hogy meghatározzák, melyik irány rendeltetett neki: a proletarizálódás, avagy a polgárosulás útját fogja-e bejárni. Az egyik megvilágításban a kispolgárság proletarizálódásra kárhoztatott; a régi kézművesség vagy megszűnik, vagy az ipari munkásosztály soraiba kényszerül,² az új fehérgallérok pedig elveszítik mindazt a gazdasági és társadalmi előnyt, amely átmenetileg megkülönböztette őket a fizikai munkásoktól.³ A másik szemlélet főként a hivatalnokok, műszaki szakemberek és értelmiségiek egyre duzzadó hadát tartja szem előtt, s ezeket teszi meg a majdani osztálynélküli, posztindusztriális társadalom elpolgáriasodásának élcsapatául.⁴

De talán ideje felhagynunk azzal, hogy a kispolgárságról elsősorban vagy kizárólag más osztályok viszonylatában gondolkozzunk. Az alsóközéposztály történelmileg és politikailag egyaránt eléggé jelentős volt és fontos is marad ahhoz, hogy immár önmagáért tanulmányozzuk gazdasági gyökereit, belső struktúráját és életét, a társadalomban betöltött helyét és szerepét, valamint politikai viselkedését. Az értelmiségnek fel kellene hagynia azzal, hogy a kispolgárság világát mulandóságára, érdektelenségére és hamisságára hivatkozva semmibe vegye, lebecsülje vagy elvesse, s ehelyett mostmár önmagában kellene megvizsgálni és megérteni ennek a titokzatos világnak a múltját, jelenét és azt, hogy merre tart. Hiszen a munkásosztályhoz hasonlóan az alsóközéposztály is létrehozta és folyton tovább alkotja a maga elkülönült kultúráját, ethoszát, életstílusát és világnézetét. Mert ha látszólag nincs is nyilvánvaló osztálytudata – csak az akut válságok idején –,

osztályszerű különbözőségének nagyon is élesen tudatában van.⁵ A kispolgárság tagjainak jellegzetes az öltözködési, díszítési, lakberendezési és táplálkozási ízlése, mint ahogy jellegzetes a kispolgári családok struktúrája, otthoni életük, házassági szokásaik, háztartási költségvetésük és társadalmi viselkedésük is. És tipikusak pihenési szokásaik, beszédmódjuk, társadalmi értékeik, társas viselkedésük is, csakúgy mint a politikai magatartásuk.

A polgárok, munkások és a társadalomtudósok kétségbe vonhatják az alsóközéposztály világának autentikus voltát. Le is becsülhetik amiatt, hogy ez a világ nem más, mint a nála magasabb polgári kultúra és a nála alacsonyabb munkásosztálybeli kultúra lapos keveréke, sőt szinkretizmusa. De a tapasztalat szerint a szinkretizmusok is képesek arra, hogy szembeszökő, félreismerhetetlen struktúrákat és dinamikus tulajdonságokat alakítsanak ki, s hogy ily módon kitörölhetetlen nyomokat hagyjanak az emberiség történelmében.

Az „alsóközéposztály” vagy a „kispolgárság” fogalmát nemcsak a mindennapi beszédben illetve a politikai retorikában használják pontatlanul, hanem a társadalomtudományos fejtegetésekben is. Persze azzal, hogy felhívjuk a figyelmet a fogalom plaszticitására és hibás használatára, nem akarjuk tagadni, hogy valójában nehéz világosan és pontosan definiálni.⁶

Természetesen az „alsóközéposztály” fogalmához nem rendelhetünk hozzá egy minden időre és helyre érvényes állandó értelmezést. Hiszen jelzése egy-egy adott történelmi pillanatban mindig a különböző gazdasági, társadalmi és politikai struktúrák és feltételek függvényében módosul.

Az alsóközéposztály országról országra különbözik, az egyes országokon belül pedig a helyi viszonyoktól és a különböző történelmi periódusoktól függően is eltéréseket mutathat. A prekapitalista és preindusztriális társadalomban élő önálló parasztok, mesterek és boltosok, egyszerűen a kispolgárság, egészen más jellegű volt — belső struktúráját és a társadalomhoz való viszonyát tekintve egyaránt —, mint az érett, illetve a mai kapitalista ipari társadalomban az alsóközéposztály, amely túlnyomóan függő helyzetű hivatalnokokból, műszaki szakemberekből és értelmiségiekből áll. Mondani sem kell, hogy azok a korábbi rétegek, amelyeket Buharin az „átmeneti osztályok” fogalmával jelölt, a későbbi korokban is továbbélnek s életető mentalitásuk, magatartásuk és értékeik rendszerint tartósabbak, mint azok a gazdasági és társadalmi körülmények, amelyek eredetileg kialakították őket.

De akármilyen hiányos is a kispolgárság illetve az alsóközéposztály fogalmának definíciója, tény, hogy ezek már régóta használatos fogalmak,

s hogy mindig is egy valóságos és tartós társadalmi jelenséget jelöltek. De mint ahogy már mondtuk, e fogalomnak az idők során végbement jelentésváltozását nem érthetjük meg másként, mint történeti megközelítésben. ...

Annak idején legtöbben úgy gondolták, hogy az alsóközéposztály jelentősége nagymértékben csökkenni fog, sőt talán teljesen beolvad a proletariátusba. De nem ez történt. Ellenkezőleg, az alsóközéposztálynak még a független kisvállalkozókból álló része is rendkívül hosszú életű maradt. Igaz ugyan, hogy a 19. század közepe óta a kézművesek, kiskereskedők és a parasztok száma és gazdasági súlya lényegesen csökkent. Ám ez a csökkenés sokkal lassabban ment végbe, mint ahogy azt várták. Olyannyira, hogy a kisüzlettulajdonosok és a szolgáltatásokat végzők száma időnként még növekedésnek is indult, főként az akut gazdasági válságok közepette.

Másrészt pedig az alkalmazott hivatalnokok, műszakiak és értelmiségiek alkotta „új” alsóközéposztály gyorsan szaporodott, és a számokat tekintve nemhogy kiegyenlítette a független kistermelők, kiskereskedők és parasztok elsorvadásából származó csökkenést, hanem növekedést is eredményezett. Az „Alsóközéposztálynak ez a második megszületése”, amelynek során növekszik az új alkalmazotti réteg aránya és potenciálisan ez válik uralkodóvá az osztályon belül, valójában az ipari, kereskedelmi és pénzügyi kapitalizmus mellékterméke, ugyanannak a folyamatnak a része, amely a munkásosztály tömeges megnövekedését eredményezte. A 19. század harmadik harmadában a kispolgárság újjászületését a kormányhivatalok, iskolák, kórházak és hadseregek egyidejű gyors növekedése is elősegítette.

Ennek az átalakulásnak a másik jellemzője a felgyorsult urbanizáció volt; a növekedő régi és új városok a hivatalnokokból, műszakiakból és értelmiségiekből kialakuló, részben köztisztviselői fehérgalléros réteg természetes lakhelyévé váltak. De a régi közmondás: Stadtluft macht frei immár értelmét veszítette: a terjeszkedő városok különösen termékeny talajává váltak a kulturálisan közvetített elnyomásnak. A folyamatosan fejlődő tömegkommunikációs technika révén egyre nagyobb profitot hajtó kommersziális tömegkultúra első számú fogyasztójává az újonnan kialakult kispolgárság és a hagyományos Kleinbürger réteg vált; erre nagyobb képzettsége folytán alkalmasabb is volt, mint a tanulatlanabb ipari munkásság. A tömegkommunikációs eszközök és a közönség egymásra találtak. A filléres kiadványok, majd a képes folyóiratok, az olcsó könyvek, a diavetítő, a rádió, a film és a televízió mind a képzetesebb, de alapvetően mégis műveletlen kispolgárság tömegeinek igényeit elégítette ki. A nagypolgárok inkább Zola és Flaubert,

valamint a másodvonalbeli regényírók műveit olvasták, olyannyira, hogy ezeknek elsőszámú, sőt szinte kizárólagos közönségét alkották, különösen a hölgyek. A spontán népi kultúrával ellentétes, kiagyalt, standardizált és fentről irányított új tömegkultúra fogyasztói minden jel szerint a régi és az új alsóközéposztály tagjai közül kerültek ki. Az elkábítás modern kuruzslói a jellegzetesen létbizonytalanságban élő kispolgárság szórakoztatására, figyelmének elterelésére keverték ki fantáziával dúsított mámorító készítményeket. Az alsóközéposztály régi részében a gazdasági és társadalmi hanyatlás érzése keltett egyre nagyobb félelmet, az újban pedig örökös szorongás élt, jövőbeli gazdasági és társadalmi előrejutásának bizonytalan esélyei miatt.

S noha a kispolgárságnak ez a két csoportja egészen eltérően viszonyult a fejlett kapitalista iparosításhoz és kereskedelemhez, mégis mindkettő számára a fizikai munkás lett az elmaradhatatlan negatív viszonyítási alap. Érdemes lenne felmérni, hogy a tömegkultúra kerítői – az üzleti vállalkozók, a kormányhivatalnokok, vagy az alkotó értelmiség, művészek és tudósok – mennyiben járultak hozzá, hogy megerősítsék a kispolgárságban a fizikai munkásokkal szemben kialakult fölényérzetet azzal, hogy szavak, hangok és képek segítségével úgy manipulálták a szimbólumokat, sztereotípiákat és normákat, hogy a kispolgárság magasabbnak érezhesse méltóságát, helyét és környezetét. Mert ez a fennsőbbiségérzet tartotta össze a különben szétesően heterogén alsóközéposztályt. S az uralkodó osztály a kispolgárságot védő intézkedések meghozatala mellett bizony ezeket az érzelmi húrokat pengette meg olyankor, amikor a kispolgárságból tömegmozgalmat szervezett a szocialista fenyegetés ellen.

Világos tehát, hogy az európai történelemben az alsóközéposztály változott hely és idő szerint. De minden eltérés ellenére biztos az is, hogy a válságok idején mindig a mérleg nyelveként szolgáló csoport volt. Lehet, hogy *érte* sohasem politizáltak, s az is biztos, hogy magáért való osztály sohasem volt. De az alsóközéposztály ettől még magában valóan osztály lehetett: megmutatta, hogy hajlamos és képes is rendszertelen lázadásokra, noha sohasem tudta magát független és tartós akciók érdekében mozgósítani és megszervezni. De a modernizált és modernizálódó társadalmakban a burzsoáziának sohasem sikerült volna megszereznie, konszolidálnia és megvédenie elsőbbségét illetve egyenrangú helyét az alsóközéposztály támogatása nélkül.

Az alsóközéposztály helyének átgondolása a náciizmus előtti Németországban, Lenin Oroszországában és a mai „középső” Amerikában olyan

szélesebb vonatkozású aktuális kérdéseket vet fel, amelyek valószínűleg az alsóközéposztály problémájának meghatározására és vizsgálatára készítetik majd a tudósokat, értelmiségieket és a politikusokat.

1866 és 1914 között Németországban feltűnően gyors és intenzív iparosítás ment végbe, s ugyanez mondható el az analfabétizmus csökkenéséről is. De az első világháború kitörésekor az industrializációnak erre a kontinensen legmesszebb előretolt állására még távolról sem volt jellemző, hogy a grands bourgeois egy parányi osztálya áll szemben a proletárok hatalmas tömegével.

Németországban mintegy 13 millió ipari munkás volt, ez tény, bár legalábbis a nagyipar munkásarisztokratái és a kisüzemek munkásai inkább kispolgári beállítottságúak voltak. És mindenesetre világosan elvált a hatalmas proletariátustól az összmunkaerőn belül a 2 millió fehérgalléros alkalmazott, a 2 millió alsó és közép-szintű államhivatalnok, az 1.5 millió hagyományos kézműves és kisiparos (majdnem 500.000 még mindig céhekbe szervezve), a 700.000 kiskereskedő és a kb. 2 millió kisparaszt.

Az általános felfogás szerint Németországban a századfordulón a fehérgalléros réteg gyors ütemben gyarapodott: 1883 és 1925 között a fehérgallérosok száma több mint ötszörösére növekedett, az ipari munkások száma viszont meg sem duplázódott. És azt is észre kell vennünk, hogy a kiskereskedők száma valójában gyorsabban növekedett, mint akár a népesség, akár a nemzeti termék, nem pedig jelentősen csökkent, mint ahogy oly sokan feltételezik. A huszadik század első negyedében a kisüzletek száma hozzávetőleg 700.000-ről 850.000-re emelkedett, ez kb. 20 százalékos növekedést jelent. Az 1929-es nagy válság idejére a kiskereskedői szektor további 3 százalékkal nőtt.¹²

A német gazdaságban, társadalomban és az államban éppen azért volt olyan súlyos a feszültség, mert az ipari, kereskedelmi és a banktőke bámulatos fejlődésével egy megfelelően erős és komplex ellenállás fordult szembe. Következésképpen a régi és új köztes rétegek, amelyek az ellenállás tömegbázisát adták, nagy politikai jelentőségre tettek szert. Az establishment sáncai mögé felsorakozott konzervatívok a modernizáció erői ellen akarták hadba vinni a vegyes összetételű alsóközéposztályt. A szocialista mozgalmon belül pedig Eduard Bernstein bálványromboló művében, az Evolúciós Szocializmus-ban óva intett attól, hogy a mozgalom szem elől veszítse a kapitalisták karjaiba kergesse a Kleinbürgertum-ot. Az értelmiségiek közül Werner Sombart, Johann Wernicke, Emil Lederer és Theodor Geiger olyan fogalmi keret kialakításán fáradoztak, amellyel végre elméleti és politikai megfontolások tárgyává tehetik ezt a nehezen kezelhető és széttagolt osztályt.¹³

S ugyanabban az időben, amikor a késő-birodalmi és kora-köztársasági Németországban egyre nagyobb tudományos és politikai figyelmet szenteltek a vegyes összetételű középosztálynak, Lenin, az Orosz polgárháború végefelé, ugyanezt az osztályt a bolsevizmus szemszögéből vette szemügyre.

Az 1920 áprilisában és májusában írott „A ’baloldaliság’, a kommunizmus gyermekbetegsége” c. művében Lenin mindenekelőtt leszögezi, hogy „... a kisüzemi termelés, sajnos, még nagyon-nagyon sok maradt a világon, és a kisüzemi termelés állandóan, minden nap minden órájában magától és tömegméretekben szüli a kapitalizmust és a burzsoáziát.”¹⁴ Tervezői hangulatában Lenin kitartott amellett, hogy még a forradalom után is „... ennek az országnak a proletariátusa hosszú időn át gyengébb lesz, mint a burzsoázia...”, ugyanis „... annak az osztálynak a kisárutermelői, amely a burzsoázia uralmát megdöntötte, spontánul és állandóan visszaállítják, feltámasztják a kapitalizmust és a burzsoáziát.”¹⁵ Elég tisztán látta, hogy „A központosított nagyburzsoáziát legyőzni ezerszerre könnyebb, mint ’legyőzni’ a kistulajdonosok millióit és tízmillióit, márpedig ezek a maguk mindennapi, hétköznapi, láthatatlan, megfoghatatlan bomlasztó tevékenységével éppen azokat az eredményeket érik el, amelyekre a burzsoáziának szüksége van, amelyek a burzsoázia restaurálásához vezetnek.”¹⁶

Történeti visszatekintésében Lenin megjegyzi, hogy a múltban, a válások idején az ilyen kis agrár, kereskedő és ipari tőkések legfeljebb a „kispolgári forradalmiság” jellemezte, amely „... az anarchizmusra hasonlít, illetőleg egyet-mást kölcsönöz tőle és minden lényeges dologban eltér a következetes proletár osztályharc követelményeitől és szükségleteitől.” De még ez is ingatag, és rövidéletű lelkesedés volt; „... a kistulajdonos ..., akár a kapitalizmusban állandóan elnyomatásnak, s igen gyakran az életviszonyok hihetetlenül erős és gyors romlásának van kitéve és tönkremegy, könnyen csap át szélsőséges forradalmiságba, de nem képes arra, hogy kitartást, szervezetséget, fegyelmet és állhatatosságot tanúsítson”. Lenin marxizmus értelmezése szerint „A kapitalizmus borzalmától ’megvadult’ kispolgár olyan társadalmi jelenség, amelyet az anarchizmushoz hasonlóan minden tőkésországban megtalálunk”. Az igazi forradalmároknak résen kell lenniük a kispolgári forradalmisággal szemben, mert „Az ilyen forradalmiság állhatatlansága, meddő volta, az a sajátossága, hogy gyorsan meghunyászkodásba, közönybe, képzeltetésbe, sőt az egyik vagy másik ’divatos’ burzsoá áramlatért való ’eszeveszett’ rajongásba csap át – mindez köztudomású”.¹⁷

Leninnél a nagyburzsoázián és a nemességen kívül mindenki, aki nem volt igazi proletár, korlátozott és megbízhatatlan kispolgárnak számított; ebbe

a kategóriába tartoztak a kézművesek és kisiparosok, a boltosok, a kis- és középparasztok, az alacsony és középszintű köztisztviselők és a munkásarisztokraták egyaránt. Másszóval olyan lendületes definíciót ad, hogy az értelmiség bizonyos részein kívül mindenki benne foglaltatik. A hatalomátvétel után viszonylag könnyű lesz végleg elmozdítani a földesurakat, nagytőkéseket és a magasrangú kormányhivatalnokokat. S ha a nagyburzsoázia és a magas hivatalnokok helyét a bolsevik káderek foglalják el, az alárendelt kormányhivatalnokokat és munkásarisztokratákat ezek már könnyen kéz-bentarthatják.

Sokkal nehezebb viszont azokat a gazdasági és társadalmi osztályokat asszimilálni és ellenőrizni, amelyek részei ugyan az oly tágan meghatározott kispolgárságnak, mégis rendelkeznek a gazdasági függetlenség valamely eszközével, akár tőke, akár föld vagy szerszámok formájában. S noha ezt a független réteget, nevezetesen a „kisárutermelőket” „fel kell számolni”, „nem lehet elkergetni, nem lehet elnyomni” őket. A forradalmi proletariátusnak „ezekkel össze kell férni” akkor is, ha a „... kisárutermelők a proletariátust minden oldalról körülveszik a kispolgárság levegőjével, átítatják, demoralizálják vele a proletariátust, aminek következtében a proletariátus soraiban állandóan kiújul a kispolgári gerinctelenség, szétforgácsolódás, individualizmus, az átmenet a lelkesedésből a csüggedésbe”. A független termelőket, beleértve a parasztságot is, amely épphogy csak kisajátította a nagy földbirtokosok földjét, az osztályöntudatos proletariátus központositott, fegyelmetezett élcsapatának „... igen lassú, óvatos szervező munkája lehet (és kell) átformálni, átnevelni”.¹⁸

Röviden, a hatalomátvétel és a polgárháború után Lenin belátta, hogy Oroszországban ugyanúgy számolni kell egy gazdaságilag termelékeny, ám politikailag megbízhatatlan kispolgársággal, mint másutt. A marxisták és a liberálisok már régóta becsmérlően használták a „kispolgárság” fogalmát. S bár Lenin tovább fokozta ezt, ugyanakkor rájött arra is, hogy ez a nem-osztályszerű osztály vagy félig osztály, amely kvázi-munkásokból és kvázitőkésekből áll, továbbra is fennmarad, s nem is csupán gazdasági, társadalmi és politikai anakronizmusként vagy maradványként.¹⁹

A 19. század első felében az Egyesült Államok minden bizonnyal a legközelebb állt ahhoz, amit a független kistermelők és kistulajdonosok országának neveznénk. Az Egyesült Államokban egy példaszerűnek tekinthető alsóközéposztályi nemzet, társadalom és kultúra valósult meg. De öröksége és korai kezdetei folytán a középosztályi Amerika mítosza és álma élte. S a hamis kép, miszerint Amerikában nem alsóközéposztályi, hanem

középosztályi társadalom él, máig is fennmaradt: túlélte a kapitalista fejlődésnek egy egész századát, amelynek során a független kistulajdonosok átadták a vezető helyet az ipar parancsnokainak, a gyári munkásoknak és a fehérgallérosoknak.²⁰

Napjainkban ismét új erőre kap a középosztályi társadalom beteljesülésének és ígéretének mítosza, mivel Amerika lett a világ első olyan nemzete, amelyben a nem fizikai munkát végzők határozottan többségben vannak a fizikai dolgozókkal szemben – még akkor is, ha tekintetbe vesszük a nők túlsúlyát az irodai és az elárúsító személyzetben. A többi fejlett ipari társadalom még nem lépte át ezt a küszöböt, de azért már közelednek ahhoz a kritikus ponthoz, hogy a bérből élők társadalmából a fizetésből élők társadalmává alakuljanak át. Azonban „középső Amerika” társadalma, amelyet sok iparosodott vagy iparosodó ország kritikátlanul prototípusnak tart, mindennek inkább elmondható, mint középosztályi burzsoá társadalomnak. Valójában egy olyan egyedülállóan alsóközéposztályi nemzetnek lehet tekinteni, amelynek munkaereje nagyobbrészt nem fizikai, szerényen fizetett, teljes függőségben lévő dolgozókból áll. Az ún. „középső Amerika” társadalmának másik kritikus rétege a gyorsan növekedő, bérből élő fizikai munkásarisztokrácia, mind jövedelme, mind pedig vagyona, életstílusa, aspirációi és az önmagáról való gondolkodás szempontjából. Ugyanez mondható el a független kisüzlettulajdonosokról, az építkezési vállalkozókról és a szolgáltatásban dolgozókról.

Az alsóközéposztály és a felső establishment viszonya egyszerre békés és feszültségteljes, hiszen az alsóközéposztályban a vágyakozás és az elutasítás érzései keverednek. Ugyanakkor az alsóközéposztály egyre feszültebben viszonyul az „alatta” lévő, többnyire képzetlen, etnikailag hátrányos helyzetű, megszorult munkásokból álló alsóbb osztályhoz. A krónikus egyensúlyhiányban szenvedő gazdaságban a kispolgárság jövedelmének növekedése, életszínvonalának emelkedése és aspirációi veszélyben forognak. S ami még ennél is fontosabb, presztízse és önbecsülése is aláaknázódik, mégpedig két okból. Abban a társadalomban, ahol a dolgozók többsége már tipikus „középső amerikai” számít, s már nem proletár, illetve nem fizikai munkából él, az alsóközéposztályhoz való tartozás nem jelent többé megkülönböztető társadalmi rangot. Továbbá a fizikai dolgozók anyagi megbecsülése egyre hasonlabb az egyszerű fehérgallérosokéhoz, s ugyanez áll esélyeikre és az életmódjukra is, s ez méginkább aláássa a kispolgárság valós vagy illuzorikus fennsőbbiségérzetét.

Mással, az Egyesült Államokon belül eltűnőfélben vannak az álta-

lánosan feltételezett különbségek az alsóközéposztály nagy része és a fizikai dolgozók nagy része között. Így aztán mindazok, akik felkapaszkodtak a mobilitási létra első fokaira, szorongani kezdenek, nehogy nekik, vagy gyermekeiknek útját állja valaki, vagy netán lejjebb csússzanak.

A szorongató körülmények hatására az alsóközéposztály önbizalmát veszti, félelmek és szorongások áldozatául esik, s egy súlyos gazdasági válság esetén könnyen felhasználhatóvá válik valamilyen dühöngő, bűnbak-kereső és atavisztikusan millennarisztikus politika támaszául.

A 19. század végére a régi, független alsóközéposztály nem avult el, nem szűnt meg, nem kényszerítették a proletariátus sorai közé és magától sem vegyült el benne. Ingatag helyzetében egyrészt kollektív nyomást gyakorolt a kormányokra segítségért és védelemért. Másrészt, és ez a fontos, ugyanaz a gazdasági, technikai és bürokratikus átalakulás, amely a régi alsóközéposztály kulcsfontosságú részei alól kihúzta a talajt, meggyorsította a nagyvárosokban és a vidéki városokban élő alkalmazotti, új és független alsóközéposztály fejlődését. A hanyatló és emelkedő rétegekből végül is egy szinkretikus alsóközéposztály állt össze, egy olyan heterogén keverék, amelynek elemei nemritkán összeegyeztethetetlenek mind a foglalkozás, mind pedig a gazdaság, a társadalom és az ideológia vonatkozásában.

A nominalisták szerint az egyre növekvő alsóközéposztály túlságosan heterogén és körvonalazatlan ahhoz, hogy egyetlen elnevezést alkalmazhassunk az egészre, vagy hogy szigorú fogalmi keretek között definiálhassuk. De minimálisra csökkenthetjük azt a veszélyt, hogy olyan szociológiai absztrakcióhoz jutunk, amely maga teremti meg igazságának feltételeit, ha egyfelől figyelembe vesszük az alsóközéposztály összetett voltát, másfelől pedig azokat a konkrét strukturális feltételeket, amelyek válság esetén az osztály döntő elemeinek politikai reakcióit meghatározzák. Hogy válság esetén az alsóközéposztály egységessé válik-e vagy éppenséggel szétesik, az természetesen rengeteg tényezőtől és körülménytől függ, például attól, hogy látens kollektív tudata és hagyományos politikai kötődései milyen természetűek és intenzitásúak, s hogy kik azok a politikusok, akik mobilizálják és harcba viszik.

A történészeknek végre fel kellene hagyniuk az alsóközéposztály jelenlétének elvont megkérdőjelezésével Európa (és Amerika) történelmében, s a problémát inkább empirikus vizsgálatnak kellene alávetniük. Meg kellene vizsgálni, hogy milyen volt az összetétele, belső élete s hogy milyen hajtóerők által tudott fennmaradni és újjászülni, valamint hogy a kiegyensúly-

lyozott korszakokban hol húzódtak a határok közte és a többi osztály között. Foglalkozni kellene az osztálytudatával és azzal, hogy politikailag hogyan viselkedett feszült helyzetekben.

S a történészeknek a kutatás megtervezéséhez és megalapozásához még azt sem kell előre eldönteniük, hogy szótárunknak melyik kifejezése lesz a legkevésbé félrevezető, vagy a legcélravezetőbb: alsóközéposztály(ok)-ról, petite bourgeoisie-ról, Kleinbürgertumról avagy átmeneti osztály(ok)ról beszéljenek-e. Egyenlőre elég abból kiindulni, hogy „nem osztályszerű osztály”, vagy marxista megfogalmazásban: önmagában való, de nem önmagáért való osztály.

A történész számára az alsóközéposztály fogalmának minden szigorú meghatározása azzal a veszéllyel jár, hogy túl általános és statikus, és ezért használhatatlan meghatározás lesz. De az ilyen természetű kutatásban nem nélkülözhető valamilyen előzetes, kísérleti definíció. Éppen ezért átmenetileg megállapíthatjuk, hogy az alsóközéposztály olyan emberekből áll, akik (1) olyan munkával keresik a kenyerüket, amely elsősorban nem fizikai munka, nem igényel állandó fizikai erőfeszítést, továbbá megkövetel valamilyen csekély képzettséget; (2) objektív kritériumok (jövedelem, vagyon, képzettség, lakóhely stb.) szerint nem tartoznak sem a felső osztályhoz, sem pedig az alsó néposztályhoz; (3) akik tisztában vannak azzal, hogy sem az egyikhez, sem a másikhoz nem tartoznak, de felfelé törekszenek; (4) akik felfelé való mobilitásukat határozottan individualista eszközökkel igyekeznek megvalósítani; (5) akik a magántulajdont szentnek és sérthetetlennek tekintik; (6) akik feltűnően alkalmasak arra, hogy magasabb osztálybeliek gyámolítsák, illetve magukhoz emeljék őket; (7) akik igyekeznek gyermekeik előrejutási esélyeit megvédelmezni vagy megjavítani; (8) akikben végsősoron erősebb a félelem attól, hogy feszült helyzetekben le-, vagy visszacsússzanak a szegénytelen foglalkozások, illetve a fizikai munka szintjére, mint a vágy, hogy bekerüljenek az abszolút középosztályba; és végül (9) akik csak a súlyos válságok idején szövetkeznek összehangolt politikai akciókra.

A társadalmi osztály marxista felfogásának igazolásához, finomításához és tisztázásához keresve sem találhatnánk jobb módot, minthogy kipróbáljuk, hogy alkalmas-e az alsóközéposztály vizsgálatára. Az alsóközéposztály a proletariátusnál és a burzsoáziánál is meggyőzőbben tanúsítja, hogy a termelési viszonyok szükségszerű, de mégsem elégséges meghatározói az osztálynak. Nem az anti-marxisták, hanem Marx és követői azok, akik maguk állították, hogy az osztály helye a gazdaságban, társadalomban és az ál-

lamban nem kizárólag a közös gazdasági érdekek függvényében alakul, hanem az ideológiai és politikai viszonyok is meghatározzák, és éppen a fejlődési konfliktusok fordulópontjain. A tiszta gazdasági determinizmus fölötti meddő vita helyett a marxistáknak és kritikusaiknak inkább a gazdasági, ideológiai és politikai tényezők komplex keveredéséről és viszonyáról kellene vitatkozniuk.

Az alsóközéposztály problémája különlegesen nehéz feladatot jelent a társadalomtudósok számára, függetlenül attól, hogy mi a világnézetük. Hiszen ez az osztály belsőleg többszörösen megosztott, mégpedig úgy, hogy osztályt alkotó csoportok gazdasági érdekei összeegyeztethetetlenek, különösen az akut gazdasági válságok idején. De míg az alsóközéposztály gazdasági és társadalmi koherenciája ingatag, addig nézetrendszere szinte páratlanul egységes: a közös gazdasági érdekek struktúrájában jelentkező réseket sűrű ideológiai tömítés tapasztja be. S különösen a nagy társadalmi és gazdasági megrázkódtatások idején, amikor ezek a rések kitágulnak, egészen világossá válik, hogy az alsóközéposztály magábanvaló osztály, autonóm osztálytudattal. Másfelől persze a zavaros helyzetekben nem tud igazán kiállni magáért mint osztályért, úgyhogy végül mindig a fölérendelt elit(ek) politikai segédcsapata marad.

Marxnak a Brumaire tizennyolcadikában tett megállapítása a francia független kisparasztokról az egész alsóközéposztályra érvényes.

„Amennyiben millió és millió család olyan gazdasági létfeltételek között él, amelyek életmódjukat, érdekeiket és műveltségüket más osztályokétól megkülönböztetik és azokkal ellenségesen szembeállítják — annyiban osztályt képeznek. Amennyiben a parcellás parasztok között csak helyi összefüggés van, és érdekük azonossága nem teremt közöttük közösséget, nemzeti kapcsolatot és politikai szervezetet — annyiban nem képeznek osztályt. Képtelenek ezért arra, hogy osztályérdekeiért a saját nevükben akár egy parlament által, akár egy konvent által érvényre juttassák. Nem tudják önmagukat képviselni, képviselőre szorulnak.”²¹

Súlyos gazdasági és társadalmi válságok idején a kispolgárság sajátos életstílusa, ethosza és tagjainak személyiségjegyei jóval inkább kihatnak politikai magatartására, mint a parasztoké vagy a munkásoké az övékre.

Igaz, hogy a Kommunisták Kiáltvány szerint „... a kisiparos, a kiskereskedő, a kézműves, a paraszt ... a nagyipar kifejlődésével lezuhan és elpusztul”. De ugyanebben a politikai pamfletben található az is, hogy a Mittelstande, a középosztályok megkísérlik elhárítani vagy visszafogni saját gazdasági elavulásukat és társadalmi leértékelődésüket. S a fennmaradásért ví-

vott harcban az alsóközéposztály elszántan „megpróbálja a történelem kerekét visszafordítani”, kész túlmenni a politikai konzervativizmuson, el egészen a nyílt reakcióig.

Engels és Marx hangsúlyozzák, hogy az alsóközéposztály gazdasági érdekei, mentalitása és politikai viselkedése mennyire hasonló: „... kereskedelmi ügyleteinek és hitelműveleteinek kicsinyes jellege...” kulcsa politikai ingadozásának.²² De, különösen a forradalmi zűrzavarban, amikor a falusi vagy a városi proletariátus – vagy mind a kettő – alulról fenyegeti, az alsóközéposztályt sebezhetősége és társadalmi bizonytalansága arra készíti, hogy felhagyjon az ingadozással és hárítsa el a további kockázatot. Ilyenkor amögé áll, aki a „... tulajdon, család, vallás, rend...” védelmét igéri, és azt, hogy ellátja adókedvezményekkel és olcsó hitellel.²³

Marx és Engels nem annyira történetileg, mint inkább logikailag előre vetített képükben vitathatatlanul eltúlozták a független alsóközéposztály hanyatlásainak várható ütemét és mértékét, s alábecsülték az újjászületésre, illetve az átalakulásra való képességét, továbbá nem látták előre a hivatalnokokból, műszaki szakemberekből és értelmiségiekből álló, alkalmazotti, gazdaságilag „improduktív” alsóközéposztály nagymérvű megnövekedését. Rendszerük mindazonáltal értékes keretet ad annak vizsgálatához, hogy milyen összefüggés van a egyes összetételű kispolgárság bizonytalan gazdasági és társadalmi helyzete, terméketlen világnézete és zavaros politikai magatartása között.

A kiegyensúlyozott korszakokban az alsóközéposztályt a fölötte lévő elitek igen rossz megvilágításban látják. Lenézik a kispolgárt, középszerűnek, provinciálisnak, konformistának, ambíció híján valónak, parazitának, önzőnek, merevnek, sértődékenynek, prűdnek és moralizálóknak tartják. S a megvetést csak fokozza, hogy az utóbbi időben a hivatalnokok, műszaki szakemberek és az értelmiségiek oly lelkes fogyasztóivá váltak a standardizált árucikkeknek, a személytelen szolgáltatásoknak, az olcsó zsurnalizmusnak és a kommersz kultúrának.

De a hatalmi eliteknek a válságok idején sem kell igazán tartaniuk az alsóközéposztálytól. A Kleinbürger természeténél fogva nehézkes. Azonkívül anyagi és lelki tényezők egyaránt a fennálló rendhez kötik, úgyhogy nemigen támogat olyan radikális törekvéseket, amelyek a rendszer fennmaradásával összeegyeztethetetlenek. Továbbá, amint az elitek az első jelét látják annak, hogy hatalmuk komolyan veszélyben forog, nyomban felelevenítik vagy újra kialakítják az alsóközéposztály pozitívabb képét: a műszaki

szakembereket és a mérnököket azért ünneplik, hogy élnek a rájuk ruházott hatalommal, a művezetőket és a felügyelőket azért, hogy fegyelmet tartanak és ellátják az ellenőrzést, az elárusító és az irodai személyzetet azért, hogy biztosítják a javak és szolgáltatások normális elosztását és végül a köztisztviselőket azért, hogy a létfontosságú közfeladatok ellátásával nélkülözhetetlen láncszemet alkotnak az állam és polgárai között.

Társadalmi viszonylatban az alsóközéposztály tehát mintegy az ütközéscsillapító szerepét tölti be és segít az alatta lévő rétegek kitörését megfékezni.³¹ S nemcsak csökkenti a tőkés és a munkás, illetve a földesúr és a paraszt összeütközésének erejét, hanem közvetít, hidat is alkot közöttük. A kispolgárság továbbá kitűnő mobilitási csatorna: befogadhatja és be is fogadja a felfelé mobil szakképzett munkásokat, saját duzzadó soraiból pedig még feljebb, a jövedelmi és a státus-létra magasabb fokaira tornássa fel tagjait. Azonkívül biztonsági háló is, amely felfogja a felsőközéposztály és a nagyburzsoázia soraiból kiöregedett és lecsúszott embereket.

Az elitek egyes csoportjai ezért hát bizonyos fordulópontokon felhagynak azzal, hogy a kispolgárságot letorkolják és sértegetnek filiszteri közönségessége miatt, s dicsőíteni kezdik. A józan kispolgárságot az erényes parasztsághoz hasonlóan olyan személyes és társadalmi tulajdonságaiért üdvözik, amelyeket a kapitalista társadalom már-már elhomályosít: önállóságaért, takarékoságaért, szorgalmáért és mértéktartásáért. Azért hízelegnek a Kleinbürgernek, mert a tulajdon, a család, a „munkakedv”, a vallás és a patriotizmus zászlóvivője.

Azonkívül a megszorult elitek számára a kispolgárság politikai tartalékhadseregként is fontos. Hiszen ennek a magában való, de nem magáért való osztálynak a mozgósításához elég, ha megfelelő módon manipulálják a saját nézetrendszerébe ágyazódott vonzódásokat, jeleket és szimbólumokat.

S míg felülről a hatalmi elit jó időkben szüntelenül ostorozza a kispolgárságot, rossz időkben pedig álnokul hízeleg neki, alulról a munkások közül sokan úgy tekintenek erre az osztályra, mint a fizikai munka világából való menekülési lehetőségre. A szocialista ideológusok éppen azért állították be rossz színben a kispolgárságot, azért vádolták az egyes kispolgárt nagyravágyással, parazitassággal, s az egész osztályt „hamis tudattal”, amely a „reakciós ármánykodás megvesztegetett eszközeivé” teszi őket, mert tudták, hogy a munkások maguk is mennyire vágnak arra, hogy független kisvállalkozók lehessenek, vagy fehérgalléros álláshoz jussanak.

Ha mármost arra vagyunk kíváncsiak, hogy az alsóközéposztálybeliek miként vélekednek magukról, mindenekeelőtt azt kell észrevennünk, hogy

feltűnően büszkéek arra, hogy kiemelkedtek a pusztán fizikai munka világából. Másszóval, felsőbbrendűnek tekintik magukat azoknál a munkásoknál, akik még nem lépték át a szigorúan fizikai munka és a nem fizikai munka határát, hiszen számukra ez a legfontosabb választóvonal. Igaz ugyan, hogy a kézművesek maguk is végeznek fizikai munkát, de személyes munkájukhoz személyes tőkéjük párosul és maguk is hoznak adminisztratív és kereskedelmi döntéseket. S az alsóközéposztálynak ez a független rétege az egész kispolgárság ethoszában központi helyet foglalt el munkaerőkölsével, függetlenségével és önállóságával – egészen addig, ameddig a kishivatalnokok, műszaki szakemberek és értelmiségiek rétege tömegessé nem vált. Addig ugyanis a kispolgár akár független, akár alkalmazott volt, jobban élt, mint a fizikai munkás. Nagyobb volt a jövedelme, több volt a vagyona, nagyobb biztonságban élt, előmeneteli lehetőségei jobbak voltak, kellemesebb környezetben dolgozott és munkájában s szabadidejében egyaránt többet érintkezett nála magasabb helyzetben lévőkkel.

De hagyjuk az alsóközéposztály vélekedését önmagáról. Objektíve megállapíthatjuk, hogy egészen a közelmúltig az alsóközéposztály nemcsak azokat a hagyományos, független Kleinbürgereket szívtá magába, akik kidőltek a sorból, hanem a munkásoknak azt az elitrétegét, amely kiemelkedett, vagy kiemeltetett a proletariátusból. Továbbá az alsóközéposztálynak ez a kettős szívóhatása erősebben érvényesült, mint az, hogy ugródeszkaként szolgáljon a nagyburzsoázia felé; azokhoz, akik a termelőeszközök tulajdonában vannak, koncentrált politikai befolyással rendelkeznek, magas társadalmi presztizst élveznek és nem annyira helyi, mint inkább kozmopolita látókörűek.

De végsősoron az alsóközéposztály mégis a felfelé és a lefelé való mozgás lépcsője, kiváltképpen az átalakulásban lévő társadalmakban. Persze minthogy a kispolgárság roppant masszív és népes osztály, nehéz meghatározni és mérni, hogy mekkora a belső mozgása, illetve hányan kerülnek újonnan bele és hányan kerülnek kívül rajta. Ennek ellenére meg kellene kísérelni megvizsgálni a gazdasági, foglalkozási és társadalmi előmenetel csatornáit, a generáción belüli és a generációk közti társadalmi emelkedés méreteit és azt, hogy az oktatás hogyan befolyásolja az előrejutási esélyeket. Különös figyelmet kell szentelni azoknak az általánosabb társadalmi körülményeknek, amelyek az alsóközéposztály mobilitásának módját, folyamatát és mértékét meghatározzák, s itt nemcsak a gazdasági növekedés ütemét kell szem előtt tartani, hanem a technika és a tudomány fejlődését, valamint az adminisztráció megváltozását is, hiszen mindez új pályák lehetőségeit nyitja meg.

Az alsóközéposztályról azt szokás mondani, hogy tagjainak egyéni szorongása és az osztály egészének kollektív féelme a lefelé való mobilitástól páratlan méreteket ölt. Ezt a feltevést igazolni kellene, mégpedig úgy, hogy az alsóközéposztály szubjektív élményeit össze kellene vetni azzal, amit a társadalmi hanyatlás objektív természetéről, módjáról és mértékéről tudunk. De minden ilyen típusú vizsgálatnál meg kell különböztetnünk azokat a kispolgárokat, akik a fizikai munka világából emelkedtek ki, és a szeszülyledéstől rettegnek, és azokat, akik alsóközéposztályi szinten indultak neki az életnek.

Ahogy lenni szokott, egy sor objektív tényező és szubjektív félreértés keveredik a kispolgárság szorongásában, s ezek együttesen alakítják ki a féelmet attól, hogy belekerül a lefelé irányuló mozgásba, s így vagy lealacsonyító munkát kell vállalnia, vagy egyenesen a proletariátus soraiba süllyed. S bármilyen arányban táplálják is ezt a grande peur tények illetve félreértések, annyi biztos, hogy létezik, s hogy nagyobb figyelmet érdemel, mint amennyit eddig szenteltek neki. Az alsóközéposztály szeszélyes és néha kétségbeesett átpolitizálódása a gazdaság és a technika — számára kedvezőtlen — változása által kiváltott pánikhangulatban gyökeredzik, s ezt a ciklikus változások csak tovább fokozzák. De miként a felső osztályok sem szokták önként hurokba tenni a nyakukat, az alsóközéposztály gyengülő csoportjai ugyanúgy megpróbálják megfordítani vagy lelassítani a hanyatlásukat előidéző folyamatokat. A fennmaradásért folytatott küzdelmük során létrehozzák és megerősítik gazdasági és szakmai szervezeteiket; politikai lobbykat, érdekszövetségeket és frakciókat hoznak létre; különböző politikai szövetségek, pártok vagy mozgalmak támogatóivá illetve tagjaivá válnak; s végül, ha kell, érdekeiket az utcákon és a tereken védelmezik.

Homályos és negatív közösségérzetük — miszerint ők sem a burzsoáziához, sem a munkássághoz nem tartoznak — a kiélezett válsághelyzetek hatására politikai tudatossággá alakul át, amely mostmár a gazdasági, társadalmi és kulturális identitás belátásán alapul. Persze az alsóközéposztály különböző foglalkozási és szakmai csoportjait megosztó gazdasági ellentétek és státus-egyenlőtlenségek ilyenkor sem tűnnek el. De az egyensúly szélsőséges megbomlásának idején előtérbe kerülnek az egzisztenciális kérdések, s ilyenkor a *belső* feszültségek jelentősége csökken, míg a *külső* gazdasági és társadalmi erőkkal való konfliktusok jelentősége megnő. És noha az alsóközéposztály és a többi osztály között meghúzódó határvonalak továbbra is kétértelműek és labilisak maradnak, mégis inkább demarkációs vonalnak, mint a határátlépést megkönnyítő hídnak számítanak.

Tehát a súlyos válságok hiába idéznek elő nagyobb feszültséget és versengést az alsóközéposztály főbb csoportjai között, s az egyes csoportokon belül is, tény, hogy ilyenkor mégis megerősödik társadalmi hovatartozásuknak és sorsuk közösségének tudata. Foglalkozási és szakmai öntudatuk, valamint az egyébként szunnyadó társadalmi elkülönültség-érzetük ilyenkor annyira felfokozódik, hogy szinte osztálytudattá válik. S a foglalkozási és szakmai öntudat túlhaladása csak részben spontán. S ahhoz, hogy ez ne legyen múlandó, politikai aktivistákra van szükség – mind az alsóközéposztály soraiból, mind pedig kívülről –, akik artikulálni tudják, mozgósítják és irányítják osztálytudatát. Csak a politikusok segítségével tehet szert a kispolgárság saját ideológiára. Az ideológiai számvetés és mozgósítás nem tűnetheti el az alsóközéposztály főbb csoportjait megosztó társadalmi és gazdasági különbségeket, de csökkentheti őket.

A szembeszökően összetett kispolgárság legfontosabb közös nevezője valószínűleg a forradalmi összeütközéssel szembeni ellenérzése: csak kevés csoportjáról képzelhető el, hogy frontális támadást indít a fennálló gazdasági és társadalmi rendszer ellen, vagy hogy ilyen támadásban részt vesz, akár egy esetleges válság idején is. Sőt, a forradalmi kihívással szemben a status-quo-t védelmező, negatív egységen túl a kispolgárság mind a három lényeges ellenforradalmi erőnek támasza: az alsóközéposztály egyes csoportjai a konzervativizmus, mások a reakció és megint mások az ellenforradalom zászlaja mögé sorakoznak fel.³² Röviden tehát az alsóközéposztály egyfelől egységes abban, hogy elutasítja a radikális forradalmiságot, másfelől azonban megosztott is, amennyiben különböző csoportjai a rendezetlen politikai, gazdasági és társadalmi viszonyok restabilizációját más és más célkitűzések alapján, más és más eszközök segítségével képzelik el.

De az is félrevezető lehet, ha csak az alsóközéposztály taktikai és stratégiai összhangjának a hiányát hangsúlyozzuk, éppúgy, mint ha csak az egyiséget. Kétségtelen, hogy a kistermelők és a szolgáltató kisiparosok gazdasági érdekei és társadalmi viszonyai eltérnek a kishivatalnokokétól, a köztisztviselőkétől és az értelmiségiekétől. De az is biztos, hogy mindannyian érdekeltek a fennálló rendszer fennmaradásában, hiszen ez a legfőbb záloga gazdasági, társadalmi és kulturális helyük egyébként kétes fennmaradásának, s ennek a helynek a megőrzéséért lelkileg is oly nagy áldozatokat hoztak. És ennek tudatában a régi kisvállalkozók hagyományos jogainak védelmét viszonylag könnyen össze lehet egyeztetni az új fehérgallérosok méltányos követeléseivel. Az alsóközéposztály nagy tömegei készségesen felzárkóznak egy olyan program, vagy akár ideológia mögé, amely a rend, a tulajdon, az

egyéni teljesítmény és képességek megbecsülését, nyitott érvényesülési lehetőségeket (gyermekük számára) és méltányos kormányzást hirdet; s amely elítéli a gazdasági és kormányzati megalomániát, a kiugró gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségeket, a kulturális újdonságokat, a szexuális felszabadulást és a kozmopolitizmust; továbbá olyan látszólag radikális reformokat javasol, amelyek mindazonáltal összeegyeztethetőek a fennálló gazdasági, társadalmi és kulturális rendszerrel. Egy ilyen platformnak még csak nem is kell valami nagyon kidolgozottnak lennie, elég, ha a megszorult köztes osztálynak igazságosabb elosztást, önállóságot, kedvezőbb gazdasági, társadalmi és oktatási törvénykezést ígér. Persze így is maradnak az alsóközéposztálynak olyan csoportjai, akikben a gazdasági és társadalmi válságtól való félelem annyira megnöveli a lappangó, belső szorongásokat, hogy nagyon is fogékonnyá válik különböző politikán túli, idegengyűlölő és konspiratív törekvések iránt.

Összegezve az eddig elmondottakat: akármilyen széttagolt is a kispolgárság rendezett időben, belső egysége a súlyos válságok alatt jelentősen megnő. A destabilizáció korai szakaszaiban előfordul, hogy valamely radikálisan rendszerellenes csoporthoz szegődik. De azután megtorpan és nem vesz részt olyan szövetségekben és összeütközésekben, amelyek összeomlással fenyegetik azt a gazdasági, társadalmi és politikai felépítményt, amelyben meghatározott, bár ingatag helyet talál magának. És végül a viszonyok újbóli megszilárdulásának fontos társadalmi és politikai hordozójává lép elő, noha ebből nem neki, hanem a magasabb társadalmi osztályoknak és a kormányzó eliteknek lesz hasznuk, azoknak, akiktől immár újra és örökre függeni fog, s akik iránt sértettséggel vegyes irigységet érez.³³ Akárhogy ingadozik is kezdetben az alsóközéposztály, végül is a hatalmi elit javára és az alsóbb néposztály rovására oldja meg kétértelmű és feszült osztály-, státus- és hatalmi viszonyainak problémáját. A konzervativizmusnak ez a belső magja, amely a súlyos társadalmi és politikai válságok pillanatában kerül felszínre és mindig megvan az alsóközéposztály valamennyi csoportjában, ez az, ami lehetővé teszi, hogy e csoportokat összefüggő jelenségként és értelmes történelmi problémaként kezeljük.

(The Journal of Modern History, Vol. 47, No. 3, Sept. 1975)

JEGYZETEK

1. E cikk nem foglalkozik a kispolgárság jelenségével Japánban és a nem nyugati fejlődő országokban. De talán kiindulópontot adhat az alsóközéposztálynak – beleértve az imperialista korszak idegen betelepülőit és állami hivatalnokait – tanulmányozásához az Európán kívüli világban, ahol az emberiség többsége él.
2. E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class* (New York, 1964).
3. Emil Lederer, *Die Privatangestellten in der modernen Wirtschaftsentwicklung* (Tübingen, 1912); Carl Grünberg, *Der Mittelstand in der kapitalistischen Gesellschaft* (Lipce, 1932); C. Wright Mills, *White Collar* (New York, 1951); Richard F. Hamilton, *Class and Politics in the United States* (New York, 1972); Nicos Poulantzas, *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui* (Párizs, 1974); és C. Baudelot, R. Establet és J. Malemort, *La petite bourgeoisie en France* (Párizs, 1974), különösen a 6. fejezet.
4. Daniel Bell, *The Coming of Post-industrial Society* (New York, 1973).
5. Lásd: Anthony Giddens, *The Class Structure of the Advanced Societies* (London, 1973), különösen a 111–114 és a 185 oldalakat.
6. A 81. oldalon adunk egy kísérleti fogalmi meghatározást.
12. Heinrich August Winkler, *Mittelstand, Demokratie, und Nationalsozialismus* (Köln, 1972).
13. Werner Sombart, *Was verstehen wir unter dem Mittelstand?* (Göttingen, 1897); Johann Wernicke, *Kapitalismus und Mittelstandspolitik* (Jena, 1907); Emil Lederer és Jakob Marschak, „Der neue Mittelstand”, *Grundriss der Sozialökonomie* 9, 1 rész (1926); és Theodor Geiger, *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes* (Stuttgart, 1932).
14. V.I. Lenin, A „baloldaliság”, a kommunizmus gyermekbetegsége, *Lenin Összes Művei*, 41. kötet (Budapest, 1974), 6. old.
15. Id. mű., 52. old.
16. Id. mű., 26. old.
17. Id. mű., 14. old.
18. Id. mű., 30. old.
19. V.ö. Charles Bettelheim, *Les luttes de classes en U.R.S.S., 1917–1923* (Párizs, 1974), 139–148 és 210–216 oldalakon; és Moshe Lewin, „Society, State and Ideology in the Piatiletka” (A New York-i Columbia egyetemen 1974 novemberében a szovjet kulturális forradalomról tartott konferencián elhangzott előadás.).
20. V.ö.: V.F. Calverton, *The Liberation of American Literature* (New York, 1932); Lewis Corey, *The Crisis of the Middle Class* (New York, 1955); és Samuel P. Hays, *The Response To Industrialism, 1885–1914* (Chicago, 1957).
21. Karl Marx, *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája* (MEM 8. kötet), 187. old.
22. Friedrich Engels, *Forradalom és ellenforradalom Németországban* (MEM 8. kötet) 91. old.
23. Karl Marx, *Louis Bonaparte...* i.m. 113. old.
31. „Ennek az osztálynak az igazi jelentősége abban rejlik, hogy a burzsoázia számára ütközéscsillapítóként funkcionál.” (George Orwell, *The Road to Wigan Pier* (London, 1937), 156. old.) Orwell, írásának második részében kitűnő betekintést ad az

alsóközéposztály világába, s abba, hogy ez a világ mennyire érzéketlen a klasszikus szocialista felhívásokkal szemben.

32. A konzervativizmus, a reakció és az ellenforradalom meghatározását lásd: Arno J. Mayer, *Dynamics of Counterrevolution in Europe, 1870–1956* (New York, 1971), 48–55 old. és a 3. fejezet.
33. Max Scheler, *Ressentiment*, (New York, 1972), különösen az 1. fejezet.

OSZTÁLYOK ÉS RÉTEGEK NÉMETORSZÁGBAN, 1848–1970; A TÁRSADALMI STRUKTÚRA TÖRTÉNETI ELEMZÉSÉNEK PROBLÉMÁI

I. Az utóbbi évek társadalomtörténeti vitáiban – a társadalmi struktúrák és folyamatok mellett – különösen fontos kutatási területként merült fel a társadalmi osztályok, rétegek és csoportok kérdése, sőt, a definíciós kísérletekben ezt úgy emelték ki, mint olyan meghatározó elemet, amely a társadalomtörténetet megkülönbözteti a többi történelmi részdiszciplínától.¹ E programszerű megállapítás ellenére a társadalmi struktúra történeti elemzéséhez szükséges fogalmi eszköztár fejlődése és a társadalmi struktúra empirikus vizsgálata, – pl. a német ipari társadalomé –, csak a kezdeteknél tart. E hiánnyal áll összefüggésben az itt következő kísérlet, amely elméletileg és gyakorlatilag pontosabban szeretné meghatározni az „osztály” fogalmát, mint a társadalmi struktúra történeti elemzésének központi kategóriáját.²

A társadalmi struktúra többjelentésű fogalom; számos definíciós kísérletet élt meg és élt túl, anélkül, hogy az általános megegyezés létre jött volna. A társadalmi struktúra elemzése legszélesebb értelemben a társadalom társadalomtudományi leltározásának felel meg; a népesség térbeli és gazdasági tagozódásából indul ki, a társadalom részterületein keresztül, mint a család, nevelés- és művelődésügy, a munka és a hivatali élet világa stb., a társadalmi rétegződés és mobilitás aspektusáig és végül a politikai alkotmányig terjed.³ A társadalmi struktúra e széles interpretációjától, mindenekelőtt a marxista társadalomtudományban, a társadalmi struktúra szűkebb fogalmát különítették el, amely a gazdasági alapszerkezet,⁴ abban a marxi értelemben, hogy „a polgári társadalom anatómiáját a politikai gazdaságtanban kell keresni”.⁵ A társadalmi struktúra ebben a szűkebb értelemben a társadalom osztálystruktúrájában jut kifejezésre.

A társadalomtörténeti kutatások – az ipari társadalom kétszakaszos szociológiai elméletével való vitában –, többé-kevésbé világosan átvették azt az elméleti követelést, hogy a rétegződés történelmi elemzése többek között adalékot nyújthasson a marxi osztályelemzés igazolásához, vagy hamisításához is. Ez az igény azonban az osztályelemzés és a rétegződés-elem-

zés — ebben az időben nem szokatlan — hasonlításán alapult, miközben a szociológiában, ezeket, mint a társadalmi struktúra egymással ellentétben álló koncepcióit, világosan megkülönböztették.¹⁶

A rétegződés-elemzés célja a társadalmi egyenlőtlenség megragadása és esetleg magyarázata, egy- vagy többdimenziós rétegződési modellek segítségével. Az „osztálytársadalom” itt külön esetként jelenik meg, amennyiben a rétegződés objektív ismertetőjegyei és a szubjektív rétegspecifikus identifikálás összevonása ad egy polarizált rétegződési képet, önmagában viszonylag homogén és egymástól viszonylag tisztán elhatárolható rétegekkel (és később: osztályokkal). Ezzel szemben az osztályelemzés számára a társadalmi osztályok a (polgári) társadalom létrejöttének és fejlődésének szükségszerű alkotórészei; az osztálystruktúra általában kifejeződik ugyan a társadalmi léterületek objektív differenciálódásában és tendenciájában a szubjektív osztályöntudat fejlődésében is, de ezek nem az osztálytársadalom meghatározó jegyei. Nemcsak a marxista elmélet, hanem a korai polgári elmélet is ebben az értelemben fogta fel a polgári társadalmat lényege szerint osztályszerűen struktúrált társadalomnak. Az a megfontolás tehát, hogy vajon a társadalom a kvalifikáció, a jövedelem és a presztizs polarizációjával, valamint az osztálytudat fejlődésével „az osztálytársadalom felé” és később talán „az osztálytársadalomból tovább” fejlődik-e, bármily érdekes legyen is mint történelmi-empirikus társadalomkutatás nem alkotja az osztályelemzés lényegét. Érvényes ez a szociológikus történelem fent említett kísérleteire, de érvényes újabban Kocka társadalomra vonatkozó elgondolásaira is, amely szerint a társadalom a társadalmi élet minden területének polarizálódásával „egyre inkább osztálytársadalommá válik”.¹⁷

Az osztályelemzés szempontjából a polgári (osztály) társadalom oly mértékben alakul ki, amilyen mértékben a bérmunka és a tőke, mint meghatározó társadalmi viszony, érvényesül a rendi-feudális rendszerrel szemben. A történelmi osztályanalízis feladata eszerint elsősorban az, hogy a polgári társadalom fő osztályainak kialakulását és történelmi fejlődését nyomonkövesse. Ezt a társadalomtörténetben és a szociológiában eddig elhanyagolt témát vizsgálja a következő két fejezet, de nem azzal az igénnyel, hogy kész eredményeket mutasson be, hanem azzal a szándékkal, hogy a német társadalom struktúrája történeti elemzésének néhány kutatási problémáját pontosítsa.

II. A korai ipari társadalmak iránti társadalomtudományi érdeklődés elsősorban az antagonisztikus osztályok, az ipari proletariátus és az ipari burzsoázia kialakulására koncentrált. Ebből a szempontból új aktualitást

nyernek a szocialista teoretikusok egykorú elemzései, így Friedrich Engels minden osztályelemzése, amelyet 1851/52-ben a németországi forradalomról és ellenforradalomról írott cikksorozatában végzett. Fejtegetése kezdetén Engels részletesen felvázolta „a nép különböző osztályainak összefüggését” az 1848-as forradalom küszöbén.¹⁸ Engels öt osztályt különböztet meg: a feudális nemességet, a burzsoáziát, a kispolgárságot, a munkásosztályt és a „kisgazdálkodók nagy osztályát, a parasztságot, amely a mezőgazdasági munkások családtagjaival együtt az egész nép nagy többségét teszi ki”¹⁹ Az agrárosztályon belül Engels négy „réteget” különít el, s ezeket a kifejtés során ismét osztályokként jelöl meg: nagy- és középparasztok, szabad kisparasztok, feudális zsellérek, mezőgazdasági munkások. Engels társadalomstruktúra-elemzését rendszerében az a megismerési érdek határozza meg, hogy tisztázza az 1848-as forradalom társadalmi előfeltételeit. Fő érdeklődése az ipari szektor differenciálódására irányult, a burzsoázia és a proletariátus létrejöttére a kispolgári tömeggel szemben, amely Engels szerint a nagy városokban még „a népességnek majdnem a többségét” tette ki, a kisebb városokban pedig teljes túlsúlyban volt.²⁰ Engels számára ugyanakkor a mezőgazdasági szektor kisebb jelentőségűnek tűnt, úgyhogy az agrárosztály formális koncepciójával (nagy-, közép- és kisparasztok, feudális zsellérek és mezőgazdasági munkások) könnyen túltette magát a társadalmi osztálystruktúra politikai-gazdasági meghatározásán. Engels számára itt egyedül a feudális nemesség kiemelése volt fontos, a feudális nemességgé, amely Németországban – ellentétben Angliával és Franciaországgal – megtarthatta privilegizált helyzetét. Ez az osztályfogalom azonban nem pontos társadalmi-gazdasági meghatározáson alapult; valójában a régi feudális nemesség gazdasági helyzete alapján beolvadt a nemesi régi-junkerekből és a polgári új-junkerekből álló új kapitalista „nagybirtokos osztályba”.²¹

A németországi korai ipari társadalom osztály- és társadalmi struktúrájának kvantifikálására irányuló kezdeményezések már a korabeli irodalomban elkezdődtek. Dieterici porosz statisztikus kísérletet tett arra, hogy az 1848-as forradalom alkalmából meghatározza a porosz gyárosok és a gyári munkások új osztályának nagyságát.²² A későbbi cikkek számára az 1846-os Zollverein statisztika²³ és az 1861-es, a „dolgozó osztály”-ról szóló porosz vázlat²⁴ szolgált alapul. Észrevétlenül becsúszott közben az anakronizmus, a korai német ipari társadalomnak a Zollvereinnel vagy Poroszországgal való azonosításával, bizonyos mértékig előrevetítve így a kisméretű vagy az 1871-es nagyporosz császárságot. A korabeli identitás ellenben a Német Bund volt, amelynek határai kellett hogy megszabják az 1849-es Pál templombeli alkot-

mány szerint is a német birodalmat. Ezért a következő észrevételek, amelyek Poroszországra és néhány más Zollverein államra vonatkoznak, csak részelemzésnek számítanak, nem pedig az akkori német társadalom reprezentatív elemzésének.

A Zollverein statisztikát 1843-ban zárták le, de csak 1846-ban dolgozták fel, s így alkalmazkodtak a porosz statisztika ritmusához. Egy „gyári táblázatban” számításba vették a legkülönbözőbb üzemekben dolgozó munkásokat, a fonodáktól és a szövödéktől a sörfőzdekig és a malmokig, és egy külön „kisipari táblázatba” a kézműiparban, kereskedelemben, közlekedésben, vendéglátásban foglalkoztatottakat, valamint a változó foglalkozású nagyszámú munkást és napszámost és a cselédséget vették be. Az értékelésnél Poroszországot, Bajorországot, Szászországot, a thüringiai államokat, Badent, Hessen-Darmstadtot, Kurhessent, Nassaut, összesen 27,2 millió lakost (1846) vettek figyelembe; ebből 16,1 millió (59 %) porosz volt; Württemberg nem, Braunschweig és Frankfurt pedig hiányos adatokat küldött be, így ezeket nem vonták be az értékelésbe.

A Zollverein statisztika 1846-ra összesen 1,2 millió gyári munkást (Poroszország 660 ezer) mutat ki; 710 ezer iparossegéd és tanonc (Poroszország: 380 ezer); ebből 800 ezer mester és önálló iparos a kézműiparban, beleértve a „gépi művészeket” és az „irodalmi forgalomhoz tartozó személyeket, mint a nyomdászok, antikváriusok, könyvkereskedők (Poroszország: 450 ezer); 460 ezer alkalmazott a kereskedelemben, közlekedésben és vendéglátásban, ezek nincsenek elválasztva önállókra és segédekre (Poroszország: 350 ezer); végül 4,1 millió napszámos, munkás és cseléd (Poroszország: 2,7 millió).

Ezeket a számokat a későbbi kereseti statisztikával való jobb összehasonlíthatóság kedvéért a kereső népességre vonatkoztatták. A kereső népességet az össznépeségből és a kereseti kvótából számították ki, amelyet Hoffmann és munkatársai az 1849–1858 közötti években 44 %-ra értékelték.²⁵

A kereskedelemben, közlekedésben és vendéglátóiparban foglalkoztatottakat szintén felbontották önállókra és segédekre, úgy hogy e statisztika szerint a keresők kerek 53 %-a (Poroszország: 56 %) tartozott a munkássághoz és kerek 8 %-a (Poroszország szintén 8 %) az ipari középréteghez.

A Zollvereinstatisztika célja a gazdasági aktivitás megragadása az egyes államokban, valamint az egész Zollverein területén. A kiértékelésnél, amelyet később a porosz Statisztikai Hivatal végzett el, ezzel szemben elsősorban a „társadalmi kérdést” emelték ki, ahogyan azt akkoriban értették: „a dolgozó osztályok, valamint munka- és életkörülményeik”.²⁶ Az értékelés

az 1848-at megelőző egész korra, valamint a forradalom utáni első évtizedre vonatkozik, ezért az összes porosz adatot beszámították (köztük az 1846-osat), és értékeléssel egészítették ki. A dolgozó osztály fogalma magában foglalt minden munkavállalót, az akadémikusok kivételével, tehát teljességgel tudatában voltak a gyakorlati elhatárolás nehézségének. „A „dolgozó osztály” névvel a nyelvhasználat értelmében azokat a népcsoportokat jelölik, amelynek tagjai más személyek számára fizetség ellenében dolgoznak, anélkül, hogy e célhoz tudományos ismeretekre szorulólnának. Tekintettel azonban a sokféle és gyakran nehezen felismerhető átmenetre ebből az osztályból más foglalkozási osztályokba, mindenhol lehetséges volt a szigorú ragaszkodás a „munkavállaló” fogalomhoz, éppen úgy, mint azoknak a munkavállalóknak az éles elkülönítése, akik foglalkozása tudományos ismereteket igényel.”²⁷

Az 1861-es porosz értékelés az 1846-os évre vonatkozóan – összehasonlítva az 1851-es Zollverein-értékeléssel –, a „gyári munkások” lényegesen kisebb számát említi, csak 310 ezret, 657 ezer helyett; ezért az „ipari segédek” száma itt nagyobb. A különbséget nem magyarázzák meg, de nyilvánvalóan a „gyár”-nak, mint zárt nagyüzemnek a pontosabb elhatárolására törekedtek és mindenféle háziiparszerűen szervezett termelőt, aki az 1848 előtti általános szóhasználat szerint még teljességgel „gyári munkás”-nak minősült, most különválasztottak. Az ismert elhatárolási- és interpretációs nehézségekre való tekintettel a megmaradó kisebb eltéréseknek nem szükséges nagyobb jelentőséget tulajdonítani.

Az 1861-es kiértékelés eredeti adatai, ahogy Conze és Kuczynsky is felhasználja őket, kevésbé alkalmasak a hosszútávú összehasonlításra, mert a 14 éven felüli munkavállalókat a felnőtt népességhez sorolták; a korábbi évekre csak ezeket a relációkat értékelték, és nem abszolút adatokat. A 2. táblázatban az adatok átszámítva szerepelnek és a ma szokásos módon a keresők összességére vonatkoznak. A férfiak részesedése az összes felnőtt lakosságból 1822-ben 48 %, 1846-ban 49 %, 1861-ben szintén 49 %; a gyerekek részesedése az összlakosságból 1846-ban 35 % és ezt az egész korszakra állandónak vették; a kereseti kvótát Hoffmannhoz és munkatársaihoz kapcsolódva ismét 44 %-ban állapították meg.

1858 óta választják el a porosz statisztikában a cselédeket, napszámásokat és kétkezi munkásokat mezőgazdaság és ipar szerint. A cselédség összességéből a mezőgazdaságon kívül 1858-ban 15 %, 1861-ben 16 % dolgozott, a napszámosokból és kétkezi munkásokból 1858-ban 63 %, 1861-ben pedig 49 %. Feltűnő a nem mezőgazdasági terület magas részesedése, mint

ahogyan a gyors változás is. Alapjában véve a korai ipari társadalom viszonyai nem engedik meg a tiszta empirikus szétválasztást a vidéki és az ipari proletariátus között.

Összefoglalva az eredményeket, Poroszországban 1822-ben a keresők kerekén 50 %-a tartozott a korabeli értelemben vett dolgozó osztályhoz, 1846-ban kerekén 54 % és 1861-ben 64 %.

2. táblázat: A keresők társadalmi struktúrája
Poroszország 1822–1861 között. (%-ban)

	1822	1846	1861
1 ipari munkások	9,3	13,3	32,5
1.1 gyári munkások	2,5	3,9	5,3
1.2 bányászok és sóbányászok	0,4	0,8	1,5
1.3 ipari segédek és inasok	6,4	8,6	9,6
1.4 napszámosok és munkások	—	—	16,1
2 túlnyomóan falusi munkások	37,9	37,0	27,
2.1 cselédek	17,8	15,9	13,2
2.2 napszámosok és munkások	20,1	21,1	14,2
3 háztartási cselédek	1,9	2,5	3,3
4 ipari és mezőgazdasági alkalmazottak	1,0	1,1	1,2

a 2. táblázat forrása: Jahrbuch für die amtliche Statistik des preussischen Staats. 2. 1867. 261. p. (A porosz állami hivatalos statisztika Évkönyve.)

Ezek az adatok ismételten a fentebb leírt területekre érvényesek, Poroszország, Szászország, Baden, a hesseni és thüringiai államok.

Ha az üzemek számából indulunk ki, a Zollverein statisztikából kiindulási pontokat nyerhetünk a burzsoázia nagyságát illetően is. A gyári táblázatban a következők szerepelnek: 3193 fonoda, 18846 szövöde, szalagüzem, szőnyegüzem, kelmefestőüzem stb., 21004 kohászati üzem, fémfeldolgozó üzem, üveg- és porcelánüzem, tégláégető stb., 126 gőzmalom, 70152 egyéb malom (Szél- és vízimalom, olajütő, kallózó, csermalom, fűrészmalom), 34647 szeszfőzde, sörfőző, szappangyár, 17796 egyéb üzem (papírgyár, kocsigyár, cukorgyár, dohánygyár, bőr- és bőrárugyár és más egyéb). Ez összesen 166 000 termelőüzem a kézműiparon kívül. A kereskedelembe és a

pénzügyekben összesen 44 000 üzemet neveznek meg: 700 pénzkereskedelmi- és váltóüzlet, 4918 nagykereskedés, 21 686 bor-, gabona-, fa- és gyapjúkereskedés, 1978 alkuszüzlet, 14 855 fuvarvállalkozás.²⁸

Ha a porosz viszonyokat vesszük alapul, a gyári táblázatból az üzemeknek több mint a felét kiemelik, ugyanis a malmok a gőzmalmok kivételével, valamint a szesz- és sörfőzdék átlagnagyságukban nem kisipari üzemek. Jobb differenciálási lehetőség hiányában, nem számítva azokat a szakmákat, ahol átlagosan üzemenként kevesebb, mint két alkalmazottal dolgoznak, így marad még 61 000 termelőüzem, amelyeknek tulajdonosai vagy vezetői mint ipari vállalkozók jöhetnek számításba. Ezt is csak mint felső határt lehet figyelembe venni, mert ott az üzemeket technikai egységként értelmezték, és sok esetben több üzemet egy vállalkozáshoz soroltak. A kereskedelmi- és banküzletek tulajdonosainak, vagy vezetőinek a számát csak önkényesen értékelhetjük; az üzletek 10 %-a, vagy 4400 lehet reális. Ehhez még 65 000 nem-mezőgazdasági vállalkozó jönne. Ez nemsokkal több, mint a keresők fél százaléka; ha ennél az eljárásnál néhány vállalkozót nem vettek figyelembe, a felkerekített 1 %-os nagyságrend helyes maradt.

A kiindulási pontok, amelyek a mezőgazdasági terület felső- és középosztályainak kvantifikálásához szükségesek, a mezőgazdasági birtokstatisztikából nyerhetők. A kimutatás szerint, amely a nagybirtok, a fogatképes parasztgazdaságok és a nem-fogatképes parasztgazdaságok hagyományos megkülönböztetésén alapul, Poroszországban 1851-ben 12 ezer nagybirtok, 360 ezer fogatképes birtok és 556 ezer nem-fogatképes birtok volt.²⁹

A birtokstruktúrát a nagybirtokos osztály, a nagy- és középparasztság és a kisparasztság mennyiségi ereje jelzőinek lehet tekinteni. Az utóbbiak túlnyomóan még mint feudális zsellérek éltek, nem pedig mint szabad kisparasztok, mivel a nem-kellő igaerejű parasztok felszabadítása Poroszországban csak 1850-ben kezdődött el. Ha minden birtokra egy gazdát számítunk és ezt a kor kereső népességére vonatkoztatjuk, amit a lakosságból és a 44 %-os kereső-kvótából számítunk ki, úgy a nagybirtok 0,2 %-ot, a nagy- és középparasztság 5 %-ot, a kisparasztság pedig a keresők 8 %-át teszi ki.

Vessük össze az 1846-os iparra vonatkozó számításokat és az 1851-es agrárstatisztikát, s így megközelítő képet kaphatunk a poroszországi keresők társadalmi struktúrájáról. Ez nem egzakt kvantifikálás, de kiindulópont a nagyságrend szempontjából. A keresőknek több mint a fele a proletariátushoz a fent említett fenntartásokkal együtt 17 %-a ipari, 39 %-a túlnyomóan a falusi proletariátushoz tartozott, amely utóbbi jelentékeny, de közelebbről nem kvantifikálható ipari elemeket tartalmazott.

4. táblázat: Poroszország agrárstruktúrája 1851-ben.

	<i>Szám</i>	<i>Átlagos üzem nagyság (ha)</i>	<i>Földterületi részesedés (%)</i>
Nagybirtok	12 ezer	531	38
Nagy- és középparaszt (fogatóló birtokok)	360 ezer	26	55
Kisparaszt (fogat nélküli birtokok)	556 ezer	2	7

Forrás: Mittheilungen des statistischen Bureaus in Berlin 11. 1858. 220–229. old. Átszámítva: 3,9166 porosz hold = 1 ha

A regisztrált keresőknek valamivel több mint az ötöde tartozott a kispolgársághoz, ha a fogalmat, ahogyan ez gyakran megtörténik a társadalomtudományi vitákban, elvonatkoztatjuk városi jelentésétől és az ipari és agrár középosztály gyűjtőfogalmaként használjuk. Így tehát 8 % a városi kispolgársághoz, 5 % a nagy- és középparasztokhoz, 8 % a kisparasztokhoz tartozott. A kispolgári helyzetű keresőkhöz számították a segítő családtagokat is, akiket a korabeli statisztikába nem vettek be. Az 1907-es foglalkozási számítások szerint, amelyekben először regisztrálták többé-kevésbé teljesen a segítő családtagokat is, ezek a keresők 16 %-át tették ki, mégpedig 15 % a mezőgazdaságban, 1 % az iparban és a kereskedelemben mutatkozott.³⁰ A korabeli kereseti statisztikában hiányoztak a segítő családtagok mellett az állami alkalmazottak és a szabad-foglalkozásúak is, de ezek mennyiségileg kevesebbet nyomnak a latban.

A felső osztályok, amelyek között az állami hatalomért folytatott tulajdonképpeni harc az 1848-as forradalomban ment végbe elenyészően kis számúak voltak; a nagybirtokos osztályra a keresőképesek talán 2 %-a, a burzsoáziára 1 %-a jut.

A klasszikus politikai gazdaságtanban a munkásokat, kapitalistákat és a földbirtokosokat gazdaságilag alapvető osztályként analizálták, s Marx ezt a hármas osztást vette át. A „Tőke” 3. kötetének osztályokról szóló ismert, befejezetlen fejezetében mondja: „A pusztá munkaerővel, a tőkével és a földtulajdonnal rendelkezők, akiknek mindenkor jövedelmi forrásaik a munkabér, a profit és a földjáraadék, ezek alkotják a modern, a kapitalista termelési viszonyokon alapuló társadalom három nagy osztályát.”³¹

Ez a gazdasági osztálytagozódás a korai ipari társadalomban, Angliában sem tűnt szembe tisztán, mint ahogyan maga Marx is konstata: „Közép- és átmeneti fokozatok” összemosták a határmegjelöléseket, erősebben a városokban, mint vidéken.³² A német társadalomban ez még nagyobb mértékben érvényesült. Az osztálystruktúra marxi prognózisához képest elvi különbség abban állt, hogy a nagybirtok Poroszországban nem úgy modernizálódott, mint Angliában, a „tisztá” földbirtokosok és tőkés haszonbérlok társadalmi szerkezetében, hanem a nagybirtokos osztály formájában, amelyben egyesültek a nagybirtokos és az agrárvállalkozó funkciói.³³

Nem egy elvileg eltérő modernizációs utat, hanem egy történeti visz-szamaradást mutat a széles értelemben vett kispolgári osztály még viszonylag nagy súlya; széles értelemben vett annyiban, hogy a parasztságot is ideértjük, azt az osztályt tehát, amelynél a termelési eszközök és a munka még nem különült el. Ennek az osztálynak a jelentősége azonban tendenciáját tekintve világosan visszafejlődött a német korai ipari társadalomban; a porosz statisztika 1822-től 1861-ig a „dolgozó osztály” relatív emelkedését mutatja.

A porosz statisztika definíciója azt mutatja, hogy az akkori felfogás szerint a munkások különböző rétegei az életkörülményekben és a társadalmi helyzetben megnyilvánuló hasonlóságok alapján tartoztak össze osztályként és el kellett őket határolni a vagyon- és a képzettség alapján létrejött polgárságtól, ha egyes esetekben az egyéni hozzárendelés nehéz is lehetett.³⁴ A dolgozó osztály az alkalmazottakat is magában foglalta, akik életkörülményeik miatt biztosan ide tartoztak, de gazdasági szempontból a tőkés viszonyokon kívül eső bér munkások voltak.

Ezt az utolsó körülményt még valamivel pontosabban meg kellene vizsgálni. A három társadalmi alaposztályt, ahogyan a klasszikus politikai gazdaságtanban kidolgozták és ahogyan Marx átvette, a termelés társadalmi szervezetéből vezették le. A kapitalista kereseti tevékenységnek ez a területe (beszámítva a kereskedelmet), nem fedte teljességgel a kereseti tevékenység területét. Nem foglalták bele a szoros értelemben vett kapitalista keresői tevékenységbe – Marx megfelelő megfogalmazása szerint –, egyrészt „az 'ideológiai' rendeket, mint a kormányzat, papok, jogászok, katonaság, stb.”, másrészt a munkásosztálynak azt a részét, amelyet „szolgáló osztályként”, így „szolgák, cselédek, lakájok”, improduktívan használtak.³⁵ A gazdasági alaposztályok konstituálódása szempontjából releváns kapitalista kereseti tevékenység és általában a kereseti tevékenység közti különbségnek figyelembevételénél nincs ellentmondás egyrészt Marx-nak azon prognózisa kö-

zött, hogy a gazdasági osztálystruktúra a kapitalizmus fejlődése folyamán empirikusan tisztábban fog fellépni és másrészt a Ricardoval és Malthusszal folytatott vitájában megfogalmazott prognózisa között, amely szerint a földtulajdonon, tőkén és bér munkán kívülálló improduktív „középosztályok” állandóan emelkedni fognak.³⁶ Fontos szempont ez, a kereseti tevékenység statisztikájából kiinduló társadalmi struktúra-elemzés számára.

III. A társadalmi struktúra történeti elemzésének problémái jellegzetes módon megváltoznak, ha a XIX. századi korai ipari társadalomról áttérünk a XX. századi fejlett ipari társadalomra. Az osztályok és rétegek megragadása lényegesen egyszerűbbé válik. A foglalkozási- és ipari számítások megbízható kiindulási alapot nyújtanak akkor is, ha kategóriáik nem felelnek meg a társadalomtudományos elemzés igényeinek. A társadalomtörténeti munka súlypontja az adatok rekonstruálásáról az adatok interpretálására tolódik el. Az egzaktabb kvantitatív adatok ellenére az elméleti nehézségek azonban egyáltalán nem csekélyebbek.

A kereseti tevékenység szokásos statisztikai tagolása az önálló, alkalmazottak- tisztviselők és munkások három rétegű modelljébe, az 1882-es foglalkozási kimutatásra nyúlik vissza.³⁷ Hogy ez egy meglehetősen elnagyolt séma, és hogy „nem mindig a valóságos osztályhelyzetet tükrözi vissza”, ezt már a Császári Statisztikai Hivatal is megállapította.³⁸ Az „önálló”-hoz tartoztak a jogilag önálló keresők, a gyártulajdonosoktól az önálló háziiparosokig, ezenkívül önálló döntési jogkörük alapján az igazgatók, vezető alkalmazottak és a magasabb tisztviselők is. Először 1939-ben, később pedig a nyugatnémet statisztikákból átvéve, a vezető alkalmazottak és a magasabb hivatalnokokat az alkalmazottakhoz és tisztviselőkhöz, az önálló kisiparosokat pedig a munkásokhoz számították. Az alkalmazottak fogalmát 1907-ben használták először; előzőleg ebben a „középső” rétegben az állami tisztviselők mellett az üzemi tisztviselőket, a felügyelő- és közigazgatási személyzetet értették. Az üzleti kereskedősegédek, segédek és eladók 1907-ben még a munkásokhoz tartoztak, később az alkalmazottakhoz. Statisztikai értelemben eleinte a segítő családtagok is munkásnak minősültek, később az önállókhöz közeledtek. Az a felfogás, hogy a segítő családtagok a kereső népességhez tartoznak, csak fokozatosan terjedt el és csak 1907-től lehet feltételezni, hogy azt akárcsak hozzávetőleges teljességgel is beleszámították; a keresői tevékenység korábbi adatait 1882–1895-re a fentieknek megfelelően felfelé kell korrigálni.³⁹

Jóllehet a különböző foglalkozási számítások eredményei a kategóriákban történt változások miatt szigorú értelemben minden további nélkül

nem hasonlíthatók össze, megfelelő pontossággal mégis felismerhető néhány hosszútávú trend. A keresőtevékenység struktúrája az osztálystruktúra polarizálódását mutatja, a termelők és termelési eszközök fokozódó szétválását, ami a marxista osztályelemzés központi megállapításaihoz tartozik.

Az 1882-es, a német birodalomra vonatkozó foglalkozási kimutatás szerint a keresőknek még 28 %-a volt önálló (vagy a korrigált adatok szerint 26 %), az 1970-es Német Szövetségi Köztársaságra vonatkozó mikrocenzus szerint pedig csak 10 %-a. Ezzel magától értetődően visszaszorult a segítő családtagok jelentősége is, 1882-ben a keresők 17 %-át, 1970-ben pedig csak a 7 %-át tették ki.

Amint a kereseti statisztika tanúsítja, a társadalmi struktúra e polarizálódását gyakran mint ellenmozgást állítják szembe azzal a differenciálódással, amely egyfelől a munkavállalóból munkássá, másfelől az alkalmazottból tisztviselővé válás során végbemegy. Eszerint 1882-ben a Német Birodalomban az összesen, 11,7 millió munkavállalóból (segítő családtagok nélkül) 91 % volt munkás, 1970-ben az NSZK-ban az összesen 22,0 millió munkavállalónak viszont már csak 56 %-a munkás. A munkások részesedése a keresőnépességben eszerint nem növekedett volna, hanem csökkent.

Végül a kereseti statisztika további eredménye, hogy a XX. században a növekvő iparosítás ellenére az „ipari munkások”, pontosabban az iparban, bányászatban és a termelő kisiparban dolgozó munkások része nem növekedett a kereső népességben. Az 1907-es foglalkozási kimutatás szerint — ismét a segítő családtagok nélkül —, a keresők 65 %-a munkavállaló, ebből 55 % munkás, 32 % ipari munkás. Az 1970-es mikrocenzus szerint a keresők 83 %-a munkavállaló, 47 % munkás, 32 % ipari munkás.⁴⁰

A kereseti statisztika három rétegű sémája nem elégséges a társadalmi struktúra differenciált történelmi elemzéséhez, sőt a rétegek heterogenitása és részint önkényes definíciója miatt téves következtetésekhez vezethet; kíváncsatos volna a hivatalos statisztika rendszeres hosszútávú másodelemzése. Ez a szándék meghaladja a vitahozzájárulás kereteit, azonban néhány, már meglévő kutatás alapján pontosabbá tehetjük a kérdésfelvetést. A weimari köztársaság idejére rendelkezésre áll Theodor Geiger ismert elemzése, amely az 1905-ös foglalkozási kimutatáson alapul⁴¹, az NSZK osztály- és társadalmi struktúrájáról nemrégien jelent meg a frankfurti „Institut für Marxistische Studien und Forschungen”⁴² és a berlini „Projekt Klassenanalyse”⁴³ két terjedelmes tanulmánya.

5. táblázat: Keresőtevékenység a foglalkozási helyzet alapján.
Német Birodalom és NSZK, 1882–1970.

	Foglalkoztatottak	Önállók		Segítő családtagok		Foglalkozási helyzet Alkalmazottak, tisztviselők		Munkás	
		mill.	%	mill.	%	mill.	%	mill.	%
1882	19,0	5,3	28	1,9	10	1,1	6	10,6	56
(1882)	(20,6)	5,3	(26)	(3,5)	(17)	1,1	(5)	10,6	(51)
1907	28,1	5,5	20	4,3	15	2,9	10	15,4	55
1925	32,0	5,3	17	5,4	17	5,5	17	15,8	49
1939	35,7	4,8	13	5,7	16	7,7	22	17,5	49
1950	23,5	3,4	15	3,3	14	4,8	21	12,0	51
1970	26,7	2,8	10	1,8	7	9,6	36	12,4	47

Forrás: Stat, Bundesamt (Hg): Bevölkerung und Wirtschaft 1872–1972. (Népesség és gazdaság) Stuttgart 1972. 142. p. A mindenkori birodalmi vagy szövetségi területre vonatkozik; 1939-ben az 1937-es határokon belül. 1882-re a zárójelekben a Hoffmann és munkatársai által helyesbített becslések találhatók. Hoffman, W. és mások: Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts. (A német gazdaság növekedése a XIX. század közepétől.) Berlin, 1965. 183. p. és skk.

Geiger társadalmi struktúra elemzésében egy három osztályból álló modellből indult ki: tőkés, proletariátus, és egy „szélesebb középosztály”, amely két heterogén részből áll, közepes és kisebb vállalkozókból („régí középréteg”) és magasabban kvalifikált, jobb fizetésből élőköl („új középosztály”). Ez a három osztály részben jelentősen különbözött a foglalkozási statisztika három rétegétől. Csak az önállók kis részét, a nagy tulajdonosokat, nagybirtokosokat és „nagyvállalat felett ’diszponáló’ vezérigazgatókat” számította Geiger a tőkés osztályához, a fennmaradó részt részben a proletariátushoz sorolta. Ez teljességgel érthető, mivel a foglalkozási statisztika az önállókhoz számítja még a kisiparosokat is. Az alkalmazottakat a kvalifikáció kritériuma alapján választotta szét Geiger, amelynél a legtöbb esetben a bevételt indirekt jelzőnek tekintette, a proletariátusnál és a „magasabban kvalifikált bérből élők” „új középosztályánál”. A keresők társadalmi struktúrája Geiger szerint így alakult 1 % tőkés, 24 % középosztály, (18 % régi középosztály, 6 % új középosztály), 75 % proletariátus.

A keresők struktúrájának ez az objektív, a társadalmi-gazdasági helyzeten alapuló tagolása nem találkozott széles néprétegek egyetértésével, akik objektív proletárhelyzetük ellenére a középrétegekhez kötődtek. Geiger megkísérelte, hogy ezt a kérdést is kvantifikálja, és a „nyerstagolás” mellé, amely a társadalmi-gazdasági helyzeten nyugodott, egy „mélytagolást” is helyezett, amelybe bevonta az objektív helyzet mellé a szubjektív rétegspecifikus mentalitást, mint a rétegek definíciós- és elhatárolási kritériumát. Az „új középosztályt” ebben a második modellben az alsóbb alkalmazottak és a határozottan magasabban kvalifikált munkások bevonásával a keresők 16 %-ra bővítette, ezenkívül a proletariátusból kizárta a túlnyomóan középosztálybeli mentalitással rendelkező „proletaroid” rétegeket, amely a keresők 14 %-át tette ki. Az eredményben ezáltal a középrétegek a keresők 48 %-ára nőttek, a proletariátus 51 %-ra esett vissza.

Geiger 1932-es társadalomstruktúra elemzése módszertanilag az osztályelemzés és a rétegződéselemzés között áll. A „nyerstagolás” három szakaszos modelljében még a polgári társadalom gazdasági alapstruktúrája fejződik ki, ha nincs is szigorúan végigvezetve. Hiszen a gazdasági alapstruktúra mellett meghatározott rétegek társadalmi helyzetét is bevonja a definícióba és az osztályok elhatárolásába, amennyiben Geiger a jobban kereső alkalmazottakat, „új középosztályként”, kizárja a munkásosztályból, az állami alkalmazottakat pedig szociális helyzetük szerint a három fő osztályba osztja. A gazdasági alapstruktúrát a „mélységi tagolás” öt szakaszos rétegződési modellje, amelyet az egyes rétegeknek a szerző által feltételezett (eddig

rendszeresen, empirikusan még nem kutatott) tudati helyzete egészen világosan felülrétegezi. A „mélységi tagolás” módszertanilag már a második világháború utáni nyugatnémet szociológiában elterjedt többdimenziós rétegződési modellekhez áll közel. Nem volt véletlen, hogy Geiger, aki eleinte a marxista társadalomelméletből indult ki⁴⁴, az emigrációban a pozitivisták elmélet felé fordult. A fentebb már említett, az ipari társadalom két szakaszos elméletében dolgozta ki Geiger azt a tételt, hogy a társadalmi struktúra osztálymodellje a társadalmi rétegződés általános elméletének keretében külön esetként, speciálisan a XIX. század történelmi valóságához tartozott, mert itt lehetett még domináns a termelőeszközökhöz való viszony, ellentétben más rétegdimenziókkal.⁴⁵

Az „Institut für Marxistische Studien und Forschungen” (a továbbiakban IMSF) társadalomstruktúra elemzése módszertanilag a marxista–leninista elméletből indul ki. Az IMSF szerzők két alapvető osztályt különböztetnek meg: burzsoázia (tőkeosztály) és proletariátus (munkásosztály). A burzsoázia és az önálló középréteg közötti határt elméletileg állapították meg, a tőkefunkció túlsúlya a közvetlen munkafolyamattal szemben; az önálló „kapitalista” helyzetének megállapítását megközelítően egy 10 foglalkoztatottal dolgozó üzemnagyságnál kellene kezdeni.⁴⁶ A burzsoázia és a proletariátus között állnak a „középrétegek”, amelyeket a következőképpen definiáltak: „túlnyomóan dolgozó társadalmi rétegek, amelyeknek lényeges létalapjuk tulajdon munkájuk különböző fokozataiban van”.⁴⁷ A középrétegek részleteiben a következők: értelmiség, bérből élő középrétegek (parasztok). Az IMSF modell tehát elvben egy három osztályból álló modell, egy önmagában heterogén, önállókból és munkavállalókból összeállt középosztállyal. A bértől függő középrétegeket (beleértve az értelmiséget is) a termelési folyamatban elfoglalt külön szerepük alapján definiálják, a termelés irányításával, szervezésével és értékesítésével, valamint az uralkodó viszonyok biztosításával foglalkoznak, nem pedig magával a termeléssel. Bértől függő helyzetük ellenére, funkciójukból adódóan a másik alaposztályhoz, a burzsoáziához közelednek. Ez köti össze a bértől függő középrétegeket az önálló középrétegekkel. „Minden egyes középréteg számára objektív helyzete a kettős érdekelttség alapja. A munkásosztályhoz mint dolgozó, munkát végző rétegek kapcsolódnak, a burzsoáziához mint birtokos, vezető, specifikus funkciókat teljesítő réteg. Ha az alapvető osztályok a kapitalizmusban az osztálykapcsolatok pólusait jelentik, a középrétegek e pólusok erőterében állnak.”⁴⁸ Az IMSF szerzők a középrétegekben a kispolgári osztály történelmi bomlástermékét látják. A történelmi fejlődés során, különösen a mono-

polkapitalizmusra és az állammonopolkapitalizmusra való áttéréssel, a kispolgárság elveszíti társadalmi homogenitását, és ezzel elveszítette a történelmi kezdeményezés lehetőségeit és önálló társadalmi tényezőkénti minőségét. Ezen az alapon az IMSF szerzők már nem jelölik a kispolgárság különböző rétegeit közép-osztályként, hanem (közép)-rétegekként.⁴⁹

1970-ben az IMSF szerzők eszerint így kvantifikálják a Szövetségi Köztársaság társadalmi struktúráját: tőkésosztály (önálló kapitalisták, vezető alkalmazottak, vezető tisztviselők) 2 %; középrétegek 22 %, mégpedig önálló ipari középréteg 8 %, önálló mezőgazdasági középréteg 7 % (mindkét esetben a besegítő családtagokat is a középrétegekhez számították), értelmiség (önálló és bértől függő értelmiség) 3 %, bértől függő középrétegek 4 %; munkásosztály 76 %, végül 4 %-ra értékelték az állami szolgálatban dolgozó „munkáscsoportot”.⁵⁰ Feltűnő különbség a hivatalos statisztikához képest, hogy az IMSF szerzők az alkalmazottak és hivatalnokok csoportját a munkásosztályhoz sorolják; az alkalmazottak 83 %-át és a hivatalnokok 59 %-át a munkásosztályhoz és szélső csoportjaihoz számították.⁵¹

Az IMSF tanulmányban a tőkének és a bér munkának az anyagi termelésből és elosztásból levezetett alapviszonyát az állam területére is kiterjesztették, a közszolgálat társadalmi-gazdasági különállását, amelyből még Marx kiindult, felszámolták. A szerzők azzal indokolják eljárásukat, hogy az állammonopolista kapitalizmus, az állam és a monopóliumok összeolvadásának feltételei között a kapitalista elsajátítási- és kizsákmányolási viszonyok a magángazdasági terület fölé emelkedtek és „össztársadalmi természetűvé” váltak.⁵²

A „Projekt Analyse” társadalmi struktúra elemzése szigorúbban nyugszik az eredeti marxi értelemben vett gazdasági alapstruktúrán, mint az IMSF tanulmány elemzése. Az alaposztályokat – kapitalisták és munkásosztály –, a tőke és a bér munka viszonyából vezették le. Ezen az alapvető viszonyon kívül álló összes réteget „közép- és köztes osztály”-ként fogták össze; ezek kispolgárok, akik még nincsenek alávetve a bér munka és a tőke szétválásának, illetve „szolgáltató bér munkások”, akik „jóllehet eladják munkaerejüket, de nem kapitalistának.”⁵³ Másképpen, mint a legtöbb rétegződési-, vagy osztálymodellben, de itt is összefolynak a „köztes- és középosztály” határvonalai, nem horizontálisan, egy emelkedett társadalmi helyzet fent és lent értelmében, hanem bizonyos mértékig vertikálisan, a gazdasági különállás értelmében. A bértől függő középosztályhoz egyes rétegekként lényegében az állami szolgálatban álló tisztviselők, hivatalnokok és munkások, a polgári szervezetekben és a munkásság szervezeteiben dolgo-

zó alkalmazottak és a „személyi alkalmazottak” „szolgáló osztálya” tartoznak. Ezzel szemben nem tartoznak a középosztályhoz a termelés és értékesítés kereskedelmi és technikai alkalmazottai, akik vezető alkalmazottakként tőkefunkciókat látnak el és így a tőkésosztályhoz számíthatódnak, de egyébként mint különlegesen kvalifikált réteget a munkásosztályon belülnek tekintették. A kispolgár kapitalistává változása megkezdődik, Marxhoz kapcsolódva, az értéktöbblet oly mértékének elsajátításával, amely meghaladja a normál munkabért. A „kapitalista” állapot alsó határának gyakorlati közelítő értékeként a „Projekt Klassenanalyse” szerzői az 5 foglalkoztatottal dolgozó üzemet jelölik meg⁵⁴, aminek következtében a tőkésosztály lényegesen nagyobb, mint az IMSF tanulmányban.

Összefoglalva a következő adatokat adják meg a „Projekt Klassenanalyse” szerzői a keresők társadalmi struktúrájára vonatkozóan 1970-ben a Német Szövetségi Köztársaságban: tőkésosztály 4 % (1,2 millió), munkásosztály 66 % (17,7 millió), középosztályok 36 % (8,2 millió). A középosztályban foglalták össze a közép- és kis önállók történelmileg visszafejlődő osztályát, ez a keresők 12 %-a (3,4 millió), valamint mindenekelőtt a fokozódó állami tevékenység miatt expandálódó, fizetéstől függő középosztályt, amely a keresők 18 %-a (4,7 millió).

A politikai gazdaságtan felé történő erős orientálódás, ahogyan ezt a „Projekt Klassenanalyse” mutatja, mindenekelőtt gondolatilag alkalmatlan, mert a társadalmi „fent” és „lent” gondolkodási sémájától való elfordulást vonja maga után, amely nemcsak a szélesebb népességi kör tudatát határozza meg, hanem következménye megtalálható többek között a tudományos alkalmazott irodalomban is. Az „alkalmazott bér munkások” osztályszerű kiemelését a munkásosztályból, amelyet a XX. századi legtöbb társadalom struktúra elemzés elvégez, ebben, de más kutatásokban is kritizáltak; U. Kadritzke pl. tételszerűen foglalta össze kritikáját, „a különféle alkalmazotti cím és hivatali minősítés mögött is, amelyek gyakran összekötődnek, végző soron a gazdaságilag meghatározott bér munkáslét áll.”⁵⁵ Általában hasznos volna a társadalmi struktúra történeti elemzése számára, ha kevesebbet gondolkodnánk a társadalmi fölé- és alárendeltség fogalmaiban és inkább a társadalmi osztályok egymásközi funkcionális állásának a szempontjából.

IV. Mivel a társadalmi struktúra számos modelljének és empirikus eredményeinek prezentálása éppen nem könnyítette meg az áttekintést, így még egyszer össze kellene foglalni a vitáikk problémafelvetését és eredményeit. A kiindulópont a társadalmi struktúra problémája a társadalomtörténetben, amit az 1960-as évektől kezdve vitattak azokban a kategóriákban,

amelyeket a szociológiától kölcsönöztek. Mihelyt a történész elhagyja a forrásoknak megfelelő nyelv területét és szociológiai fogalmi apparátust használ, az előtt a kényszerűség előtt áll, hogy figyelembe kell vennie e fogalmi apparátus szélesebb vitäösszefüggéseit. Ebben az értelemben állít a rétegződés- és osztályelemzés alternatív szempontokat a társadalmi struktúra történelmi elemzése számára, amelyek csak korlátozottan alkalmasak integrálásra. Ha a rétegződés elmélet alárendelődik a marxi osztályelméletnek, amely az egydimenziós rétegződési modell példája⁵⁶, akkor csak egy kis és összehasonlítva kevésbé fontos aspektusát ragadja meg ennek az elméletnek, amely igénye szerint nem társadalom-statisztikai tagozódási séma, hanem a társadalmi struktúrát a társadalom reális történelmi fejlődéstörvényeinek következményeként értelmezi. Az osztályelemzés keretében a rétegződés-elemzésnek csak alárendelt funkciója lehet, hogy empirikusan kutassa az osztályokon belüli és az osztályok közötti társadalmi helyzetet.

A különböző osztályelemzések egymással való összehasonlítása és empirikus adatokkal történő konfrontálása az empirikus osztályelemzés módszer-tani alapkérdéseként azt mutatja, hogy a társadalom gazdasági alapstruktúrájából következő osztálystruktúra csak részben esik egybe a társadalomban az életkörülmények differenciálódásával és ezek szubjektív észlelésével. Társadalmi helyzet és társadalmi mentalitás, ahogyan ezek a társadalom fel-színén megjelennek és pl. a politikai döntések vonatkozásában meghatározott helyzetekben relevánsak, bizonyos módon keresztezik a társadalom gazdasági alapstruktúráját; ezt mutatja többek között Engelsnek a korai ipari társadalomra vonatkozó társadalomstruktúra elemzése és Geiger elemzése a weimari köztársaságról.

A társadalmi struktúra hosszútávú fejlődésében egyrészt az a trend adódik, hogy a bérmunka és a tőke alapstruktúrája a kispolgárság visszaszorulása miatt empirikusan tisztábban tűnik elő. Ha ennek ellenére a polgári társadalom a szervezett kapitalizmus időszakában összességében alig jellegzetesebben jelenik meg, mint a korai iparosítás időszakában, ennek egyrészt az az oka, hogy egyes rétegek tudatosan elhatárolják magukat a munkásságtól, de másrészt azért is, mert a keresők száma a szigorú értelemben vett kapitalisztikusan szervezett árutermelés- és áruközvetítésen kívül növekedhet és növekszik, különösen a közszolgáltatban és magánszervezetben dolgozók számát illetően.

Az egykorú források analitikus kategóriákban történő interpretálása nem lehet öncél a társadalomtörténetben, hanem a történelmi valóság, a társadalmi struktúra és a folyamatok jobb megragadását kell hogy szolgálja.

Ezzel az előfeltétellel viszont teljesen jogosult, ha nemcsak az esetről esetre meglévő társadalmi differenciálást — mondjuk proletári, kispolgári és nagypolgári életforma szerint, vagy a manifeszt szubjektív tudattartalmakat regisztrálja, hanem mint a társadalmi struktúra történeti elemzése a polgári társadalom alapstruktúráját hosszútávú változásában is vizsgálja.

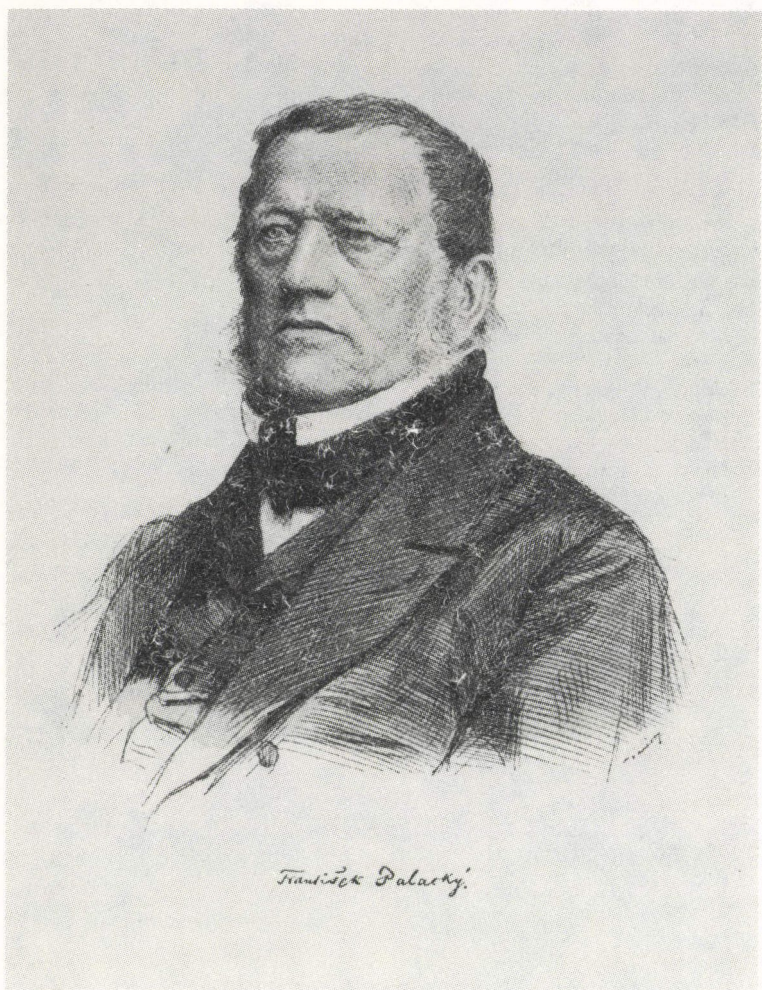
Klassen und Schichten in Deutschland 1848–1970. Probleme einer historischen Sozialstrukturanalyse
Geschichte und Gesellschaft. 1977. 3. évf. 4. sz. 503–524. old.

JEGYZETEK

1. Vö. pl. Ritter, G.A. és Kocka, J. (szerk.): Deutsche Sozialgeschichte. II. kötet.: 1870-től 1914-ig, München 1974. old.
2. Az első tervezet részletes és ösztönző kritikájáért köszönetet mondok J. Kockának, Bielefeld.
3. Vö. Fürstenberg, F.: Die sozialstruktur der Bundesrepublik Deutschland. Ein soziologischer Überblick. Opladen, 1975⁴; u.a. „Sozialstruktur“ als Schlüsselbegriff der Gesellschaftsanalyse, in: Kölner Zeitschrift für Soziologie u. Sozialpsychologie (=KZfSS) 18. 1966.
4. Vö. Institut für Marxistische Studien u. Forschungen (=IMSF): Klassen u. Sozialstruktur der BRD 1950–1970. Frankfurt, 1973. 47–64. old.
5. Marx, K.: Zur Kritik der Politischen Ökonomie, (1959), MEW 13, Berlin 1972. 8. old.
16. Vö. Tjaden-Steinhauer, M.u. Tjaden, K.H.: Klassenverhältnisse in Spätkapitalismus. Beiträge zur Analyse der Sozialstruktur unter besonderer Berücksichtigung der BRD. Stuttgart 1973. Methodologische Probleme der Klassenanalyse in: IMSF (szerk): Klassen-u. Sozialstruktur.
17. Kocka, J.: Theorien in der Sozial-u. Gesellschaftsgeschichte in: Geschichte u. Gesellschaft (=GG) 1. 1975. 41. old.
18. Engels, F.: Revolution u. Kontrevolution in Deutschland (1851–52) MEW 8. Berlin 1960, 7–13. old.
19. u.o. 11. old.
20. u.o. 9. old.
21. Vö. Rosenberg, H.: Die Pseudodemokratisierung der Rittergutsbesitzerklasse in: u.a. Probleme der deutsche Sozialgeschichte, Frankfurt, 1969.
22. Mittheilungen des statistische Bureaus in Berlin 1. 1848 és 2. 1849. Koselleck, R.: Preussen zwischen Reform u. Revolution. Allgemeines Landrecht, Verwaltung u. soziale Bewegung von 1791 bis 1848. Stuttgart, 1975², VII. függelék.

23. Mittheilungen des statistischen Bureaus in Berlin 4. 1851. 252–308. p. Neuhaus, G.: Die berufliche u. soziale Gliederung der Bevölkerung im Zeitalter des Kapitalismus in.: Grundriss der Sozialökonomik IX. Abt. 1. rész: Die gesellschaftliche Schichtung im Kapitalismus, Tübingen 1926.
24. Jahrbuch für die amtliche Statistik des preussischen Staates. 2. 1867. Conze, W.: Vom „Pöbel“ zum „Proletariat“. Sozialgeschichtliche Voraussetzungen in Deutschland (1954) in: Wehler, H.U. (szerk.) Moderne deutsche Sozialgeschichte Köln 1976⁵, 122. old. és k. Kuczynski, J.: Darstellung der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1789 bis 1849, Berlin 1961. 222. old.
25. Hoffmann, W.G.: Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jh. Berlin 1965. 16–18., 35. old.
26. Die arbeitenden Classen u. die Arbeits u. Lohnverhältnisse, in: Jahrbuch für die amtliche Statistik des preussischen Staates 2. 1867.
27. u.o. 231. old.
28. Mittheilungen des statistischen Bureaus in Berlin 4. 1851. 195–297. old.
29. u.o. 11. 1858. 220–29. old.
30. Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1919, 24. old. és k.
31. Marx, K.: Das Kapital 3. kötet (1894) MEW 25, Berlin 1965. 892. old.
32. u.o.
33. Vö. Mauke, M.: Die Klassentheorie von Marx u. Engels Frankfurt 1971², 60. old.
34. Az elhatárolás a történelmi kutatásokban is mindig probléma. Marquardt pl. megkülönbözteti a „kis mesterek” osztályát az 1848 előtti berlini viszonyok alapján, ezek a „középosztály” és az „alsóbb réteg” között állnak; vö. Marquardt, F.D.: Sozialer Aufstieg, sozialer Abstieg u. die Entstehung der Berliner Arbeiterklasse 1806–1848. in. GG 1. 1975.
35. Marx K.: Das Kapital, 1. kötet. (1867) MEW 23. Berlin 1962. 469. old. és k.
36. Marx, K.: Theorien über den Mehrwert 1. rész MEW 26/1 Berlin 1971. 189. p. és k.; 2. rész. MEW 26/2 Berlin 1972. 576. old.; 3. rész. MEW 26/3, Berlin 1968, 57. old.
37. V.ö. Fürst, G.: Wandlungen im Programm und in den Aufgaben der amtlichen Statistik in den letzten 100 Jahren in: Statistisches Bundesamt (Hg.): Bevölkerung u. Wirtschaft 1872–1972. Stuttgart, 1972.
38. Kaiserliches Statistisches Amt (HG.): Die Berufliche u. soziale Gliederung des deutschen Volkes. Berufs- u. Betriebszählung vom 12. Juni 1907 (= Statistik des deutschen Reiches, Bd. 211) Berlin 1913, 169–71. old.
39. Vö. Hoffmann: Wachstum .. 183. old. és k.; Handke, H.: Strukturwandlungen der Arbeiterklasse u. Staatsmonopolistische Regulierung der Klassenbeziehungen in: Zumpe, H. (szerk.): Wirtschaft u. Staat im Imperialismus Berlin 1976.
40. Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1919. 24. old. és k.; Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1971. 126. old.
41. Geiger, Th.: Die soziale Schichtung des deutschen Volkes (1932), Stuttgart 1967².
42. IMSF (szerk.): Klassen- u. Sozialstruktur der BRD 1950–1970. Theorie, Diskussion, Sozialstatistische Analyse. Teil I.: Klassenstruktur u. Klassentheorie Frankfurt 1973.; Teil II. Klassen u. Sozialstruktur der BRD 1950–1970, Sozialstatistische Analyse, 2 Bde., u.o. 1974.; Teil III. Die Intelligenz der BRD 1950 bis 1970, u.o. 1975.

43. Projekt Klassenanalyse: Materialien zur Klassenstruktur der BRD, 1. Teil: Theoretische Grundlage u. Kritiken, Berlin 1973.; 2. Teil: Grondriss der Klassenverhältnisse (1950–1970), u.o. 1974.
44. Vö. Geiger, Th.: Zur Theorie des Klassenbegriffs u. der proletarischen Klasse (1930), in: u.a.: Arbeiten zur Soziologie, Neuwied 1962.
45. Geiger: Klassengesellschaft; u.a.: Theorie der sozialen Schichtung (1955), in: u.a. Arbeiten zur Soziologie.
46. IMSF (szerk.): Klassen u. Sozialstruktur ... Teil II./2, 22. old.
47. u.o.: Teil I. 153. old.
48. u.o.: 154. old.
49. u.o.
50. u.o. Teil II/2, 325. old.
51. u.o. Teil II/1, 335., 380. old és k.
52. u.o. Teil I. 126. old. és k.
53. Projekt Klassenanalyse, Teil 1, 269. old.
54. Projekt Klassenanalyse, Teil 2, 229–34. p.; Marx: Kapital Bd. 1. MEW 23, 326. old. és k.
55. Kadritzke, U.: Angestellte – Die geduligten Arbeiter. Zur Soziologie u. sozialen Bewegungsder Angestellten, (Alkalmazottak – A béketűrő munkások. Az alkalmazottak társadalmi mozgalmához és szociológiájához), Frankfurt 1975.
56. Fürstenberg: Sozialstruktur der Bundesrepublik Beutschland Deutschland, (Az NSZK társadalmi struktúrája.), 12. old.

BENEDEK GÁBOR:

FRANTIŠEK PALACKÝ (1798–1876)

Nem Clio ihlette Than Mórt, amikor megfestette Kun László és Habsburg Rudolf kézfogását a morvamezei csatatéren, a cseh király, II. Přemysl Ottokár holtteste felett. Kézfogást dicsőít a tabló, csak hogy Deák Ferencét Ferenc Józseffel, történeti jelmezben: Ottokár pedig historizált előképe František Palackýnak, aki ekkor a cseh nemzeti törekvések központi alakja, a „cseh nemzet atyja” volt. A festmény ugyan elpusztult, de a szemlélet napjainkig tovább él: a magyar köztudat Palacký-képe restaurálásra szorul.

Számos félreértés rakódott *politikai* munkásságára. Közismert Palacký mondása: „ha az osztrák állam régóta fenn nem állna, Európa, sőt a humanitás érdekében törekednünk kellene, hogy mielőbb létrejöjjön.” Talán kevésbé tudott, hogy álláspontja a pánszláv és romantikus szlavofil elképzelések gyökeres tagadásaként fogalmazódott meg, és a magyar valamint a többi, kelet-közép-európai nemzeti mozgalom érvrendszeréhez hasonlóan, éppen az Orosz Birodalom fenyegetése miatt ragaszkodott Ausztriához. De mintha szemérmes hallgatással szeretnénk megfedkezni arról, hogy Palacký másik külpolitikai megfontolása bennünket is érint: cseh szempontból a nagynémet és magyar érdekek potenciális szövetséget alkotnak. Amikor tehát 1848. április 11-én elutasítja a frankfurti előparlament meghívását és figyelmeztet „Frankfurt helyett Bécs felé” fordítja, a cseh nemzet létkérdéséről dönt. Naív önáltatás lenne ezt a döntést a Habsburgok furfangos és csalárd mesterkedéseivel magyarázni, de ugyanígy leegyszerűsíti a szembenállást a forradalom–ellenforradalom fekete–fehér tündérmeséje, hiszen a múlt század közepén összeütköző nemzeti érdekek egyaránt jogosultak, de kölcsönösen kizárják és közömbösítik egymást.

Történeti tudatunk szívesen megkerüli Palacký ténykedését a kemsieri országgyűlésen. Két alkotmánytervének vezéreszméje: a nemzetek és nemzetiségek közötti egyenlőség. Elgondolásából persze nem hiányzott a cseh nemzeti, sőt expanzív gazdasági önérték sem, mégis igaztalan az a vád, hogy Ausztriát valamiféle szláv birodalomná akarta átszervezni. A cseh ausztró-

szlavisták Palacký vezetésével arra törekedtek, hogy nemzetük az egyenjogú, szláv népek sorában első legyen az egyenlők között. A csehek vezette szláv többség azonban nem kizárólagos helyzetet élvezne, hanem megbontaná és kiegyensúlyozná a korábbi német–magyar hegemoniát.

67-ről alkotott képünk túlságosan hungarocentrikus, pedig a kiegyezés nagyon is érinti a cseheket. Számukra a dualizmus csupán a centralizáció megkettőződését jelenti, írja Palacký. „Az osztrák állameszme” című műve nemzeti programmá emelkedik, bár a cseh politikai élet társadalmi kérdésekben megoszlik. Felfogása 48-hoz képest ugyan módosul, de célja változatlan. Ám az összeütközőerők ezúttal nem egyenlítik ki egymást: a csehek vesztesként alulmaradnak. Palacký új jelszava egyelőre inkább csak fenyegetés, és mintegy félévszázad telik el, míg Masaryk emigráns csoportja magáévá teszi, majd utóbb megvalósul: „Voltunk Ausztria előtt, leszünk utána is!”

Kevésbé ismert a *történetíró* Palacký, pedig életműve a modern, cseh nemzettudat napjainkig ható alapeleme. Legfőbb alkotása „A cseh nemzet története” a legnépszerűbb történelmi regényekkel vetekszik: a 3000 oldalas munka 16 teljes kiadást ért meg!

Palacký 25 éves korában kezdte megismerni a történettudomány mesterségbeli fogásait. Négy évvel később már a cseh rendek felkérésére végzi kutatásait, 1838-ban pedig hivatalosan is kinevezik a Cseh Királyság történetírójának. Így megnyílnak előtte a nemesi irattárak, végiglátogatja Európa legnagyobb levéltárait, sőt protestáns hite ellenére bebocsátást nyer a vatikáni archívumba is. Az összegyűjtött anyagot rendszeresen közzé teszi, egyebek között máig alapvető kiadványsorozatot indít. Kritikai jellegű, historiográfiai összefoglalót készít a cseh krónikairódomról. Feltárja a rendiség szervezeti működését, foglalkozik kronológiával, összehasonlító, szláv jogtörténettel, történeti-földrajzzal és megannyi más tudományszakkal. Közben két folyóiratot alapít és szerkeszt, társaságokat szervez és vezet.

Mindez azonban csak előkészület főművéhez, amelyet 1836-tól negyven éven át írt, s alig egy hónappal halála előtt fejezett be. Két nyelven jelent meg, németül és csehül, de a *Geschichte von Böhmen* és a *Dějiny národu českého* (A cseh nemzet története) nemcsak címében különbözik. Mindkettő 1526-ig mutatja be a cseh történelmet, helyenként eltérő szöveggel, ám az utóbbi joggal tekinthető az életmű csúcának, hiszen Palacký történetfilozófiai bevezetése és a huszita kor újra feldolgozott, alaposan kibővített változata csak cseh nyelven olvasható.

Palacký történet szemlélete filozófiai-esztétikai felfogásban gyökerezik. Esztétának indult, pozsonyi diákéveiben, majd magyar nemesi családok

háztanítójaként széles körű műveltséget szerzett, megismerte a klasszikus német filozófia Hegelt megelőző korszakát. Bár esztétikai írásaiban felismerhető a kanti, s főként a herderi indíttatás, önálló világképet alakított ki. A világ poláris ellentétek egysége. Ezek között természettől adott harmónia uralkodott mind a történelem, mind az egyes ember életének kezdetén. A gyermekien kifejetlen összhang azonban megbomlott, és átalakult a poláris ellentétek harcává. Ez a harc végnélküli törekvés az új harmónia felé. Palacký már korai, irodalomtörténeti írásaiban is alkalmazta szemléletét, de később dolgozta ki a szabad értelem és autoritás, demokrácia és hierarchia, nemzetiség és világcentralizáció egymást feltételező ellentétpárjait.

Az említett történetfilozófiai bevezetésben, amelyet 1848-ban írt, egy további ellentéppárra helyezi a főhangsúlyt: a szlávság (ezen belül a csehek) és a németiség viszonyára. „Az egész cseh történelem a németiséggel folytatott vitán alapul, vagyis a német rend és szokás befogadásán és elutasításán.” Az utóbbi elemet, az elutasítást gyakran egyoldalúan kiemelik az elfogult, cseh történészek, s így Palacký dinamizmusa mechanikussá torzul az értelmezésben. Általában megállapítják, hogy Palacký történetfilozófiája nem azonos Hegel dialektikájával, de a vizsgálódás itt megtorpan, és a „befogadás-elutasítás” egységét örök, változatlan jellemzőkkel heyyettesítik. Hasonló behelyettesítést végeznek a Palackýt bíráló német és magyar történészek csak éppen ellentétes előjellel. Mindkét torzítás azonban figyelmen kívül hagyja Palacký legfőbb törekvését, hogy az ellentétek vitájában „egyik párt szenvedélyében se osztozzon”. Nem Palacký elfogult a csehek vagy a husziták irányában, hanem azok, akik művét félremagyarázzák.

Az értelmezésekben leginkább a szláv kezdetek története torzult el. Ez részben összefügg Palacký álláspontjával a Kéziratok ügyében. Az 1810-es évek végén „fedezték fel” ezeket a hamisítványokat, mint az ősi cseh költészet töredékeit. Az általuk rajzolt dicső múlt nagyszerűen beilleszkedett a korszak romantikus történetfelfogásába. Palacký is meggyőződéssel hitt a hamisítványok eredetiségében, viszont csak mellékes forrásoknak tekintette. A kéziratok romantikus hőskor mítoszát és Palacký forrásokra épített őstörténetét nem közvetlen azonosság jellemzi, hanem szemléletbeli rokonság.

Palacký békeszerető földműveseknek, szabad és egyenlő embereknek mutatja be a régi szlávokat. Idillikus ez a kép, de nem felhőtlen. Nem hiányzik belőle ugyanis az anarchia és maradiság, kultúrátlanság és szolgai alázat. Ezek a tulajdonságok végtelenné tették a szláv törzset a németekkel szemben, beolvadással fenyegették: s „hogy végleg el ne tűnjön, az idők múlásával a szláv is kénytelen volt szokásain változtatni, nemzeti életébe római és német elemeket keverni;”

Nem örök, változatlan idill tehát a régi szlávok élete, miként ezt az elfogult kutatók állítják, hanem gyermekien kifejetlen harmónia. Az összhang szükségképpen megbomlott, de magába foglalt olyan elemeket, pl. szabadság, egyenlőség, „...melyek után korunkban leginkább vágyakoznak a nemzetek”. És ez már aktuális mondanivaló, a múlt század közepének cseh aktualitása, s így fonódik össze Palacký munkásságában a történetírás és politika, egyszerre beszél dicső múltról és nemzeti programról!

Az alábbi szemelvényből megismerhetjük Palacký felfogását a huszizmus előzményeiről. A fordítás az Európa Kiadónál készülő Clio sorozat Palacký kötetének részlete.

A XV. század eleje korszakforduló általában a kereszténység, és különösen a cseh nemzet történetében. Soha nem látott erővel bontakozott ki az a szellem és irányzat a közösségben, amelyet napjainkban egyesek *megújításnak* (reformnak), mások *fordulatnak* (forradalomnak) neveznek; a keresztény nép rátermett tömegei először kísérelték meg, hogy a merev *autoritás* elveit szétfeszítsék, az előljárók és vezetők szellemi gyámkodását lerázzák, és a történelem élére állva annak legfőbb irányítói legyenek.

Ismert *középkori eszme* világítja meg a kereszténység egyházi és világi hatalmának feje, a pápa és a császár hivatását. Eszerint a pápa a szent Ige isteni letéteményese, hogy a hitet és a tudást tanítsa, a jogot és kötelességet, jutalmat és büntetést megszabja; oldalán a császár áll, aki a Szent Igét védelmezi és érvényre juttatja, a nemzeteket engedelmességre bírja. Megbízásuk Istentől ered, vélték akkoriban, hogy az emberiséget pásztorként tereljék helyes útra a magán- és közéletben, állami és egyházi ügyekben. Hivatalukban az alájuk rendelt világi és egyházi hatalom (sacerdotium et imperium) segítette őket, hol egybegyűlve, zsinaton és törvényhozó gyűlésen, hol meg elkülönülten, határozatok és egyes dekrétumok kiadásával. Szavuk és tetteik *autoritása* kizárólagosan uralkodott az emberek gondolkodásán, és ezért a közhit szerint a kiskorú emberiség célját nem érheti el e nélkülözhetetlen gyámok vezetése nélkül. Különösen a római hierarchia ítéletei és döntései minősültek legfőbb és abszolút érvényűnek, mint a Szentlélek kinyilatkoztatásai; minden kételkedés ezek üdvözítő igazában bűnnek számított, minden elhajlás eretnek gatzettnek.

Ám az evilági dolgok múlandóságát nem kerülték el a nemzetek említett gyámjai, Isten földi helytartói sem. A XV. század elején fő képviselőinek megosztottsága és viszálya, jogtiprása és méltatlan cselekedetei miatt

mélyre süllyedt mind a pápaság, mind a császárság. A kereszténység két pápa és két császár (vagy Római király) egymással szembenálló pártjára oszlott; egyesek a római IX. Bonifácban tisztelték az igazi pápát, a keresztény egyház fejét, mások az avignoni XIII. Benedekben; egyesek Vencel cseh királyt ismerték el a világi hatalom fejének, mások a bajor Klem Ruprechtet. De Csehországban 1403-ban, amikor elbeszélésünk kezdődik, különösen felbomlott minden egyházi és állami kötelék, és soha nem látott mértékben felborult a rend. Az érseki szék üres volt, Vencelt külföldi börtönben őrizték; a főhatalmat s az ország kormányzását bátyja, Zsigmond magyar király sajátította ki, aki emiatt minduntalan háborúba bonyolódott unikafivérével, Jošt morva őgróffal és a cseh főurakkal. IX. Bonifác, akit a csehek igazi pápaként tiszteltek, nem akarta elismerni sem Vencelt Római királynak, sem Zsigmondot magyar királynak; ezért viszont Zsigmond, mint cseh kormányzó megtiltotta alattvalóinak, hogy Bonifác parancsainak engedelmeskedjenek, bulláit elfogadják. Miután a kereszténység előljárói egymás hatalmát és autoritását kölcsönösen megingatták, az egész papság, de különösen a római hierarchia erkölcsé rendkívül lehanyatlott, bárki joggal kétkelhetett: vajon valóban a Szentlélek vezérli-e ezeket a hatalmasságokat?

A lelkeket addig bőségesen tápláló forrás, melyből a középkori autoritás elve fakadt, ilyen állapotok között hirtelen elapadt. Csodálkoznunk kell-e, hogy az éleselméjű, felvilágosult férfiak, amilyenek a prágai egyetemnek főként cseh nemzetében voltak nagy számban, egy olyan korban, amikor az *emberi meggyőződés alapjaiban* rendült meg, a *bizonyosság más forrásai* után szomjaztak, biztosabb, időtállóbb igazság alapjait keresték, mint az emberi ítélet és törvény ingatag autoritása? Természetes, hogy az ilyen alapot Isten ígéjében, a *Szentírásban* s ezt magyarázó saját *értelmükben* keresték és találták meg; erre részben hazai és külföldi írók régi tanítása adott példát, részben az angol John Wyclif néhány újabb elgondolása, kinek Prágába került s itt elterjedt, teológiai könyvei élénk szellemi pezsgést indítottak a cseh tudósok körében.

Az új áramlat, a szellem kiszabadítása a merev autoritás szorításából, kezdettől fogva kizárólag *egyházi és vallási* jelleget öltött: mindenekelőtt a pápával és a római hierarchiával szegült szembe, nem pedig világi uralkodókkal, mivel e korszak még egyáltalán nem ismerte a politikai abszolutizmust.

A Szentírás szavain és az emberi értelem jogán alapuló ellenállás a középkori tudományokkal, az egyházi renddel szemben, önmagában természetesen semmi újat nem jelentett: a római egyház megalakulása óta, minden időben, szinte szakadatlanul küzdött valamennyi, ehhez hasonló ellenszegü-

léssel. A most kezdődő szembenállás nem csupán azért volt új, mert az állhatatosság megsokszorozott erejével tört fel, hanem azért is, mert a korábbinál sokszorta kiterjedtebb viszonyokat foglalt magába, mert a tudósok szobáiból, az iskolai előadótermekből kikerülve benyomult az egész nemzet életébe, mert legyőzhetetlen kitartással maga alá gyűrte a középkori egyházat, s az emberi lélek addig abszolút uralkodóját más, magasabb hatalom elismerésére kényszerítette, végül, mert először adott lehetőséget a nemzeteknek, hogy a világ sorsának alakításába beleszóljanak, saját önálló hangjukkal. Az itt kezdődő ellentét és küzdelem napjainkig folytatódik; s ha a világtörténet színterén, későbbi jelenségektől egyszer megújult és felnövekedett, máskor meg fojtogatva lehanyatlott is, eltérő sikerrel, ám sem teljesen elfojtani, sem teljes győzelmet kivívni máig nem sikerült.

1403. május 28-án, az érseki officialis és a prágai főkáptalan kérésére, egy angol író, Wyclif János könyveiből kivonatolt 45 hittételt olvastak fel a prágai egyetem közgyűlésén, majd viharos tárgyalás után szavazat-többséggel azt határozták, hogy a prágai egyetem egyetlen tagja se merészelje, esküjét bünyösen megszegve, e tanokat terjeszteni vagy tanítani.

Ez volt az első nyilvános eset, amikor napvilágra került a keresztény hit és rend meghasonlása, mely a lelkekben már hosszabb ideje érlelődött. A széthúzás aztán, bár a tárgyalás éppen felszámolásán fáradozott, általános figyelem közepette, fokozódó gyorsasággal teljes szakítással terebélyesedett. Az új küzdelem minden egyéb szellemi és anyagi törekvést háttérbe szorítva, nevezetesen, példátlan események során magával ragadta a nemzet életét Cseh- és Morvaországban; miután szétáradó hatása nemcsak a szomszédos országokat érte el, hanem az egész kereszténységet: Európát többször meg rázkódtató, soha nem látott viharba torkollott, hazánkat romba döntő, vérrrel elborító háborúskodásba. E korszak sorsdöntő, történeti jelentősége arra kötelez bennünket, hogy keletkezését a lehető leghívebben kövessük nyomon, kifejlődését világosan mégis tömören adjuk elő.

A kérdés, melyről e korban oly sokat vitatkoztak, általánosságban így szólt: a kereszténység teljesen megfelel-e a nyugati egyházban az isteni alapító és az első apostolok egykori szándékának? S ha egyes pontokban elhajlott, vissza kell-e téríteni eredeti útjára? A kérdés egyaránt érintette a keresztény elméletet és gyakorlatot, vagyis mind a dogmatikát, mind az egyház irányítását és rendjét.

Egyesek általában így válaszoltak: az egyház nem hajlott el a Megváltó szellemétől, hiszen ez a szellem az alapítók közvetlen örökségeként to-

vábbél benne, az életét irányítja és belülről elrendezi örök időken át. Mind az tehát, amit az egyház elfogad és tanít, az az igaz keresztény hit; rajta kívül igaz kereszténység már csak azért sem létezik, s nem is létezhet, mivel (a maga egészében) csak az egyház s egyes-egyedül csak az választhatja el s képes elválasztani az igazat a hamistól. Egyes tagjai leszakadhatnak, életükkel, tanításukkal utat téveszthetnek: ettől azonban az egyház nem változik, egy és ugyanaz marad örökkön-örökké, s a poklok kapui sem dönthetik meg!

Mások ezzel azt szegezték szembe, hogy hiábavaló minden kérdés a Szentlélek örökségével, ha a tettek meghazudtolják; Krisztus egyházának igazi és egyedüli öröksége általában a Szentírás, s különösen az Új Testamentum; ezek a könyvek helyesen használva, értelmüknek megfelelően magyarázva a keresztény élet és hit egyedül üdvözítő szabályát alkotják. Mindaz tehát, amiben az egyház nem követi közvetve vagy közvetlenül a Szentírás tanításait, az csupán emberi kitalálás, ami könnyűnek találtatik, bírálható, sőt elvetendő, ha az Írással ellentétben áll.

Nyilvánvaló, hogy ebben a vitában a *katolicizmus* és *protestantizmus* ellentétei ütköztek meg egymással, melyek évszázados küzdelme napjainkig nem ért nyugvópontra: elbeszélésünkben ezért a kereszténység kettősségét kell vizsgálnunk, melynek gyökerei szabad szemmel nem látható mélységekbe nyúlnak, következményei ismeretlen távolba vezetnek. Krisztus nem írásban hagyta örökül tanítását az emberiségnek, hanem élőszóban adta át; ám tanítványai hamarosan szükségesnek érezték szavát lejegyezni, hogy Isten igéje, a Szentírás, e legdrágább végrendelet (testamentum) feledésbe ne merüljön, az utódok emlékezetében hűen, változtatás nélkül őrződjek meg. Ezért a keresztény tanítás mindkét módja egyaránt jogosult: mind a szóban hagyományozott, mind a Szentírásból kiolvasott. Az egyik inkább a tanító autoritásán nyugszik, a másik inkább a tanuló öntevékenységen; az első kielégíti az emberek többségének természetét, amely általában útmutatást igényel, de különösen a hitéletben; a második a szabadság és önállóság után vágyódó lelkeknek felel meg. A vita és harc, mely ebből a különbségből született, évszázadok óta, többé vagy kevésbé láthatóan, nemcsak valamennyi nemzetet rázta meg hitében, hanem az összes keresztény embert is. Miközben a szenvedélytől egyként elvakult ellenfelek kölcsönösen egymást vádolják, hogy elárulták Istent s a hitet — sajnos mindkettő túlságosan is megfélekedezik Krisztus tanításáról, miszerint valamennyi hű követőjének első és legfontosabb ismertetőjele Isten és a felebarátok szeretete. Mégis az elfogulatlan kutató e vitában is az Úr magasztos keze-nyomát ismeri fel, aki az élet és a világmindenség egyensúlyának megőrzésére mindenben két egymás

ellen ható erőt alkotott, a nyugalmat szembeállította a mozgással, a vonzást a taszítással, férfivá és nővé teremtette az embert, sőt – amennyire ez a felfogható világban megjelenik – a szellemet is a polaritás törvényéhez igazította, végül szükségesnek találta az elemek közti harcot, hogy azok ereje egymást erősítse. Nemcsak a test, hanem a szellem is a harctól erősödik, növekedik; ennek az évszázados szellemi küzdelemnek köszönhető, hogy ma Európa megelőzi és irányítja a világ más tájait, kultúrájával, művelt szellemével; miként a mindennapos tény is arra tanít, hogy a papság erkölcsse, műveltsége csak akkor tud kiemelkedni, ha ellentétes érzülettel kénytelen megküzdeni. Bár számunkra korántsem közömbös, hogy az emberi üdvözüléshez vezető vallási érzés és szükséglet milyen formákat ölt: mégis az események hű krónikása törekedni fog, hogy egyik párt szenvedélyében se osztozzon, hanem magasabb ítéletre bízza a döntést felettük, tudván-tudva, hogy a hit sohasem azonos a saját erőfeszítéssel megszerezhető tudattal, hanem kikerülhetetlen szellemi tény, Isten ajándéka; ezért az elbeszélés követni fogja a Megváltó szavait: Ne kárhoztassatok, és nem kárhoztattok. Ám ha a vitába idegen elem, az emberi indulat avatkozik bele, ha az önzés és becsvágy, hatalmaskodás és haszonlesés, gőg és gyűlölet kétszínűen saját céljaira eszközként használja fel még a legszentebbet is: akkor az erkölcsi érzék nem hallgathat el, hiszen ez a dualizmus más körbe tartozik, ahol igazságról vagy csalásról, jogról és jogtiprásról vita nincs és nem is lehet. Csak az ilyen szellemben írt történet érheti el, Isten segedelmével, magasztosabb célját; ha a történelem az élet tanítója, Cliot sem aljasíthatjuk – szajhává!

(Dějiny národu českého, 11/1 fejezet részlete)

Palacký legfontosabb művei

Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě (1848–1876)
Geschichte von Böhmen (1836–1867)

Gyűjteményes munkák:

Radhost I–III. (1871–1873)
Gedenkblätter (1874)
Spisy drobné I–III. (1898–1902)
Díla Františka Palackého I–IV. (1941–1945)
Korrespondence a zápisky I–III. (1898–1911)

Egyéb írásai:

Geschichte der schönen Redekünste bei den Böhmen (1968)

Staří letopisové čeští od r. 1378 do 1527 (1829)

Würdigung der alten böhmischen Geschichtsschreiber (1830)

Literarische Reise nach Italien im Jahre (1837)

Archiv český (első hat kötete 1840–1872)

Popis království českého (1848)

Die Geschichte des Hussitentums und Profesor Constantin Höfler (1868)

Documenta Mag. Joannis Hus vitam, doctrinam, causam... illustrantia (1869)

Zur böhmischen Geschichtschreibung (1871)

Urkundliche Beträge zur Geschichte des Hussitenkrieges I–II. (1873)

KONRAD ADENAUER: ERINNERUNGEN, 1953–1955
FISCHER BÜCHEREI, FRANKFURT AM MAIN UND HAMBURG 1968

RÉSZLETEK AZ 1955-ÖS MOSZKVAI ÚTJÁRÓL SZÓLO LEÍRÁSÁBÓL

1955. szeptember 8-án, csütörtökön, pontosan 17 órakor érkeztünk meg a Vnokov-i repülőtérre, amely 30 kilométerre fekszik az orosz fővárostól. Nagy pompával fogadtak. Bulganyin miniszterelnök, Molotov külügyminiszter, Gromikó és Szemjonov külügyminiszterhelyettes, valamint más kormánytagok jelentek meg köszöntésemre a repülőtéren. Miután a gépet elhagytam, rendkívül ünnepélyes ceremónia zajlott le. Tiszteletemre felállították a díszőrséget, amelyet, mint mondtak, megelőzően új gálaegyzenruhával láttak el.

Bulganyin néhány barátságos szót intézett hozzám, majd mint a diplomáciai kar doyen-je a svéd nagykövet üdvözölt. Franciaország, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok követei szintén megjelentek a repülőtéren. Közvetlenül az üdvözlések után felhangzott a szovjet himnusz, majd a német nemzeti himnusz. Nagyon hatásos volt.

Rövid nyilatkozatot adtam, amelyet, ahogy hallottam, a szovjet rádió még aznap délután közvetített. A repülőtérrel a Moszkvába vivő út nyújtotta számomra az első benyomásokat az orosz földről és az orosz atmoszféráról. Moszkva nagyvonalúan kiképzett sugárútjaival és pompás útjaival jól közvetítette a kommunista szovjet birodalom hatalmi központjának benyomását. A régi Moszkva híres faházaiból már nemigen lehetett látni. A sztálini kor hatalmas méretű állami építkezései uralták a város képét. Józan, modern stílusú óriási lakóházak álltak építés alatt.

Kíséretemmel együtt a Szovjetszkaja nevű hotelban szállásoltak el. A Szovjetszakaja a szélesen kiképzett Leningrád sugárútján van. Új, modern hotel, amelynek építkezésénél nem takarékoskodtak. A rendelkezésemre bocsátott szobák ízlésesen voltak berendezve; még egy zongorát is beállítottak számomra.

A német delegáció tagjainak java része egy különvonattal már napokkal korábban Moszkvába érkezett. A német delegáció számára a moszkvai tárgyalások alatt ez a különvonat szolgált munkahelyként. Az újságírók fel

is ruházták a „követség a gettóban” elnevezéssel. A vonat több kocsiból állt. Az egyikben távirádát és telefonközpontot helyeztek el, egy másik kocsi konferenciateremként szolgált a különlegesen fontos belső megbeszélésekre. Ebből a kocsiból minden válaszfalat eltávolítottak. Technikusaink véleménye szerint a kocsit egyáltalán nem lehetett lehallgatni. Különleges német őrség őrizte, és az oroszoknak egészen nyíltan megmondtuk, hogy ezzel hogyan áll a helyzet.

Moszkvába érkezésem estéjén elkocsiztam ehhez a vonathoz, hogy üdvözljem az egész német küldöttséget és hogy levezessem a következő napon kezdődő hivatalos megbeszélések előtt az utolsó előkészítő megbeszéléseket.

Az oroszok udvariassága és az a szándékuk, hogy jó légkört teremtsenek, különösen kifejezésre jutott a különvonat ügyében. Vadonatúj vágányt építettek delegációs vonatunk számára, hogy a delegáció ott dolgozó tagjait az áthaladó vonatok ne zavarják. Emellett két csinos virágágyást, sőt még egy szökőkutat is létesítettek. Az egészset magas, zöldre festett deszkakerítéssel vették körül és számtalan biztonsági emberrel őriztették.

.....

Erre az estére gálaelőadás volt tervbe véve a Bolsoj színházban. Prokofjev zenéjével a Rómeó és Júlia volt műsoron. A leghíresebb táncosnő, Ulanova táncolta Júliát.

Bulganyin meghívott, hogy utazzam az ő kocsijában a Bolsoj színházhoz, ami diplomáciai szokások szerint a barátságosság messzemenő demonstrálása. A Bolsoj színházat szovjet és német zászlókkal díszítették, a műsort orosz és német nyelven nyomtatták ki. Amikor Bulganyin, Hruscsov és jómagam beléptünk páholyunkba, az egész közönség felemelkedett és tapsolni kezdett. A reflektorok csoportunkra irányultak, és a továbbra is tartó tet-szésnyilvánítás közepette kölcsönösen kezét ráztunk egymással. Azután eljátszották a szovjet himnuszt és a Deutschlandlied-et. A Rómeó és Júlia előadása, a zene és különösképpen a tánc nagyszerű volt és nagy hatást gyakorolt rám.

Az előadás kezdete előtt lezajlott barátságos parolázás általános csodálkozást keltett, minthogy a közvéleményt tájékoztatták a délelőtti lezajlott kemény összecsapásokról. Egy német újságíró, aki jelen volt az emlékezetes estén, további lefolyásáról így írt:

„...Midőn végül a balett végetért és az ellenséges Capulet és Montague család fejei egymás karjaiba borultak, felemelkedett Adenauer kancellár is felemelte mindkét kezét és a nézők kitörő tetszése mellett Bulganyin kezeibe helyezte.

Nem tagadható, hogy e nyilvános fellépés szokatlan szívéllyessége egy bizonyos tanácsstalansággal találkozott mindazoknál, akiknek interpretálniuk kellett. Az ember ugyanis nem tehetett egyebet, mint tudomásul vette, hogy a dolgok jelenleg a legjobban állnak. A valóságban azonban, ahogyan ez hamarosan kiderült, egyáltalán nem ez volt a helyzet. A tárgyalások alapjában véve kezdetüktől fogva egyetlen lépést sem haladtak előre. A felfogások közötti éles ellentétek továbbra is teljes erejükben fennálltak. Mit jelentett hát a legszívélyesebb barátság hangsúlyozott demonstrálása, amit másként kellett értékelni, mint egy hasonló egy intim találkozás esetében? Itt ez a legszélesebb nyilvánosság szeme előtt, az egész világ felfevői és riporterei előtt zajlott le, és azon nyomban világos volt, hogy a páholyból származó kép másnap mindenütt szenzációt kelt majd. Mi rejtőzött hát a dolog mögött?

Aki a jelenetet pontosan megfigyelte, az előtt nem maradt titok, hogy kezdeményezője a szövetségi kancellár volt, és hogy a jelenet a barátságos szellemidézés bizonyos elemét tartalmazta. Az esemény háttere azonban talán még többetmondó volt. A szovjet delegáció Pravdában és más újságokban megjelenő kísérő kommentárjaival a közvéleményt ügyesen tájékoztatta a tárgyalások menetéről és ezúton olykor a nyers elutasításig menő magatartását is legitimálta. Mármint, ha a közönség azt látja, hogy ennek ellenére mily jó egyetértés uralkodik, ez talán megkönnyítheti a remélt kedvező fordulatot, mivel világossá válik, hogy a nép mily nagyon kívánja ezekben az ellentétek baráti eltávolítását. Egy erősen tekintélyi államban ugyan a hangulat ilyen manipulálása természetesen egyáltalán nem döntő jelentőségű, mégsem mondható, hogy teljességgel érdektelen lenne.”

El kell ismernem, hogy abban a pillanatban, amikor Bulganyint karjaimba vontam, egyáltalán nem voltak ily bölcs meggondolásaim. Cselekedetem impulzív módon következett be, még ha erősen befolyásolt is az aznap délutáni beszélgetés a dácsában.

Azért voltam Moszkvában, hogy több ezer ember hazatéréséért harcoljak. A tárgyalások kimenetelétől függött a sorsuk. A moszkvai napok alatt ezt egyetlen pillanatra sem felejtettem el.

.....

Az állami fogadás a Kremlben, amelyre Bulganyin hívott meg, 18 órakor kezdődött. Hogyan hatott ez a delegációval együtt Moszkvában tartózkodó egyik német újságíróra, egy Németországba küldött jelentésének részlete segítségével szeretném megmutatni. Georg Schröder, a „Welt” levelezője, benyomásairól ezt írta:

„Egy végtelenül hosszú asztalnál állunk. Hatalmas, aranyozott csillá-

rok vetik fényüket a hófehér teremre. Köröttünk sok-sok ember folytott hangzavara. Hatszáz, nyolcszáz, ezer? Még Volkov helyettes protokollfőnök sem tudott, vagy nem akart erről pontos számot mondani. Látom Bulganyint, Hruscsovot, Molotovot, Malenkovot, a Szovjetunió csaknem valamennyi vezető államférfiát, akiknek neve mindig szerepel az újságok hasábjain. Ez egy nagy fogadás a Kremlben a szövetségi kancellár és a német delegáció tiszteletére.

Az előtérben egy óriási festmény. Lenin a forradalom napjaiban katonának és munkások előtt. Ez az egyetlen utalás a kommunista államra, amit felfedezek. Itt, a hatalmas Szent-György teremben, ahol 18 órakor a fogadás elkezdődik, csak a múlt beszél. A restaurálásnál láthatóan mindent változás nélkül hagytak.

Az új szovjet társadalomban a rangsort nyilvánvaló magátólértetődéssel fogják fel és szigorúan tiszteletben tartják. Ezért azután nincs körbevándorlás. Ezért a terem teljes hosszában három asztalt állítanak fel. S ezeken mindenki elfoglalja a neki kijelölt helyet.

Itt állunk és hozzálátunk: kaviár, saláta, vad, bor, ásványvíz, vodka, gyümölcs. Semmi túlhajtott bőség. A vendégek is tartozkodóak.

Közben Arnold fenn a miniszterelnök régiójában izgatottan cseveg Parvuhinnal. Maga Molotov is leteszi cvikkerét, megdörzsöli fáradt szeméit és dr. Brentano-val beszélget. Mint mindig, Bulganyin és Adenauer egymás mellett ül. Még nem tudjuk, hogy a szovjet miniszterelnök köszöntőjében olyan előterjesztést tesz, amely a konferenciát holnap talán kézzelfogható eredményre vezetheti. Elképedve hallom, mert megelőzően csak a hétfői tárgyalások negatív eredményeiről kaptam tájékoztatást, s azután Bulganyin rendkívül optimista szavai! A mikrofonok, amelyek előtte és Adenauer előtt állnak, széthordozzák a köszöntőket a lélegzetviasszafojtva fülelő teremben.”

Hogyan jutottunk el ehhez a fordulathoz? Egy percig sem kételkedtem abban, hogy vendéglátóink azonnal értesülést szereztek utasításomról, amely időelőtti távozásunk előkészítésére irányult.

A fogadást megnyitva, Bulganyin oldalára vett és egészen közvetlenül ezt kérdezte: „Végül is hogyan akarjuk a tárgyalásokat lezárni?”

Ugyanazon a módon és hasonló szavakkal utaltam, miként délután és a megelőző napokon szintén, éppoly szilárd, mint őszinte akaratomra, hogy a békét fenntartsuk és megszilárdítsuk. Ez az, ami miatt Moszkvába utaztam.

Bulganyin azzal válaszolt, hogy egész nap azon törte a fejét, mi lehet az az ok, ami őt visszatartja egy olyan megegyezés megkötésétől, amely magába foglalja a diplomáciai kapcsolatok felvételét. Tónusa nagyon bizalmas-

sá vált, amikor megkérdezte: „Van valamilyen megkötöttsége más hatalmak által?” Teljes határozottsággal tagadtam. „Biztosíthatom, s ezt elhiheti nekem: semmiféle megkötöttségeim nincsenek.”

Bulganyin következő kérdése így szólt: „A NDK-val kapcsolatban van valami?” Válaszom így hangzott: „Ez szerepet játszik, de itt tehetünk egy fenntartást.” Bulganyin elkerülte, hogy e kérdéssel kapcsolatban kifejezetten állást foglaljon, mégis megértette, hogy egy ilyesfajta megoldást lehetségesnek tart és hogy ezzel ő maga is feltehetően számolt. Megértően bólogatott és valami ilyesmit mormolt: „Na igen, persze...” Azután megismételte kérdését, hogy akkor hát mi az én tartózkodásom alapja.

Azt válaszoltam, hogy teljesen nyíltan, becsületesen és nyomatékosan meg kell mondjam, a hadifoglyok és a Szovjetunióban visszatartott németek kérdése, mindazok után, amiket a német népnek végig kellett csinálnia, rendkívül nagy pszichológiai jelentőséggel bír, és hogy e kérdés megoldása nélkül a német közvélemény nem tudná jóváhagyni a kapcsolatok normalizálását. Állhatatosan kérleltem Bulganyint, hogy legalább egyetlen lépést tegyenek ebben az irányban, és azután megemlítettem neki azt a tényt, hogy az utolsó két év folyamán mintegy 130 000 némettől érkezett levél, németektől, akik nem hagyhatják el a Szovjetuniót. A dokumentáció megvan, a tárgyalások légkörét azonban nem akartam azzal zavarni, hogy ezt az anyagot az asztalra teszem.

E személyek létéről semmit sem tudott, mondta Bulganyin, és nem is hisz ebben. „Valószínűleg azokról lehet szó” – vélte – „akikről Hruscsov jelezte, hogy már régen el lettek temetve.”

Ezt azzal viszonyoztam, hogy természetesen nem tudhatom, vajon mennyien vannak még életben.

Bulganyin intenzíven gondolkodni látszott. Rövid szünet után közvetlen módon és rendkívül impulzívan kijelentette: „Tegye lehetővé, hogy megegyezésre jussunk: írjon nekem egy levelet”, egy jegyzékre gondolt, amelyben kijelentem hozzájárulásomat a diplomáciai kapcsolatok felvételéhez, „mi pedig visszaadjuk Önnek mindet – mindet. Egy hét múlva. Becsületszavunkat adjuk Önnek erre.”

Azonnal megkérdeztem, hogy vajon ezen a „többiek” is érti-e, s nem csupán az elítélteket? Bulganyin ugyanazon az impulzív hangon elismételte: „Mindet, mindet, mindet!”. Nem voltam teljesen bizonyos benne, hogy utolsó kérdésemet megértette-e, s ennek értelmében válaszolta-e meg.

Biztosítottam Bulganyint, hogy szavaival nagyon boldoggá tett. Bulganyin megismételte, hogy a szovjet kormány szavát adja és ezt a szót meg is tartja. Javasolta, tájékoztassuk Hruscsovot erről a megállapodásról.

Úgy véltem, ez nem feltétlenül szükséges, a miniszterelnök szava nekem teljesen elegendő. Bulganyin ennek ellenére mégis Hruscsovhoz fordult, és tájékoztatta megbeszélésünk tartalmáról.

Hruscsov kijelentette, hogy Arnold miniszterelnökkel éppen ugyanerről a kérdésről beszélt, és pontosan ugyanazt mondta. Azután hozzátette: „Nem tudunk garanciát vagy biztosítékot adni, sem szóban, sem írásban. Becsületszavunkat adjuk azonban, és a szavunk számít.” Ismét kifejeztem örömemet és köszönetemet, és biztosítottam, hogy teljesen megbízom az adott szóban. Utaltam azonban a nehézségekre, amelyek nálunk a parlamenti alkotmányból adódnak és ezekkel szemben a szovjet kormány megértését kértem. A diplomáciai kapcsolatok felvételéhez szükséges a kabinet és a Német Bundestag többségének hozzájárulása.

Igy következett be a fordulat! Az orosz urak felszólítottak, hogy ezt ünnepeljük meg. Poharaink azonban üresek voltak. Odaintették a pincéreket. Feltűnt – mint mindig, most is Bulganyin és Hruscsov között ültem –, hogy nekem nem ugyanaz a pincér tölt, mint Bulganyinnak. Amikor Bulganyin pincére vette magához Hruscsov poharát is, feltartóztattam a pincért, megragadtam a palackot és ezt mondtam: „Ó, mutassa csak!” A poharak zöldék voltak, a palackok szintén. Nem lehetett látni mi van bennük. Megvizsgáltam a palackot – és mit láttam? – víz volt benne. „De uraim” – fakadtam ki. „Ez hamis játék! Vízet isznak és nekem bort adnak? Vagy iszunk mindhárman vizet, vagy mindhárman bort!” Kijelentették: „Mindannyian bort akarunk inni.” S ezt derekasan meg is tettük.

AZ 1875–78-AS KELETI VÁLSÁG ÚJABB IRODALMÁBÓL

Az 1875–78-as ún. keleti válság az európai nagyhatalmak számára súlyos gondokat okozott, a nemzetközi kapcsolatok erőteljes átrendeződése, amely végül a központi hatalmak és az antant blokkjainak a kialakulására vezetett, valahol ezekben az években indult el. Még nagyobb volt azonban a jelentősége a balkáni népek számára, hiszen a hercegovinai felkeléssel indult és az orosz–török háborúval lezáródó fegyveres konfliktusok sora, majd a berlini kongresszus 1878 nyarán gyökeresen átrendezte a Balkán térképét, a balkáni népek számára lehetővé tette független állami létük kiépítését, lényegesen eltérő körülményeket alakított ki további fejlődésük számára. A száz éves évforduló ennek megfelelően elsősorban az érintett országokban, köztük természetesen a Szovjetunióban is jelentős termést hozott a történettudomány területén. Ebből a széles anyagból emeltünk ki néhány szovjet és bolgár kiadványt összefoglaló ismertetésre.

Konsztantin Koszev: Bismarck, Iztočnijat vaprosz is balgarszkoto osvoboždenie 1856–1878 g. Szófia, 1978, Nauka i Izkusztvo, 492 l. (Bismarck, a keleti kérdés és Bulgária felszabadulása 1856–1878.)

A.A. Ulunjan: Aprel'szkoe voszsztanie 1876 goda v Bolgarii i Roszszejia. (Ocserki.) Moszkva, 1978, Nauka, 214 l. (Az 1876-os bulgáriai Áprilisi Felkelés és Oroszország. Vázlatok.)

Ruszszo-tureckaja vojna 1877–1878. Moszkva, 1977, Voennoe Izd., 263 l. (Az 1877–78-as orosz–török háború.)

100-letie osvoboždenija Bolgarii ot oszmanskogo iga. Moszkva, 1978, Nauka, 287 l. (Bulgária oszmán iga alóli felszabadulásának 100. évfordulója.)

Osvoboditel'nye dvizsenija na Balkanah. Moszkva, 1978, 327 l. (Balkanszkie iszszledovanija 3.) (Felszabadító mozgalmak a Balkánon.)

A keleti válság, Bulgária felszabadulása és az ezzel kapcsolatos események sora az érdekelt országokban elég széles termést hozott. Ennek néhány eredményét kívánjuk igen röviden ismertetni.

A bolgár egységes történész kutatóhálózat helyettes igazgatójának, K. Koszevnek a könyvét nem protokolláris megfontolásokból állítottuk az első helyre, nem is csak azért, mert az előzmények vonatkozásában messzebbre nyúlik vissza, hanem mert igen érdemes munka. Az eddig kiadott forrásanyag és a széles körű Bismarck-irodalom mellett a szerző orosz és német levéltári anyagokat is bőven felhasznált, ezek alapján vizsgálja igen részletesen a keleti kérdés szerepét Bismarck politikájában. Bevezetőként igen szellemesen a Balkánnal kapcsolatos német politikában három vonulatot különböztet meg, egy humanistát, amely a balkáni népek szabadságát kívánta, egy pángeránt, amely a Balkánt a német terjeszkedés terepének tekintette, és egy racionalistát, amely a kérdést a porosz-német érdekek szempontjából vizsgálta. Az egész könyv azt bizonyítja, hogy Bismarck ezt a harmadik irányzatot képviseli. Koszev elmésen igazolja, hogy Bismarck számára Oroszország állásfoglalása akár 1866-ban, akár 1870–71-ben létfontosságú volt, de épp úgy Ausztriáé is, és minden alkalommal a keleti kérdést használta fel, egyrészt Ausztria sakkbantartására (ezzel kapcsolatban az 1866-os Klapka-féle kísérletre is utal), másrészt Oroszország jóindulatú semlegességének megszerzésére, illetve megtartására. Éppen ezért volt fontos számára, hogy Oroszország belebonyolódjék a keleti kérdésbe, mert akkor porosz-német támogatást ajánlhatott fel, s ennek fejében igényelhetette az orosz kormány jóindulatát. A bismarcki külpolitika ilyen irányú szemléletében Koszev néha mintha túlozna, így pl., amikor valószínűnek tartja, hogy Bismarck állt az 1870-es évek derekán az oroszországi pánszláv agitáció mögött, a cárné révén (persze Koszev sem mondja ezt biztosra). De nagyon érdekes Bismarck 1878. évi állásfoglalásának az értékelése. A szerző úgy látja, hogy Bismarck, aki tudott az 1878 májusi titkos angol–orosz egyezményről (Koszev valószínűnek tartja, hogy Bismarck indiszkréciója révén írt az angol sajtó e szerződésről), a berlini kongresszuson ennek pontjaihoz tartotta magát, az ebben el nem döntött részkérdésekben viszont minden esetben az orosz álláspontot támogatta a kongresszuson, és általában keresztül is tudta vinni. Így végső soron azt kell leszögezni Koszev szerint, hogy Bismarck egész diplomáciai tevékenysége objektíve a bolgár felszabadulás ügyét segítette elő.

Kár, hogy Andrassy Gyula tevékenységére a szerző csak Wertheimer ma már elavult munkáját tudta használni, mert egyébként többnyire a legújabb irodalomra támaszkodik. A nagyon gondosan szerkesztett, jól dokumentált munka mindenestre a kérdés egészének újra való átgondolására készítheti a korszak szakértőit.

A.A. Ulunjan rövid összefoglalása szélesebb közönségnek készült, ezért

viszonylag részletesen foglalja össze az események menetét 1877-ig. A munka érdemi része az orosz sajtó állásfoglalásának ismertetése, az egyes irányzatok (konzervatív-pánszláv, liberális és demokrata) szerint, ebből az derül ki, hogy a narodnyik emigráció egy része nem támogatta a balkáni népek szabadságharcát abból a megfontolásból, hogy ez elvonja az erőket az oroszországi forradalomtól, hamarosan azonban még ők is rokonszenvvel figyelték. A sajtó voltaképpen egyértelmű állásfoglalása a balkáni népek megsegítése mellett nem csekély befolyást gyakorolt a háborútól először nagyon is óvakodó kormányzat állásfoglalására. Egy rövid fejezetben az örmény szerző a korabeli örmény sajtó visszhangját is tárgyalja, ez természetesen, az oszmán uralom alatt élő örményekre való tekintettel is, ugyancsak lelkesen foglalt állást a balkáni népek szabadságharca mellett.

Az orosz–török háborúról szóló tudományos-népszerű összefoglalást a szovjet V.I. Acskaszov, A.P. Barbaszov, V.I. Vinogradov, I.I. Rosztunov és a bolgár J. Mitev írta, Rosztunov szerkesztette. A könyv természetesen a diplomáciatörténeti fő eseményeket is figyelemmel kíséri, zömmel azonban mégis hadtörténeti munka, amelyet a hadműveletek leírása tölt ki elsősorban, de igen hasznos bevezetőt találunk a szembenálló felek katonai készültségéről, a hadszíntér problémáiról, a felek hadászati terveiről. A román, szerb és montenegrói részvételről is kellő mértékben esik szó, a nagyobb figyelem azonban a bolgár önkéntesek tevékenységére esik. Érdekes, hogy a szerzők szerint a Plevna elleni harmadik roham majdnem sikerült, csak a felsőbb orosz hadvezetés hibáján múlt, hogy végül is hosszadalmas ostromra kellett berendezkedni. Ezzel szemben az orosz hadvezetés tervét egészében a könyv igen pozitívan értékeli, éppen a fő támadási irány megválasztásában egyenesen példamutatónak tekinthető, s a későbbiekben is az orosz döntések általában ésszerűek voltak. A mozgósítás végrehajtása is jól sikerült, ami a Miljutyin-féle hadsereg-reformnak volt köszönhető. A berlini kongresszus megítélésében a kötet az eddigi hagyományos szovjet álláspontot vallja: Bismarck a kongresszuson Angliát és Ausztria–Magyarországot támogatta az orosz igényekkel szemben.

A Bulgária felszabadulásának 100. évfordulójára kiadott kötet szovjet és bolgár történészek tanulmányait tartalmazza (szerkesztői V.N. Vinogradov, V.D. Konobejev és Z.Sz. Nyenaseva), ezek egy része inkább az évfordulóra írt ünnepi, összefoglaló jellegű. Ezért itt csak néhány olyan tanulmányra szeretnénk utalni, amelyek egyes pontokon érdemben is figyelemreméltót, újat mondanak. V.D. Konobejev és V.I. Mazajev tanulmánya Oroszország viszonyát vizsgálja a bolgár nemzeti szabadságharchoz. Leszögezi, hogy az

orosz kormányzat nem pánszláv célokat követett, nem is törekedett ekkor a tengerszorosok megszerzésére, csak a felettük való stratégiai ellenőrzésre. Állásfoglalására a balkáni népek szabadságmozgalma is hatott, kénytelen volt számolni az itteni burzsoázia politikai programjaival. Félt is a balkáni problémák forradalmi megoldásától, ezt kívánta megelőzni. V. Ja. Groszul, N. P. Ogarjov és N. A. Szerno-Szolvjovics álláspontját vizsgálja a Balkán-kérdésben, úgy látja, hogy Ogarjov véleménye szerint csak egy szabad Oroszország nyújthat érdemben segítséget, Szerno-Szolvjovics viszont a balkáni szabadság híve mindenképpen, és később Ogarjov is csatlakozott ehhez az állásponthoz. Sz. I. Szigyelnyikov igen érdekes elemzéseket közöl a különböző bolgár forradalmi bizottságok és csoportok társadalmi összetételéről, (összesen 142 forradalmi bizottság és 150 forradalmi csoport működéséről tudunk 1869–76 között). A Bolgár Forradalmi Központi Bizottság vezetése alatt álló forradalmi szervezetekben 1869–75 közt a résztvevők 33,3 %-a volt paraszt, 20,9 %-a kézműves, 15,2 %-a kiskereskedő, fogadós, 2,1 %-a középburzsoá, 1,5 %-a mezőgazdasági munkás, tanuló, segéd, 3 %-a alkalmazott (beleértve orvosokat, állami hivatalnokokat), 11,5 %-a tanító, 7,1 %-a pap és szerzetes, a többi meghatározhatatlan. 1876-ban a helyzet úgy módosult, hogy a résztvevők 82,7 %-a volt paraszt, 8,1 %-a tanító, a többi réteg részvétele minimális (legfeljebb a papok és szerzetesek 4,7 %-os részvételét lehet még említeni). A forradalmi csoportok vezetőségében viszont 1873–76-ban 32,2 % volt a paraszt, 19,6 % a városi kispolgár, 7,8 % a középburzsoázia, 3,6 % a mezőgazdasági munkás, napszámos, tanuló, 29 % az értelmiségi (ebből 25,4 %-a tanító), 7,8 % a pap és szerzetes. Hr. M. Jonkov viszont az Áprilisi Felkelést elhatározó oboristei gyűlés résztvevőinek a társadalmi összetételét a következőképpen állapítja meg: 25,56 % paraszt, 17,19 % kézműves, 31,25 % kereskedő, 25 % értelmiségi (ennek 75 %-a tanító). A kategóriák besorolása a két tanulmányban nem azonos, a részadatok azonban, amelyeket közölnek, lehetővé teszik a további összehasonlítást és értelmezést.

A kötet második részének a tanulmányai az 1878 utáni korszak egyes kérdéseit taglalják, így A. K. Martinenko azt vizsgálja 1909-ig, milyen segítséget nyújtott Oroszország a bolgár államiság megszilárdulásához. I. V. Csurkina azt bizonyítja, hogy a szlovéneknek éppen az 1878-ban aratott orosz győzelem tette lehetővé egy ruszofil irányzat létrejöttét.

Az utolsónak ismertetett kötet a Szovjet Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének balkáni sorozatában jelent meg (szerkesztői G. L. Ars, V. N. Vinogradov, L. Ja. Gibianszkij, Je. P. Naumov,

D.F. Popliko). Csak az első rész tanulmányai foglalkoznak a keleti válság szakaszával. D.F. Popliko a balkáni népek állásfoglalását vizsgálja nagy adatgazdagsággal a boszniai és hercegovinai felkelés kapcsán, megállapítja, hogy a bolgárok voltak a legfelkészültebbek a harcra, de a többiek megnyilvánulásait is sorra veszi, a Monarchia-beli szerbek (Sv. Miletić) a magyar országgyűlésen léptek fel a felkelők támogatása érdekében. V.M. Hevrolina a forradalmi Oroszország lelkes támogatását mutatja be, amelyet a boszniai és hercegovinai felkelőknek nyújtott. L.B. Valev áttekintést ad az Áprilisi Felkeléssel foglalkozó szovjet történetírásról.

A második rész tanulmányai a Balkán középkori és újkori történetének egyes kérdéseit veszi sorra. Ki kell emelni L.V. Zaborovszkij tanulmányát, aki azt állapítja meg, hogy 1653–54-ben, az ukrainai kozák felkelés idején a lengyel diplomáciának sikerült az oroszral szemben megszereznie az oszmán kormányzat jóindulatú semlegességét. Z.P. Jahimovics olasz levéltári anyag alapján igazolja, hogy 1908–1914 közt Olaszország erősen aktivizálódott a Balkánon, különösen Montenegro és Albánia vonatkozásában, igéreteiben a balkáni népek szabadságharcának támogatását hangsúlyozta.

A következő rész a Balkán legújabb kori történetével foglalkozik. Itt R.P. Grisina az 1923 júniusa és 1925 áprilisa közti bolgár ellenállást mutatja be a fasiszta rendszerral szemben, hangsúlyozza ugyan, hogy a szeptemberi felkelés leverése után nem volt forradalmi helyzet, s így az ultrabalos szervezkedés eleve kudarcra volt ítélve, mégis kiemeli a maroknyi ellenálló hősiességét. N.D. Szmirnova az 1935-ös albániai Fieri-ben kitört felkelés történetét tárgyalja, ebben a kommunisták is jelentős szerepet játszottak, a kormányzat a felkelés leverése után, újabb mozgalmaktól való félelmében közeledett Olaszországhoz. V.K. Volkov a Balkáni Antant helyét elemzi a nemzetközi kapcsolatokban 1939 elején és megállapítja, hogy ekkor már nem volt komoly erőtenyező, mert két részre szakadt. L.Ja. Gibianszkij a Vis-szigeti Tito-Šubašić-találkozó diplomáciai történetét mutatja be részletesen, kiemeli, hogy az angol diplomácia erőltette, de hamarosan az angolok is rájöttek, hogy a találkozó Tito számára hozott több eredményt.

A historiográfiai részben Je.P. Naumov egy XIV. századi névtelen bolgár krónikát elemez, erős bizánci hatást lát abban, hogy a krónika a bonyolult balkáni helyzetben egyértelműen Bizánc állásfoglalását tárgyalja pozitívan, és a török elleni együttműködés elmaradásáért Szerbiát és Bulgáriát okolja.

A forrásközlő részben K.L. Sztrukova egy 1859-es, II. Sándor cárhoz intézett szerb kérvényt közöl, A.A. Ulunian pedig orosz diplomaták jelenté-

seit az 1876-os Áprilisi Felkelés előestéjéről és a felkelés lefolyásáról. A kötet közli az 1975-ben a Szovjetunióban megjelent, balkáni kérdésekkel foglalkozó munkák bibliográfiáját is.

Különösen az utolsó két kötet esetében számos tanulmányt még csak meg sem tudtunk említeni, holott azok is sok értékes adalékkal gazdagítják ismereteinket. De talán így is sikerült érzékeltetni egyrészt azt, milyen széles körű kutatómunka folyik a balkáni népek történetének, elsősorban politikai történetének a vonatkozásában a Szovjetunióban, másrészt, hogy ennek a munkának az eredményei, beleértve K. Koszev könyvét is, egyes vonatkozásokban a magyar történelemmel foglalkozó szakemberek számára is elsőrendű újabb adatokkal és szempontokkal szolgálnak.

Ruszszo-tureckaja vojna 1877–1878 gg. i Balkanü. Moszkva, 1978, Nauka, 280 l. (Balkanszkie iszszledovanija 4.) (Az 1877–1878-as orosz–török háború és a Balkán.)

A kötet, amelynek felelős szerkesztője G.L. Ars, kisebb szerkesztőbizottság élén, az 1875–78 közti keleti válság eseményein belül Oroszország és a balkáni népek kapcsolatainak a kérdését kívánja számos oldalról megvilágítani. V.N. Vinogradov előszavában azt emeli ki, éppen ennek megfelelően, hogy a nagyhatalmak nem óhajtották a balkáni népek felszabadulását, a népek maguk nem voltak erre elég erősek, az oszmán kormányzat reformkísérletei nem valósultak meg, Oroszországban viszont a haladó erők voltak a kezdeményezők a balkáni népek megsegítése terén. Az egész szakaszt a berlini kongresszus zárta le, de ebből csak az maradt meg, ami életrevaló volt. A kötet célja: a mozgalom egészének és ezen belül Oroszország szerepének a bemutatása.

A munka zömét a nagyobb tanulmányok teszik ki. I.I. Rosztunov részletesen ismerteti az orosz hadsereg hadműveleteit, erősen hangsúlyozva, hogy a Plevna elleni két első roham megghiúsulása után a helyzet korántsem volt válságos. A Balkán azért vált a fő hadszínterré, mert a kormányzat itt akarta a legjelentősebb változásokat. Sz.L. Csernov éppen a kormányzat hivatalos programjának az alakulását kíséri nyomon: a háború kitörése előtt a cél a status quo vagy radikális változás volt, ahogy azt a reichstadti egyezmény is mutatja. Még a háború kitörésekor is Gorcsakov kancellár négy változatot dolgozott ki, a hadműveletektől függően, Miljutyin hadügyminiszter és Ignatyev volt konstantinápolyi követ tervei viszont már közel álltak ah-

hoz, amit a San Stefanó-i béke hozott. Világosan látszik, hogy a hadműveletek menetétől függően egyre radikálisabbakká váltak az orosz elképzelések. K.L. Sztrukova és N.I. Hitrova a szerb és a montenegrói kormánypolitikát vizsgálja. Milan és Nikita fejedelem egyaránt a semlegesség mellett volt, a boszniai és hercegovinai felkelőknek a kivárást tanácsolták, a három császár szövetségének az állásfoglalása miatt, de a szerbiai belpolitika következtében előbb titokban támogatták a felkelést, majd a szerb kormány Görögország szövetségét is meg akarta nyerni. A szerb városi lakosság nyomására végül háborút indított, de ez a kellő felkészültség hiányában török győzelmet hozott, a mintegy 5000 orosz önkéntes segítsége nem volt elég. Végül 1877 februárjában Szerbia békét kötött, Montenegro viszont nem. Az orosz–török háború kirobbanása után az orosz kormányzat belépésre bízta a szerb kormányt, de az a plevnai ostrom elhúzódása miatt sokáig habozott, csak decemberben üzent ismét hadat, amikor jelentős anyagi támogatást kapott Oroszországtól. 1878 májusában Milan már ismét a Monarchia oldalára állt. Az 1876-os háborúban részt vett orosz önkéntesek kérdését V.Ja. Groszul vizsgálja meg, számos orosz forradalmár jelenlétét mutatja ki, rövid életrajzi vázlatokkal. A mintegy 100 forradalmár közt volt bakunyista, „jakobinus”, lavrovista. Az orosz kormányzat részben szívesen látta, hogy ezek elhagyják az országot, részben félt is balkáni szereplésüktől. Az orosz forradalmárok belekeveredtek a szerbiai belső politikai harcokba. Egyébként az 1877–78-as háborúban is mintegy 200 orosz forradalmár harcolt az orosz hadsereg kötelékében.

D.F. Popliko a boszniai és a hercegovinai felkelés orosz kapcsolatait tárja fel. A felkelők csak Oroszországban bíztak, de az diplomáciai megfontolásokból nem bízta őket. A felkelés mégis a háború egész menete alatt tartott, a török elfojtási kísérletek ellenére, 1877 szeptemberében Boszniában egy orosz tábornok vezetése alatt kormány is alakult. A felkelők mégsem értek el eredményt, ezért Popliko az egész felkelést tragikus eseménynek tekinti. I.V. Kozmenko a bolgár kérdés szerepét vizsgálja, amely a Krími háború óta állandóan szerepelt az orosz hivatalos politikában, 1876 júliusa után is többféle tervet készült. Fontos szerepet tulajdonított a kormány a bolgár önkénteseknek. Különösen lényeges volt a felszabadulás utáni ideiglenes orosz megszállás, amely megszabta az új bolgár állam alkotmányos kereteit. A kormányzat tevékenységének az irányából világosan látszik, hogy a berlini kongresszus által Bulgáriában teremtetett helyzetet nem fogadta el, az egységes bolgár állam közigazgatási szervezetét dolgozta ki.

M.M. Zaliskin azt vizsgálja igen részletesen, hogyan látta az orosz sajtó,

a hivatalostól a liberális és haladó lapokig, Románia függetlenségének a kérdését: a román semlegességet követelő nagyhatalmakkal szemben az orosz sajtó sürgette Románia részvételét és eléggé egyöntetűen szögezte le, hogy Románia csak az aktív háborús fellépéstől várhatja a teljes függetlenség elérését. A.V. Antoszjak a XVIII. századra is visszapillantva az 1829-es drinápolyi békétől mutatja be, milyen segítséget nyújtott Oroszország a román fejedelemségeknek a reguláris hadsereg megteremtésében, különösen P.D. Kiszeljov kormányzósága idején (1829–34), orosz tisztek beléptek az itteni hadseregbe, román tisztjelöltek orosz katonai főiskolákon nyertek kiképzést. 1877–78 során pedig a román hadsereget orosz fegyverekkel látták el.

G.L. Ars a görög kormány politikáját mutatja be. Az országon kívül élő görögök lelkesedtek a törökellenes harcért, különösen a nemrég felkelt Kréta volt harcias. A kormány azonban pénzügyi nehézségei és katonai gyengesége miatt a semlegesség mellett volt, bár 1877 második felében megpróbálkozott szerb és montenegrói szövetséggel. A San Stefanó-i béke után görög csapatok behatoltak Thesszáliába, de a nagyhatalmak nyomására kivonultak, s csak a berlini kongresszus rendelkezéseinek a végrehajtása során kapta meg Görögország 1881-ben Thesszáliát és Epirusz egy részét. G.L. Manykovszkaja a korabeli orosz sajtó rokonszenvező állásfoglalása alapján mutatja be az Albán Liga történetét az 1870-es évek végén és a nyolcvanas évek elején.

Sztrasimir Dimitrov, az egyetlen nem szovjet, hanem bolgár szerző az oszmán kormánykörök belső harcait mutatja be igen meggyőzően: Midhat pasa nagyvezir komolyan gondolta a reformokat, a birodalom alkotmányos átalakítását, a konzervatívok azonban erősebbek voltak, az alkotmányt csak taktikai lépésnek tekintették, s ezért San Stefano után már el is törölték.

Je.P. Lvova a háború ábrázolását mutatja be az orosz, bolgár és román képzőművészetben (illusztrációkkal), a legnagyobb hatást persze az orosz művészekre tette, akik részt is vettek a harcokban, mint Verescsagin. A bolgár képzőművészetben csak később bukkan fel a tematika, itt és a románoknál erősen összefügg a nemzeti megújulással. I.M. Septunov a háború nyomait kutatja a folklórban. A bolgár és a görög népköltészetben már régóta élt a meggyőződés, hogy Iván bátya (vagyis Oroszország) majd megsegíti őket a török ellen. A háborút magát lírai-epikus énekek örökítik meg elsősorban a bolgár folklórban (ezekről részletes tartalmi ismertetést is ad), de a moldvai és a kozák népköltészetben is van nyoma.

Je.P. Naumov két levelet közöl, Laza Miodragovićét 1877. február 2-ról a Moszkvai Szláv Komité tagjaihoz, és Petar Uzelacét október 24-ről

az Ogyesszkij Vesztnyik c. újság szerkesztőjéhez. Az előbbi a korabeli szerb szocialistákhoz áll közel, az utóbbi mérsékelt polgári álláspontot képvisel. Mindkét levél a boszniai-hercegovinai felkelők részéről íródott, és célja nemcsak az orosz segítség kérése volt, hanem az orosz és ezen keresztül az egész európai közvélemény jobb tájékoztatása.

G.L. Ars beszámol a bolgár egységes történész szervezet által 1977. nov. 23–24-én Plevenben szovjet, román és finn részvétellel a háború kérdéseiről megrendezett tudományos konferenciáról. Végül a kötet közli az 1976-ban a Szovjetunióban a Balkán problematikájáról megjelent munkák bibliográfiáját.

Niederhauser Emil

A „Magyarország története” c. kötet külföldi visszhangja*

A Corvina kiadó gondozásában francia, német és angol nyelven Pamlényi Ervin szerkesztésében jelent meg 1971, 1973, 1974 években a magyar történelmet összefoglaló munka.

Szerzői: Barta István, Makkai László, Hanák Péter, L. Nagy Zuzsa, Berend T. Iván, Ránki György és Lackó Miklós.

Közreműködött Niederhauser Emil.

Mindhárom nyelven megjelent kötet (a franciául megjelent könyv kiadásától eltekintve) lényegében azonos szövegű. E kötet fontosságát nem szükséges hangsúlyozni, hiszen rég várt összefoglalást és áttekintést üdvözölhet a külföldi olvasó és történész egyaránt. A fordítók s lektorok munkáját több recenzió dicséri, mivel a kötetek olvasmányosak és mint fordítások sem nehézkesek. E kötet visszhangját, ha nem is teljességében, de néhány ismertetés illetve recenzió szemléletesen tükrözi. Néhányat ezekből, csak a legfontosabb megállapításokra szorítkozva az alábbiakban ismertetünk.

A kötettel kapcsolatos észrevételeket függetlenül az egyes szerzőktől, aszerint csoportosítottuk, hogy mely fejezetekre, illetve a könyvben tárgyalt történelmi korszakok közül melyik időszakra vonatkoznak. (A recenziók ill. ismertetések a következők, amelyekre támaszkodtunk: A francia nyelvű változat ismertetői az *Annales* 1977/3 számában: Claude Michaud – és Francoise Michaud – Fréjaville – *Anneles* 557–570 p; Paul Ignotus: *The Magyar Millenium. Times Literary Supplement* 1975. aug. 8. az angol változat egyik ismertetője, a másik: Norman Simms, a *New Zealand Monthly Review* 1976 áprilisi számában, s végül a német nyelven megjelent műre reflektál Bak M. János: a *Historische Zeitschrift* 1973/2. számában.)

A kötet felépítésére vonatkozólag általános az a megállapítás, hogy túlzottan tagolt, a szerkezet kronológiai felépítése nehezíti az egyes folyamatok áttekintését. Ez kiegészül azzal a megállapítással, hogy az egyes fejezetek tartalmilag nem egységesek.

A honfoglalást megelőző és azt követő évszázad történetében hiányolják az ismertetések a pogánylázadás árnyaltabb elemzését, valamint az Árpád-ház kihalását követő feudális anarchia okainak részletesebb feltárását. A Makkai László által írt részek (I–IV. fejezet az angol, I–V. fejezet a francia változatban) igen nagy elismerést váltottak ki a recenzensek részéről.

*A history of Hungary. (neth Pamlényi E.)

Unesco. Corvina. Bp. 1973.

Histoire de La Hongrie Bp. 1974.

Annak ellenére, hogy a köteten belül az 1526-ig terjedő időszak terjedelmileg jóval kisebb, mint az azt követő, ebben a részben a gazdaságtörténeti és politika- ill. társadalomtörténeti részek egységesek, áttekinthetőek és világosak. A recenziók közül egy-egy számára azonban nem világos a paraszti árutermelés virágzása, illetve az ezzel ellentétes, de *egyidejű* folyamat, amely a földesúri majorsági gazdálkodás kiterjesztésének következtében a paraszti árutermelést, ha áttételeken keresztül is, de háttérbe szorítja.

A második jobbágyság rendszerét a bírálók hiányosnak tartják, mivel nem egyértelmű szerintük a parasztság differenciálódása következtében kialakult új helyzet e rétegen belül, hiányzik annak elemzése, hogyan hatott ez a parasztság különböző rétegeire, valamint a székely parasztságra hatott-e egyáltalában? Egészében véve e részre a legjellemzőbb Simms értékelése, „A nyugati olvasót ebben a részben leginkább annak gondos leírása érdekelt, hogy milyen különbség volt a feudalizmus nálunk ismert formái és a közép–kelet-európai formái között, milyenek voltak a sajátos nem-polgári városok, s milyen kontraszt volt a főnemesség és a nemesség alsóbb rétegei között.”

A könyvnek az 1711–1848-ig terjedő időszakkal foglalkozó fejezeteivel kapcsolatban több észrevétel foglalkozik a kultúrtörténeti rész túlzott rövidségével, és néhány rövidebb időszak részkérdéseivel. Pl.: II. József felvilágosult abszolutizmusa a könyv alapján úgy tűnik, mintha sajátosan magyar, ill. osztrák jelenség lett volna – hiányzik a nemzetközi viszonyokba való beágyazása és általános jellemzése ennek a kormányzási formának és ideológiának – írja Michaud-Fréjaville. Az Annales-ban megjelent ismertetés a kronológiával kapcsolatban megjegyzi erről a korszakról, hogy a Pragmatica Sanctio dátuma 1722–1723 téves, mivel a helyes évszám 1713. (Röviden utalnunk kell a közismert tényre, hogy az utóbbi az Ausztriában történt kiadatás időpontja, az előbbi a magyarországi, illetve az erdélyi beiktatásra vonatkozó év, tehát egyik sem helytelen.) A recenziók mindegyike igen tárgyilagosnak és részletesnek tartja mind a Rákóczi-szabadságharc, mind az 1848–1849 évi forradalomról szóló részeket. Figyelemreméltó történetírásunk nemzetközi visszhangjának megítélése szempontjából az, hogy mindegyik szerző *kiemelten foglalkozik* a történet szemléletünk pozitív irányú fejlődésével. Különösen fontosnak tartják ezen belül a II. világháború előtti történetírás irredenta, nacionalista szemléletének teljes megszűnését.

A XIX–XX. század történetében (1945-ig) az észrevételek részben a gazdaságtörténeti fejezetekkel, részben ideológiai problémákkal foglalkoznak, melyek a recenziók szerint történetírásunknak ma korlátait jelentik.

Mivel ennek a rövid áttekintésnek nem lehet feladata az elvi viták megnyitása vagy akár leírása, az ideológiai kifogásokat csak ismertetjük: A bírálatok szerint a magyar történetírás kettős értelemben is „magán viseli a marxizmus korlátait”. Egyrészt a kötet arról tanúskodik, hogy múltunk vizsgálatát minden korszakra, de különösen a XX. század történetére nézve a jelen ideológiai és politikai elvárásai határolik be — (a szerzők itt utalnak az ún. „fejlődési szakaszok” túlzott elemzésére a többi időszak rovására, egyes történeti időszakok vizsgálata helyett elvi általánosságokra). Másrészt (Castellan szerint) e kötet sokkal inkább a magyarok története, mint Magyarország története, azaz hiányzik sok vonatkozásban a nemzetiségek története, a külpolitikai viszonyokba való beágyazása a magyar eseményeknek stb. Simms frapánsan „oldja meg” e problémát: „balgaság lenne azt feltételezni, hogy az ideológiák önmagukból következően eltorzítják a valóságot, s talán így kevesebb a képmutatás, mint több objektív és liberális történész esetében, akik ideológia mentesnek tüntetik föl magukat”.

A gazdaságtörténeti fejezetekben a recenzensek örömmel üdvözlrik az új szemléletű reális elemzést. Hiányolják azonban a mezőgazdaság történetének részletes leírását egy olyan ország esetében, ahol ez a termelési ág a nemzeti jövedelem és a foglalkoztatottsági struktúra alakulásában meghatározó szerepet játszott. A monarchián belüli gazdasági közösségről írt rész igen differenciált képet ad. A gazdasági növekedésre vonatkozó számítások azonban nem adnak világos és áttekinthető képet a tőkés korszak fejlődésének kvantitatív vonatkozásairól. A francia ismertetés részletesen elemzi az erre vonatkozó táblázatokat és leszögezi: „Az a tény, hogy 1850 és 1911 között Magyarország részesedése (az Osztrák–Magyar Monarchián belül, Ausztria és a többi tartomány termeléséhez viszonyítva) a bruttó nemzeti termelésben 30 %-ról 36,4 %-ra nőtt, nem igazolja azt a hamis matematikai megfontolást, hogy Magyarország 7 %-kal közelíti meg Ausztriát”. Valóban e megállapítás helyes, csakhogy a szövegben az „összbirodalmi” termelésen *belüli* arányváltozás Magyarország szempontjából egyfajta felzárkózást jelentett a gazdaságilag fejlettebb területekhez. A fejezet rövidebbé azonban nem teszi lehetővé a gazdasági növekedés árnyaltabb bemutatását. A két világháború közötti időszak gazdasági fejlődését ismertető részek a bírálók szerint általánosak, túlnyomórészt mennyiségi- és állagelemzésekkel operálnak. Így a laikus nem tud magának tárgyilagos képet alkotni Magyarországnak Európában elfoglalt helyéről a gazdasági fejlettség szempontjából. Mint az egyik recenzió megállapítja, minél inkább közeledik a kötet a jelenhez, annál homályosabbak (az olvasók számára) a politika-történeti részek. Hozzá kell ehhez ten-

nünk, hogy ez a recenziókra is áll. Hiszen Bethlen István 1922. évi egyik beszéde, amelyben demagóg módon a titkos szavazás ellen agitált, mondván, hogy ez nem fér össze a magyar nép karakterével, sehogy sem analóg megítélésünk szerint a Magyarországon jelenleg érvényes választási rendszerrel. (Az analógia célja is eléggé tisztázatlan a francia recenzióban.) A Tanácsköztársaság rövid áttekintése – mondják az ismertetők – nem teszi lehetővé, hogy árnyaltabb képet kapjon az olvasó a proletárdiktatúra osztálybázisáról, és a forradalom mellett álló rétegek differenciált jellemzése is hiányzik. A két világháború közötti időszakról szóló fejezetekben talán még inkább zavaró a kronológiai tagolás, mint a többi fejezetben. Az egyes pártok története eszmei – politikai arcukat a recenziók szerint igen vázlatos, és túlzottan széttagolt. Az eszme- és kultúrtörténet itt illeszkedik legkevésbé a fejezetekhez. A kritikusok további észrevételei túlnyomórészt olyan elvárásokat fogalmaznak meg, amelyek az utóbbi években, illetve jelenleg is folyó kutatások eredményei. Mint Bak M. János megjegyzi (ő az egyedüli egyébként, aki a magyar történetírást közelről és alaposan ismeri – mint az ismertetéséből kitűnik: számtalan kérdés alapos újraértékelése és vizsgálata a most készülő tíz kötetes „szintézisben” várható.

A kötet utolsó részében a szocialista átalakulás és fejlődés időszakának tárgyalása 1962-ig terjed. Ez az időhatár, mint a recenziók jogosan megjegyzik, túl korainak tűnik a kerek egy évtizeddel később megjelent kötethez képest. Az erre az időszakra vonatkozó észrevételek aránya a legnagyobb, ami érthető is, hiszen a határainkon túli megítélést döntően az eltelt 3 évtizedről kialakított kép befolyásolja legközvetlenebbül. Mivel e rész terjedelme mindössze 27 oldal az angol, és 23 oldal a francia nyelvű változatban, az észrevételek nagy része a kötet talán túlzott rövidségének és tömörítésének tudható be. Ebből következően az 1945–48 közötti koalíciós, és az 1956-ig terjedő szocialista építés korszakának leírása – állapítják meg az ismertetések – ellentmondásos és hiányos képet ad a korszak hibáiról és eredményeiről. A francia ismertetők számára nem kielégítő ez a rész, hiányolják a személyi kultusz mélyebb elemzését. Nagy Imre szerepe szerintük túlzottan kis helyet kapott e fejezetben, más, a korszak fontos szerepet betöltő politikusai pedig említést sem nyertek. Kifogásolják azt is, hogy a dogmatizmus és revizionizmus időszakának elemzése után az 1956 októberi események ellenforradalomként szerepelnek a kötetben, amivel a recenzálók többsége nem ért egyet. Ezzel szemben az 1957-től kezdődő időszak tárgyalása már reális, és objektív szemléletről tanúskodik, állapítják meg a bírálatok. Érdekes, hogy az említett időszak rövid gazdaságtörténeti leírásával kapcsolatban

semmilyen kifogás nem merült fel, aminek egyik oka e korszak hallatlanul nagy érdeklődést kiváltó visszhangja a nyugati történetírásban.

A kép- és térképanyagot igen hasznosnak és jónak tartják. A bibliográfia azonban nem kellően tagolt, érdemes lett volna az általános, összefoglaló műveket, és az egyes részkérdésekkel foglalkozó monográfiákat szétválasztani, mert ez segítette volna az olvasó jobb tájékoztatását. Így bármennyire negatív értelemben írta le Ignótus Pál, inkább elismerésként fogható fel írói értékelése e műről: „Anyaga gazdag és hatásos, elemzései gyakran tanulságosak, és ahol másban nem tűnik ki, ott kitűnik mérséklet hangvételében”.

Ferber Katalin

FOLYÓIRATREPERTÓRIUM 1975/II.

ČĚH	= Československý Časopis Historický (Praha)
EEQ	= East European Quarterly (Bulder, USA)
ES	= Era Socialista (București)
ESR	= European Studies Review (London)
HC	= Historico Carpatica
HČ	= Historický Časopis (Bratislava)
HZ	= Historische Zeitschrift (München)
ISZSZSZR	= Isztorija SZSZSZR (Moszkva)
JIH	= Journal of Interdisciplinary History (Cambridge)
JMH	= Journal of Modern History (Chicago)
NO	= Nové Obzory
RRH	= Revue Roumaine d'Histoire (București)
SCAI	= Studii si Comunicări. Archeologie – Istorie (Sibiu)
SZSZ	= Szovetszkoe Szlavjanovedenie (Moszkva)
ZAA	= Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie (Frankfurt/M.)
ZG	= Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin)
VI	= Voproszū Isztorii (Moszkva)

Elmélet, módszertan

- SKOLNICK, A.: The family revisited: themes in recent social science research.
(Újra a család: napjaink társadalomtudományi kutatásainak témái.)
JIH, 1974 – 75:4. 703–719.
A családdal foglalkozó tudományágak különböző megközelítéseinek elemzése azon az alapon, hogy ez a téma a lehető leginterdiszciplinárisabb kutatást igényli. Végigkíséri a 20. századi eltérő álláspontokat a család lényegével, jellegével kapcsolatban.
- STEWART, A. J. – WINTER, D. G. – JONES, A. David: Coding categories for the study of child-rearing from historical sources.
(A gyereknevelés kategóriáinak kódolása a történelmi források alapján.)
JIH, 1974 – 75:4. 687–701.
A cikk megbízható és objektív kategóriákat kíván nyújtani a kódolás számára, főleg a nevelés segédesszéiről, segédkönyveiről a 16–19. században.
- FABER, K.G.: Zum Einsatz historischer Aussagen als politisches Argument.
(Történelmi kijelentések bevetése mint politikai érv.)
HZ, 1975: 2. 265–303.
Elméleti cikk az „objektivitás és pártosság” tágabb témában.
E cikk a „történelem elméleté”-vel foglalkozik.
- HAVERKAMP, A.: Die „frühbürgerliche” Welt im Hohen und späteren Mittelalter. Landesgeschichte und Geschichte der Städtischen Gesellschaft.
(A „korapolgári” világ a korai és késői középkorban. Tartománytörténet és a városi társadalom története.)
HZ, 1975:3. 571–602.
Módszertani cikk. A régibb értelemben vett várostörténet, polgárságtörténet módszereivel nagyobb egységek vizsgálatát kezdi. Kezdetei a hatvanas évek közepére nyúlnak vissza.
- WEINSTEIN, F. – PLATT, G.M.: The coming crisis of psychohistory.
(A történelmi lélektan közelgő válsága.)
JMH, 1975:2. 202–228.

Historiográfia

- VIERHAUS, R.: Zeitgeschichte und Zeitkritik im essayistischen Werk Karl Hillebrands.
(Kortörténet és korkritika Karl Hillebrand esszéista munkásságában.)
HZ, 1975:2. 304–325.
- STREISAND, J.: Alfred Meusels Weg vom bürgerlich-demokratischen Soziologen zum marxistisch-leninistischen Historiker.

(Alfred Meusel útja a polgári-demokratikus szociológustól a marxista-leninista történészig.)

ZG, 1975:9. 1021–1031.

Alfred Meusel volt a berlini egyetem első marxista történész professzora. Életében szerepet játszott családja, amely demokratikus gondolkodású volt és politikára érzékeny; döntő lökést angliai emigrációs éveit jelentettek, ahol is megismerkedett a marxizmussal.

GUTSCHE, W.: Zur Interpretation der Anfänge des deutschen-Imperialismus in der Historiographie der BDR.

(A német imperializmus kezdeteinek interpretálása az NSZK történetírásában.)

ZG, 1975:11. 1274–1286.

Az NDK történetírása a lenini imperializmus-meghatározásból indul ki és értékeli a német imperializmus helyét a történelemben. A nyugat-német történetírás „a német patrioták hatalmi álmaiként” értékeli a német imperializmust, miközben elkendőzik annak a kapitalizmus imperialista stádiumában való begyökerezettségét értékelni.

DERENKOVSKIJ, G.M. – IVANOV, A.E. – IVANOVA, N.A. – KOLESZNICSSENKO, D.A. – SZIMONOVA, M.Sz. – TJUTJUKIN, Sz.V. – SELOHAEV, V.V.:

Osznovnye itogi izucsenija isztorii pervoj revoljucii za poszlednie dvadcat' let.

(Az utóbbi húsz évben született alapvető következtetések az első orosz forradalom tanulmányozása terén.)

ISZSZSZR 1975:4. 42–60.

A SzUTA Történettudományi Intézetének szerzői kollektívája a forradalom 70. évfordulójára készítette ezt a rangos historiográfiai összeállítást.

KIPP, J.W.: M. Kh. Reutern on the Russian state and economy: a liberal bureaucrat during the Crimean era, 1854–60.

(M. Kh. Reutern az orosz államról és gazdasági életéről: egy liberális hivatalnok a krími háború idején, 1854–60.)

JMH, 1975:3. 437–459.

SZUMBATZADE, A.Sz.: Ruszszkaja, szovetszkaja isztoriografija i isztorieszskaja nauka v Azerbajdzsane.

(Az orosz és a szovjet historiográfia és történettudomány Azerbajdzsánban.)

ISZSZSZR, 1975:1. 85–100.

PAWLIKOVÁ, V.: Problémy africkej historiografie.

(Az afrikai történetírás problémái.)

HČ, 1975:4. 543–565.

A cikk rövid tájékoztatást ad Afrika történetkutatása néhány alapvető problémájáról, azokról, amelyekkel az afrikai történeti munkák ma foglalkoznak, de vázolja azokat a fő feladatokat, terveket is, amelyek a mai afrikai történetírás előtt állnak.

MORSEY, R.: Zur Problematik einer Zeitgeschichtlichen Briefedition.

(Egy kortársi leveles-kiadvány problematikája.)

HZ, 1975:1. 69–95.

Brünning, Heinrich: Briefe und Gespräche 1934–1945; Briefe 1946–1960. c. kiadványokkal kapcsolatos értékelés.

KOCKA, J.: Recent historiography of Germany and Austria. Theoretical approaches to social and economic history of modern Germany: some recent trends, concepts, and problems in Western and Eastern Germany.

(A mai német és osztrák történetírás. A társadalom és gazdaságtörténet elméleti megközelítése a mai Németországban: néhány irányzat, felfogás és probléma Nyugat- és Kelet-Németországban.)

JMH, 1975:1. 101–119.

POCOCK, J.G.A.: British history: a plea for a new subject.

(Brit történelem – és az új témafelvetés szükségessége.)

JMH, 1975:4. 601–628.

Az angol történetírás „brit szellemű” átalakulásának igénye a ma története felé.

DIPLOMÁCIA

DAVIES, N.: The Genesis of the Polish-Soviet War, 1919–1920.

(Az 1919–1920-as lengyel–szovjet háború előzményei.)

ESR, 1975:1. 47–67.

Inkább a tények megállapítása körül van probléma, mint az interpretálással a történészek körében. Szovjet és nyugati tudósok véleményének szembeállítása és egy új, valósághűbb értelmezés.

ALVAREZ, D.J.: The embassy of Laurence A. Steinhardt: aspects of Allied – Turkish relations, 1942–45.

(Laurence A. Steinhardt küldetése. Szövetséges – török kapcsolatok 1942–45.)

EEQ, 1975:1. 39–52.

Mind a szövetségesek, mind a tengelyhatalmak számára nagy fontosságú volt stratégiaiilag Törökország 1942-től. Steinhardt amerikai nagykövet sikeres diplomáciai tevékenységét ismerjük meg a háborús Törökországban.

MASTNY, V.: Soviet war aims at the Moscow and Teheran Conferences of 1943.

(Moszkva háborús céljai a moszkvai és a teheráni konferencián 1943-ban.)

JMH, 1975:3. 481–504.

PASTUSIAK, L.: East-West relations and arms control: achievements and prospects.

(Kelet – nyugati kapcsolatok és a fegyverkezés ellenőrzése. Eredmények és kilátások.)

EEQ, 1975:1. 1–13.

KRÜGER, P.: Die Reparationen und das Scheitern einer deutschen Verständigungspolitik auf der pariser Friedenskonferenz im Jahre 1919.
(A jóvátételek és a német megegyezési politika megghiúsulása a párizsi békekonferencián 1919-ben.)
HZ, 1975:2. 326–372.
A győztes hatalmak 1919. június 16-án ultimátumot nyújtottak át Németországnak. Ennek részletes előtörténete.

PISCH, M.: Trojopolok a Dohoda v slovenskej buržoáznej politike 1879–1907.
(A Hármasszövetség és az Antant, a szlovák burzsoá politikában 1879–1907.)
HČ, 1975:4. 533–542.
A cikk a szlovák nemzeti mozgalomnak a Hármasszövetséggel és az Antanttal kapcsolatos álláspontja alakulását mutatja be, főleg a Szlovák Nemzeti Párt és központi orgánuma, a Národné noviny véleménye tükrében.

EURÓPA

Od manufaktur k tovární velkovyrobě v Europě. (Se zvláštním zřetelem na české země a Slovensko.) Zpracoval Arnošt Mazur.
(A manufaktúráról a gyári nagytermelésig Európában. /Különös tekintettel a cseh területekre és Szlovákiára./)
Feldolgozta: Mazur, Arnošt. Opava 1974. 109 old.
Ism.: ČCH, 1975. 4. sz. 635.
Válogatott bibliográfia, főleg az 1785–1835 között megírt munkák (Manufaktúra-termelés, kézműipari termelés, bányászat, kohászat és gyári termelés stb.)

EGGERT, W.: Rebelliones servorum. Bewaffnete Klassenkämpfe im Früh- und frühen Hochmittelalter und ihre Darstellung in zeitgenössischen erzählenden Quellen.
(Rebelliones servorum. Fegyveres osztályharcok a korai középkorban és a korai későközépkorban a kortársi elbeszélő források ábrázolásában.)
ZG, 1975:10. 1147–1164.
A szász 841–843, és 1073–1075-ös felkeléssel foglalkozik, továbbá K. Bosl nyugat-német történész „osztálybéke” szemléletével polémizál.

CSISZTOZVONOV, A.I.: Genezisz kapitalizma i otrazsenie ego v regional'nyh tipah kreszt'janszkijh dvizsenij v Evrope v XVI–XVIII vekah.
(A kapitalizmus genezise és e folyamat tükröződése a XVI–XVIII. századi regionális típusú európai parasztmozgalmakban.)
VI, 1975:1. 75–93.

FREIDZON, V.I.: Revoljucionnoszt' i reformizm v nacional'nyh dvizsenijah XIX. vv.
(Tipologicseskaja harakterisztika.)
(A forradalmiság és a reformizmus a XIX. századi nemzeti mozgalmakban. Tipológiai jellemzés.)
SZSZ, 1975:2. 34–50.

A múlt századi európai polgári mozgalmakban két áramlatot jellemez a szerző; a forradalmi és az opportunistát. Mindkét irányzatban árnyaltan ábrázolja az átmeneti csoportosulásokat.

KELET-KÖZÉP-EURÓPA

PIENKOS, D.E.: Education and emigration as factors in rural societal development: the Russian and Polish peasantries respond to collectivisation.

(Műveltség és emigráció mint a vidéki társadalmi fejlődés tényezői. Az orosz és a lengyel parasztság válasza a kollektivizálásra.)

EEQ, 1975:1. 75–95.

Mi az oka a kollektivizálás kudarcának Lengyelországban és Jugoszláviában?

A lengyel és orosz kivándoroltak hatása az anyaországra. Mi volt a különbség a lengyel és orosz paraszt helyzete, kultúrája, lehetőségei között?

TAJTÁK, L. (szlovák): Problémy revolúčnej jednoty proletariátu v Uhorsku a na Slovensku v roku 1918.

(A proletariátus forradalmi egységének problémái Magyarországon és Szlovákiában 1918-ban.)

NO, 17. köt. 1975. 53–62.

A munkásság forradalmi egysége megteremtésének legnagyobb akadályát a nemzetiségi kérdés megoldását és a nemzetiségi proletariátus kérdését alábecsülő SzDP reformista politikájában látja, hiszen a polgári demokratikus forr. időszakában a polgári nemzeti osztályalapon nyugvó állam védelmét részesítette előnyben.

ANGLIA

VANN, R.T.: Literacy in seventeenth-century England: some hearth-tax evidence.

(Írásbeliség a 17. századi Angliában. Füstadó mint bizonyíték.)

JIH, 1974–75:2. 287–293.

KÖLLING, M.: Grossbritanniens Stellung im imperialistischen System am Ende des zweiten Weltkrieges.

(Nagy-Britannia helyzete az imperialista rendszerben a második világháború végén.)

ZG, 1975:9. 1001–1020.

Elemzi a gazdasági potenciál eltolódását az USA javára.

AUSZTRIA

BINION, R.: From Mayerling to Sarajevo.

(Mayerlingtől Sarajevóig.)

JMH, 1975:2. 28–316

Rudolf és Ferenc Ferdinánd trónörökösök halálának körülményei, indítékai a család szemszögéből, dokumentumok, levelek, bő forrásanyag alapján. A magyarok trónutódlási terveinek szerepe Rudolf öngyilkosságában.

NENASEVA, Z.Sz.: „Szlavjanskij Szojuz” v avsztrijszkom rejhsztrate. 1909–1911.

(A „Szláv szövetség” az osztrák Birodalmi Tanácsban. 1909–1911.)

SZSZ, 1975:5. 13–24.

A „Szláv szövetség” a polgári szláv pártokból alakult blokk volt az osztrák parlamentben. Szűklátókörű, prakticista programja miatt nem tudta tömöríteni a parlament valamennyi szláv pártját. A szövetség megalakulása, valamint a cseh burzsoázia ott játszott szerepe arról tanúskodik, hogy ez a konzervatív réteg politikai vezetőszerepe tört a parlamentben.

CSEHSZLOVÁKIA

KLEINMAN, R.: Charles-Emmanuel I of Savoy and the Bohemian Election of 1619.

(I. szavoyai Károly Emmanuel és a csehországi választás 1619-ben.)

ESR, 1975:1. 3–29.

Támogatói és igényei a cseh koronáért folytatott harcban, mely végül is nem végződik számára sikerrel.

GAVLIK, L.E.: Rannaja sztadija feodalizma v Morávii. K problematike ee obszcsesztennoj sztrukturü v szvete pis’mennüh isztocsnikov.

(A korai feudalizmus szakasza Morvaországban. A társadalmi struktúra problematikája az írásos források alapján.)

SZSZ, 1975:1. 37–55.

A „Magnae Moraviae fontes historici” (Brno, 1966, –67, –69, –71) forráskiadvány szociál-terminológiájának szemantikai analizisét végezte el a szerző, hogy ily módon határozza meg a IX. századi morva társadalom felépítését, államformáját, valamint a birodalom jelentőségét és helyét az európai történelemben.

RATKOŠ, P.: Ohlas uhorskej rol’nickej vojny roku 1514 na území Slovenska.

(Az 1514 magyar parasztháború visszhangja Szlovákia területén.)

NO, 1975. 17. köt. 125–134.

POLLA, B.: (szlovák) Stredoveké zaniknuté osady na Spiši.

(Elpusztult középkori települések Szepesben.)

NO, 1975. 17. köt. (Prešov). 161–193.

Röviden vázolja a középkori települések, falvak pusztulásának gazdasági és társadalmi okait, kitér a történeti-archeológia problémájára, ill. jelentőségére az elpusztult falvak feltárásában, s a cikk befejező része ábécé sorrendben veszi számba a volt Szepes megyében elpusztult 70 települést.

PETÁCH, E. (szlovák): Košická mincovňa v 16–18. storočí.

(A kassai pénzverde a 16–18. században.)

NO, 1975. 17. köt. 103–124.

Az első részben a Zápolszky és I. Ferdinánd korabeli kassai pénzverés problémáját érinti, a cikk második – terjedelmesebb része – pedig a Bethlen Gábor, I. Leopold és II. Rákóczi Ferenc korabeli kassai pénzverde kérdéseit, annak gazdasági és politikai hátterét elemzi. Gazdag levéltári anyagot dolgoz fel, s századfordulón, ill. a második világháború előtt írt magyar irodalmat is felhasznál.

MARSINA, R.: Poznámký k pripomienkam P.Ratkoša.

(Megjegyzések P.Ratkoš észrevételeire.)

HČ, 1975:2. 290–289.

A Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. kötete körül kibontakozott vita.

REPČÁK, J.: Vývoj kníhkupeckej činnosti v Levoči do roku 1918.

(A lőcsei könyvkereskedés fejlődése 1918-ig.)

NO, 1975. 17. köt. 205–214.

Rövid áttekintést ad a lőcsei könyvnyomás, illetve könyvkereskedelem a 15. század második felében – már levéltári adatok alapján is nyomon követhető fejlődéséről, amely főleg a 18. században virágzott Lőcsén.

TAJTÁK, L.: Slovenské vyst'ahovalectvo a migrácia v rokoch 1900–1914.

(Szlovák kivándorlás és migráció 1900–1914-ben.)

HČ, 1975:3. 377–415.

A kivándorlás gazdasági okait, demográfiai adatait, a magyar uralkodó osztálynak, a szlovák burzsoáziának és a munkásmozgalomnak a kivándorlással kapcsolatos álláspontját, valamint a kivándorlás következményeit elemzi a szerző.

VADKERTYOVÁ, K.: Poľ'nohospodárstvo na Slovensku v rokoch 1900–1914.

(Szlovákia mezőgazdasága 1900–1914-ben.)

HČ, 1975:3. 417–440.

A mezőgazdaság kapitalista fejlődése fő mutatóit és eredményeit elemzi a cikk.

WILLIAMS, R.A.: The Odyssey of the Czechs.

(A csehek odüsszeiája.)

EEQ, 1975:1, 15–38.

Hogyan került a híres Cseh Légió 1918-ban a keleti frontról Franciaországba és mi volt az USA kormányának szerepe az áttelepítésben?

HOLOTÍK, L.: Význam Slovenskej republiky rád a hodnotenie jej vzniku a činnosti.

(A Szlovák Tanácsköztársaság jelentősége, kialakulásának és tevékenységének értékelése.)

NO, 1975. 17. köt. 63–82.

MICHNOVIČ, I.: Parcelácia veľ'kostatkov Andreja Hadík-Barkóczy-ho v Zemplíne.

(Príspevok k rešeniu pozemkovej reformy na východnom Slovensku.)

(Hadík-Barkóczy András zempléni birtokainak felparcellázása. [Adalék a földreform megoldásának kérdéséhez Kelet-Szlovákiában.])

NO, 17. köt. 1975. 83–101.

NĚMCOVÁ, V.: Hospodářský program KSČ v Pláne hospodarskeho, sociálneho a kulturneho povznesenia Slovenska z roku 1937.
(CsKP gazdasági programja Szlovákia gazdasági, társadalmi és kulturális felemelkedésének tervében 1937-ből.)
HC, 1975. 6. köt. 5–20.

NEČAS, C.: Pracovní útvary tzv. asociálu a Cikánu na východním Slovensku v roce 1942.
(Az ún. aszociális elemek és cigányok munkaalkalatai Kelet-Szlovákiában 1942-ben.)
NO, 1975. 17. köt. 25–51.

ADAM, A.: Košice oslobodenia do prijatie vládneho programu.
(Kassa a felszabadulástól a kormányprogram elfogadásáig.)
HC, 1975. 6. köt. 21–46.

FRANCIAORSZÁG

SMITH, J.H.: Work routine and social structure in a French village: Cruzy in the nineteenth century.
(A napi munka és a társadalmi szerkezet egy francia faluban. Cruzy a 19. században.)
JIH, 1974–75:3. 357–382.

MUNHOLLAND, J.K.: The French response to the Vietnamese nationalist movement, 1905–14.
(A franciák válasza a vietnami nacionalista mozgalomra, 1905–1914.)
JMH, 1975:4. 655–675.

HOLLANDIA

BRUNT, L.: Bauern, Arbeiter und Städter: Sozialer Wandel in einem holländischen Dorf.
(Parasztok, munkások és városi lakók: egy hollandiai falu társadalmi változása.)
ZAA, 1975:2. 221–230.
Az 1960-as évektől egy falu társadalmi–politikai változásait elemzi.

LENGYELORSZÁG

STONE, D.: The cultural life of conservative Polish nobles in the late eighteenth century.
(A konzervatív lengyel nemesség kulturális élete a 18. sz. végén.)
EEQ, 1975:3. 271–277.
A Lengyel–Litván Köztársaság katasztrófális politikai, gazdasági és kulturális helyzete már a 17. sz. közepén nyilvánvalóvá vált, Lengyelország elmaradt az európai élvonaltól és a reneszánsz és kora-barokk hagyományokból élt. A nemesség reagált ugyan a felvilágosodásra, de nem egységes filozófiai hozzáállással.

NÉMETORSZÁG

SCHLESINGER, W.: Die Königserhebung Heinrichs I., der Beginn der deutschen Geschichte und die deutsche Geschichtswissenschaft.

(I. Henrik királlyá választása és a német történelem és német történettudomány kezdete.)

HZ, 1975:3. 529–552.

BLICKLE, P.: Die Funktion der Landtage im „Bauernkrieg“.

(A tartománygyűlések szerepe a „parasztháborúban”).

HZ, 1975:1. 1–17.

Megfontolandónak tartja a marxista történetírás megállapítását, miszerint az 1525-ös parasztháború a polgári forradalom első jelentkezése volt. A tartománygyűléseknek kettős szerepük volt, részint ott, ahol a „közembereknek” voltak népi politikai jogai, mint Tirolban és Salzburgban, csak részben oldódtak meg, másutt, ahol nem voltak, biztosították a politikai jogokat.

FREY, L. – FREY, M.: The foreign policy of Frederick I, king of Prussia, 1703–1711: a fatal vacillation?

(I. Frigyes porosz király külpolitikája 1703–1711. Végzetes tétovázás?)

EEQ, 1975:3. 259–269.

A Nagy Frigyes kritikáján alapuló hagyományos értékeléseken lép túl a cikk, a spanyol örökösödési háború és az északi háború porosz stratégiájának új értelmezését adja.

ASMUS, H.: Die „Rheinische Zeitung” und die Vereinigten Ständischen Ausschüsse in Preussen 1842.

(A „Rheinische Zeitung” és az egyesült rendi választmányok Poroszországban 1842-ben.)

ZG, 1975:10. 1135–1146.

A polgárság szócsövei: a „Stadt-Aachener-Zeitung”, az „Elberfelder Zeitung” és a „Kölnische Zeitung” politikai súlyuknak megfelelő képviselőket követeltek az ország vezető fórumain. A helyi érdekeken túlmutató „Rheinische Zeitung” számított ezen időszak polgári-antifeudális ellenzéki újságjának.

CECIL, L.: The Bismarck papers.

(A Bismarck-iratok.)

JMH, 1975:3. 505–511.

A dokumentumok levéltári állagonkénti leírása.

FRICKE, D.: Bürgerliche Sozialreformer und deutsche Sozialdemokratie. Zu Briefen Werner Sombarts von 1899.

(Polgári szociálreformer és német szociáldemokrácia. Werner Sombart 1899. évi leveleiből.)

ZG, 1975:8. 929–945.

Sombart, miután terveit, hogy a forradalmi német szociáldemokráciát egy szociá-

lis reformpárttá változtassa meghiúsult, agresszív szocialista-ellenessé vált. Ez a tény tükröződik H.Braunhoz írt 7 levelében, amelyet ezúttal közlétesznek.

FRICKE, D.: Bürgerliche Sozialreformer und die Zersplitterung der antisozialistischen Arbeiterorganisationen vor 1914.

(Polgári szociálreformerek és az antiszociális munkásszervezetek szétforgácsolása 1914 előtt.)

ZG, 1975:10. 1177–1198.

Berlepsch porosz kereskedelemügyi miniszter és Posadowsky gróf belügyi államtitkár törekvése egy szakszervezet létrehozására, amely javítana a munkásosztály helyzetén és kihúzná a talajt a szociáldemokrata szervezkedések alól. Ennek sikertelensége. 15 dokumentum közzététele az ügyben.

FELDMAN, G.D.: Economic and social problems of the German demobilization, 1918–19.

(A német demobilizálás gazdasági és társadalmi problémái, 1918–19.)

JMH, 1975:1. 1–47.

A demobilizálás és a forradalom összefüggései, a demobilizálás menete, a hivatalok működése.

NIEMANN, H.: Das Görlitzer Programm der SDP von 1921.

(A NSZDP görlitzi programja 1921.)

ZG, 1975:8. 908–919.

A „demokratikus szocializmus” eszméjének megjelenése a Német Szociáldemokrata Párt programjában; ebben a Szovjetunió létének a szerepe.

WILHELMUS, W.: Vorbereitungen der faschistischen Wehrmachth zur Besetzung Schwedens.

(A fasiszta Wehrmacht előkészületei Svédország megszállására.)

ZG, 1975:9. 1032–1040

Részletes katonai tervek ismertetése, amelyek Sztálingrád után elvesztették aktualitásukat.

OLASZORSZÁG

GRENDLER, P.F.: The Roman inquisition and the Venetian press, 1540–1605.

(A római inkvizíció és a velencei könyvnyomtatás 1540–1605.)

JMH, 1975:1. 48–65.

NEUBERT, H.: Die Nationale Erhebung in Italien 1945.

(A nemzeti felkelés Olaszországban, 1945.)

ZG, 1975:8. 861–878.

Az antifasiszta ellenállási harc története, 1934-től, majd 1945 áprilisában annak csúcspontja.

DELZELL, C.F.: The Italian anti-fascist resistance in retrospect: three decades of historiography.

(Az olasz antifasiszta ellenállás: a történetírás három évtizede.)

JMH, 1975:1. 66–96.

A fegyveres ellenállás értékelése az olasz történetírásban a 2. világháború óta eltelt 30 év alatt.

NEUBERT, H.: Die politische Entwicklung Italiens in den ersten Monaten nach der Befreiung vom Faschismus

(Olaszország politikai fejlődése a fasizmus felszabadulása utáni első hónapokban.)

ZG, 1975:10. 1117–1134.

A De Gasperi kormány leváltása, és a baloldali pártok akcióképtelensége, így 1945 végén polgári pártok kerültek hatalomra.

ROMÁNIA

BOICU, L.: Considération sur la genèse de la „Question roumaine” en tant que problème international.

(Gondolatok a „román kérdés”, mint nemzetközi probléma, eredetéről.

RDH, 1975:1. 7–23.

HALDNER, A.: Legăturile dintre sculpturile în lemn din Spiš și lucrările gotice țirzii transilvanene.

(A szepességi faszobrászat és a későgotikus erdélyi szobrászat közötti kapcsolat.)

SCAI, 1975: 101–108.

Ezek a szobrok jórészt a szláv vidékeken, és a katolikus Csikban maradtak meg, ahol a reformáció nem tudta őket megsemmisíteni.

EIDELBERG, P.: The Rumanian Conservative party and Rumania's entry into the First World War.

(A román Konzervatív Párt és Románia belépése az I. világháborúba.)

EEQ, 1975:3. 293–296.

A Liberális és a Konzervatív párt szembeállításának tükrében elemzi a cikk a két párt politikáját.

PASCU, S.: 1 decembrie 1918: formarea statului național unitar român.

(1918 december 1: az egységes román nemzetiállam megalakulása.)

ES, 1975. 22. 18–24.

Ismerteti Erdély nemzetiiségi összetételét és politikai erőviszonyait a XIX. században, valamint a Monarchia helyzetének alakulását az első világháború során.

GILBERG, T.: Political leadership at the regional level in Romania: the case of the Județ party, 1968–1973.

(Politikai vezetés területi szinten. A județ-párt esete 1968–1973.)

Az 1968-as romániai területi átszervezés lehetővé tette Ceausescunak hatalma

mege erősítését a vidék felett. Kiből áll az új területi egységek pártvezetősége és milyen szerepet játszik országos szinten.

SZOVJETUNIO

GOLDBERG, A.L.: Isztoriko-politicseszkie idei ruszszkoj knizsnosztj XV–XVII. vv.

(A XV–XVII. századi orosz könyvészet történet-politikai eszméi.)

ISZSZR, 1975:4. 60–77.

A cikk figyelemmel kíséri az Orosz föld egységéről és a „kijevi örökség”-ről szóló eszme, az orosz államiságnak a „világ birodalmi”-val létesített kapcsolatáról szőtt legenda, valamint a „Moszkva – a harmadik Róma”-gondolat keletkezését, jelentőségét a korabeli orosz társadalomban és folyamatos sorvadásuk körülményeit.

ZAHAROVA, L.G.: Pravitel'stvennaja programma otmenü kreposztного prava v Roszszii.

(A jobbágyrendszer felszámolásának kormányprogramja Oroszországban.)

ISZSZR, 1975:2. 22–47.

A szerző gazdag levéltári és irodalmi anyag birtokában három szempontból vizsgálja az 1861-es reformot: 1. a programban megfogalmazott elvek, szociálpolitikai feladatok; 2. ezek megvalósulása a konkrét rendelkezésekben; 3. a program és a korabeli társadalmi gondolkodás közötti összefüggés.

ITENBERG, B.Sz.: Pervüe rabocsie szozuzü v Roszszii: isztorija izucsenija.

(Az első orosz munkásszövetségek; tanulmányozásuk története.)

ISZSZSZR, 1975:4. 41–59.

A tekintélyes historiográfiai munka a „Dél-oroszországi Munkásszövetség” megalkulásának 100. évfordulójára készült. A cikk bemutatja a korabeli sajtóvisszhangot, az orosz és a nemzetközi munkásmozgalom akkori reagálását, valamint a kérdés hazai szakirodalmát is felvonultatja a múlt század végétől napjainkig.

JAZSBOROVSZKAJA, I.Sz.: Revoljucija 1905–1907 godov i meszdunarodnoe rabocsee dvizsenie.

(Az 1905–1907-es forradalom és a nemzetközi munkásmozgalom.)

ISZSZSZ, 1975:1. 23–36.

MOROZOV, V.P.: Nekotorüe voproszü organizacii sztrategicseszkogo rukovodsztva v Velikoj Otecsestvennoj vojne.

(A Nagy Honvédő háború stratégiai irányításának néhány szervezési kérdése.)

ISZSZSZR, 1975:3. 12–29.

Az 1941–45 között alakult vezérkari, honvédelmi bizottsági és főhadiszállási katonai, műszaki, politikai bizottságok, szakértő csoportok munkásságát elemzi a cikk, rámutatva, hogyan tökéletesedett a szovjet katonai vezetés stratégiája az átszervezések során.

BIGGARD, J.: The collectivisation of agriculture in Soviet Lithuania.

(A mezőgazdaság kollektivizálása szovjet Litvániában.)

EEQ, 1975:1. 53–75.

A megbízható információk kis mennyisége miatt kevésbé kutatott téma. A cikk leírja a területek Szovjetunióhoz való kerülését, és a szövetkezeti program megvalósítását 1955-ig.

AFRIKA

MARKOV, W.: Tradition und Innovation in Tropisch-Afrika (1869–1914).

(Tradíció és új jelenség Tropikus-Afrikában /1869–1914/.)

ZG, 1975:8. 879–896.

A gyarmatosítás következményei: a nemzeti mozgalmak indulásának általános jellemző vonásai.

RÜGER, A.: Imperialismus, Sozialreformismus, und antikoloniale demokratische

Alternative. Zielvorstellungen Afrikanern in Deutschland im Jahre 1919.

(Imperializmus, szociálreformizmus és gyarmatellenes demokratikus alternatíva.

Afrikaiak céljai Németországban 1919-ben.)

ZG, 1975:11. 1293–1308.

Mozgalmak Togóban és Kamerunban. A mozgalom egyik vezetőjének, Martin

Dibobe életrajza és 5 írása a források között.

FOLYÓIRATREPERTÓRIUM 1976/I.

BHR	= Bulgarian Historical Review (Sofia)
ČCH	= Československý Časopis Historický (Praha)
CEH	= Central European History
ČMM	= Casopis Matice Moravské (Brno)
ESR	= European Studies Review (London)
ES	= Era Socialista (București)
GWU	= Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Stuttgart)
HZ	= Historische Zeitschrift (München–Berlin)
JCH	= Journal of Contemporary History (London)
JGO	= Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (München)
JGSLE	= Jahrbuch für Geschichte der Sozialistischen Länder Europas (Berlin)
JMH	= Journal of Contemporary History (London)
JW	= Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte (Berlin)
MA	= Le Moyen Age (Bruxelles)
MS	= Le Mouvement Social (Paris)
NNI	= Novaja i Novejsaja Isztorija (Moszkva)
NRS	= Nuova Rivista Storica (Roma)
RA	= Revista Arhivelor (București)
RI	= Revista de Istorie (București)
RHD	= Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)
RHES	= Revue d'Histoire Économique et Sociale (Paris)
RHMC	= Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine (Paris)
RRH	= Revue Roumaine d'Histoire (București)
RSI	= Rivista Storica Italiana (Napoli)
SCo	= Storia Contemporanea (Bologna)
SM	= Südosteuropa – Mitteilungen (München)
SSb	= Slezský Sborník (Opava)
SSt	= Studii Storici (Bologna)
VI	= Voproszy Isztoni (Moszkva)
VMU	= Vesztnik Moszkovszkogo Universziteta (Moszkva)
VSW	= Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden)
VZ	= Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (München)
ZAA	= Zeitschrift für Agrar-geschichte und Agrar-soziologie (Frankfurt-Main)
ZG	= Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin)
ZO	= Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a.d. Lahn)

KONFERENCIÁK

TINSCHMIDT, A.: Zur Geschichte für finnisch-ugrischen Völker.

(A finn-ugor népek története.)

ZG, 1976:3. 334–336.

Rövid beszámoló a budapesti finn-ugor kongresszusról, 1975. szept. 9–15.

Rezolúcia a uznesenia VII. zjazdu SHS.

(A Szlovák Történelmi Társulat VII. kongresszusa határozatai és döntései.) –

HČ, 1976: 1–2. 310–315.

Symposium o významu třídních boju lidových mas v období pozdního feudalismu.

(A késő feudalizmus kori népi tömegek osztályharca jelentőségéről rendezett szimpózium.)

Ismerteti: Bělina, P. – Toegel, M. ČČH, 1976:1. 155–157.

1975. szept. 10–12-én az 1775-ös csehországi jobbágypelátés 200 éves évfordulója alkalmából tartott nemzetközi tanácskozáson elhangzott felszólalások, konferátumok rövid ismertetése.

TIHVINSZKIJ, Sz.L. – TISKOV, V.A.: Problemü novoj novejszej isztorii na XIV

Mezsdunarodnom kongresszse isztoriescszkijh nauk.

(Az új- és legújabbkori történelem problémái a XIV. Nemzetközi történezt-kongresszuson.)

NNI, 1976:1. 62–78.

Az 1975-ös san-franciscói kongresszuson a legtöbb előadás (32) az újkori és legújabbkori történelem témaköréből hangzott el. Az egész munka fontos vonása a marxista történészek igen határozott fellépése, mondhatni támadásba lendülése módszerük, szemléletük hirdetése érdekében.

ALTNER, P. – GRAU, C.: Erfahrungen der Geschichte und Perspektiven der gemeinsamen Forschung. (4. und 5. Juni 1975 in Berlin.)

(A történelem tapasztalatai és a közös kutatás perspektívái. /Berlin, 1975. június 4–5./)

JW, 1976: I. rész. 275–284.

Az NDK és a Szovjetunió Tudományos Akadémiáinak közös konferenciája.

RADANDT, H.: Betriebsgeschichte und Bündnispolitik der Arbeiterklasse. (Tagung vom 17. bis 19. Juni 1975 in Gera.)

(Üzemtörténet és a munkásosztály szövetségi politikája.)

JW, 1976: I. rész. 269–273.

Tudományos ülés Gera, 1976. június 17–19. Az NDK Történelmi Társulata Üzemtörténeti Szekciójának rendezésében.

TRZCIONAKE, E.: Konferenz über die Bedeutung der Revolution von 1905/07 in Lódz.

(Konferencia az 1905/07-es forradalom jelentőségéről.)

ZG, 1976:1. 76–78.

1975. június 23–24. Lengyel és szovjet történészek részvételével.

SCHILDBAUER, J.: Kolloquium der „Internationalen Assoziation für die Geschichte der nördlichen Meere Europas”.
(„Európa északi tengerei történetére alakult nemzetközi társaság” kollokviuma.)
ZG, 1976:1. 75.
Szczecin, 1974. május 24. Nyugatnémet, NDK-beli, szovjet, lengyel és finn történészek részvételével.

RICHTER, M.: Kommunikationsprobleme im lateinischen Mittelalter.
(Kommunikációs problémák a latin középkorban.)
HZ, 1976:1. 43–80.
Az egyházi latin nyelv problémái.

LECLERC, J.: Psicologia moderna a interpretazione di testi medievali.
(Modern pszichológia és középkori szövegek magyarázata.)
NRS, 1976: 1–2. 150–168.
A pszichológia és pszichoanalízis felhasználása történettudományban – elmélet és gyakorlat – az e módszerrel kutatható forrásanyag – néhány példa alapján levonható módszertani konklúziók.

PITZ, E.: Entstehung und Umfang statistischer Quellen in der Vorindustriellen Zeit.
(A statisztikai források keletkezése és tartalma az iparosodás előtti időben.)
HZ, 1976: 1. 1–39.
A 17. században, a merkantilizmus megjelenésével kezdődik a statisztika modern, numerikus értékelése, és a fejlődés irányításában az adatok szerepének értékelése.

BARTOLOMEI, G.: Psicoanalisi, societa, potere.
(Pszichoanalízis, társadalom, hatalom.)
NRS, 1976: 1–2. 179–190.
A pszichoanalízis funkciója és szerepe a társadalomban – a Documenti sulla storia della Istituzione psicoanalitica in Italia dal 1969 al 1973 c. kötetben összefoglalt viták ismertetése.

CACCAMO, D.: „Campo”, „sistema”, „comunita socialista” nel linguaggio del PCUS e del movimento comunista internazionale.
(A „tábor”, „rendszer”, „szocialista közösség” kifejezések az SzKP és a nemzetközi kommunista mozgalom nyelvezetében.)
SCo, 1976: 1. 43–66.
(A terminusok tartalmi körülhatárolása.)

BERDING, H.: Begriffsgeschichte und Sozialgeschichte.
(Fogalomtörténet és társadalomtörténet.)
HZ, 1976: 1. 98–110.

1973-ban Nyugatnémetországban megjelent egy lexikon, amelynek címe: Történeti lexikon a politikai-társadalmi nyelvhez Németországban. A könyv értékelése és ismertetése.

NAROC SNICKIJ, A.L.: O teorii i metodologii isztorii mezsduarodnuh otnosenij.

(A nemzetközi kapcsolatok történetének elméletéről, módszertanáról.)

VI, 1976: 2. 64–85.

A történelem vizsgálatának tudományos elmélete a dialektikus és történelmi materializmus. A kapcsolatok történelmének marxista módszertana állandóan gazdagodik szociológiai, statisztikai, matematikai, szociál-pszichológiai eszközökkel. Szemben a polgári történetírással, a marxisták nem állítják szembe az új és a régi módszereket, hanem harmonizálják munkájukban.

HILLGRUBER, A.: Methodologie und Theorie der Geschichte der Internationalen Beziehungen.

(A nemzetközi kapcsolatok történetének elmélete és metodológiája.)

GWU, 1976: 4. 193–211.

HILDEBRAND, K.: Geschichte oder „Gesellschaftsgeschichte“? Die Notwendigkeit einer politischen Geschichtsschreibung von den internationalen Beziehungen.

(Történelem vagy „társadalomtörténet”? A nemzetközi kapcsolatok politikai történetírásának szükségessége.)

HZ, 1976: 2. 328–357.

A nemzetközi kapcsolatok történetének elemzése a politikai összehasonlító történetírás részévé kell váljon.

NUSSBAUM, H.: Zur Diskussion um den historischen Platz des staatsmonopolistischen Kapitalismus in der neueren marxistisch-leninistischen Literatur.

(Az állammonopolista kapitalizmusról szóló vita az újabb marxista–leninista irodalomban.)

JW, 1976: I. rész. 69–93.

Az NDK-ban a témában folytatott kutatások ismertetése.

KONETZKE, R.: Der Entwicklungsgedanke in den Naturwissenschaften des 20. Jahrhunderts.

(A fejlődés gondolata a 20. század természettudományaiban.)

HZ, 1976: 2. 265–327.

A modern biológiában és fizikában bekövetkezett változások rövid ismertetése. Ennek hatása a történettudományban: a statikus ábrázolás dinamikus ábrázolássá változik.

ŠINDLER, P.: Interakce závodu a oblasti z hlediska ekonomicko-geografického.

(Az üzemi és területi interakciója gazdaság-földrajzi szempontból.)

SSb. 1976: I. 54–60.

PRINZ, F.: Mediavistische Probleme im deutsch-tschechischen Dialog – Aspekte und Forschungsfortschritte der letzten 30 Jahre. Zum 100. Todestag von František Palacký (26. Mai 1976).

(Középkori problémák a német–cseh vitában. Az utóbbi 30 év kutatásainak eredményei és aspektusai: František Palacký halálának 100. évfordulójára /1976. május 26./.)

ZO, 1976:2. 248–275.

HISTORIOGRÁFIA

GEYER, D.: Die Geschichte Russland in der historischen Forschung; der Bundesrepublik Deutschland und Westberlins.

(Oroszország története az NSZK; és Nyugatberlin történeti kutatásában.)

GWU, 1976: 5. 273–297.

Részletesen ismerteti a szerző – az Istorija SSSR. felkérésére írt cikkben, hogy az NSZK-ban és Nyugatberlin egyetemén melyik professzor ill. munkacsoport foglalkozik Oroszország és Szovjetunió történetének kérdéseivel. Megállapítja, hogy az utóbbi időben nőtt az érdeklődés Kelet-Európa, különösen Oroszország történetének kutatása iránt.

GOL'MAN, L.I.: F.Engels i nekotórie problemü isztoriceszkogo poznanija.

(Engels és a történelmi tudat néhány problémája.)

VI, 1976: 3. 91–110.

A szerző Engels egész életművét analizálva összegezte mindazt, ami klasszikusan jellegzetes marxista történelem-felfogás.

SPRIANO, P.: Gramsci e Gobetti.

SSt 1976: 2. 69–93.

Filozófiai, politikai párhuzamok, ellentétek – ideológiai hatások korszakukra.

HERKLESS, J.L.: Ein unerklärtes Element in der Historiographie von Max Lenz.

(Egy megmagyarázatlan elem Max Lenz történetírásában.)

HZ, 1976: 1. 81–104.

A „neo-Ranke-izmus” kérdése a német történetírásban, Németország imperialista céljainak történeti ideológiája.

SOLDI RONDININI, G.: L'interpretazione del Medioevo nella storiografia milanese del Settecento.

(A középkor értékelése a settecento milanoi történetírásában.)

NRS, 1976: 1–2. 45–72.

Az eddigi történetfelfogás ártértékelése, új módszerek, kritikai szempontok érvényrejutása.

WILLEY, T.E.: Liberal historians and the German professoriat: a consideration of some recent books on German thought. Review article

(A liberális történészek és a német professzorok: eszmefuttatás néhány nemrég megjelent könyvről a német tudományos élettel kapcsolatban.)

CEH, 1976: 2. 184–197.

A német történetfelfogást, történettudományt, irányzatait elemzi négy megjelent mű – G.G. Iggers, Robert A. Pois és Fritz K. Ringer könyvei kapcsán.

ROSE, G.: Grundpositionen und Tendenzen bürgerlicher Weltgeschichtsschreibung in der BDR.

(Az NSZK polgári történetírásának alappozíciói és tendenciái.)

ZG, 1976: 2. 133–149.

Az NSZK-ban az ötvenes évek óta 4 világtörténeti szöveget jelenik meg. Ezek egy része tradicionális, teológiai világnézetű, egy más része „modern”, az „ipari társadalom” elméletén nyugvó kiadvány.

CURTICAPÉANU, V.: Rumänische Geschichtsschreibung im 18./19. Jahrhundert. Ein Spiegel des nationalpolitischen Vereinigungsprozesses.

(Román történetírás a 18/19. században. A nemzetpolitikai egységesítési folyamat tükré.)

SM, 1976: 1. 26–33.

Tárgyalja Dimitrie Cantemir, Bălcescu, Xenopol, Nicolae Iorga teljesítményét és koncepcióját.

TATOMIR, C. – TATOMIR, V.: Constantin Enasscu.

RA, 1976: 1. 22–25.

A XIX. században élő román levéltáros-történész nagy szolgálatot tett a román történelemnek azzal, hogy egész életét a külföldön, főleg Olaszországban található források összegyűjtésének szentelte.

ALBONICO, A.: Recenti sviluppi della storiografia politica iberica: il centrismo cattolico in Spagna.

(Új eredmények az iberiai politikai történetírásban: a katolikus centrizmus Spanyolországban.)

NRS, 1976: 1–2. 143–149.

A politika és történetírás kapcsolatai – a keresztény demokrácia erősödése a XIX. sz. utolsó harmadában és a XX. sz. első felében.

ALBONICO, A.: Portogallo: un accostamento storiografico.

(Portugália: historiográfiai megközelítés.)

SCo, 1976: 2. 363–370.

A nemzetközi és nemzeti történeti irodalom rövid kritikai áttekintése.

GUYON, E.F.: Anatole Leroy-Beaulieu et le Empire des Tzars.

(Anatole Leroy-Beaulieu és a „Cárok birodalma”.)

RHD, 1976: 1. 80–99.

1882-ben jelent meg Leroy- Beaulieu könyve Oroszo.-ról. Előre látta, hogy az orosz politikai rendszer nem fog tudni ellenállni a háború által felkeltett társadalmi feszültségeknek. A könyv igen magas színvonalú, Toqueville munkáival egyenértékű szinte.

McGREW, R.E.: Dilemmas of Development: Baron Heinrich Friedrich Storch (1766–1835) on the Growth of Imperial Russia.

(A fejlődés problémái: Heinrich Friedrich Storch báró [1766–1835] az orosz birodalom fejlődéséről.)

JGO, 1976: 1. 31–71.

A gazdasági nézeteit tekintve progresszív közgazdász Oroszország társadalmi berendezkedéséről szóló írásai úgy értékelhetők, hogy a „nyitott társadalom” elméletét fejtették ki.

NAZAROV, V. – PASUTO, V. – CSEREPNIN, L.: Problemü obszecsztvenno – politicseszkoy isztorii feodal'noj Roszszii v novejszej isztoriografii.

(A feudális Oroszország társadalom- és politikatörténeti problémái a legújabb történetírásban.)

VI, 1976: 4. 25–48.

A szerzők elemző áttekintést adnak a középkori orosz történelemről szóló szovjet szakirodalom legutóbbi 5 évéről. Ezen belül csak olyan súlyponti kérdésekre térnek ki, mint a forráskiadványok, a feudalizmus genezise, a kor kultúrtörténete; az osztályharc problematikája, a központosított állam és az orosz abszolútizmus eredete, és fejlődése; valamint a Szovjetunió különböző népeinek korabeli története, amelyben bizonyos egyenetlenségek tapasztalhatók.

KONVITZ, J.: Biography: The Missing From in French Historical Studies.

(Az életrajz mint a francia történetírás hiányossága.)

ESR, 1976: 1. 9–20.

A társadalomtörténet a fr. történetírás nagy eredménye az 1930-as évek után, az életrajz pedig inkább irodalmi, mint történeti műfaj maradt, pedig társadalom- és kultúrtörténetileg is fontos. A tömegek hangsúlyozása fontos ugyan, de az életrajzok azt is tudják illusztrálni, milyen kis mértékben képes az egyén irányítani a történelmet.

KUDRNA, J.: K vývojovým tendencím pozitivistické historiografie.

(A pozitivisták történetírás fejlődésének tendenciáiról.)

ČCH, 1976: 1. 1–21.

A szerző a pozitivisták történetírást megelőző és a korabeli történetírással való összehasonlítás alapján kísérletet tesz a pozitivisták történetírás sajátosságainak, történelmi szerepének, osztálykorlátainak meghatározására, valamint a pozitivisták metodológiai eljárásai idealizmusának bemutatására.

DOKUMENTUMOK, FORRÁSKIADVÁNYOK

BODENSIECK, H.: Jackschs Exilsauseinandersetzungen mit Beneš. Zur Dokumentation von Friedrich Prinz.

(Jaksch száműzetésben Beneš-sel való ellentéte. Friedrich Prinz dokumentációja.) ZO, 1976: 1. 69–97.

Prinz, F. Kölnben kiadta a szudétanémet szociáldemokrata emigráció egyik vezetőjének levelezését Beneš-sel. A kiadvány értékelése, és történeti forrásértéke.

KORZEC, P.: Das politische Archiv von Ignacy Paderewski.

(Ignacy Paderewski politikai levéltára.)

ZO, 1976: 1. 62–68.

Az első köztársaság elnökének irattárát Lengyelországban publikálták. A 4 kötetnyi dokumentum 1890–1940 között közzéteszi a legfontosabb iratokat. Ezek jellemzése és a történetírásban való felhasználhatósága.

Unele documente franceze în Arhivele Statului.

(Francia dokumentumok az Állami Levéltárban.)

RA, 1976: 1. 26–29.

A három francia király, XIII, XIV, XV. Lajos kancelláriájából való forrásokat ismertetik.

VAGLENOV, M.: Matériaux publiés en France sur événements dans les Balkans durant les années 1876–1877.

(Franciaországban publikált anyagok az 1876–77-es évek balkáni eseményeiről.)

BHR, 1976: 1. 93–106.

Az 1876-os áprilisi felkelés és az azt követő események francia visszhangjával foglalkozik. Idézi Victor Hugo szenátusi beszédét, ill. a francia lapok szimpátiázás krónikáit a véres eseményekről, idézi e lapok kommentárjait az orosz, angol, osztrák, német diplomácia manővereiről, az eseményeket lezáró konstantinápolyi tárgyalásokról.

HASTINGS, J.J.: Die Akten des Office of Military Government für Germany (US).

(Németország amerikai katonai kormányzatának hivatala.)

VZ, 1976: 1. 75–101.

Az 1945–1949 között keletkezett levéltár ma Washingtonban van. Tájékoztató a levéltárról, annak kutathatóságáról, állagairól.

MOLINARI, A.: Un centro di raccolta di materiale per lo studio del movimento anarchico: l'Archivio Famiglia Berneri.

(Központosított összegyűjtött forrásanyag az anarchista mozgalom tanulmányozására: a Berneri család levéltára.)

NRS, 1976: 1–2. 125–130.

Tájékoztató a Pistoianban 1966-ban megnyitott, az anarchista mozgalommal kapcsolatos gyűjtemény könyv, újság és kiadatlan kézíratos anyagáról.

CONSTANTINESCU, R.: Manuscrisele slavo-romane de la Archivele Centrale din Moscova C.G.A.D.A.

(Szláv–román kéziratok a Moszkvai Központi Levéltárban.)

RA, 1976: 1. 11–18.

Az 1574–1777 közötti időszakban az orosz–román kapcsolatokra, a XIV–XIX. századi román történelemre, vonatkozó diplomáciai iratokat, aktákat és egyéb forrásokat ismerteti meglehetősen részletességgel a szerző.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

FUHRMANN, J.T.: Metropolitan Cyril II (1242–1281) and the Politics of Accommodation.

(II. Ciril metropolita /1242–1281/ és az accommodáció politikája.)

JGO, 1976: 2. 161–172.

A mongolokkal szembeni diplomáciájának és a hazai diplomáciai lépéseinek részletes ismertetése.

BERNARDY, Françoise de: Alexandre Walewski et la question italienne.

(Alexandre Walewski és az olasz kérdés.)

RHD, 1976: 2. 246–264.

Alexandre Walewski, Walewska Mária és Napoleon fia. A cikk írója az ő és III. Napoleon viszonyát vizsgálja az olasz kérdésben.

LORSCHIEDER, H.M.: The commercial treaty between Germany and Serbia of 1904.

(Az 1904-es Németország és Szerbia közötti kereskedelmi szerződés.)

CEH, 1976: 2. 129–145.

A gazdaságin túlmenő politikai jelentőségű szerződés döntő szerepet játszott a két ország és Ausztria–Magyarország viszonyában. A politika és a gazdasági mozgatórugók összefüggései.

IORDACHE, A.: Incheierea acordului româno-rus din 18 septembrie/octombrie 1914.

Insemnatatea si consocintele sale.

(Az 1914. szeptember 18. – október 1. – között megkötött román–orosz egyezmény. Annak jelentősége és következménye.)

RI, 1976: 1. 49–62.

A román Külügyminisztérium levéltári anyagának alapján mutatja be a szerző a román diplomácia tevékenységét az első világháború első két évében. Az orosz–román szerződést úgy ítéli meg, mint egy igen fontos biztosítékot arra, hogy Románia számára az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után a nemzeti egység megvalósuljon.

HIMMER, R.: Rathenau, Russia, and Rapallo.

(Rathenau, Oroszország és Rapallo.)

CEH, 1976: 2. 146–183.

Rathenau és más vezető német gyáriparosok, stb. véleménye a Szovjetunióval való kapcsolatról az egyezmény megkötése előtti hónapokban.

- STRANDMANN, H. P.: Grossindustrie und Rapallopolitik. Deutsch–Sowjetische Handelsbeziehungen in der Weimarer Republik.
(Nagyipar és Rapallo-politika. Német–szovjet kereskedelmi kapcsolatok a weimari köztársaságban.)
HZ, 1976: 2. 265–341.
- IORDAN-SIMA, C.: Despre negocierile privind încheierea alianței franco-române.
(10 iunie 1926.)
(Az 1926. június 10-én megkötött francia–román kereskedelmi egyezményről.)
RI, 1976: 2. 223–232.
A szerződést úgy értékeli a szerző, mint az első komoly nemzetközi egyezményt, amely a kereskedelmi kapcsolaton túl, Románia területi integritásának is biztosítója. Kiemeli azt is, hogy ebben az esetben is Románia a hagyományos francia-vonal politikát követte.
- BYSTRICKÝ, V. – DEÁK, L.: Európa na prelome. Diplomatické a politické vzťahy v rokoch 1932–1933.
(Európa a fordulat küszöbén. Diplomáciai és politikai kapcsolatok 1932–1933-ban.) Bratislava 1974. 433 l.
Ism.: SS, 1976: 1. 67.
- QUEUILLE, P.: Le décisif armistice franco italien – 23–24. juin 1940.
(A végleges francia–olasz fegyverszünet – 1940. június 23–24.)
RHD, 1976: 1. 100–111.
A diplomácia szerződés aláírásában a németeknek volt döntő szavuk.
- GUILLEN, P.: Les relations franco-italiennes de 1943 a 1949.
(A francia–olasz kapcsolatok 1943-tól 1949-ig.)
RHD, 1976: 1. 112–160.
A francia közvélemény eléggé ellenségesen nézte Olaszországot éppen a háborúban tanúsított magatartása miatt. Az ellentétek azonban egyre inkább eloszlottak, hiszen a két ország hasonló kül- és belpolitikát folytatótt 44 után. Franciaország, aki maga is meggyengült ezeknek az éveknek a során igyekezett a még inkább erőtlén Olaszországon ütni egyet.
- NEUMANN, G.: Neue Momente in den zwischenstaatlichen Wirtschaftsbeziehungen der Volksdemokratischen Ländern und der UdSSR nach den zweiten Weltkrieg. Zur Vorgeschichte des Rates für Gegenseitige Wirtschaftshilfe.
(A népi demokratikus országok második világháború utáni államközi gazdasági kapcsolatainak új jelensége. A KGST előtörténete.)
JW, 1976: I. rész. 13–31.
- LABOOR, E.: Zum Problem der Kontinuität in der Politik der Sowjetunion für kollektive Sicherheit in Europa.
(A Szovjetunió európai kollektív biztonsága politikájának kontinuitás-problémái.)
JGSLE, 1976: 1. 129–157.

A Szovjetunió 1954–55-ös javaslatai az európai kollektív biztonságra vonatkozóan, annak történelmi jelentősége és a polgári történetírás.

SONNENHOL, G.A.: Die deutsch-türkischen Wirtschaftsbeziehungen.

(A német–török gazdasági kapcsolatok.)

SM, 1976: 1. 38–44.

Az 1975. évi eredményei.

EURÓPA

NATOLI, C.: L'internazionale comunista, il fronte unico e la lotta contro il fascismo in Italia e in Germania (1919–1923). Parte prima.

(A Kommunista Internacionálé, az egységfront és a fasizmus elleni harc Olaszországban és Németországban. 1919–1923. 1. r.)

SCo, 1976: 1. 67–122.

Módszertani és történet-szemponatok a témára vonatkozó dokumentációs anyag teljes és rendszeres feltárására és feldolgozására irányuló széles körű kutatómunkával kapcsolatban.

NATOLI, C.: L'internazionale comunista, il fronte unico e la lotta contro il fascismo in Italia e in Germania (1919–1923).

(A Kommunista Internacionale, az egységfront és a fasizmus elleni harc Itáliában és Németországban.) (1919–1923.) (2. r.)

SCo, 1976: 6. 297–362.

KELET–KÖZÉP-EURÓPA

HAGEN, W.W.: The partitions of Poland and the crisis of the old regime in Prussia 1772–1806.

(Lengyelország felosztása és a régi rend válsága Poroszországban 1772–1806.)

CEH, 1976: 2. 115–128.

RAUPACH, H.: Strukturelle und institutionelle Auswirkungen der Weltwirtschaftskrise in Ost–Mitteleuropa.

(A gazdasági világválság strukturális és intézményi kihatása Kelet–Közép-Európára.)

VZ, 1976: 1. 38–57.

Az 1929–33. évi válság Kelet-Európa országaiban a gazdaságban strukturális változásokat idézett elő. Ezek leírása és elemzése. Kérdés: a német birodalom gazdasági hegemoniájával kötött szövetség hozzájárult-e a kérdések megoldásához, a kutatás mai állásán nem megválaszolható.

PUCHERT, B.: Bestrebungen zur wirtschaftspolitischen Blockbildung in Mitteleuropa am Anfang der 20. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Untersuchung des Verhältnisses zwischen Staat und Wirtschaft.

(Törekvések gazdaságpolitikai blokk-képzésre Közép-Európában a 20. század elején. Adalék az állam és a gazdaság közötti kapcsolat kutatásához.)

JW, 1976: I. rész. 95–103.

Az 1904-ben alapított Középeurópai Gazdasági Egyesület (Mitteleuropäische Wirtschaftsvereine) működéséről rövid ismertetés. Az egyesületet Németországban alapították és szorosan együttműködött a Monarchiával.

ANGLIA

HAMMER, C.I., Jr.: The Mobility of Skilled Labour in Late Medieval England: Some Oxford Evidence.

(A szakképzett munkások mobilitása a késő középkori Angliában: néhány oxfordi bizonyíték.)

VSW, 1976: 2. 194–210.

A szakképzett munkások migrációja Oxfordból és Oxfordba 1513–1557 között, ennek okai. A cikk végén két táblázat és térkép, az írott szöveg illusztrálására.

GUYON, E.F.: Taine et l'Angleterre victorienne (1860–1870).

(Taine és a victoriánus Anglia /1860–1870/.)

RHD, 1976: 2. 300–320.

A fiatal Taine angliai élményeit nemcsak a Notes sur l'Angleterre c. művében írja le, hanem találhatunk erre vonatkozó részeket a Stuart Mill-ről írt tanulmányában is.

WAITES, B.A.: The effect of the First World War on class and status in England, 1910–20.

(Az első világháború hatása az osztályokra és a társadalmi pozíciókra Angliában, 1910–20.)

JCH, 1976: 1. 27–48.

Ezekben az években az angol társadalom összetett hierarchiája egyszerűbb formát öltött. Az osztálykülönbségek elmosódottabbakká váltak, de bár a munkásosztályt a társadalom többi részétől elválasztó szakadék csökkent, a fejlett kapitalista társadalom rendes osztályellentétei állandókká váltak.

WILFORD, R.A.: The „Federation of Progressive Societies and Individuals”.

(A „Haladó társaságok és egyének szövetsége”.)

JCH, 1976: 1. 49–82.

A „becstelen hanyatlás” korszakának nevezett 1930-as évek Angliájában a Kommunista Párton, a Független Munkáspárton és a Szocialista Ligán kívül sok kisebb haladó csoport is megerősödött, ezeket fogta össze a parlamenten kívüli Szövetség.

CARPENTER, L.P.: Corporatism in Britain 1930–45.

Korporációk Angliában 1930–45.

JCH, 1976: 1. 3–26.

BULGÁRIA

KOSEV, K.: The Uprising of April 1876 in Bulgaria.

(Az 1876-os áprilisi felkelés Bulgáriában.)

BHR, 1976: 1. 24–46.

CSEHSZLOVÁKIA

KEJŘ, J.: Nad počátky našich měst.

(Gondolatok városaink kialakulásáról.)

ČCH, 1976: 3. 377–401.

A város fogalmának az elemzéséből indul ki, s a cseh városok kialakulását a környező országok – elsősorban a német, osztrák, lengyel, sziléziai és magyar városok fejlődésével veti össze, ill. ennek szükségességét hangsúlyozza.

HLEDIKOVÁ, Z.: K otázkám vztahu duchovní a světské moci v Čechách a na Moravě v druhé polovine 14. století.

(Az egyházi és a világi hatalom viszonyának kérdéséhez Csehországban 14. század második felében.)

ČCH, 1976: 2. 244–277.

A szerző egyrészt az egyház jogi rendszerének elemzésével, másrészt a világi társadalommal való kapcsolatával, az alsóbb beneficiumok elfoglalásának kérdésével foglalkozik. Külön kitér a világi és az egyházi feudális uraknak a káptalan-helyek betöltésénél megnyilvánuló befolyásának bemutatására. Felméri a prágai városok és a vidéki plébánia-klérus átlagszínvonalát és a világi és az egyházi hatalom tényleges kapcsolatát a 14. sz. 80-as éveiben.

Problematika husitství v české historické literatuře z let 1972–1974.

(A huszitizmus problematikája az 1972–1974 között megjelent cseh történeti irodalomban.)

Ism.: Polivka, M. ČCH, 1976: 2. 278–290.

Az ismertető a problematikával kapcsolatos cseh történeti irodalom legfontosabb munkáit gyűjti egybe és alapvető érték-információk alapján három csoportba osztva veszi számba a forráskiadványokat, a huszita forradalmi mozgalom előzményeivel és magával a forradalommal foglalkozó munkákat s elsősorban a jövő kutatása szempontjából hozott értékeket emeli ki.

MAUR, E.: K programu lidových hnutí v Čechách a na Moravě roku 1525.

(Adalék a csehországi és morvaországi 1525. évi népi mozgalmak programjához.)

ČCH, 1976: 2. 209–243.

Az 1525–26-os német parasztháború 450. évfordulója alkalmából a szerző a németországi eseményeknek a cseh és a morvaországi városokban és falvakban ugyanabban az időben kirobbant népi felkelésekre gyakorolt közvetlen hatása felmérésére tesz kísérletet.

GAWRECKI, D. – MACHAČOVÁ, J.: Dělnické hnutí v severozápadních Čechách do roku 1938. Stav a úkoly výzkumu, literatura, prameny.
(Észak-nyugat Csehország munkásmozgalma 1938-ig. A kutatás helyzete és feladatai, irodalom és források.)
SSb 1976:2. 81–91.

GRACOVÁ, B.: Polský sanační tisk a hospodářské problémy Československa koncem r. 1938.
(A betiltott lengyel sajtó és Csehszlovákia gazdasági problémái 1938. végén.)
SSb 1976:1. 48–53.

CAMBEL, S.: Kosický vládní program a situácia na slovenskej dedine.
(A kassai kormányprogram és a szlovák falu helyzete.)
ČČH, 1976: 1. 22–54.
A cikk az 1945. ápr. 5-én elfogadott kassai kormányprogram társadalmi-gazdasági vonatkozásainak és falun való kihatásainak vizsgálatával foglalkozik.

FRANCIAORSZÁG

SCHALK, E.: The appearance and reality of nobility in France during the wars of religion: an example of how collective attitudes can change.
(Látszat és valóság a nemesség körül Franciaországban a vallásháborúk idején.
Példa arra, hogyan tud megváltozni a közvélemény.)
JMH, 1976: 1. 19–31.
A nemességhöz való viszony és a nemességen belül lezajló tényleges változások a 16. sz. végén és a 17. elején.

BRUTEL, P.: L'Instruction populaire en Aquitanie au XVIIIe siècle. L'exemple de l'Angénais.
(A közoktatás Aquitániában a XVIII. sz.-ban. Angénais példája.)
RHES, 1976: 1. 5–28.
Az alfabetizáció mértékét a Házassági szerződések aláírásai segítségével számították ki. A XIX. sz. előtt a fő ellentét az analfabéta Dél és az írástudó Észak között volt, a XIX. sz.-tól pedig ez az ellentét egyre inkább áttolódik Kelet és Nyugat ellentétévé.

HARRIS, R.D.: French finances and the American war, 1777–1783.
(A francia pénzügyek és az amerikai [függetlenségi] háború, 1777–1783.)
JMH, 1976: 2. 233–258.
A cikk tévesnek tartja azt a nézetet, hogy Franciaország kiadásai a háború alatt hozzájárultak tönkremenéséhez és végül a francia forradalomhoz vezettek.

HOOD, J.N.: Patterns of popular protest in the French Revolution: the conceptual contribution of the Gard.
(A népi ellenállás formái a francia forradalomban. Gard megye eszmei hozzájárulása.)

JMH, 1976: 2. 259–293.

Gard megye jó példa a kapitalista ellenes népi ellenállás két különböző társadalmi gyökerének bemutatására.

HUTTON, P.M.: Popular Boulangism and the advent of mass politics in France, 1886–90.
(Népi boulangizmus és a tömegek politizálásának kezdete Franciaországban, 1886–1890.)

JCH, 1976: 1. 85–106.

Boulangier tevékenysége a közember politikai szerepének megnövekedéséhez vezetett, a szocialisták előtt a politikai hatalom új támaszaihoz vezető utat mutatta meg.

DEMONET, M. – DUMONT, P. – LE ROY LADURIE, E.: Anthropologie de la jeunesse masculine en France au niveau d'une cartographie cantonale (1819–1830): (A francia férfi fiatalság antropológiája a kantonok kartográfiája segítségével /1819–1830/.)

AESC, 1976: 4. 700–761.

Az 1819 és 1830 között behívottak adatai alapján készített antropológiai vizsgálat. Az első rész térképeket mutat be, segítségükkel a különböző jellegzetességek gyakoriságát illusztrálja. A tanulmány második részében vonja le a szerző konklúzióit.

LUTFALLA, M.: Louis Wolowski ou le libéralisme positif.

(Louis Wolowski vagy a pozitív liberalizmus.)

RHES, 1976: 2. 169–184.

Legfontosabb gondolata, hogy a földből lehet a legnagyobb és a legbiztosabb jövedelmet nyerni. Minden erejével igyekezett a mezőgazdaságot szolgálni. Ő alapította a Crédit foncier-t. 1852 után a politikai és gazdasági életben egyre kevésbé sikerült érvényesülnie.

MOSS, B.: Producers' associations and the origins of French socialism: ideology from below.

(A termelők szövetkezetei és a francia szocialista mozgalom kezdetei: az alulról jövő ideológia.)

JMH, 1976: 1. 69–89.

A párizsi kereskedelmi társaságok céljai a 19. században, a francia munkásmozgalom eljutása a szocializmusért a marxizmus megjelenése előtt.

GAILLARD, M.: Le 1er mai 1890 dans le bassin houillier du Gard.

(1890. május 1-e a du Gard-i szénmedencében.)

MS, 1976: 1. 31–59.

Az 1890-es du Gard-i sztrájk megbukik, összeomlik az a szakszervezeti rendszer, amit tíz éve építettek az anarchisták. A munkásmozgalom e sajátos fejezetét elemzi a cikk, megpróbál választ adni arra a kérdésre, miért volt anarchista jellegű.

CARON, F.: La stratégie des investissements en France aux XIX et XX siècles.

(A beruházási stratégia Franciaországban a XIX. és XX. században.)

RHES, 1976: 1. 64–117.

A francia cégek sémája módosult a XX. sz. második felében. A pénzügyi politika egyre inkább azt tartja fontosnak, hogy mennyi a jövőben elérhető profit. Jellemző a decentralizáció, a mérnök szerepét egyre inkább átveszi a kereskedelmi manager.

ESTEBE, J.: Les gouvernants de la IIIe république et leur fortune 1871–1914.

(A harmadik köztársaság kormányzói és vagyonuk 1871–1914.)

RHES, 1976: 2. 212–237.

A szerző vizsgálja a miniszterek vagyonát, az örökléssel szerzett vagyonokat, valamint a vagyon összetételét. Különösen a minisztereknél figyelhető meg, hogy a vagyon nagyobb részét ingó javak alkotják.

RABI, W.: La greve de 1970 à Briançon.

(Az 1907-es Briançon-i sztrájk.)

MS, 1976: 1. 77–97.

1907. január 30-tól május 2-ig háromhónapos sztrájk tör ki Briançonban.

A szerző eddig kiadatlan dokumentumok alapján elemzi a sztrájk okait.

SHAMIR, H.: The drôle de guerre and French public opinion.

(A furcsa háború és a francia közvélemény.)

JCH, 1976: 1. 129–143.

Milyen háborúra számítottak a franciák? Tényleg elkerülhetetlen volt-e a háború? Milyen háborús célokat akartak elérni a németekkel szemben? Tettek-e különbséget a náciizmus és a német nemzet között? Volt erkölcsi erő a franciákban? stb. Ezekre a kérdésekre keres választ a cikk.

BAKER, D.N.: Two paths to socialism: Marcel Déat and Marceau Pivert.

(Két út a szocializmus felé: Marcel Déat és Marceau Pivert.)

JCH, 1976: 1. 107–128.

A két világháború között sokféle úton közelítettek emberek a Francia Szocialista Párt felé. A cikk a párt két legismertebb „szélsőséges” vezetője korai korszakának rájuk döntő befolyással lévő tapasztalatait elemzi.

FINE, M.: Un instrument pour la réforme: l'Association française pour le progrès social (1927–1929).

(Egy eszköz a reformhoz: A Francia Szövetség a társadalmi fejlődésért.)

MS, 1976: 1. 3–31.

Albert Thomas 1927-ben létrehozta az AFPS (Association française pour le progrès social) nevű szervezetet, melynek célja az volt, hogy közelítse egymáshoz az ipari világ és a munkások reformistáit. A reformizmus az ő tevékenységük következtében volt életképes politikai alternatíva egy ideig.

LIBBEY, K.R.: The French Communist Party in the 1960's: an ideological profile.
(A Francia Kommunista Párt az 1960-as években. A párt ideológiai arculata.)
JCH, 1976: 1. 145–165.

Tényleg csökkent-e (vagy egyenesen megszűnik) az ideológia szerepe a modern ipari társadalmakban, ahol a termelékenység és az életszínvonal növekedése csökkentette a társadalmi-gazdasági osztálykülönbségeket?

LENGYELORSZÁG

KOSSMANN, O.: Altpolnisches Bauerntum in neuem Licht. Zur Kritik von Karol Buczek.
(A középkori Lengyelország parasztsága új megvilágításban. Karol Buczek kritikája.)

ZO, 1976: 2. 193–247.

Kossmann, O.: Lengyelország a középkorban címen 1971-ben Marburgban kiadott egy nagy monográfiát. Erre a munkára reagáltak a központi lengyel történelmsz folyóiratban, több recenzió formájában is. A szerző ezúttal visszautasítja a kritikát.

NÉMETORSZÁG

WITTHÖFT, H.: Struktur und Kapazität der Lüneburger Saline seit dem 12. Jahrhundert.

(A lüneburgi sóbánya struktúrája és kapacitása a 12. századtól.)

VSW, 1976: 1. 1–117.

A lüneburgi sóbányászatról, – a feldolgozásról és kereskedelemről nagy átfogó cikk. A feldolgozási és kereskedelmi mutató táblázatai 1200–1800 között.

HOFFENZITZ, J.: Hubgericht – Hofgericht – Hubrecht. Eine Untersuchung zum mittelalterlichen baerlichen Besitzrecht in Oberdeutschland.

(Telekbíróság – telekjog. Kutatás a középkori paraszti birtokjog kérdéshez a középkorban Felsőnémetországban.)

ZAA, 1976: 1. 8–53.

A telek-használat urbáriumban rögzített feltételeinek változása a 14. század közepén.

BLICKLE, P.: Gemeiner Pfennig und Obrigkeit. (1495)

(Közönséges pfennig és a hatóság. /1495/.)

VSW, 1976: 2. 180–193.

A „közönséges pfennig” és a „királyi pfennig” közötti különbség. Előbbi 0,1 százalékkal kevesebbet ért.

DR. WUNDER, H.: „Altes Recht“ und „göttliches Recht“ im Deutschen Bauernkrieg. („Régi jog” és „isten jog” a német parasztháborúban.)

ZAA, 1976: 1. 54–66.

Vitaindító-cikk. A „társadalmi-forradalom”, „korai polgári forradalom” kérdéseit elemzi. Figyelemreméltó, hogy a kérdés tanulmányozására javasolja az amerikai, a német és a szocialista irodalom tanulmányozását is.

NISCHAN, B.: Reformed irenicism and the Leipzig Colloquy of 1631.

(Református békehitvallás és a lipcsei kollokvium 1631-ben.)

CEH, 1976: 1. 3–26.

A 17. század elejének katolikus fellendülése, a protestantizmus háttérbe szorítása a Habsburg és Wittelsbach országokban hogyan vezetett a protestáns irónikus irodalom kivirágzásához és a lipcsei kollokviumhoz.

STEITZ, W.: Zur Etablierung der Realbesteuerung in den süddeutschen Staaten im Rahmen der sich auflösende Feudalstrukturen 1806–1850.

(A tulajdon szerinti adózás bevezetése a délnémet államokban a feloldódó feudális struktúrák keretében 1806–1850.)

VSW, 1976: 2. 145–179.

STUTZER, D.: Ein Kaufgeschäft mit Albrecht Thae 1822. Aus den Herzoglich Ratiborschen Akten.

(Egy vásárlási üzlet Albrecht Thae 1822-ben. A herceg ratibori iratokból.)

ZAA, 1976: 1. 71–75.

Egy nagyszabású állatkereskedés iratait ismerteti 1823–1832 között. A Thae nevű földbirtokosok magasszintű állattenyésztését és állatkereskedését ismerjük meg belőle.

HAUSHOFER, H.: Subskriptionslisten als agrargeschichtliche Quellen.

(Előfizetési listák mint agrártörténeti források.)

ZAA, 1976: 1. 67–70.

Az ún. „hazafias”, és a modern mezőgazdasági tanácsadó könyvek előfizetése a 19. század első két harmadában.

BOYER, A.: Du socialisme vrai au sionisme socialiste. L'itinéraire d'un prophète: Moise Hess.

(Az igazi szocializmustól a szocialista cionizmusig. Egy próféta, Moise Hess életútja.)

MS, 1976: 2. 25–53.

Moise Hess „az igazi szocializmus” legfontosabb képviselője Németországban. Marx többször szembeszállt ezzel a „filozófiával az 1840-es évek második felében. Hess elismerte tévedéseit, s résztvett a munkásmozgalomban az I. Internacionálé idején. A zsidókérdés foglalkoztatta, a cionizmus teoretikusa lett. 1860-ban megírja Rom und Jerusalem c. könyvét – népének nemzeti újjászületését hirdeti. A Palesztínába való visszatérésben látja a szocializmus ügyének győzelmét.

BECKER, G.: Zur Rolle der preussischen Bourgeoisie nach der Märzrevolution 1848.

(A porosz burzsoázia szerepe az 1848. márciusi forradalom után.)

ZG, 1976: 2. 168–189.

A marxista–leninista kutatás egyik hiányossága a burzsoázia struktúrájának, kvantitatív és kvalitatív rétegződésének problémája, valamint a regionális megosztottsága a 19. század közepén. Ezekre a kérdésekre keres választ a cikkben.

ZMARZLIK, H.G.: Das Kaiserreich in neuer Sicht?

(A császári birodalom új megvilágításban?)

HZ, 1976: 1. 105–126.

Németország 1871–1918 közötti története újabb irodalmának ismertetése; a hetvenes években megjelent nyugat- és keletnémet irodalomé egyaránt. Mintegy 15 könyv és cikk összefoglalása.

VIERHAUS, R.: Land, Staat und Reich in der politischen Vorstellungswelt Deutscher Landstände im 18. Jahrhundert.

(Vidék, állam és birodalom a német karok és rendek politikai képzeletvilágában.)

HZ, 1976: 1. 40–97.

DAYAN-HERZBRUN, S.: Le socialisme scientifique de Ferdinand Lassalle.

(Ferdinand Lassalle tudományos szocializmusa.)

MS, 1976: 2. 53–71.

Lassalle nézeteit elemzi a szerző, s megállapítja, Marx sohasem akart politikai gyakorlatot, „tudományos szocializmust” alkotni (Csak annyit tudok, hogy én nem vagyok marxista” – Marx.).

SCHRÖDER, W.: Ein Gewerkschaftsgesetz des Bismarckstaates? Das Memorandum des Berliner Polizeipräsidenten v. Madai an den preussischen Innenminister v. Puttkamer vom 27. Dezember 1884.

(A bismarcki állam és szakszervezeti törvénye? A berlini rendőrségi elnök v. Madai memoranduma a porosz belügyminiszterhez v. Puttkamerhez 1884. dec. 27.)

ZG, 1976: 3. 302–322.

6 évvel a szocialista törvény meghozatala után került sor a memorandum megírására, mert a Szociáldemokrata Párt mozgalmait akarta közömbösíteni. A Dokumentáció rovatban a memorandum teljes szövege közlésre kerül.

SÖSEMANN, B.: Die sog. Hunnenrede Wilhelms II. Textkritische und interpretatorische Bemerkungen zur Ansprache des Kaisers vom 27. Juli 1900 in Bremerhaven.

(II. Vilmos ún. hunbeszéde. Szövegkritikai és interpretációs megjegyzések a császár Bremenhavenben 1900. július 27-én mondott beszédéhez.)

HZ, 1976: 2. 342–358.

A császár a kínai boxerlázadás leverésére induló csapatoknak mondott beszéde. Egy korabeli újságban közölt szöveg, és a kritikai kiadás összehasonlítása.

JINDRA, Z.: Die Rolle des Krupp-Konzerns bei der wirtschaftlichen Vorbereitung des Ersten Weltkrieges.

- (A Krupp-konzern szerepe az első világháború előkészítésében.)
JW, 1976: I. rész. 133–162.
- TRUMPENER, U.: War premeditated? German intelligence operations in July 1914.
(Előre kitervelt háború? Német hírszerző tevékenység 1914 júliusában.)
CEH, 1976: 1. 58–65.
Sok újonnan megtalált forrást felhasználva elemzi a háborút megelőző német politikát.
- POPPEL, S.M.: New views on Jewish integration in Germany. Review article.
(Új nézetek a zsidók németországi integrálódásáról.)
CEH, 1976: 1. 86–108.
Jacob Katz, Jacob Toury és Noah Jonathan Jacobs művei kapcsán fejti ki nézeteit.
- BARTOŠOVÁ, Š.: K nacistickým plánům konečného řešení české otázky.
(A cseh kérdés végleges megoldásának náci terve.)
SSb 1976:1. 38–47.
(Válogatott levéltári dokumentumok.)
- MADAJCZIK, C.: Hitlerovska okupácia vo svetle porovnávacích výskumov.
(A hitleri megszállás az összehasonlító kutatások fényében.)
HČ, 1976: 3. 335–337.
- LANGE, D.: Fritz Tarnows Pläne zur Umwandlung der fascistischen Deutschen Arbeitsfront in Gewerkschaften.
(Fritz Tarnow tervei a szakszervezetekben lévő fasiszta Deutscher Arbeitsfront megváltoztatására.)
ZG, 1976: 2. 150–167.
A szociáldemokrata emigráció vezetősége és a vele kapcsolatban álló „Német Szakszervezetek Külföldi Képviselőlete” nevű szervezet harca a fasiszmus ellen 1938-tól.
- DROZ, J.: Historiographie d'un siècle de social-démocratie allemande.
(A német szociáldemokrácia egy évszázadának historiográfiája.)
MS, 1976: 2. 3–25.
A német szociáldemokrácia történetét tekinti át a cikk – korszakanként említve a fontosabb historiográfiai munkákat.
- FORET, F.: La reconstruction du SPD après la Deuxième Guerre mondiale.
(A Szociáldemokrata Párt újjáépítése a Második Világháború után.)
MS, 1976: 2. 117–147.
A német szociáldemokraták jelentős részében megvolt az igény arra, hogy egyesüljenek a kommunistákkal. Miért bukott meg ez a mozgalom, milyen szerepe volt ebben a katonai megszállásnak, a londoni emigrációnak. Milyen tényezők akadályozták a Párt újjáéledését – ezekre a kérdésekre keres választ a szerző.

DRECHSLER, K. (GROEHLER, Olaf) HASS, G.: Politik und Strategie des faschistischen Deutschlands im zweiten Weltkrieg.

(A fasiszta Németország politikája és stratégiája a második világháborúban.)

ZG, 1976: 1. 5–23.

A következő kérdéseket elemzi: ki határozta meg a fasiszta Németország politikáját és stratégiáját; miként folyt le a politika és stratégia komplikált folyamata, miként „csinálták”; milyen összefüggések és kölcsönhatások formálták a politika és stratégia kapcsolatát?

MASUR, G.: Der nationale Charakter als Problem der deutschen Geschichte.

(A nemzeti karakter mint a német történelem problémája.)

HZ, 1975: 3. 603–622.

A német egység, a német nemzeti tudat problémája a római megszállástól a 18. századig. Az újabb e témájú feldolgozások értékelése.

NDK

BENSING, M.: Probleme des Übergangs vom antifaschistischen Widerstandskampf zur Errichtung revolutionär-demokratischer Machtorgane in der sowjetischen Besatzungszone Deutschlands im April/Mai 1945.

(Az antifasiszta ellenállási harc átmenetének problémái a forradalmi-demokratikus hatalmi szervezetek létrehozásáig Németország szovjet megszállási övezetében 1945 április-májusában.)

JGSLE, 1976: 1. 179–184.

Az NKP politikájának kontinuitásáról.

DITTRICH, Gottfrid: Zur Bedeutung der Verhandlungen zwischen dem Parteivorstand der SED und der SMAD im Januar 1947 für den Ausbau der wirtschaftlichen Machtpositionen der Arbeiterklasse in der ersten Hälfte des Jahres 1947.

(A NSZEP és a szovjet katonai adminisztráció vezetői tárgyalásainak jelentősége 1947 januárjában a munkásosztály gazdasági hatalmi pozícióinak kiépítésében 1947 első felében.)

JGSLE, 1976: 1. 189–196.

BEHRENDT, Lutz-Dieter: Zur Hilfe der sowjetischen Geschichtswissenschaft bei der Entwicklung des marxistisch-leninistischen Geschichtsbildes in den Jahre 1845 bis 1949 auf dem Territorium der heutigen DDR.

(A szovjet történettudomány segítsége a marxista–leninista történelmi kép fejlődésében 1945–1949 között az NDK mai területén.)

IGSLE, 1976: 1. 207–219.

A fasiszta történeti-ideológiai kép legyőzésének menete.

STEIN, H. (DITTRICH, G.): Zur Hilfe der SMAD bei der Entwicklung der Wirtschaftsleitung.

(A szovjet katonai adminisztráció segítsége a gazdasági vezetés fejlődésében.)

JGSLE, 1976: 1. 197–205.

A Német Gazdasági Bizottság létrehozása 1947. június 4-én.

NSZK

VOGEL, W.: Besatzungspolitik in Westdeutschland nach dem Zweiten Weltkrieg im Spannungsfeld zwischen Ideologie und Macht.

(A megszállási politika Nyugatnémetországban az ideológia és a hatalom közötti feszültségben a második világháború után.)

GWU, 1976: 3. 129–145.

Az amerikaiak – állapítja meg a szerző – egyáltalán nem cselekedtek olyan önzetlenül, mint ahogyan azt a későbbi, általuk írt művek mutatják, de soha nem cselekedtek csak politikai ideologizmusból. John Gimbel úgy ítéli meg, hogy a demokratizálás és átnevelés a hatalom felhasználásának eszköze volt az amerikai érdekeknek megfelelően.

ESCHENBURG, T.: Regierung, Bürokratie und Parteien 1945–1949. Ihre Bedeutung für die politische Entwicklung der Bundesrepublik.

(Kormány, bürokrácia és pártok 1945–1949. Ezek jelentősége a Szövetségi Köztársaság fejlődése szempontjából.)

VZ, 1976: 1. 58–74.

THOMAS, S.: Der Schumanplan in der „Europapolitik“ der BDR (1949–1952).

(A Schuman-terv az NSZK „Európa-politikájában” /1949–1952/.)

ZG, 1976: 3. 275–291.

BOGSCHÜTZ, W.: Inter Nationes. Informations- und Kontakttätigkeit „zwischen den Nationen”.

(Inter Nationes Információs- és kontakttevékenység a nemzetek között.)

SM, 1976: 16. 1. 64–67.

A bonni Inter Nationes nevű szervezet 1975. évi tevékenysége: külföldi vendégek fogadása, információ adása (újság, folyóirat, magnószalag, sajtókonferenciák, sportszolgálat stb.). Ezt a szolgálatot Kelet-Európában is igénybe lehet venni.

OLASZORSZÁG

FUMAGALLI, Vito: Le strutture del Lazio medievale (secoli IX–XII.).

(A középkori Latium struktúrái. IX–XII. sz.)

RSI, 1976: 3. 90–103.

P. Toubert: Les structures du Latium médiéval... alapján; a tartomány geomorfológiai feldolgozása, a középkori ember fizikai környezetének bemutatásával; fontos agrártörténeti forrás.

- BORSARI, Silvano: Per la storia del commercio veneziano col mondo bizantino nel XII. secolo.
(Velence XII. századi bizánci kereskedelmének történetéhez.)
RSI, 1976: 3. 104–126.
Kísérlet Velence XII. sz.-i bizánci kereskedelmének kvantitatív felmérésére, reális értékmeghatározására.
- MELONI, G.: Giovanni II marchese di Monferrato e le Baleari.
(II. Giovanni, Monferrato márkija és a Baleárok.)
NRS, 1976: 1–2. 114–124.
Genova és az aragoniai ház vetélkedése a XIV. században a Baleari szigetekért.
- DE MADDALENA, Aldo: „Exculere vitam per artes”. Giovanni Antonio Orombelli mercante „uroserico” milanese del Cinquecento.
(Excolere vitam per artes. G.A. Orombelli, milanoi aranybrokát-kereskedő a cinquecentoban.)
RSI, 1976: 3. 9–39.
A XVI. sz. közepi szokatlan áremelkedések komplex okai – társadalmi és gazdasági feltételek Észak-Itáliában.
- GIUFFRIDA, R.: La politica finanziaria spagnola in Sicilia da Filippo II a Filippo IV. (1556–1665.)
(A spanyol pénzpolitika Szicíliában II. Fülöptől IV. Fülöpig. 1556–1665.)
RSI, 1976: 2. 310–341.
A XVII. század krízisével összefüggő Habsburg gazdaságpolitika, Szicília pénzügyi lecsapolásának kihatásai a sziget gazdasági-társadalmi struktúrájára.
- GEORGELIN, J.: La République de Venise et la fin du Dominio del Mare (1669–1718).
(A Velencei Köztársaság és a tengerek feletti uralom vége.)
RHD, 1976: 2. 194–219.
A cikk elsősorban a karlócai békét elemzi Velence szempontjából.
- SCIUTI RUSSI, V.: Aspetti della venalità degli uffici in Sicilia (secoli XVII–XVIII.)
(A hivatalok megvásárolhatóságának néhány formája Szicíliában. XVII–XVIII. sz.)
RSI, 1976: 2. 342–355.
Két egykorú elbeszélő forrás feldolgozása.
- VENTURI, F.: Il dibattito in Italia sulla rivoluzione di Corsica.
(Vita Olaszországban a korzikai forradalomról.)
RSI, 1976: 3. 40–89.
Az itáliai politika és irodalom reagálása Paoli 1764–68-as függetlenségi küzdelmeire.
- DELLA PERUTA, F.: Aspetti della società italiana nell'Italia della restaurazione.
(A restauráció Olaszországa társadalmának néhány vonatkozása.)
SSSt 1976: 2. 27–68.

Az egyenlőtlen ütemű kapitalista átalakulás következményei Olaszország társadalmi-gazdasági struktúrájára, – az agrárnépeség terhei, életfeltételei, táplálkozása – az 1815–17-es és 46–47-es éhínség és járványhullám – szociális problémák, a lelenc-kérdés, a növekvő pauperizmus – az iskolai oktatás Északon és Délen.

VENTURI, F.: Church and reform in enlightenment in Italy: the sixties of the eighteenth century.

(Egyház és reform a felvilágosodás sodrában Olaszországban a 18. század 60-as éveiben.)

JMH, 1976: 2. 215–232.

Az állam és az egyház közötti összeütközés elemzése a felvilágosodás útján haladó Olaszországban.

FERRARI, S.: Religione e codice civile. Dinamica istituzionale e problematica amministrativa del diritto matrimoniale postunitario.

(Vallás és a polgári törvénykönyv. Intézményi tevékenység és adminisztratív problémák a házasságjogban az egyesülés utáni Itáliában.)

SCo 1976:1. 123–170.

A polgári házasság bevezetését megelőző belső viták.

PRAMPOLINI, A.: La formazione di Arrigo Serpieri e i problemi dell'agricoltura lombarda.

(Arrigo Serpieri képzése és a lombard mezőgazdaság problémái.)

SSSt 1976:2. 171–209.

A.S. gazdaságpolitikai elképzelései a századforduló és a huszas évek eleji északolasz mezőgazdaság fejlődésével kapcsolatban – átalakulása az elmaradott társadalmi és termelési viszonyok, a felesrendszer védelmezőjéből a kapitalista irányú fejlődés, az agrárnépeség gazdasági és polgári emancipációja hirdetőjévé.

NEUBERT, H.: Italien zwischen Demokratie und Reaktion. Der Kampf der Kommunisten um Demokratie und soziale Erneuerung und die Gegenoffensive der konservativen Kräfte in Italien 1946/47.

(Olaszország demokrácia és reakció között. A kommunisták harca a demokráciáért és a társadalmi megújulásért és a konzervatív erők ellenoffenzívája Olaszországban 1946/47-ben.)

ZG, 1976: 3. 253–274.

Az OKP V. kongresszusa, és harcuk a De Gasperi féle keresztény-demokráciával.

STÜBLER, D.: Die Sowjetunion und die Resistenza in Italien.

(A Szovjetunió és a Resistenza Olaszországban.)

JGSLE, 1976: 1. 107–114.

Néhány pillanatkép az olasz ellenállási mozgalomról, főleg a sztálingrádi események után.

PORTUGÁLIA

CARDINI, A.: Note sulla dottrina coloniale portoghese da Salazar a De Spínola.

(Megjegyzések a portugál gyarmatosítási doktrínákhoz Salazartól de Spínolaig.)
SCo 1976:1. 5–42.

A politikai vonalvezetés alátámasztására kialakított ideológia főbb tételei: Portugália civilizációs missziója, szerepe a nyugati világ védelmében, a „többfajú társadalom” modelljének kiépítése, a birodalmával szervesen összetartozó tengerentúli részek stb.

ROMÁNIA

ZUB, Al.: Unirea principatelor – moment crucial în procesul făuririi statului național român unitar.

(A fejedelemségek egyesülése – az egységes román nemzetállam megteremtése folyamatának döntő eseménye.)

ES, 1976: 2. 42–47.

A kortárs forrásokra hivatkozva elemzi az 1859-es esemény jelentőségét.

CHIRȚĂ, Gr.: Preludiile și cauzele detronării lui Cuza Vodă.

(Cuza Voda trónfosztásának előkészítése és okai.)

RI, 1976: 3. 347–371.

STĂNESCU, E.: Considerații privind formarea conștiinței naționale la români.

(A nemzeti öntudat kialakulása a románoknál.)

ES, 1976: 1. 36–42.

A szerző történelmi áttekintése az 1918-ig tartó eseményeket foglalja magába.

STIRBAN, M. – JANCU, G.: Documente privind legislația agrară din anii 1919–1921 referitoare la Transilvania.

(Az 1919–1921-es Erdélyre vonatkozó agrártörvény dokumentumai.)

RA, 1976: 1. 28–35.

MATICHEȘCU, O.: Solidaritatea mișcării muncitorești internaționale cu lupta revoluționară a clasei muncitoare din România. (1918–1926).

(A nemzetközi munkásmozgalom szolidaritása a romániai munkásosztály forradalmi harcával 1918–1926 között.)

RI, 1976: 3. 325–345.

JURKA, N.: Solidaritatea mișcării muncitorești din România cu lupta antifascistă a forțelor democratice și progresiste din alte țări. 1933–1939.

(A romániai munkásmozgalom szolidaritása a más országokbeli haladó és demokratikus erők antifasiszta harcával az 1933–1939 közötti időszakban.)

RI, 1976: 2. 35–48.

ARIMIA, V.: Mărturii documentare.

(Dokumentum jellegű vallomások.)

RA, 1976: 2. 153–160.

A kommunista párt megalakulásának 55. évfordulójára a rendőri szervek 1940–44 közötti anyagából válogattak a KP tevékenységére vonatkozó adatokat.

IONITA, Gh. I.: Făurirea aliantelor social-politice largi – experiența tactică remarcabilă a P.C.R.

(Széles körű társadalmi-politikai szövetség megteremtése – mint a KRP taktikája.)

RI, 1976: 4. 515–522.

A fasizmus előtti népfront törekvésektől indul ki a szerző, amikor a sikeres 1944. augusztus 24-i fordulat okait keresi.

GABANYI, A. U.: Das Jahr 1968 in der rumänischen Literatur. Ein Kapitel Kulturpolitik der Ceaușescu-Aera.

(Az 1968. év a román irodalomban. A Ceaușescu-éra kulturális politikájának egy fejezete.)

SM, 1976: 1. 48–56.

1968 volt a kultúrpolitikában a „liberalizálódás” tetőpontja Romániában. Azóta visszatértek a dogmatikus-nacionalista „vonalra”.

SPANYOLORSZÁG

CHALON, L.: Comment travaillèrent les compilateurs de la primera Cronica General de Espana.

(Hogyan dolgoztak a Primera Cronica de Espana szerzői.)

MA, 1976: 2. 289–300.

A XIII. sz.-ban X. Alfonse uralkodása alatt a király kezdeményezésére népes írógárda vállalkozott nemcsak az ősöknek tartott vizigót nép, hanem szinte egész Dél- és Nyugat-Európa történetének megírására. Kitűnő történeti munkát alkotnak és létrehozták a kasztíliai nyelv egyik legnagyobb korabeli alkotását.

ANATRA, B.: Rivolte e rivoluzione nella Spagna del Cinquecento.

(Felkelések és forradalom a cinquecento Spanyolországában.)

SSt 1976: 1. 117–128.

(A XVI. sz. eleji kasztíliai mozgalmak szerepe az abszolutista modern állam kialakulásában.)

BRODER, A.: Les Investissements étrangers en Espagne au XIX. siècle. Méthodologie et quantification.

(A külföldi beruházások a XIX. sz.-i Spanyolországban. Módszer és kvantifikáció.)

RHÉS, 1976: 1. 29–63.

A külföldi beruházások közül az angol, belga és a francia volt a legfontosabb. Az angolok elsősorban a nyersanyagforrások miatt, a belgák pedig a piac megszerzése miatt ruháztak be, a franciáknál a motiváció nem dönthető el.

JACKSON, G.: L'epoca di Franco in prospettiva storica.

(A Franco-korszak történelmi perspektívájában.)

RSI, 1976: 2. 283–306.

(Az 1936–75 közti évek Spanyolországa gazdasági, társadalmi változásai, a Franco-diktatúra nagy eredményei és ellentmondásai.)

SZOVJETUNIO

KAZAKOVA, N.M.: Obrazü kul'turnüü geroev „v mifologii évenkov”.

(A „kultur-herosz” alakja az evenkek mitológiájában.)

VMU, 1976: 1. 83–89.

Az evenkek, (vagy tunguszok) mítoszaiban a kultúrherosz a világteremtő, az őszülő és az a mindenható és mindent tudó szellem-ember, aki előteremt az emberi lét legszükségesebb feltételeit – a földet, a napot, a vizet, a tüzet – és megtanítja mindezzel bánni az embereket.

RABA, J.: The Authority of the Muscovite Ruler at the Dawn of the Modern Era.

(Az orosz uralkodó hatalma a modern éra kezdetén.)

JGO, 1976: 3. 321–344.

Á cárok teljhatalmának kezdete 1498-tól, Dimitrij Ivanovics koronázásától.

v. LILIENFELD, F.: Das „Laodikijskoe poslanie” des grossfürstlichen D'jaken Fedor Kuricyn. Günther Stökl zum 60. Geburtstag.

(Fedor Kuricyn fejedelmi deák „laodikijskoe poslanie”-ja. Günther Stökl 60. születésnapjára.)

JGO, 1976: 1. 1–22.

Eretnekmozgalmak Oroszországban a 16. században.

NAZAROV, V.D.: Iz isztorii central'nüü goszudarsztvennüü ucsrezszenij Roszsziü szeredinü XVI. vv.

(Az orosz központi állami hivatalok története a 16. század közepén.)

ISZSZR 1976: 3. 76–96.

A szerző nemcsak levéltári anyagokkal gazdagon illusztrált problémákat vet fel a kincstár és az udvari hivatalok történetével kapcsolatban, hanem a téma kutatási módszertanához tesz értékes megjegyzéseket.

HASELL, J.E.: Catherine II und Procurator General Vjazemskij.

(II. Katalin és Vjazemskij főügyész.)

JGO, 1976: 1. 23–30.

A II. Katalin által létesített hivatalszervezet, benne a főügyész helye és feladatai.

LEDONNE, J.P.: Indirect Taxes in Catherine's Russia II. The Liquor Monopoly.

(Nem egyenes adók II. Katalin Oroszországában. A szeszital monopólium.)

JGO, 1976: 2. 173–207.

FREEZE, G.L.: The disintegration of traditional communities: the parish in eighteenth-century Russia.

(A hagyományos közösségek felbomlása: az egyházközség a 18. századi Oroszországban.)

JMH, 1976: 1. 32–50.

Az egyházi és világi társadalmi közösség egybeesésének megszűnése.

KOSMAN, L.V.: Fabricsnue skolü v Roszszii v pervoj polovine XIX. v.

(Az oroszországi üzemi iskolák a XIX. század első felében.)

VMU, 1976: 2. 16–33.

A reform-előtti társadalmi, kulturális életben az üzemi iskolák nagy missziót teljesítettek. Ezek voltak az analfabétizmus felszámolásának eszközei az alsó néprétegek körében, tágabb értelemben a műszaki műveltség terjesztésének forrásai Oroszországban.

SZTRODSZ, H.P.: Torgovoe zemledelenie v Latvii v pervoj polovine XIX. v.

(Az árutermelő földművelés Lettországon a XIX. század első felében.)

VI, 1976: 5. 37–48.

A mezőgazdaság kapitalizálódását serkentette a 18. századi Oroszországhoz-csatolás, a finn hatásra kialakult majorsági gazdálkodási forma, az úrbéri tanyásgazdaságok jelentős fejlődése. Ugyanakkor a feudális földtulajdon, a jobbágyrendszer, a céhes előjogok, a kereskedelmi utak és eszközök rossz állapota, valamint a reakciós nemesi politika hátráltatta a lett árutermelő földművelés fejlődését.

MORITSCH, A.: Neure Literatur zur Stolypinschen Agrarreform.

(Újabb irodalom a sztolipini agrárreformról.)

JGO, 1976: 2. 230–249.

Értékeli és jegyzéket ad a Szovjetunióban az e tárgyban megjelent munkákról.

HOLLINGSWORTH, B.: David Soskice in Russia in 1917.

(David Soskice Oroszországban 1917-ben.)

ESR, 1976: 1. 73–97.

A forradalom és a megelőző forradalmi mozgalom nem eléggé ismert alakja. Kerenky memoirja szerint: „az 1880-as és 1890-es években szerepelt a forradalmi mozgalomban. Londonba emigrált, írt az Observernek és a Manchester Guardiannek. 1917-ben titkárságom alkalmazottja lett és a brit sajtóról készített kivonatokat számomra.”

BERTOLISSI, S.: Preobrazenskij e l'industrializzazione sovietica.

(Preobrazenskij és a szovjet iparosodás.)

SSt 1976: 1. fasc. 17. 191–192.

Preobrazenskij analízise korszaka gazdasági realitásairól a XI. kongresszusra benyújtott jelentésében.

BENVENUTI, F.: Tra la guerra civile e la Nep: l'affare Georgiano.

(A polgárháború és a NEP között: a grúziai események.)

SSt 1976: 1. fasc. 17. 167–180.

A bolsevik párt nemzetiségi politikájának elemzése a modern nyugati és szovjet historiográfiában a grúziai események interpretációján keresztül.

ALMAZOV, N.: Die sozialistische Ökonomik als sichere Grundlage für die militärische Stärke der UdSSR im Grossen Vaterländischen Krieg.

(A szocialista gazdaság mint a Szovjetunió katonai erejének biztos alapja a nagy honvédő háborúban.)

JGSLE, 1976: 1. 57–69.

Az egyes iparágak fejlődése 1941–1945 között.

TÜRKORSZÁG

DR. ERGÜN, I.: Das türkische Verkehrssystem. Seine Leistungsfähigkeit unter Berücksichtigung der neuen Verkehrsströme nach den vorderen Orient.

(A török közlekedési rendszer. Teljesítőképessége különös tekintettel az új, Közelkelet felé irányuló közlekedési vonalakra.)

SM, 1976: 2. 13–21.

A törökországi közlekedési beruházások célja, üteme és eredményei.

AMERIKA

MEXIKÓ

BARKER, N.N.: Monarchy in Mexico: harebrained scheme or wellconsidered prospect? (Monarchia Mexikóban: esztelen terv vagy jól megfontolt kilátások?)

JMH, 1976: 1. 51–68.

III. Napoleon kudarca Mexikó trónjának betöltésére és a kortárs európai államférfiak, utazók stb. véleménye.

USA

SZEVOSZT'JANOV, G.N.: Nekotorie problemu isztorii amerikanszkoj revolucii.

(Az amerikai forradalom néhány problémája.)

NNI, 1976: 3. 32–50.

A cikk összegező információt ad a szovjet amerikanisták munkásságáról, amelynek legújabb eredménye az „Amerikai évkönyv” megjelenése. A szovjet történészek kutatják az antikolonialista mozgalmak történetét, a függetlenségi harc eszmei áramlatait, a 200 éves amerikai politikai eszmék történetét, a függetlenségi háború alatt az orosz-amerikai kapcsolatokat diplomáciáját stb.

POLREICHOVÁ, Helena: Lidské otroctví a počátky „americké demokracie”.

(Az emberi rabszolgaság és „az amerikai demokrácia” kezdetei.)

ČCH, 1976: 1. 71–90.

A szerző elsősorban a rabszolgaságnak a mai USA kapitalista fejlődésének kezdeti stádiumában betöltött szerepének a kérdésével foglalkozik.

AFRIKA, ÁZSIA

PIAZZA, Hans: Der Sieg der UdSSR im Grossen Vaterländischen Krieg und seine Wirkung auf die nationale Befreiungsbewegung.

(A Szovjetunió győzelme a nagy honvédő háborúban, és ennek hatása a nemzeti felszabadító mozgalmakra.)

JGSLE, 1976: 1. 81–98.

Az afrikai és ázsiai mozgalmakról.

DR. WOELKER, Christian: Aubau der internationalen Verkehrswege. Eine nur auf multilateraler Basis lösbare Aufgabe.

(A nemzetközi forgalmi utak kiépítése. Csak sokoldalú bázison megoldható feladat.)

SM, 1976: 2. 6–12.

A Közel- és Távolkelet összeköttetése Európával.

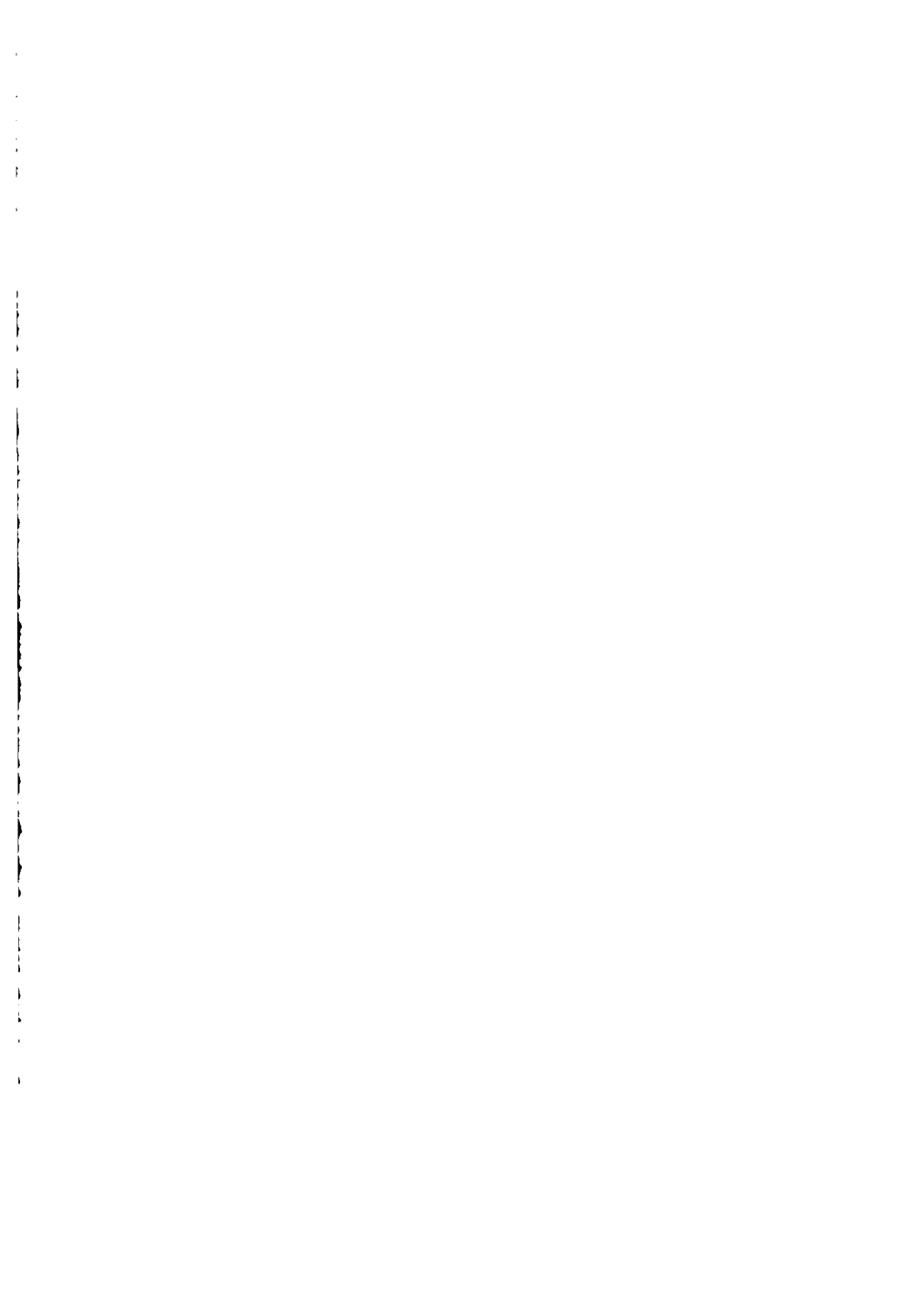
HARA, Terushi: Les investissements ferroviaires français en Algérie au XIXe siècle.

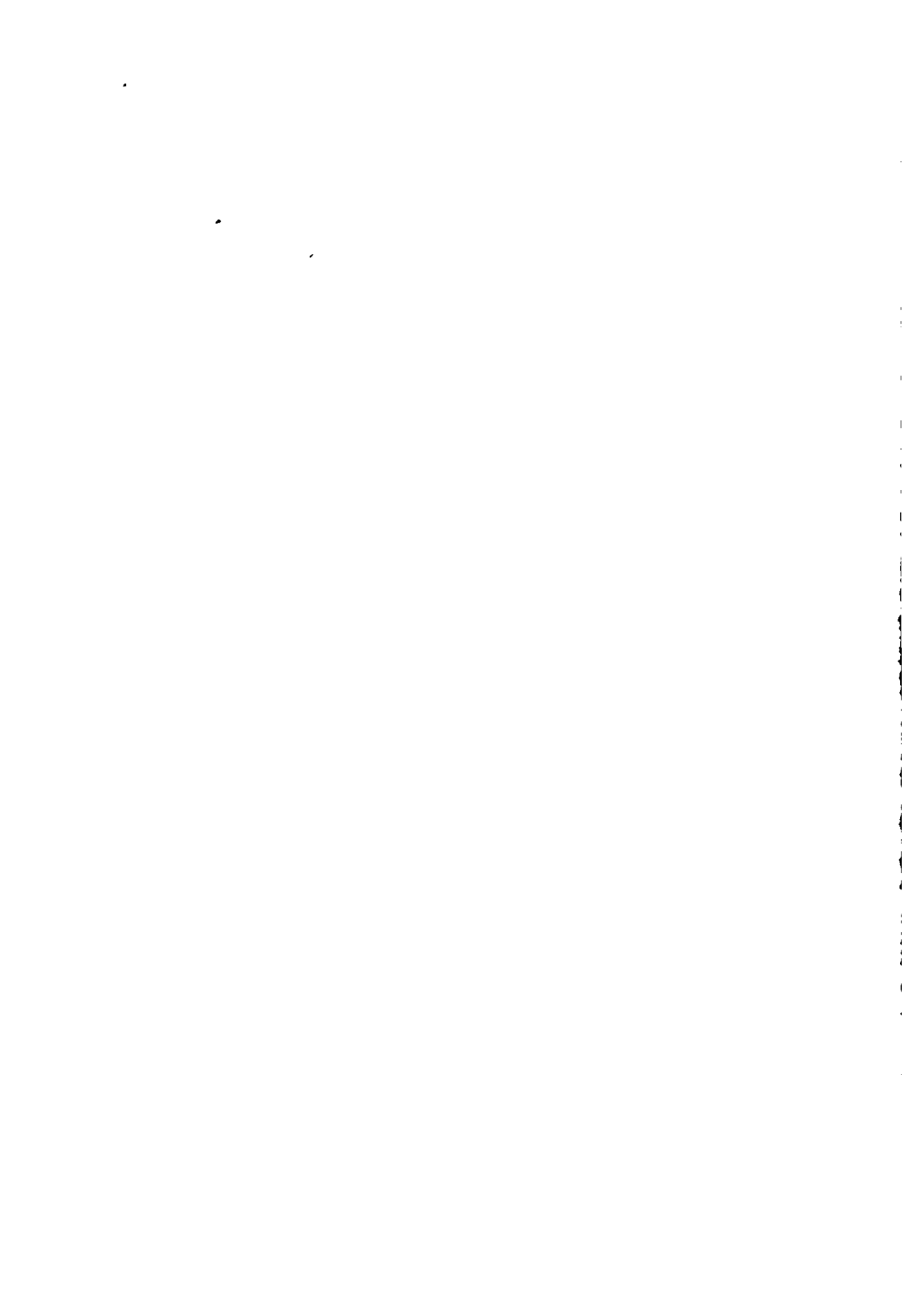
(Vasúti beruházások Algériában a XIX. sz.-ban.)

RHES, 1976: 2. 185–211.

A történészek gyakran állítják, hogy a francia kapitalizmus elhanyagolta a gyarmatbirodalmát. Ez a kijelentés a vasúti struktúra kiépítésére is igaz. Ez alól mindössze két kivétel van, Észak-Afrika, különösen Algéria és Indokína.

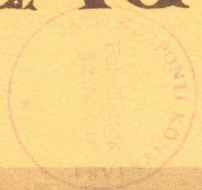

57779

57779

VILÁGTÖRTÉNET

S = 104 825

Föld Globóbisa

179/2

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam.

1979

2. szám.

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,
szerkesztőségi titkár: Bóka Éva

A címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collégiumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.” c. könyv betűmintáinak és földgömbarázolásának felhasználásával készült.

**Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.**

Éves előfizetési díj: 60.— Ft, példányonkénti eladási ár: 18.— Ft.

Index-száma: 25.886

TARTALOM

Kelet–Közép-Európa anyagi kultúrájának történetéhez

Bev. Makkai László	5
B. Krzemienska – D. Třeštk: A koraközépkori állam gazdasági alapjai Közép-Európában	8
Endrei Walter: A posztó ólombélyegek eredetéről	33
Petneki Áron: A lengyel anyagi kultúra történetének első öt köteté	40

A nemzetközi munkásmozgalom kérdéseiről

Bev. Jemnitz János	47
E. Hobsbawm: Megtorpanás a munkásmozgalom fejlődésében	49
M. Johnstone: Az országos baloldali mozgalom Angliában	68

Történetírói arckép

Bóka Éva: Jurij Mihajlovics Szttyeklov (életrajz, szemelvények, bibliográfia)	77
Georges Haupt munkássága (1928 – 1978)	
E. Labrousse: Georges Haupt a nemzetközi szocializmus francia történetírója	93
H. Steiner: Georges Haupt és a munkásmozgalom-történészek nemzetközi ülése	98
G. Haupt: Milyen munkásmozgalom-történetre van szükség ...	100

Dokumentum

César de Paepe levelezéséből	105
------------------------------------	-----

Ismertetések

G. Otruba: A kézműipar és a céhek historiográfiájához a mai Ausztriában	111
---	-----

Bécsi szimpozium Otto Bauerről (Leopold Spira ismertetése) 121

FOLYÓIRATREPERTÓRIUM 1976/II. 127

MAKKAI LÁSZLÓ:

AZ ANYAGI KULTÚRA TÖRTÉNETÉNEK KUTATÁSI PROBLÉMÁI KELET–KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Az „anyagi kultúra” fogalmát a szovjet kezdeményezés alapján mind a francia, mind a lengyel történetírás két irányadó szintézise (F. Braudel: *Civilisation matérielle*, 1967, valamint a nemrég megjelent kollektív mű: *Historia Kultury Materielnej Polski*) egyaránt az anyagi javak társadalmi termelésének, elosztásának és fogyasztásának technikai oldalában, közelebbről a termelőerők fejlődésében, valamint ezek termékei társadalmi felhasználásában jelöli meg. Bár ebben az összefüggésben a figyelem az anyagi javak termelésére és fogyasztására irányul, az anyagi kultúra történetének tudománya mégsem egyszerűen „tárgytudomány”. Középpontjában nem élettelen tárgyak állnak, hanem alkotó emberek, akik társadalmilag kifejlődött ügyességgükkel, tapasztalataikkal és szervezettségükkel készítik és használják munkaeszközeiket, s teremtik, gazdagítják ezekkel életüket. A tárgyak mint az emberi alkotóképesség eszközei és eredményei, mint emberi tartalmak kifejezői és társadalmi viszonyok közvetítői szerepelnek az anyagi kultúra történetében. A „kultúra” szó a „művelés” értelmében kifejezi az embernek a természethez való aktív, alakító viszonyát, míg „művelődés” értelemben egyrészt a természet átalakítása során végbemenő emberi önátalakítást, másrészt az alakítás és az önátalakítás során létrehozott életberendezést jelenti. Ebben a legszélesebb értelemben az anyagi kultúra az anyagi termelés és fogyasztás, s az ezeket összekapcsoló elosztás folyamatainak egysége.

Ahogy történetírásunk a gazdaságtörténetek az elmúlt három évtized során elért – még korántsem lezárt, de jelentős és maradandó – eredményeire ráépül a társadalomtörténet és a művelődéstörténet, úgy válik a történészek számára időszerűvé az anyagi kultúrának egyrészt művelése, másrészt szerkezeti elhelyezése a gazdaságtörténet, a társadalomtörténet és a művelődéstörténet keretei közt. Első pillantásra nyilvánvalónak látszik, hogy a gazdaságtörténethez legközelebb az anyagi kultúra termelési és elosztási vonatkozásai esnek, a társadalomtörténet viszont az osztályszervezet által meghatározott elosztás mellett a fogyasztás is érdekli, hiszen a fo-

gyasztási javak gyakorlati rendeltetésükön túl társadalmi és politikai tartalmakat is hordoznak, sőt formaadásuk által a társadalmi differenciálódás, a presztizs jelképeivé válnak s így a művelődéstörténetet általában, a művészettörténetet pedig külön is érintik. Mindebből az következik, hogy az anyagi kultúra története nem fedi a gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet teljes területét, de nem is csatlakozik hozzájuk velük egyenrangú negyedik tudományágként, hanem a gazdasági, társadalmi és művelődési problémáknak egy sajátos megközelítési módja. Ennyiben talán leginkább történeti néprajznak nevezhetnők, annak tárgyi néprajzi oldalaként, mint ahogyan napjainkban a francia történetírás egyik iskolája az „anthropologie historique” címszava alá sorolja.

Miben áll a gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet problémáinak az a sajátos megközelítési módja, melyet az anyagi kultúra kutatása kínál? Mindenekelőtt e három nagy témakör sajátos összekapcsolását teszi lehetővé. A termelés és a fogyasztás viszonyában egy olyan kölcsönösségre világít rá, amelyet a termelésből kiinduló gazdaságtörténet csak egyoldalúan mutat be. Igaz, a fogyasztás a földrajzi és biológiai feltételek mellett alapvetően a termelő erők és termelési viszonyok dialektikus együttesének függvénye, de az is igaz, hogy mihelyt ezek alapján egy társadalom anyagi szükségletei állandó igényként kialakultak, fogyasztási normák szilárdulnak meg s szerveződnek olyan egységes fogyasztási struktúrává, amely elvárásként jelentkezik a termelés felé. Végül is a társadalmi fogyasztás válik a termelés normájává mindaddig, amíg a történelmi fejlődés meg nem változtatja vagy a termelésnek vagy a fogyasztásnak a normáit. Ez azután a termelési-fogyasztási struktúra belső egyensúlyát megbontva, a társadalmat új normák felállítására kényszeríti. Igaz jó példa erre a magyar nép táplálkozási normáinak történelmi fejlődése. A feketetengeri füves pusztákat folytató Alföld teret adott a honfoglalás előtti pásztorkodás folytatására; ezt a továbbélő állattenyésztést buzdította a XIV–XVI. században a magyarországi ökrök tíz- majd százazeit felvevő nyugateurópai piaci kereslet. Mindez annyira visszaszorította a szántógazdálkodást, hogy nem csupán külkereskedelmünkben hiányzott a XVIII. századig a gabona, hanem a hazai táplálkozásban is jóval kisebb szerepet játszott, mint tőlünk északra és nyugatra. Mivel a kenyérgabona belső és külső kereslete viszonylag csekély volt, nem is vetettek belőle sokat. A kialakult fogyasztási struktúra tehát visszahatólag meghatározta a termelési struktúrát. A földrajzi adottságok megengedték volna ugyan a szántógazdálkodás kiterjesztését, de az csak a XVIII. század derekától kezdve – új igények és lehetőségek létrejöttével – történt meg, akkor viszont

gyors ütemben. A példák szaporíthatók s mind azt igazolják, hogy a település, lakás, öltözködés, táplálkozás, gyógyítás, szórakozás sokszínű együttese egy egységes struktúrát alkot, amelyet a termelés és a fogyasztás kölcsönös egymásrahatása alakít ki.

Míg a termelt és elosztott javak elsődlegesen a társadalom anyagi szükségleteinek felelnek meg s mint ilyenek, a gazdaságtörténeti kutatás területére esnek, addig másodlagosan társadalmi jelentést hordoznak. A település, étkezés, ruházkodás, táplálkozás, testápolás és szórakozás tárgyi eszközei nemcsak a biológiai és társadalmi önfenntartást szolgálják, hanem a társadalmi helyzetet és ambíciót is demonstrálják. E demonstrációnak is van egy formális szabályozórendszere, amely az anyagi kultúra formaadásában nyilatkozik meg mint divat vagy stílus. S ez már a társadalom- és művelődéstörténet területe.

Az anyagi kultúrának fentebb említett két összefoglalása, az egyetemes és a nemzeti közt helyezendő el a kelet–közép-európai régió sajátos problematikája. Erre a regionális sajátosságra már sokszor és sokan rámutattak. Egyik vonása a nemzetközi munkamegosztásban évszázadok során kialakult túlnyomó agrárjelleg, mely állandó ipari importra kényszerítette e táj országait. Az anyagi kultúra kutatásának legfejlettebb lengyel módszerei és eredményei mellett a következőkben a kelet–közép-európai ipar kezdetének sajátosságaira és az ipari import néhány vonatkozására rávilágító tanulmányokat közlünk.

**A KORA-KÖZÉPKORI ÁLLAM GAZDASÁGI ALAPJAI
KÖZÉP-EURÓPÁBAN**

(Részlet a Hospodářske Dějiny 1978. évi 1. számában megjelent
Tanulmányból, 154–178. l.)

A kora-feudális társadalom klasszikus modelljének Engels óta a frank államot tekintették, a történészek ezért eddig annak a bizonyítására törekedtek, hogy a nyugat- és közép-európai fejlődés között lényegében semmilyen alapvető különbség nem volt. Az utóbbi évtizedben azonban ez az álláspont mindinkább háttérbe szorul.¹ Egyre világosabbá válik ugyanis, hogy a nyugati és a keleti kora-középkori fejlődés közt valóban voltak eltérések, sőt az is egyre nyilvánvalóbb, hogy nagyon is alapvető eltérésekről van szó. Legszembetűnőbb és leglényegesebb az, hogy minden szándék és akarat ellenére egyszerűen lehetetlen bebizonyítani, hogy ebben az időben a nagybirtok a nemesség és a nemesség jobbágynak a kezében lett volna.² A forrásokban ugyan találkozunk egy sor függő viszonyban élő emberrel, akiket rendszerint a földdel együtt elajándékoznak. Vagyis ezek az emberek a pusztá szolgánál már többek voltak.³ Amikor viszont azt kutatjuk, hogy kinek a tulajdonában voltak ezek az emberek, csakhamar kitűnik, hogy rendszerint a fejedelem, azaz az állam tulajdonában voltak.⁴ Így könnyen rá lehet jönni arra is, hogy a Přemysl-, Piast- és az Árpád-házi uralkodó nemcsak az ország legnagyobb, hanem tulajdonképpen az egyetlen nagybirtokosa volt. Vajon mint „magánzó”, vagy pedig mint az állam feje és megtestesülése volt az, vagy pedig mint mindkettő, s ha igen, milyen mértékben?

Ezekre és a további kérdésekre még csak keressük a választ. Általánosan elfogadott tény azonban, hogy az uralkodó helyzetének gazdasági meg-alapozottsága és a gazdasági életben elfoglalt helye is a közép-európai térségben, úgy tűnik, sokkal közvetlenebb, mint amilyen az a kora-középkori Nyugat-Európában volt. Közép-Európában az uralkodó (a fejedelem, a király) gyakorlatilag az alapvető gazdasági források, azaz mindenekelőtt a földbirtok és az emberek országrészével korlátlanul rendelkezik. S mindez lényegében egy nagyon szigorú elvek alapján szervezett állam keretén belül zajlik. Ugyanakkor az állam szervezeti és intézményes formái Csehország-

ban éppúgy mint Lengyelországban és Magyarországon nagyon hasonlóak, sőt mondhatjuk azt is, csaknem azonosak.

A közép-európai állam egyik legkorábban felismert jellemző intézményei közül az egyik az ún. várszervezet, azaz a vár, pontosabban a fejedelem (a király) várban székelő tisztviselőire támaszkodó területi, bírói, rendőri és katonai igazgatás.⁵ Tisztviselőkről beszélünk, mert ezek az emberek teljes mértékben az uralkodótól függtek, az uralkodó bármikor leválthatta őket, sőt kinevezésükkor sokszor még társadalmi helyzetüket sem vette figyelembe. Pl. I. István magyar király dekrétumaiból tudjuk, hogy a várispán tisztjét nem szabad személy, „servus” is betölthette.⁶ Ezt a várszervezetet – Lengyelországban a castellania, Magyarországon a megyei várszervezet – így állami területi „köz”-igazgatásnak is tekinthetnénk, amely nélkül egyetlen állam sem képzelhető el és amely épp ezért teljesen érthetően ilyen vagy amolyan formában Európában mindenhol előfordult. A közép-európai várszervezet sajátos vonása éppen a várszervezetnek a várral való következetes, szoros összefonódása, vagyis egy olyan sajátság, amely itt-ott ugyan fel-feltűnt, de mint általános elv, csak a közép-európai kora-középkori államokban érvényesült.⁷ A rendelkezésre álló forrásokból teljesen nyilvánvaló, hogy a várnagy (várispán) hatalma lényegében a vár körzetében élő valamennyi emberre kiterjedt; egy ilyen körzeten belül a 12. század folyamán egyetlen olyan kiváltságos terület sem ismeretes, ahol ez alól a hatalom alól bárki is kivonhatta volna magát. Az egész lakosság – természetesen a szabad lakosságról van szó – valamelyik vár fennhatósága alá tartozott, s ennek a várnak keretében vett részt pl. a háborúban,⁸ a várban fordult meg ügyes-bajos dolgaival, bírósági ügyeivel, a várban vagy a várral összefüggésben végezte a közmunkát (Csehországban „országos robot”) pl. a vár-építkezéseknél, a várak, hidak, utak stb. őrzésénél. Ezenkívül a várba rendszeresen hetenként – eleinte vasárnap: a templomi napokon – feljárt a nép vásárokra.⁹

A lakosságot a várakhoz a legtökéletesebben a magyar állam kötötte. Sőt 1046 körül itt valósították meg először az egész vár-lakosság (cives, civiles, castrenses) összeírását.¹⁰ A lakosságot tizedekre és századokra osztották fel, s ezek élén a „decuriones” és a „centuriones” álltak. Eredetileg ez nyilván katonai szervezet volt (Magyarországon tíz vár-lakos közül egy volt hadba),¹¹ de a szervezet bírói, rendőri és kincstári funkciót is betöltött.¹² Cseh- és Lengyelországban az állam keze nem ért ilyen messzire. A lakosság ezekben az országokban – a magyarországi lakosságtól eltérően – már kivétel nélkül letelepült, ennek következtében elegendőnek bizonyult,

ha a vár kisebb területi egységekre támaszkodik. Lengyelországban egy ilyen várnak alárendelt területi egység szerepét leginkább az „opole” töltötte be, amely már a szomszédsági közösség elvén alapult és természetesen nem egy település, hanem több kisebb területi egység felett gyakorolt hatalmat, s egyben rendfenntartó és kincstári funkciót is betöltött, ezenkívül pedig a települések, területek közötti határvonalak kijelölésénél és általában a vagyonátruházásoknál is fontos szerepet kapott.¹³ Ez az utóbbi funkció a cseh „osada” (vicinatus) esetében is teljesen nyilvánvaló, és ennek rendfenntartó funkciója is teljesen bizonyított, de nem mondható ez kincstári funkciójáról.¹⁴ A tizedes szervezettel Csehországban pl. egyáltalán nem találkozunk, Lengyelországban pedig ennek az elvnek alapján a fejedelmi birtokon dolgozó szolgák csoportjait szervezték.¹⁵

A vár „köz”-igazgatásához szorosan kapcsolódott az egyházi igazgatás. Hogy e két igazgatási forma kölcsönös egymásra hatása milyen mértékű volt, az nagyon jól látható. I. Břetislav cseh fejedelem által 1039-ben kiadott dekrétumokból,¹⁶ amelyek azt bizonyítják, hogy a plébániai körzetek minden bizonnyal egybeestek a várkörzetekkel, hogy a vár plébániai templomba kinevezett papok (archipresbyterek) sokkal inkább a fejedelem, mintsem a püspök tisztviselői voltak, s különben is a püspökről a Přemysl-ház uralkodói azt állították, hogy a püspökök az ő káplánjaik.¹⁷ Az egyházi utasítások és tilalmak (mint pl. az ünnepek és a böjt mindenkor betartása) kihirdetésére mindenkor a fejedelem tekintélye alapján és nevében került sor, s a fejedelem nevében büntették meg az előírások és tilalmak megszegőit. A várpapok a várnagynak csupán jelentették a vétkeseket; a büntetés kiszabása – még a kánoni büntetéseké is! – a várnagy feladata volt.¹⁸ A befolyt bírság aztán mindenkor a fejedelem és a várnagy között oszlott meg. A kereszténységet, amely a nép szemében lényegében mágikus jellegű, többnyire értelmetlen utasítások és tilalmak gyűjteménye volt,¹⁹ nem lehetett másképpen mint az állami apparátus közvetlen és gyakorta igen brutális fellépése révén terjesztetni. Nem csoda tehát az sem, hogy a lengyel fejedelem, Boleslav Chrobry a nagyböjttöt be nem tartó személyeket fogaik kitörésével büntette,²⁰ s hogy a 11. század közepén a nép Lengyelországban, de Magyarországon is elsősorban a fejedelem ellen támadt és lázadt.²¹

Ezekben az országokban a közigazgatás megszervezésének a célja tehát az volt, hogy a lakosság életét a lehető legalaposabban ellenőrizték, de ez természetesen nem jelenti, hogy ezt valóban sikerült is maradéktalanul megvalósítani. A távolieső területeken a vár-igazgatás hatása, elnyomó ereje minden bizonnyal kevésbé volt hatékony, mint a vár közvetlen körzetében,

de hiba lenne a várigazgatást csak egy kezdetleges kizsákmányoló intézménynek tekinteni.²² A várszervezet teljes mértékben rászolgált arra, hogy úgy beszéljünk róla, mint olyan intézményről, amely mögött teljesen nyilvánvaló és körvonalazható osztályozó és rendteremtő szándék húzódott meg. A vár-körzetek határai minden bizonnyal változtak és nem minden esetben, főleg a körzeteket elválasztó erdők, hegyek mentén nem mindig voltak tisztán kivehetők, de teljesen világosak és pontosak lehettek a vár-körzetek határai az egyes várkörzeteket összekötő utak, folyók mentén.²³ Egészen véve ennek az igazgatásnak a hatékonysága valószínűleg az államapparátus szervezettségének fokától és ezáltal az apparátusban részt vevő személyek számától is függött. Viszont ne feledjük: minden egyes tisztviselőt – kezdve a várnaggyal egészen az utolsó erdőkerülőig – eltartani és jutalmazni kellett.²⁴ A fejedelem ezt a kérdést egyszerűen úgy oldotta meg, hogy jövedelmeiből minden egyes tisztviselőnek egy bizonyos részt juttatott. Az egyház esetében ez még világosabb. Már rég bebizonyosodott, hogy az egyházi intézmények a 12. századig sem földbirtokot sem pedig jobbágyot nem kaptak, hanem ők is a fejedelem jövedelmeiből részesültek.²⁵ Amennyiben az oklevelekben ennek ellenére mégis föld, illetve nemcsak föld, hanem rajta élő emberek elajándékozásával is találkozunk, úgy ilyenkor nem magáról a földbirtokról, hanem adóról és szolgáltatásról van szó, amely adót és szolgáltatást az ott élők a fejedelemnek voltak kötelesek beszolgáltatni, s a fejedelem tulajdonképpen ezeket engedte át a kolostornak vagy a káptalannak. A 12. század előtt földbirtokot az uralkodótól, a fejedelemtől a tisztviselők sem kaptak, hanem az egyházhoz hasonlóan ők is csak a fejedelem bevételeiből és jövedelmeiből részesültek.²⁶ Magyarországon pl. a fejedelem jövedelmeinek egyharmada illette a várnagyot.²⁷

Mindez természetesen újabb emberek bevonását és egy újabb szervezet létrehozását jelentette. E szervezet létezésének tényét viszont – a tényleges igazgatási szervezettől, a várszervezettől eltérően – csak nemrég ismertük fel. Tulajdonképpen csak az utóbbi két évtizedben sikerült minden kétséget kizáróan megállapítanunk, hogy a várszervezet mellett (illetve a várszervezettel összefüggésben) az általunk vizsgált közép-európai államokban létezett egy nem kevésbé fejlett és a társadalom életébe ugyancsak alapvetően beleszóló gazdasági rendszer, amely ugyancsak mint közigazgatási rendszer működött.²⁸ Erről a rendszerről mint szolgáltató rendszerről beszélünk, mivel a rendszer tagjait szolgáltatóknak – ministerialisoknak – nevezték. Ezzel egyrészt azt akarták kifejezni, hogy bár kizárólag gazdasági rendszerről van szó, mégsem lehet azt csakis anyagi javakat előállító rend-

szernek tekinteni, mivel ez a rendszer a fejedelem és annak kísérete, a tisztviselők szükségleteinek a közvetlen biztosítására is hivatott volt. A szolgónépek rendszere nem a mezőgazdasági és a kézműipari termékek felhalmozására, hanem az egész államapparátus élelmezésére, ellátására és kiszolgálására alakult. Itt elsősorban tehát „szolgálat”-ról volt szó, amely a nyugati „servitium regis”-hez hasonló, de annál sokkal kisebb és más alapokon létrejött szervezet volt.²⁹

A szolgónépek rendszerének számos nyoma maradt fenn az írásos forrásokban, de a helynevekben is. A cseh-, lengyel- és magyarországi helynevek számottevő hányadát éppen a lakosság foglalkozásából leszármaztatott helynevek alkotják. Ilyen helynevek Csehországban, de a másik két országban is pl. a Vinaře (vinaři = bortermelők), Štítary (štítar = pajzskészítő), Zlatníky (zlatník = aranyműves, aranymosó), Práche (prač = ruhamosó), Psáry (psár = kutyapecér); Hrnčírě (hnčír = fazekas), Struháře (struhař = fafaragó, főleg fatál-készítő), Mydlovař (mydlovař = szappanfőző), Kuchař (kuchař = szakács) stb. Lengyelországban ilyen foglalkozásból leszármaztatott helység-név körülbelül 400 van, Magyarországon is hozzávetőleg ennyi, viszont ennél jóval kevesebb a számuk Csehországban, talán körülbelül 130.³⁰ A történészek először azt hitték, hogy tulajdonképpen olyan falvakról van szó, amelyek a természetes gazdasági fejlődés során bizonyos foglalkozásokra specializálódtak.³¹ Ez a nézet nem adott magyarázatot arra a sok, ma már furcsának tekintett foglalkozásra, mint amilyen pl. a ruhamosás, vagy a kutyapecérség. A történészek csakhamar rájöttek arra, hogy az oklevelekben – igaz, hozzávetőleg csak a 13. századig – hasonló foglalkozások egész csoportjával lehet találkozni, viszont a 13. századi forrásokban ezek a foglalkozások már nem fordulnak elő.³² Az oklevelek mindamellettről is árulkodnak, hogy az azonos foglalkozású emberek a foglalkozásukról elnevezett falvakban laktak. Így például a cseh Svinař faluban (svinář = disznópásztor, kondás) lakott egy „porcarius qui sclauice dicitur zuinar, nomine Vzdicis”.³³ Magyarországon volt egy „terra Halász, ubi quondam castris fuerant piscatores”.³⁴ Lengyelországban pedig „hereditas Luccovo vulgariter nuncupata, que alio nomine Zlotnici (azaz aranyművesek) vocatur ex eo, quod nostri ducales aurifabri olim residerint in eadem”³⁵ fordul elő.

A lengyel oklevélnek ez az állítása egyúttal a szakosodott termelők és szolgák egy másik jellemző vonására is felhívja a figyelmet, nevezetesen arra, hogy ez a nép a fejedelem népe volt. Erre a felismerésre a lengyel történészek csak nemrég jutottak.³⁶ Olyan felismerésről van szó, amelynek a kora-középkori állam gazdasági hátszínháza történetének kutatásánál, egy-

általán a kora-középkori gazdaság értelmezésénél óriási jelentősége van. Ugyanis bebizonyosodott, hogy ezek a népek, akikről az írásos emlékek, források leginkább „ministeriales”-ként (szolgálónépként) szólnak, mindenkor a fejedelem népei voltak, s ha netán az egyház vagy később – egészen kivételes esetben – a nemesség tulajdonába kerültek, az minden esetben – a forrásokból egyébként ez is teljesen világosan kitudnik – a fejedelem adományának a következménye. Tehát ezek szerint a „ministeriales” által nyújtott szolgáltatások, e szolgáltatások csoportja az államnak volt alárendelve, az államot szolgálta. Ezek után, ha még azt is figyelembe vesszük, hogy ezek a „ministeriales” a 13. századi forrásokban már egyáltalán nem szerepelnek, akkor nem marad más hátra, mint megállapítani, hogy létüket éppen a kora-középkori állam tette lehetővé, a kettő szorosan összefonódott, egymással összefüggött. Ezenkívül pedig, ha még arról sem feledkezünk meg, hogy a szolgálónépek csoportjával az Elba-menti szlávok körében (akik a kora-középkorban még nem éltek államközösségben) nem találkozunk³⁷, sőt még a keleti szlávok körében sem, pedig a keleti szlávok állama a közép-európai államokkal egyidőben alakult meg, úgy teljes biztonsággal kijelenthetjük: a szolgálónépek valóban csak Cseh-, Lengyel- és Magyarország területén találhatók és csakis a közép-európai típusú állam létéhez kapcsolódnak. Igaz, a szolgálónépek rendszerével még jóval később is, a 16–17. századi litván³⁸ és a moszkvai államban³⁹ is találkozunk, de itt mindkét esetben teljesen nyilvánvaló a rendszernek Lengyelországból történt importálása.⁴⁰ A Nemanjidák szerb államában ugyancsak ismert volt a szolgálónépek rendszere⁴¹, ami valószínűleg magyar hatás következménye.

Az oklevelekben előforduló foglalkozások és a foglalkozásokat tükröző helynevek rendkívül színes és sokoldalú együttest képeznek. Csehország és Morvaország vonatkozásában az oklevelek 47 féle szolgáltatásról és 48 helynévtípusról tájékoztatnak; a lengyelországi oklevelekben 31 féle szolgáltatást és 48 helynév-típust jegyeztek fel; Magyarország esetében pedig 56 féle szolgáltatásról, de – s ez eléggé meglepő – csak 31 helynév-típusról tudunk.⁴² Ezek természetesen csak tájékoztató jellegű adatok, a problémára vonatkozó eddigi kutatások eredménye; a további kutatások minden bizonyossággal még majd módosítják ezeket a számokat. Az alapvető szolgáltatások köre az itt tárgyalt közép-európai államokban tulajdonképpen azonos, igaz, bizonyos különbségek – az ország adott jellege, földrajzi körülményei következtében – itt-ott fellelhetők. Így pl. Lengyelországban az oklevelek nagyon sok méhészlőről és Magyarországon pedig igen sok kovács működéséről

számolnak be. Lengyelországban sokkal több hód-vadász élt mint Csehországban vagy akár Magyarországon.

A szolgáltatások körét – tisztán formálisan – öt csoportra oszthatjuk: 1. az udvari szolgálónépek csoportja; 2. a vadászattal, 3. az állattenyésztéssel foglalkozó szolgálónépek csoportjai, 4. a bortermelők-szőlőművelők, méhészek, halászok csoportja, valamint 5. a mindenféle kézműves munkát végző népek csoportja. A szolgálónépek egyes kategóriái a forrásokban nagyon egyenlőtlen mértékben kerülnek említésre, ami egyrészt nyilván annak a következménye, hogy egyes szolgáltató foglalkozásokból csak kevésre volt szükség, másrészt pedig annak, hogy bizonyos szolgáltatást nyújtó foglalkoztatottakról – pl. a vadászokról – a fejedelem csak nehezen, illetve nem szívesen mondott le. Talán nem lesz felesleges, ha itt sorra vesszük a kora-középkori állam szolgálónépek rendszerének rekonstruálását lehetővé tevő rendelkezésre álló írásbeli forrásokat. Az elbeszélő források (Csehországban pl. a Kosmas-féle krónika) és törvények (főleg a magyarországi törvények) szinte egyedinek számító adatain kívül a fejedelmi adományokról készült oklevelekről van itt szó. Ezek az oklevelek a szolgálónépek rendszerének korabeli tükörképei, mivel az oklevelekben mindig olyan emberekről van szó, akiktől a fejedelem hajlandó volt megszabadulni és sohasem azokról, akikhez leginkább ragaszkodott, akikre mindenkor a legnagyobb szüksége volt. Ez a tény rendkívül szemléletes formában éppen a vadászok esetében jut kifejezésre. Mind Csehország, Lengyelország, mind pedig Magyarország vonatkozásában tulajdonképpen ez a csoport a legkevésbé figyelemmel kísérendő, s ezt egyébként az irodalom is eléggé egyértelműen alátámasztja.⁴³ Mindamellet teljesen nyilvánvaló, hogy itt – a fejedelem erdő- és vadász-regáléjára való tekintettel – az állam-gazdaság igen fontos részéről, a fejedelem és az uralkodó osztály alapvető lételeméről van szó. A fejedelem csak a legritkább esetben vált meg a nagy becsben tartott vadászaitól és a vadászok adományozására is csak a legritkább esetben szánta rá magát (azokat néha a kolostoroknak, és azoknak is csak kivételes esetben engedte át), egyébként a jobbágy-lakosság vadász-szolgáltatásai (a közvetlen szolgálat és gyakran igen bonyolult adók és szolgáltatások formájában) egészen a késő-középkorig fennmaradtak.⁴⁴

Most pedig a témáról ma rendelkezésre álló számtalan kisebb cikk és tanulmány alapján kísérletet teszünk a közép-európai kora-középkori állam szolgálónépeinek rendszerére vonatkozó eddigi ismeretek rövid áttekintésére és összefoglalására. Ezúttal nem törekszünk a szolgálónépek rendszere számtalan sajátos, különleges vonásának a teljes számba vételére, bár azok

sokszor valóban nagyon érdekesek (ilyen pl. a szolgáló személy szláv elnevezésének a közelmúltban való felfedezése, annak latin jelölése, valamint a szolgálónépek falvainak szláv elnevezése; kialakulásuk különböző változatai; a szolgálónépek rendszere és a fejedelmi udvar egymáshoz való viszonyának a kérdése, illetve annak különböző megnyilvánulási formái stb.), hanem kizárólag a rendszer egyszerű bemutatására törekszünk. A pusztá felsorolás is jól szemlélteti, hogy a szolgálónépek rendszerének a tanulmányozása milyen értékes és hasznos segítséget nyújt a kora-középkori állam érdekeinek – az állam egy igen fontos tevékenységi szféráján, a gazdasági szférán belül történő – felméréséhez és értékeléséhez.

Az udvari szolgálónépek csoportját – mindhárom országban – első sorban a szakácsok és pékek jelentős száma képviselte. Míg Csehországban a szakácsok kivétel nélkül egyenként telepedetek le a falvakban, addig Lengyelországban – és hasonlóképpen Magyarországon is – külön szakács- és pékfalvak alakultak ki. A pékek feladata volt többek között a búza-örlés is, bár ugyanakkor az oklevelekben és a helynevekben molnárokra vonatkozó utalások is gyakran előfordulnak.⁴⁵ A pékekről és a molnárokról oklevelekben ritkán esik szó, ami arra utal talán, hogy a fejedelem ezekről a képzett kézművesekről, fontos szolgáltatást végző emberekről nem szívesen mondott le. Feltétlenül meg kell különböztetnünk őket azoktól a fejedelmi rabszolgáktól, akik a gabona-féléket kézimalmokon őrölték.⁴⁶ Úgy véljük, nem árt megemlíteni, hogy a gabona-örlő vizimalmok, amelyek a 13. század kezdetétől a városokban és a falvakban egyre gyakrabban fordultak elő, a 11. századi Közép-Európában, sőt még a 12. században is igen ritka berendezéseknek számítottak.⁴⁷ A szakácsok szemmel láthatóan nem csak főzték az ételeket, hanem a konyhai személyzettel és szolgálókkal közösen a hentesek feladatkörét is betöltötték. A szolgálónépek között ugyanis nem ismerünk külön hentes-csoportot, bár azt nagyon jól tudjuk, hogy a fejedelem és az uralkodóosztály étkezésében ebben az időben is nagy szerepe volt a húsnak.⁴⁸ Elvértve ugyan, de Csehországban a szolgálónépek egy különleges csoportjával a hús-sózó (salsamentarii) csoporttal is találkozunk. A húskonzerválás a fejedelem udvarában minden bizonnyal nagyon fontos helyet kapott, hiszen a tartósított húsról az udvari kíséret és a várőrség ételmezésénél is szükség volt.⁴⁹

A serfözéssel – a kora-középkorban egyik legelterjedtebb ital-féleség előállításával – a serfözők foglalkoztak. A rájuk vonatkozó meglévő cseh forrásanyag sajnos nagyon kevés adatot szolgáltat a kutatók számára; Magyarországon viszont ismert a malátafőző- és komlótermesztő szolgálónépek

csoportja is.⁵⁰ Kétségtelen, Lengyelországban is létezett serfőző szolgálónép, ennek ellenére mégsem eléggé meggyőző az a K. Buczek által képviselt nézet, hogy ezt a csoportot Lengyelországban latinul „lagenarii”-nak nevezték.⁵¹ Az udvari szolgálónépekre vonatkozó forrásokban (és helynevekben) ezenkívül a leggyakrabban a fűtőkkel (calefactores stube) és ruhamosókkal (ablutores vestimentorum) találkozunk – ezek a cseh „pomizi” = pomyjci = mosók. Úgy látszik a szolgálónépeknek ez a csoportja a várak közelében fekvő falvakban telepedett meg, hiszen foglalkozásuk szempontjából ezek voltak a legjobb helyek.⁵² A várakban dolgozó szolgáló népek csoportja különben valóban igen sokrétű volt. Néhány példa az egész kérdés-kört teljesen nyilvánvalóvá és érthetővé teszi. Csehországban pl. létezett egy olyan csoport is, amely az „udvarnak nap-mint nap köteles volt szolgálni”,⁵³ Magyarországon pedig tudomásunk van olyan szolgálónépekről, akik feladata a fejedelem és a hivatalnokok szórakoztatása volt, ezek voltak az igricek – ioculatores,⁵⁴ sőt a soknemzetiségű Magyarországon ezenkívül még fordítók, tolmácsok is találkozunk, ezek a csehországi határvidékek környékén is ismertek voltak.⁵⁵

A fejedelmi vadász-szolgálónépek csoportjára vonatkozó adatok sajnos nagyon gyérek, ebben nyilván a már fentebb említett okok játszottak közre. Ennek ellenére a fennmaradt forrásanyag alapján, s a középkorba mélyen belenyúló hagyományok alapján teljes biztonsággal állíthatjuk, hogy a vadász-szolgáltatás igen jól szakosodott foglalkozás volt már a kora-középkorban is. Külön beszélhetünk solymászokról, héjászokról, hódászokról, vadászokról, lövészekről, sőt külön csoportot alkottak a hálóval vadászók, illetve a madarászok stb.⁵⁶ A forrásokban elsősorban a kutyapecérek (caniductores, custodes canum) szerepelnek, ők a fejedelem kutyáit gondozták. Ennek nyomát Csehországban számos helynév is őrzi (pl. a Psáry, Psáře és ehhez hasonló helynevek), sőt a három közép-európai állam mindegyikében az egész ország területén szétszórva megtalálhatók ezek a helynevek.

A fejedelem udvarában élő állattenyésztő szolgálónépek körében ugyancsak jelentős volt a szakosodás. A fejedelem udvarában a legfontosabb helyet nyilván a lótényésztés, a fejedelem méneseinek a gondozása kapott, s ez érthető is, hiszen a ló a kora-középkorban nemcsak jelentős vagyont képviselt, hanem a lovas-had az állam fegyveres erejének nélkülözhetetlen eleme volt. Ez a szolgáltatás az írásos forrásokban és a helyneveknél igen gyakran és a legkülönbözőbb formában fordul elő. A forrásokban szó van kancápolókról, lócsiszárokról, lovasokról, még csikópásztorokról is (Csehországban pl. van egy Hřebečniky = Csikófalva nevezetű helység is) stb. A szol-

gálónépeknek ezt a csoportját rendszerint a ménessel együtt adományozták, de joggal feltételezhető, hogy a fejedelem udvarában élő szolgáló-népek más csoportjához hasonlóan ezeket is azzal a földdel együtt ajándékozták el, amelyen éltek (szó szerint lefordítva: földdel együtt, amelyen ültek – csehül: seděti na půdě). Mindhárom országban egy sor olyan falu is volt, amelynek neve a ló, a kanca és a csikó tenyésztéséhez kapcsolódott, ez viszont feltételezi a pásztoroknak falvakban való tartós letelepedését.⁵⁸ A fejedelmi udvar szarvasmarha-állományát a gulyások (vaccarii, buccularii) legeltették, a disznók legeltetésével a kanászok foglalkoztak. Az oklevelekben ezekről a szolgálónépekről sajnos nagyon kevés adat van, viszont e népek foglalkozásából leszármaztatott falu-elnevezések gyakran és nagy számban fordulnak elő mindhárom országban.⁵⁹

A szőlő-, illetve bortermelő, halász és méhész szolgálónépek csoportjára vonatkozó adatok viszont igen gyakran szerepelnek az írásos forrásokban, sőt ezeknek a foglalkozásoknak az elterjedését a helynevek alapján is jól nyomon tudjuk követni. Ami a szőlő-, illetve a bortermelőket illeti, talán gyakorlati értéke van annak a felismerésnek, hogy az egyházi intézmények pl. Csehországban a maguk szőlő- és bortermelő szolgálónépét az uralkodótól kivétel nélkül mindenkor adományban kapták. Ez viszont már elég komoly indok annak a rég érvényben lévő álláspontnak a revidálására, mely szerint a szőlő-, illetve a bortermelés meghonosítása Közép-Európában az egyházhoz fűződik, azért, mert az egyház istentiszteleti céljait szolgálta.⁶⁰ Sőt a rendelkezésre álló cseh és lengyel forrásanyagból még az is teljesen világos, hogy a kora-középkorban a szőlő- és bortermelők nagyon becses és megbecsült szakemberek, s emellett többnyire idegen származásúak voltak, Lengyelországban minden valószínűség szerint a mediterrán területről, Csehországba pedig Magyarországról jöttek.⁶¹

A fejedelmi udvarhoz tartozó méhészek szolgáltatását legjobban a lengyelországi források mutatják be, s ott ez a fennmaradt helynevekben is jól tükröződik: Bartodzieje, Bartniki (lengyelül: bartnik = méhész).⁶² Ebből a foglalkozásból leszármaztatott helységnév Csehországban csak nagyon ritkán fordul elő (így pl. Morvaországban a Včelary falu – včela = méh), bár ettől függetlenül a méhész szolgálónépek tevékenysége (custodes apum, mellifices, mellis solutores) Csehországban jól ismert. Az adománylevelekben a méhészeket is mindig azzal a földdel együtt említik, ahol éltek, s a mézen kívül, amit a fejedelmi udvarba hordókban juttattak el, úgy tűnik, hogy viaszt is szolgáltatottak.⁶³

Talán leginkább a halászzal foglalkozó szolgálónépek munkája sza-

kosodott. Az adománylevelek tanúsága szerint a halászokat nemcsak a földdel, hanem a folyószakasszal együtt adományozták, amelynek közelében éltek és dolgoztak. Ebbe a csoportba nemcsak az egyszerű halászok, hanem pl. a pisztrángosok (Csehországban ezeket „pstruzniky”-knek, Lengyelországban „pstrazniki”-nek nevezik), sőt valamiféle „ministeriales aquarii”-k is tartoztak, ezekkel függ össze Csehországban a Voděradý és ehhez hasonló nevű községek elnevezése.⁶⁴

A fejedelmi udvar szolgálonépei között kétségtelenül a legszínesebb és legváltozatosabb a fejedelmi kézműves szolgálonépek csoportja volt. A lengyel irodalomban ezzel kapcsolatban olyan nézettel is találkozunk, hogy éppen a bányászok és molnárok tevékenységére való tekintettel célszerűbb lenne „ipari” szolgáltatásról beszélni.⁶⁵ Véleményünk szerint azonban nem árt, ha itt a kora-középkori kézműves termelés két nagyon jelentős kérdésére hívjuk fel a figyelmet. A két kérdésnek tulajdonképpen azonos a nevezője: a fejedelmi udvar kézműves szolgálonépe és általában a középkori kézműipar, kézműves mesterség viszonyáról van itt szó. A kora-középkori gazdaságnak ezt az alapvető kérdését néhány kutató gyakorlatilag nem akarta észre venni, ugyanis nem voltak hajlandók elismerni, hogy a fejedelmi udvarhoz tartozó kézművesek és a „szabad” középkori kézművesek között bármiféle különbség is lenne.⁶⁶ Viszont a kora-középkori szolgálonépek rendszere, s egyáltalán a kora-középkori állam fejlődése kérdésével behatóan foglalkozó kutatók számára ma már teljesen világos, hogy a kézműves termelés fejlődését a korai és a fejlett középkor fordulóján már nem a fejedelmi szolgálonépek rendszerének a léte motiválta és befolyásolta, s hogy ez a fejlődés nem a szolgálonépek rendszere keretén belül ment végbe. S bármennyire fontos és jelentős is e kézműves szolgálonépeknek a kora-középkori gazdasági életében betöltött szerepe — korlátai ellenére a termelésben való részesedését nem szabad lebecsülni — mégis meg kell állapítani: a fejedelmi udvar kézműves rétegében nem szabad azt a tényezőt látni, amely a középkori kézművesség — mint termelési ágazat — fejlődését alapvetően befolyásolta volna. A kora-középkori állam a maga „kézműves termelési szektorával” csak néhány sürgető és alapvető szükséglet kielégítését kívánta megoldani.

Az oklevelekből nagyjából az tűnik ki, hogy a fejedelmi adományok tárgyát jobbra egyes személyek, egyének képezték és csak kivételes esetben fordult elő, hogy a fejedelem több azonos foglalkozású kézművest adományozott el. A helynevek ugyanakkor a szolgálonépek falvainak a létezését támasztják alá, vagyis a kézműves termelés bizonyos koncentrációjáról

tanúskodnak. Természetesen mindkettőt jól összhangba lehet hozni, az egyházi intézmények, szervek részére nyújtott adományok (ez a leggyakoribb eset) leginkább valóban egyes személyeket érintettek, s a fejedelem udvarában folyó kézműves termelést viszont már sokkal koncentráltabb formában kellett megszervezni.

A fém-feldolgozó és fém-megmunkáló kézműves foglalkozások közül elsősorban az igen tekintélyes számú kovácsot (fabri) kell megemlíteni, akik a szolgáltató falvakban, de a várak alatt is megtelepedtek. A kovácsok részére a nyersanyagot az ércbányászok termelték, az ércet pedig a kohászok (ferrari) dolgozták fel. Ezek a foglalkozások, szolgáltatások ugyancsak szembetűnő és számottevő nyomot hagytak a helynevekben.⁶⁷ Meglepő viszont a fém-feldolgozó csoporton belül az, hogy a fegyver-készítő kézművesek nincsenek különösképpen kiemelve; ezek közül tulajdonképpen csak a pajzs-készítők az ismertebbek, akik a cseh források alapján ítélve az udvar pajzs-szállítói voltak.⁶⁸

A fa-feldolgozó, fa-megmunkáló kézművesek közül első helyen kétségkívül az ácsokat (carpentarii) kell megemlíteni, akiket az uralkodó szintén rendszerint földdel együtt adományozott el. A források ugyanakkor sok esztergályost (soustružník = tornatores) említenek; közülük is sokan külön válfajt képviseltek pl. a tál-, csésze-, pohár- stb. készítők, akik — és itt megint csak a cseh forrásokra támaszkodunk — évente bizonyos meghatározott számú edényt voltak kötelesek az udvarnak beszolgáltatni.⁶⁹ Ezek közé a fa-feldolgozó kézművesek közé sorolhatók a szekér-, a kerék-, illetve a szánkó-készítő kézművesek, Lengyelországban ezeken kívül pedig még a folyami és talán a tengeri hajó-készítők, valamint a gyanta, szurok és kátrány-készítők is.⁷⁰

Az oklevelekben gyakran előforduló „sutores” gyűjtő elnevezés mögött sokszor nagyszámú, jelentős mértékben szakosodott, általában a bőr-kikészítéssel és -feldolgozással foglalkozó kézművesek rejtőztek. Ezek közül kerültek ki a cserzők, vargák, csizmadiák és szűcsök, akik még aszerint is elkülönültek egymástól, hogy melyik kézműves milyen bőrral dolgozott.⁷¹ Mindez azonban még távolról sem meríti ki a fejedelmi udvarnak dolgozó kézművesek felsorolását, ugyanis a helynevek közt még egy egész sor más foglalkozással is találkozunk, pl. szappanfőzőkkel és méregfőzőkkel, akik közül az utóbbiak a nyíl-hegyek mérgezésével is foglalkoztak, vadászatok, sőt a háború céljára.⁷² A kézműves foglalkozások közül rendkívül elterjedt volt a fazekasság, s ennek nyomai a helynevekben szintén jól mutatkoznak.⁷³

Ez az általános áttekintés is végeredményben világosan bizonyítja,

hogy a szolgálonépek rendszerének a fejedelem, a király sokrétű és gyakran meglehetősen sajátos szükségleteinek a kielégítését kellett biztosítania. Mindmáig vitatott kérdés azonban, hogy a szolgálonépek rendszerének vajon valóban csak az uralkodót és udvarát kellett szolgálnia, s az kizárólag a fejedelem „magán” vállalkozása volt-e, vagy pedig az egész államapparátus, azaz elsősorban a várak tisztviselőinek szolgálatában állt. Másképpen kifejezve, vajon arról van szó, hogy a szolgálonépek rendszere a fejedelem magánbirtokának a szolgáló-rendszere volt (s ennek központjai a fejedelmi udvarházak voltak), vagy a szolgáló népek rendszere általában véve az állam közigazgatásával fonódott össze, azzal az igazgatással, amelynek központjai a várak voltak. Ezzel függ össze egyébként az a kérdés is, hogy honnan, a lakosság mely rétegei köréből kerültek ki a szolgálonépek: a várigazgatás alá tartozó szabad lakosság köréből, vagy pedig a fejedelmi nagybirtokokon dolgozó rabszolgák soraiból?

Erre a kérdésre a lengyel és a cseh forrásokból egyértelmű választ nem kapunk, ugyanakkor viszont a magyar források meglehetősen világos feleletet adnak. Az utóbbiakból megállapítható egyrészt, hogy a szolgálonépek az udvarhoz kapcsolódtak, s elnevezésük: az „udvarnok” is innen származik (azaz a gazdasági udvarhoz tartozó emberekről van szó),⁷⁴ másrészt viszont igen gyakran találkozni olyan információval is, hogy az eladományozott vagy más címen említett szolgáló népek egy bizonyos várhoz tartoztak. Egyébként a szolgálonépek kérdésének kutatása során Csehországban is hasonló felismerésre jutottunk, nevezetesen: a szolgálonépek Csehországban is egyaránt tartoztak fejedelmi udvarházak és várak fennhatósága alá.⁷⁵ Az udvarházak viszont mind Csehországban mind pedig Magyarországon – s ez meggyőzően bizonyítható – a fejedelmi nagybirtok központjai voltak.⁷⁶ Lengyelország esetében már nem mondható ilyen egyértelműnek a helyzet, éppen ezért ebben a kérdésben Lengyelországban két egymással szembenálló nézet alakult ki: K. Buczek nézete,⁷⁷ aki a szolgálonépek rendszerét kizárólag az udvarhoz és a fejedelmi nagybirtokokhoz köti, illetve Modzelewski nézete, aki a szolgálonépek rendszerét a vár-igazgatás elválaszthatatlan részének tekinti.⁷⁸

A magyar (és a cseh) helyzet viszont azt mutatja, hogy az igazság valahol a két nézet között van. Mindenekelőtt nem kételkedhetünk abban, hogy a fejedelem saját, a várnép földjétől különálló és a fejedelmi udvarházak körül elterülő nagybirtokokkal rendelkezett. A legrégebbi cseh adománylevelek egyikében, az úgynevezett Stará Boleslava-i káptalan alapító oklevelében – megalapítása I. Břetislav cseh fejedelem nevéhez fűződik (1046-ban) –

a káptalannak adományozott tizedekről olvashatunk, amely tizedeket a jövőben a káptalan a két leggazdagabb cseh vár-körzettől, a Žatec-i és a Litoměřice-i vár-körzettől kapja.⁷⁹ „Per rura quoque ad predictas urbes pertinentia, ubi-cunque dominica exercentur aratra, decimum manipulum et omnium animalium, tam maiorum, quam minorum, que per eadem rura aluntur, decimam. Quae vero sunt harum urbium, tam in longitudine, quam in latitudine, dimensa in hospitem rusticorumque turma, decimam urnam mellis tributique pacis decimum denarium...”⁸⁰ A várakhoz tartozó összes föld itt lényegében két kategóriára oszlik, a „dominica aratra”-ra, azaz fejedelmi birtokra és a „rustici”-ra, valamint a „hospites” földre, amely a várakon belül élő szabad nép kezében volt.⁸¹ Ugyanis Csehországban a „tributum pacis”-nak, Magyarországon a „liberi denarii”-nak, s Lengyelországban a későbbi forrásokban a „powolowe”, „poradlne” vagy „podymne”-nak nevezett adót⁸² csakis a szabadok fizették. A gabona-termeléssel és a „kis- és nagy” állatok tenyésztésével foglalkozó fejedelmi nagybirtokra másrészt úgy tekintettek, mint a žateci és a litoměřicei vár tartozékára, ahol e gazdaságok hozamáról ugyancsak valamilyen kimutatást kellett vezetni. Ezt a tizedet a káptalan ugyanis a várakban lévő fejedelmi magtárakból és istállókból kapta, tehát onnan, ahol egyébként az adókból befolyó jövedelmeket is tárolták, valamint a fejedelmi „cellarü”-ba adó-formában begyűjtött mézet is raktározták.⁸³ S ez másképp nem is lehetett, hiszen gyakorlatilag lehetetlen lett volna Žatec és Litoměřice körzetében lévő nyilván nem kis számú udvarháztól a termékek egy tizedét külön-külön beszedni. Egy ilyen fejedelmi termény-magtárról, illetve istállóról viszont meglehetősen pontosnak mondható ismereteink vannak. Ez az Ohře folyó mentén elterülő Radonice-i udvar, amelynek területén nagyon gazdag és dús legelők voltak.⁸⁴ Az udvarhoz hat közvetlen közeli és egy távolabb fekvő falu tartozott, amelyek egytől-egyik a Bilině várhoz vezető út mentén alakultak. Ezek a falvak minden bizonnyal főleg gabonatermeléssel foglalkoztak, s a központi udvarházban egy nagyon jól berendezett és felszerelt istálló volt. Az állomáson 12 kanca-pásztor, 10 tehénpásztor (a családdal együtt) élt; a mezőgazdasági eszközöket az ott lakó kovács készítette és javította, ezenkívül volt itt egy varga is, aki valószínűleg a levágott állatok bőrének a feldolgozásával is foglalkozott, sőt az udvarban ezenkívül éltek még faedény-készítők (főleg fatálkészítők) is. Maga az udvarház egy rendkívül fontos, a Prágából az ország északi határai felé vezető út mentén állt, így utazásai során valószínűleg maga a fejedlem is gyakran megfordulhatott itt, másrészt ez az udvar nagyon fontos ló- és marha-tenyésztő központ is volt, hiszen a fennmaradt forrás szerint itt

sok lovat és marhát tenyésztettek. Igaz, az egyes udvarházaktól kapott adomány csekély volt, de mindig ügyeltek arra, hogy az udvarházakból az egyházi intézményeknek továbbított tizedek, adományok körül minden a lehető legnagyobb rendben legyen. A prágai břevnovi kolostor pl. két gazdasági udvar termékei után kapta a tizedet, egyrészt Prágából, másrészt a Prágától néhány kilométerre fekvő másik gazdasági udvarból is.⁸⁵

A várak tehát lényegében olyan helyek voltak, ahol mind a várnéptől beszedett adókat, mind pedig a várak körül elterülő, s a fejedelem tulajdonában lévő gazdaságokban megtermelt termékeket felhalmozták. A szolgálónépek a várak és az udvarházak környékén telepedtek le — s ez a tény mind Csehország mind pedig Magyarország vonatkozásában teljesen nyilvánvaló. Ez azt jelenti, hogy a szolgálónép a várakat és az udvarházakat egyaránt szolgálta. Ezenkívül Csehországban a fejedelmi udvarházak közelében igen gyakran várakkal is találkozunk, igaz ezekről a várakról a rendelkezésre álló írásos források mélyen hallgatnak, pedig e várak 10–12. századi létezését a régészeti ásatások már bebizonyították.⁸⁶ E várak funkciója ismeretlen, de minden bizonnyal fejedelmi várak voltak, mert a fejedelem vár-regáléja csaknem korlátlan volt. Itt azonban még egy másik figyelemre méltó tényről sem szabad megfeledkezni: a 12. században a béke-adót (daň z míru — tributum pacis) nemcsak a várkörzetekben, a „civitates”-ben, hanem a vár-igazgatás központjául nem szolgáló várakban is szedték, sőt azokban a „tartományok”-ban is, amelyek elnevezésüket nem várak, hanem területek alapján kapták.⁸⁷

Mindez viszont ellentmond annak a Modzelewski-féle elképzelésnek, hogy a gazdaság és a „köz”-igazgatás teljesen azonos volt, s hogy a szolgálónép kizárólag a várnagyi várakhoz tartozott. Bizonyos, hogy létezett királyi nagybirtok, melynek szervezeti egységei az udvarházak voltak és a fejedelmi nagybirtokot döntő mértékben a fejedelmi — királyi — szolgálók művelték. Ugyanakkor valószínűnek látszik, hogy a szolgálónép a várakon kívül az udvarházakban is tevékenykedett, s ez azt jelenti, hogy a szolgálónép a királyi — fejedelmi — nagybirtokhoz és a várrendszerhez egyaránt tartozott, a várrendszerrel és a fejedelmi nagybirtokkal szorosan összefonódott. A várrendszer elsőrendű feladata volt a népet engedelmisségre kényszeríteni, katonailag megszervezni, az adókat, illetékeket s a szolgáltatásokat folyamatosan behajtani. Ha ennek a feladatnak és elvárásnak a várak nem tudtak megfelelni, akkor a királyi nagybirtokok központjául szolgáló udvarházakat is igénybe vették.

Nyilván ugyanez az elv érvényesült a szolgálónép toborzásánál is. Modzelewski szerint a szolgálónép a várak szabad lakossága köréből került

ki. Ez a fejedelem által valamennyi kötelezettség alól felmentett réteg a felmentés fejében „szolgálat”-tal tartozott.⁸⁸ Ezt az állítást azonban egy egész sor rendelkezésre álló adat cáfolja, amelyek a szolgálónép függő, nem szabad eredetét támasztják alá. Erre a kérdésre a legrégebb, eredetiben fennmaradt és korábban már említett litoměřicei várban alapított káptalanra vonatkozó alapítólevél (a káptalant 1057-ben II. Spytihněv alapította⁸⁹) is egyértelmű választ ad. A fejedelem itt „deo omni arte ab omnibus suis civitatibus, sicut ad principis decet ministerium, de familia destinavit virum cum uxore et filiabusque ad unamquamque artem pertinentem.” Ezeket „ab omnibus terrenis negociis”-tól kellett felszabadítani „preposito et fratribus eiusdem ecclesie cuncta facere necessaria”. Körülbelül száz évvel később ezt az oklevelet feljegyzések alapján átirták, s az új szöveg már a „ministerialis”-ok egész sorát említi, akik közül néhányan a Litoměřice környékén fekvő falvakban és más várak körzetében telepedtek le; a többiek pedig a litoměřicei vár aljában elterülő Zásada nevű település területén állapodtak meg. Itt telepedett le a templom harangozója és három, földbirtokkal rendelkező szőlőtermelő is. Ezenkívül az oklevélben szó van még földbirtokkal nem rendelkező vargákról, „fehér” és „fekete” szücsökről, kovácsokról, ácsookról, halászokról, méhészekről, szakácsokról, pékekről, molnárokról és lovászokról. Az oklevél világosan kimondja, hogy a vargákon kívül mindenkinek földbirtoka is volt (vagyis a „földön ültek”).⁹⁰

Az eredeti oklevél-szövegnek az a megjegyzése, hogy a fejedelem a „ministerialis”-okat „de familia”, azaz a nem szabad cselédség közül adományozta, nyilván nem egészen pontos. A „familia” mindenkor a tényleges cselédséget jelentette, azokat, akik közvetlenül az udvarházban dolgoztak és saját földdel nem rendelkeztek (vagyis nem ültek a földön). Ezek közül valószínűleg „ministeriálisok” csak azok lettek, akik Zásada-ban telepedtek le és így földdel nem rendelkeztek, viszont a „ministeriális”-ok nagyobbik része, tehát azok, akiket a fejedelem a falvakhoz tartozó földekkel együtt adományozott, nyilván eredetüket tekintve egészen mások voltak. Az sem kizárt, hogy személyi függésben nem lévő szabad fejedelmi parasztokról, a várnéphez tartozókról volt szó.

A szolgálónépeknek ezt a kétféle eredetét egyébként a magyar források nagyon világosan bizonyítják. A szolgálónép Magyarországon a fejedelmi – királyi – nagybirtokokon dolgozó rabszolgák és a várnép köréből kerültek ki.⁹¹ Modzelewski elképzelése tehát csak abban az értelemben helytálló, hogy a szolgálónépek összlétszámán belül valóban a személyi függésben nem lévő, személyileg szabad emberek voltak többségben. A szolgálónépek lét-

száma ugyanis túl magas volt ahhoz, hogy közöttük az ország lakosságának csak elenyésző töredékét kitevő rabszolgák legyenek túlsúlyban.

A szolgálonép társadalmi helyzete mindenesetre kedvezőbb volt mint másoké. Igaz ugyan az is, hogy a szolgálonépek valamennyi országban foglalkozásokhoz kötődtek, ami egyben a földhöz való kötődésüket is jelentette és elköltözésüket lehetetlenné tette, mégis a fejedelemmel és annak tisztviselőivel való gyakori kapcsolatuk, ezek szolgálata társadalmi felemelkedést jelentett számukra.⁹² Mivel a szolgálonépet, mint társadalmi csoportot sem a szabadok, sem pedig a személyi függésben élők közé nem lehet sorolni, nyilván azért került sor olyan kompromisszumra, mint amilyent Magyarországon I. István király dekrétuma jól kifejez (I. II. c. 21): „Si quis illorum qui vulgo uduornich vocatur furtum commiserit, lege liberorum diiudicetur, testimonium autem eorum inter liberos non recipiatur”.⁹³

A szolgálonépek rendszerén belül azonban ezek az aspektusok másodrendűek voltak. A szolgálonépek rendszere alapvető és eredeti jellege a gazdasági jelleg volt, s a szolgálonépek legszembevetőbb közös vonása mindhárom országban az, hogy néhány jelentéktelen kivételtől eltekintve parasztok voltak és maradtak, s az uralkodó szolgálatára – közvetlen munka vagy pedig termék formájában – munkájuknak csak egy részét fordítják. A litoměřicei káptalan szolgálonépe pl. hetenként egyszer járt fel a várba a szolgáltatási kötelezettségeknek eleget tenni,⁹⁴ mások – főleg a kézművesek – szolgáltatásainak mértékét és tárgyát egy évre előre meghatározták.⁹⁵ Az állam léte alapvető gazdasági problémájának ez tehát nemcsak rendkívül egyszerű, hanem hatékony megoldását is jelentette.

JEGYZETEK

1. *D. Třeštlík*: K sociální struktúře premyslovských Čech. ČSČH 19, 1971, 537–577. p. *R. Nový*: Přemyslovský stát v 11. a 12. století. Praha 1972. E két munkával szemben a korábbi felfogást védelmezi (de valójában le is mond róla). *Z. Fiala*: O vyjasnění pojmu v marxistickém starších českých dějin. ČSČH 20, 1972, 234–244. p. Ehhez hasonló vita Szlovákiában. *M. Kučera* és *P. Ratkoš* között folyik. *M. Kučera* Problémy vzniku a vývoja feudalizmu na Slovensku c. tanulmányában (HČ 22, 1974, 541–564. p.) többek között a szovjet és a kelet-német történészek körében folyó hasonló vitáról is áttekintést ad; *uő*: Geneza štátu a feudálnej spoločnosti na Slovensku ve svetle novšej slovenskej historiografie, 1960–1975. HČ 25, 1977, 1. sz. V.ö. *P. Ratkoš* HČ 24, 1976, 4. sz. és HČ 25, 1977, 1. sz. A lengyel történészek közül ezt az új álláspontot főleg *H. Lowmianski* tette magáévá, s nézeteit terjedelmes, de igen megtévesztő címet viselő munkájában fejti ki: *Poczatki Polski I–V.*, Warszawa 1963–1973.

- A munka a valóságban az egész közép- és kelet-európai szlávok 2–20. századi történetét is felöleli. Lásd még: Przemiany feudalne wsi polskiej do 1138 c. cikkét, PH 45, 1974, 437–463. p. Hasonló nézetet vall *A. Gieysztor*: En Pologne médiévale: problèmes du régime politique et de l'organisation administrative du Xe siècle. *Annali della Fondazione Italiana per la storia amministrativa* 1, 1964, 135. sköv. p.; *K. Modzelewski*: Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X–XIII. wieku, Wrocław 1975, uő: The System of the *Ius Ducale* and the Idea of Feudalism. *Quaestiones Medii Aevi* 1, 1977, 71–99. p.; uő: Dziedzictwo plemienne w ustroju Polski piastowskiej. *KHKM* 23, 1975, 351–383. p., továbbá *S. Russocki*: Kształty feudalizmu PH 64, 1973, 152–159. p.; uő: Spory o istotę i genezę feudalizmu europejskiego. *KH* 77, 1972, 404–412. p. A magyar történetírás területéről különösen figyelemre méltó a nyugati és a közép-európai fejlődés összehasonlítására tett igen komoly ismereti alapokon nyugvó kísérlet, *Makkai László*: Les caractères originaux de l'histoire économique et sociale de l'Europe orientale pendant le Moyen Age. *Acta Historica* ASH 14, 1970, 3–4. sz. A magyar történetírás uralkodó tendenciája még mindig a „nomád” („ázsiai”) feudalizmus és I. István király korában kialakult államforma közötti folytonosság keresésének szándéka. Vö. *Bartha Antal*: A IX–X. századi magyar társadalom. Bp. 1959.; uő: Hungarian Society in the 9th and 10th centuries, Budapest, 1975.; uő: A kelet-európai és belső-ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai, Századok, 97, 1963, 262–292. p. és 503–527. p.; *Györffy György*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről, Budapest, 1959.
- Meglehetősen részletesen fejtegette ki ezt *H. Lowmianski*: Poczatki Polski III. i. m. 490. sköv. p., ahol a kérdéssel kapcsolatban igen gazdag irodalmi áttekintést kapunk.
  - F. Graus*: Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské I. Praha 1973. 310. p.
  - Ld. a 11–12. századi cseh oklevelekben szereplő eladományozott személyekről készült összefoglaló kimutatást u. o. 298–301. p., amelyből világosan kitűnik, hogy személyeket mindig a fejedelem adományozta.
  - Mindhárom ország vonatkozásában nagyon részletes irodalmi áttekintést, összefoglalást ad *T. Lalik*: Organizacja grodowo-prowincjonalna w Polsce XI. i początków XII. w. In: *Studia z dziejów Osadnictwa* 5, 1967, 5. p. 1. j.
  - I. István király dekrétumai, I. II., 16. c.: „Si quis servorum curti aut civitati preficitur, testimonium eius inter comites recipiatur”. (ed.: *Závodszy L.*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és szinati határozatok forrásai, Budapest 1904, 155. p. A források közreadója itt a „servorumot” helytelenül „seniorum”-ra javította. Vö. *M. Kučera*: Die Struktur der Bevölkerung in der Slowakei im 10–12. Jahrhundert. *Studia Historica* 4, 1966, 25. p.
  - A. Gieysztor*: Kasztelanowie flandryjscy i polscy. Zagadnienia porównawcze. In: *Studia historyczne. Księga jubileuszowa St. Arnolda*. Warszawa 1965. 97–107. p. c. munkájában Flandriában és Burgundiában ugyancsak meglévő hasonló várszervezetre hívta fel a figyelmet. Az egész kérdés alapos, számos lényeges kérdésre kitérő összefoglalását legújabbán *M. Mitterauer*: Herrnburg und Burgstadt. *Zeitschrift f. bayrische Landesgeschichte* 36, 1973, 470–521. p. c. munkája adja, amelyből világosan kitűnik, hogy a közép-európai államok várszervezete egyedülálló, annak ellenére, hogy a 477. oldalon ennek épp az ellenkezőjét állítja a szerző.
  - Magyarország vonatkozásában ez nagyon jól bizonyított (*M. Kučera*: Die Struktur

- der Bevölkerung in der Slowakei im 10–12. Jahrhundert. *Studia Historica Slovaca* 4, 1966. 29. p.) Csehország vonatkozásában lásd *P. Choc*: S mečem i štítem. České raněfeudální vojenství. Praha 1967, 98–99. p.
9. Magyarországon a vásárokat (piac) eredetileg vasárnap tartották, csak később tették át más napokra. Vö. *Győrffy György*: Les débuts de l'évolution urbaine en Hongrie. *Cahiers de civilisation médiévale* 12, 1969, 143. p. Csehországban is ugyanígy volt, vö. *T. Lalik*: Miasta – Czachy. In: *Słownik Starożytności Słowiańskich*, III. Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, 255. p. – Mindhárom országban pedig olyan helynevekkel is találkozunk, amelyek elnevezésüket a napok és hetek után kapták – „Streda” (Szerda = közép), „Pátek” (péntek) – ezek vásár- és piacközpontokat jelölik, ami ugyancsak egyike azoknak a sajátosságoknak, amelyek ezekre az országokra jellemzőek.
  10. *M. Kučera*: Desatinná a stotinná organizácia obyvateľstva v ranostredovekom Slovensku. *Historické Štúdie* 4, 1964, 63. p.
  11. *M. Kučera*: Desatinná... i. m.
  12. *M. Kučera*: Desatinná... i. m. 61. p.
  13. *K. Buczek*: Organizacja popołna w Polsce sredniowiecznej. *Studia Historyczne* 13, 1970, 205–250. p.; *Z. Podwinska*: Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wczesniejszym sredniowieczu. Zreb, wies, opole. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk 1971, 275–341. p.
  14. *F. Graus*: Dějiny venkovského... i. m. I. 145–146. p.; *T. Lalik*: W sprawie badan porównawczych nad wczesnymi dziejami chłopow na ziemiach słowiańskich. *KH* 70, 1963, 293–296. p.
  15. *D. Poppe*: Ludność dziesięnicza w Polsce sredniowiecznej. *KH* 64, 1957, 3–41. p.; *K. Buczek*: O chłopach w Polsce piastowskiej I. *RH* 40, 1974, 54–68. p.
  16. Ezeket a Kosmas-krónika őrizi (*Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, II. 4, ed. *B. Bretholz*, MGH SS rer. germ. NS II., Berlin 1923, 86–88. p.). Az értelmezéssel kapcsolatban vö. még főleg *František Hrubý*: *Cirkevní Zřízení v Čechách a na Moravě a jeho poměr ke státu*. ČČH 22, 1916, 29–36. p. és *V. Novotný*: *České dějiny*. I., 3., Praha 1928, 359–561. p.
  17. Jarloch krónikája. *Fontes rerum Bohemicarum* II. Pragae 1874, 480. p.
  18. Kosmas II., 4, 87. p.
  19. Pl. lásd *Herbrod*: *Vita Ottonis III*, 29 (ed.: *H. Pertz*, MG SS rer. germ. 1868), 141. p.
  20. *Dětmar VIII*. 2. (ed.: *M. Z. Jedlicki*: *Kronika Thietmara* (Thietmar krónikája), Poznan 1953, 583. p.
  21. Összefoglalóan *A. Gieysztor*: *Mouvements para-hérétiques en Europe Centrale et Orientale du 9e au 11e siècles*. In.: *Hérésies et sociétés dans l'Europe préindustrielle, 11e – 18e siècles*, Paris 1968, 159–167. p.
  22. *Z. Fiala*: *Přemyslovské Čechy*. Praha 1975, 2. kiad. 39. sköv. p.
  23. Itt teljesen világos bizonyítékot jelent Galli Anonymi *Cronica et Gesta ducum sive principum polonorum*, ed: *K. Maleczynski*, MPH NS II., Kraków 1952), 32. p.: „Et quotiens de civitate stationem in aliam transferebat, aliis in confinio dimissis, alios vastaediones et villicos commutabat.”
  24. A lengyel és a cseh „nářez”-ről (vágás, metszés), ami tulajdonképpen fizetség volt, azért, hogy a disznókat a fejedelmi erdőkben legeltethették, vö. *K. Buczek*: *O narzazie*. *Studia Historyczne* 14, 1971, 321–365. p.

25. A csehországi viszonyokkal kapcsolatban pl. *H.F. Schmidt*: Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslavischem Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters. ZSRG KA 46, 1926, 81. sköv. p.; *K.Kolanczyk*: Studia nad relikdami wspólnej własności ziemi w najdawniejszej Polsce. Poznań 1950, 277. sköv. p.
26. Lengyelországgal kapcsolatban vö. *K.Buczek*: Uposażenie urzędników w Polsce wczesnofeudalnej. Malopolskie Studia Historyczne 6, 1962, 196. p. Csehország vonatkozásban legutóbb *R.Nový* i. m. 46. sköv. p. a vár-tisztviselőknek földbirtokokkal való ellátásáról fennmaradt források alapján (az első erre vonatkozó adat is csak a 12. század utolsó évtizedéből származik) próbálja bebizonyítani, hogy ebben az esetben tulajdonképpen egy hivatali hűbéri adományról volt szó, ennek következtében szerinte a vár-rendszer kezdettől fogva a hűbéri rendszer valamiféle helyettesítője volt. A valóságban azonban a vár-tisztviselők kései „feudalizálódása” a *várszervezet széthullásának* a jele volt, a „feudalizálódás” pedig a várszervezet lényegének teljes mértékben ellentmond. Vö. *K.Modzelewski*: Organizacja gospodarcza... i. m. 180. sköv. p.
27. Kálmán Király dekretumai, I. I. c. 5. (ed: *Závodszy L.*), 186. sköv. p. Vö. még *K.Modzelewski*: Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X–XIII. wieku. Wrocław 1975. 112. sköv. p.
28. Az egész kérdéskör alapirodalmát *A. Gasiowski* által a Słownik Starożytności Słowiańskich V. (Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk, 1975, 311–312. p. a „Služebné osady” címszó alatt. Lengyelország vonatkozásában a legfontosabb munkák: *K.Buczek*: Książęca ludność służebna w Polsce wczesnofeudalnej. Wróclaw – Kraków 1958. és *K.Modzelewski*: Organizacja gospodarcza... i. m. A legújabbak közül meg kell említeni *J.Domański*: Śląskie narwy służebne (A szolgáltatások visszatükrözése a sziléziai helynevekben), Onomastica 19, 1974, 5–42. p., 20, 1975, 5–34. p.; *K.Buczek*: Organizacja służebna w pierwszych wiekach państwa polskiego. Studia Historyczne, 20, 1977, 353–376. p. A csehországi viszonyokra vonatkozóan *B.Krzemińska* – *D.Třeštík*: Služebná organizace v raně středověkých Čechách (A szolgálonépek rendszere a kora-középkori Csehországban), ČSCH 12, 1964.; *uők*: Zur Problematik der Dienstleute im frühmittelalterlichen Böhmen. In.: Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit, Wiesbaden 1967. A magyarországi fejlődésre *M.Kučera*: K problému včasnostredovekej služobnickej organizácii na Slovensku. HČ 12, 1964, 571. p.; *uő*: Sociálna štruktúra obyvateľstva Slovenska a 10–12. storočí HČ 13, 1965.; *uő*: Anmerkungen zur Dienstorganisation im frühmittelalterlichen Ungarn. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, Historica 21, 1970.; *Heckenast Gusztáv*: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban, Budapest, 1970.; *P.Ratkoš*: O služobných miestnych názvoch v Dunajskej kotline. HČ 19, 1971, 385–396. p.; *E.Dąbrowska*: Elementy słowiańskie w organizacji służebnej wczesnofeudalnych Węgier. In: Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury. Warszawa 1976, 107–114. p.; *Győrfy György*: Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez. Történelmi Szemle, 15, 1972, 261–320. p.
29. *C.Brühl*: Fodrum, Gistum, servitium regis. Köln – Graz 1968.
30. Lengyelország vonatkozásában *K.Modzelewski*: La division autarchique du travail à l'échelle d'un État: l'organisation ministérielle en Pologne médiévale. Annales

- ESC 19, 1964, 1126. p.; Magyarország vonatkozásában *Heckenast Gusztáv* i. m. 12. sköv. p.; Csehszág vonatkozásában pedig e cikk szerzőinek becslése alapján összeállított adatok.
31. A korábbi nézetekről részletes áttekintés *B. Krzemińska – D. Třeštík*: Služebná organizace... i. m. 638–643. p.; és *uők*: Zur Problematik... i. m. 70–73. p.; ld. még *Heckenast Gusztáv* i. m. 1. sköv. p., ugyanitt részletes irodalom 52–54. p.
  32. *B. Krzemińska – D. Třeštík*: Služebná organizace... i. m. 638. p.; *uők*: Zur Problematik... i. m. 71. p.
  33. CDB I. n. 387, 382. p.
  34. *Heckenast Gusztáv* i. m. 104. p.
  35. *K. Buczek*: Książęca ludność ... i. m. 62. p.
  36. Ebben nagy érdeme elsősorban R. Grodeckinek van. *R. Grodecki*: Książęca włósc trzebnicka na tle organizacji majątków książęcych w Polsce XII w. KH 26, 1912, 443–475. p.; 27, 1913, 1–66. p.; egyébként R. Grodecki téziseit támasztotta alá és azokat helyenként tovább is fejlesztette *K. Buczek*: Książęca ludność ... i. m. 87. sköv. p.
  37. *B. Krzemińska – D. Třeštík*: Služebná organizace... i. m. 664. p.; *uők*: Zur Problematik... i. m. 91. p.; Vö. még *E. Eichler*: Zur Geographie slavischer Namenstypen. Zeitschrift f. Slawistik 8, 1963, 811. p.; *J. Pert*: Sémantické typy lužickosrbých místních jmen. Onomastická práce 3, Praha, 1970, 217–218. p.
  38. *D. L. Pochilevics*: Kresztjane – szlugi v Litve i zapadnoj Beloruszszii v XVI–XVII. vekach. Naukovi Zapiszki Lvivszkogo derzsavnogo Universzitetu 36, ser. isztoricsna 6, 1955, 144–172. p.; *uő*: Kresztjane – szlugi v Velikom Knjazsesztve Litovszkom v XVII–XVIII. vekach. Szrednie Veka 21, 1962, 141–169. p.
  39. *B. Florja* (Moszkva) hozzánk eljuttatott információjáért ezúttal mondunk köszönetet.
  40. *K. Buczek*: Książęca ludność ... i. m. 100. p.
  41. *C. Jireček*: Staat und Gesellschaft im mittealterlichen Serbien. Denkschriften d. kaiserlichen Wiss. AK. in Wien, Phil. – hist. Kl. 56, 1912, 42. és köv. p.; *S. Novakovič*: Selo. Glas Srpske Kralevske Akademije 24, 1891, 60. sköv. p.; *O. Franck*: Studien zur serbokroatischen Ortsnamenkunde. Leipzig 1932, 202. sköv. p.
  42. *E. Dabrowska*: Elementy slowianskie... i. m. 107. sköv. p.
  43. *B. Krzemińska – D. Třeštík*: Služebná organizace... i. m. 651–652. p.; *K. Buczek*: Książęca ludność ... i. m. 49. sköv. p.; *M. Kučera*: Anmerkungen ... i. m. 126–127. p.
  44. Csehszágban még a 13. században is egy egész sor olyan rendelkezést hoztak, amelyek a vadászoknak, a kutyáknak nyújtott szállás és a kutya-élelmezés kérdésében intézkednek *B. Krzemińska – D. Třeštík*: Služebná organizace ... i. m. 651. p. és a 132. jegyzet u. o. A kutyák élelmezésének a kötelességét a későbbiek folyamán aztán pénzadóra változtatták (csehül: „psárové”-nak nevezett adóra, ami tulajdonképpen kutya-adó volt). Vö. CDB II. n. 375, 412. p.; *K. Buczek*: Książęca ludność ... i. m. 41. p. egész sor, ennél még sokkal későbbi időszakból származó példát említ. Kis-Lengyelország területén pl. a solymárok egészen a 14. századig tevékenykedtek, sőt a Lengyelországhoz csatolt galíciai Oroszország területén még a 15. század végéről is van tudomásunk solymárokról. A magyarországi viszonyokról lásd: *M. Kučera*: Anmerkungen ... i. m.
  45. *B. Krzemińska – D. Třeštík*: Služebná organizace... i. m. 646–647. p.; *uők*: Zur Problematik... i. m. 76–77. p.; *K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 27–28. p.;

- K. Modzelewski*: La division... i. m. 1137. p. – Magyarország vonatkozásában első sorban a szakácsok rendkívül nagy számáról van tudomás: *Heckenast Gusztáv* i. m. 106, 119. p.; *Győrffy György*: Az Árpád-kori... i. m. 291, 299. p.; a pékek közül külön említés van a zsemle-sütőkről (u. o. 305. p.).
46. Pl. a Hradište-i kolostor az olmutzi Ottótól szolgákat kapott (CDB I. n. 79, 84. p.: „de familia... duo molentes”). Csehország területén ehhez hasonló feljegyzés több is fennmaradt. Az egész kérdéssel kapcsolatban vö.: *M. Dembińska*: Przetwórstwo zbożowe w Polsce średniowiecznej, X–XIV. wiek. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk 1973, főleg 19–62. p.
47. Vö. *M. Dembińska* i. m. 63–72. p.; Ld. még *S. Trawkowski*: Młyny wodne w Polsce w XIII wieku. HKHM 7, 1959, 62–86. p. A szlovákiai viszonyokkal kapcsolatban *J. Hanušin*: Pojem a klasifikácia vodných mlynov na Slovensku. Príspevok ku štúdiu starých mlynov a mlynárstva. Slovenský národopis 18, 1970, 177–222. p. A csehországi helyzettel kapcsolatban *L. Nový*: Dějiny techniky v Československu Praha 1974, főleg a 3. fejezet: *K. Krzemińska*: Młyny. 88–93. p.
48. *B. Krzemińska* – *D. Třeštík*: Služebná organizace... i. m. 648. p.; *K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 29. p. A középkori élelmezés kérdéséről általános áttekintés *M. Dembińska*: Konsumpcja żywnościowa w Polsce średniowiecznej. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk 1963, II. fejezet, valamint a 155. sköv. p.
49. CDB I. n. 382, 360. p. A kora-középkori hadsereg élelmezésének kérdéséről *P. Choc*: S mečem a štítem... i. m. 122–133. p.; *K. Buczek*: Organizacja sluzebna..., i. m. 367. sköv. p.
50. *M. Kučera*: Anmerkungen i. m. 1116. p. és uő: K problému... i. m. 557. sköv. p.
51. *K. Buczek*: Lagiewniki. Język Polski 36, 1956, 4. füz., 246–254. p.; vö. még uő: Książęca ludność... i. m. 26–27. p. A tanulmány szerzőinek ezzel kapcsolatos megjegyzéseit lásd *B. Krzemińska* – *D. Třeštík*: Služebná organizace... i. m. 655. p., itt is főleg a 181. jegyzet. A „lagenarii” kifejezés Magyarországon fennmaradt forrásokban ugyancsak előfordul, de nem a „lahevnici”-pohárkészítők-kifejezésnek felel meg (vö. *Győrffy György* i. m. 291. p.)
52. Néhány érdekes adattal szolgál Csehország és Lengyelország területéről *B. Krzemińska* – *D. Třeštík*: Služebná organizace... i. m. 648–649. p.; *K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 35. p.; Magyarországra vonatkozóan *Győrffy György* i. m. 291. p.
53. CDB I. n. 382, 360. p.
54. *Győrffy György* i. m. 297–298. p.
55. *Heckenast Gusztáv* i. m. 54. p.; *Győrffy György* i. m. 303–204. p. – mindezt tagadják, alaptalanul, vö. *P. Ratkoš*: O služobných názvoch... i. m. 392–393. p.
56. Csehországra vonatkozóan *B. Krzemińska* – *D. Třeštík*: Služebná organizace... i. m. 651–652. p.; uők: Zur Problematik... i. m. 79. p.; Lengyelország vonatkozásában *K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 38–51. p.; Magyarország vonatkozásában *Győrffy György* i. m. 262–264, 290. p.
57. *K. Krzemińska* – *D. Třeštík*: Služebná organizace... i. m. 262. p. és a 142–148. p. számú jegyzet; uők: Zur Problematik... i. m. 79. p.; *K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 41–42. p.; *Győrffy György* i. m. 300. p.; *Heckenast Gusztáv*: i. m. 117. p.
58. *B. Krzemińska* – *D. Třeštík*: Služebná organizace... i. m. 652–653. p., főleg a 151. és 153. jegyzet; uők: Zur Problematik... i. m. 75. p.; *Győrffy György*; i. m. 290. p.

59. *B. Krzemińska – D. Třeštík*: Služebná organizace ... i. m. 652–653. p., főleg 153. jegyzet; *uők*: Zur Problematik... i. m. 74. p.; *Győrffy György* i. m. 290. sköv. p.
60. *B. Krzemińska – D. Třeštík*: Služebná organizace... i. m. 650. p., valamint *K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 73. p.
61. *B. Krzemińska – D. Třeštík*: Služebná organizace... i. m. főleg 113. és 166. jegyzet. A lengyelországi szőlő-művelő falvakról *M. Kwapieniowa*: Początki uprawy winorośli w Polsce. Materiały Archeologiczne 1, 1959, 353–399. p. – A lengyelországi mediterrén szőlő-művelőkről lásd még *K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 73–74. p.
62. *K. Buczek* u. o. 79–86. p. A szőlőművelés nagyon elterjedt volt Magyarországon is. *Vö. Heckenast Gusztáv* i. m. 101. sköv. és 115. p.; *Győrffy György* i. m. 299. p.
63. *František Černý – P. Váša*: Moravské jména místní. Vyklady filologické. Brno, 1907, 183. p.
64. *B. Krzemińska – D. Třeštík*: Služebná organizace... i. m. 651. p. és 125–130. jegyzet; *uők*: Zur Problematik i. m. 78. p. – A „Voderady” (Vedrőd) falunév Magyarországi területén is ismert, *vö. R. Krajčovič*: K etimologii slovenského názvu Voderady. Onomastika 3, 1957, 88–92. p. A Voderady (Vedrőd) elnevezésnek felel meg a lengyel „Wodniki” helynév, *vö. J. Domanski* i. m. Onomastika, 19, 1974, 34–35. p. A halász-szolgálonép kérdéséhez Lengyelországban *K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 75–78. p.
65. Így pl. *K. Buczek* u. o. 56. p.
66. Lengyelország vonatkozásában *K. Buczek*: W sprawie interpretacji dokumentu trzebnickiego z r. 1204 (Az 1204. évi trzebnicei oklevél interpretációjának kérdéséhez), PH 48, 1957, főleg a 41. sköv. p. és *K. Tymieniecky*: Organizacja rzemiosła wczesnosredniowiecznego a geneza miast polskich. Studia Wczesnośredniowieczne 3, 1955, 9–96. p. közötti vitát. *K. Buczek* a vita során teljesen helyesen megállapította, hogy Tymieniecky „a problémát figyelembe sem vette...” (*K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 57. p. és 5. jegyzet). A kérdéssel kapcsolatban *vö. M. Kučera*: Slovensko... i. m. 226. sköv. p.
67. *B. Krzemińska – D. Třeštík*: Služebná organizace... i. m. 653–654. p. és 156–164. p.; *K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 63–64, 66–67. p.; *Heckenast Gusztáv* i. m. 81. sköv. p. 90, 93, 94. sköv. p., 100, 102, 107. sköv. p., 117, 118, 122, 123, 124, 126. p.; *Győrffy György* i. m. 279–289. p. Bizonyos magyar sajátosságokra utalnak a szűcs foglalkozáshoz kötődő helynevek, *vö. Heckenast Gusztáv* i. m. 123. p.
68. *B. Krzemińska – D. Třeštík*: Služebná organizace... i. m. 654. p.; a lengyel pajzské-szítókra vonatkozó teljesen egyedülálló rendelkezésről *K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 58. p.; a magyarországi viszonyokról ebben a kérdésben lásd *Heckenast Gusztáv* i. m. 94–97. p. (Magyarországon szembetűnő az ilyen típusú helynevek sokasága is.) Bár ma már jól ismert (elsősorban a régészeti kutatások alapján), hogy a fegyverek nagyobb részét (főleg a kardokat) külföldről hozatták (vé. erről *A. Nadolski*: Polskie sily zbrojne w czasach Bolesława Chrabrego. Zarys strategii i taktyki. Łódź 1956, 27. sköv. p.), mégis valószínűnek látszik, hogy ebben a tekintetben az egyes országok nem tudtak annyi fegyvert behozatni, amennyire szükség lett volna, ezért a hazai fegyver-készítő kézművesség is kifejlődött. *Vö. P. Choc*: S mečem a šítmem... i. m. 141–195. p. Oroszországban pl. olyan kézművesekkel (jobbágyokkal) is lehet az oklevelekben és más forrásokban is találkozni, akik egyben a fejedelmi udvar

- druzinájának a tagjai is voltak, vö. *T. Wasilewski*: Studia nad składem społecznym wczesnosredniowiecznych sił zbrojnych na Rusi. *Studia Wczesnosredniowieczne* 4, 1958, 329. p.
69. *B.Krzemieńska* – *D.Třeštitik*: Služebná organizace... i. m. 654–655. p., főleg a 170–178. jegyzet; *uők*: Zur Problematik... i. m. 81. p.; Lengyelország vonatkozásában *K.Buczek*: Książęca ludność... i. m. 57–59. p. Magyarország vonatkozásában *Heckenast Gusztáv* i. m. 122. p.
70. *B.Krzemieńska* – *D.Třeštitik*: Služebná organizace... i. m. 655. p., 182–188. számú jegyzet; *uők*: Zur Problematik ... i. m. 81. p.; Lengyelország vonatkozásában *K.Buczek*: Książęca ludność... i. m. 60–61. p.; Magyarország vonatkozásában *Heckenast Gusztáv* i. m. 122. p.
71. *B.Krzemieńska* – *D.Třeštitik*: Služebná organizace... i. m. 655. p.; *uők*: Zur Problematik... i. m. 81. p.; a lengyelországi vonatkozásokról *K.Buczek*: Książęca ludność... i. m. 64. sköv. p.; a magyarországi vonatkozásokról *Heckenast Gusztáv* i. m. 127–128. p., és 84. jegyzet.
72. *B.Krzemieńska* – *D.Třeštitik*: Služebná organizace... i. m. 655. p.; *K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 56–57. p.; *Heckenast Gusztáv* i. m. 100, ill. 102. p.
73. *B.Krzemieńska* – *D.Třeštitik*: Služebná organizace... i. m. 655–656. p.; a lengyelországi vonatkozásokra *K.Buczek*: Książęca ludność... i. m. 69. p.
74. *M.Kučera*: Anmerkungem i. m. 120. p.; *uő*: Die Struktur... i. m. 75. p.
75. Ezzel a kérdéssel részletesen foglalkoznak a szerzők Přemyslovská hradiště... idézett munkájukban.
76. Csehországra összesítést *R.Nový*: Přemyslovský stát... i. m. 104. p. c. munkája nyújt. A magyar udvarházakról *M.Kučera*: Die Struktur... i. m. 66. és köv. p.
77. *K.Buczek*: Książęca ludność... i. m. 98. sköv. p.; *uő*: Z badan nad organizacją gospodarki w Polsce wczesnofeudalnej. *KHKM* 17, 1969, 213. sköv. p.; *uő*: Organizacja służebna w pierwszych wiekach. *KHKM* 17, 1969, 353–376. p. Utóbbi cikében *K.Buczek* álláspontja radikálisan megváltozott, a szolgálonép rendszerét a várakkal kapcsolja össze, de csak a legrégibb várakkal, amelyek az első Piastok uralkodása idején a nagy družina „garnizonjai” voltak.
78. *K.Modzelewski*: Metody kartograficzne wobec spornych problemow historii społecznej wczesniejszego sredniowiecza. *KHKM* 20, 1972, 391–413. p.: *uő*: Grody i dwory w gospodarce polskiej monarchii wczesnofeudalnej, *KHKM* 21, 1973, 3–35. p., 157–189. p.; *uő*: Organizacja gospodarcz... i. m. 15–91. p.
79. CDB I. n. 382, 358–362. p. Az oklevéllel kapcsolatban vö. *D.Třeštitik*: K sociální struktuře... i. m. 554. p. és *T.Lalik*: Wtěst kanonikův... i. m. 399–429. p.
80. CDB I. n. 382, 361. p. A „dominica aratra”-k itt fejedelmi birtok és nem „dominikális”, azaz földesúri magángazdaság. Erről *D.Třeštitik*: K sociální struktuře... i. m.
81. Erről a két csoportról (Csehország vonatkozásában) *D.Třeštitik*: K sociální struktuře... i. m. 553–554. p. és az ott közölt irodalmat; *R.Nový*: Přemyslovský stát... i. m. 62–63. p.
82. A cseh „tributum pacis”-al kapcsolatban vö. *R.Nový*: Přemyslovský stát... i. m. 58. sköv. p. – A magyar „liberum denarii”-val kapcsolatban vö. *Hóman Bálint*: Die erste ungarische Steuer. *Ungarische Rundschau* 1, 1912, 750–771. p.; ezzel kapcsolatos lengyelországi kérdésekről lásd *K.Buczek*: Powolowe – poradne – podymne. *PH* 63, 1972. 1–30. p.
83. A cseh „cellarii”-ról *F.Vacek*: Sociální dějiny české doby starší. Praha, 1905, 269. p.

84. CDB I. n. 156, 161. p., vö. *B.Krzemieńska – D.Třešník*: Přemyslovská hradiště... i. m. 638. sköv. p.
85. CDB I. n. 375, 348. p. és vö. még CDB I. n. 390, 396–397. p. és *B.Krzemieńska – D.Třešník*: Přemyslovská hradiště ... i. m. 640–641. p.
86. U. o. 649–651. p.
87. *K.Vogt*: Die Burg in Böhmen bis zum Ende des 12. Jahrhunderts. Reichenberg – Leipzig 1938, 82. sköv. p.
88. *K.Modzelewski*: Organizacja gospodarcza... i. m. 197. sköv. p., 212. és köv. p.
89. CDB I. n. 55, 54–60. p. Vö. *Z.Kristen*: Pamětný zápis o založení a obnovení kapituly litoměřické. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Historica II, 1961, 69–97. p.
90. E szöveg keletkezéséről u. o. 85. p.
91. *M.Kučera*: Die Struktur... i. m. 74. sköv. p.; *uő*: Anmerkungen i. m. 123. p.; *Heckenast Gusztáv* i. m. 76. sköv. p.
92. *B.Krzemieńska – D.Třešník*: Zu Problematik... i. m. 85. p.
93. I.István király dekrétumai, I. II. c. 21. (ed.: Závodszy L.), 156. p.
94. CDB I. n. 55, 56. p. (B. szöveg)
95. *B. Krzemieńska – D.Třešník*: Zur Problematik... i. m. 83. p.; Magyarország vonatkozásában *Heckenast Gusztáv* i. m. 77. sköv. p.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

CDB	– Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae, ed. G.Friedrich. I–II., Praha 1904, 1912.
ČČH	– Český Časopis Historický
ČSČH	– Československý Časopis Historický
HČ	– Historický Časopis
KH	– Kwartalnik Historyczny
KHKM	– Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
MPH	– Monumenta Poloniae Historica
PH	– Przegląd Historyczny
RH	– Roczniki Historyczne
ZSRG	– Zeitschrift der Svigny-Stiftung für Rectsgeschichte.

ENDREI WALTER:

A POSZTÓ ÓLOMBÉLYEGEK EREDETÉRŐL

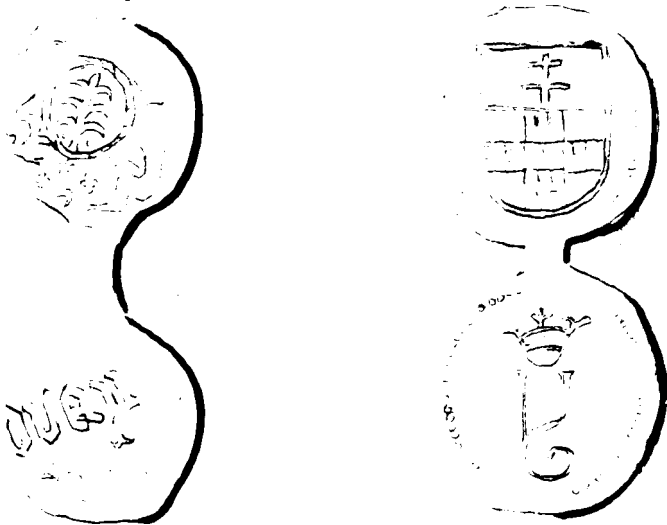
A kereskedelmi áruajták egy része külső megjelenésével nem árulja el egyértelműen használati tulajdonságait. A bor ízéről csak a palack felbontása után, a kardpenge edzettségéről harc közben, a textília tartósságáról csak a viselés során győződhet meg vevője. Már pedig a távkereskedelem kialakulása után hamarosan felmerült annak igénye, hogy az áru minőségéért készítője vagy eladója feleljen, utólag is megállapítható legyen a gyártmány provenienciája. A termék eredetjelölése — legyen az fémjel, papír vízjele vagy porcellánmárka — pusztán adminisztratív eszközből korán az áru propaganda módszerévé vált: a megbízható, jó minőségű termelők jegyét a vevő kereste, jobban megfizette, hitványabb vetélytársai hamisítani kezdték azt. Hasonló fejlődést futottak be azok a városi és állami felügyelet által rendszeresített minőségi jelzések, melyeknek az exportra szánt árun való elhelyezésével, a közösség külgazdasági érdekeit védtek.¹

A korai fejlődésben eminens szerep jut a textiliák minőségi jelzéseinek, ezen belül különösen a posztó ólombélyegeknél. Valószínű ugyan, hogy gyapjúbálákon már római időkben ólomcímkek jelezték a minőséget², de a posztóbélyegzés — a posztóval együtt a középkor szülötte.³ Az első minőségi előírásokat izlandi (1096!) és angol (1197) törvények tartalmazzák⁴, azonban a korszakban domináló flandriai posztógyártást szabályozó *keurek* (városi céhstatutumok) jobbára a XIII. század második felében keletkeztek.⁵

Az ólombélyegek használatának szórványos bizonyítékai után Yperben találkozunk szervezett és tömeges kibocsátásukkal a XIV. század fordulóján. 1304/05 évben kereken 12.500, a következő évben 30.000 és így tovább 1314/15-ig, amikor 63.500 különböző pecsét beszerzéséről tájékoztatnak a számadáskönyvek.⁶ Ebből persze a termelt végek számára következtetni súlyos hiba,⁷ hiszen egy-egy végen több ólombélyeg függött, amint az a korabeli *keurek*ből kiderül.⁸ Tévedés tehát azt hinni, hogy csak a kész posztóvéget látták el pecséttel; a nyers⁹ a festett, ráamázott¹⁰ árut is bélyegezték, tehát gyártásközi minőségellenőrzés létezett. Részben ezért, részben

pedig, mert esetenként több céhbeli látómester, városi tanácsbeli ellenőr, Angliában királyi biztos vizsgálta felül és láttamozta a véget, olykor 3–6 pecsét is függött azon.¹¹ Méretük általában 10–40 mm között ingadozik, kétrészesek, a két oldalt a szöveten átbujtatott ólomszalag tartja össze. Az ország, város vagy céh jelvénye mellett gyakoriak a minőséget jelző szimbólumok, a vég méreteinek feltüntetése, a látópénz megfizetésének igazolása és nem utolsósorban a gyártó vagy tulajdonos nevének ill. védjegyének előfordulása ezeken a plombákon. Kivételesen találkozunk később – a minőségi kategóriák megkülönböztetésére – ónnal, aranyozott kivitelben is,¹² de ez sohasem terjedt el.

Ezzel szemben igen korai előírásokat találunk, amelyek a posztós nevének a végre való varrását követelik. Így éppen az Yperni (1362–1405 közötti) *keure* úgy rendelkezik, hogy azt fehér cérnával jó erősen rá kell varrni¹³, az ólombélyegzés tehát eredetileg az ellenőrzés szerveinek van fenntartva és a XIII. század óta gyakori büntetések mutatják, milyen nehezen törődtek bele a jórészt paraszti környezetből származó takácsok és az ilyeneket foglalkoztató posztósok.¹⁴

A legrégibb ólombélyegek
(Donai, Ypern XV. sz.)

Mint hogy más jelek is arra utalnak, hogy az ólombélyegzés nem a tulajdon- és védjegy ősi formájaként fejlődött ki a textiliák koraközépkori termelése vonatkozásában¹⁵, felmerül a kérdés: honnan származik?

Van ugyan hírünk arról, hogy az exportra szánt kínai selyem tekercseket bronz pecséttel zárták le, de nincs adat arról, hogy ilyen Európába rendszeresen eljutott volna.¹⁶ Arab hatásról még kevésbé lehet szó, mert a X–XIV. századból fennmaradt Tiraz-szövetek hímzett, szőttés, festett vagy nyomott felirattal jelzik a készítő műhely, ill. megrendelő nevét¹⁷. Hasonló gyakorlatról van tudomásunk a kopt szövetek és a talmudi idők zsidó mesterembereinek termékei vonatkozásában.¹⁸ Felületesen szemlélve hasonlóképpen vélekedhetnénk a kor legfejlettebb iparával rendelkező állama, Bizánc esetében is, hiszen keresett exportárui, a selyemszövetek némelyikén ugyancsak megtaláljuk a császári manufaktúra ill. felügyelőjének damatszövéssel megörökített nevét.¹⁹

A gondosabb vizsgálat azonban mégis a Keletrómai Birodalom központosított és a végletekig kitenyésztett állami bürokráciájában sejteti az ellenőrzési rendszer gyökerét. A hatalmasra duzzasztott, mindenre kiterjedő felügyeletet gyakorló, több állami monopol iparágat igazgató adminisztratív apparátus tisztviselői ugyanis ólompecséttel zárták okirataikat, sőt — mint látni fogjuk — az ellenőrzött árut is így láttamozták.²⁰

A monopóliumok legfontosabbikái kétségkívül a selyemkereskedelem és gyártás azon ágai voltak, melyek a késztermékek (szövet és ruha) bizonyos fajtáinak előállítására irányultak.²¹ Így például a fonal bíborfestését a Prefektusok könyve (X. sz.) fenntartotta a császári, a darabfestést viszont megengedte a magán céheknek. Ennek oka az ún. *kekolymena* (tiltott szövetek) forgalmának ellenőrzési módszerében rejlik. Justinianus törvényeinek *De vestibus holoveris et auratis* fejezete tiltja közrangú férfiak számára a *holovera* viselését és ilyeneknek magáncéheknel való gyártását, nők viszont hordhattak ilyen császári manufaktúrában készült damasztokat is.²² De a magáncéhek és az arab import szövevei is olyan pompás ruhák készítésére adtak lehetőséget, hogy tudelai Benjamin rabbi megjelenésük miatt fejedelmekhez hasonlítja Konstantinápoly lakóit.²³ A három és több árnyalatú damaszt és aranybrokát a nők hiúságának kielégítése és udvari méltóságok viselőinek megjutalmazása mellett a császárhoz hű barbár csatlósok illetve nyugtalankodó ellenségek fékentartására szolgáltak, kivételesen jutott belőlük pl. a frank uralkodónak vagy követeinek.

Ilyen esetekben viszont — a kiviteli engedély látható jeleként — ólombélyeggel látták el a szövetet vagy ruhát és Schlumberger egy bizonyos pe-

cséttípust ezzel a funkcióval hoz kapcsolatba.²⁴ Természetesen pecséttel látták el a külföldi kereskedő által exportálni szándékozott árut is. Ha tiltott szövetet próbált kicsempészni, korbácsolás, vagyonának elkobzása várt rá.²⁵

Kommerkiarios ólompecsét

Amikor Liutprand cremonai püspök 968-ban I. Ottó követeként Nikeforosz Phokásznál járt, elkéservedve számol be a fennhéjázó hivatalnok tiszteletlenségéről. A vámtiszt így szól hozzá:

„Mivel pedig tudjuk, hogy te urad számára néhány díszruhát vettél, add elő azokat rögtön. Amelyek hozzátok illenek, ólompecséttel megjelölve nálad maradhatnak, a többit pedig, mivel azok viselése az összes nemzeteknek, a római kivéve, tiltva van, a pénz visszaszolgáltatása után elveszszük.” „Mit tettem más” írja rezignáltan, „engedelmeskednem kellett s így öt értékes bíborruhát koboztak el tőlem...”²⁶

Ki volt az a tisztviselő, akinek megítélésétől függött, hogy egy selyemszövet ólompecséttel megjelölve exportálható vagy sem?

A VI. század végén egy új funkcióval gazdagodik a bizánci hivatalnoki hierarchia. Az eddig nem szereplő *kommerkiarioi* feladatául teszi egy törvény a külföldi nyers selyem felvásárlását és haszon nélkül való elosztását.²⁷ Később az állami raktárak, az *apothekai* főnökeként a forgalmi adó, ill. vám kivetése is feladatuk lett,²⁸ de a IX. század óta a vámkerületekre osztott birodalom vámparancsnokai voltak. E regionális szervezet szinte változatlanul túlélte a Bizánci Birodalmat, minthogy a törökök átvették.²⁹

A vámparancsnokok pecségei szép számban maradtak fenn, már Schlumberger 50-et ismertet, Zacos és Veglery ennek többszörösét.³⁰ A velük ellátott áru Nyugaton különösen becses és drága volt; az olcsóbb arab, később olasz minőségekkel szemben a „fémjelzett” áru presztizst képviselt.

Hogyan vált kereskedelmi áruvá, hiszen a ritka ajándékozás nem szolgáltatott ehhez kellő mennyiséget? Sőt feltételezhető, hogy sem a bulgár vagy orosz, sem a perzsa, arab vagy frank uralkodóknak juttatott ajándék illetve sarc nem is került kereskedelmi forgalomba. Viszont – a számos tilalomból következőleg – kétségtelen, hogy jövedelmező csempészés folyt és – ahogyan a Keletrómai Birodalom zsugorodott és határai áttekinthetetlen hosszúságúvá váltak – esélyei nőttek. Azonban akadt egy legális út is. Az Itáliai Királyság fővárosában, Páviában évenként két vásárt tartottak, melyen Bizánc olaszországi hűbéreseinek, Velencének, Amalfinak és Salernonak a kereskedői keleti fűszereket, bizánci selyemszövetet és ruhákat árultak. A haszonélvező főleg Velence volt, amely igen jellemzően évente egy selyem *palliumot* fizetett ezért a jogért az Itáliai Királyságnak. A X. században átmenetileg megszakad Velence jó kapcsolata Konstantinápolyal. Mikorra helyreállt, Velence megkezdte önállósítani magát, és 1082-ben már Bizánc egyenrangú kereskedelmi partnerévé vált. Komnenos Alexis azzal jutalmazta az exarchatus segítségét a normannok elleni harcokban, hogy a velencei kereskedők vámmentesen exportálhattak, csomagjaikat nem ellenőrizték többé.³¹ Ekkor azonban már fellazultak a bizánci selyemmonopólium szigorú kötöttségei: 1000 óta tart a salerno selyemtakácsok letelepedése Luccában, 1447-ben erőszakkal telepítenek át szakmunkásokat a normannok Görögországból Sziciliába.³² Úgy tűnik tehát, hogy a keresett bizánci luxuscikk révén a IX–XI. századokban kellően ismertté vált a nyugat-európai textilkereskedők körében az ólombélyeg, vámjelzésből régóta minőségi garanciát hordozó védjeggyé vált. Legkésőbbben a XII–XIII. században utánózni kezdték, alighanem először selyemszövetek forgalombahozatalakor; érdekes, hogy a legkorábbi pecsételési előírások egyikét a velencei barhennel (tehát pamutszövettel) kapcsolatban adják ki (1275).³³

Hadd emlékeztetek még arra, hogy ebben a korszakban kell keresnünk a céhek keletkezésének gyökerét is. A városi szervezet által szabályzott monopóliumok és privilégiumok egész rendszere – mely egyebek közt a szövetek méreteinek, kezelési és használati tulajdonságainak ellenőrzését is maga után vonta – nem nélkülözte a bizánci befolyást. Ha a Bölcs Leo alatt 911/12-ben kibocsátott Prefektusok Könyvét olvassuk – csodálkozunk el Lopez – nem tudjuk, vajon a X. századi Konstantinápolyra vagy egy XIII. századi nyugat-európai városra vonatkoznak-e előírásai.³⁴ És talán kevés kockázat van annak feltételezésében, hogy ez nem véletlen: a latin császárság idején (1204–37) Flandria grófjai uralkodtak Bizáncban. Sajnálatos,

hogy e perszonálunióknak a flamand céhszervezetre gyakorolt hatását még nem elemezték.

JEGYZETEK

1. A tájékoztatás kedvéért megemlítjük az árubélyegzés néhány korai alkalmazását, mielőtt tárgyunkra térünk. A favágók és kőfaragók ősi rúnajelei mellett kevésbé ismeretes, hogy a sóvágók is megjelölték az általuk fejtett sötömböt. A kereskedők bálán, hordón, ládán a korai középkor óta feltüntetik egyéni márkájukat, a nyomdászok már az ősnymtatványokon használják. A fémművesek jelzése a *ponce*, a XII–XIII. században terjedt el Németország felől, a Londoni *coopereket* 1420-ban kötelezik termékeik márkával való ellátására, a XIV. századi Winchesterben elrendelik, hogy „everych bakere habe hys seal y-know upon his loff.” Részletes irodalmat ad F.A. Girling: *English Merchants' Seals* London 1962.
2. Sisciában egy sorozat négyszögletű ólomcímke került elő, melyről publikálója az egyiken előforduló *lana* szó alapján ilyen következtetést von le. *Folia Archaeologica* VIII (1956) 97–104 l.
3. Már korábban kifejezést adtunk azon nézetünknek, hogy az igazi posztó az ókorban ismeretlen, jellegzetes középkori szövettípus. Lásd P. Wild: *Textile Manufacture in the Northern Roman Provinces* c. könyv recenziója a *Textile History* (1972) 3. számában.
4. M. Hoffmann: *The warp-wighted loom*, Oslo 1964. 263 l.
5. U.o. 2621. Hoffmann idézi Cornaert véleményét, aki szerint – és itt a rövid szöveggű 1213. évi yperni kivétel – a részletes szabályozás iránti igény fel sem merült korábban a flamand városokban. Ennek ellentmond, hogy az Arras-i püspök és Flandria grófja már 1177-ben egyezkedtek a posztók vizsgálatából származó bevételek ügyében. *CIBA Rundschau* 1968/4. 6 l.
6. G. Espinas–H. Pirenne: *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre I/3 Bruxelles* 1920. 809 ff.
7. R. van Uytven: *Technique, Productivité et Production au Moyen Age: Cas de la Draperie Urbaine aux Pays-Bas*. *Terza Settimand di Studio* Prato 1970.
8. U.o. 511 l.
9. U.o. 524 l.
10. H.v. Loesch: *Die Kölner Zunfturkunden I*. Bonn 1907, 495 és 501 l.
11. E kérdésről részletesebben a Nemzetközi Kézművesipari Szimpóziumon (Veszprém 1978. Nov. 21.) tartott referátumban emlékeztem meg. (Die Entstehung und Bedeutung der Tuschschutzmarken).
12. Sagher-Werweke-Wyffels: *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre II*. Bruxelles 1961. 81. l. (Commines 1568).
13. Espinas-Pirenne i. m. I/3, 560 l.
14. U.o. 644 f. számos XIV. századi száműzetéstől akasztásig terjedő ítélet olvasható (Ypern). Kölnben megégetnek egy takácsot (1433), mert pecsételő szerszámot hamisított. Loesch i. m. 512–13 l.

15. A selyemiparban pl. a firenzei mesterek különleges szegély, Velencében a drágább minőségeket aranyvetülék bevetésével jelezték. A leniparban festékes pecséttel jelezték a minőséget sokhelyütt. Lásd CIBA Rundschau 1968/4. 13 l.
16. U.o. 4 l. Ellene és festékjelölés mellett szól egy XI. századi kínai vers, melyet G. Lewin tesz közzé. Die staatliche Leitung und Kontrolle von Manufakturen und handwerklicher Produktion im China der früheren Song-Zeit. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1974. III. 185 l.
17. L. Golombek – V. Gervers: Tiraz Fabrics in the Royal Ontario Museum. Studies in Textile History Toronto 1977. 82–125 l.
18. Gondolok itt az ún. Zacharias és József-selyemszövetekre O.v. Falke: Kunstgeschichte der Seidenweberei Berlin 1913. A talmudi idők zsidó takácsairól és festőiről R.J. Forbes: Studies in Ancient Technology IV. Leiden 1956. 139 ill. 229 l.
19. Az Aachenban őrzött X. századi elefántdamaszt, az *eidikon* (a textilkincstár) főnökének és a bábormanufaktúra igazgatójának nevét tünteti fel.
20. A lenyűgöző mennyiségű és változatosságú ólompecsétek teljességre törekvő katalógusa nemrég jelent meg. G.Zacos – A.Veglery: Byzantine Lead Seals I–II. Basel 1972.
21. Az évszázadok során ez változott ugyan, de a bíbor és nyersselyem kereskedelem *illicita negotiatio*-nak, feketepiaci tevékenységnek minősült.
22. R.S. Lopez: Silk Industry in the Byzantine Empire. Speculum 1945 (XX) 121 l.
23. U.o. 22 l.
24. G. Schlumberger: Sigilographie de l'Empire Byzantin. Paris 1884, 11 l. Ezek krónikus ólompecsétek írja, melyek kerek bázisukon szöveg nélkül állatot vagy emberi alakot ábrázolnak.
25. Lopez i. m. 28. l.
26. Középkori Krónikások VI–VII. Liutprand történeti munkái Budapest, 1908. 53–4. l.
27. Lopez i. m. 12–3 l.
28. Zacos – Veglery i. m. II. 1. Hozzáférhetetlen volt G. Millet: Sur les sceaux des commerciaux byzantins. Mélanges Schlumberger II. Paris 1924, amely a raktárak és e tisztviselők szerepének párhuzamos fejlődését adja.
29. Lopez i. m. 27 l.
30. Schlumberger i. m. 470–75 l. Zacos – Veglery l. passim. A legkorábbi 625 körüli, a datálás 800 után megszűnik.
31. Lopez i. m. 37–40 l. A genovaiak, akiknek a flottája pedig nélkülözhetetlen volt Bizánc számára, még harminc évvel a Birodalom bukása előtt sem kaptak engedélyt selyemszövetek vásárlására.
32. F. Edler de Roover: Die Luccheser Seidenindustrie. CIBA Rundschau 92 (1950) 3389 l.
33. W.v. Stromer: Die Gründung der Baumwollindustrie in Mitteleuropa. Stuttgart 1978 81 l. Idézi a *Artis de Fustagnis* szabályzatát, mely előírja, hogy a barhendvég „recipiat bullam communis”, tehát a város oroszlanos pecsétjét.
34. Lopez i. m. 17–18 l.

PETNEKI ÁRON:

A LENGYEL ANYAGI KULTÚRA TÖRTÉNETÉNEK ELSŐ ÖT KÖTETE

Az anyagi kultúra történetének kutatása Lengyelországban már a XIX. század végén megkezdődött, de önálló diszciplína csak a két világháború közötti időben lett. Gazdaságtörténészek, technikátörténészek, régészek és néprajzosok igyekeztek feltárni minél többet nemcsak a tárgyi emlékekből, hanem ezeken keresztül az adott kor társadalmi szerkezetének változásából is. A kutatások koordinálására, szervezeti összefogására azonban csak a második világháború után kerülhetett sor. A Lengyel Tudományos Akadémia és a Lengyel Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1953-ban döntött együttesen arról, hogy létrehozzák az Anyagi Kultúra Történetének Intézetét. Az intézet gyakorlati tevékenysége azonban csak 1954-ben kezdődött meg. Fő feladatai közé tartozott nemcsak a feltáró, hanem az összefoglaló tevékenység is. Ezért kezdettől fogva munkálkodtak egy nagy szintézis megteremtésén. Több, az intézet keretein belül ténykedő kutatócsoport végezte a feltáró munkákat. Az intézetben igen nagy szerepet játszottak a régészek is, akik elsősorban a középkori anyag feltárásával és publikálásával segítették az összefoglaló megírását. Különösen sok érdekes felfedezésre került sor Pomerániában és Sziléziában, ahol a háborús pusztítások következtében alkalom nyílt a városok koraközépkori anyagának igen beható tanulmányozására. A kutatásba természetesen nemcsak a már említett szakágak specialistái kapcsolódtak be, hanem az adott kor ikonográfiáját vizsgáló művészettörténészek is. Ugyanakkor az intézet széles körű kapcsolatokat épített ki az egyes vidéki múzeumokkal is, hiszen elengedhetetlen volt minél nagyobb számú tárgyi anyag ismerete. A hazai kapcsolatokon kívül figyelmet fordítottak a külföldi kontaktusokra is. Már az Anyagi Kultúra Történetének Intézete fennállásának kezdeti korszakában felhasználták a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának tapasztalatait. Az intézet megszervezésekor példaként lebegett a létrehozók előtt az Anyagi Kultúra Történetének Akadémiája, amelyet 1919-ben maga Lenin alapított. A szovjet szakemberekkel való kooperációt egyébként a szláv összehasonlító régészeti anyag és történeti-földrajzi tényezők is indokolták.

A népi demokratikus országok szakembereivel szintén kialakultak az együttműködés lehetőségei, sok esetben azonban — így hazánk esetében is — nem volt meg az azonos profilú partner, így legtöbbször a régészetre korlátozódott a tapasztalatcsere.

Különösen élénk kontaktusokat építettek ki egymás között a lengyel és francia szakemberek. Elsősorban Fernand Braudel és Georges Duby nevét kell kiemelni, akik intézeteikben minden eszközzel támogatták a közös kutatómunkát, a tapasztalatok átadását. Ugyanakkor a középkori régészet terén komoly hagyományokkal rendelkező lengyel specialisták több ásatást is folytattak Dél-Franciaországban, ezzel nyújtva támogatást ottani kollégáinak, s egyben komparatistikai stúdiumokat is végezvén.

Ennek a sokéves munkának a gyümölcse fekszik most előttünk, a Historia kultury materialnej Polski w zarysie (Lengyelország anyagi kultúrájának vázlatos története) első öt kötete. A hat kötetre tervezett munka főszerkesztői Witold Hensel és Jan Pazdur. A munka nem nyúlik vissza a legkorábbi időkre, mert ugyancsak az Anyagi Kultúra Történetének Intézetében készítik elő a többkötetes „A lengyel területek őstörténete” c. művet, ahol természetszerűen az anyagi kultúra története áll előtérben. Az egyes kötetek periodizációja nagyjából megegyezik a lengyel történelem fő korszakváltásaival. A kötetek mindegyike egységes szerkezeti felépítést mutat. Az első nagy rész az ember természetes környezetét tárgyalja, a második rész a természeti nyersanyagok kiaknázását és felhasználását (természetesen ide számítva az ásványi kincseken és energiahordozókon kívül az állati és növényi nyersanyagokat is), míg a harmadik nagy egység a fogyasztás történetét tárgyalja, ideértve a fogyaszthatóvá tett nyersanyagok végleges felhasználását is (pl. építészet), ugyanakkor az elkészített termékek cseréjének eszközeit is (pl. kereskedelem, utak, vásárterek stb.). A fogyasztásnál az élelmi-szereken, ruházaton stb. kívül helyet kapnak az emberi munkaerő regenerációjának materiális megnyilvánulásai is, magyarul a szabadidő, szórakozás tárgyi emlékei.

Az első kötet, melynek szerkesztői Maria Dembinska és Zofia Podwinska, a VII. századtól, a törzsi területek végleges kialakulásától a XII. századig, tehát a feudális szétagoltság létrejöttéig terjed. Földrajzilag a korai Piast állam egész területére kiterjed, tehát a későbbi Kis- és Nagy-Lengyelországon kívül az egész tenger mellék (Pomeránia), Szilézia, sőt Luzsica (Lau-sitz) területére. (Itt jegyzem meg, hogy a további kötetek során a kellő geopolitikai nüanszokban kevésbé tájékozott külföldi olvasót megzavarja a XIII. századtól kezdve Lengyelországtól elszakított Szilézia további szereplése,

mert az a későbbiekben befolyással bírt a cseh, ill. ausztriai anyagi kultúra történetére is. Kétségtelen viszont mindenkor erős kontaktusa az anyaországgal).

Az 1. kötet első része részletes tájékoztatást nyújt az erdőkkel sűrűn benőtt (70–80 %-a a teljes területnek!), folyókkal, mocsarakkal tagolt földrajzi környezetről, a talajtípusokról, a települések kialakulásáról, valamint a politikai és társadalmi változások történeti földrajzi összefüggéseiről. A második részben elsősorban a földművelés, az állattenyésztés és az erdő termékeinek kiaknázása dominál. Itt részletes történeti botanikai tájékoztatást is kapunk a felhasznált növényekről. A méhészet, halászat, vadászat, állattartás analízise után az élettelen nyersanyagok felhasználása, elsősorban a korai fémkohászat leírása következik. A kő és agyag az építkezésben és a fazekasságban játszottak szerepet. A következő fejezetek az építészetet már fogyasztási szempontból tárgyalják, ugyanitt olvashatunk a kereskedelem, transzport eszközeiről, kocsikról, korai hajóformákról is. Kikerülhetetlen bizonyos ismétlés ezeknél a részeknél, miután pl. a hajóépítés a fa felhasználásánál és a szállításnál is szerepel. Gazdaságföldrajzi szempontból lényeges az úthálózat kialakulása. A pénzeket anyaguk, súlyuk, előállítási helyük szerint tárgyalják a szerzők.

Az élelmiszerfogyasztásnál az újabb régészeti vizsgálatok szolgáltatottak fontos adatokat. Érdekes a húsfogyasztás alakulása: ebben a korban a teljes élelmiszerfogyasztásnak mintegy 38 %-a. A ruházatnál elsősorban a környező országok ikonográfiai adataira támaszkodnak, a bőrből készült termékekre viszont az ásatási anyagokból következtetnek. A szórakozás anyagi megnyilvánulásai között a döntő hely a hangszereké, de találhatunk itt ásatásból előkerült sakkot és gyermekjátékokat is. Az utolsó fejezet a kultuszok anyagi megnyilvánulásáról szól: a temetkezési szokások változásai a kereszténység terjedésével párhuzamosan, a keresztény templomok és azok felszerelése zárják a kötetet.

A második kötet szerkesztője Anna Rutkowska-Płachcinska. A kötet a XIII. századtól a XV. század végéig, a feudális széttagoltság mélypontjától a központosító monarchia megteremtésére irányuló törekvések koráig mutatja be az anyagi kultúra történetét. A földrajzi bevezetőben elsősorban a városiasodás nagyarányú megindulása, a kolonizáció okozta természeti változások, a tipikus városszerkezetek szerepelnek. A mezőgazdaság területén az eke- és sarlótípusok jelentenek sokat az anyagi kultúra szempontjából. Ebben a korban alakulnak ki a nagy bányásztelepülések, a só mellett elsősorban a cink és ólom dominál. A fémfelhasználásnál itt is, miként az előző

kötetben, jelentős részt kap a fegyverzet fejlődése. Dél-Lengyelországban és Sziléziában igen fontos a textilipar, megismerkedhetünk a kallómalmok, szövöszékek szerkezetével és használatával. Az építkezésekben a gotika technikai újításai hoznak döntő változást. A tetőfedésben újabb megoldások kerülnek elterjedésre: fa zsindely, ólomlapok. Egyre sűrűbben találkozhatunk az üvegesipar termékeivel is az ablakok készítésénél. Az élelmiszeriparban a szerzők a legérdekesebben a malomipar alakulásával foglalkoznak. Az italkészítésnél a sörfőzés ölt iparszerű méreteket. A fogyasztásnál már tárgyalásra kerül az alultápláltság, éhínségek megjelenésének kérdése is. Ugyanez a téma még érintőlegesen visszatér majd a higiénés viszonyok tárgyalásánál is, melyet a következő, a lakással, ruházattal foglalkozó résznél olvashatunk. Ebben a korban kezdődnek meg a nagyméretű változások a ruházati divatban is, és ez kölcsönhatással van a textiltermelésre. A szerzők végkövetkeztetésükben megállapítják, hogy a kor civilizációs eredményei széles körben elterjedtek, és általánossá váltak.

A harmadik kötet, melyet Antonina Keckowa és Danuta Molenda szerkesztett, a XVI. századtól a XVII. század közepéig terjed. A földrajzi-környezeti részben megismerkedünk a területileg megnövekedett országgal és a népesség megoszlásával, ugyanakkor az európai gazdasági konjunktúra lengyelországi hatásával is. Figyelemmel kísérhetjük a szellemi életben, a mentalitásban beállott változásokat és ezek jelentőségét az anyagi kultúra fejlődésében. A településhálózat sűrűsége már bizonyos különbségeket mutat az egymástól messze fekvő országrészekben. A régi városok mellett újabb, földesúri alapítású városok tűnnek fel, megváltozik a városkép, modernizálódnak a városi védművek. Itt kapott helyet a földmérés fejlődésének vázlata is. A második részben legelőször áttekintést kapunk a nyersanyagokról és energiahordozókról, ez utóbbiaknál elsősorban a szél- és víziergiát felhasználó szerkezetekről. A mezőgazdasági termelés, elsősorban a domináló gabonatermesztés mellett megismerkedünk a kertészettel is, amely jelentős befolyással van az élelmiszerfogyasztás változatosabbá tételére is. Az ásványi nyersanyagok kiaknázásánál a legtöbbet ismét a sóbányászatnak szenteltek a szerzők. A fémfeldolgozásnál végigszemlélhetjük a vas- és lakatosipar egyre nagyobb rétegződését, a művészi vasművesség megjelenését. Az ásványi nyersanyagok átalakításánál kapott helyet az üvegművesség, a kerámiaipar; itt a kémiai vonatkozású témáknál található a puskapor széles körű előállítása és felhasználása is. A fogyasztást tárgyaló részek előtt külön fejezet szól a dolgozó emberekről, a társadalmi szerkezetben végbement változásokról és ezek kihatásáról a termelésben. A szerzők megállapítják, hogy a tárgyalta kor-

szakban a faluról városba vándorlás folyamata nem szűnt meg, csak lelassult. Elemzik a céhek szerepét, és a külföldi munkaerő bevándorlását is. A fogyasztás történeténél igen nagy teret szenteltek az építészetben, a lakások kialakításánál végbement nagyfokú változásoknak. Az asztalosipar, fém, üvegipar mind a szűkebb emberi környezet változatosabbá és kényelmesebbé tételét szolgálják. A lakberendezésnél, az életkörülmények vizsgálatánál természetesen külön vizsgálják a királyi és főúri udvarokat, külön a paraszt-kunyhókat és a polgárházakat. A ruházatnál is nagyfokú a differenciálódás, ezt nemcsak az anyagi körülmények szabják meg, de bizonyos jogi előírások is próbálják körülhatárolni. Az ötvösségnek is komoly szerep jut a külső megjelenés reprezentatív tételeiben: az ékszerek nemcsak teaurálásra, hanem rangbeli és osztálybeli megkülönböztetésre is szolgálnak. A rétegződés megmutatkozik az élelmiszerek fogyasztásában is, különösen a fűszerfélék sokféleségében, amelynek ismét komoly kereskedelmi vonatkozásai vannak. Átlagos statisztikák hozzák közelebb a napi ételmezés alakulását. A számok tükrében láthatjuk, hogy a társadalom kb. 13 %-a (főnemesség, gazdag középnemesség, patriciusok) túltáplált. Ugyanakkor a rossz termékek periodikus megjelenése széles tömegeket tart létbizonytalanságban. A mindennapi élet tárgyi megnyilvánulásai között kapnak helyet a közhasznú intézmények, a templom, a városháza, a raktárak, fegyvertárak, ispotályok, iskolák. Itt olvashatunk a városok vízellátásáról, a csatornázásról, tűzvédelmi előírásokról. Külön fejezet foglalkozik az egészségüggyel, az általános higiénés viszonyokkal, fürdőkkel, orvosokkal, bábákkal és borbélyokkal. A nagyobb városokban már állandó városi orvosokat alkalmaznak, míg vidéken a borbély látja el az egészségügyi szolgálatot. Itt foglalkoznak a prostitúció és a járványok kérdésével is. Ebben, a reneszánsz korát tárgyaló kötetben ismét nagyobb helyet kap a pihenés és szórakozás sok-sok tárgyi emléke.

A negyedik kötetet Zofia Kamieńska és Bohdan Baranowski szerkesztette, kronológiailag a XVII. század közepétől, tehát az „özönvíz”-nek nevezett svéd háborúk pusztításaitól a XVIII. század végéig, Lengyelország állami létének elvesztéséig terjed. A klimatikus viszonyokat a korabeli feljegyzések alapján már elég jól tudjuk követni (lényegesen szélsőségesebbek voltak a jelenleginél). A népesség számában a svéd háborúk nagyarányú csökkenést okoztak. Ez a kor ismét radikális területi változásokat hozott, elsősorban Lengyelország első és második felosztása. A természeti kincsek felhasználásában még mindig elsődleges szerep jut a mezőgazdaságnak. A technikai fejlődés jelentős változást hoz a céhes iparban, de ugyanakkor megfigyelhetjük az udvarházak körüli kézművesség és a paraszti háziipar továbbélését is.

E kötetben is a korábbi kötetek szerkezetének megfelelően esik szó az anyagi kultúra egyes ágainak fejlődéséről, de az arányok megváltoznak, elsősorban a fogyasztási cikkek skálájának bővülésével. A lengyel gazdasági-társadalmi fejlődés következményeként hiányzik a nagyarányú iparfejlődés, a kort, elsősorban a XVIII. századot, királyi és főúri, kezdeményezésre létrejött, kérészetű manufaktúrák jellemzik, ezek jelentős része luxuscikkek előállításával foglalkozik. (Porcelán, díszüveg, aranybrokát stb.) A fogyasztást nemcsak a már korábban jelentkező tagozódás jellemzi, hanem az is, hogy a tehetősebb rétegek már nemcsak hazai, hanem a külföldi piacnak is egyre gyakoribb vásárlóivá válnak. A könyvnek igen érdekes részlete a kulturális élet anyagi vonatkozását tárgyaló fejezet, ahol az íróeszközökről, a könyvekről, könyvtárakról, színházi díszletekről és kosztümökről, hangszerekről olvashatunk.

Az ötödik kötet 1795-től, a Kościuszko-féle felkelés leverésétől 1870-ig mutatja be az anyagi kultúra történetét a három felosztó állam, Oroszország, Poroszország és Ausztria lengyelek lakta vidékein. A szerkesztés munkáját Elzbieta Kowecka és Maria Rózycka-Glassowa végezte. A szerzőknek a legtöbb koncepcióbeli nehézséggel – éppen az anyagbőség ellenére – valószínűleg itt kellett megküzdeni. Ugyanakkor, elsősorban a fogyasztás területén, maguk a szerzők is bevallották, hogy inkább leírást, mint szintézist tudtak nyújtani, mert nincsenek meg a kellő részlettanulmányok. A földrajzi és etnikai változások mellett az első rész az iskolázás problematikáját is fölveti, természetesen az anyagi kultúra teoretikus oldaláról. Így kapnak itt helyet a tudományos társaságok, a tudományos folyóiratok és a technikai irányú képzést nyújtó iskolák. A mezőgazdaságban, iparban a döntő változást a kapitalizmus megjelenése hozza. Megjelennek a modern gépek, amelyek átalakítják a mezőgazdaság és ipar addigi technológiáját. Ugyanakkor a technikai változások mellett részletes képet kapunk a munka megszervezésének körülményeiről, a munkakörülményekről és termelékenységről is. A szállításban a legjelentősebb helyet a vasút és a gőzhajózás megjelenése hozza. Ez a kor a kereskedelemben kidomborítja a nagy nemzetközi piacok irányító szerepét, ugyanakkor a három felosztó hatalom közötti értékrendszer és mértékrendszerbeli különbségek gátolják a lengyel területek közötti kapcsolatokat. A harmadik rész a XIX. század mindennapi életének illusztratív leírása.

A tervezett, nyomdában lévő hatodik kötet 1870-től az I. világháború végéig, a lengyel állami függetlenség visszaszerzéséig fogja követni az anyagi kultúra történetét.

A könyv a szerzők bevallása szerint nemcsak a történészeknek, a szakembereknek szól. Segédkönyvnek szánták az egyetemi oktatásban, sőt azt is szívesen látnák, ha minél több üzemi könyvtárban is meglenne. Ennek megfelelően a szerkezet a legtöbb helyen világos, a leírás érthető, az illusztrációs anyag gazdag. A jegyzetelés szempontjából kétfajta utat követtek: az összefoglaló és az addigi kutatásokat ismertető részeknél lábjegyzetek szerepelnek. A többi fejezetek esetében csak a kötet végén találunk irodalmi összefoglalót. Ez némileg megosztottá teszi a művet. A gazdag illusztrációs anyagot a nyomás rossz minősége miatt nem tudjuk egyértelműen élvezni. A képjegyzék pedig inkább a tudományos etikának, mint az olvasók részletesebb tájékoztatásának tesz eleget, ugyanis nem az ábrázolt tárgyról, képről mond el lényeges adatokat, amelyekre pedig az összefüggések még jobb megértése szempontjából oly nagy szükség volna, hanem pusztán azt, hogy milyen mű hanyadik oldaláról reprodukálták. Ebből a szempontból annak idején Domanovszky Sándor Magyar művelődéstörténete példát mutatott.

A lengyel anyagi kultúra története olyan példamutató vállalkozás, amellyel Közép–Kelet-Európa minden országának meg kell ismerkednie (sajnos ebben akadályozza a lengyelül nem tudó olvasót a rezümék teljes hiánya). A magyar szakemberek számára pedig nagy segítség egy majdan elkészítendő, hasonló tárgyú mű megírásában.

JEMNITZ JÁNOS:

A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOM KÉRDÉSEIRŐL

A Világtörténet elé

A nemzetközi munkásmozgalom mindig is eleven, élő folyamat volt, teli a való életre való reagálásokkal, s a lehetséges akciók körüli vitákkal. Mint Marx híres „Brumaire” könyvében írja: a sok támadás és vereség után mindig bekövetkezett az újragondolás, felülvizsgálás időszaka. Ebben az értelemben teszünk közzé az újabb nemzetközi munkásmozgalom történeti irodalomból tematikailag a lehetőség határáig széles — de terjedelmileg nagyon is körülhatárolt — cikkeket.

Az itt közreadott anyag válogatásánál az a szempont vezetett, hogy gondolkodásra készítő, a munkában segítő, s ha lehet, ne is csak egyszerű „részkérdéseket” mutassunk be. Hobsbawm tanulmánya kétségtelenül ilyen, amennyiben másfél évszázad teljes történetét foglalja össze, illetőleg problémáira világít rá. (Megjegyezzük, a gondolkodásra készítő szándék átérzését az is mutatja, hogy e tanulmányról a Marxism Today hasábjain egész vitasorozat jelent meg — amit sajnos mi itt közölni már nem tudunk.) Ugyanitt, a Marxism Today-ban jelent meg Monty Johnstone írása, amely azt példázza, hogy az angol kommunista történészek mily kritikus szemmel vizsgálják felül pártjuk történetét, pontosan a lehetőségek felől megközelítve a problémákat.

Más szempontból ugyancsak fontosnak látjuk az Otto Bauer centenárium kapcsán a bécsi vitaülésről közölt beszámolót, mert ez vélekedésünk szerint ismét csak jól szolgálja egyébként szűkös tájékozódásunkat méghozzá egyszerre két témában is: Otto Bauer és az ausztromarxizmus egykori megítélését illetően és azt illetően, hogy ezt a fontos munkásmozgalmi jelenséget, az ausztromarxizmust miként látják ma az olasz kommunisták, a német baloldali szociáldemokraták, és — persze — maguk az osztrákok.

A már említett terjedelmi korlátok miatt horizontunkat egyelőre nem tudtuk tágabbra nyitni. Két más „területet” annyiban tudtunk csak „beemelni”, hogy a történész személyi portrék körében bemutatjuk az orosz marxista munkásmozgalom történetírás egy tragikusan elhalt reprezentánsát,

Jurij Sztjeklovot. Sztjeklov a századforduló időszakában a Neue Zeit hasábjain már megtalálta útját a szélesebb nemzetközi közvéleményhez, már akkor feltűnt alapos és tárgyilagos, önálló kutatási eredményeivel – később azonban nagyonis megfélekeztek róla, s a fiatalabb nemzedékek úgyszólván nem is ismerik. A dokumentum rovatban a belga munkásmozgalom Magyarországon ugyancsak alig ismert úttörőjét, teoretikusát, Marx és Bakunyin kortársát – és vitapartnerét, C. de Paepe-t mutatjuk be –, akinek gondolatai, szavai mögül ugyancsak jól érezhetjük a belga mozgalom eleven lüktetését, problémáit. Végül megemlékezünk Georges Hauptról, az Erdélyből származott, sokunk által ismert párizsi professzorról, aki párizsi „székházából” mindig az európai, sőt Európán-kivüli nemzetközi munkásmozgalomnak is szenvedélyes, s az eddigi válaszokkal soha be nem érő tovább-kutatója volt.

ERIC HOBSBAWM:

MEGTORPANÁS A MUNKÁSMOZGALOM FEJLŐDÉSÉBEN?

Nekem jutott osztályrészül az a privilégium, hogy az 1978-as Marx emlékülésen előadást tartsak; ezt arra szeretném felhasználni, hogy felmérjem a brit munkásosztály fejlődésének néhány sajátosságát az elmúlt száz évben. A Marx-emlékülések régóta bevett szokása, hogy Marx és Engels szövegeket vesznek kiindulópontul; én azonban most két okból is eltérek ettől. Először is azért, mert az első Internacionálé és 1880 közti időben sem Marx, sem Engels nem írt számottevőt az angol munkásosztályról, és legjobb tudomásom szerint épp 100 éve már, hogy egyáltalán semmit sem mondtak róla. Tény, hogy épp ezen a száz évvel ezelőtti napon (1878. márc. 17-én) jelent meg egy amerikai folyóiratban Engelsnek az európai munkásokról írt 5 cikkből álló sorozatának középső része. (Európa munkásai 1877-ben I–V. Össz. Műv. 19. köt. 117–131. l.) Ez a cikk számos országot említ Oroszországtól Portugáliáig, de egy szót sem szól Nagy-Britanniáról. Teljesen néma maradt – kétségkívül sajnálatos módon – Nagy-Britannia 100 évvel ezelőtti, elismerten nem épp inspiráló munkakörülményeiről. Másodsorban, és még inkább közelítve témánkhöz, azt kívánom hangsúlyozni, amit csak a marxista elmélet segítségével érthetünk meg, Marx szövegeiből azonban nem; azt ugyanis, hogy úgy tűnik, Nagy-Britanniában a munkásságnak és a munkásmozgalomnak a Marx által megjósolt továbbfejlődése 25–30 éve megtorpant.

Azóta mind a munkásosztály, mind pedig a munkásmozgalom egy krízis-perióduson ment keresztül, – vagy ha hízelgőek akarunk lenni, úgy is mondhatjuk, hogy – az új szituációhoz való alkalmazkodás kríziséen. Legtöbbünk, – akik elköteleztük magunkat a nap-mint-napi küzdelemben – nem tulajdonítottunk kellő jelentőséget ennek a krízisnek, ám nem térhetünk ki az elől, hogy ennek néhány aspektusát tudatosítsuk. Az a célom, hogy a brit kapitalizmus változó struktúrájának hosszútávú perspektívájában vegyük szemügyre ezt a krízist s benne a proletariátus szerepét. Úgy vélem, nekünk marxistáknak, és nekem, mint a Marx emlékülés előadójának, az a feladatunk, hogy a marxi módszertant és általános analízist saját korszakunkra konkretizáljuk; s azt remélem, hogy ezzel maga Marx is egyetértene.

A munkásosztály többségben

1870-ben biztosnak látszott, hogy ha a fizikai munkás kategóriáját a mezőgazdaságon kívüliekre alkalmazták, a brit nép többsége fizikai munkásokból és családjukból állt.

Aligha kell hozzátennem ehhez, hogy a többség, még a mezőgazdasági lakosság esetében is, proletárokból, vagyis bérmunkásokból állt. Ebben a két vonatkozásban Nagy-Britannia sajátos, és valószínűleg egyedülálló helyzetet foglalt el mind a fizikai munkások nagy aránya, mind az agrár-népesség viszonylag kis száma és aránya, és mindenekfelett a jelentéktelen parasztság tekintetében. Mindebből néhány jelentős politikai következmény származott, mely bizonyos módon még ma is érzékelhető. Míg a legtöbb országban a demokratikus szavazási rendszer bevezetése ebben az időszakban a fizikai munkásokat még kisebbségben hagyta, ezt hitték, hogy Nagy-Britanniában azonnal többséget alkotnának. 1867-ben a statisztikus Dudley Baxter a nem-agrár fizikai munkásságot a lakosságnak közel 70 %-ára becsülte. Ezért az uralkodó osztályok szempontjából rendkívül fontos volt, hogy valamilyen módon megnyerjék, vagy megőrizték a munkásosztály számottevő részének politikai támogatását.

Nem remélhették, hogy a proletariátus független osztályöntudatos pártját azzal ellensúlyozhatják, hogy mobilizálják a parasztok, kis-kézművesek, üzlettulajdonosok stb. többségét, akár a munkásosztály mellett, akár ellene. A Második Reform Törvény óta újból és újból el kellett fogadniuk a munkásosztály többségének tényét.

A fizikai munka hanyatlása

Vajon az, amit az 1860-as és 1870-es években „fizikai munkásoknak” neveztek, azonos-e azzal, amit ma munkásosztálynak, vagy proletárnak nevezünk. Bármit fedett is ez a kategória, tény, hogy a fizikai munkások a két kezüket használták és hogy a múlt század legnagyobb részében az ilyen tággan értelmezett kétkézi munkások száma nem nőtt, hanem csökkent. 1911-ben a lakosság kézi munkával foglalkoztatott részének aránya kb. 75 % volt, 1931-ben kb. 70 %, 1961-ben 64 %, míg 1976-ban csak kevéssel múlta felül az 50 %-ot. Ez természetesen nem jelenti, hogy a szó szoros értelmében vett proletariátus százalékaránya csökkent volna, amennyiben proletárokon azokat az embereket értjük, akik azzal keresik megélhetésüket, hogy bérért bo-

csájtják áruba munkaerejüket. Épp ellenkezőleg, ebben az értelemben a proletariátus, mint azt Marx megjósolta, tovább növekedett. A munkáltatók és tulajdonosok arányát a 19. században nem tudjuk pontosan felmérni, de 1911-ben ez az arány a foglalkoztatott lakosság 7 %-ánál kevesebbet tett ki, és azóta – azt követően, hogy 1951-ig többé-kevésbé stabil maradt – még tovább csökkent, kb. 3 és fél %-ra az 1960-as évek közepén. Így tehát a 20. sz. folyamán a növekvő proletarizálódás összekapcsolódott a fizikai munkásoknak a bérkereső lakosságon belüli szó szerinti csökkenésével. Az ipari országokban ez egy nagyon is általános jelenség. Mindazonáltal Nagy-Britanniában a hanyatlás – speciális történeti okok miatt – különösen feltűnő. Száz évvel ezelőtt a legtágabb értelemben vett fehérgealléros szektor a bérkeresőknek csak igen kis számát foglalkoztatta; viszonylag valószínűleg kevesebbet, mint az olyan országokban, ahol jelentős köz- és magán-adminisztráció volt. 1871-ben például a „kereskedelmi foglalkozás” egésze a mintegy 12 millióból kevesebb, mint 200 000 ezer embert foglalkoztatott, míg 1911-ben már kb. 900 000 főre terjedt ki. 1976 évben a foglalkoztatott lakosságnak kb. 45 %-át lehet nem-fizikai munkásnak tekinteni.

Ebben áll az elmúlt száz év legfontosabb fejlődése. De nézzük meg közelebről a fizikai munkások helyzetét. Száz évvel ezelőtt az ipar olyan mértékben függött a fizikai munkától, amelyet ma már nehéz elképzelni; bár az Angliában úttörőként megindult ipari forradalom technológiája az országot a „világ műhelyévé” tette, modern mércével mérve mégis rendkívül fejletlen volt; valójában, – miként arra Raphael Samuel emlékeztetett bennünket nemrég – a kézi- és gőzenergiával hajtott technológia együttthatása jellemezte. Hogy a modern terminust használjuk: óriási mértékben munkaintenzitáson alapult. Azt a fajta szakértelmet, amely a preindusztriális kézművességgel kapcsolódott össze, bizonyos fokig kétségkívül helyettesítette, vagy felgyorsította az energia és a gépesítés, de semmiképpen sem vette még át a helyét. Egészen a század végéig nem került sor arra, hogy az angol gépipari műhelyekben komolyabb mértékben bevezessék az automata szerszámgépeket. A többi munkaművelet, akár szakszerű, akár kevésbé szakszerű, majdnem teljesen az emberi munkán alapult. Gyakorlatilag a bányászok minden tonna szenet – mely a minden célra felhasználható óriási energiát biztosította – ásóval és lapáttal termeltek ki.

Két következmény

A 19. századi angol termelésnek e jellegzetességei két következményt vonnak maguk után. Elsősorban: a termelés növekedése olyan mértékben kapcsolódott a munkaerő-expanzióhoz, amilyen ma már nehezen képzelhető el. Így 1877 és 1914 között az angol bányákban kitermelt szén mennyisége hozzávetőleg megduplázódott, s a bányászok száma is kétszeresére nőtt. Az első világháború előestéjén kb. egy és negyed millió emberre volt szükség (családtagjaikat is beleértve) Nagy-Britannia széntermelésének biztosítására. Napjainkban Nagy-Britannia szemmel láthatóan nagyobb energia-követelményei – beleértve a szén-, olaj-, gáz-, elektromos- és nukleáris-energiát – ennek az óriási munkaerőnek csak egy kis töredékét igénylik. A munka „hadserege” állandóan növekedett. Másodsorban azonban a mechanizálás viszonylagos elmaradottsága a 20. századi színvonalhoz képest, az angol munkásnak, akinek a kézügyessége és tapasztalata nélkülözhetetlen maradt – s ez vonatkozott egyebek között a betanított szakmunkásra is – jelentős erőt biztosított a kollektív alkudozásokban. Így a brit szakszervezeti rendszer erős, vagy potenciálisan erős volt éppen olyan iparágakban, amelyekben másutt notóriusan gyenge volt, mint pl. a gyapot-feldolgozó üzemekben. A kormány alig több, mint 100 éve ismerte el a szakszervezeti rendszert, és azóta speciális területektől és iparágaktól eltekintve a mozgalom egészének megsemmisítésére rendszeres és állandó törekvés nem mutatkozott, illetve hosszabb időre nem ért el sikert. Ugyanakkor azonban a brit szakszervezeti rendszer sajátos struktúrája mégis tükrözte – és most is tükrözi – a történelmi múltat.

A szakszervezeti szervezkedés változatai

Így, más országoktól eltérően, a mi szakszervezeteink nem az óriások kis számából állnak, amelyek elméletben összefogják egy szakiparág összes munkását. Jóllehet, az ipari szakszervezeti rendszernek ezt a típusát a szocialisták kedvelték, s egy időben harcosan védték, általában ez nem tekinthető sikeresnek. Mint ismeretes, még a vasutasoknál sem sikerült kiküszöbölni az ipari és szekciók szerinti szakszervezetek közti rivalizálást. Ehelyett – ill. inkább ilyenfajta ipari tendenciákkal karöltve – egymás mellett fennálltak a szakma-szerinti egyesületek – ezen a skálán Nagy-Britanniára jellemző jelenségként –, valamint a nagy, „általános egyesületek” is, melyek fokozato-

san magukba olvasztották azokat a szervezeteket, melyek szakma szerinti szervezkedésre vagy nem voltak alkalmasak, vagy nem akarták azt, és más egyesületek változatos sokaságát. A továbbiakban némiképpen ez a tendencia, amely először az 1889-es nagy dokk-sztrájkok idején mutatkozott meg, folyamatosan megerősödött. A kisebb szervezetek egyre növekvő mértékben oldódtak fel a nagyobbakban; de míg ez az egyesülési folyamat a 20. sz. első felében egyfajta ipari-szakszervezeti rendszer felé tett lépésnek volt tekinthető, – az utóbbi 20 évben egyre inkább úgy tűnt, mint a „general union” (általános szakszervezet) -típus új konglomerátumának formátuma – ez volt a helyzet az AUEW-fúzió, az öntőmunkások és műszaki rajzoló és az ETU víz- és gázszerelői esetében.

Ezzel ellentétis, hogy a régi típusú szakmunkás óriási potenciális ereje a szakszervezeti mozgalmából korábban is hiányzott, különösen a fém-munkás, gépészeti és elektromos iparágak nagy komplexumában, mely folytatta expanzióját ugyanúgy, mint a 19. századi tömegfoglalkoztatási iparágak, – a textil-, bánya- és közlekedési-ipar – esetében.

Amikor a tömeges szervezkedés elérte ezeket az iparágakat, az 1930-as években és a háború alatt, ez a jelenség a régi típusú szakmunkásoktól indult ki – gyakran, mint pl. a repülőgépiparban, olyan emberektől, akik még a szakmai büszkeség régi terminusa szerint dolgoztak, sőt esetenként aszerint is gondolkodtak. Még 1939-ben is előfordult, hogy a belfasti Harland és Shorts emberei megtagadták, hogy darabbért (teljesítményért) fogadjanak el, – hasonlóan nagyapáinkhoz, akik még Marx idejében voltak szakmai egyesületi tagok. Ezek voltak azok az emberek, akik megalapították a szakszervezkedést az autóiparban, akik az átlagos gépgyárt egymástól szeparált szakmai egyesületek szervezetének hagyták meg, és véletlenül azok, akik nőket és szakképzetlen munkásokat küldtek ki arra, hogy a T és GWU beszervezze őket, – aminek eredményeként a T és GWU az autóiparban többségi szervezetté vált. És véletlenségből, a multiplikált szervezkedés fennmaradása sok gyárban okozott rangon- és alávetettségén alapuló belső szervezkedésű koordinációt, olyan embereknél, mint az üzemi megbízottak, ami félelmetes erő az angol ipar szervezetében.

Történelmi átalakulás

Hangsúlyoztam e történelmi kontinuitásokat. Ezek azonban összefonódnak egy lényeges történelmi átalakulással. Egy évszázaddal ezelőtt a

munkásosztály mélyen rétegződött, de ez nem akadályozta meg abban, hogy osztálynak tekintse magát. Ugyanazok az emberek, akik a szakszervezeti szervezkedés gerincét alkották – kivéve talán a bányászokat – alkották egyben a munkásarisztokráciát; őket is tekintették munkásarisztokráciának. Ez a munkásarisztokrácia lenézte azokat a tömegeket, melyeket szakképzetlennek, vagyis „puszta munkásoknak” tekintett. Az ipari változás azonban először veszélyeztette, majd szétrombolta ezt a fölényt, méghozzá három irányból. Első helyen, a terciális foglalkoztatottság – a fehér galléros, és ipari alkalmazottak – növekedése a munkásarisztokrácia olyan új formáját hozta létre, mely közvetlenül a középosztállyal azonosult. Csak a II. világháború után – legfeljebb a szolgáltatási szektor kivételével – szerveződtek tömegesen az ipari alkalmazottak és a fehérgallérosok a szakszervezetekbe, méghozzá egyre növekvő mértékben a TUC keretein belül, vagyis a tudatos munkásmozgalomba. Másodszorban a modern technika egyre növekvő mértékben hozta létre a fehérgallérosok és technikusok rétegét, akiket inkább „kintről” szerveztek be, mintsem azok közül, akiknek gyakorlatuk volt a fizikai munkában. Ezáltal nőtt a szakadék a munkásarisztokrácia és a középrétegek között. Másrészt a modern technológia és az ipari szerveződés fenyegette a munkásarisztokrácia privilegizált pozícióját, kevésbé képzett és speciális gépeken dolgozó munkásokkal helyettesítve őket, (ill. azzá alakítva őket), vagy az egyre inkább előrehaladott munkamegosztás speciális részeinek kihagyása révén.

Más szavakkal: – amint azt Marx is megjósolta s mint arra a tőkésék mindig is törekedtek – a szakképzettség az emberről egyre inkább a gépre hárult.

Tény, hogy a tanulatlan munkások fenyegették a munkásarisztokráciát. Így a munkásarisztokráciát nemcsak a középrétegektől való eltávolításra kényszerítették, hanem egyben a munkásosztály más rétegeihez hozták közelebb, annak ellenére, hogy gazdasági előnyeik (a társadalmi struktúrában elfoglalt helyüknek megfelelően) az I. világháború előtti időkben még nem gyengültek meg jelentősen.

Végezetül szeretném megjegyezni, hogy ezt a folyamatot értékelve, magyarázatom kissé eltér Engelsétől, bár voltaképpen nem mond ellent annak. Engels, aki az 1880-as években írt ezekről a problémákról, (nevezetesen a „Munkásosztály helyzetéről...” új előszavában) két dolgot hangsúlyozott: egy „relatív jó módú” és ideológiailag szerény munkásarisztokrácia kialakulásáról Nagy-Britanniában és a brit ipari kapitalizmus monopóliumáról, melyből az összes angol munkásnak előnye származott, de amely ezen belül a munkásarisztokráciának aránytalan előnyöket juttatott.

Idézetek a magyar Marx–Engels kiadásból:

„Az angol munkásosztály bizonyos fokig részesedett e monopóliumok előnyeiben” Össz. Művek 22. köt. 306. l. (angol 31. l.)

„lelkök még szűz talaj, nyoma sincs benne öröklött, ’tiszteletre méltó’ burzsoá előítéleteknek, amelyek megzavarják a jobb anyagi helyzetben lévő ’reformisták’ fejét.” Össz. Műv. 22. köt. 308. l. (angol 32. l.)

De „még a nagy tömegek is időnként, legalábbis időszakosan részesültek az előnyökből” (Előszó, 1892, Marx és Engels Angliáról, 31. l.) Engels azt várta, hogy az angol világmonopólium lehanyatlásával az angol munkásosztály radikalizálódni fog, de nem látta előre a „régí szakszervezetek” munkásarisztokráciája körében történeteket, és még kevésbé az addig nem-szervezett tömegek beszervezését. E tömegek gondolkodása mentes volt azoktól a tekintélytisztelő előítéletektől, amelyek a jobban szituált régi szakszervezeteket befolyásolták. (32. l.) Az a jelenség, amit Engels nem értékelte eléggé, a tőkés termelés fejlődése volt, amely magát a korábbi munkásarisztokráciát radikalizálta, legalábbis a 20. században növekvő iparágak esetében. De az 1880-as években ez még nem igen volt látható.

A proletárellet közös vonásai

Mindez közel sem jelenti, hogy a munkásosztály egységes, homogén tömeggé vált volna, bár — növekvő osztályöntudatuk és a különböző rétegek és szekciók munkásait egyesítő követelések (mint pl. a helyi kormányzatok irányítása alá eső ügyek, az oktatásügy, az egészségügy és a szociális ellátás), valamint a közös életstílus és életmód és egy kisebbség számára még a munkásmozgalmi és szocialista ideológia révén is — sok vonatkozásban szorosabban fonódott össze.

Az angol munkásságnak ez a közös „életstílusa” — amennyiben jogos ez az elnevezés —, kb. egy évszázaddal ezelőtt alakult ki, az 1880-as, 1890-es években és egészen az 1950-es évekig domináns maradt, akkor viszont bomlásnak indult. Nemcsak a szocialista mozgalom fejlődésére és az angol munkások tömegpártját képező Munkáspártnak a felemelkedésére gondolok itt, hanem a szakszervezeti rendszer változásaira, nemcsak arra az óriási méretű és töretlen számbeli növekedésre, mely 1880 és 1914 közt végbement, amikor a tagok száma félmillióról 3 millióra nőtt, hanem a munkásosztály életének nem-politikai aspektusaira is. Így pl. arra, hogy a futball a proletárok tömegsportjává vált, Blackpool-ra, amint azt ma is ismerjük, a népszerű hal-

és sültkrumpli üzletekre, — ezek mind-mind az 1880–1890-es évek termékei, vagy legkorábban az 1870-es évekből valók; gondolok továbbá az Andrew Capp karikatúrája által halhatatlanná tett híres sapkára, amely hozzátéve egészen Edward-korabeli; és egy kicsivel később — az első világháború előtt alig-alig alakult ki ilyesmi — a bérlakásra, vagy bérházra, a mozi-ra, valamint a táncpalotára.

Változások az angol kapitalizmusban

Az angol kapitalizmus jellege ugyanakkor alapvetően megváltozott, mégpedig négyféle módon. Először is, mint azt említettük, átalakult mint termelési rendszer, amit a technológia, a tömegtermelés, és a termelő egységek óriási koncentrációja, — vagyis a nagyüzem, amelyben ma az emberek dolgoznak — idézett elő 1961-ben a gyáripari létesítményekben dolgozó munkásoknak kb. fele 500 munkásnál többet foglalkoztató gyárakban dolgozott, kb. a negyede 2000-nél több munkást foglalkoztató gyárakban, és kevesebb, mint 10 %-uk 50, vagy annál kevesebb munkást foglalkozó egységekben.

Másodszor: a jelentékeny állami szektorral rendelkező monopolkapitalizmus kifejlődése még inkább koncentrált a foglalkoztatottságot és főképp a kormány és más állami munkaadók olyan szektorát hozta létre, amely egy évszázaddal ezelőtt egészen egyszerűen még nem létezett. Napjainkban a lakosságnak kb. 30 %-a dolgozik az állami szektorban; mint pl. a kormányalkalmazottak, helyi hatóságok dolgozói, államosított iparágak munkásai stb. — és ez az arány egyre növekszik. Ez azt jelenti, hogy a magán-szektorban alkalmazott minden második emberre (nem tekintve az alkalmazókat és az *ön-munkaadókat*) az állami szektorban durván számítva egy ember jut.

Harmadszor: mindebből az következik, hogy a munkásság körülményeit meghatározó tényezők lényeges vonásaikban már nem a kapitalista szabadverseny tényezői többé. A tőkés szektort már nem a szabad piac dominálja, — bár még nagymértékben monopolizált —, és az állami szektor, úgy is, mint munkaadó, úgy is mint mindenfajta társadalmi szolgáltatás és fizetési mód biztosítója és mint a gazdaság irányítója, nagymértékben meghatározza azt, vagy legalábbis meghatározott keretek közé szorítja a gazdasági tevékenységet. Az állami szektor döntéseit nem profit szempontok, hanem politikai megfontolások determinálják. Végül negyedszer: a legtöbb

munkás tényleges életnívóját forradalmasította, megjavította. E tendenciák többségének kialakulása Marx halála és az első világháború közti időre tehető, de az igazi drámai átalakulás 1939 óta következett be.

Mindez számos változást eredményezett a munkásosztályon belül, függetlenül attól a növekvő széthúzástól, mely a fizikai munkások osztálya és a fehérgallérosok rétege közt fennáll. A fehérgallérosok – legalábbis az állami szektoron kívül – alapvetően konzervatívak voltak, de az utóbbi 20 évben már kezdtek szakszervezetekbe tömörülni és ha talán kisebb mértékben, de politikailag balrafordulni. Néhány példát említek erre.

Női munkások

Először is, száz évvel ezelőtt a szervezett munkásság majdnem teljesen férfiakból állt, – mint azt maga Engels is megjegyezte, – s csak a textilipar képezett kivételt. Mivel a nők – elsősorban a házasság előtti, vagy utáni időszakban – bérért dolgoztak és mivel a férjes asszonyoknak csak 10 %-át alkalmazták ilyen módon, szakképzetlen és olcsó munkaerőnek tekintették őket. Minden esetre legtöbbjük – 1811-ben pl. 41 %-uk – szolgaként dolgozott. Még 1911-ben is, amikor ez a szolgáltatás csökkenőben volt, még mindig másfél millió nő dolgozott cselédként. A „felemelkedés és hanyatlás” periódusaiban ez volt a hanyatló szakasz. Bár az 1914 előtti negyedszázadban a nők beáramlása az iparba számottevő volt, és méginkább számottevő lett az irodai és üzleti eladói munkában való részvételük, még mindig csak másodosztályú munkásnak tekintették őket, – ez a tendencia még ma is folytatódik –, és az egyenlő bérért folytatott küzdelmük egészen a második világháborút követő évekig semmi komoly eredményt nem ért el. Bár a két világháború között a bérért dolgozó férjes asszonyok foglalkoztatottsága egy kissé emelkedett, – 1931-ben az összes férjes asszony 13 %-át foglalkoztatták – ez a gyakorlat csak a második világháború után vált általánossá. 1951 óta azoknak a férjes asszonyoknak a száma, akiket a szó szoros értelmében „foglalkoztatottnak” jelölnek meg, egyötödről ötven százalékra emelkedett. Ez az adat a munkásosztály összetételében alapvető változást jelent.

Emigráció és munkásosztály

Egy évszázaddal ezelőtt – mindenfajta vándorlás és mobilitás ellenére – a munkásosztály földrajzi szempontból helyi közösségek együttese volt. Még ma is sokkal nagyobb mértékben kötődik helyileg, mint a középosztályok, amit bárki megállapíthat, mihelyt egy Birmingham-i vagy Gateshead-i szakszervezeti ember (nem is szólva Clydebank-ról vagy Swansea-ről) beszélni kezd. Egészében véve azonban e helyi különbségek nem ellentétesek az egységes osztályöntudattal, hanem annak részeit képezik. A lanchashire-i és yorkshire-i munkások közti különbségek nem zárják ki, hanem épp-hogy kihangsúlyozzák azokat a közös jellemző vonásokat, amelyek őket, mint munkásokat jellemzik. Még Észak-Anglia, Skócia és Wales – elsősorban a két világháború közti időszakban – növekvő különbségei (Észak-Angliának, Skóciának és Wales-nek régi, 19. századi ipari területei és középangol s délkeleti területek új ipari területei közt) sem állítják nagy mértékben szembe a munkások érzelmeit és viselkedését.

A nacionalizmus jelenti ebben az egyedüli kivételt (vagy, a legjelentősebb emigráns csoport, az írek esetében, a vallással kombinált nacionalizmus). Ebben az esetben, mint azt Marx is észrevette, olyan erő hatott, amely nagy mértékben megosztotta az angol munkásosztályt, legalábbis potenciálisan, mint azt Messeyside politikai története illusztrálja.

Mégis az angol munkásosztályt illetően az a megdöbbentő, hogy ezek a nemzeti ellentétek milyen kevéssé érintették – úgy értem, hogy mily kevéssé növekedően érintették – az 1950-es évekig, azon nagyonis nyilvánvaló tény ellenére, hogy a skótok, walesiek és írek tudatosan büszkélkedtek azzal, hogy nem angolok. Eltérően a birodalmi Németország lengyeljeitől, az írek Nagy-Britanniában – amennyiben egyáltalán szervezettek voltak –, az összbrit szakszervezethez csatlakoztak és minden esetben támogatták osztályuk össz-brit pártját, azt követően, hogy Írország függetlenné vált.

Egészen addig, míg a munkásmozgalom egésze eljutott jelenlegi krízisállapotához, Skóciában és Walesben a nacionalista pártoknak nem volt jelentős tömegbázisuk, és egészen addig, amíg a korábbi birodalomból a második világháború után meg sem indult a tömeges emigráció, azt lehetett mondani, hogy a munkásosztály rasszizmusa Nagy-Britanniában feltehetően kevésbé volt jelentős, mint mondjuk, Franciaországban, – még akkor is, ha az anti-ír és az 1900-as évek elejétől fellépő néhány helyi jelentőségű zsidó-ellenes érzelmet is számbaveszünk.

Ha valami, akkor a nacionalizmus 1878 után háromnegyed évszázadig

hanyagló erőnek látszott. Ez tehát az utóbbi negyedszázad másik jelentős, bár nem örömdetes vonásává vált.

Szekcionális különbségek

De vannak azért más különbségek is a munkásosztályon belül. Száz éve a munkásosztályon belül 3 fő szekcionális eltérés volt:

- az iparban az egyes ágazatok közötti különbség ill. egy iparágon belül a vállalatok és földrajzi egységek közti eltérések (pl. a Tyneside és a Southwest);
- különbségek a munkások eltérő fokozatai és szintjei közt (pl. régi típusú szakmunkás és tanulatlan munkás);
- és az azonos szintnek, ill. fokozatnak egymással rivalizáló csoportjai közti különbségek, mint pl. a szakképzett munkások különböző csoportjai közti eltérések.

Az első különbség esetében: a helyi és területi eltérések nagymértékűek voltak és száz évvel ezelőtt még feltehetően növekedtek; 1900 óta azonban kezdenek elenyészni. Időnként viszont, amikor az egyes területek viszonylag virágzóak, mások ellenben hanyatlóak voltak – mint pl. a két világháború között – a munkanélküliség miatt a különbségek a gyakorlatban igen nagyok maradtak. Elméletileg az állammonopolkapitalizmus virágzásával az állami alkalmazás afelé tendált, hogy kiegyenlítse ezeket a különbségeket. A gyakorlatban azonban a dolgok sokkal komplikáltabbak. E problémák részletes tárgyalására itt nem térünk ki.

Választóvonalak

Ami az azonos szinten lévők egymással rivalizáló csoportjait illeti, annak hosszú története van. Főként akkor okozott konfliktusokat, amikor egyes csoportok bizonyos munkák elvállalásának monopóliumát maguknak akarták fenntartani mások kizárásával, vagy azért, mert a technikai haladás tönkretette a hosszú gyakorlattal és szakképzettséggel szerzett természetes monopóliumot, vagy mert a munkanélküliség ösztönzött bizonyos, korlátozott férőhelyű állások betöltésére. E keserű demarkációs vitáknak csúcspontját az északkeleti hajóépítők érték el, az 1890-es években és ez az ipar az északkeleti területen még ma sem mentes az ilyen vitáktól.

Ahogy a régi munkamegosztás technológiailag elavult, ugyanúgy a szakmunkásoknak a rivalizáló, vagy potenciálisan egymással versenyző csoportjai gyakran az összeolvadás irányába haladtak – így pl. a kazánkovácsok, a hajóépítők és a kovácsok – fúziója esetében, fentieknek megfelelő szekciókra bomlás azonban ma sem ismeretlen. Valójában ez annyiban növekedett, amennyiben a modern ipari fejlődés átvágta a szakmai rétegződés kereteit és lehetővé teszi a különböző iparágak és munkáscsoportok számára lényegileg azonos, vagy alternatív folyamatok elvégzését. Így, míg 1871-ben nem volt egymásrérétegződés, mondjuk a betűszedők és az újságírók között, a modern technológia mellett azonban – mely az újságíróknak lehetővé teszi, hogy közvetlenül használják a nyomdát – erre már lehetőség nyílik.

A container-rendszer potenciális és tényleges konfliktusokat eredményez a dokkmunkások, teherautósofőrök és vasutasok között, olyan konfliktusokat, melyek egész egyszerűen nem léteztek és nem is jöhettek volna létre 1878-ban, vagy talán még később sem. És még sorolhatnánk tovább. Néhány szénbányász szívesen leállítaná a nukleáris energia-ipart, az abban dolgozók viszont ezzel feltehetően nem értenének egyet. Mégis úgy vélem, bár az ilyen típusú csoportosulásnak feltehetően volt egy csökkenő szakasza, a második világháborút követően ismét növekszik, és ez veszélyes fejlődést jelez.

Rétegződés

A csoportosulás (sectionalism) harmadik fajtája, a rétegződés 100 évvel ezelőtt két okból is kimaradt a lehetőségek felméréséből. Először is, a legfavorizáltabb réteg (mint az úgynevezett munkásarisztokrácia) még meglehetősen sikeres volt abban, hogy másoknak iparágakba való belépését korlátozza és előnyös helyzetet teremtett magának azáltal, hogy az egyedüli volt, aki hatékony szervezetet hozott létre. Tény és semmi kétség afelől, hogy a szakszervezeti szervezkedés erősítette az exkluzivitást. A szocialista vezetés időszakában eleinte egész lassan, majd az első világháborút megelőző munkás-elégedetlenségek idején gyorsabban váltak a szakszervezetek olyan tényezőkké, amelyek inkább kiegyenlítették, mintsem fokozták a helyi, szakmai- és fokozati különbségeket. Másodsorban, száz évvel ezelőtt a béreket és munkakörülményeket nagymértékben a szokás és a megállapodás és csak részben a pusztán piaci kalkuláció szabta meg. A tőkésnek olyan keveset fizettek, amilyen keveset csak tudtak, de még amikor tudtak is volna töb-

bet nyújtani, úgy gondolták, hogy van egy felső határ, amelyet a munkások fizetése nem érhet el és ezt így is gondolhatták egészen addig, amíg a munkások a „napi tisztas munkáért a napi fair fizetés (bér)” elvét vallották, attól függően, hogy milyen típusú munkások voltak. Ez a határ sokkal alacsonyabb volt a csillagos égnél. Ezeknek a megállapításoknak azonban ma már egyike sem igaz. A régi típusú hierarchiát aláásta a technikai változás és a megkülönböztetések feloldódtak, részben annak következményeként, hogy a bérfizetésben komplex, nem rendszeresen tervezett, homályos és előre nem felbecsülhető változások mentek végbe. Ezek a változások azt eredményezték, hogy nem részesítették többé automatikusan előnyben a szakmunkát, hanem az eredményeket, a rendszeres túlórát fizették meg, ill. termelési alkudozások következtében kaptak magasabb bért. Különösen a második világháborút követő nagy konjunktúra-korszakban a munkások rájöttek, hogy követeléseiknek felső határa sokkal közelebb áll a csillagos éghez, mintsem azt valaha is hitték volna, a munkáltatók pedig hajlandók voltak olyan engedményeket tenni, melyeket korábban elképzelhetetleneknek tartottak. Ezek a tendenciák annyiban vezethetők vissza az edwardi időszakra, amennyiben néhány szindikalista érven alapszanak.

A szekcionalizmus növekedése

Mindez azt jelenti, hogy a munkásosztály eddigi rétegződése elvesztette jelentőségét és — a régi megoszlások és feszültségek továbbélésével — egyre inkább érvényesültek a munkásosztály közös érdekei. Valószínű, hogy ez a tendencia a 20. század első felében ment végbe. Hiba lenne azonban azt hinni, hogy ez homogénebbé tette volna a munkásosztályt. Ellenkezőleg, úgy tűnik nekem, hogy a munkások egyre növekvő megoszlása csoportokra, vagy szekciókba tömörülése figyelhető meg; mindegyik csoport a saját gazdasági érdekeit állítja előtérbe, s nem veszi tekintetbe a többiek érdekeit.

Az az új mindebben, hogy az ilyenfajta szervezkedések már nem kötődnek azokhoz a hagyományos kritériumokhoz, mint a technikai képzettség és a társadalmi ranglétrán elfoglalt helyzet. Tény, hogy manapság gyakran előfordul (mint ahogy időnként 100 évvel ezelőtt is előfordult), hogy a munkások egyes csoportjai sztrájkolnak, nem törődve a többiek érdekeivel — pl. a szakképzettek sztrájkja a szakképzetlenekkel szemben —, ám egy csoport ereje nem abban mérhető le, hogy milyen veszteséget okoz a munkáltatónak, hanem azokon a veszteségeken és kényelmetlenségeken, amit

az egész társadalomnak, vagy a többi munkásnak okoznak (pl. energiaszolgáltatási szünetek és hasonló). Mindez az államkapitalista tőkés rendszer természetes velejárója, ahol az ellenállás fő céltáblája nem az egyéni munkaadó bankszámlája, hanem közvetlen, vagy közvetett módon, a kormány politikai akaratát kívánja befolyásolni. A dolgok természete szerint a harcnak ilyen szekcionális formái nemcsak egyes munkáscsoportok közt jelentenek potenciális széthúzást, hanem azzal a kockázattal is járnak, hogy a munkásmozgalom egészét gyengítik meg. Az osztályszolidaritás tudatát még tovább gyöngítheti az a tény, hogy a munkáscsaládok jövedelme ténylegesen már nem egyedül a munkás egyéni munkájától függ, hanem sokkal inkább attól, hogy a férj, vagy a feleség is dolgozik-e, attól, hogy milyen fajta munkát végeznek, ill. számos más faktortól, melyeket a szakszervezeti harc nem befolyásol direkt módon. Röviden összegezve, bár számos anyagi és morális ok lenne a szolidaritásra és volt is rá néhány drámai példa a közelmúltban – mint pl. az 1970–71-es Ipari Kapcsolatok Törvénye idején és a bányászsztrájk alatt, – mégsem kétséges, hogy a szekcionalizmus növekvőben van.

A szegények

Van egy végleges megoszlás a munkásosztályon belül, amely a teljesen eltérő körülmények ellenére, bizonyos tekintetben emlékeztet a száz évvel ezelőtti megoszlásra. Ez a megoszlás azok között áll fenn, akik részesülnek a világháborút követő korszak nagy gazdasági és társadalmi haladása nyújtotta előnyöknek, és azok közt, akik ezekben nem részesülnek, akiket, ha úgy tetszik, száz évvel ezelőtt „szegényeknek” neveztek. Vannak olyan emberek az állandóan rosszul fizetett szakmákban, akik a hatásos szakszervezetek szféráján kívül esnek. Az összes háztartás egynegyede, amely a háztartás jövedelmének felénél többet a társadalombiztosítástól kapja, és heti 40 fontnál kevesebbet vesz be; azok az emberek, akik magánbérletű lakásokban laknak, azokkal szemben, akiknek saját házuk van, vagy bérházakban laknak: 1975-ben a szakképzetlen munkások 17 %-a magánbérletű volt, míg a szakmunkásoknak csak 11 %-ára áll ez, – azok a szegények, akik rosszabbul élnek és többet fizetnek. És amikor mindezt figyelembe vesszük, ne felejtkezzünk meg arról, hogy a nemzetközi színvonal szerint az angol bérek elmaradnak más országokétól és az angol társadalombiztosítási rendszer – melyre oly büszkék voltunk közvetlenül a háborút követő időszakban – valószínűleg már jóval elmarad több európai ország társadalombiztosítási rendsze-

rétől. Épp a szegényeket sújtja ez aránytalanul és ők azok, akiknek a munkásmozgalom létező formái a legkevesebbet tudnak közvetlenül segíteni. Száz évvel ezelőtt a munkásmozgalom mindenkinek ajánlotta harcmódját és szervezeti felépítését, – a szakszervezeteknek, a szövetkezeteknek stb. Akkor azonban ez nem volt mindenki számára hozzáférhető, hanem csak a munkások egy kedvező helyzetű rétege számára. Tegyük fel magunknak a kérdést, hogy nem áll-e fenn napjainkban is a mozgalom egyes csoportjai között ilyen típusú önelégültség?

Osztályöntudat

Mennyiben tükrözi az angol munkásosztály osztályöntudata ezeket a tendenciákat? Vegyük ennek legkézenfekvőbb mutatóját, a szakszervezeteket. A szakszervezeti mozgalom kétségtelenül igen gyorsan fejlődött a száz évvel ezelőtti helyzethez képest, bár az 1890 előtti korszakra nincs összehasonlítható adatunk; 1900-ban az összmunkaerő 13 %-a, a második világháborút követően (1948-ban) pedig 45 %-a volt szakszervezeti tag. Ezután azonban egy időre stagnálás állt be, sőt az arányszám egy kissé ismét növekedett, napjainkban csak kevéssel magasabb, mint 1948-ban volt, vagyis 48 %-ra tehető. És – ez egy olyan kérdés, amit gyakran figyelmen kívül hagyunk – sokkal alacsonyabb, mint Dániában, Svédországban és Belgiumban, ahol ez az arány 70 % körüli és még Olaszországnál is kissé alacsonyabb. Természetesen a szakszervezeti mozgalom felépítése megváltozott, több a nő és a szellemi munkás, de az a tény, és sajnálatos tény, hogy a foglalkoztatott munkások 35 %-a nem tagja semmiféle szakszervezetnek, és hogy ez az arány 30 éven át nem csökkent. Az is sajnálatos, hogy Anglia, amely a szakszervezeti mozgalom hazája volt, egyértelműen más országok mögé került ebben a vonatkozásban.

Csökkenő szavazatok

Ha az osztályöntudat politikai megnyilvánulását nézzük, ami a gyakorlatban a Munkáspárt támogatását jelenti, a kép még zavaróbb. A Munkáspártra szavazók száma és aránya (beleértve a kommunistákat is) 1900–1951 között (1931-et kivéve) megszakítás nélkül növekszik; 1951-ben érte el a csúcspontot 14 millió szavazattal, ami az összszavazatok 49 %-át tette ki.

Ezt követően 44 %-ra csökkent 1959-ben és 1964-ben, majd 1966-ban 48 %-ra emelkedett, majd ismét lecsökkent. A legutóbbi választásokon jóval 40 % alatt maradt. S ami még ennél is sokatmondóbb: abszolút értéket nézve a munkáspártiak (és a kommunisták) az 1951-es eredményhez képest alig vesztek egy milliónál többet, 1974-ben viszont két és fél millióval kevesebben szavaztak rájuk, mint 1951-ben, kevesebben mint 1935 óta bármely szavazáson. Természetesen ez az irány a konzervatívokat is befolyásolta, akik 1959-ben érték el kimagasló csúcsukat 13 és negyed millió szavazattal – de ez nem szolgál nekünk vigaszul.

Nincsenek egyszerű eszközeink az osztályöntudat legmagasabb fokának, nevezetesen a szocialista tudatosságnak a felmérésére, de ha meglehetősen durva kritériumként az aktív szocialista szervezeti tagságot tekintjük mértékadónak – megkülönböztetve a szakszervezeti tagságtól – akkor az 1950-es évek elejétől egy időre hanyatlást észlelhetünk, ami talán az 1960-as években állt csak meg. Mégis az új szocialista aktivistáknak – mind a Kommunista Párton, ill. más marxista szervezeteken belülieknek, mind azon kívülieknek – nagy százaléka a legutóbbi időben olyanokból állt, akik valószínűleg nem fizikai munkások, és különösen nem fiatal fizikai munkások, hanem diákok, fehérgallérosok és szellemi dolgozók. Természetesen meg kell jegyezni, hogy az 1950-es évekig ezek közül az új szocialista aktivisták közül igen sokaknak, talán legtöbbjüknek, s gyakran olyanoknak, akik a munkáosztályból és fehérgalléros családokból származtak, nem volt lehetőségük a továbbtanulásra.

Marx és Engels

Úgy tűnik előttem, hogy az elmúlt század kb. első 70 évében Marx és Engles sem nagyon lepődött volna meg, s nem lett volna különösen csalódott az angol munkáosztály fejlődési tendenciái miatt. Nemigen csodálkoztak volna, mert a tendenciák olyanok voltak, mint amilyenek azokat megjósolták, ill. megjósolhatták volna, – pl. Marxnak a gyárrendszerről adott elemzése alapján. – Mégis úgy vélem, hogy egy kicsit csodálkoztak volna azon a gyorsaságon, amilyen ütemben a terciér szektor fejlődött, de talán nem csodálkoztak volna olyan nagyon egy új, konzervatív fehérgalléros munkásarisztokrácia kialakulásán. Nem lettek volna túlságosan csalódottak emiatt, mivel nem vártak túl sokat az angol munkáosztálytól, azon túl, aminek a kialakulása ténylegesen észlelhető volt; s ez nem volt más, mint

egy osztályöntudattal rendelkező politikai tömegpárt létrejötte, mely elkülönül a polgári pártoktól és fokozatosan – még ha eleinte bizonytalanul is – elkötelezi magát, hogy a kapitalizmust a szocializmussal váltsa fel. Természetesen ugyanúgy, mint mi magunk, Marx és Engels is jobban szeretne volna, ha az angol munkásosztály forradalmibb lenne, és – ugyancsak hozzánk hasonlóan – minden bizonnyal megvetették volna a munkáspárti vezetőséget, – még ha úgy tűnik is, hogy a dolgok a helyes irányban fejlődtek. Az elmúlt 30 évben viszont, úgy látszik, hogy ez a folyamat megtorpan, kivéve egy tendenciát: a fehérgalléros munkások technikai és alkalmazotti „új” munkásarisztokráciáját beszervezték a szakszervezetekbe és a diákok és értelmiségiek is – akiből a legtöbbjük toborzódott – a korábbi-nál nagyobb mértékben radikalizálódtak.

A krízis nem elkerülhetetlen

Felvázoltam Nagy-Britannia gazdasági és társadalmi struktúrája fejlődésének irányvonalait és a dolgozó lakosság állapotát, ami magyarázza a mai helyzetet. De a marxisták nem deterministák, sem gazdasági, sem társadalmi értelemben, és egész egyszerűen nincs jogosultsága az olyan megállapításnak, miszerint a munkásosztály és a szocialista mozgalom krízise „elkerülhetetlen” lenne, vagyis hogy semmit sem lehetne tenni ellene. Már láttuk áttekintésünkben, hogy a mozgalom megtorpanása még az elmúlt 20 év drámai változásait megelőzően következett be, hogy még a „jóléti társadalom” csúcsán és a nagy tőkés konjunktúra idején is, az 1960-as évek közepén, a kezdeményezés és a dinamizmus igazi helyreállításának jelei mutatkoztak. Ilyen jelek voltak: a szakszervezetek újbóli megerősödése, a nagy munkásküzdelmek, a Munkáspártra adott szavazatok 1966-os óriási méretű megszokódása és a diákok, értelmiségiek és mások radikalizálódása az 1960-as évek végén. Ha magyarázatot akarunk adni a stagnálásra, vagy a krízisre, magát a Munkáspártot és a munkásmozgalom helyzetét kell megvizsgálunk. A munkások – közéjük számítva a fizikai munkásokon kívül az egyre növekvő számú többi réteget is –, a Munkáspárttól vezetést és egy olyan politikát várnak, melyet követhetnek. Azonban ezek egyikét sem kapták meg. Helyette a Wilson-éveket kapták – és sokan közülük csalódtak és elvesztették a dolgozó emberek tömegpártja iránt táplált reményüket.

Gazdasági harciasság

Ezzel egyidőben a szakszervezeti mozgalom harcosabbá vált. Ez azonban – kivéve az 1970–74-es évek nagy küzdelmeit – majdnem kizárólag gazdasági harciasságot jelentett. Meg kell jegyeznünk, hogy egy mozgalom nem szükségszerűen kevésbé gazdaság-centrikus és szűklátókörű attól, hogy harcias, vagy attól, hogy a baloldal vezeti.

1960 óta a maximális sztrájk-tevékenység periódusa – 1970–72 és 74 – olyan időszakok voltak, amelyben a pusztán bérharcért folytatott sztrájkok aránya lehető legmagasabb volt (1970–72-ben 90 % felett). És, mint azt már a fentiekben is kifejtettem, előfordult, hogy a célratörő gazdaság-centrikus szakszervezeti tudatosság egyes időszakokban a munkásokat szembeállította egymással ahelyett, hogy az egymással való szolidaritást erősítette volna ki.

Mindebből olyan következtetést vontam le, hogy az előző generáció munkásosztályának fejlődése saját és a mozgalom jövőjét illetően igen komoly kérdéseket vetett fel. Mindezt még tragikusabbá teszi, hogy napjainkban a tőkés rendszer világszerte válságban van és speciálisan az angol tőkés rendszer nemcsak krízisben van, hanem úgy mondhatnánk, hogy „megingott”, méghozzá egy olyan történelmi pillanatban, amikor a munkásosztálynak és a mozgalomnak olyan helyzetben kellene lennie, hogy egyértelmű perspektívát tudjon mutatni s képes legyen arra, hogy e felé vezesse az angol népet.

A mozgalom lendületének megtorpanása

Nem szorítkozhatunk a történelmi determinizmusra abban, hogy visszaadjuk az angol munkásosztálynak a 30 évvel ezelőtti lendületét. Nincs rá biztosítékunk, hogy magától visszaszerzi azt. Másrészt: mint arra már rámutattam, automatikus pesszimizmusra sincs ok. Igaz, hogy az emberek, mint Marx mondja, (a német „ember” szó egyaránt jelent nőket és férfiakat is), olyan körülmények közt alakítják történelmüket, melyeket maga a történelem tesz lehetővé számukra, – de ők maguk *formálják* történelmüket. De ha a munkásmozgalom és a szocialista mozgalom megújul lelkileg, visszanyeri dinamizmusát és történelmi kezdeményező szerepét, nekünk, marxistáknak, azt kell tennünk, amit Marx minden bizonnyal tett volna: felismerni egy új szituációt, amelyben vagyunk, reálisan és konkrétan elemezni azt, történelmi

és más jellegű analízisnek alávetni az okokat, mind a munkásmozgalom sikerei, mind pedig kudarcai szempontjából és nemcsak azt kell megfogalmaznunk, hogy mit akarunk tenni, hanem azt is, hogy mit tehetünk. [Ui. mire van lehetőségünk, mit lehet tennünk.]

Ezt már abban az időszakban meg kellett volna tennünk, amíg arra vártunk, hogy elérkezzék az angol kapitalizmus drámai krízisének időszaka. Most, miután a krízis már kialakult, nem mulaszthatjuk el ezt a lehetőséget.

Marxism Today, 1978:9. 279–286.

MONTY JOHNSTONE:

AZ ORSZÁGOS BALOLDALI MOZGALOM ANGLIÁBAN (részletek)

Maga Lenin, legjobb tudomásom szerint, sosem beszélt kifejezetten arról, hogy várható-e, vagy sem a Munkáspárt átalakulása. Mégis, a Párt fennállásának ezekben a korai éveiben a brit kommunisták különböző nézeteket hangoztattak erről. 1924 májusában, a Párt hatodik (manchesteri) kongresszusán, William Gallacher elnöki beszédében a többség véleményének adott hangot: „a Kommunista Párt nem támadja a Munkáspártot”. „A Kommunista Pártnak azért kell küzdenie, hogy a Munkáspártot a kapitalizmussal vívott harcban a munkásság szószólójává tegyék. Támadjuk viszont a munkáspárti vezetőséget egészen addig, amíg erre a munkásmozgalom rákényszerít minket, vagy annak érdekében, hogy támogassuk a munkásosztály érdekeit érvényesítő politikát, vagy egy olyan vezetőség útját egyengessük, mely ezt képviseli.” A Munkáspárttal kialakítandó kapcsolatról hozott kongresszusi határozat leszögezi: „A Kommunista Párt feladatának tartja, hogy behatoljon a Munkáspárt soraiba, annak érdekében, hogy megerősítse a munkásmozgalom küzdőképességét és harciasságát, hogy leleplezze a Munkáspárton belüli áruló irányzatokat és megszabadítsa a munkásokat ennek káros befolyásától.”

A következő év elején R. Palme Dutt a The Communist International-ban megjelenő cikkében ettől eltérő értékelést adott, leszögezve, hogy a Kommunista Párt feladata, hogy a Munkáspárt hibáit és széthullását ellensúlyozza. Dutt javaslatára J.T. Murphy, az akkori pártvezetőség egy másik tagja válaszolt: visszautasította, hogy Dutt a Munkáspárt dezintegrációjáról beszél egy olyan időpontban, amikor pedig a párt erősödik. Úgy érvelt, hogy a feladat éppen az, hogy a Munkáspártot azzal forradalmasítsák, hogy a jobboldali vezetőket baloldaliakkal és kommunistákkal váltsák fel.

Az általános sztrájk – döntő próba

1925 novemberében tartották meg az Országos Baloldali Mozgalom első konferenciáját Tom Mann, Joe Vaughan (Munkáspárt), Joseph Southall (ILP), valamint William Paul (az 1925 elején indított és már a 100 ezres példányszámot elérő Sunday Worker kommunista szerkesztője) részvételével. Deklarált céljuk „nem a Munkáspártnak a hatalomból való kiszorítása, hanem az volt, hogy a pártot a „köznép” vágyainak képviselőjére ösztönözzék. Az akkor felemelkedő Országos Baloldali Mozgalmat az jellemezte, hogy a kommunisták és azon, egyre növekvő számú munkáspártiak között, akik balratolódtak, szoros és gyümölcsöző kapcsolatot alakított ki, a mozgalom megalakulását (1926 szeptember) követő két éven keresztül.

Ezen időszak brit kommunista stratégia fő törekvéseinek összefoglalására vállalkozott William Paul „The Path to Power” (Út a hatalomhoz) c. munkájában. Ezt az írást először a Párt adta ki 1924 októberében, majd egy évvel később egy kibővített kiadás látott napvilágot, már a „Red Friday” (vörös péntek) eseményeit követően, s előre jelezve azokat az eljövendő harcokat, melyek 1926 májusában rázták meg az országot az általános sztrájk alatt. Ez a pamflet a szocializmushoz vezető szovjet út angol terminusokkal megfogalmazott verziója volt, bár Paul kellő elővigyázatossággal elkerülte az „orosz” szó használatát és fejtegetésében inkább az angol, semmint az orosz feltételekre utalt. Úgy érvelt, hogy „a régi és az új közötti végső küzdelem”, melynek kezdetét látta kialakulni Nagy-Britanniában, arra fogja kényszeríteni a forradalmi mozgalmat, hogy „elsöpri a régi rendszert s új (politikai) formával helyettesíti azt ... megtöri a régi rendszer politikai szerveit s új politikai szervek megalakítását kényszeríti ki.” Úgy vélte, hogy ezek az új szervek a szakszervezeti mozgalom új struktúrájából fognak kifejlődni „míg a kapitalizmus a munkások ipari harcát politikai felkelés irányába fogja vezetni.” A továbbiakban speciálisan a TUC Főtanácsára utalt, mely „az osztályhatalom koncentrálódása s centralizációja felé vezető utat képviseli” és utalt a munkástanácsokra, melyek, miként az 1920-as „El a kezekkel Oroszországtól mozgalom” már létrehozták akcióbizottságaikat. „Így, helyi és nemzeti méretekben már létrejöttek egy új politikai rendszer alapjai, melyek a termelő és elosztási folyamatokban gyökereztek s kihatással voltak az emberi lét-feltételekre is.”

Bármely komoly ipari harc elkerülhetetlenül az állammal való nyílt konfliktushoz fog vezetni, mely „a kapitalizmus régi politikai módszerei és a tömegeknek az ipari szervezeteken alapuló új politikai eszközei közti erő-

próbában” kulminál. A Kommunista Párt befolyása „egy ilyen összeütközés során azért lesz túlnyomó, mivel a párt az ország egyedüli olyan politikai szervezete, mely legfontosabb szekcióit a műhelyeken belül építette ki. Minél nyíltabbá válik az osztályharc, annál készségesebben fogják a tömegek „felismerni a parlamenti demokrácia ürességét” és annál nagyobb eltökéltséget mutatnak majd arra, hogy „igényeiket a parlamenti akadályok kikerülésével biztosítsák, saját kormányzati gépezetük megteremtése révén”.

Az általános sztrájk egy ilyen fajta stratégia életképességének döntő próbája volt. Ez volt az egyedüli olyan időszak a párt történetében, amikor azok a jelenségek domináltak, melyekről azt hitték, hogy egy szovjet típusú forradalom kilátásainak kedveznek, — mint ezt William Paul olyan meggyőzően fejtegette az általános sztrájk előestéjén. Ezt a meggyőződést vallják — bár kevésbé hihetően — azok a legkülönbözőbb baloldali szervezetek „tegnapi Bourbon-jai”, akik az elmúlt félszázadból sem nem felejtettek el semmit, sem nem tanultak belőle.

Akcióbizottságok

Bár az akcióbizottságok megalakultak és a sztrájkban jelentős szerepet játszottak, sehol sem vették fel egy új politikai struktúra alakját és sehol sem sikerült az országos politikai képviselő parlamenti formáinak ellenszegülniük, vagy éppenséggel azokat helyettesíteniük. A Párt a helyzet adta realitásokat számbavéve cselekedett, ami azt jelentette, hogy feladták korábbi stratégiájukat, melyről addig úgy vélték, hogy megfelelő lesz az ilyen fajta osztály-konfrontáció esetében.

Ezért a sztrájkban a következő 3 alapvető követelésük volt: 1. a bányászok teljes támogatása, A.J. Cook „egy pennyt se engedjünk el a bérből s egy perccel se dolgozzunk többet a napi munkaidőnél” jelszavának megfelelően. 2. A bányák kártalanítás nélküli államosítása, munkásellenőrzés mellett. 3. Munkáspárti kormány. John Mahon, 1952-ben, erről a korszakról tartott előadásában a következőket állapította meg: „A Kommunista Párt 1926-ban sosem mérte fel, hogy milyen lenne a helyzet, ha a párt követeléseit követnék. Nem tisztázta ennek perspektíváját. Mi mindnyájan modellként tekintettünk az orosz forradalomra, a szovjetek és a felkelés példájaként, de ezt nem fogalmaztuk meg a sztrájkoló munkások számára, akik számára nem nyújtottunk reális politikai perspektívát.” Egy másik 25 évnek kellett eltelnie, amíg a párt kidolgozta egy reális politikai perspektíva tervét,

amely arra törekedett, hogy a közvetlen ipari és választási harcokat összekösse a szocializmus felé vivő hosszú távú közlekedéssel.

Szektás fordulat

Az általános sztrájk idején a párt pozíciója az általa előírt stratégiai feltételek hallgatólagos tudomásulvételét követelte meg. A tragédia abban állt, hogy ahelyett, hogy a pártot stratégiájának a realitásokat jobban figyelembevevő revideálására ösztönözte volna, a sztrájk tapasztalatai arra vezettek, hogy a párt történetének legsterilebb s legszektásabb időszakába lépett.

Ennek okait belpolitikai és nemzetközi tényezők kombinációi adják meg. Mégpedig: részben a vezetőség egy kisebbségének szektás politikája volt az egyik tényező, mely a TUC Főtanács árulására hivatkozott (elsősorban Dutt-ra érvényes ez, akinek a Munkáspártról kifejtett 1925-ös véleménye most nagyban módosult) s magába foglalta a Kommunista Internacionálé „harmadik periódusának” baloldali szektás fordulatát. E csoport nagyhatalmú befolyása révén ezt a kisebbséget (a CPGB Központi Bizottsága 6 tagját 16 ellenében) Moszkvában az 1929-es két pártkongresszuson sikerült többséggé választania.

Dutt az 1926 júniusi „Communist International”-ban „Az általános sztrájk értelméről” írva szembeállította a Kommunista Párt tömegeit a Munkáspárttal. Szerinte a reformista vezetők voltak felelősek az 1926-os bukásért és szükséges volt azért harcolni, „hogy eltávolítsuk őket a munkásmozgalomból”. A Munkáspárti vezetők „velejükig rothadtak voltak, reformizmussal és parlamentarizmussal fertőzöttek és ezáltal képtelenek bizonyulnak, a munkásság osztályharcának vezetésére, anélkül, hogy elárulnák azt”. valamint a Munkáspárt szövetségi felépítése „lehetetlenné” tette az egységes centralizált irányítást”. A pamflet formájában is újranyomtatott cikk annak az ultrabal „Új irányvonalnak” csírait hordozta, amely 1928-ban és 1929-ben érvényesült.

1927 őszén a Komintern Végrehajtó Bizottsága üzenetet küldött a kilencedik CPGB kongresszushoz, javasolva, hogy revideálja a Munkáspárttal szembeni taktikát. Az üzenet nem jutott el időben a kongresszushoz, de az Internacionálé vezetői nemhivatalosan megbeszélést Henry Pollittal és más brit pártvezérekkel, akik november és december folyamán Moszkvában jártak. A Végrehajtó Bizottság 1928. február 9-i plénumán pedig kitűzték az „angol kérdés” vitáját.

Az Angol Párt Központi Bizottságának többségi tézisét J.R. Campbell képviselte a plénumon. Campbell rámutatott, hogy a munkáspárt tömegbázisa megnőtt a régi kapitalista pártok rovására. Úgy vélte, hogy a pártnak a munkáspárti kormány hatalomrajutásáért folytatott harcát kell továbbfolytatnia a Lenin által kidolgozott taktika szerint. Dutt és Pollitt „kisebbségi teóriája”, melyet a plénumon Page Arnot képviselt, úgy érvelt, hogy Lenin tanácsának megfogalmazása óta változtak a körülmények és 1924 óta a Munkáspárt egyre inkább „a burzsoázia koalíciós pártjává vált”, amellyel szemben a Kommunista Pártnak az ellenállás a feladata. A Plénum végső határozatában nagyjából a brit kisebbségi álláspontot fogadta el.

„A forradalmi munkások kormánya”

A határozat a következőt deklarálta: szükséges, hogy a brit (Kommunista) Párt „megváltoztassa a Munkáspárttal és a munkáspárti kormánnyal szembeni magatartását és következésképpen a Munkáspárt a kormány jelszavát a Forradalmi Munkáskormány jelszavával váltsa fel.” Az új jelszónak azonban nem volt semmilyen bázisa az angol valóságban.

Azon a nyáron a Komintern hatodik kongresszusa új szektás stratégiát fogadott el, melyet az „osztály osztály ellen” jelszó fémjelzett. Ez teremtette meg annak a „harmadik periódusnak” alapját, melybe az európai kapitalizmus állítólag ekkor belépett, aminek jellemzője a kapitalizmus általános válságának súlyosbodása (melyet a világgazdasági válság még tovább erősített) és következésképpen a „tömegek radikalizálódása”, amely tömegek majd — mind azt helytelenül feltételezték — a forradalom felé vezető útra lépnek.

A kongresszus elfogadta a Kommunista Internacionálé programját, mely a szociáldemokráciát nemcsak ellenforradalminak tartotta, hanem egyben úgy is vélte, hogy az „a kapitalizmus számára kritikus szituációban fasiszta szerepet” tölt be. Ebből fejlődött ki a szociáldemokrata pártoknak és kormányoknak „szociálfasisztaként” való egyre gyakoribb jellemzése. A Komintern programja a baloldali szociáldemokratákat „a szociáldemokrata pártok legveszélyesebb frakciójának” nevezte.

Katasztrofális hatások

Az „új irányvonal” alkalmazásának különösen végzetes hatása volt Nagy-Britannia Nemzeti Baloldali Mozgalmára. A Komintern Végrehajtó Bizottságának 1927 májusi plénuma megállapította, hogy fontos szerepet játszott azon törekvésükben, hogy a Munkáspártot „a munkásosztály harcának hatékonyabb eszközévé tegyék”. A mozgalom 1927 szeptemberi második konferenciáján 54 helyi munkáspárt, valamint 40 baloldali csoport 163 képviselője 150 ezer embert képviselt. Wales déli részén a mozgalom jelentős választási sikereket ért el, az 1928-as vidéki és városi kerületi tanácsi választásokon ugyanis a szavazatok 64 százalékát szerezték meg.

Egy ilyen mozgalom támogatása az „Új irányzat” legextrémebb (?) támogatóinak gyanakvását keltették fel, mint azt Dutt a „Labour Monthly” 1929 januári számában kifejtette, ahol a Munkáspártot egy „harmadik kapitalista pártnak” nevezte, és azt a véleményt hangsúlyozta ki, hogy „a Munkáspárt szocialista átalakításának koncepcióját le kell leplezni”. Úgy vélték, hogy amennyiben az Országos Baloldali Mozgalom önállóan fejlődik, az a veszély áll fenn, hogy visszatartja azokat az embereket, akik különben a Kommunista Pártba lépnének be. Ez az érvelés eredményezte, hogy az 1929-es januári tizedik pártkongresszus keresztülvigen egy (55:52 ellenében megszavazott) határozatot – a visszavonuló Központi Bizottság oppozíciójával szemben, – hogy a Párt tagjai kénytelenek legyenek elhagyni a mozgalmat. Kommunista kezdeményezésre határozták el, a mozgalom feloszlását – minden bizonnyal a Munkáspárt Központi Hivatalának nagy örömére.

Az 1929 májusi általános választáson a Párt „osztály osztály ellen” című manifesztuma is a „kapitalista” Munkáspárttal való szembenállását hangsúlyozta. Leszögezte, hogy ahol nincs kommunista jelölt és „ahol a munkáspárti jelölt nem kötelezi el magát, hogy a munkásosztály követeléseinek programjáért harcoljon, akkor a Kommunista Párt azt tanácsolja, hogy a munkások a kapitalista jelöltek egyikének se adjanak egyetlen szavazatot se, akár tory, akár liberális, akár munkáspárti jelöltre van szó.”

A 25 kommunista jelölt 50.000 szavazatot kapott az 1924-es 41.000 szavazattal szemben, mindössze 6 választókerületben, míg a Munkáspárt, mely a „radikalizálódott” munkások szemében hallgatólagosan diszkreditált helyzetben volt, közel 3 millió szavazatot tudott elérni, s kormányt alakított.

„Szociálfasiszta” Munkáskormány (munkáspárti kormány)

Az 1929 november 30 – december 3 közt tartott 11-ik kongresszuson Harry Pollitt, akit augusztusban főtitkárrá választottak, megtartotta a beszámolót és megszületett az elhatározás, hogy 1930 január elsején megkezdik a Daily Worker publikálását. Az „új irányvonal” győzelméhez hozzájárult az is, hogy a régi központi bizottságnak csak 12 tagját választották újra... A kongresszus politikai kulcsszavát az a határozat tartalmazta, mely az új Munkáspárti kormány elleni harcra hívott fel, mely kormány „már világosan mutatja a szociálfasizmus jeleit, amennyiben fasiszta politikát alkalmaz s erőszakosan elnyomja a munkásosztályt, s ezt legális, demokratikus és szocialista frazeológiával leplezi”. Ugyanakkor ellenezték a Munkáspártnak nyújtandó „politikai adót”, s ugyancsak elvetették azt, hogy továbbra is keressék a politikai csatlakozás módjait.

1929 végére az „új irányvonalnak” sikerült a Párt teljes elszigeteltségét elérnie, és létszámát 3200-ra csökkentenie, azon megnövekedett lehetőségek ellenére, melyeket a világgazdasági válság kirobbanása teremtett, amit a kommunisták meg is jósoltak. (MacDonald 1930 augusztusi árulását követően a tagság 6000-re ugrott). Sajnos, 1930 augusztusában a Communist Review meg kellett hogy állapítsa, „bár a Komintern vonalát követtük, ..., taglétszámunk egyre csökken és a párt még nagymértékben el van szigetelve a tömegektől”.

Szakszervezeti vita

Az elszigetelődést különösképpen érzékelték a párt szakszervezeti munkájában, melyről Pollitt és Dutt eltérő nézeteket vallott, melyeket az 1932 novemberében rendezendő 12-ik pártkongresszust megelőző vitákban fejtettek ki. Az augusztus 20-i Daily Worker-ben Pollitt a következőket írta: „A Kommunista Párt egy erős (hatékony, hatalommal bíró) szakszervezeti mozgalmat akar, a munkások szervezett erejét kívánja növelni, s ezt a munkások a szakszervezetekben építették ki.” Dutt a szeptember 19-es Daily Workerben így válaszolt erre: „Hatalommal bíró egyesült szakszervezetekért? ... Erős, egységes Központi Bizottságért? ... ma egy hatalommal bíró szakszervezetről beszélni annyit jelent, hogy egy erős, egyesült reformista szakszervezetről beszélünk. Ezért harcol a kommunista párt? Természetesen nem. Amit mi akarunk, az egy hatalommal bíró egyesült forradalmi szak-

szervezeti ellenzék, mely a szakszervezeti tagságra és az alsóbb szakszervezeti szervekre támaszkodhat...”

Szerencsére a kongresszus nem követte Dutt vonalát. Harry Pollitt politikai beszámolójában különös figyelmet szentelt a szakszervezetek tömegmunkájának, mint a „tömegekkel kiépítendő egységes front” részének. Anélkül, hogy megkérdőjelezte volna a Komintern irányvonalának helyességét, mely „alulról” akart egy egységes frontot kiépíteni, elűzve a „szociálfasiszta” vezetőket, a kongresszus zseniális törekvéseket váltott valóra annak érdekében, hogy megszabaduljanak a „harmadik időszak” stratégiáját eredményező szektásság legrosszabb aspektusaitól.

Új politika, de...

Magának a – Komintern által már 1928-tól támogatott – stratégiának felülvizsgálására is sor került Hitler 1933 januári hatalomrajutását követően. A következő hónapban a Munkáspárt és a szocialista Internacionálé a fasiszus elleni egységes harcra szólított fel, jelezve készségét, hogy „tárgyaljon a Kommunista Internacionáléval egy közös cselekvés reményében, amint az erre hajlandó lesz.” A Komintern választ 1933. március 5-i felhívás tartalmazta: mely a kommunista pártoknak azt tanácsolja, hogy „közeledjenek a Munkás és Szocialista Internacionálé szociáldemokrata pártjai központi bizottságaihoz, olyan javaslatokkal, melyek a fasiszmus és kapitalista offenzíva elleni közös akciókra vonatkoznak.”

Március 11-én a CPGB levelet intézett a Munkáspárthoz, és az ILP-hez és más munkásmozgalmi szervezetekhez, a demokratikus, antifasiszta és gazdasági követelésekért indított közös kampány érdekében. Míg az ILP-vel sikerült egyetértésre jutniuk, a Munkáspárt akkor és későbbi alkalmakkor is visszautasította a javaslatot arra hivatkozva, hogy a kommunisták nem hisznek a parlamenti demokráciában és a többségi szabályban és; hogy szükséges az „akár fasiszta, akár kommunista” diktatúrával való szembeszállás.

Palme Dutt 1933 májusi válaszában ezeket írta: „A Munkáspárt azon kijelentése, hogy a demokráciáért áll ki, szemenszedett hazugság, melyet a párt egész tevékenysége cáfol. „Még a „Fasiszmus és szociális forradalom” c. könyve javított kiadásában is (1935 júniusában) a szociáldemokráciára „szociálfasisztaként” utal s olyan „epizódnak” látta, mely „végéhez közeledik”. (176. l.) Azt állította, hogy a szociáldemokrácia és a fasiszmus céljai azonosak voltak. „Csak módszereikben különböztek.” (155. l.) Egy ilyen kijelen-

tés hatása nemcsak az volt, hogy ellentéteket támasszon azok közt, akikhez az egységre szólító felhívást intézték, de úgy akarta feltüntetni, mintha egy ilyenfajta felhívás nélkülözne minden alapot, kivéve azt, mellyel kivívja a „szociál-árulók” visszautasítását...

Ismét a Munkáspárt támogatása

1935 februárjában a Párt 13. kongresszusán a Munkáspárttal való kapcsolat stratégiájának megváltoztatására agitált, egyetértve abban, hogy vizsgálatot kell végezni a munkáspárti jelöltek támogatásának politikájához azokon a választásokon, ahol nincs kommunista jelölt és a következő általános választáson a Munkáspárti kormány újraalakításáért küzdenek. (A novemberben megtartott választásokon a Párt valóban kettő kivételével minden jelöltjét viszhívta, annak érdekében, hogy a munkáspárti győzelem egységét elősegítsék.)

Mégis, mint azt Harry Pollitt nem túl meggyőzően bizonygatott beszámolójában, mindez „nagy előrehaladást képviselt taktikánkban”, „semmiképpen sem jelenti azt, hogy tévedtünk 1929-ben és hogy most az 1924-es régi irányvonalhoz térünk vissza”. „Választási taktikánk megváltoztatásának okát a megváltozott objektív helyzet indokolja.” Azon a nyáron a Párt abban is visszatért 1929 előtti irányvonalához, hogy politikai kapcsolatokat keresett a Munkáspárt felé.

Marxism Today, 1978 : 9. 287–294.

JURIJ MIHAJLOVICS SZTYEKLOV
(1873 – 1941)

J.M. Sztjeklov történelmi öröksége széles és változatos: az orosz és a nemzetközi munkásmozgalom történetéről írt cikkeket, monográfiákat, kiemelkedő forradalmárok életrajzát, a publicisztika történetét és elméletét érintő munkákat foglal magába.

Egyik megalapítója az odesszai szociáldemokrata szervezetnek. 1894-ben letartóztatják, közel két évet tölt el száműzetésben a szibériai Jakut-földön, ahonnan megszökik. A továbbiakban számos lapot szerkeszt, az emigrációban ír, tanul, pártiskolákon tanít. Közben megismerkedik a Közép- és Nyugat-európai szocialista vezetőkkel, teoretikusokkal, cikkei jelennek meg, többek között a Neue Zeit hasábjain. Az 1917-es forradalmat megelőzően egyik első feldolgozója az orosz forradalmi mozgalom történetének, az orosz munkásmozgalom kezdeti szervezkedéseinek. Az 1917 februári forradalom után a Petrográdi Szovjet központi lapjának az „Izvesztija”-nak főszerkesztője. Az 1918-as szovjet alkotmány egyik előadója; Lunacsarszkijjal együtt szerkeszti a Novij Mir és a Krasznaja Niva folyóiratokat. A törvénysértések áldozata lett. Tudományos és publicisztikai tevékenysége elhalványult, megfogyatkozott az 1930-as években, majd 1938-ban letartóztatták. 1941-ben halt meg.

„Az orosz munkásosztály számára a mehringi német szociáldemokrácia történetéhez hasonló művet szeretnék alkotni” – írja Sztjeklov a „Szocializmus harcosai” (Borcü za szocializm)¹ című cikkeit, írásait tartalmazó gyűjtemény előszavában. Ez a törekvése az egységes mű létrehozására sajnos nem vált valóra. Így kerülhetett sor 1913-ban arra, hogy az orosz forradalmi mozgalom történetére vonatkozó cikkei, feldolgozásai gyűjtemény formájában láttak napvilágot, azzal a szándékkal, hogy valamiképpen összkép szülessen az olvasóban az orosz forradalmi mozgalom addigi történetéről.

Maga Mehring Marxról írt életrajzában elismeréssel nyilatkozik Sztjeklov munkásságáról, amikor az I. Internacionálé történetéhez szorosan kapcsolódó bakunynista irodalomról így nyilatkozik: „Nagyon figyelemre

méltó kis mű „Steklow: Michael Bakunyin” (Stuttgart, 1913) című könyve, a szerző igazi marxista, de éppen ezért azt követeli a német szociáldemokráciától, hogy végre szolgáltatson igazságot Bakunyin emlékének.”²

Történetirói módszerében kötődik a történetírás hagyományaihoz; az oroszországi társadalmi gondolat fejlődésének elemzésénél nagy tudásról, a korszak problémáinak megértéséről és átlátásáról tesz tanúbizonyságot.

Egyik legjelentősebb munkája a négy kötetes Bakunyin életrajz, amely az Októberi Szocialista Forradalom után az orosz levéltárakból előkerült forrásokra támaszkodik. „Melléktermékeiben” pedig kitűnő elemző tanulmányokkal gazdagítja az 1863–1864-es lengyel felkelés, a Nyecsajev-ügy, a Párizsi Kommün és az I. Internacionálé történetét. Kun Miklós Bakunyinról írt kandidátusi disszertációjának historiográfiai áttekintésében a következőket írja Sztjeklovról: „Bakunyin kutatásának új korszaka kezdődött, amikor Ju. M. Sztjeklov az orosz szociáldemokrácia elődeit kutatva, Csernisevszkij, Herzen, Dobroljubov, a Narodnaja Volja résztvevői életének szakszerű marxista feltérképezése mellett a Bakunyin életrajz megírására vállalkozott. Elődeivel szemben, még a legalaposabb Nettlau-val szemben is megvan az az előnye, hogy nem csak a nyugat-európai munkásmozgalom szemzőgéből – amelynek szintén igen nagy szakértője volt, hiszen például az Anarchista Internacionálénak az ő tollából származó története napjainkban is a legmaradandóbb írás ebből a korszakból – hanem az oroszországi események figyelembevételével rajzolta meg Bakunyin portréját... Sztjeklov munkája nem mentes a leegyszerűsítésektől, Bakunyin bizonyos fokú „modernizásától”. Erre több bíráló, így D.B. Rjazanov is rámutatott. A munka hibái a szociológiai kutató módszer túlzott előtérbe kerülésével... magyarázhatók.”³

A legalaposabb marxista elemzést végző Sztjeklov az 1860-as évek végével Bakunyinnal foglalkozik, a korábbi időszakot, a „gyökereket” csak nagy általánosságban tárja fel. Marxizmus ellenességét és anarchista nézeteinek kialakulását kutatva Bakunyinról kialakított képében több kérdésben eltér Marxtól. Bakunyin ideológiai fejlődésének átmeneti korszakát (az 1860-as évek közepét) megelőző, demokratikus pánszláv, „általános forradalmár” korszakot Sztjeklov a „forradalmi pánszlávizmus” terminológiával jelöli. S ez a terminológia nem véletlen, Bakunyin e korszakának progresszív voltát hangsúlyozza. Ez a sajátos forradalmi pánszlávizmus volt többek között az oka annak a rágalomnak, – írja –, hogy Bakunyin feltételezhetően a cárizmus ügynöke és az orosz önkényuralom malmára hajtja a vizet. Fejtéteit folytatva Sztjeklov viszont megjegyzi, hogy „Bakunyinból forradal-

mi és internacionalista deklarációi ellenére is kiérződött valamiféle kellemetlen, nacionalista, szlavofil, bizonyos értelemben pánszlávista lelkület. El tudunk-e képzelni manapság olyan orosz szocialistát, aki a szláv népek egyesülését – ha forradalmi szociális alapról is – és a német elnyomás elleni harcot hirdeti, vagy elkezd hinni abban, hogy a német szociáldemokraták népi állama a „pángermanizmus” lelkületét sugározza, célul a szlávok rabságba döntését tűzve ki.” Pedig mindez megtalálható Bakunyinnál, s érthető, ha erre a német szociáldemokraták felháborodással válaszoltak.”⁴ Végső következtetése szerint „természetesen Bakunyin nem volt pánszláv a palacky-i értelemben, és nem nevezhető a cárizmus kiszolgálójának sem. Félt azonban Marx „pángermanizmusától”; forradalmi pánszlávizmusa és németellenessége mindenesetre zavart keltett. Alakjának megértésénél nem lehet figyelmen kívül hagyni orosz voltát, azt, hogy a szocialista forradalmat a szlávok felszabadítása szempontjából értelmezte. Ez az alapja anarchizmusának is.”⁵ „Ízig-vérig orosz ember volt, ... épp ezért keveset értett meg az európai viszonyokból.”⁶

Bakunyin pánszlávizmusát elemezve Szttyeklov tehát rámutat arra, hogy ha e meghatározást kizárólag negatív értelemben használjuk, akkor élete egy jelentős, progresszív korszakát igazságtalanul utasítanánk el. Álláspontja szerint Bakunyin olyan demokrata volt, akinek nézeteiben a szláv mozgalomnak számos eleme és a sajátosan értelmezett forradalmi tartalom egyaránt megtalálható.

Az európai munkásmozgalom fellendülése nem maradhatott hatás nélkül Bakunyin eszméinek formálódására. A munkásmozgalomhoz való viszonya bonyolult és összetett. „Nem azért nem vált az I. Internacionálé aktív tagjává, mert 1864-ben már anarchista volt, – érvel helyesen Nettlauval vitatkozva Ju. M. Szttyeklov, – hanem azért, mert még nem szabadult meg a polgári ideológiától. Igen szoros kapcsolatot tartott még fenn a polgári demokrata körökkel. Nem fogta még fel a modern munkásmozgalom jelentőségét, csupán úton volt a szocialista gondolkodás és tettek felé.”⁷

A Marx és Bakunyin között kialakult kapcsolatot elemezve Szttyeklov arra következtet, hogy Bakunyin elfogadta Marx tanításainak néhány lényeges tételét. Attól viszont, hogy a munkásság a polgárságtól teljesen elhatárolódó önálló szervezetet hozzon létre, amely teljesen eltér a szabadkőműves és republikánus közösségektől, idegenkedett. „Parasztállam szülötte lévén nem a modern proletariátus ideológusa volt, hanem inkább az elmaradott fejlettségű ország kistermelőie, mindvégig a Szttyepan Razin és a Pugacsov felkelés hatása alatt állt, – amelyeket egyébként helytelenül értelmezett.”⁸

A német szociáldemokráciával való szembenállás, továbbá a Marx és Bakunyin között kialakult ideológiai és személyes félreértésekkel tarkított kapcsolat legfőbb okait ezekben látja.

Sztyeklov Bakunyin érett anarchista korszaka ideológiájának három összetevőjét emeli ki: az állam és a politikai harc tagadását, az anarchiát és a felbujtást. Bakunyin elutasítja Marx „nép államát” ugyanúgy, mint az államot általában, ami minden formájában a kizsákmányolás szülője és táptalaja. Sztyeklov ezzel kapcsolatban úgy véli, hogy Bakunyin nem látja át az állam történelmi fejlődését, a fokozatos demokratizálódást, a néptömegek szerepének alakulását. Végletes álláspontot foglal el az állam minden formájának, így a proletárdiktatúra tagadásával és az ebből logikusan következő politikai harc tagadásával. Ez a végletes álláspont elkerülhetetlenül az anarchizmushoz kell, hogy vezessen. Nem látja a politikai elemet az I. Internacionálé azon követelésében sem, hogy a munkásosztályt fel kell szabadítani a gazdasági kizsákmányolás alól, így ez a követelés pusztán gazdasági követeléssé degradálódik számára.” Mindezzel – írja Sztyeklov – Bakunyin a „forradalmi szindikalizmust alapozza meg, – a politikai centralizációt gazdasági centralizációval, a politika világát a szakszervezetek föderációjával váltja fel”.⁹

A legfőbb hibát mindenestre a „perspektívák” megcserélésében látja Sztyeklov; míg Marxnál és Engelsnél az állam megsemmisítése csak eredménye, s nem pedig kezdete a szociális átalakulásnak, addig Bakunyinnál a kép fordított.

„Bakunyin érett anarchista eszmerendszere (1860-as évek végétől) legfontosabb komponense az ún. „forradalmi proudhonizmus”. „Bakunyin és Proudhon kapcsolatának elemzésében a legfejlettebb álláspontot Ju. M. Sztyeklov képviseli, aki (Proudhon – otyec anarchii; Petrograd, 1918 című könyvében) korszakorként és témakörökként vette bonckés alá e relációt.”¹⁰ Ezzel kapcsolatban Sztyeklov kiemeli, hogy Bakunyin a proudhoni anarchizmust annak kispolgári és konzervatív jellegétől akarta megszabadítani, s forradalmi, tisztán proletár jelleggel felruházni. „A szociális likvidáció” kifejezés lényegében a forradalom elméletével válik egyenlővé (Bakunyinnál), míg Proudhonnál ez a forradalmak és a szocialista társadalom felépítése elkerülésére szolgál.”¹¹

Bakunyin tevékenységét az anarchista szervezetek sikertelen működése ellenére is alapvetőnek tartja, hiszen Oroszországban az ő működése fémjelozte a 70-es évek orosz forradalmárainak tevékenységét, a nép közé járást ugyanúgy, mint a lázadókat. A bakunyinista lázadók hozták végül is létre Oroszországban az első munkásszervezeteket, továbbá az első szociáldemok-

raták is közülük kerültek ki. „Ha az orosz szociáldemokrácia egyik megalapítójának Marxot tekintjük, akkor a másoknak, bár kétségtelenül távolabbiaknak és nem is annyira közvetlennek, igazság szerint Bakunyint kell tekintenünk” – írja.¹²

Jelentős művel gazdagította Szttyeklov a nemzetközi munkásmozgalm történetét az I. Internacionálé történetének megírásával, továbbá Blanqui és Lafargue életét és tevékenységét méltató munkáival.

Magáról a narodnyik mozgalomról írt fejtegetései még ma is értékelőak.

A „Megtagadjuk-e örökségünket? Az orosz szociáldemokrácia történelmi előkészítése” című brossúrájában, (amely először külföldön jelent meg 1901-ben, majd 1907-ben Péterváron is napvilágot látott) Szttyeklov az orosz szociáldemokrácia kialakulásának folyamatát elemezve a narodnyik mozgalmat, az anarchistákat, mint a szociáldemokrácia alapítóit, szerves elődeit elemzi. Megvilágítja azt a fejlődési folyamatot, amelynek végeredménye a szociáldemokrácia létrejötte és az esszer párt kialakulása, (amely egyébként közvetlen elődeiként a hetvenes évek forradalmárait nevezi meg). A „nem tagadjuk meg örökségünket” jelszó a múlt felé való nyitottságot, annak reális értékelésére való törekvést jelentette számára.

A narodnyik mozgalmat az 50-es és 60-as évek progresszív hagyományai szerves folytatásának tekinti. A dekabristáktól a proletárforradalmárok fellépéséig terjedő fél évszázadot a történelmi helyzetben beálló különbségek ellenére is egységes korszakként elemzi. A narodnyik elmélet megalapítóiként Herzent és Csernisevszkijt emeli ki, akik a jobbágyreformért vívott harcuk során felismerték a néptömegek történelem formáló erejét. Hangsúlyozza, hogy a jobbágyreform után az új nemzedéknek új helyzetelemzést kellett adnia, erre azonban csak részben volt képes.

A forradalmi narodnyikok a néphez szerettek volna eljutni, a népben megtalálni azt az erőt, amely Oroszországot „paraszt-cársággá” alakítja át egy mindent elsöprő forradalommal, a politikai és gazdasági elnyomást egyaránt megszüntetve. Két úton próbáltak a néphez közelíteni, egyrészt parasztfelkelés szításával, propaganda útján; másrészt a nép nevelésével. Egyesek optimisták hittek a parasztok forradalmiságában, ezek voltak azok, akik a nép közé jártak, tanították őket békés propagandával. Mások, a szkeptikusabbak nem hittek a népben, egy kritikusan gondolkodó értelmiségi kisebbség jogának és kötelességének vélték, hogy helyükben cselekedjenek – terrorista módszereket használtak céljaik elérésére.

Szttyeklov mindezen sajátosságokat Oroszország történelmi fejlődésé-

ből vezeti le, s leszögezi: „Ha Oroszország történelmi fejlődését figyelembe vesszük, világossá válik számunkra, hogy a forradalmi mozgalom csak ebben az általunk ismert formában fejlődhetett”. Elmaradott paraszttömegek, a városi proletariátus teljes hiánya, a városi élet és az ipar fejlődésének kezdeti csírái... egyszóval teljes hiánya azon körülményeknek, amelyek a civilizáltabb országokban a kapitalizmus kialakulásához és fejlődéséhez elvezettek.”¹³ Ezen körülmények között az orosz szocialistáknak tevékenységük megalapozására az orosz körülményeket figyelembe vevő elméletet kellett kidolgozniuk. A parasztkérdés központba állítása, a parasztfelkelés programja — amely az abszolutizmust és a kapitalizmus kezdetét is egyaránt lerombolja — az objektív körülményekből természetesen adódott.

Az alábbiakban néhány fontos tanulmányából közlünk szemelvényeket.¹⁴

BÓKA ÉVA

JEGYZETEK

1. A gyűjtemény Herzenről, Csernisevszkijről, Dobroljubovról, a narodnyikokról és a szociáldemokrácia kialakulásáról írt munkákat tartalmaz.
2. F. Mehring: Marx Károly életrajza Bp. 1957. 606. p.
3. Kun Miklós: A demokratikus pánszlávizmustól az anarchizmusig. (M. Bakunyin pályaképe és eszméi fejlődése az 1860-as évek közepén.) Kandidátusi disszertáció 1975. XII. – XIV. p.
4. Ju. M. Szttyeklov: Borcü za szocializm I. köt. Moszkva 1923. 180. p.
5. i. m. 181. p.
6. i. m. 186. p.
7. Ju. M. Szttyeklov: Mihail Bakunyin II. köt. 310. p. id. Kun Miklós i. m. 398. p.
8. Ju. M. Szttyeklov: Borcü za szocializm... I. köt. 192. p.
9. i. m. 289. p.
10. Kun Miklós i. m. 404. p.
11. Ju. M. Szttyeklov: Proudhon: Otyec anarhii. Petrográd, 1918. 16. p. id. Kun Miklós i. m.
12. Ju. M. Szttyeklov: i. m. 208. p.
13. i. m. II. köt. 328. p.
14. A szemelvényeket Ju. M. Szttyeklov: Borcü za szocializm című műve II. kötetének „Isztorieszkoe podgotovlenie ruszskoj szocialdemokratii” fejezetéből válogattuk.

SZEMELVÉNYEK

Lavrov és Bakunyin

Az orosz népben, mint minden népben megvan a propaganda iránt való fogékonyság, épp azért, mert a közösségi szolidaritás szükséges követelményeinek megfelel. (Vpered” 29. szám)

Az utolsó frázisból kiderül a korai orosz marxizmus, mint ami a lavrovizmus is volt – teoretikus és gyakorlati gyengesége. A szocializmus anyagi és ideológiai előkészítése a kapitalizmus objektív fejlődése által felcserélődik a „munkás szocializmus” kezdeteinek propagandájára a paraszti tömegek szocialista forradalomra való előkészítése során. A szociálforradalmár abból az anyagból kell hogy építkezzék, amelyet a valóság felkínál: a korszak orosz valósága a 70-es évek forradalmárainak a kapitalizmus kezdeteit, a mezőgazdasági települések tömegeit kínálta, – amelyek kezdenek áttérni a pénzgazdálkodásra, de még nem képesek a negyedik rend elismeréséért folytatott harcra. – A proletariátus csíráját képezik, de ugyanakkor mélyen el vannak süllyedve a parasztság szürke tengerében, vagy túlságosan jelentéktelen szerepet játszanak az ország mindennapi életében, hogy sem a forradalmárok ezen osztályok követeléseire és tevékenységére alapozzák programjukat. Ezért van, hogy az Internacionálé marxista tanítása a proletariátus politikai és marxista szervezeteinek szükségességéről, – ami a kommunizmusba való átmenet alapvetően szükséges feltétele –, a lavrovistáknál az öntudatos szociálforradalmár parasztpárt kialakításának utópiájává alakul át, amelynek létrehozása a szocialista doktrína következetes propagandájával érhető el.

Ez a nem-marxista tételek és majdnem marxista következtetés közötti ellentmondás eredménytelenné tette a marxizmust a 70-es években, „szoba – fantáziálgatássá” alakította és minden élő, forradalmi erejét letörte. De az adott pillanatban számunkra nem is ez a legfontosabb. Alapvetően fontosnak tartjuk azonban leszögezni, hogy a lavrovizmus népszerűsítette a forradalmárok között a marxizmust, megadta azt a formát, amelynek segítségével gondolkozásuk könnyebben eligazodhatott az élet dolgaiban, és végül közelítette az orosz szociáldemokratákat a német szociáldemokráciához, amitől Bakunyin oly határozottan elszakította őket. Ebben az értelemben a lavrovizmus, amely a narodnyikságot a marxi Internacionálé elveire akarta alapozni, nem maradt hatás nélkül a szociáldemokrácia kialakulására. A tömegek számára a marxizmus még ilyen oroszosított formában is, mint amilyen a lavrizmus volt, idegenül hatott a 70-es években. Az Internacionálében a marxiz-

mus és anarchizmus között folyó harcokban az orosz forradalmárok a világromboló Bakunyin mellé álltak, aki a „szláv szocializmust” képviselte Marx „szektás németiségével” szemben.

Az elmaradott kultúrájú, fejletlen gazdasági és politikai rendszerű román országokkal együtt az orosz forradalmárok a világanarchia hirdetőivé váltak, elutasítván a politikai harcot, mint burzsoá fajzatot és fegyvert és az azonnali felkelés halaszthatatlanságát hirdették, amire a nép minden percben készen áll, hiszen – amint Bakunyin mondja –, „Nincs más hátra, mint fel-lázítani a falut”....

Ezek a bakunyinisták nézetei, amelyeket a lavristák haldokló nézeteivel szembeszegeztek, akik az öntudatos, szocialista párt megszervezését a parasztság körében folytatott békés propaganda útján kívánták elérni. A bakunyinisták szembeszálltak a munkástömegek (elsősorban a parasztság) között a létszükségeik alapján folytatandó propagandával. A tiltakozás e talajjáról a népi erőknek a „végső”, mindent elsöprő felkelésre való egyesítését javasolták, ami kiutat jelent a népben felhalmozódott „anarchista” erők számára.

Mindkét szisztéma, mind a lavrovizmus, mind a bakunyinizmus figyelmen kívül hagyta azokat a fokozatokat, amelyeken keresztül a kapitalista társadalom áthaladt. Akszelrod éleselméjű megjegyzése szerint közöttük csak abban volt különbség, hogy a lázadó politika számára már nem volt, ugyanakkor a szisztematikus propaganda és a néptömegek közötti széles szervező munka számára még nem volt előkészített talaj a 60-as és 70-es években.

Következésképpen, nem a lavrizmus, hanem a bakunyinizmus bizonyult az akkori orosz körülmények között a legéletképesebb szisztémának és ez adott ösztönzést a mozgalom későbbi formáinak – narodnyik, narodovolec, szociáldemokrata – és azok fejlődésének. A narodovolecek és az orosz szociáldemokrácia alapítói és képviselői a bakunyini – lázadó iskolát járták ki.

(Szttyeklov: Borcü za szocializm II. köt.
pp. 106–107; 114–115.)

A narodnyikok

Az Internacionálé elveinek a munkásrétegek közötti terjesztését célul kitűző izolált kísérletek sorozata után megkezdődött a szocialisták keresztes hadjárata, beköszöntött a „lázás nyár” és a nép közé járás (hozsgyenie v narod)

időszaka, amely 1874 és 1875 között két egymást követő hullámban zajlott le.

Egyesek azzal a céllal mentek a nép közé, hogy szemrevételezzék, arra törekedvén, hogy minél előbb kiismerjék ezt a kollektív „titokzatos ismeretlent”, megismerkedjenek helyzetükkel, hangulatukkal, mindezek alapján közvetlen felkelésre lelkesítsék. Mások a népforradalom előttünk álló, közeli kitörésébe vetett hittel, a paraszti tömegek felemelése céljával mentek a nép közé, hittek a népi eszmények elkerülhetetlen győzelmében, ezeket azonban saját eszményeikkel azonosították.

Az 1847 tavaszán kezdődött mozgalom még a következő évben befejeződött, propagandisták százait börtönözték be Oroszország-szerte. Abban, hogy a nép közé járás nem hozta meg a kívánt eredményt, mindannyian egyetértettek. Abban viszont, hogy ki a hibás ezért, a rendőrségi megtorlások-e, vagy a propagandisták felkészületlensége, avagy a parasztságnak a szocialista propagandával szemben megnyilvánuló közömbössége, – megoszlottak a vélemények.

Adott volt viszont egy figyelemre méltó tény. A gyakorlati szükség-szerűség arra készítette a propagandistákat, hogy a néppel a földinségről, az adó terhek nehézségeiről, a növekvő kizsákmányolásról beszéljenek, amit a nép az esetek többségében érdeklődéssel hallgatott. De amint az anarchia és a szocialista eszmék magyarázatába kezdtek, a hallgatók hangulata megváltozott és a továbbiakban úgy viszonyultak ezekhez a beszélgetésekhez, mint-ha a legérdekesebb mesét hallgatnák és nem többet. Mindez azt az elvet erősítette meg, hogy az agitációt a néptömegek létszükségleteire alapozzák. Ezekután a propagandisták felismerték a népi életben való járatlanságukat, felkészületlenségüket, és rá kellett, hogy jöjjenek arra is, hogy propagandájuk, felszínes jellege miatt, nem vezet el a kívánt eredményhez. A nép közé járás tendenciája helyett a nép között való letelepedés tendenciája kezdett megerősödni. Végül, (és ez talán a legfontosabb következménye a „lázásnyár”-nak) a rendőrségi megtorlások hatására kezdett kitágulni a forradalmárok nézőpontja, akik eddig fensőbb megvetéssel viszonyultak mindenféle lehetséges politikai formához. Ha azonnal nem is ismerték fel korábbi hibájukat, politikai közömbösségüket most (eleinte észrevétlenül) új politikai nézetek kialakulásának kezdete váltotta fel.

Kifejlődött tehát az ún. „narodnyikság”. A narodnyik mozgalom tulajdonképpen a néphez való könyvszagú és absztrakt viszony elleni tiltakozás volt. A nép közé járás rövid ideig tartó időszaka megmutatta egyfelől a forradalmi értelmiség törekvéseinek doktriner jellegét, másfelől pedig meg-

győzte a propagandistákat arról, hogy „a nép öntudatában rengeteg olyan elem van, amelyre lehet építeni, amelynél érdemes elidőzni”.⁺ Meggyőződésén arról, hogy a jelen körülmények között lehetetlen a népben a szocialista eszményeket teljes egészében kialakítani, a forradalmárok a nép sajátos és tudatosult érdekei alapján való cselekvés mellett határoztak. A propagandáról az agitációra való áttérést határozták el, ami viszont már nem teoretikus nézeteken, hanem azokon a tényeken alapult, amelyeket a népi élet tapasztalataiból és a népi élet megfigyeléséből merítettek. Kvjatkovszkij szavaival élve e program alapvetően a következőkből indult ki: „Minden történelmi korszak azokat a feladatokat kell hogy célul tűzze maga elé, amelyek megvalósíthatók, még akkor is, ha nem is lesznek tökéletesek azok a társadalmi formák, amelyeket e feladatok magukban foglalnak. Bármennyire erős is a párt, nem képes megváltoztatni azt a népi világnézetet, amely évszázadokon keresztül kialakult.” ... „Tapasztalatból meggyőződünk arról, hogy a parasztság kevés olyan elemet tartalmaz, akik olyan szocialistákka tudnak válni, amilyeneket mi szeretnénk” – írja Sztefanovics az oly sok port felkavart cikkében, amelyet a profession de foi „narodnyikok” sajátos szerepéről írt.⁺⁺

„A szocialista célok mielőbbi megvalósítása – írja a továbbiakban – a nép kívánságainak és eszményeinek megvalósításával, a nép szabad és semmilyen elnyomás által nem korlátozott további életének megvalósításával lehetséges.” Ily módon, a szocialista-forradalmi feladatok általunk való felvetése alapján úgy gondoljuk, szemmel látható, hogy nem marad más számunkra, *mint népünkkel – ahogyan van* – (Sztjeklov kiemelése), közös erővel valósítsuk meg azt. A forradalmárok feladata – „legyenek a népi erők megszervezésének kezdeményezői”, és „elsődleges célul magának a népi élet eszményeinek alapján létrehozandó szervezet kialakítását tűzzék ki”, s ennek programjául ezen kívánságok gyakorlati megvalósítását jelöljék meg.

Éppen ezért a narodnyikok olyan törekvések megvalósítását tűzik ki célul maguk elé, amelyek már élnek a népben; a párt tagjainak egy ismert helyen le kell telepedniük, és a nép bizalmát megszerezve saját követeléseik és szükségleteik aktív kinyilatkoztatására kell felszólítaniuk a népet, – legális és illegális úton egyaránt. A békés szó helyett, – ahogy Zseljabov mondja – át kell térni a tényleges harcra.

Láthatjuk tehát a narodnyikoknál, lázadóknál ily módon felmerül az

⁺ Zseljabov szavai

⁺⁺ Nasi zadacsi v szele „Obscsina” No. 8–9, pp. 33–48.

a gondolat is, hogy az eljövendő népi felkelés lehet nem közvetlenül szocialista forradalom jellegű is. A narodnyikok e prakticzizmusának megvolt a maga jó oldala abból a szempontból, hogy mivel elválasztotta a népforradalom pillanatát a szocialista forradalom pillanatától, az így keletkező köztes időben lehetővé tette új, a korábbi program által nem látott pontok, minimális gazdasági és politikai követelések egész sorozatának felvetését. Igaz, hogy minderre nem került sor azonnal, de az ilyesfajta újdonságokra a forradalmárok tudatában kedvező pszichológiai talajt készített elő.

Először tehát fel sem merülhetett sem a politikai program, sem a minimális program kérdése; mihez is kezdenének, ha közvetlenül várható lenne a forradalom, amelynek meg kellene döntenie a gazdasági és politikai elnyomást egyaránt. Most tehát a megelőző programon rés ütődött, amely résen át az új eszmék — amelyeket a gyakorlati cselekvésből merített tapasztalatok siettetnek —, feltartóztathatatlan erővel (igaz nem ellenállás nélkül) rohamozzák meg a „régí hitűeket”.

A narodnyik lázadók, mint láthatjuk, átmenetet jelentettek a szocialista eszmék propagandájáról a forradalmi agitációra, a dolgozó tömegek használatlan, életbevágó követeléseai alapján. Ebből a szempontból a bakuninizmusuk véglegesen kiszorította a lavrovizmus híveit, a másik oldalról pedig átmenetet jelentettek az 1847–75-ös évek nyári agitációjáról a tartós és állandó agitációra. Bár kételyeik merültek fel, hogy a parasztság vajon képes-e egyáltalán a nemzetközi szocializmus eszméinek elsajátítására, a parasztság között folytatandó munkától ennek ellenére sem fordultak el. S nemcsak hogy nem fordultak el a parasztságtól, de toeretikusan is elismerték: a fő erőket ebbe a közegbe kell csoportosítani. A szocialista eszmék még embrionális állapotban lévő hordozóiként tekintettek rájuk. Mindezen felül a megelőző kísérletek tapasztalatai a forradalmároknak azt sugallták, hogy a forradalmi erők ziláltságának megszüntetésére feltétlenül létre kell hozniuk egy központosított szervezetet. Így született meg a (második) Föld és Szabadság szervezet, amely — ha résztvevői számára nem is tudatosan —, de „szervezett csoport” volta miatt már magában foglalta a politikai elemet; célja, ha nem is a nyílt, de a közvetlen kormány ellenes és annak megbízottaival szemben folytatott harc volt, a letartóztatott elvtársak kiszabadítása, az élesedő rendőrségi megtorlással szembeni védekezés, a kémek és az árulók megölése stb. Ezzel, mint láthatjuk, megnyílt az út a politikai program kialakulása felé.

Erre az eredményre vezettek a „letelepdések” tapasztalatai is, amelyek a maguk részéről nem késleltették a forradalmárok csalódását. A letelepül-

tek nagy része csak néhány hónapig tudott kitartani. Ráadásul a rendőrségi üldözések szinte lehetetlenné tették a narodnyikoknak a parasztsághoz való közeledését. A sikertelenség okát legalábbis ennek tulajdonították.

Szükségszerűvé vált, hogy a forradalmi munka kulturális munkává alakuljon át, sőt, rövidesen ez is nehézkessé és veszélyessé vált. Mindezen felül a leteleplülők számára hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a falu jelenlegi állapotában nem képez kedvező talajt a szocialista propaganda számára. A létfontosságú követelések talaján folytatott propaganda sem hozta meg a várt eredményt. A narodnyik korszak egyetlen jelentős eseménye a csigirini felkelés, bár az agitáció alapját a parasztság két csoportjának a föld újrafelosztásáért folytatott küzdelme és e viszálynak az adminisztratív hatalom általi akadályoztatása képezte.

Megkezdődött a városba való visszavonulás, ahol egyébként a zemlevolecek jelentős része ott is maradt; hozzáláttak a munkások és az ifjúság körében folytatott propagandához.

Ju. M. Sztjeklov: Borcü za szocializm
II. köt. pp. 121–125.

A fekete újrafelosztás (Csornüj Peregyel)

Mint Akszelrod mondja, az orosz szociáldemokrácia nem magában Oroszországban, nem a forradalmi pártnak a kormányzattal folytatott harcában, hanem az emigránsok kis csoportjai között született, akik a végzettől a sors akaratából menekültek meg, míg barátaik, elvtársaik nagy része elpusztult.” Az emigránsok e kis csoportja alakította meg később a „Munka Felszabadítása” csoportot, amelynek tagsága a csemoperegyelecekből tevődött össze. Ez arra készítet bennünket, hogy átnézzük a Cseronüj Peregyel eszmerendszerét, ami az orosz szociáldemokrácia számára a forradalmi párt szocialista és politikai nézeteinek megalapozója volt. Ezen az úton meggyőződhetünk arról, hogy az orosz szociáldemokrácia programja a Csornüj Peregyel filozófiai-történelmi és taktikai nézeteinek, valamint a politikai harc és politikai szabadság szükségességét, jelentőségét, mint a szocializmushoz vezető elkerülhetetlen átmenetet hangsúlyozó narodnyik nézetek egyesüléséből keletkezett. Ez a program annak ellenére, hogy külföldön jött létre, az orosz valóság által feltett kérdésekre válaszolt.

A Csornüj Peregyel a „Föld és Szabadság” azon részét képezte, amely hű maradt, illetve hű akart maradni az ortodox narodnyikok tradícióihoz.

Ily módon, a Csornüj Peregyel tagjai a narodnyik periódus tevékeny résztvevői voltak. Minthogy az élet azonban állandóan újabb és újabb kérdéseket állított eléjük, másfelől gyakran egészen váratlan válaszokat adtak a feltett kérdésekre, meghallották az élet kihívását, s így maguk számára is észrevétlenül nagy fejlődésen mentek keresztül. Végeredményben ez utóbbi magának az életnek a fejlődése volt...

Érthető, hogy azok az emberek, akik a szocialista forradalomban az objektív gazdasági fejlődés természetes, és logikailag elkerülhetetlen következményét látták, és akik a tulajdon szocializálását a termelés szocializálásához vezető „egyedül lehetséges” útnak vélték – az orosz valóságban is azokat az objektív gazdasági előfeltételeket kellett, hogy keressék, amelyek az orosz népi élet szocialista irányba való fejlődését lehetővé teszik. Amint számunkra ismeretes, ezt az előfeltételt az obscsinák létezésében vélték felfedezni; azt gondolták, hogy annak természetes fejlődése (az államhatalmat nem létezőnek tekintve) a szocializmushoz vezet majd, nem pedig az individualizmus kialakulásához. Igaz, előttük állt még a kérdés: hogyan semmisítsék meg az államhatalmat? Az abszolutizmust és a kapitalizmus kezdeményeit egyaránt elsöprő erős népmozgalomban reménykedtek, amelynek élén forradalmi párt áll. A kulák és az uzsurás kapitalizmusra fordítva figyelmüket, (ami könyörtelenül szétzúza a szocialista forradalom azon legrealisabbnak vélt előfeltételeit, amelyekre a csornoperegyelecek programjukat alapozták) megfigyeléseiket elvonatkoztatva hajlamosak voltak arra, hogy az orosz kapitalizmusnak csak negatív oldalát lássák, és ne ismerjék fel alkotó, pozitív szerepét. Ezenkívül, mennyiségileg jelentéktelennek vélték szerepét, ami akkor részben így is volt. „Jelenleg (1880-ban írják) az ipar fejlődése Oroszországban jelentéktelen, a „munkástömegek” kifejezés egyenértékű a „parasztág” jelentésével.” Az obscsina idealizálása arra kényszerítette a csornoperegyeleceket, hogy szemet hunyjanak az orosz élet kapitalista faktorának jelentősége felett, de az út, amelyen álltak, előbb vagy utóbb a helyes nézőpont kialakításához kellett, hogy vezessen. Mindaddig hihettek az obscsinában; s hitről kell beszélnem ez esetben, mert rövidesen látni fogjuk, hogy marxista elemző módszerük végül is letörte ezirányú illúziójukat.

A narodnyikoknak mindig két különböző mércéjük volt; egy Európa és egy másik Oroszország számára. A fentiekben láthattuk, milyen egészségesen nyilatkozik a csornoperegyelec a kapitalizmus szerepéről, mint a szocializmus előkészítőjéről. Hallgassuk csak tovább őket: „Nem meglepő ezért, hogy a szocialista propaganda legkedvezőbb fogadtatásban a kapitalista termelési folyamat által áthatott területeken részesül, míg a kistulajdonosok,

parasztnak eléggé ellenségesen viszonyulnak hozzá és reakciós pártok reményteljes bázisát alkotják... Így tehát a kapitalizmus a szocializmushoz vezető utat készíti elő, s annak szükségszerű előzményeiként értékelhető.” Egészen másképp áll a dolog az olyan szerencsés népeknél, ahol megőrződött az obszcina általi földbirtoklás, mint pl. a mi hazánk esetében.

Vajon az obszcina megakadályozza-e, hogy a parasztság reakciós pártok bázisává váljék, vajon a jelen körülmények között, ellenkezőleg, nem erősíti-e a parasztság politikai konzervativizmusát és közömbösségét. Ime a kérdések, amelyek elkerülhetetlenül fel kellett, hogy merüljenek a Csornüj Peregyel tagjaiban. A paraszttömegekkel és a narodnyik belletrisztikáival való megismerkedés ezt a kételyt csak megerősítette bennük. Sőt, megértették, hogy a termelőerők jelenlegi fejlettségi szintjén a parasztagazdaságban kialakult az individuális, elszigetelt munka, amely már semmilyen alapot nem nyújthat a kommunizmus számára: így a birtoklás szférájából a kérdés áttevődött a termelésre, és a jogi forma helyébe a gazdasági szükségszerűség lépett. Földművelésünk jelenlegi állapota, az extenzív földművelési kultúra uralma nem kedvez az obszcina általi földművelési földhasználati módnak. Ilyen jellegű művelés mellett a leghasznosabb földművelési eszköz az eke, amellyel, mint ismeretes kényelmesen megbirkózhat egy ember is. A munka megosztása az egyes dolgozók között a földművelési eszközök ilyen állapota mellett nem lehetséges, következésképpen a közösségi földek artel-jellegű megművelése nem lenne képes annak jövedelmezőségét növelni.... A földműves munka szocializálása mint az obszcina-földművelés természetes következménye, csak a mezőgazdasági kultúra adott színvonalán jelenhet meg.” stb.

Így tehát, ha a termelőeszközök jelenlegi fejlettségi szintje nem kedvez az artel-szerű földművelésnek, akkor az egyéni gazdaságot és az individualizmus kialakulását szolgálja. Ilyen körülmények között az obszcina természetes fejlődési tendenciája nem a magasabb formára való áttérés, hanem a széthullás lesz. A csornoperegyelecek nem tudtak ilyen világosan kiigazodni ebben a következtetésben, mindenesetre „népi-harcos szervezet” létrehozása végett a parasztságon kívüli elemek kereséséhez kellett hozzáfogniuk. A szocializmus megvalósításának kérdését pedig a távoli jövőbe kellett áthelyezniük.

A csornoperegyeleceknek keresniük kellett azt a „hidat, amely átvezet a nagy távolságon, amely az értelmiséget a néptől elválasztja”. Ezt a hidat egy olyan osztályban találták meg, amely életkörülményeit és szellemi fejlettségét illetően közeputat foglal el az értelmiség és a parasztság között, s

így az összekötő láncszem szerepét tölti be. Maga az élet kényszerítette őket programjuk észrevétlen és fokozatos megváltoztatására, a munkásosztály jelentőségének felismerésére.

Sztyeklov: Borcü za szocializm 2. köt.
pp. 140; 158–161.

BIBLIOGRÁFIA*

(Ju. M. Sztyeklov legfontosabb könyvei 1902–1930)

1905

Politicseszkie partii (ih organizacija, szosztav, szila i dejatelnoszt') Szpb. „Molot” 1905

1906

Isztoricseszkoe podgotovlenie ruszskoj szocial-demokratii (Sztranciska iz isztorii ruszskoj szocialiszticeszkoy müszli) Szpb. „Szvobodnünj trud” 1906.

Mescsanszkij Internacional. (mezsduarodnaja organizacija melkoj burzsuaizii) Szpt. „Molot” 1906.

Revolucija 1848 g. vo Francii. Szpb. „Molot” 1906.

1908

Szovremennünj literaturnünj raspad. Ego harakter i pricsinü. Szpb. „Zerno” 1908.

1909

N. G. Csernüsevszkij. Ego zszin' i dejatelnoszt'. Szpb. „Obszesztvennaja pol'za” 1909.

1913

Rabocsee dvizsenie vo Francii. Szpb. „Priboj” 1913–14.

1917

Mezsduarodnaja politika rabocsego klassza. Pg. „Zszin' i znanie” politicseszkaja policija i provokacija vo Francii. Pg. Szevernoe izdatel'sztvo, 1917.

Sztepan Halturin (1857–1882). Pg. Szovdel, 1917.

1918

Borcü za szocializm. Ocserki iz isztorii obszesztvennüh i revoljucionnüh dvizsenij v Roszszii. M. „Dennica”, 1918.

2-e izd. iszpr. i dop., cs. 1–2. M–L., Szovdep. 1918.

Internacional (1864–1914), cs. 1–2. Pg. Szovdep., 1918.

Karl Marks. Ego zszin' i dejatelnoszt' (1818–1883). Pg. „Zszin' i znanie”, 1918.

P. Zs. Lafarg, boec revoljucionnogo kommunizma (1842–1883). Pg. 1918.

Prudon – otec anarhii. Pg. Szovdep, o. g.

1919

M. A. Bakunin. Kratkaja populjarnaja biografija. M., Moszszovet, 1919.

God bor'bü za szocial'nuju revoljuciju, cs. 1–2. M., VCIK, 1919.

Konsztitucija szovetszkoy reszpubliki. M., VCIK, 1919.

Karl Marks – ucsitel' narodov. M., otdel pecsati Moszszoveta, 1919.

Raszszüpannaja hramina. Szocial'no-politicseszkie ocserki. M., „Dennica”, 1919.

1920

Mihail Alekszandrovics Bakunin. Ego zszn'i dejatel'noszt' (1814–1876) v 3–h cs., M., T-vo Szütina, 1920. cs. I (1814–1861).

Junoszt'. — Molodüje godü. — Gegelianszkij period. — Ucsasztie v revoljucii 1848–49 gg. — Szud, tjurma i Szszyłka. — Pobeg iz Szibiri.

A. I. Gercen (Iszkander) 1812–1870. M., Goszizdat.

1921

Isztorija rabocsego dvizsenija (Tri Internacionala). Cs. 1. Period I Internacionala. M., Goszizdat, 1921.

1922

Partija szocialisztov- revoljucionerov. M., Goszizdat, 1922.

1924

Mogila vozsa (Leninszkaja biblioteka). M. Goszizdat, 1924.

1926

Za kuliszami szovremennoj pecsati. M., „Moszkovszkij rabocsij”, 1926.

1928

N.G. Csernüevszkij, M., Vszeszojuznoe obscesztvo politkatorzsan i szszył'noposzeleceev, 1928.

1930

Oguszt Blanki (Ocserk o zszn'i i dejatel'noszt'). L., „Krasznaja gazeta” 1930.

Escse o N. G. Csernüevszkom. Szbornik sztat'ej. M.—L., „Zemlja i fabrika”, 1930.

Zszn' i dejatel'noszt' Dobroljubova (1836–1861). L., „Krasznaja gazeta” 1930.

Zszn' i dejatel'noszt' Dobroljubova (1836–1861). L., „Krasznaja gazeta” 1930.

* A bibliográfia Ju. M. Sztjeklov: Voszpominanija i publicisztika (Moszkva 1965) c. könyv alapján készült. pp. 241–243.

ERNEST LABROUSSE

**GEORGES HAUPT, A NEMZETKÖZI
SZOCIALIZMUS FRANCIA TÖRTÉNETÍRÓJA**

A sokk, amit e barbár halál kiváltott bennünk, még semmit sem veszített brutalitásából. Mélységesen átjárja a napi történelem. Az asztalon, melyen e gyors sorokat rovom, itt fekszenek mellettem a Bulletin de la Fondation Maison des Sciences de l'Homme (MSH Informations) és Eric Hobsbawm cikkének oldalai; a Mouvement Social, amely címloldalán bekeretezve közli az eseményeket; a Bulletin de la Société d'études jauréziennes utolsó száma. A véletlen, a szünidei posta kénye-kedve hordta kezem alá mind e publikációkat. Ám úgy jelennek meg, mint egy nagy kollektív megrendülés tanúi.

A sokkot elsősorban egy ifjú ember halála váltja ki: Georges Haupt 50 éves volt, intellektuális fiatalsága teljében. Szellemé még ifjabb volt: a kamasz lelke, amely – ez Auschwitz-ban történt – képes volt a minden áron való túlélésre. Csaknem azt mondanám, egy gyermek lelke volt, mely önmaraga maradt a túlélésben mindvégig: a gyermekkor üdeségével és szimpátia-készségével.

Szörnyű órák ellenére Georges Hauptnál a szerencse és a gazdagság nagy változata játszott szerepet mindezen adottságok szolgálatában.

Elhivatottságánál és lényénél fogva nemzetközi volt. A természet bőkezűen ellátta anyanyelvekkel: anyai részen a magyarral, apai a némettel, az ősök révén a jiddissel, és az erdélyi szülőföld keblén a környezet román nyelvével. S kulturális nyelvei, amelyeket később, az élet sodrában szerzett meg? Kiterjedtek az összes európai és amerikai nyelvekre, az Uraltól a Csendes-Óceánig. Tanult és tanított a Szovjetunióban és az Egyesült Államokban. Vizsgázott szerb és bulgár nyelvből: a szocializmus valamennyi történésze közül ő volt leginkább a Balkánra predesztinálva. (Remélem, hogy román barátaim e bekebelezést megbocsátják nekem!) Végül is nem merem összeszámolni a nyelveket, amelyeket Georges Haupt olvasott, beszélt, írt. Vagy álmodott: mert a Mouvement social nekrológja álombeli magyarjáról is beszél nekünk.

Az olyan életben, mint az övé – és hány más kutatással és szenvedéllyel teli életben – egyszerre fedezni fel a szakadást és az egységet.

Szakadás. Két szakasz, egy román és egy francia, amit ideiglenesen, s nagyon is kényelmes kritériumok alapján, saját felelősségemre jelölök meg, azzal a segítséggel, amit a Mmea A. Ter Minassian által a Bulletin de la Fondation Maison des Sciences de l'Homme-ban publikált értékes és körültekintő Bibliográfia nyújt. A román szakasz a kora ifjúságé és az első produkcióké, amikor a szerző főként Romániában élt és csaknem kizárólag román nyelven publikált. Ezt követi a francia periódus, amely hosszabb, következőképpen hosszabban és másként volt produktív; ez már az érettség és kibontakozás ideje, amikor is a szerző Franciaországban honos, beilleszkedik a francia történészek közé és a leggyakrabban franciául fejezi ki magát. És, természetesen, francia állampolgár lesz. A két periódus között – s ezt soha nem lehet elfelejteni – marad a szakadás időszaka, amely egyúttal a nem-ontologikus választás ideje is.

A „román” periódus egy évtizedre terjed, 1949-től 1958-ig. A szerző 21 éves, amikor magyar nyelven (talán) első ismertető cikkét megjelenteti. A Bibliográfiában felsorolt 22 címből azonban 20 románul közzétett munkákra vonatkozik, s leggyakrabban a bukaresti Studii-ban közölt cikkekre. A szerző ekkoriban hivatalos történészként jelenik meg. Román publikációi sorában foglal helyet 1955-ben kandidátusi disszertációja is, amelyet a Leningrádi Egyetemen védett meg. A román periódus utolsó cikke 1958-ban Moszkvában jelent meg.

1958, ez a szakadás éve: emigráció, megérkezés Franciaországba. Ekkor létesültek a testvéri kapcsolatok Georges Haupt és közöttünk. Az én testvéri és kartársi kapcsolataim vele. Még mindig magam előtt látom, amint ez év folyamán valamikor irodámba lép. Történészt látok magam előtt. Egyetlen polemikus szó sem sesik. Mme A. Ter Minassian egyébként elmondja nekünk, mily kevésbé szerette az ilyesfajta gyakorlatokat. Én is elkerülöm a kényes témákat, nem akarom vendégemet zavarba hozni. Felesleges aggodalom. Georges Hauptot semmi más nem érdekli, mint a történelem. Mindazonáltal hazáját nem súlyos ok nélkül hagyta el. Miért választotta Franciaországot? Talán a hagyományos franciabarát előítéletek miatt, amelyek Romániában még mindig elevenek, s amelyekkel magam is oly gyakran találkoztam? Szerepet játszhatott ebben emellett az a tény is, hogy Franciaországban a munkás- és szocialista mozgalom története régen helyet kapott az egyetemi kutatásban – ne feledjük el Bourgin és Dolléans úttörő szerepét – és e tárgyakat a szakma régi jó szabályai szerint taglalták. Egyéb in-

tézmények is segítséget nyújtottak ehhez. Voltak folyóiratok és iskolák. Ilyeténképpen nálunk a társadalom-történész számára készen állt a szerkezet a befogadásra. A munkásosztály és hősei története azonban a szocialista országokban is hasonlóképpen széles teret kapott.

Elsődleges szempontja azonban másutt található. Georges Haupt legmélyebb aspirációja egy autonóm történettudományra irányult. Franciaországban megtalálja a történelem és az állam szétválását.

Tegyük hozzá ehhez, hogy sosem mond le szocializmusáról. Eric Hobsbawm joggal írja ma róla: „Mint a szocializmus történésze, Georges Haupt maga szocialista, sőt marxista volt; s az maradt haláláig.”

A halál választotta el tőlünk és vetett véget e húsz éves francia periódusnak, amelyet mintegy 60 publikáció tesz nevezetessé, kétharmad részében francia nyelven. És éppen a Cahiers du Monde russe et soviétique volt az, amely Ouvrage bibliographiques concernant l'histoire de l'U.R.S.S. címen első cikkét megjelentette.

Nála azonban minden nemzetközi marad. Georges Haupt, néhány munkatársa segítségével minden nyelvet besorol a nemzetközi szocializmus történetírásának szolgálatába; nagy mértékben a németet és az olaszt, az angolt is, a szerbet, sőt a törököt ... s el ne feledjem a flamandot.

Mit nyújt nekünk végül is ez a mű?

Mindenekelőtt elsőrangú hozzájárulást a nemzetközi szocializmus leíró történetéhez. Egy Bevezetőben, amit La Deuxième Internationale c. tézise alkalmából, mintegy 15 évvel ezelőtt írtam munkájához, többek között ez áll: „egy bizonyos időszakra és bizonyos országokra vonatkozóan legalább a szocializmus eseménytörténetét meg kell csinálni. Elbeszélő történetüket még meg kell csinálni. S botrány: harci történetüket még meg kell csinálni. A proletariátusnak joga van hősi történetére. S e teljes elbeszélést a források teljességére kell építeni.” Ami a források feltárását illeti, senki sem tett többet érte, mint barátunk. Ebben a vonatkozásban elsősorban a Második Internacionálé keretében a nemzetközi kongresszusok által kiadott anyagok kritikai és analitikus gyűjteményéről van szó. A második Internacionálé egyébként, intézményeivel és vezetőivel egyetemben, kimagasló helyet foglal el szerzőnk egész életművében. Jelentkezik ez szövegpublikációkban, mint amilyenek a gyűlések jegyzőkönyvei, a Nemzetközi Szocialista Iroda manifesztumai és körlevelei; s jelentkezik feldolgozásokban, mint amilyen a felkavaró Congrès manqué, amit 1914 nyarára vettek tervbe, amikor is azonban már a halál jelent meg a randevún. Visszalépve a másodiktól az elsőhöz, 1888-ból 1877-be, itt van azután egy Essai bibliographique, amely

a nemzetközi méretű kongresszusok egy teljes egységét osztályozza. A *Répertoire international des sources pour l'étude des mouvements sociaux aux XIXe et XXe siècles* – amely repertórium Georges Bourgin elsődleges ösztönzésének hatása alatt született, de amelyben Georges Haupt közreműködött –, végeredményben szoros kapcsolatot teremt az Első Internacionáléval, és minde publikációk többé-kevésbé sorozatot alkotnak, bármi legyen is a dátum, amely megjelenésüket jelzi.

Georges Haupt elgondolásában a szocializmus intézményes története nem homályosíthatja el a személyiségek történetét. Jaurès, Vaillant, Lenin, Huysmans nyerik el igazi arcukat. És a forrásokkal kapcsolatos gond kedvezményezett szerepbe juttatja itt azt a valamennyi között különösen reveláló forrást, amit a levelezés jelent. E téren Rosa Luxemburg levelezésének két kötete 1891-től 1919-ig a szocializmus egy egész korszakáról és egy rendkívüli szellemről nyújt nekünk képet.

Kétségtelenül kevésbé mélyen, de sokkal reprezentatívabb módon állít össze kollégánk egy olyan életrajzi gyűjteményt, amely egy egész politikai és társadalmi áramlatot, másként szólva az osztálypártot fejezi ki, amely – a mi régi guèdista szimplifikátoraink nyelvezetét utánózva – arra tart igényt, hogy ő legyen a munkásosztály „feje és szeme”. S ami igazán értékes, az a Jean-Jacques Marie-val együttműködve kiadott „*Les Bolchéviques par eux-mêmes*.” Újszerű munka. Önéletrajz gyűjtemény, olyan életrajzoké, amelyeket a nagyok írtak vagy „engedélyeztek” írni hozzájuk közelállóknak – hacsak nem éppen ellenségük műve (de egy fecske nem csinál nyarat). A munkát, amint illik, kritikai apparátus kíséri. „Helyettesíthetetlen források”, vagy inkább helyettesíthetetlen dokumentumok ezek, amelyek 1921 és 1926 között keletkeztek, és természetesen egy rostán mentek át, amelyet Georges Haupt már a Bevezetéstől kezdve működésbe léptet. Ami a szerzőket illeti, eredeti társadalmi környezetükben találjuk őket, abban az osztályban, amelyben elhelyezkedtek, a cári Oroszország történetén át a XIX. század utolsó évtizedeiben vagy a XX. század kezdetén, vagy az 1917-es lobogó tűzben és felfordulásban vagy az ezt követő alkotásban. Tudomásom szerint semmi ehhez foghatóval nem rendelkezünk egyetlen európai forradalom esetében sem.

További életrajzi gyűjtemények, s még ennél is reprezentatívabbak megjelentetéséhez is lényeges hozzájárulást adott barátunk. A közelmúlt bosevikjai mint mondtuk, a „nagyok” voltak, vagy olyanok, akik végül is beléptek a „történelembe”. A *Groupes dirigeants internationaux du mouvement ouvrier* c. oly eredeti tanulmány sok tekintetben még mindig mint a

„nagyokról” szóló munka jelenik meg. A Jean Maitron által szerkesztett *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier international* masszív személyi anyaga ezzel szemben a névtelenek végtelenje. A híressé vált „Maitron” egy új típusú emberi személyiséggel állít bennünket szembe. A sorkatona, az Ismeretlen életrajzi szótárával. Csodálatosan egyénítve és színezve. S ami – talán – ennél is több, csodálatosan szociális és szociológiai szemlélettel: s ez az, ami extra minőségű alapanyagot szolgáltat a munkás-harc és a munkástudat által felfogott tőke történetéhez. Az Ausztriáról szóló kötet Maitron és Haupt irányítása alatt készült.

E néhány sor elején visszaidéztem a Második Internacionáléhoz írt Előszavam néhány sorát a folyamatban lévő, de még megírandó szocialista eseménytörténet szükségességéről. Ugyanebben az előszóban megemlékeztem arról a botrányos dologról is, amit a szocializmus története a szocializmus szociális története nélkül jelent, vagyis például az emberi összetétel, a beilleszkedés, a propagálás vizsgálata nélkül. Haupt érintette ezt a társadalmi történetet az *Ecole des Hautes Etudes*-ön tartott előadásai és szemináriumai során. Az 1880–1930-as évek felé tekintett, amelyek oly jelentősek voltak a szociáldemokrácia, az anarchisták, mind pedig a francia munkásmozgalom szempontjából. De tekintett a mai ipari civilizációk módosulásai felé is. Figyelmet szentelt a marxizmus geográfiájának, behatolási, expanziós zónáinak és formáinak; terjedése dinamizmusának és fokának; tanulmányai és propagandája témáinak; specifikumainak és változatosságának. És, mint mindig, megfigyelési területe nemzetközi méretekben a szocializmus régi területeiről a perifériák felé terjeszkedtek: Portugáliára, Magyarországra, Iránra, Vietnámmra. Lett légyen szó Európáról vagy Ázsiáról, szociális, vagy nemzeti kérdésekről, nála mindig a szocializmus szociológiája kezdett kirajzolódni, s ez egy olyan problematikából táplálkozott, amelyet az elmúlt évszázad tapasztalatai éppúgy alátámasztottak, mint saját korunk megfigyelései és sugallatai.

Ez a mű sokrétű, spontán, eredeti, mély. Az érdektelen építész szeretjük benne. Ez az ember semmit sem köszönt másnak, mint saját gazdagságának, választásai szigorúságának és örömének. Azért siratjuk annyira, mert az igaztalan halál, a képtelen halál felragyogásában csapott le rá, anélkül, hogy ideje lett volna a kiteljesedésre.

HERBERT STEINER:

**GEORGES HAUPT ÉS A MUNKÁSMOZGALOM-TÖRTÉNÉSZEK
NEMZETKÖZI ÜLÉSE
(Részlet)**

...

A munkásmozgalom történészek nemzetközi ülésének (Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung -ITH) VIII. kongresszusát 1972. szeptember 12–16 között Linzben tartották (ITH Tagungsberichte Nr. 6, Europa Verlag 1974).

...

1971 és 1972 folyamán Georges Haupt-ot többször felkértem személyesen és levélben egyaránt, hogy referátumát küldje el. Tudtam, hogy erre a konferenciára szándékában áll eljönni, jóllehet elmulasztott időben jelentkezni – és, természetesen, a megígért írásos referátumot sem küldte el. Amikor azután szóra jelentkezett, felszólalását mulasztásának „teoretikus” igazolásával kezdte. „Szintézist” akart készíteni, – de hogy ezen mit is értett, már aligha tudjuk meg. Kijelentése szerint ebben az akadályozta meg, hogy „a felszólalások túlságosan későn érkeztek meg és referátumaikban a szerzők különböző kérdéseket taglaltak”. Alig szólt erről néhány szót és spontán módon máris kedvenc témájáról kezdett beszélni – a munkásmozgalom historiográfiájában a fogalmak eltérő értelmezéséről.

Mint mindig, amikor az ITH üléseken felszólalt, amelyek vitáinak ő maga is sokat köszönhetett, bölcs gondolatok és javaslatok széles spektrumát terjesztette elő. A hallgatók számára ez minden alkalommal egyedülálló színjáték volt, ami egy tűzijátékra emlékeztetett. Mint világítógömbök és rakéták röppentek a gondolatok, eredetiek és okosak, bár nem mindig szerves összefüggésben. Az ITH konferenciáin Georges németül beszélt – ha a megfelelő kifejezést nem találta, francia vagy orosz szavakat használt, s az utóbbi években angolokat is. Mégis mindig elbűvölő volt hallgatni őt, s az ember nem tudta kivonni magát azalól a benyomás alól, hogy spontán fejtegetései gyakran őt magát is meglepték és hatásuk alá kerítették. Minden alkalommal értékes gondolati kezdeményezésekkel lépett fel, és nem kevés kutatás köszönhetette elindulását Georges ilyenén javaslatainak.

A munkásmozgalom fogalmával kapcsolatban megjegyezte: „van, aki

a munkásmozgalmat a pártvezetésre korlátozza, egy másik számára a munkásmozgalom a szervezett munkásság tagjait jelenti, míg egy további szerint magába foglalja az egész munkásközösséget és akcióit.” Fellépett továbbá azellen, hogy a problémákat egyedül „német” szempontból vizsgáljuk, még ha az SzDP fontos szerepet játszott is. Javasolta, hogy feltétlenül vonjuk be a kutatásokba a Balkánt és Spanyolországot, és kiindulópontként az „akciót” válasszuk. Georges a történelmet saját maga és hallgatói számára mindig kérdésessé tette. Hogyan történhetett, hogy Németországban ebben a periódusban nagy tömegdemonstrációk zajlottak le, anélkül, hogy a pártvezetés erre felszólított volna, — s miért nem került sor ilyenekre Franciaországban? Feltette Georges azt a kérdést is, hogy vajon a munkások, a szociáldemokrata pártok tagjai — és nem vezetőik — miként gondolkoztak a háborúról.

A további vita során Georges a „nacionalizmus és internacionalizmus” problémáját taglalta. A szóban forgó referátumokkal ismét csak elégedetlen volt és új kérdéseket állított fel. Az Internacionálé különböző áramlatai közötti ellentétek konkrét kutatását kívánta, s ezekhez sorolta a generációs problémákat, a mentalitást, a pártok és a szakszervezetek közötti ellentéteket. Alighogy felállította azonban Georges e kérdéseket, máris új problémára tért át ebben az összefüggésben, arra, hogy „miként kerül ellentétbe az eurocentrizmus és a „monografikus szemlélet” „azokkal az alapproblémákkal, amelyekkel a munkásmozgalom konfrontálódik.”

P.N. Stearns, a tehetséges fiatal amerikai történész (időközben hirtelen ő is meghalt) referátuma után, Georges újból fontos kérdéseket vetett fel. „Kapcsolatban vannak-e a sztrájkhullámok konkrét módon egy általános társadalmi-gazdasági helyzettel?” „Hogyan lehet definiálni a különbséget gazdasági és politikai sztrájk között?” „Hogyan állapíthatjuk meg, hogy egy sztrájk radikális, vagy védekező okokból szerveződött-e?” Georges-ot minden egyes kérdés visszavezette a fő kérdéshez, amely foglalkoztatta, nevezetesen ahhoz, hogy „lehetséges-e vagy lehetetlen társadalomtörténet írni”. Rendkívüli benyomást tett rá, hogy a középkori parasztságról már születtek különböző társadalomtörténeti ábrázolások, a 19. századi munkásokról azonban semmi. Úgy gondolta, hogy ez „a munka unalmas és egyáltalán nem látványos, a fogalmi meghatározások dilemmájából azonban egyedül ez húzhat ki bennünket.”

G. HAUPT:

MILYEN MUNKÁSMOZGALOM-TÖRTÉNETRE VAN SZÜKSÉG? (Részlet)

Alig két évtizede a munkásmozgalom történetének kutatói alapvető változás szemtanúi lettek. Korunk társadalmi realitásai és erői kikényszerítették az addig semmibe vett és mellőzött, vagy megtagadott munkásmozgalom-történet elismerését. A munkásmozgalom története még az egyetem hermetikusan elzárt bástyáit is áttörte. Az Első Internacionálé centenáriumát most már nemzetközi konferencián ünnepelték, melyen az egyetemi intézetek megfigyelői is részt vettek. A munkásmozgalom történészei ezt az elismerés jelének tekintették, avagy a munkásmozgalom-történet tudományos felszen- telésének. „Azért ünnepeljük a Nemzetközi Munkásság Szövetségét, mert 100 év után ... története elérte az érettség fokát.”

Hivatalosan elismerték és garantálták a tudományos történeti kutatás kiválasztott körébe való bevételeét. A kutatók egy csoportja, — legnagyobb- részt fiatalok —, feladatul tűzte ki magának, hogy új munkamódszereket alakítson ki, feltérképezze a forrásokat, bibliográfiákat állítson össze, doku- mentumokat adjon ki, s monográfiákat írjon. Szakosodott intézeteket állí- tanak fel és sokasodnak a konferenciák. A kutatás területe egyre jobban ki- terjedt.

Az 1960-as évek óta a módszertani viták megkérdőjelezték a munkás- mozgalom történetéhez való közeledés tradicionális és konvencionális mód- ját. E.P. Thompson, Eric Hobsbawm, Rolande Trempe és Michelle Perrot főbb munkái, hogy csak a legfontosabb szerzőket említsük, kiszabadította az addig a politika- és ideológia-történet szűk keretei közé zárt munkásmoz- galom-történetet. Új orientációt szabtak a munkásmozgalom történetének, arra kényszerítve, hogy új történeti horizontokat nyisson meg és tágabb el- méleti témáknak adjon teret. Hangsúlyeltolódás következett be. Maga a problematika is változott. Most már a munkásmozgalom története és a tár- sadalomtörténet közti kapcsolattal büszkélkedhetünk. Röviden: a munkás- mozgalom-történet teljes átalakulás közepette megfiatalodott és újjáéledt.

Mindazonáltal a könyvek, cikkek, folyóiratok és egyetemi doktorátu-

sok virágzása ellenére, tagadhatatlanul gyengeség is érzékelhető. A következő világos: bár a munkásmozgalom története most már elméleti szaktárgy lett, helyzete mégis marginális. Az elméleti írásoknak emellett csak kis számú olvasója van a szervezett munkásság körében. Miközben tiszteletet vívott ki magának, elvesztette volna azokra gyakorolt vonzását, akiknek, épp tárgya folytán, szentelték? Avagy talán a munkásmozgalom lett közömbös saját múltjával szemben? Ha az ember Franciaország példája után ítél, a munkásmozgalom történetét tárgyaló munkák gyér terjesztése és korlátozott befogadásuk azok részéről, akiknek direkt érdekeltségük fűződne hozzá (mint pl. a munkás-szervezetek, aktivisták, a fiatalság) kétségtől jelzi a problémát, — de ezek a jelzések nem elégségesek a kérdés megoldásához. A munkásmozgalom történetével szembeni érdektelenség, az azzal való megismerkedés hiánya, mind a szocialista, mind a kommunista aktivisták fiatal generációja részéről észlelhető, akik vagy tudatlanok mozgalmuk, valamint annak tradíciói és múltja vonatkozásában, vagy belefáradtak a szokásos ünnepi beszédekbe, s ez számos okból sajnálatra méltó. Gyakori annak hajthatatlan hangoztatása, hogy mennyire szükséges a gazdag múlt teljes élményanyagának (tapasztalatának) megértése, mivel az asszimilálja azokat, akik a munkásság szervezeteinek bátyái közé jutnak. De ezt a „múltba merülést” még mindig abszolút szükségesnek tartják vajon az aktivisták? Még mindig a „megélt és feljegyzett eseményekben” találják meg biztonságuk (bizonyosságuk?) alapjait?, — mint az előttük járó generáció, több, mint egy évszázadon keresztül?

A történész nem hagyhatja figyelmen kívül ezt a realitást. Ez teszi szükségessé a munkásmozgalom történetének új koncepcióját kialakító vitatott kérdések feltevését s azt, hogy új szempontok figyelembevételével közelítsék meg, annak érdekében, hogy a munkásmozgalom történetét a történelem egészébe integrálhassák; — ahogyan arra Lucien Febvre szavai utalnak: „a keresztutaknál, ahol az összes hatás egyesül és egymásba keveredik..., a társadalomban együttélő emberek tudatában”. Kinek írják ezt a történelmet? Mi a célja? Kit és mit szolgál a munkásmozgalommal kapcsolatban?

Kétféle válasz létezik, melyek teljességgel ellentmondanak egymásnak. Az első megkérdőjelezi a tradicionális munkásmozgalom-történetnek tudományos, elméleti, s ebből következő politikai korlátait; úgy, ahogy évtizedekig alkalmazták már, nem felel meg sem a — teljes újjászületés állapotában lévő — történettudomány követelményeinek, sem pedig az aktivisták új generációja érdeklődésének és orientációjának. Propagandaként még használható, de semmiképpen sem a valóság tudományaként. Az ilyen történelmi

feldolgozás elhalványult képeket továbbít csupán s a valódi problémákat elrejt; ezáltal semmiféle elméleti érdeklődés – bármelyik fajtájáról is szójunk – nem tölt be többé agitáló funkciót. Szűkíti a munkások világának dimenzióit és merev keretek közé zárja azt. Figyelmét nem magára a munkáosztályra, hanem annak szervezeti és ideológiai képviselői szerveire, s elsősorban a párt vezető szervére irányítja.

A munkásmozgalom történetének ez a konvencionális koncepciója még mindig vezető helyet foglal el. Eddig még csak javították, de nem vizsgálták fölül, – s ez csupán kozmetikai sebészeti beavatkozásnak tekinthető. Ez a történelem, akár az aktivisták írják más aktivisták számára, vagy akadémikusok a kollégáik részére, mindkét esetben folyamatosan a „történelemnek ezoterikus változatát” produkálja. Bár visszautasítják, hogy ez a történelem csupán „felülről nézett” történelem legyen, még mindig a különböző – gyakran periférikus – szervezetek, vagy csoportok tanulmányozásának szentelik munkájukat, s olyan figyelmet s jelentőséget szentelnek ezeknek a részleteknek, ami csak a téma egészének jár ki. A munkásmozgalom történetének múltja ily módon pedáns részlet-tanulmányokban miniatürizálva nélkülöz minden fajta általános szemléletet, és elszigetelődik az összefüggésektől, s ezért csak igen mérsékelt érdeklődést tud felkelteni. Ezek a tanulmányok, többnyire a munkásmozgalom ügye híveinek igen kis körét, vagy a történelmi részletek kedvelőit érintik csupán.

A válaszok második fajtája ezzel szemben az elméleti történetírást s annak iskolás jellegét blamálják azáltal, hogy az aktivistákat elégedetlenné teszik a munkásmozgalom múltjával s tradícióival szemben. Így tehát a hivatásos történész jegyét hordozó minden fajta történetírást teljességében elvetnek, s elvárják, hogy a harcosok mondáihoz s a hősi, idealizált múlt régi öreg meséihez térjünk vissza. „Történelem? De mi a történelem? Bizonyára nem az a történelem, mely sterilizált, óvatosan mérlegelő, türelmesen vizsgálódó, milliméterre kicentizett s a magával, valamint forrásaival való szembeállítás miatt élettelenné vált; semmiképpen sem az a történelem, ami azt követően maradt belőle, hogy a történészek „végeztek vele”. Nem! Olyan történelmet akarunk, mely az élet színeitől gazdag, melynek széles freskói a szenvedély tüzével égnek, s köztársasági (liberális?) szellemű, – élő képek kiáltó albumát akarjuk megírni, melyben vér, verejték, könnyek és puder mind összekeveredik. Ez már nem lehet többé problémák nélküli, nagybetűkkel írt történelem, annál inkább az általunk s az emberek sok generációja által átélt múlt története, akiknek reménye csupán illúzió volt, s akik mára csak

csalódást találtak álmaik végén. Ilyen szempontból nézve, a történelem az aktivisták napi társa marad.”

Ez a nem minden ésszerűséget nélkülöző szemlélet leleplezi mind az illúziókat, mind pedig a félreértéseket, vagy bizonyos alapvető kérdések csökönyös mellőzését. – Mindkét jelenség abból a funkcióból ered, melyet a munkásosztály szervezetei a történelemnek általában, s különösen a munkásmozgalomnak tulajdonítanak. A „hivatásos” történészek nyilván nem naívak. Írásaik ritkán érik el az aktivisták írásainak érzelmi hőfokát. Gyakran és kétségbeesetten utasítják vissza a népszerűsítést, de semmiképpen sem bűnösök a kutatásuk tárgya iránti határtalan szimpátia hiányában; valószínűleg a népszerűsítéssel szembeni ellenérzésük miatt azonban gyakran nyílt ellenségeskedésre is sor kerül. A hivatásos történészek egyetemen tanult mesterségük tárgyát sokkal inkább azokkal az eszközökkel közelítik meg, amelyeket magukhoz illőnek tartanak, ahelyett, hogy közönséget keresnének a népszerűsítéssel, avagy az aktivisták közül. Van-e jogunk arra, hogy vádoljuk őket, vagy bűnbakká tegyük őket azzal az ürüggyel, hogy műveik nem felelnek meg az aktivisták történelmi érzékének? Nem azt kell-e inkább kérdeznünk, hogy mik is a történelmi tudatosság akadályai, hogyan hatnak, s hogyan küzdhetők le ezek az akadályok? – annak érdekében, hogy egy új fajta tudatosság s a múlt problémái iránti újszerű fogékonyság szülessen meg.

Az olyan kritikai elemzés, amely sem nem retorikus, sem az érzelmeknek nincs alávetve, hanem amely ehelyett a jelenségek eredetének megragadására törekszik, kettős kapcsolatot teremt. Mind a történetírást, mind pedig a kollektív emlékezetet össze kell kapcsolnia azzal a móddal, ahogyan a munkásmozgalom – illetve inkább azok a szervezetek, melyek képviselőit igénylik – saját történetére utal, össze kell kapcsolnia azzal, hogy hogyan használták fel múltjukat s milyen politikai s ideológiai funkciót tulajdonítottak neki.

Annál is inkább ezt kell tennie, mert nem csak a munkásmozgalom történetéhez való közvetítés, hanem annak terjesztése és elfogadása is historiográfiai eredetétől és tradícióitól függ, de a munkásmozgalom történetének a mozgalomban betöltött szerepétől, ennek belső harcaitól, s változó céljainak realizálásától is. Így tehát szükséges, hogy a munkásosztály mozgalmának történelmi reflexiói matrixát újravizsgáljuk annak érdekében, hogy megértsük korlátai mélyenfekvő okait, vagyis azt, hogy miért redukálták ideológiatörténetre, intézménytörténetre s a vezetők történetére, egy olyan hősi korszakot formálva így, amelyet állandóan az ideológiai „bajvívás” szükségletei szerint alakítottak.

Ebben a vonatkozásban a munkásmozgalom történetének viszontagságai gazdag jelentésűek. Olyan történelem ez, amit még ezután kell megírni. Önmagában is a mozgalom történetének szemléletét nyújtja, ami nem csak a múlt ideológiai harcai vagy az alapvető politikai határozatok megértésében nélkülözhetetlen, hanem mindenekelőtt azért kell ismerni, hogy a szocialista mozgalmak történelmének komplex dimenzióját megértsük, – ezekre utalunk a történelem által közvetített képekről ill. az általuk elrejtett valóságról szólva. A pártoknak és az Internacionálé történetének szentelt számos munka jóvoltából – amelyek közül néhány a hivatalos történelem pecsétjét viseli magán – egy bizonyos képet örökítettek meg, amelyet vég nélkül újra-restaurálnak, de ami mégis a harcoló munkások képéhez kötődik és a szociáldemokraták, kommunisták, anarchisták és szindikalisták önértékelése nehezen megharcolt vitáiból született meg. Ez a kép, másrésről, a tudományos történetírás és viták segítségével, a zavaró valóság kiküszöbölésével, és a közös emlékezet lassú, de alapos megváltoztatásával jött létre, – fények és árnyékok lágy játéka révén a tények és szövegek manipulációjával alakították ki.

El kell ismerni ugyanis, hogy az elhallgatás és elrejtés – a „hatalom kedvelt módszere” –, mint a múlt kontrolljának mechanizmusa, nem volt és most sem tartozik az uralkodó osztályok monopóliumai közé. Csak az elhallgatás módszerei és a pártok által követett eszközök, amellyel úgymond a munkásosztály érdekeit képviselik, különböznek. Ezek a pártok – egymást követően – a társadalmi emlékezet szervezői lettek és gyakran a múlt tudata felett is egységes ellenőrzést gyakorolnak.

DOKUMENTUMOK AZ I. INTERNACIONÁLÉ KORÁBÓL A BELGA MUNKÁSMOZGALOM ÉS AZ I. INTERNACIONÁLÉ KAPCSOLATAIHOZ

**Entre Marx et Bakounine. César de Paepe. Correspondance. Paris, 1974
(Maspero.)**

César de Paepe a korai belga munkásmozgalom egyik, ha nem a legjelentősebb alakja. Szerepet játszott az I. Internacionálé belga szocialista szekciójának megteremtésében, majd a belgiumi szekciók Főtanácsának ő lett egyik legfontosabb szervezője és teoretikusa, ő tartotta a kapcsolatokat a londoni Főtanáccsal, ő maga részt vett az I. Internacionálé több nemzetközi kongresszusán, ahol kollektivista-szocialista, de bizonyos fokig a későbbi szindikalistákéra emlékeztető felfogásban lépett fel. Ismerte Marxot, Jungot, Bakunyint személyesen is, elítélte a bakunyini Alliance tevékenységét, de ellenezte a kizárásokat, általában az I. Internacionálénak széles alapokon történő kiépítését szorgalmazta.

De Paepe maga paraszti szülőktől származott, iskoláit meg kellett szakitania, nyomdász lett, autodidaktaként széles műveltségre tett szert. Az 1841-ben született De Paepe már 1857-ben egy brüsszeli radikális szocialista szervezet tagja. Olvasmányait, az őt érő eszmei hatásokat itt nem elemezhetjük, tény, hogy az 1860-as években már nemcsak szervező, hanem különféle lapokban a szocialista eszméknek propagandistája, publicistája is – miközben arra is van ereje, hogy az orvosi egyetemet elvégezze, s 1872 után már különféle szakszervezetek, munkásegyletek orvosaként is tevékenykedik – egyúttal új rálátással vélekedve a munkások helyzetéről.

1871–1872-ben De Paepe Frankelhez, Junghoz és sokakhoz hasonlóan ellenzi, hogy az Internacionálé Főtanácsát New Yorkba menekítsék, szerepet játszik az 1870-es évek második felének szocialisztikus mozgalmaiban, a nemzetközi konferenciák, kongresszusok előkészítésében, miként később 1879–1885 között a belga szocialisták újjászervezésében, végül a Belga Munkáspárt 1885 évi megalakításában. Emellett kapcsolatban maradt a francia szocialistákkal, rendszeresen írt B.Malon Revue Socialiste lapjában, életrajzot írt Csernisevszkijről és Lassalle-ról – s munkásságának még több érdekes és értékes oldaláról lehetne megemlékezni. Ehelyett most megjelent levelezéséből idézünk csak fel néhány részletet, amely úgy hisszük, tanulságos

fényt vet arra, hogy milyen volt az I. Internacionálé élvonalában szereplő munkásvezetők gondolkodásmódja.

César de Paep levele Hermann Junghoz

Bruxelles 1869 január 7

Jung polgártárs

Az ön múlt év december 28-i levelére válaszolva a belga szekciók Főtanácsa felhatalmazott engem, hogy kijelentsem önnek, hogy az teljes egészében helyesli a londoni Főtanács magatartását a nemzetközi demokratikus Alliance-szal szemben.

Mielőtt még megkaptuk volna az önök következtetéseit, az új szövetségről ugyanolyan véleményre jutottunk, mint önök; nemcsak előnytelennek, hanem kifejezetten ártalmasnak is tartjuk, mivel az nem hozhat mást, csak belső megosztódást az Internacionálé soraiba, amelynek pontosan az a célja, hogy a proletariátus minden erejét összefogja.

Mostanáig brüsszeli szekciója volt Belgiumban az ideiglenes központi szekció. Karácsonykor Belgium összes szekcióinak képviselői kongresszust tartottak, s ezen a kongresszuson megalakult az a 17 tagú Főtanács, amelyet azért választottak, hogy a belga munkások federációinak ügyeit vezesse. Melékelten ön megtalálja azt a körlevelet, amelyet valamennyi megbízónknak megküldünk. A legutóbbi időben az Internacionáléhoz tartozó munkások három sztrájkot folytattak: egyet a Charleroi medencében a Grand Brodia aknában (lásd a La Tribune du Peuple decemberi számait), egyet Gand-ban és egyet Anvers-ben. Az első kettő a mi javunkra végződött, a harmadikat elvesztettük. Az anvers-i szövők, mintegy hatvanan, úgy tűnik, hogy részben elveszítik majd állásukat, mert holland munkásokat hoznak helyükbe, bár negyvenen újra jelentkeztek munkáltatóiknál, hogy vállalják a munkát a korábbi munkafeltételek alapján, de huszan nem tudtak munkát találni, mert ezek helyére már holland munkásokat vettek fel. Ez a húsz munkás – s ez a rosszban a jó – az Internacionálé szekcióival összhangban, amely szekciók kölcsönt adtak nekik, most az ellenállási alap költségén dolgoznak, amiből beszerezték a nélkülözhetetlen felszerelést, s így termelő szervezetet hoztak létre fonalak és hajókötelek előállítására. Most éppen új sztrájk robbant ki Verviers szövői között. A tőkések a munkásokat rá akarták szorítani, hogy

adják fel saját segélyalapjukat, s teremtsék meg az üzemi segélyalapot, amit a szövők visszautasítottak, s azt felelték, hogy nekik már megvan a maguk segélyalapja az Internacionáléban, s maguk kívánnak dönteni saját ügyeikben; innen a munkások elbocsajtása és a sztrájkok. Sajnálatos módon rendzavarásokra került sor, a lovasrendőrség beavatkozott, néhány sebesülés történt, s katonai egységeket vezényeltek át Liège-ből Verviers-be. A sztrájk folytatódik, mi 300 frank segélyt küldünk nekik. Brüsszelben a nyomdászok kezdenek sztrájt béremelésért; a nyomdák többsége már elfogadta a követeléseket; ez egybeesik a párizsi nyomdászok sztrájkjával, akikkel a mieink kapcsolatban állnak. A nyomdászok közül igen sokan ilyen alapon is tagjai a mi brüsszeli szervezetünknek, azt várva, hogy a nyomdászok szervezete testületileg is csatlakozzon ahhoz, amely szervezet egyébként már hivatalosan is kérte az Internacionálé morális támogatását, amit készséggel megadtunk. A nyomdász szakszervezet Brüsszelben mintegy 500 tagot számlál, s a belga nyomdász szakszervezet legfontosabb szekcióját képezi — ezért csatlakozása számunkra nagy nyereség lenne.

Két másik munkásszervezet is csatlakozott a brüsszeli szekcióhoz: a bőrfestőké és az öntőmunkásoké.

Bernard levelezőtítkárnak a kongresszus határozata értelmében három-hetenként beszámoló jelentéseket fogunk küldeni... Jelenleg Mons (Borinage) szénmedencéjében érjük el a legnagyobb sikereket; itt ezrével csatlakoznak a munkások az Internacionáléhoz és alakítják meg ellenállási alapjukat, folytatjuk agitációnkat Charleroi, Namur és Liège szénmedencevidékén, miként Brugen, Gand, Anvers, Verviers és a vallon Brabant munkásai körében is. Nemsokára Belgium egész munkássága szervezett lesz, s ugyanakkor arra is neveljük őket, hogy milyen szociális reformokat kell majd bevezetniük. Ha valamennyi ország ugyanúgy megmozdul, mint ahogyan mi haladunk itt, akkor nem kell félnünk majd, amikor bekövetkezik a burzsoá társadalom nagy csődje, a mozgalom nem lesz szétaprózva a formalista köztársaság ügyvédjei és frázishősei révén.”

Itt jegyezzük meg, De Paepe már 1864–65-től igen aktív szerepet játszott az Internacionálé életében. E vonatkozásban az érdeklődők haszonnal forgathatják mind az I. Internacionálé kongresszusainak, mind pedig az Internacionálé Főtanácsának jegyzőkönyveit, amelyek öt kötetben angol és orosz nyelven az 1960-as években jelentek meg. A csak magyarul olvasók Marx hozzá írt leveleiben olvashatnak róla. Marx ugyanis az 1860-as évek végén szorosabb kapcsolatokat épített ki vele éppen a kollektivista gondola-

tok érvényesítésére, majd Bakunyin és az Alliance tevékenységének ellensúlyozására. (32–33. köt.) Később ezek a közvetlen kapcsolatok elhaltak, az 1870-es évek második felében torzulnak, de Marx és Engels levelezésében ekkoriban is sűrűn előfordul De Paepe neve. Az 1880-as évek e téren is újabb fordulatot hoznak.

C. De Paepe levele az Alliance-hoz

Bruxelles, 1869 január 16

Polgártársak (citoyens)

Nagy fájdalommal éppen most értesültünk csoportjuk megalakulásáról. Nem azért, mintha – sietünk aláhúzni – helytelenítenénk az önök programját, amelynek legtöbb gondolatával, ahogy önök megformulálták, egyetértünk, s ezek azonosak a Nemzetközi Munkás Szövetség (Az I. Internacionálé –JJ) programjával is. Mint önök, mi is azt akarjuk, hogy a földet és a tőkét csak a dolgozók használhassák, vagyis az ipari és agrárszövetségek (bár igaz, hogy a belga szekciók tagjai valószínűleg nincsenek egy véleményen atekintetben, hogy a magántulajdonos és tőkés kapitalista kizsákmányolás megszüntetése megköveteli e szükségszerűen – mint önök hiszik – mindenféle örökjog felszámolását), mint önök, mi is azt követeljük, hogy a vallás uralmának helyébe a tudományt állítsuk, mi is az emberi igazságosság uralmát kívánjuk; mégis bár nagyon sok tagunk személy szerint ugyanúgy gondolkodik, mint önök az isten-kérdésben, meg kell önöknek mondanunk, hogy az Internacionálé belga szekciónak Főtanácsa, mint testület, nem tekinti magát sem deistának, sem atheistának, szövetségünk nem foglalkozik a metafizika és a vallás kérdéseivel, és sokkal bölcsebbnek tartja, hogy a természetfölötti kérdéseket félretegye és a mi itteni földi kis kérdéseinkkel foglalkozzék, vagyis a politikai, gazdasági és ipari kérdésekkel, ami a dolgozókat foglalkoztatja... Mint önök, mi is ellenségei vagyunk mindenféle despotizusnak, s elutasítunk minden olyan akciót, amely nem a dolgozóknak a tőkével szembeni azonnali és direkt győzelmét célozza, s mi is abban hiszünk, hogy minden herének el kell tűnnie. A termelőkből álló szövetségeket akarjuk: nincs szükség semmiféle parazitára; sem a nyilvános ügyek intézésében, sem a kereskedelemben, sem az iparban... Mint önök, mi is azt valljuk, hogy valamennyi mai politikai és autoritatív államnak a közügyek adminisztratív intézésének funkciójára

kell szorítkoznia, s ezeknek végül is a mezőgazdasági és ipari szabad szövetségek nagy nemzetközi szövetségének rendszerében kell feloldódniuk. Mi is, mint önök, azt valljuk, hogy a szociális kérdést csak a nemzetközi szolidaritás talaján lehet ténylegesen megoldani...”

OTRUBA GUSZTAV:

A KÉZMŰIPAR ÉS A CÉH HISTORIOGRÁFIÁJÁHOZ A MAI AUSZTRIA TERÜLETÉN

Az osztrák történetírás hozzájárulása a kézműipar és a céh kérdéseihez nemzetközi összehasonlításban nagyon szerény. Ezzel kapcsolatban sok tanulmány jelent meg honismereti folyóiratokban, ezek azonban mindig csak egy szövetségi államra, vagy éppen csak egy városra, illetve iparágra vonatkoznak. Az alábbi bibliográfia első ízben ad áttekintést ezekről a közelményekről, a teljesség igénye nélkül.

a) 1914 előtti kutatások

A XVIII. századból már számos, az osztrák könyvtárakban fellelhető forrásgyűjtemény létezik a céhek jogairól és szokásairól (pl. Frisius), és szóróványosan másolatokat is találunk (Weckebröd). Az osztrák kameráliszmus értekezéseiben – Bechertől Sonnenfelsig – irányadó szerepet játszik a céhek hasznosságának és ártalmasságának kérdése, és a XIX. század elején már feltűnnek az első idevágó törvénygyűjtemények is (Kropatschek, Bart-Bartenheim, korábban a Codex Austriacusban szétszórva). A XIX. század második felében Fournier e kutatási ág felé fordult. Az 1859-ben megszüntetett céhek ismét feltámadtak az 1883-as ipari novellában a céh és a mesterlevél ismételt bevezetésével, amelyet a történész Reschauer vívott ki liberalizmusért küzdő kutatásaival. K. Pribram sajnos nem tudta befejezni nagyszabású történeti művét a merkantilizmus korabeli osztrák iparpolitikáról. O. Stabernak a bécsi egyetemen írt disszertációt „VI. Károly céhpolitikájá”-ról. V. Thiel kiemelte I. Ferdinánd kézművesrendtartásának (1527) jelentőségét az öt alsó-ausztriai tartományra nézve. Bécsben, még a századforduló előtt jelent meg Bécs város történetének nagyszabású műve, K. Uhlirznak a kézműiparról (1526-ig) és V. Thielnek a kézműiparról és iparról (1527–1750) szóló cikkeivel. Az 1700 és 1850 közötti időszak bécsi kézművességét és nagyiparát S. Mayer vizsgálta. Alsó-Ausztriában 1860-ban először J. Zahn adta ki az

osztrák történeti kutatás levéltárában a „céhes alapszabályzatokat”. A Horawitz írta „Az alsó-ausztriai céhek történetéhez” c. művet. E. Friess a kovács- és kaszaüzemek fejlődését tanulmányozta a XVII. század közepéig Waidhofenben (az Ybbsnél); különösen a vasmunkások társadalomtörténetét vette figyelembe. Stájerországban A. Mell dolgozta fel a stájer iparügyet az 1908-as gráci jubileumi kiállítás alkalmából. M. Stolz Tirolban már 1870-ben jelentetett meg könyvet: „A művészetnek a kézművességhez és az iparhoz fűződő viszonyáról”.

b) A kutatás a két világháború közötti időszakban

A két világháború között viszonylag nagy számban jelentek meg közlemények témakörünkben. A kutatás súlypontja – különösen az értekezésekben – eltolódott a korai újkor irányába. A tekintélyuralmi rendi állam által (1934–1938) napi politikai jelentőségűvé vált a céh. 1924-ben hozta nyilvánosságra J. Leisching „A művészet az osztrák kézművességben” c. könyvét. Chr. W. Bechstadt „Mesterlegény korom” (1805–1810) c. művét Ausztrián keresztül Bécsig forgatták. R. Fried értekezést írt: „A céhrendszer felbomlása Ausztriában 1527–1732”; J. Kallbrunner az ausztriai barchentszövessel foglalkozott a XV. és XVI. században; P. Hollnsteiner a XV. századi ausztriai inas- és céhlegényszervezetet kutatta; H. Schüller történelmi bevezetéssel adta ki az ausztriai lakatosok törzskönyvét. Bécsben két disszertáció készült, az egyik C. Piepes: „A bécsi kézművesek történetéhez a középkor végén”, a másik Theodor Westermayer: „A bécsi céhlegényszervezet történetéhez”. H. Lentze cikke, „A középkori céhrendszer jogi struktúrája Bécsben és az ausztriai városokban” alapvető jelentőségű. Alsó-Ausztriáról R. Lacroix írt tanulmányt: „A céhek fejlődéséről a középkori alsó-ausztriai városokban”. Burgenlandról O. Aull jelentetett meg Budapesten dolgozatot, „A céhrendszer fejlődéséhez Burgenlandban és Nyugat-Magyarországon” címmel. Felső-Ausztriában E. Gartner adta ki az ország céheinek és kereskedőinek kataszterét. Stájerországban A. V. Pantz írta „A céhek a stíriai érc-hegység hatókörében” c. munkát. F. Popelka a felsőstájer kézművesség történetét 1527-ig dolgozta fel. K. Kaser könyvet jelentetett meg a „Vasfeldolgozás és vaskereskedelem”-ről. H. Pirchegger háromkötetes művet szentelt a stíriai vasművességeknek. Az első kötet már 1937-ben megjelent és tartalmazta Karintiát is. A. Kolmayr a bőriparról írt disszertációt.

c) *Közlemények a második világháború idején*

A második világháború alatt csak kevés publikáció született: V. Thiel-től „A papírgyártás története a Duna-medencében”, Bécsben E. Heyrowsky államtudományi disszertációja „A bécsi kereskedő- és kézművesrend fejlődése a középkorban és helyzetük a bécsi városi jogban”, Burgenlandban szöveges résszel jelent meg a tájatlazban (Regionalatlas) O. Aulltól „A céhrendszer 1600-ban”; Felső-Ausztriában K. Zeitlinger cikke a „Kaszák, kaszakovácsok és technikájuk”, Stájerországban H. Pirchegger: „Stíriai vasművesség 1564-től 1625-ig”.

d) *1945 utáni kutatások*

1945 után lassan növekvő érdeklődés mutatkozott meg az egyetemen a gazdaság- és társadalomtörténet iránt, s ebből a kézművesség története is hasznot húzott. Miután az 50-es években Stadelmann és Fishcer kutatásai világossá tették, hogy az érdeklődés a manufaktúra-korszak és az ipari forradalom előrehaladásának átmeneti időszakára tolódott el, Ausztriában is tétozva követték ezeket a kezdeményezéseket. Éppígy erősen aktuálissá váltak Proesler és Blaich könyvei által a birodalmi kézműves törvényhozás kérdései. Stájerországról (Popelka) és Alsó-Ausztriáról (Otruba) forráskiadványok kezdtek megjelenni. Az alsó-ausztriai (Otruba) és stíriai (Tremel, Pirchegger) tájatlazok tekintetbe vették a területi megoszlást. Egyes kézműves ágakról, mint pl. aranyművesek, tímárok, összkimutatások jelentek meg a Köztársaság területére (Otruba). Karintia ipartörténetének teljes monográfiáját kapta meg (Dinklage). Stájerország 1970-ben Grácban rendezte meg első történelmi kiállítását a tartomány kézművességéről.

Az első közlemények még alig mutatják nyomát ennek a szellemi változásnak, így F. Windisch disszertációja „A középkor kézművesszervezete” és H. Kühnel tartományok szerint tagolt gyűjteményes műve: „A kézművesség krónikája Ausztriában”. A gráci K. Hoffmann államtudományi értekezése: „A céhek fejlődése és jelentősége a középkori városi gazdaságban”, U. Kröpertől a „Céh és szövetség. Alap gondolatok és célok összehasonlítása”, az insbrucki W. Linnemann gazdaságtudományi dolgozata a „Középkori céh gazdaság és modern kartell probléma”. G. Otruba és A. Sagoschen két könyvet szentelt az ausztriai tímárcéheknek és a tímárlegények szociális problémáinak és szokásainak. Egyedül Otruba folytatott hasonló vizsgálato-

kat az aranyművességről. H. Lentze könyvet jelentetett meg „A császár és a céhszerződés a birodalmi városokban IV. Károly haláláig” címmel. A gráci E. Biedermann államtudományi értekezése „A kézműipar strukturális változásai az iparosítási folyamatban” témakörét kutatja, egy másik I. Holzhey-től pedig „A céhek harca az uralkodóval 1527-től 1832-ig”. A Notring Évkönyvet 1964-ben „A művészet az osztrák kézműiparban” témakörének szentelték. G. Otruba tanulmánya a kézműves rendtartások és a gyári privilégiumok közötti szoros formális összefüggéseket hangsúlyozza: „A XVII. és XVIII. századi „gyári privilégiumoktól” az 1838-as „osztrák gyári jogig””. H. Sinz kézikönyve: „A kézműipar. Történelem, jelentőség és jövő.”, nemcsak a legújabb áttekintés az idevágó kutatásokról, hanem általános természetű, széles körű irodalommutatót is közöl.

Bécsről a „Blätter für Technikgeschichte” (Technikatörténeti Lapok)-ban több utalást találunk a modern iparnak a kézművesüzemekből történt keletkezésére. A bécsi kereskedelem történetének legátfogóbb kutatását azonban H. Zatscheknek köszönhetjük, aki mindenekelőtt ezen kívül az asztalosiparral és az aranyművesekkel is foglalkozott. K. Marholz mint mestergéni írja le élményeit a bécsi kongresszus idején. F. Baltzarek egyik tanulmányában a következő témáról írt: „Gazdasági és jogi problémák az új bécsi céhláda körül a XVII. század végén”. M. Menzel könyvet jelentetett meg „A barokk kor bécsi könyvkötői”-ről. Egyik tanulmányában G. Veverka kapcsolatokat próbált meg felállítani az „ipari forradalom” és a középkori céhrendszer között. Alsó-Ausztriában G. Otruba jelentetett meg könyvet 1952-ben „Foglalkozási struktúra és szakmai pályafutás” címmel, amely tartalmazza a kézműves rendtartások átfogó kiadását is. Az alsó-ausztriai atlasz számára térképet tervezett: „Az alsó-ausztriai kézművesség céhszervezete 1237–1780”, amihez hasonló címmel magyarázatok is megjelentek. Felső-Ausztriában F. Posch tanulmánya jelent meg: „A felső-ausztriai kaszakovácsok és vas- és acélellátásuk Stájerországból”. H. Uhl könyvét a következő címen jelentette meg: „Kézműipar és céhek Eferdingben. Anyagok a földesúri céhtípushoz”. F. Kodener innsbrucki disszertációja: „Wels város kézműipara a XVI. és XVII. században”. G. Grüll egyik tanulmányában a szabad városok 1502-es kaszakovács szabályzatáról számolt be, egy másikban pedig a XVIII. század eleji linzi céhekről. F. Fischer adta ki a következő könyvet: „A kék kaszák. A kirchdorf-micheldorf-i kaszakovácscéh társadalom- és gazdaságtörténete a XVIII. század közepéig”. W. Pfaffensteller értekezése „A kézművesség Felső-Ausztriában” inkább földrajzi-gazdaságtudományi áttekintést ad, míg J. Schwarzmüller gazdaságtudományi dolgozata: „Szak-

mai pályafutás a felső-ausztriai kézművescéhekben (inas – céhlegény-mester)” magas történelmi forrásértékű. Stájerországban keletkeztek F. Tremel átfogó munkái a vasművesség és a kaszakovácscéhek fejlődésének kérdéséhez. F. Popelka könyvként adta ki a stíriai kézművesség 1600-ig keletkezett írott emlékeit. O. Haberleitner könyvének címe: „A kézművesség Stájerországban és Karintiában a középkortól 1850-ig”. O. Pickl több stíriai kézműves iparágat tanulmányozott, többek között a papírgyártást és foglalkozott „Peter Hofkirchner. Stíriai fegyverkovács”-csal is. Az 1970-es gráci tartományi kiállítás átfogó tudományos katalógust jelentetett meg: „A stájer kézművesség. A mesterség, mint a tartomány kultúrájának és gazdaságának hordozója”. Paul W. Roth műve: „Az üveggyártás Stájerországban a kezdetektől 1913-ig” egy iparág példaszerű monográfiáját mutatja. K. Dinklage és A. Wakolbinger terjedelmes kötetben állított emléket a karintiai kézműves gazdaságnak az őskortól a jelenkorig. Salzburgról H. Klein írt tanulmányt „A posztókészítés az alsó Inn-nél és az alsó Salzachnál a XV. és a XVI. században, salzburgi források alapján”. F. Mathis könyve „Az osztrák városok népességének struktúrájához a XVII. században” a salzburgi kézművességgel is foglalkozott (Innsbruck és Hall mellett Tirolban). Az innsbrucki egyetem kezdeményezésének és az élénk honismereti kutatásnak köszönhetően értékes idevágó közlemények találhatók Tirolban. A. Günther „A tiroli ipar a XIX. század küszöbén”-ről írt, V. Vlk pedig a „Papírról, papírárukrol, papírmalmokról és vízjelekről Tirolban”. M. Keul könyve az „Állami iparpolitika Tirolban (1648-tól 1740-ig)” címmel jelent meg. Vorarlbergről létezik egy gazdaságtudományi disszertáció, amelyet az innsbrucki J. Lerchenmueller írt: „A céhrendszer Vorarlbergben és eredete az 1859-es ipartörvényig”.

Igy tehát öröndetesen megállapíthatjuk, hogy a XVII., XVIII. és XIX. századi kézműipar- és céhtörténet problémáival fokozottan foglalkoznak az egyetemeken és a honismereti kutatásban is, tágas és összehasonlító szemléletmóddal, amely a mennyiségi szempontokat is figyelembe veszi. Egyedül jogtörténeti szempontok és illusztratív példák aligha ismertetik, illetve értélik meg a nagy változásokat a kézműipartól a modern iparig.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

A) *Ausztria általában* (a kézműipari ügyekre vonatkozó német birodalmi törvényhozás figyelembevételével)

- 1793 Weckebrodt (Hrsg.), Vollständige Sammlung aller seit dem Jahr 1729 bis gegenwärtig erschienenen Generalien für sämtliche Innungen und Zünfte, Brünn
- 1804 Kropatschek J., Kaiserl. königl. österr. Gesetze, welche den Kommerzialge-
werben und den Gewerbsleuten insbesondere vorgeschrieben worden sind, Wien
- 1819–1824 Bart-Bartenheim L. E., Allgemeine österreichische Gewerbs- und Handels-
gesetzkunde mit vorzüglicher Rücksicht auf das Erzherzogthum Österreich unter
der Enns, Wien
- 1881 Fournier A., Die historische Bedeutung des Zunftwesens, Wien
- 1882 Reschauer H., Geschichte des Kampfes der Handwerkerzünfte ... mit der oesterr.
Bureaukratie vom Ende des 17. Jahrhunderts bis 1860, Wien
- 1907 Pffibram K., Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik von 1740 bis 1860
(nur Bd. 1: 1740 bis 1798 erschienen), Leipzig
- 1910 Thiel V., Die Handwerksordnung Ferdinand I. für die fünf Niederösterr. Lande
(1527) (in: Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien 8), Wien
- 1911 Stabernak O., Die Zunftpolitik Karls VI., phil. Diss., Wien
- 1924 Leisching J., Die Kunst im Handwerk Österreichs, Wien
- 1925 Bechstadt Chr. W., Meine Handwerksburschenzeit 1805–1810, Köln
- 1926 Prediger Chr. E., Aus den Handwerksgebräuchen der Buchbinder, Wien
- 1928 Fried R., Die Auflösung des Zunftsystems in Österreich 1527–1752, phil. Diss.,
Wien
- 1930 Kallbrunner J., Die Barchentweberei in Österreich im 15. und 16. Jahrhundert
(in: VSWG Bd. 23)
- 1937 Hollnsteiner P., Das Lehrlings- und Gesellenwesen Österreichs im 15. Jahrhundert,
phil. Diss., Wien
- 1937 Schüller H. (Hrsg.), Standesbuch der Schlosser Österreichs, hrsg. vom Bundes-
verband der Schlossergenossenschaft Österreichs, Wien
- 1940 Thiel V., Geschichte der Papiererzeugung im Donauraum, Biberach
- 1950 Windisch F., Die Handwerksorganisation des Mittelalters, Diss. Welth., Wien
- 1953/59 Kühnel H., Chronik des Handwerks in Österreich, Wien
- 1954 Proesler H., Das gesamtdeutsche Handwerk im Spiegel der Reichsgesetzgebung
von 1530 bis 1806, Berlin
- 1955 Stadelmann R., Die Bildungswelt des deutschen Handwerkers um 1800, Berlin
- 1955 Fischer W., Handwerksrecht und Handwerkswirtschaft um 1800. Studien zur
Sozial- und Wirtschaftsverfassung vor der industriellen Revolution, Berlin 1955
- 1957 Fischer W., Quellen zur Geschichte des deutschen Handwerks. Selbstzeugnisse
seit der Reformationszeit, Göttingen
- 1956 Hoffmann K., Entwicklung und Bedeutung der Zünfte in der mittelalterlichen
Stadtwirtschaft, staatswiss. Diss, Graz
- 1962 Kröper U., Zunft und Genossenschaft. Ein Vergleich von Grundgedanken und
Zielen, staatswiss. Diss., Graz 1962

- 1963 Linnemann W., Mittelalterliche Zunftwirtschaft und modernes Kartellproblem – ein Vergleich, wirtschaftswiss. Diss., Innsbruck
- 1957 Otruba G., Sagoschen J. A., Sage mit Gunst. 5 Jahrhunderte Geschichte österr. Gerbergesellen in Dokumenten und Bildern, Wien, VÖLT
- 1964 ders., Gerberzünfte in Österreich. Organisation und Verbreitung, Recht und Brauchtum in sieben Jahrhunderten, Wien
- 1964 Lentze H., Der Kaiser und die Zunftverfassung in den Reichsstädten bis zum Tode Karls IV., Aalen
- 1964 Biedermann E., Strukturelle Änderungen des Handwerks im Rahmen des Industrialisierungsprozesses, staatswiss. Diss., Graz
- 1964 Kunst im Handwerk Österreichs (Notring-Jahrbuch), Wien
- 1965 Holzhey I., Die Zünfte im Kampf mit den Landesfürsten 1527–1832, staatswiss. Diss., Graz
- 1966 Kirnbauer F., Christoph Weigels „Alabasterer“ 1968, (Leobner grüne Hefte), Wien
- 1967 Otruba G., Alter, Verbreitung und Zunftorganisation des Goldschmiedehandwerks in Österreich (in: 600 Jahre Wiener Gold- und Silberschmiede), Wien
- 1969 ders., Des Goldschmiedehandwerks Recht und Gewohnheit (in: Uhren und Juwelen, 10 Folgen), Wien
- 1976 ders., Von den „Fabrikprivilegien“ des 17. und 18. Jahrhunderts zum „Österreichischen Fabrikenrecht“ 1838 (in: Scripta mercaturae Jg. 10, H. 2), München, 75–108
- 1977 Sinz H., Das Handwerk. Geschichte, Bedeutung und Zukunft, Düsseldorf–Wien, Econ

B) WIEN:

- 1889 Mayer S., Handwerk und Grossindustrie in Wien 1700–1850, Wien
- 1897 Uhlirz K., Das Gewerbe (bis 1526) (in: Geschichte der Stadt Wien II/12), Wien
- 1899 Thiel V., Gewerbe und Industrie (1527–1750) (in: Geschichte der Stadt Wien Bd. 4), Wien
- 1929 Piepes C., Zur Geschichte der Handwerker in Wien am Ausgang des Mittelalters, phil. Diss., Wien
- 1932 Westermayer T., Beiträge zur Geschichte des Gesellenvereins in Wien, phil. Diss., Wien
- 1932 Westermayer T., Beiträge zur Geschichte des Gesellenvereins in Wien, phil. Diss., Wien
- 1935 Lentze H., Die rechtliche Struktur des mittelalterlichen Zunftwesens in Wien und den österreichischen Städten (in: Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Wien Bd. 15), Wien, 15–41
- 1944 Heyrowsky E., Die Entwicklung des Wiener Kaufmanns- und Handwerkerstandes im Mittelalter und deren Stellung im Wiener Stadtrecht, staatswiss. Diss., Wien
- 1949 Zatschek H., Handwerk und Gewerbe in Wien. Von den Anfängen bis zur Erteilung der Gewerbefreiheit im Jahre 1859, Wien

- 1950 ders., Die Ordnung der Wiener Goldschmiedezeche aus dem Jahre 1367 (in: Anzeiger der phil. hist. Kl. der österr. Akademie der Wiss.), Wien
- 1958 ders., 550 Jahre juny sein. Die Geschichte eines Handwerks. Nach einem Ms. über das Wiener Tischlerhandwerk, Wien
- 1962 Marholz K., Ein Handwerksbursche zur Kongresszeit in Wien. Reisebericht aus der Biedermeierzeit (1811–1819), Wien
- 1970 Baltzarek F., Wirtschafts- und Rechtsprobleme um eine neue Wiener Zunftlade am Ausgang des 17. Jahrhunderts (in: Wiener Geschichtsblätter Bd. 25), Wien, 18–22
- 1972 Menzel M., Wiener Buchbinder der Barockzeit, Graz
- 1976 Veverka G., Die „Industrielle Revolution“ und das mittelalterliche Zunftwesen (in: Wiener Geschichtsblätter Bd. 31), Wien, 32–36

C) NIEDERÖSTERREICH:

- 1860 Zahn J., Niederöstr. Banntaidinge und zünftliche Satzungen (in: AFÖG Bd. 15), Wien, 1–156
- 1876 Horawitz A., Zur Geschichte des Zunftwesens in Niederösterreich (in: Blätter des Vereines für Landeskunde von NÖ Jg. 10), Wien
- 1910 Friess E., Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Eisenarbeiter in Waidhofen a. d. Ybbs, Waidhofen
- 1912 ders., Geschichte der Hammer- und Sensengewerke in Waidhofen a. d. Ybbs (in: Jb. des Vereines für Landeskunde von NÖ. NF 10), Wien
- 1928 Lacroix R., Die Entwicklung der Zünfte in den niederöstr. Städten im Mittelalter, phil. Diss., Wien
- 1952 Otruba G., Berufsstruktur und Berufslaufbahn vor der industriellen Revolution (in: Untersuchungen über Berufsprobleme der niederösterreichischen Arbeiterschaft in Gegenwart und Vergangenheit Teil 2), Wien
- 1955 Otruba G., Die Zunftorganisation des niederösterreichischen Handwerks 1237 bis 1780 (Karte im Atlas von Niederösterreich, 5. Doppellieferung, Blatt 16), Wien
- 1956 ders., Text zur Karte (in: Unsere Heimat Jg. 27, Nr. 8 bis 10), Wien

D) BURGENLAND:

- Aull O., Zunftwesen um 1600, Bgld. Atlas, Karte Nr. 85, 2 ders., Zunftwesen um 1600, Bgld. Atlas, Text S. 39
- 1937 ders., Zur Entwicklung des Zunftwesens im Burgenland und Westungern (in: Neue Heimatblätter II, S. 114 ff.), Budapest
- 1959 Vgl. Litschauer G. F., Allgem. Bibliographie des Burgenlandes, Eisenstadt

E) OBERÖSTERREICH:

- 1935 Gartner E., Kataster der Zünfte und der Kaufmannschaft von Oberösterreich mit alphabetisch geordnetem Verzeichnis der einzelnen Gewerbe, Wels 1935
- 1944 Zeitlinger K., Sensen, Sensenschmiede und ihre Technik (in: Jahrbuch des OÖ. Musealvereines Bd. 91), Linz
- 1948 Kolneder F., Das Handwerk der Stadt Wels im 16. und 17. Jahrhundert, phil. Diss., Innsbruck 1948
- 1949 Grill G., Die Freistädter Sensenschmiedordnung vom Jahre 1502 (in: OÖ. Heimatblätter Bd. 3), Linz
- 1964 Posch F., Die oberösterreichischen Sensenschmiede und ihre Eisen- und Stahlversorgung aus der Steiermark (in: Mitteilungen des OÖ. Landesarchivs Bd. 8), Linz
- 1966 Fischer F., Die blauen Sensen. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Sensenschmiedezunft zu Kirchdorf-Micheldorf bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts, Graz
- 1967 Pfaffenzer W., Das Handwerk in Oberösterreich, Diss. Welth., Wien
- 1973 Uhl H., Handwerk und Zünfte in Eferding. Materialien zum grundherrschaftlichen Zunfttypus, FRA ABt. 3/3, Wien
- 1977 Schwarzmüller J., Die Berufslaufbahn in den Handwerkszünften Oberösterreichs (Lehrling, Geselle Meister), wirtschaftswiss. Diss., Linz

F) STEIERMARK:

- 1908 Mell A., Geschichte des steirischen Gewerbewesens (in: Amtliches Handbuch zur Jubiläumsausstellung), Graz
- 1918 Pantz A. v., Die Gewerken im Bannkreis des Steirischen Erzbergs, Wien
- 1927 Popelka F., Geschichte des Handwerks in Obersteiermark bis zum Jahre 1527 (in: VSWG Bd. 19)
- 1932 Kaser K., Eisenverarbeitung und Eisenhandel. Die staatlichen und wirtschaftlichen Grundlagen des innerösterreichischen Eisenwesens, Wien-Düsseldorf
- 1932 Kolmayr A., Das Ledererhandwerk in der Steiermark, phil. Diss., Graz
- 1939 Pirchegger H., Das steirische Eisenwesen bis 1564 (mit einem Überblick über das Kärntner Eisenwesen), Graz
- 1946 Tremel F., Die Rottenmanner Sensenschmiedezunft (in: Blätter für Heimatkunde 20), Graz
- 1947 Pirchegger H., Die Eisenwerke der Steiermark 1564 (Text und Karte) (in: Heimatblätter der Steiermark), Graz
- 1948 Tremel F., Die Eisenwerke der Steiermark 1782 (in: Heimatblätter der Steiermark, Text und Karte), Graz
- 1950 Popelka F., Schriftdenkmäler des steirischen Gewerbes Bd. 1 (bis 1600), Graz
- 1953 Tremel F., Steirische Sensen (in: Blätter für Heimatkunde 27), Graz
- 1954 ders., Grundzüge des steirischen Eisenwesens vor 1800 (in: Veröffentlichung österr. Geschichtsvereine 4), Wien
- 1962 Haberleitner O., Handwerk in Steiermark und Kärnten vom Mittelalter bis 1850, Graz

- 1962 Pickl O., Peter Hofkirchner, ein steirischer Waffenschmied zur Zeit des Frühkapitalismus (in: Zeitschrift des histor. Vereines für Steiermark Bd. 53), Graz
- 1963 ders., Geschichte der Papiererzeugung in der Steiermark, Graz
- 1963 Tremel F., Die Entwicklung des Eisenwesens im Raume Leoben (in: Blätter für Heimatkunde 37), Graz
- 1970 Das steirische Handwerk. Meisterschaft als Träger der Kultur und Wirtschaftsdes Landes. Landesausstellung veranstaltet vom Kulturreferat der Steiermärk. Landesregierung, Graz
- 1976 Roth P. W., Die Glaserzeugung in der Steiermark von den Anfängen bis 1913, Graz

G) KÄRNTEN:

- 1953 Dinklage K., Wakolbinger A., Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Urzeit bis zur Gegenwart, Klagenfurt

H) SALZBURG:

- 1966 Klein H., Die Tuchweberei am unteren Inn und der unteren Salzach im 15. und 16. Jahrhundert nach Salzburger Quellen (in: Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde Bd. 106), Salzburg 1966
- 1972 Mathis F., Zur Bevölkerungsstruktur österr. Städte im 17. Jahrhundert (Innsbruck, Hall, Salzburg), München

I) TIROL:

- 1870 Stolz M., Über das Verhältnis der Kunst zum Handwerk und zur Industrie, Innsbruck
- 1951 Günther A., Tirols Gewerbe an der Schwelle des 19. Jahrhunderts (in: Schlern-Schriften 77), Innsbruck
- 1951 Vlk V., Von Papier, Papierern, Papiermühlen und Wasserzeichen in Tirol (in: Schlern-Schriften 77), Innsbruck
- 1960 Keul M., Staatliche Gewerbepolitik in Tirol (1648–1740) (in: Tiroler Wirtschaftsstudium Bd. 8), Innsbruck

K) VORARLBERG:

- 1959 Lerchenmueller J., Das Zunftwesen in Vorarlberg von seinem Ursprung bis zur Gewerbeordnung von 1859, wirtschaftswiss. Diss., Innsbruck
- 1968 Köhlmeier W., Das Handwerk und seine Zünfte (Heimat Rankweil 417–424)

SPIRA, LEOPOLD:

OTTO BAUER RENESZÁNSZA
(Otto—Bauer—Renaissance)

WIENER TAGEBUCH 1979/1.

1978 november közepén Bécsben három napos szimpóziumot tartottak Otto Bauerről, amelyet az Osztrák Szocialista Párt ifjúsági szervezeteinek csúcsszervezete, a Szocialista Ifjúsági Tanács rendezett. A megnyitón felszólalt Josef Hindels mellett Firnberg tudományos miniszter is.

Az utóbbi években a fiatal baloldaliak a két világháború közötti marxista teoretikusok egész sorához nyúltak vissza, nem utolsósorban azért, mert a munkásmozgalom jelenleg az elméletet tekintve kevésbé bizonyul produktívnak, s ez éppúgy érvényes a szociáldemokráciára, mint a Moszkvára orientált kommunista pártokra. Érthető tehát, ha a baloldali szocialisták Otto Bauerra emlékeznek; az azonban annál inkább meglepő, hogy a fent említett tanácskozáson referensként résztvett két olasz kommunista is, Lombardo Radice és Giacomo Marramo. Részt vett még Detlev Albers, a korábbi Juso-vezető, jelenleg a brémai egyetem professzora. Ők is megindokolták, miért kezdenek érdeklődni Otto Bauer iránt bizonyos idő óta külföldön.

Giacomo Marramo ezt így magyarázta: „Az elmúlt két évben Olaszországban növekvő érdeklődés alakult ki a Weimari Köztársaság és az első osztrák köztársaság tragikus példája iránt. Ez nemcsak kulturális divatjelenenség és nem is a katasztrófa diszkrét (vagy perverz) charmja. Valóban, a figyelem eredete e bonyolult fejlődés iránt — amely a két legerősebb közép-európai munkásmozgalom leveréséhez vezetett —, az olasz társadalmi és politikai válság jelenlegi dinamikájával összefüggő analógiákban keresendő (eltekintve természetesen a lényeges társadalmi különbségektől). Meg vagyok győződve arról — és ezt megkíséreltem kikutatni a két világháború közötti ausztro-marxizmusról írott munkámban —, hogy a hasonlóságok különösen az osztrák szociáldemokrácia tapasztalataira állanak, mindenekelőtt, ha a demokrácia és a szocializmus közötti viszonyok kérdéskörét vesszük szemügyre. Úgy hiszem, nem követek el erőszakot a történelmi valóságon, ha kijelentem, hogy sok, az ausztro-marxizmus óta, a háborús- és forradalmi években kidolgozott fel fogás — és ez különösen Otto Bauerra érvényes — sok kérdésben nagyon erő-

sen emlékeztet az olasz kommunisták eredeti elméleti-stratégiai beállítottságára, gyakran a megfogalmazásig. Ezzel semmi esetre sem akarom egyik-másik tapasztalat apologetikus nézetét nyújtani.

Detlev Albers kifejtette: „Negyven évvel Otto Bauer halála után sokadsodnak a jelek, amelyek arra mutatnak, hogy az ausztro-marxizmusról mondott minden elhamarkodott búcsúbeszéd és végérvényesen meghíúsult nyilatkozat ellenére előbb csak elméletileg, de később a munkáinak gyakorlati-politikai „újralfelfedezése” során legfontosabb képviselővé válik.”

Ennek az újonnan felébredt érdeklődésnek a bizonyítására utalni lehet az újabb olasz kiadványokra: a Lelio Basso által kiadott „Problemi del Socialismo” c. folyóirat szerkesztőségi körében, ill. a „Mondoperaio” c. szocialista elméleti folyóiratban megjelent cikkekre. Jean-Pierre Chevènement, a Francia Szocialista Párt CERES-csoportjának egyik legfontosabb reprezentánsa, azáltal is utal arra a rangra, amelyet Otto Bauer munkáinak tulajdonít, hogy saját könyvében az első helyre teszi Otto Bauer lényeges kijelentéseit késői „Két világháború között?” c. munkájából. A szociáldemokrata baloldal Nyugat-Németországban először a „Herfordi tézisek a marxisták munkájához a Német Szociáldemokrata Pártban” c. kiadványban hivatkozik kifejezetten Otto Bauerre, mint a szocializmushoz vezető demokratikus út teoretikusa.” (Az utóbbi időben Spanyolországban is érdeklődést mutattak a kommunisták és szocialisták Otto Bauer iránt.)

Albers aláhúzza, hogy a nemzetközi szocialista és szociáldemokrata mozgalom baloldali, marxista szárnya foglalkozik Otto Bauerral, ami azonban nehézkes kissé, mert munkái alig kaphatóak. Van ugyan egy kiadás, amely tartalmazza a „Két világháború között?” c. művet is, azonban minden kötet kereken ezer schillingbe kerül! Az, hogy manapság úgyszólván újra fel kell fedezni Otto Bauert, azzal függ össze, hogy 1945 után az Osztrák Szocialista Párt feledésre ítélte. Az Osztrák Szocialista Párt újjáalakítása a köztársaság létrejötte után kettős szakítást jelentett: szakítást egyrészt a fasiszta, másrészt a saját ausztro-marxista múlttal. Azok, akik 1945-ben az Osztrák Szocialista Párt élén álltak, Renner, Schärf, Helmer, már 1934 februárja előtt párton belüli ellenségei voltak Otto Bauernak és az általa képviselt irányzatnak, s ők nem engedték, hogy az Osztrák Szocialista Párt 1945 utáni politikai irányvonalának alapjaként Bauert felhasználják. Julius Deutschnak akkoriban nem ajánlottak fel politikai funkciót és Otto Leichter rávették, hogy másodszor is az USA-ba emigráljon. A hidegháborús években az Osztrák Szocialista Párt baloldalának hangja nagyon halk volt, s ehhez az is hozzájárult, hogy Erwin Schärf, az Osztrák Szocialista Párt főtitkára átváltott a

kommunistákhoz, akik között nagyon sok korábbi ausztro-marxista munkás- és intellektuális káder volt, az ő számukra a szociáldemokráciával való szakítás az Otto Bauerral való szakítást is jelentette. Amikor Kreisky néhány évvel ezelőtt az Osztrák Szocialista Párt „reideologizálásának” szükségességéről beszélt, nem hivatkozott Otto Bauerra. Ha tehát a Második Köztársaságban Karl Renner messze ismert, de Otto Bauer messzemenően ismeretlen, ezt nem lehet csupán arra visszavezetni, hogy egyikük minden különösebb nehézség nélkül élte át a fasizmust Ausztriában, míg másikuk emigrációban halt meg, hanem mindenekelőtt arra kell utalni, hogy Renner alkalmazkodó oportunizmusa uralta a mezőnyt.

Demokrácia és szocializmus

A demokrácia és a szocializmus közötti kapcsolat korunk munkásmozgalma számára kétségtelenül az egyik központi kérdésfelvetés. A szocialista perspektívák nélküli demokrácia annál problematikusabb, minél erősebben hatják át a monopolkapitalista csoportosulások a gazdaságot és az államot. A demokrácia nélküli szocializmus viszont degenerálja a rendszert, amely ugyan nem kapitalista, de nem is felel meg a szocialista társadalomról alkotott alapvető elképzeléseknek. Nem kevés a kapcsolódási pont a szocializmus nélküli demokrácia és az ilyen, demokrácia nélküli szocializmus között. A demokrácia és a szocializmus szintézise között pedig kevés érintkezési pont van. Ez magyarázza a jelenlegi érdeklődést Otto Bauer iránt.

Utalhatunk arra, hogy Otto Bauer politikai tevékenysége nem a demokratikus szocializmushoz, hanem a fasizmus győzelméhez vezetett, amit egyébként a nem-demokratikus szocialista áramlatok sem tudtak volna megakadályozni. Otto Bauernak azonban sikerült, hogy a mindennapi harcot ezrek tudatában összekösse a szocialista látomással, és hogy egy tömegpártnak marxista arculatot adjon. A Vörös Bécs biztosan tartalmazott szocialista elemeket, és a harcoló schutzbundisták a demokráciát védtek, mint a szocializmusért folytatott harc alapját. Otto Bauer pártpolitikus is, de egyidejűleg jelentős teoretikus is volt. Az utóbbi évtizedekben csak keveseket lehet találni, akik eleget tesznek ennek a kettős szerepnek, amely tulajdonképpen a vezető szocialistáról alkotott elképzeléseknek megfelel.

Otto Bauer működése természetesen kemény politikai és gazdasági viták idejére esett, de ez érvényes volt Európa más országaira is. Ennek ellenére az osztrák szociáldemokráciában érezhetően különbözött a légkör a többi

pártokban dolgozókétól, s ez éppen az „ausztro-marxizmus” fogalomban fejeződött ki, amit nem kevésbé éppen Otto Bauer formált, aki az akkori magas szellemi és morális szinten álló osztrák munkásmozgalom legfontosabb képviselője volt. Ha Dehmelt neve jutott az eszébe, ő a munkásköltőre gondolt, Leopold Gratz előtt ebben az esetben az udvari cukrász jelent meg.

Az eddig elmondottak talán elegendőek annak indokolására, hogy miért foglalkozunk Otto Bauer személyével és gondolatvilágával. De ha egy nagy szocialista eszmével foglalkozunk – évtizedekkel halála után –, fennáll bizonyos oldalak túlhangsúlyozásának és a korhoz kötött nézetek általánosításának veszélye.

Giacomo Marramo például úgy vélekedett, hogy az ausztro-marxizmus számos ingadozása és ellentmondása ellenére kitört a „szükségyszerűség” és a „társadalmi mozgástörvény” naturális-mechanikus fogalmából, – amelyek Kautsky történelemfelfogásának sajátjai – és „behozta a ’lehetőség’ fogalmát az elméleti-politikai vitába”. A valóságban éppen Otto Bauer volt az, aki a munkásmozgalom minden kudarcát és vereségét – és ilyen volt nem kevés – „objektív” okokra vezette vissza, s ezeket fel is használta annak bizonyítására, hogy nem lehet tovább előrenyomulni, nem szabad a harcot minden pillanatban felvenni.

Már utaltunk arra, hogy Otto Bauer jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy tízezrekben kifejlessen egy szocialista, harcos öntudatot, a fasiszmus támadásával szemben folytatott visszavonuló taktikája azonban egyidejűleg demoralizálóan hatott. Ezeknek az egymással ellentétes tendenciáknak volt az eredménye az 1934-es élethalálharc.

Nem véletlen, hogy Hindels, Albers és Marramo is Otto Bauer 1936-ban megjelent könyvére, a „Két világháború között?”-re utalnak. Ebben a könyvében dolgozta ki az „integrális szocializmus” eszméjét, amely túllépett a munkásmozgalom szakadásán. Ehhez szükséges volt, hogy a kommunisták a demokrácia értékét, a szociáldemokraták pedig a szocializmus lehetőségét akceptálják. Otto Bauer feltevése a két Internacionálé közeledésében rejtett. A Népfront megalakulása Franciaországban és Spanyolországban egy ilyen fejlődés kezdetét mutatta.

Az „integrális szocializmus” eszméjéhez való kötődés pozitív magatartást jelentett a Szovjetunióval kapcsolatban, amely akkoriban valóban az egyetlen támasz volt a fasiszmus elleni harcban, s érdekében állt minden demokratának, hogy a Szovjetuniót ebben a harcban támogassa. Ezenkívül Otto Bauer meg volt győződve arról, hogy Sztálin önkényuralma Oroszország gazdasági elmaradottságának volt a kifejeződése, aminek az iparosítással el kell tűnnie.

Otto Bauernak a proletárdiktatúrával kapcsolatos elképzelését — ami mellett ebben a könyvében kiállt —, a sztálinizmus formálta; ezt a diktatúrát a fasizmus miatt tekintette rettenetes szükségszerűségnek, ahogyan az Osztrák Szocialista Párt linzi programjában is a puccsszervező burzsoáziának adandó válasza gondolt, amely burzsoázia a számára nemkívánatos választási eredményt nem respektálja. Ez messze távol állt Gramscinak a munkásosztály hegemoniájáról szóló fogalmától.

FOLYÓIRATREPERTÓRIUM 1976/II.

AESC	= Annales ESC (Paris)
AHRF	= Annales Historiques de la Revolution Française (Paris)
CEH	= Central European History (Atlanta, Georgia, Emory Univ.)
ČČH	= Československý Časopis Historický (Praha)
ČMM	= Časopis Matice Moravska (Brno)
ES	= Era Socialista (Bucureşti)
GWU	= Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Stuttgart)
HČ	= Historický Časopis (Bratislava)
HŠ	= Historické Študie (Bratislava)
HZ	= Historische Zeitschrift (München–Berlin)
ISzSzSzR	= Isztorija SzSzSzR (Moszkva)
JG	= Jahrbuch für Geschichte (Berlin)
JGO	= Jahrbucher für Geschichte Osteuropas (München)
JGSLE	= Jahrbuch für Geschichte der Sozialistischen Länder Europas (Berlin)
JW	= Jahrbuch für Wissenschaftsgeschichte (Berlin)
JCH	= Journal of Contemporary History (London)
MA	= Le Moyen Age (Bruxelles)
MI	= Magazin Istoric (Bucureşti)
MS	= Le Mouvement Social (Paris)
NNI	= Novaja i Novejsaja Isztorija (Moszkva)
NRS	= Nouva Revista Storica (Roma)
RA	= Revista Archivelor (Bucureşti)
RI	= Revista de Istoric (Bucureşti)
RHES	= Revue d'Histoire Economique et Sociale (Paris)
RHMC	= Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine (Paris)
RSI	= Revista Storica Italiana (Napoli)
SCo	= Storia Contemporanea (Bologna)
SH	= Sbornik Historický (Praha)
SM	= Südosteuropa – Mitteilungen (München)
SSb	= Slezsky Sbornik (Opava)
SSt	= Studii Storici (Bologna)
Sü	= Südost-Forschungen (München)
VI	= Voproszŭ Isztorii (Moszkva)
VMU	= Vesztnik Moszkovszkogo Universzitetu (Moszkva)
VSW	= Vierteljahrsschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden)

VZ	= Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (München)
ZAA	= Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie (Frankfurt M)
ZG	= Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin)
ZO	= Zeitschrift für Ostforschung (Mahrburg ad Lahn)

KONFERENCIÁK

OEHMIG, S.: Bürgertum und frühbürgerliche Revolution.

(Polgárság és korai polgári forradalom.)

ZG, 24. 1976 : 10. 1168–1171.

Az NDK Történelmi Társulatának nemzeti konferenciája, Berlin, 1975. nov. 25.

KÖNIGER, H.: Tagung der Kommission der Historiker der CSSR und der DDR.

(A CSSZK és az NDK történész bizottságainak tudományos ülésszaka.)

ZG, 24. 1976 : 10. 796–797.

Cikhaj (Csehszlovákia) 1975. okt. 21–22.

RÖSSLING, U.: Symposium über Ernst Thälmanns Kampf gegen den Faschismus.

(Szimpozion Ernst Thälmann fasizmus elleni harcáról.)

ZG, 24. 1976 : 8. 928–930.

Tudományos ülésszak Berlinben, 1976. április 6-án, Ernst Thälmann születésének 90. évfordulója alkalmából.

SCHMIED, R.-F.: 200 Jahrestag des böhmischen Bauernaufstandes von 1775.

(Az 1775. évi cseh parasztfelkelés 200. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszak.)

ZG, 24. 1976 : 7. 799.

Mesto nad Metuji, 1975. szeptember 10–11.

BEHRENDT, A.: Tagung der Kommission der Historiker der UdSSR und der DDR.

(A Szovjetunió és az NDK Történelmi Társulatainak tudományos ülésszaka.)

ZG, 24. 1976 : 7. 795–796.

Moszkva, 1975. dec. 8–9. Tudományos ülésszak Wilhelm Pieck születésének 100. évfordulója alkalmából.

ELMÉLET, MÓDSZERTAN

BOTZ, G.: Austro-marxist interpretation of fascism.

(A fasizmus ausztró-marxista értelmezése.)

JCH, 11. 1976 : 4. 129–156.

Hogyan vélekedtek a már szétbomlott ausztró-marxista iskola vezető képviselői a két világháború között a fasizmus megjelenéséről, okairól, és főleg a várható végkifejletéről.

CATERINA, R.: Il problema del ritorno a Freud.

(A Freudhoz való visszatérés problémája.)

NRS, 40. köt. 1976 : 5–6. 648–659.

A pszichoanalízis alapjai, szerepe a történelemben.

DIAZ, F.: La morte della libertà?

(A szabadság halála?)

RSI, 1976 : 3. 498–508.

A felvilágosodás természetfilozófiája és a modern társadalomtudomány összevetése.

DÜLFFER, J.: Bonapartism, fascism and national socialism.

(Bonapartizmus, fasizmus és nemzeti szocializmus.)

JCH, 11. 1976 : 4. 109–128.

A bonapartizmust sokan a fasizmus modelljeként tartják számon, a cikk viszont elkülöníti a fogalmakat időben és tartalmilag, társadalmi bázis és belpolitika szempontjából is.

GALL, L.: Bismarck und der Bonapartismus.

(Bismarck és a bonapartizmus.)

HZ, 223. 1976 : 3. 618–637.

A neoabszolutizmus és a parlamentarizmus kapcsolata kérdésének elemzése.

KUCZINSKY, J.: Die Position der Wirtschaftsgeschichte im System der Wissenschaften.

Ein Versuch. Zum zwangjähigen Jubiläum dem Institut für Wirtschaftsgeschichte gewidmet.

(A gazdaságtörténet helye a tudományok rendszerében. Egy kísérlet. A gazdaságtörténeti intézet huszadik évfordulójára.)

JW, 1976 : II. rész. 11–31.

Kísérlet tesz a gazdaságtörténet marxista meghatározására: a gazdaságtörténet szaktudomány, amelynek módszere a történeti materializmus egyrészről, és a közgazdaságtudomány (a politikai gazdaságtan és gazdaságtörténet).

LUNDGREEN, P.: Quantifizierung in der Sozialgeschichte der Bildung.

(Kvantifikálás a képzés társadalomtörténetében.)

VSW, 4. 1976 : 63. 433–453.

DE LUCA, P.: La scienza della cultura e la storia: premesse ed ipotesi per un nuovo rapporto.

(A kultúra tudománya és a történelem – feltételezések és hipotézisek egy új kapcsolatáról.)

NRS, 40. 1976 : 5–6. 628–647.

Antropológia és történelem – metodológiai megközelítés.

MEYERS, P.: Neue Strömungen in der Geschichtsdidaktik.

(Új áramlatok a történeti didaktikában.)

GWU, 27. 1976 : 8. 490–501.

A szerző Schörken 1970-ben kiadott munkájára reagál. Boncolja a pszichológiai fáziselmélet és a történelem kapcsolatát, ill. a személyközpontú történelemoktatás problémáit. Befejezésül leszögezi, hogy az a kultúra, amely nem képes történetének identifikációjára, nem rendelkezik fennmaradási eséllyel.

- MLÝNSKÝ, J.: Kriticky k západoněmecké historiografii o dějinách KSČ.
(Kritikai megjegyzések a nyugatnémet történetírásnak a CsKP történetére vonatkozó nézeteiről.)
ČCH, 1976 : 6. 801–820.
- NOVÁK, M.: K využitelnosti diplomatických relací jako historického pramene.
(A diplomáciai kapcsolatoknak forrásanyagként való felhasználása.)
ČCH, 24. 1976 : 5. 669–692.
A berlini amerikai nagykövetség példáján (1940–1941) a „Foreign Relations of the United States” c. kiadvány néhány problémájához fűz megjegyzést.
- SELGE, K.-V.: Das Autoritätengefüge der westlichen Christenheit im Lutherkonflikt 1517 bis 1521.
(Az autoritás-szisztéma a nyugati kereszténységben a Luther-konfliktusban 1517-től 1521-ig.)
HZ, 223. 1976 : 3. 591–617.
- ŠINDELÁŘ, B.: Třídne politické aspekty absolutní monarchie v 16–18. století.
(A 16–18. századi abszolút monarchia osztály-politikai aspektusai.)
ČCH, 1976 : 4. 564–599.
- SZMOLENSZKIJ, N. I.: K voprosu o prirode isztoriceszskih ponjatij.
(A történelmi fogalmak természetéről.)
NNI, 1976 : 4. 33–45.
A cikk a történelmi fogalom és a történelmi valóság összefüggésének néhány aspektusát vizsgálja. Ezzel kapcsolatban bírálat tárgyává teszi néhány kortárs polgári történész nézetét.
- USZTINOV, V. – KUZISCSIN, V. – PAVLOVSZKIJ, Ju. – GUSZEJNOVA, A.:
Opüt imitacionnogo modelirovanija isztoriko-szocialnogo proceszsza.
(A történelmi-társadalmi folyamat imitációs modellezésének tapasztalatai.)
VI, 1976 : 11. 91–108.
A szerzők beszámolnak egy nagyjelentőségű munkájukról, amely az ókori görög társadalom modelljének elkészítése volt. Erre a célra a legalkalmasabb a rabszolgatartó társadalom virágkorában lezajlott Peloponnészoszi háborúk kora, az i.e. V. század második fele. – Bizonyítható, hogy a gépi feldolgozás sem lehet közböbs a történész világnézete, pártállása iránt.
- VALIANI, L.: Osservazioni sul fascismo e sul nazismo.
(Észrevételek a fasiszmusról és náciizmusról.)
RSI, 1976 : 3. 509–530.
A két totalitáris diktatúra elemzése, analógiák és eltérések, összevetésük a sztálini diktatúrával.

ZAPPONI, N.: G. L. Mosse e il problema delle origini culturali del fascismo: significato di una svolta.

(G. L. M. és a fasizmus kulturális gyökereinek problémája: egy elkanyarodás jelentősége.)

SCo, VII. t. 1976 : 3. 461–480.

Strukturális kapcsolatok ideológiai rendszerek és kulturális modellek között.

ZORN, W.: Sozial- und Wirtschaftsgeschichte in historisch-biographischen Handbüchern.

(Társadalom- és gazdaságtörténet történeti-életrajzi kézikönyvekben.)

VSW, 63. 1976 : 4. 468–475.

Neue Deutsche Biographie (1–10. köt. Berlin–München, 1953–1975);

Biographisches Wörterbuch zur deutschen Geschichte (1–3. köt. 1973–1975.)

c. könyvekről részletes ismertetés.

WISTRICH, R. S.: Leon Trotsky's theory of fascism.

(Leon Trockij fasizmuselmélete.)

JCH, 11. 1976 : 4. 157–184.

Az 1930-as évek marxista irodalmában egyedülálló Trockij analízise mint az egyik legkövetkezetesebb leírása és megsejtése a fasizmus következményeinek a nemzetközi munkásmozgalom szempontjából. – írja a cikk. Túlértékelte azonban az európai munkásmozgalom forradalmi erejét és helytelenül értelmezte a fasizmust a kapitalizmus haláltusájaként.

HISTORIOGRÁFIA

DONNERT, E.: Das religiöse und philosophische Weltbild Johann Georg Eisens (1717–1779).

(Johann Georg Eisen (1717–1779) vallásos és filozófiai világgépe.)

JGSLE, 20. 1976 : 2. 61–75.

A litvániai pap és társadalmi gondolkodó antifeudális nézetei, harcai.

DURANTON, H.: Le métier d'historien au XVIIIe siècle.

(A történész mesterség a XVIII. században.)

RHMC, 23. 1976 : 3. 481–500.

A hivatásos történészek nem éltek anyagi bőségben, de tisztességes források álltak rendelkezésükre. Gyakran kénytelenek voltak főúri családok pártfogásába helyezni magukat, persze ez nyilvánvalóan kihatott a véleményszabadságra is.

ERDMANN, K. D.: Nationalismus- Faschismus- Totalitarismus.

ÖWU, 27. 1976 : 8. 457–469.

A fasizmus három elméletét ismerteti: a marxista, a liberális és a „fenomenológus” felfogást. Szerinte ebben a háromszögben az azonosságok és különbségek nem konstruáltak, hanem megfelelnek a 20. sz. társadalmi formációinak.

HAUBELT, J.: František Palacký és Gelasius Dobner.

ČCH, 24. 1976 : 6. 885–916.

LEHMANN, H.: Zum Einfluss des „Wealth of Nations“ auf die Ökonomen des deutschen Bürgertums. Die ökonomischen Auffassungen des Christian Jacob Kraus.

(A „Wealth of Nations“ befolyása a német polgárság közgazdászaira. Christian Jacob Kraus gazdasági felfogása.)

JW, 1976 : II. rész. 109–135.

Kraus haladó német közgazdász (1753–1807) felfogása az objektív törvényekről, a klasszikus értékméletről, és részvétele az antifeduális reformokban.

MANGONI, L.: Cesarismo, bonapartismo, fascismo.

(Cézarizmus, bonapartizmus, fasizmus.)

SSt 1976 : 3. 17. köt. 41–61.

A Max Weber-féle kategóriák elemzése, kritikája, továbbvitele Gramsci koncepciójáig.

PETERSEN, S.: Bürgerliche „Politische Wissenschaft“ und Zeitgeschichtsschreibung. Zur bürgerlichen Parteilehre und –darstellung in der BDR.

(Polgári „politikai tudomány” és kortörténetírás. Polgári párttanítás és pártábrázolás az NSZK-ban.)

ZG, 24. 1976 : 7. 749–760.

A „politikai tudomány” az NSZK-ban két társadalompolitikai feladatot tölt be:

1. a „politológia” mint „demokraciatudomány” döntő szerepet játszik a széles néptömegek nevelésében az uralkodóosztályok érdekeinek megfelelően; 2. kormányzati tudomány: az állammonopolista uralom mechanizmusának koncepciója.

RHODE, G.: Drei polnische Historiker – drei Persönlichkeiten der Zeitgeschichte. Zum Tode von Marian Kukiel (15. August 1973), Oskar Halecki (17. September 1973), und Stanislaw Kot (26. Dezember 1975.).

(Három lengyel történész – a kortörténet három egyénisége. Marian Kukiel (1973. aug. 15.), Oskar Halecki (1973. szept. 17.) és Stanislaw Kot (1975. dec. 26.) halálára.)

JGO, 24. 1976 : 4. 526–546.

Három emigrációban élő lengyel történész életének és munkásságának ismertetése.

SCHMITT, J.-C.: „Religion populaire” et culture folklorique.

(„Népi vallás” és folklór-kultúra.)

AESC, 31. 1976 : 5. 941–953.

Étienne Delaruelle kanonok nemrég bekövetkezett halála alkalmából a cikk írója méltatja fő gondolatait. Delaruelle jelentősége abban áll, hogy a középkori egyház története kutatóinak figyelmét felhívta a vallásos tömegek jelentőségére, s szakított az addig művelt, zárt, elitista egyház és vallástörténettel.

STOECKER, E.: A. S. Erusalimskij. Der Entwicklungsweg eines sowjetischen Historikers (1901–1965).

(A. S. Erusalimskij. Egy szovjet történész fejlődésútja. (1901–1965)).

JG, 1976 : 14. 325–372.

Főleg az 1930–1948 közötti munkásságának értékelése: társadalompolitikai és publicisztikai tevékenysége a militarizmus és fasizmus elleni harcban.

TENENTI, A.: Architettura, urbanistica e storia.

(Építész, urbanisztika és történelem.)

NRS, 1976 : 3–4. t. LX, 401–407.

A Renaissance korával foglalkozó historiográfia legújabb eredményei.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

WIDERA, B.: Die politischen Beziehungen zwischen Byzanz, Deutschland und der Rus' bis zur Mitte des 11. Jh.

(Politikai kapcsolatok Bizánc, Németország és Rus között a 11. század közepéig.)

JGSLE, 20. 1976 : 2. 9–24.

STARY, G.: Der russisch-mongolische Vertrag von 1689.

(Az orosz–mongol szerződés 1689-ből.)

JGO, 24. 1976 : 4. 547–560.

Leírja a szerződés keletkezését, helyét Oroszország történetében, amellyel tulajdonképpen betagolta a cárizmus a mongolokat az országba. Közzéteszi a szerződés teljes szövegét.

MÜLLER, H.: Die Krise des Interventionsprinzips der Heiligen Allianz. Zur Aussenpolitik Österreichs und Preussens nach der Julirevolution von 1830.

(A Szent Szövetség intervenció elvének válsága. Ausztria és Poroszország külpolitikája az 1830. évi júliusi forradalom után.)

JG, 1976 : 14. 9–56.

Az európai forradalmi mozgalmak hatása a címben jelzett politika gyengülésére. Metternich erőfeszítései Poroszország és Oroszország politikájának biztosítására.

WALLER, B.: Bismarck, the Dual Alliance and Economic Central Europe, 1877–1885.

(Bismarck a kettősszövetség és gazdaság Közép-Európában, 1877–1885.)

VSW, 23. 1976 : 4. 457–467.

Az 1879-ben kötött osztrák–német szövetség jelentősége a nemzetközi kapcsolatok alakulásában.

BILLINGER, R. D.: The war scare of 1831 and Prussian – South German plans for the end of Austrian dominance in Germany.

(Az 1831-es háborús fenyegetés és a porosz–délnémet tervek Ausztria németországi befolyásának megszüntetésére.)

CEH, 9. 1976 : 3. 203–219.

- ROSENFELD, G.: Zur Aussenpolitik des deutschen Imperialismus gegenüber der Sowjetunion im Jahre 1927.
(A német imperializmus külpolitikája a Szovjetunióval szemben 1927-ben.)
JGSLE, 20. 1976 : 2. 185–196.
1927-ben tértek le a Rapallo-politikáról. Akkor még azt tervezték: Angliával és az USA-val együtt indítanak háborút a Szovjetunió ellen. A Vatikán szovjet-ellenes politikáját is be akarta Németország vonni a szövetségbe. E tervek meghíúsítása után 1932-ig a német kormányzat a békés együttműködés és jószomszédi kapcsolatok elvén maradt szovjet külpolitikájában.
- HARTL, H.: Die Idee des „einigen Balkan“. Zur Geschichte der Balkankonferenz 1930–1933 und der Balkan-Entente.
(Az „egységes Balkán” gondolata. A balkánkonferenciák története 1930–1933, és a Balkán-Antant.
SM, 16. 1976 : 3. 62–71.
- DREIFORT, J. E.: The French Popular Front and the Franco-Soviet pact, 1936–37: a dilemma in foreign policy.
(A Francia néppront és a francia–szovjet egyezmény 1936–37. Egy külpolitikai dilemma.)
JCH, 11. 1976 : 2–3. 217–236.
- FERRETTI, V.: La politica estera giapponese e i rapporti con l'Italia e la Germania (1935–1939.)
(A japán külpolitika és kapcsolatai Olaszországgal és Németországgal. 1935–1939.)
SCo, 7. köt. 1976 : 4. 783–824.
A korábbi angol, népszövetségi orientációról a német vonalra való áttérés okai.
- CANNISTRARO, P.-V.: Gli Italo-Americani di fronte all'ingresso dell'Italia nella Seconda Guerra Mondiale.
(Az olasz-amerikaiak és Olaszország belépése a második világháborúba.)
SCo, 7. köt. 1976 : 4. 855–864.
Az Amerikában élő olaszok reagálása a fasizmusra – szociológiai megközelítés.
- SCHRÖDER, J.: La Germania e i suoi Alleati nella Seconda Guerra Mondiale. Un contributo sulla politica degli obiettivi bellici di Hitler.
(Németország és szövetségesei a második világháborúban. Adalék Hitler háborús céljai politikájához.)
SCo, 7. köt. 1976 : 4. 751–781.
Ütközés Hitler világhatalmi pozícióra való törekvése és szövetségesei katonai céljai között.

MILLER, J. E.: Carlo Sforza e l'evoluzione della politica americana verso l'Italia. 1940–1943.

(C. S. és az amerikai politika Olaszország felé való fordulása. 1940–1943.)
SCo, 7. köt. 1976 : 4. 825–853.

Az antifasiszta olasz emigráció hatása az amerikai politika alakulására – Sforza programja, diplomáciai tevékenysége.

QUARTARARO, R.: Inghilterra e Italia. Dal Patto di Pasqua a Monaco.

(Anglia és Olaszország. A müncheni hűsvéti szerződéstől.)

SCo, 7. köt. 1976 : 4. 607–716.

1938. ápr. 16. – 1940. máj. A függelékben új adatok az angol–olasz titkos „csatorna” tevékenységéről, A. Dingli kiadatlan emlékiratai alapján.

KEIDERLING, G.: Der Mythos von der „sowjetischen Gefahr” und die Gründung der NATO.

(A „szovjet veszély” mítosza és a NATO létrehozása.)

ZG, 1976 : 10. 1093–1109.

GATTEI, G.: La storiografia sulle origini della guerra fredda.

(A történetírás a hidegháború kezdeteiről.)

SSt, t. 17. 1976 : 4. 185–210.

Yalta és a post-yaltai korszak diplomáciája – a hiroshimai bomba politikai háttere.

KRIKAVOVÁ, A.: Anglo-irácky konflikt v roce 1941 (Studie k událostem).

(Az 1941-es angol-iraki konfliktus. (Eseménytanulmány)).

SH, 1976 : 23. köt. 201–232.

A szerző a brit birodalom megmentésére tett angol erőfeszítéseket, ill. ezen belül különleges szerepet játszó Irak (iraki olajmezők), Irán és Perzsa-öböl problémáit elemzi a 2. világháború elején.

GRAML, H.: Zwischen Jalta und Potsdam. Zur amerikanischen Deutschlandplanung im Frühjahr 1945.

(Jalta és Potsdam között. Amerikai Németország-tervezés 1945 tavaszán.)

VZ, 24. 1976 : 3. 308–323.

A Dokumentáció rovatban: közzétesz az amerikai külügyi hivatal irataiból néhányat, amelyekből kiderül, hogy a nyugati hatalmak eleinte nem óhajtották a nyugati megszállási övezeteket egyesíteni, ez csupán a későbbi fejlődés eredménye. A kézirat 1945 márciusából származik.

NEUMANN, G.: Der Marshallplan und die Ost–West-Beziehungen. Zur Vorgeschichte des Rates für Gegenseitige Wirtschaftshilfe. (II)

(A Marshall-terv és a Nyugat-keleti kapcsolatok. A KGST előtörténete. II.)

JW, 1976 : II. rész. 53–67.

Az 1976.I. részben megkezdett cikk folytatása.

EURÓPA

FORABOSCHI, D.: Fattori economici nella transizione dall'antichità al feudalesimo.

(Az antikvitásból a feudalizmusba való átmenet gazdasági tényezői.)

SSt, t. 17. 1976 : 4. 65–100.

A római birodalom gazdasági életének túlnyomóan mezőgazdasági bázisai – a birtok- és termelési viszonyok struktúrájának válsága – az állami intézmények és társadalmi viszonyok III–VI. század közötti átalakulása.

ALBERIGO, G.: Ecumenismo cristiano nel XIII secolo?

(Keresztény ökumenia a XIII. században?)

NRS, 1976 : 1–2. 25–44.

A latin és görög kereszténység kapcsolatai, kölcsönös befolyása, ellentmondásai – Bizánc és Róma a keresztény egység gondolatánál fontosabb politikai érdekei.

BANKS, R.: The intellectual encounter between Christianity and Marxism: a contribution to the pre-history of a dialogue.

(A kereszténység és a marxizmus szellemi párbaja. Adalékok a dialógus előtörténetéhez.)

JCH, 11. 1976 : 2–3. 309–331.

Szakaszokra osztva tárgyalja a témát a Kommunista Kiáltványtól az 1960-as évekig.

LESCSILOVSZKAJA, I. I.: Konceptii szlavjanszkij obcsnosztyi v konce XVIII.-pervoj polovine XIX. w.

(A szláv közösségi koncepció a 18. század végén – a 19. század első felében.)

VI, 1976 : 12. 75–92.

A szerző összehasonlító módszerrel jellemzi a különböző szláv nemzeti és osztályfelfogásban jelentkező egyesítési koncepciókat a jelzett periódusban.

DANKELAMM, O.: Zur Politik der Sozialistischen Arbeiter-Internationale und der britischen Labour Party 1939/40.

(A Szocialista Munkás-Internacionálé politikája és a brit Labour Party 1939/40.)

ZG, 24. 1976 : 9. 992–1005.

A szociáldemokrata internacionálé megalakulásakor a fasizmus tudományos analízisét tűzte ki célul. Munkássága felemás volt, majd Brüsszel német megszállása után feloszlott, vezetői nyugatra emigráltak.

SCHÖLFELD, R.: Deutsche Rohstoffsicherungspolitik in Jugoslawien 1934–1944.

(Német nyersanyagbiztosítási politika Jugoszláviában 1934–1933.)

VZ, 24. 1976 : 3. 215–258.

„Nemzeti gazdaságunkat függetlenné tenni a külföldtől” – volt Hitler egyik alap-tézise 1936-ban. E cél érdekében a hiányzó nyersanyagokban gazdag országokkal, így Délkelet-Európa országaival folytattak megfelelő gazdaságpolitikát. A német tőke beáramlása Jugoszláviába 1934-ben: 6,2 milliárd dinár, a Bor-i rézbánya megvásárlása, a Krupp művek Macedóniában, majd a háború végén kezdődő nehézségek.

- BAIROCH, P.:** Population urbaine et taille des villes en Europe de 1600 – à 1970.
(Városi népesség és a városok adózása Európában 1600–1970-ig.)
RHES, 54. 1976 : 3. 304–335.
A tanulmányt pontos forrásmegjelölés és metodológiai útmutató kíséri.

KÖZÉP–KELET-EURÓPA

- ZESSIN, H.:** Deutsch-polnisch-teschechische revolutionäre Kooperation im Frühjahr 1849 in Sachsen. Ihre Initiatoren und Hauptakteure sowie erste Ergebnisse am Vorabend der Maierhebung.
(Német–lengyel–cseh forradalmi kooperáció 1849 tavaszán Szászországban. Kezdeményezői, főszereplői és első eredményei a májusi felkelés előestéjén.)
JG, 1976 : 14. 57–83.
- MACZAK, A.:** L'Europa Centro-Orientale nei secoli XVI–XVII.
(Közép–Kelet-Európa a XVI–XVII. században.)
SSzt, t. 17. 1974 : 4. 225–236.
I. Wallerstein: The Modern World System, ... és P. Anderson, Lineages of the Absolutist State... c. munkájához.
- FREJDZON, V. I.:** Hnutí slovanských národu v habsburské říši do dualismu.
(A szláv nemzeti mozgalmak a Habsburg Monarchiában a dualizmusig.)
ČČH, 24. 1976 : 5. 693–705.

DÉL–KELET-EURÓPA

- ALTHAMMER, W.:** Südosteuropäische Entwicklungsperspektiven. Fünf hypothetische Zukunftsmodelle.
(Délkelet-európai fejlődési perspektívák. Öt hipotétikus jövőmodell.)
SM, 16. 1976 : 4. 36–41.
I. Model: A status quo továbbra is megmarad; II. model: a Szovjetunió egyedüli uralma a Balkán térségében; III. model: egy délkelet-európai föderáció; IV. model: a Balkán-országok egy egyesített Európában; V. model: Délkelet-Európa szétesik egyes országokra.

ALBÁNIA

- TÖNNES, B.:** Albanien – aussenpolitische und innenpolitisch. Es bleibt bei Selbst-isolation und orthodoxem Zentralismus.
(Albánia – külpolitikai és belpolitikai szempontból. Az önzoláció és ortodox centralizmus.)
SM, 1976 : 16. 4. sz. 42–49.
Az 1976. novemberi kongresszus elemzése.

ANGLIA

PRYNN, D.: The Clarion Clubs, rambling and the holiday associations in Britain since the 1890s.

(A Clarion klubok, természetjárás és üdülőtársaságok Angliában az 1890-es évek után.)

JCH, 11. 1976 : 2–3. 65–77.

Az 1890-es években alakult politikai szervezetek mellett létrejöttek a munkásmozgalomnak olyan szervei is, melyek a politikai nevelést kikapcsolódás formájában hajtották végre. Céljuk a társadalmi értékrend, az emberi gondolkodás átalakítása volt, és ebben nagy szerepet tulajdonítottak a közösségi tevékenységi formáknak.

LAYTON-HENRY, Z.: Labour' lost youth.

(A Labour elvesztett ifjúsága.)

JCH, 11. 1976 : 2–3. 275–308.

Miért nem sikerült a Labour pártnak sikeres ifjúsági mozgalmat létrehozni? Mi a Labour vezetőség álláspontja a fiatalok politikai szerepével kapcsolatban az 1920-as évektől napjainkig?

AUSZTRIA

STEITZ, W.: Die Grundsteuerregulierung in der österreichischen Monarchie im 18. und 19. Jahrhundert. Das Verhältnis von Staatssteuersystem und Feudalordnung.

(A földadó-szabályozása az osztrák monarchiában a 18. és 19. században. Kapcsolat az állami adórendszer és a feudális rend között.)

ZAA, 24. 1976 : 2. 180–201.

II. József és 1848 közötti reformok Alsó-Ausztriára, Karintiára, Morvaországra, Sziléziára, és Galiciára vonatkozóan.

DANGL, V.: Národnostná problematika v rakusko-uhorskej armáde a Slováci.

(Nemzetiségi problematika az osztrák-hadseregben és a szlovákok.)

ČCH, 24. 1976 : 6. 851–884.

A cikk a hadseregben és az uralkodó rétegek politikájában megnyilvánuló nemzetiségi elnyomás bizonyos konkrét kérdéseire, ill. ennek az első világháború előtti szlovák politikára gyakorolt visszahatására keres magyarázatot.

BERNARDELLO, A.: Burocrazia, borghesia e contadini nel Veneto austriaco.

(Bürokrácia, polgárság és parasztság az osztrák Venetóban.)

SSt, t. 17. 1976 : 4. 127–152.

Az osztrák közigazgatási és katonai rendszer hatása a velencei köztársaság százados tradícióira, befolyása gazdaságpolitikájára, kultúrájára a XIX. sz. első felében.

CSEHSZLOVÁKIA

- MÍKA, A.: K národnostním poměrům v Čechách po třicetileté válce.
(A csehországi nemzetiségi viszonyok a harmincéves háború után.)
ČCH, 24. 1976 : 4. 535–563.
A 18. századdal bezárólag.
- ŠINDELÁŘ, B.: K třídímu pozadí severomoravských a slezských „honu na č aroděnice“ po třicetileté válce.
(Az északmoraországi és sziléziai „boszorkány-üldözések” osztályháttere a harmincéves háború után.)
ČMM, 95. 1976 : 3–4. 265–283.
- MÍKA, A.: Sociálně ekonomická struktura českých zemí před třicetiletou válkou (druhá část.)
[A cseh országrészek szociális-gazdasági struktúrája a harmincéves háború előtt. (második rész)].
SH, 1976 : 23. köt. 38–70.
- ŠIMEČEK, Z.: Tisková politika v českých zemích do roku 1848.
(Sajtópolitika a cseh országrészekben 1848-ig.)
ČMM, 94. 1975 : 3–4. 242–252.
- PRESS, V.: Böhmische Aristokrat und Kaiserlicher General. Zwei Biographien Albrecht von Wallensteins.
(Cseh arisztokrata és császári tábornok. Albrecht von Wallensteins két életrajza.)
HZ, 1976 : 3. 626–638.
Az „új történeti irodalom” rovatban két, Nyugat-Németországban megjelent Wallenstein biográfiát ismertet és elemez.
- ZEIL, W.: Das Russlandbild der böhmischen Aufklärung im letzten Drittel des 18. Jh.
(A cseh felvilágosodás Oroszország-képe a 18. sz. utolsó harmadában.)
JGSLE, 1976 : 20/2. 97–115.
A cseh felvilágosult abszolutisták felismerése: a szláv egység kérdése.
- GROBELNÝ, A. – PALLAS, L.: Studium národnostních poměrů v průmyslových oblastech.
(Az ipari területek nemzetiségi viszonyainak tanulmányozása.)
SSb, 74. 1976 : 4. 264–269.
A 19. sz. 40-es éveitől a 20. sz. 40-es éveinek elejéig.
- KAMENEC, I.: Historiografia a historické vedomie slovenskej spoločnosti v období budovania socializmu.
(A történetírás és a szlovák társadalom történelmi tudata a szocializmus építésének időszakában.)
HČ, 24. 1976 : 4. 481–495.

LACINA, V.: Problémy odvětvové struktury československého průmyslu v letech 1918–1930.

(A Csehszlovák ipar ágazati struktúrájának problémái 1918–1930-ban.)

ČCH, 24. 1976 : 6. 821–850.

VAUGHAN THOMAS, T.: Bohumil Smeral and the Czech question 1904–14.

(Bohumil Smeral és a cseh kérdés 1904–1914.)

JCH, 11. 1976 : 2–3. 79–98.

A Csehszlovák Kommunista Párt alapító tagjának ideológiai fejlődése a szociáldemokrata párt keretein belül, a háború alatti viselkedésének háttere, nézeteinek kialakulása.

HUBENÁK, L.: Postoj Československej sociálnodemokratickej strany k Slovenskej republike rád.

(A Csehszlovák Szociáldemokrata Párt viszonya a Szlovák Tanácsköztársasághoz.)

HŠ, 1976 : 20. köt. 203–224.

Elsősorban a pártvezetőség jobboldali, reformista és opportunistáinak a magatartását és szerepét vizsgálja.

LACINA, V.: K dynamice hospodářského vývoje v předmnichovské ČSR.

(A gazdasági fejlődés dinamikája München előtti Csehszlovák Köztársaságban.)

SH, 1976 : 23. köt. 119–168.

FRANCIAORSZÁG

ROUSSELLE, A.: Du sanctuaire au thaumaturge: la guérison en Gaule au VIe siècle.

(A szentélytől a csodatevőig: a gyógyulás Galliában a VI. sz.-ban.)

AESC, 31. 1976 : 6. 1085–1105.

A cikk jelentős része Tours-i Szent Márton gyógyító tevékenységével foglalkozik. A gyógyításban alapvetően két módszert alkalmaz: a legklasszikusabb orvosi módszert, a test kiürítését, ami gyakorlatilag a hánytatást jelenti, valamint az amulettek hordását és bizonyos formulák elmondását.

KAISER, R.: Münzprivilegien und bischöfliche Münzprägung in Frankreich, Deutschland und Burgund im 9.–12. Jahrhundert.

(Pénzprivilegium és püspöki pénzverés Franciaországban, Németországban és Burgundiában a 9–12. században.)

VSW, 1976 : 3. 289–338.

Azoknak a püspököknek sikerült átmenetileg pénzverési jogot szerezni, akik uralmukat ki tudták terjeszteni a városokra is. Így városokban többféle pénzügyi közigazgatási hivatalt is létre tudtak hozni. A 12. századtól azonban a központi hatalom erősödésével a püspökök pénzverési joga kisebb lett.

BOUTET, D.: La politique et l'histoire dans la chanson de Geste.

(Politika és történelem a históriás énekekben.)

AESC, 31. 1976 : 6. 1119–1129.

A szerző elsősorban a Chevalerie Ogier és a Girard de Rousillon c. műveket elemzi keletkezésük a 11–12. századra tehető. Mindegyikben a kereszties hadjáratok témája kötődik a Császár-mitoszhoz és a kereszténység egységének gondolatához.

LECLERCO, P.: Délits et répressions dans un village de Provence (fin XVe- début du XVI e siècle).

(Bűntények és visszaszorításuk egy Provence-i faluban a XV. sz. végén és a XVI. sz. elején.)

MA, 82. 1976 : 3–4. 539–556.

BONNICHON, P.: Missions de la marine militaire au temps de Louis XVI (1778–1790).

(A haditengerészet feladatai XVI. Lajos idején (1778–1790).)

RHES, 54. 1976 : 4. 525–559.

POISSON, J.-P.: L'activité notariale comme indicateur socio-économique: l'exemple de la Fronde.

(A jegyzői tevékenység, mint szocio-ekonomiai mutató: A Fronde példája.)

AESC, 31. 1976 : 5. 996–1009.

A XVII. és XVIII. sz. folyamán a jegyzők tevékenysége nemcsak családi jellegű ügyletekre terjed ki, hanem nagyon fontos szerepük van a különböző hitelügyletek bonyolításával kapcsolatos szerződések készítésében. A jegyzői Gyakorlat érzékenyen mutatja a gazd. és politika szférájában bekövetkezett változásokat.

BONNET, J.-C.: Le réseau culinaire dans l'Encyclopédie.

(A konyhai fogalmak rendszere az Encyklopédiában.)

AESC, 31. 1976 : 5. 891–914.

Az Encyklopédia a szerző szerint pré-gastronomikus mű. Fontos felvilágosításokat nyerhetünk belőle a táplálkozási szokásokra, normákra, a táplálék elkészítésének módjaira. Az Encyklopédia a feltörekvő burzsoázia optimizmusát tükrözi, éhségről, inségről nem esik szó benne.

WARDMAN, H. W.: Enthusiasm: The Enlightenment, the Revolution and After.

(Elkesedés: felvilágosodás, forradalom és ami utána következik.)

ESR, 1976 : 1. 45–60.

Azt vizsgálja, hogyan változik a „elkesedés”-hez való viszony a felvilágosodástól a 19. századig. Viszonya a forradalmi mozgalmakhoz, szerepe a kor – főleg francia – íróinál, filozófusainál, és a francia forradalomban.

DURAND, G.: Présence, cohésion, hiérarchie sociales à Lyon en 1789.

(Társadalmi elcsőség, kohézió és hierarchia Lyon-ban 1789-ben.)

RHMC, 23. 1976 : 3. 442–459.

A szerző bebizonyítja, hogy egy adott renden belül, sőt ezen kívül is a pénz volt a döntő tényező, amely meghatározta a társadalmi rangot.

CHASSAGNE, S.: L'enquête dite de Champagny, sur la situation de l'industrie cotonnière française au début de l'Empire (1805–1806).

(Az úgynevezett Champagny vizsgálat a francia pamutiparról a császárság elején.)

RHES, 54. 1976 : 3. 336–370.

A szerző levéltári források alapján dolgozik. A Champagny-féle felmérés jelzi a francia ipari forr. során létrejött új körülményeket.

GLOOR, P.-A. – HOUDAILLE, J.: La couleur des yeux à l'époque du premier Empire. Quelques commentaires sur l'évolution de ce caractère durant 238 ans.

(A szemszíne az első császárság idején. Néhány magyarázat ennek a jellemzőnek a fejlődéséről 238 év alatt.)

AESC, 31. 1976 : 4. 667–700.

A szemszín több geográfiai választóvonal szerint oszlik meg. Ezek a vonalak nemcsak etnográfiai, hanem kulturális különbségeket mutató területeket választanak el. A kutatáshoz a Császárság alatt behívott katonák szemszínét elemezték.

BACH, I. A.: Das Programm der I. Internationale und die Pariser Kommune. Die Verbreitung des Marxismus in den 60-er Jahren des 19. Jahrhunderts.

(Az I. Internacionale programja és a Párizsi Kommun. A marxizmus elterjedése a 19. század 60-as éveiben.)

JG, 1976 : 14. 199–233.

A párizsi kommun tanulsága: a munkáosztály csak úgy győzhet, ha pártja van, és az vezeti a harcot.

CITRON, S.: Enseignement secondaire et idéologie élitiste entre 1880 et 1941.

(Középfokú oktatás és elitista ideológia a középfokú oktatásban 1880 és 1941 között.)

MS, 1976 : 3. 81–102.

Az 1902-es reform bemutatása alapján a szerző leírja, hogy a köztársasági baloldal hogyan tartotta fenn az elitista ideológiát a középfokú oktatásban. A klaszszikus kultúra képviselői a szellemi elithez tartoztak, akik megvédték a burzsoázia társadalmi és kulturális vezető szerepét.

MAYEUR, F.: L'enseignement secondaire des jeunes filles, 1867–1924.

(A lányok középfokú oktatása 1867 és 1924 között.)

MS, 1976 : 3. 103–111.

A szerző az 1880-as törvényt elemzi, amely a lányok középfokú oktatását kodifikálja. Bemutatja ennek az oktatásnak az eredetét politikai, vallási és társadalmi tartalmát és az alkalmazott pedagógiai módszereket.

BOBRIE, F.: Finances publiques et conquête coloniale: le coût budgétaire de l'expansion française entre 1850 et 1913.

(Közköltségek és gyarmati hódítás: a francia terjeszkedés költségei 1850 és 1913 között.)

AESC, 31. 1976 : 6. 1225–1244.

A gyarmati költségek nagy része katonai jellegű. A gyarmati költségek kisebbek,

mint például a hajózásra vagy a vasúthálózat kiépítésére fordított költségek. Persze számolni kell azzal is, hogy a francia adófizető azért is érezhette kisebbnek a gyarmati terheket, mert ezeknek nagyobb részét a bennszülöttek fizették.

MELUCCI, A.: Action patronale, pouvoir, organisation. Reglements d usine et controle de la main-d oeuvre au XIX siecle.

(A tulajdonosi tevékenység, hatalom, és szervezethez. Üzemi rendtartás és a munkások ellenőrzése a XIX. sz.-ban.)

MS, 97. 1976 : 4. 139–159.

A cikk szociológiai elemzést mutat be, a tulajdonosi akciókat és ideológiákat írja le a XIX. sz.-i Franciaországban. Erre az üzemi rendtartások szolgálnak eszközül, amelyek a hatalomnak és ideológiai magyarázatuknak konkrét formái.

TOUDESQ, A.-J. – CAZENAVE, E.: Radiodiffusion et politique: les élections radio-phoniques de 1937 en France.

(Rádió és politika: az 1937-es rádióválasztások Franciaországban.)

RHMC, 23. 1976 : 3. 529–555.

MÜLLER, K.-J.: French fascism and modernization.

(A francia fasizmus és a modernizálás.)

JCH, 11. 1976 : 4. 75–107.

Az eddig fasisztának nevezett szélsőjobb mozgalmak egy gazdasági nehézségekkel küzdő ország érthető megnyilvánulásai voltak. Csak politikai és társadalmi környezetük döntő hatására értelmezhetők a fasizmus keretén belül.

JUDT, T.: The French socialist and the Cartel des Gauches of 1924.

(A francia szocialisták és az 1924-es Cartel des Gauches.)

JCH, 11. 1976 : 2–3. 199–215.

Miért nem léptek be a radikális kormányokba a választási szövetségben 1924-ben tömörült és győzött pártok, hogyan vélekedtek 1924–36-ban? Hogyan értékelték félre saját helyzetüket a szocialisták?

NASAW, D.: From inquiétude to revolution.

(A mozgolódástól a forradalomig.)

JCH, 11. 1976 : 2–3. 149–172.

A két világháború közötti fiatal francia értelmiség útját kíséri végig a cikk a 20-as, 30-as évek fordulóján tanúsított zaklatott visszahúzódtástól a forradalom iránti elkötelezettségig.

FINNORSZÁG

KIRBY, D.: The Finnish Social Democratic Party and the bolsheviks.

(A Finn Szociáldemokrata Párt és a bolsevikok.)

JCH, 11. 1976 : 2–3. 99–113.

A finn nagyhercegség területe több szempontból volt fontos az orosz forradalmá-

roknak a század elején, több konferenciát tartottak ott, és a személyes kapcsolatok később az 1. világháború alatt újra felhasználták, a finnektől menedéket és anyagi támogatást kaptak.

GÖRÜGORSZÁG

ZÜRRER, W.: Die „Griechische Frage“ auf den Friedenskonferenz von 1919/20.

(A „görög kérdés“ az 1919/20. évi békekonferencián.)

Sü, 1976 : XXXV. 183–246.

MOMIGLIANO, A.: Ebrei e Greci.

(Zsidók és görögök.)

RSI, 1976 : 3. 425–443.

A két nép közötti kapcsolatok Nagy Sándor korára datálható kezdetei – egymásról kialakított képük irodalmukban.

HOLLANDIA

HANSEN, E.: Crisis in the Party: De Tribune faction and the origins of the Dutch Communist Party 1907–9.

(Válság a pártban: a De Tribune frakció és a Holland Kommunista Párt kezdetei 1907–9.)

JCH, 11. 1976 : 2–3. 43–64.

Sok más kommunista párttal ellentétben a holland egy meglévő marxista, szociáldemokrata párton alapult, amely a II. Internacionálé holland szociáldemokrata frakciójának ellenfele volt, ebből jött létre 1919-ben a Holland Kommunista Párt. Az ezt megelőző pártharcokat, kongresszusokat, vitákat írja le a cikk.

LENGYELORSZÁG

KORZEC, P.: Streitfragen zur Geschichte der Gesellschaft in der Republik Polen 1918–1939.

(A lengyel köztársaság 1918–1939 társadalma történetének vitakérdései.)

ZO, 1976 : 25. 3. sz. 479–485.

Zarnowski, Janusz: A második köztársaság társadalma 1918–1939 (Varsó, 1973. 535 p.) c. könyvének kritikája egyoldalú, marxista ellenes megközelítésből.

KARP, H. J.: Zur Kirchengeschichtsforschung in Volkspolen. Bernhard Stasiewski zum 70. Geburtstag am 14. November 1975.

(Egyháztörténeti kutatás a népi Lengyelországban. Bernhard Stasiewski 70. születésnapjára, 1975. november 14.)

ZO, 1976 : 1. 1–36.

Összefoglalja az egyház- és vallástörténettel foglalkozó egyházi és állami szerve-

zetek munkásságát, majd szól az akadémia Történettudományi Intézetében képző marxista szintézisről is.

NÉMETORSZÁG

KITTELSON, J. M.: Humanism and the reformation in Germany.

(A humanizmus és a reformáció Németországban.)

CEH, 9.1976 : 4. 303–322.

A 16. századi Németország vallási, kulturális viszonyai, a humanizmus és a reformáció összefüggései nem-kulturális szinteken a reformátorok későbbi generációinál.

VETTER, K.: Die Stände im absolutistischen Preussen. Ein Beitrag zur Absolutismus-Diskussion.

(Rendek az abszolutista Poroszországban. Adalék az abszolutizmus-vitához.)

ZG, 1976 : 11. 1290–1306.

Állásfoglalás egy nemzetközi vitában. 1. Kérdéses, hogy a rendek érdekképviselése nagyobb szerepet játszott, mint addig. 2. A francia modellt nem szabad úgy értelmezni, mint az abszolutizmust. 3. Az uralkodó kül- és belpolitikáját a nemesek befolyása nélkül vezette.

BLACK, J.: Deutscher Konservatismus und französische Revolution.

(Német konzervativizmus és francia forradalom.)

GWU, 27. 1976 : 12. 729–750.

A cikk ismerteti a német konzervativizmus hannoveri képviselőinek a francia nemzetgyűlés 1789–91 közötti lezajlott üléseivel kapcsolatos nézeteit. Részleteken tárgyalja a jogalkotmány, a szükségszerűség vagy önkény ill. a nemzetgyűlés szervezeti kérdéseinek problematikáját.

ZEISE, R.: Zur Rolle der kapitalistischen Interessenverbände beim Abschluss der bürgerlichen Umwälzung in den deutschen Staaten.

(A kapitalista érdekszövetségek szerepe a polgári átalakulás befejezése után a német államokban.)

IG, 1976 : 14. 125–175.

Az 1850–60-as évek fordulóján kialakult német kereskedelmi, ipari és bankburzsoáz szervezeti központok a tulajdonképpeni hordozói a német országokban a kapitalista termelési viszonyoknak.

BÖRNER, K.-H.: Voraussetzungen, Inhalt und Ergebnis der Neuer Aera in Preussen.

(Az új éra feltételei, tartalma és eredményei Poroszországban.)

JG, 1976 : 14. 85–123.

1858 után az új éra politikája Poroszország osztályviszonyainak helytelen megítélésén alapult. A gazdasági fellendülés periódusában a burzsoázia megerősödött, így nem vetette alá magát a Hohenzollern-monarchiának. A junkerek olyan erős pozíciót töltöttek be, hogy nem mondtak le hatalmukról. Közben, erősödött az ipari munkásosztály is.

VACCARO, G. B.: Il giornalismo radicale tedesco prima del 1848.

(A radikális német újságírás 1848 előtt.)

SSzt t. 17. 1976. 253–260.

A „Vormärz” korszakkal foglalkozó új sorozat részben ismeretlen anyagot közreadó legújabb dokumentum kötete.)

BECKER, G.: Die Beschlüsse des preussischen Junkerparlaments von 1848.

(Az 1848. évi porosz junkerparlament határozatai.)

ZG, 1976 : 24. 8. sz. 889–918.

Az 1848. augusztus 18. és 19. ülést úgy ismerik, mint az ellenforradalmi erők előretörését. Ezeket dokumentálja 4 forrás közzétételével.

OBERMANN, K.: Neue Dokumente zur Tätigkeit der demokratischen deutschen Emigranten in der Schweiz und in Frankreich 1848.

(Újabb dokumentumok a német emigráció tevékenységéhez Svájcban és Franciaországban 1848-ban.)

ZG, 24. 1976 : 10. 1145–1165.

Német demokrata emigránsok levelezése 1848 júniusa és szeptembere között. Bevezető után mintegy 12 levelet tesz közzé.

KOCH, R.: Liberalismus, Konservativismus und das Problem der Negesklaverei. Ein Beitrag zu Geschichte des politischen Denkens in Deutschland in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts.

(Liberalizmus, konzervativizmus és a néger rabszolgáság problémája. Adalék a politikai gondolkodáshoz Németországban a 19. század első felében.)

HZ, 222. 1976 : 3. 529–577.

A darwinizmus változást hozott a német politikai gondolkodás bizonyos liberális köreiben.

WYSOCKI, J.: Kapitalbildungsprozesse ländlicher Regionen Bayerns im 19. Jahrhundert.

(Tőkeképződési folyamat Bajorország vidéki régióiban a 19. században.)

ZAA, 1976 : 24. 2. sz. 202–213.

A bankkölcson mint tőkeképződés forrása.

HÖRGER, H.: Mentale Umschichtungen im Dorf des 19. Jahrhunderts – zum Wandel bäuerlichen Namengutes und seiner gesellschaftlichen Hintergründe im südbayerischen Raum.

(Mentális átrétegződések falun a 19. században – a paraszti névszókincs változása és annak társadalmi háttere a délbajor térségben.)

ZAA, 24. 1976 : 2. 161–179.

A felvilágosodás hatása a falusi mentális-átrétegződésre és ennek tükröződése a keresztnév változásokban.

- EVANS, R. J.: Feminism and female emancipation in Germany 1870–1945: sources, methods, and problems of research.
(Feminizmus, női emancipáció Németországban 1870–1945. Források, módszerek és a kutatás problémái.)
CEH, 9. 1976 : 4. 323–351.
- HALL, A.: The war of words: anti-socialist offensives and counterpropaganda in Wilhelmine Germany 1890–1914.
(A szavak háborúja: szocialistaellenes támadások és ellenpropaganda a vilmosi Németországban 1890–1914.)
JCH, 11. 1976 : 2–3. 11–42.
Berlin fővárossá válása óta megnövekedett a sajtóorgánum száma és ezek most kiváló fórumot teremtettek a rend fenntartását szolgáló propaganda számára.
- EICCHOLTZ, D.: Zu eine Fragen der Geschichte des deutschen Imperialismus. Anlässlich der Erscheinen des dritten Bandes der „Wirtschaftsgeschichte Deutschlands“.
(A német imperializmus történetének néhány kérdése. „Németország gazdaságtörténete” III. kötete megjelenése alkalmából.)
ZG, 1976 : 1. 65–74.
1974-ben jelent meg a Wirtschaftsgeschichte Deutschland. Ein Grundriss, III. köt. 1871–1945. A tisztázott elméleti alapkérdések újabb elméleti problémákat vetettek fel.
- WINKLER, H. A.: From social protectionism to national socialism: the German small-business movement in comparative perspective.
(A társadalmi protekcionizmustól a nemzeti szocializmusig: a német kiskereskedők mozgalma összehasonlító szemszögből.)
JMH, 1976 : 1. 1–18.
- STEGMANN, D.: Hugenberg contra Stresemann. Die Politik der Industrieverbände am Ende de Kaiserreich.
(Hugenberg kontra Stresemann. Az ipari szövetségek politikája a császári birodalom végén.)
VZ, 1976 : 4. 329–379.
Leírja a századvég gazdasági folyamatait: a részvénytársaságok alakulását, a konszernesedést. Az ipari nagyhatalmak kormány-ellenes politikájának elemzése.
- BLACKBOURN, D. G.: Class and politics in Wilhelmine Germany: the Center Party and the Social Democrats in Württemberg.
(Osztályok és politika a vilmosi Németországban: a Centrum Párt és a szociáldemokraták Württembergben.)
CEH, 9. 1976 : 3. 220–249.
Német pártviszonyok 1890 és 1914 között.

KÁŇA, O.: Věda ve službách výbojně politiky německého imperialismu v období Výmarské republiky (dokončení).
[Tudomány a német imperializmus hódító politikája szolgálatában a Weimari Köztársaság idején (befejezés).]
SSb, 74. 1976 : 2. 98–109.

HESS, J. C.: Gab es eine Alternative? Zum Scheitern des Linkliberalismus in der Weimarer Republik.
(Volt-e másik alternatíva? A baloldali liberalizmus megghiúsulása a weimari köztársaságban.)
HZ, 1976 : 223. 3. sz. 638–654.
Az új történeti irodalom c. rovatban. A hatvan-hetvenes években az NSZK-ban e tárgyban megjelent könyvek ismertetése, és ellentmondásainak leírása.

BERGOUNIOUX, A. – POLIVKA, P.: Clausewitz et le militarisme allemand. Pour une nouvelle lecture des stratégies de l'expansion allemande.
(Clausewitz és a német militarizmus. A német expanziós stratégia egy újabb értelmezése.)
RHMC, 23. 1976 : 3. 501–528.
Clausewitz gondolatait a szerzők „A háborúról” c. könyve alapján elemzik.

WEGNER-KORFES, S.: Eine junge Marxistin im Kampf gegen Zarismus und Gross-bourgeoisie.
(Egy fiatal marxista nő harcban a cárizmus és a nagypolgárság ellen.)
JGSLE, 1976 : 20/2. 123–141.
Rosa Luxemburg munkái a cári Oroszország és a kongresszusi Lengyelország ellen.

CASTELLAN, G.: A propos de Rosa Luxemburg.
(Néhány megjegyzés Rosa Luxemburggal kapcsolatban.)
RHMC, 23. 1976 : 3. 573–582.
A szerző Gilbert Badia kimerítő tanulmányát elemzi Rosa Luxemburgról.

GARLEFF, M.: Paul Schiemanns Minderheitentheorie als Beitrag zur Lösung der Nationalitätenfrage. Zum 100 Geburtstag Paul Schiemanns (1876–1944).
(Paul Schiemann kisebbség-elmélete mint adalék a nemzetiségi kérdés megoldásához. Paul Schiemann 100. születésnapjára (1876–1944).)
ZO, 25. 1976 : 4. 632–660.
A balti németiség problémájával foglalkozott.

NAUMANN, H.: Ernst Thählmann im ersten Weltkrieg und in der Novemberrevolution. Eine biographische Skizze über seine Tätigkeit vom Sommer 1914 bis zur Wahl zum Vorsitzenden der Ortsgruppe Hamburg der USPD (Mai 1919).
(Ernst Thählmann az első világháborúban és a novemberi forradalomban. Életrajzi skicc munkásságáról 1914 nyarától a Független Szociáldemokrata Párt hamburgi csoportja elnökének való megválasztásáig. (1919 május).)
ZG, 24. 1976 : 12. 1424–1436.

NIEMANN, H.: Das Heidelberger Programm der SDP von 1925.

(A NSZDP heidelbergi programja 1925-ben.)

ZG, 1976 : 24. 7. sz. 786–794.

CZOLLEK, R.: Zur Geschichte der baltendeutschen Minderheit nach der Restauration des Kapitalismus im Baltikum (1920 bis zur Umsiedlung 1939).

(A balti német kisebbség története a kapitalizmus restaurációja után a Baltikum-ban (1920-tól az áttelepülésig: 1939-ig).)

JGSLE, 1976 : 20/2. 155–183.

A német behatolás előzményei, Németország erőszakos diplomáciája a balti államokkal.

CHILDERS, T.: The social bases of the national socialist vote.

(A nemzetiszocialistákra adott szavazatok társadalmi háttere.)

JCH, 11. 1976 : 4. 17–42.

Németország különböző tájairól, különböző társadalmi rétegekből vett minták kvantitatív elemzésével óhajtja a cikk vizsgálni 1924 és 1933 között a náci választók összetételét. Nem szűkíthető le csak a középosztályra, és nem is statikus rétegről van szó.

WINKLER, H. A.: German society, Hitler and the illusion of restoration 1930–33.

(A német társadalom, Hitler és a restauráció illúziója 1930–33.)

JCH, 11. 1976 : 4. 1–16.

Nem annyira a zsidógyűlölet, hanem a marxisták és a névtelen nagytőke gyűlölete volt az alap a német társadalomban a nemzetiszocializmus győzelméhez.

A Weimari Köztársaságból való kiábrándulás is nagy szerepet játszott.

SCHINDLER, B.: Ernst Thälmann und der Kampf gegen die imperialistische Kriegsgefahr 1932.

(Ernst Thälmann és az imperialista háborús veszély elleni harc 1932-ben.)

ZG, 1976 : 24. 11. sz. 1278–1289.

1932 tavaszán Thälmann kidolgozta az NKP számára az imperialista háború elleni harc koncepcióját, amely iránytűt jelentett egészen letartóztatásáig. Egy időre sikerült neki egységszöveg-politikát teremteni.

RABINBACH, A. G.: The aesthetics of production in the Third Reich.

(A termelés esztétikája a Harmadik Birodalomban.)

JCH, 11. 1976 : 4. 43–74.

Nemcsak a tömeggyűlések és az építészet terén fonódott össze a politika az esztétikával, hanem a német ipari üzemek külső és belső szépítése terén is. Cél a munkakedv fokozása a környezet átalakítás útján, 1934 és 1939 között.

GOLDHAGEN, E.:

Weltanschauung und Endlösung. Zum Antisemitismus der nationalsozialistischen Führungsschicht.

(Világnézet és a zsidó kérdés végső megoldása. A nemzetiszocialista vezető réteg antiszemitizmusa.)

VZ, 24. 1976 : 4. 379–405.

Végigkíséri az antiszemitizmus szélsőséges kifejlődését, Hitler Mein Kampf c. könyvének megjelenésétől egész a koncentrációs táborok létrehozásáig.

HASS, G.: Arnold Rechbergs Vorschläge von 1938 für einen Expansionskrieg grossen Massstabes.

(Arnold Rechberg javaslatai 1938-ban egy nagyterjedésű expanziós háborúra.)

JG, 1976 : 14. 397–443.

A fináncapitalista Arnold Rechberg életét és 6 dokumentumát tartalmazza a cikk a „Dokumentáció” rovatban. Mind a 6 dokumentum Hitlernek van címezve és a háború gazdasági előkészítését tartalmazza.

WIPPERMANN, W.: The postwar German left and fascism.

(A háború utáni német baloldal és a fasizmus.)

JCH, 11. 1976 : 4. 185–219.

„Az országot meg lehet osztani, de a történelmi felelősséget nem.” A fasizmus tanulmányozása mindkét Németországban antifasiszta stratégiák kidolgozásához kell vezessen. Mennyire marxista vagy épül marxista hagyományokra a német baloldal mai álláspontja?

NDK

PAPKE, E.: Stadtgeschichtsforschung in der DDR.

(Várostörténeti kutatás az NDK-ban.)

ZG, 1976 : 24. 12. sz. 1437–1439.

Az NDK Történelmi Társulata várostörténeti szakbizottságának ülése Berlinben, 1976. április 13-án.

HEINZ, H.: Das Lehrbuch der Politischen Grundschulen der SED von 1951. Die erste geschlossene marxistisch-leninistische Darstellung der Geschichte Deutschlands und der deutschen Arbeiterbewegung in der DDR.

(A NSZEP politikai alapiskoláinak tankönyve 1951-ből. Németország történetének és a német munkásmozgalom történetének első zárt marxista–leninista ábrázolása az NDK-ban.)

ZG, 24. 1976 : 12. 1365–1393.

NSZK

MIETKOWSKY-KAISER, I.: Imperialistische „Kommunismusforschung” und Ostpolitik der BDR 1949–1969.

(Imperialista „kommunizmuskutatás és az NSZK keleti politikája 1949–1969.)

ZG, 24. 1976 : 11. 1229–1243.

A cikk a „kommunizmuskutatás” fejlődését elemzi és befolyását a külpolitikára az NSZK megalakulása utáni első két évtizedben.

PETZINA, D.: Neuordnung und Rekonstruktion der westdeutschen Wirtschaft 1945–1952.

(A nyugatnémet gazdaság új rendje és rekonstrukciója, 1945–1952.)

VZ, 24. 1976 : 3. 324–327.

A jelzett korszak nagy gazdaságtörténeti munkája készül szerzői kollektíva részvételével. Tájékoztató a munka állásáról és a résztvevő szerzőkről.

ELM, L.: Zu Traditionen und Tendenzen des Konservatismus in der BDR.

(A konzervativizmus tradíciói és tendenciái az NSZK-ban.)

ZG, 1976 : 8. 861–878.

A konzervativizmus feléléde az NSZK-ban 1945 után, mind a CDU politikájában, mind pedig a történetírásban, amelynek apologetikus jellege lett.

OLASZORSZÁG

WALEY, D.: Le origini della condotta nel duecento e le compagnie di ventura.

(A Duecento zsoldos-szerződéseinek kezdetei és a zsoldos seregek.)

RSI, 1976 : 3. 531–538.

A katonatoborzói vállalkozás kialakulása, az első zsoldosok Észak-Itáliában.

ROTONDO, A.: Esuli italiani in Valtellina nel Cinquecento.

(Olasz száműzöttek Valtellinában a Cinquecento idején.)

RSI, 1976 : 4. (dec.) t. LXXXVIII. 756–791.

XVI. századi olasz reformáció – egy vidék társadalmi és vallási fizionómiáját megváltoztató lassú folyamat vizsgálata.

FUBINI, R.: Umanesimo curiale del Quattrocento: nuovi studi su Giovann'Antonio Campano.

(Humanizmus a (pápai) Kúriában: új tanulmányok G. A. Campanoról.)

RSI, 1976 : 4. (dec.) t. LXXXVIII. 745–755.

Újabb, eddig feldolgozatlan források alapján.

SALIMBENI, F.: La stregoneria nel tardo Rinascimento.

(A boszorkányüldözés a késői Renaissance idején.)

NRS, 1976 : 3–4. máj.–aug. t. LX. 269–334.

Átfogó szintézis a vonatkozó historiográfia eredményeinek felmérésével.

SPINI, G.: Noterelle libertine.

(Libertinus jegyzetek.)

RSI, 1976 : 4. t. LXXXVIII. 792–802.

Egy XVI. századi friuli molnár kozmikus világképe vallatási jegyzőkönyve alapján – az eretnek doktrínák eljutása különböző társadalmi rétegekbe.

- MANCA, C.: Un modello di sviluppo economico delle città marittime italiane dal XIV al XVI secolo.
(A tengerparti olasz városok gazdasági fejlődésének egy modellje a XIV–XVI. század között.)
NRS, 1976 : 3–4. t. LX. 249–268.
Velence, Genova és Pisa tengeri kereskedelmen alapuló gazdasági életének periodizációja és sajátosságai – a tengeri merkantil kapitalizmus helye a korakapitalista európai fejlődésben.
- ZANGHERI, R.: Movimento contadino e storia d'Italia. Riflessioni sulla storiografia del dopoguerra.
(Parasztmozgalmak és Olaszország története. Megjegyzések a háború utáni korszak történetírásához.)
SSSt, 17. 1976 : 4. 5–33.
Új szempontok alapján való tanulmányozásánál a részproblémák helyett a vizsgálandó kérdés: mi volt a parasztmozgalmak szerepe és helye az osztályviszonyok alakulásában.
- VASOLI, C.: Niccolò Machiavelli, uno e due.
(N. Machiavelli, egy és kettő.)
NRS, 1976/3–4. t. LX, 384–400.
D. Maffei új források alapján felállított hipotézisének cáfolata Machiavelli korai, bankban eltöltött éveiről, kultúrájának inneni gyökereiről – a másik, hasonló nevű kortárs személyének rekonstruálása.
- VIGO, G.: Manovre monetarie e crisi economica nello stato di Milano (1619–1622).
(Pénzügyi műveletek és gazdasági krízis a milanoi államban. 1619–1622.)
SSSt, t. 17. 1976 : 4. 101–126.
Az 1613–1619 közötti gazdasági bomlás után az 1619–22-es európai válság kihatásai Lombardiára – a ciklikus depresszió strukturális krízissé válása – Milano pénzpolitikája és ellensúlyozó intézkedései.
- VENTURI, F.: Quattro anni di carestia in Toscana (1764–1767).
(Négy éves éhség Toscanában. 1764–1767.)
RSI, 1976 : 4. (dec.) t. LXXXVIII. 649–707.
A liberista irányzat érvényrejutása Toscana közellátási törvénykezésében.
- PONI, C.: All'origine del sistema di fabbrica: tecnologia e organizzazione produttiva dei mulini da seta nell'Italia settentrionale. (sec. XVII–XVIII.)
(A gyártási rendszerek kezdeteihez: technológia és a termelékenység megszervezése Észak-Itália selyemszövő üzemeiben. (XVII–XVIII. sz.))
RSI, 1976 : 3. 444–497.
A kapitalista átalakulás jelentősége, dimenziói, struktúrája a városokban és a vidéken – a selyemszövőés szerepe a gazdaságban.

- MASELLA, L.: Rapporti di produzione e contratti agrari negli scrittori napoletani fra Sette e Ottocento.
(Termelési viszonyok, agrárszerződések XVIII – XIX. századi nápolyi írók [munkásságában].)
NRS, 40. 1976 : 5–6. 535–550.
Dél-Itália elmaradt gazdasági-társadalmi struktúrája megreformálására irányuló igény a nápolyi publicisztikában – újtási tervek a fennálló rend megtartása mellett.
- CIVILE, G.: Borghesi, mercato e campagne del mezzogiorno.
(Polgárok, piac és vidék Délen.)
SSt, t. 17. 1976 : 4. 237–252.
A polgári forradalom hatása Dél-Itáliában.
- HUNECKE, V.: Comune e classe operaia a Milano 1859–1898.
(A város és a munkásosztály Milanóban.)
SSt, 1976 : 3. 17. köt. 63–96.
A városi közigazgatás próbálkozásai az egészségügyi, oktatásügyi, árproblémák leküzdésére, a demokratikus-radikális ellenzék reformtörekvései.
- ANSELMi, S.: Le relazioni economiche tra Ragusa e lo Stato Pontificio: uno schema di lungo periodo.
(Gazdasági kapcsolatok Ragusa és a pápai állam között – hosszú távú áttekintés.)
NRS, 40. 1976 : 5–6. 521–534.
XII–XIX. sz.
- CAMAIANI, P. G.: Castighi di Dio e trionfo della Chiesa: mentalità e polemiche dei cattolici temporalisti nell'età di Pio IX.
(Isten büntetése és az egyház diadala: a pápa világi hatalmát visszaállítani kívánó katolikusok mentalitása és vitái IX. Pius korában.)
RSI, 1976 : 4. (dec.) t. LXXXVIII. 708–744.
A XIX. sz. vallási pszichológiája – a millenarizmus katolikus és protestáns bázisai.
- CANTARELLA, E.: Capitale estero e capitale nazionale: alle origini della Bastogi.
(Külföldi tőke és hazai tőke: a Bastogi (féle terv) kezdetei.)
SSt, 1976 : 3. 17. köt. 97–138.
Tervek a vasúthálózat kiépítésére Dél-Itáliában, magán- és állami kezdeményezések, Pietro Bastogi vasút-politikája.
- SETTEMBRINI, D.: Mussolini and the legacy of revolutionary socialism.
(Mussolini és a forradalmi szocialista örökség.)
JCH, 11. 1976 : 4. 239–268.
„A fasizmusnak mély gyökerei vannak a forradalmi szocializmus talajában – ez az első analógia a leninizmussal. A második ... a totalitáriánizmus felé való fejlődése, amelyben a leninizmus a logikus és tökéletes modell, míg az olasz fasizmus az egyik legenyhébb és legtökéletlenebb változat.”

- MELOGRANI, P.: The cult of the Duce in Mussolini's Italy.
(A duce kultusza Mussolini Olaszországában.)
JCH, 11. 1976 : 4. 221–237.
A széles körű mítoszteremtés és kultusz ellenére a valóság, a tényleges hatalom kérdésében nem volt egyértelmű Mussolini szerepe. A mítosz egy része is még szocialista vezetői korszakából származik, és nem azonosítható a Mussolini-imádat a fasizmussal.
- PADULO, Gerardo: Sui rapporti tra gli industriali ed il governo Nitti.
(A nagyiparosok és a Nitti kormány kapcsolatai.)
NRS, 40. 1976 : 5–6. 591–618.
1919. jún. 23. – 1920. jún. 9. – Iratpublikációval.
- BATES, T. R.: Antonio Gramsci and the bolshevization of the PCI.
(Antonio Gramsci és az Olasz Kommunista Párt bolsevizálása.)
JCH, 11. 1976 : 2–3. 115–131.
Az 1920-as évek első felében, mikor Sztálin hatalomra emelkedett, került Gramsci is az olasz párt élére. Ekkor bolsevizálódott az Olasz KP, azaz egységes alapokra került, politikájában és személyi összetételében a sztálini többség akaratára lett rendelve.
- GENTILE, E.: La politica di Marinetti.
(Marinetti politikája.)
SCo, 1976 : 3. t. VII. 415–438.
Az első világháború vége és a fasizmus uralomrajutása közötti korszak politikai-társadalmi jelenségei – Marinetti futurista politikájának fő vonásai – D'Annunzio „fiuminizmusa”.
- CASTRONOVO, V.: La politica economica del fascismo e il Mezzogiorno.
(A fasizmus gazdaságpolitikája és a Dél.)
SSt, 1976 : 3. 17. kötet. 25–39.
Az iparosodó Észak-Itália és a déli agrárvidék közti ellentét élesedése a fasizmus uralomrajutása idején, a centralista gazdaságpolitika kihatásai az agrárnépességre nehezedő terhek enyhítése vonalán.
- CONTI, F. G.: Il problema politico dei prigionieri di guerra italiani ne rapporti con gli alleati (1943–1945).
(Az olasz hadifoglyok problémája a szövetségesek viszonylatában. 1943–1945.)
SCo, 7. kötet. 1976 : 4. 865–920.
Az angol-amerikai fogságba került olasz katonák helyzete Badoglio fegyverletétele után.
- PALLANTE, P.: Il Partito comunista italiano e la questione di Trieste nella Resistenza.
(Az olasz kommunista párt és a trieszti kérdés az ellenállási mozgalomban.)
SCo, 1976 : 3. t. VII. 481–506.
Ellentétek az olasz és jugoszláv kommunisták között – Venezia Giulia problémája – nacionalista követelések Triesztért.

TOBAGI, W.: Il sindacato italiano fra storia e politica: dopoguerra e ricostruzione (1945–1950).

(Az olasz szakszervezet a történelem és politika között: a háború utáni korszak és az újjáépítés (1945–1950).)

NRS, 1976 : 3–4. t. LX, 408–462.

Az olaszországi szaksz. mozgalom történeti alapjai, szervezete, új problémái, megváltozott ideológiai koncepciói.

ROMÁNIA

PREDA, C.: Factorul autohton si romanizarea în formarea poporului român.

(Az autohton és a romanizálási hatás a román nép kialakulásában.)

ES, 1976 : 17. 35–42.

Három problémára tér ki a tanulmány: a dák folytonosság, a római kolonizáció hatása, és a kontinuitás kérdése.

NEAGOE, M.: 1241: marea invazie tătară. Voievodatele române își afirmă independența.

(Az 1241-es tatárjárás. A román fejedelemségek kinyilvánítják függetlenségüket.)

MI, 10. 1976 : 12. 36–42.

Ismét magyar forrásra hivatkozik a román történész, mégpedig a johanita lovagrendnek adományozott 1247-es kiváltságlevelére, amikor dokumentumokkal igyekszik alátámasztani azt az állítást, hogy Olténia és Munténia ebben az időben önálló, központosított állam volt.

STEFANESCU, S.: Vlad Tepes — un conducator de stat celebru.

(Vlad Tepes — egy neves államfő.)

RI, 1976 : 11. 1647–1657.

GUBOGLU, M.: Vlad Tepes si Mehmed al II-lea în lumina cronicilor turco-bizantine.

(Vlad Tepes és II. Mohamed a török-bizánci krónikák tükrében.)

RA, 1976 : 4. 381–390.

ZANE, G.: Structure économique des principautés roumaines (1775–1831).

(A román fejedelemségek gazdasági rendszere (1775–1831).)

AHRF, 48. 1976 : 3. 323–355.

A szerző elemzi a román fejedelemségek gazdaságának külső meghatározó tényezőit, elsősorban a török birod. gazd. hatását. Majd a mezőgazdaság, ipar, kereskedelem, közlekedés, pénzforgalom, a felhalmozott tőke és a gazdasági eszmék elemzése következik.

GEORGESCO, V.-A.: Structures sociales et institutionnelles des principautés roumaines (fin XVIIIe début XIX. siècle).

(A román hercegségek társadalmi és intézményes struktúrája a XVIII. sz. végén, XIX. sz. elején.)

AHRF, 48. 1976 : 3. 356–386.

Az intézményes rendszer az adott időszakban nem mutatta a Forradalom nyomát. A Forradalom hatása a mentalitásban, a politikai eszmékben, a kulturális kapcsolatokban mutatkozott meg. Az intézményes struktúra csak 1830 után kezd igen gyorsan fejlődni.

DUTU, A.: Lumina tiparului românesc.
(A román nyomtatás fénykora.)
MI, 10. 1976 : 8. 28–31.

ZUB, A.: Din activitatea politica a lui M. Kogălniceanu la 1848.
(Mihai Kogălniceanu politikai tevékenysége 1848-ban.)
RI, 1976 : 7. 999–1012.
Jelentős adatokat kapunk a moldvai forradalom eseményeiből, amelyben a korábbi ismereteinkkel ellentétben a szerző bizonyítékai szerint a kezdetektől résztvevő Kogălniceanu.

STOICESCU, N.: Istoricul Ion I. Nistor. 1876–1962.
(Ion I. Nistor történész.)
RI, 1976 : 12. 1967–1979.
Románia középkorása volt I. Nistor.

PALTANEA, P.: Constache Negri. Alte contributii biografice. 100 de ani de la moarte.
(Costache Negri. Életrajzi adatok. 100 év telt el halála óta.)
RI, 1976 : 9. 1325–1345.
C. Negri Románia XIX. századi bel- és külpolitikai eseményeinek cselekvő részese volt.

GUEZE, R.: La partecipazione della Romania al primo conflitto mondiale. (Parte prima.)
(Románia részvétele az első világháborúban. 1. r.)
SCo, 1976 : 3. t. VII. 439–460.
Az 1916-os román belépés katonai vonatkozásai.

CĂZĂNISTEANU, C.: Insuspectia, forma specifică de luptă s poporului roman pentru realizarea eliberării sociale și naționale în epocile moderna și contemporană.
(A felkelés, mint a román nép társadalmi és nemzeti szabadságát megvalósító harc speciális formája a modern és a legújabbkorban.)
RA, 1976 : 3. 245–256.
Az 1921-es Tudor Vladimirescu-féle felkeléstől az 1944-es fegyveres antifasiszta felkelés közötti legfontosabb történelmi fordulókat elemzi a tanulmány.

Bibliografia operei profesorului Aurelian Săcerdoteanu (1922–1974).
(Săcerdoteanu professzor műveinek bibliográfiája.)
RA, 1976 : 4. 450–458.

NEDELUCU, F.: Contradicții si reorientări în evoluția Partidului Național-Liberal. 1930–1931.

(Ellentmondások és újraközeledések a Nemzeti Liberális Párt történetében. 1930–31. között.)

RI, 1976 : 12. 1859–1873.

Lényegében Románia egész belpolitikai életéről, és pártviszonyairól tájékoztat a szerző.

SPANYOLORSZÁG

KERN, R. W.: Anarchist principles and Spanish reality: Emma Goldman as a participant in the Civil War 1936–39.

(Anarchista elvek és spanyol valóság: Emma Goldman mint a polgárháború résztvevője 1936–39.)

JCH, 11. 1976 : 2–3. 237–259.

Az idős amerikai emigráns anarchista bekapcsolódik a spanyol polgárháborúba, de a tömegmozgalmak korszakában elszigetelt volt, egyedül maradt és visszatért Kanadába, mire a polgárháború befejeződött.

SVÁJC

MATMÜLLER, M.: Das Einsetzen der Bevölkerungswelle in der Schweiz. Versuch eines Überblicks über den Stand der Forschung.

(A népesedési hullám beállta Svájcban. Kísérleti áttekintés a kutatás állásáról.)

VSW, 63. 1976 : 3. 390–405.

Tájékoztató a svájci történeti demográfia jelenlegi állásáról.

CASPARD, P.: La a fabrique au village.

(A falusi gyár.)

MS, 97. 1976 : 4. 15–38.

1750 és 1850 között az indiai szövetek készítése nagy számú proletariátus születését vonta maga után Neuchatel és Svájc területén ezek a munkások elsősorban a paternalista ideológiák iránt fogékonyak. Ez annak következménye, hogy bizonyos falusi struktúrákat őriztek meg, másrészt pedig ez adódik a gyártulajdonosok politikájából.

SZOVJETUNIÓN

GRABMÜLLER, H. J.: Die russischen Chroniken des 11.–18. Jahrhunderts im Spiegel der Sowjetforschung (1917–1975). I. Allgemeine Probleme – Hilfsmittel-Methoden.

(A 11–18. századi orosz krónikák a szovjet kutatás tükrében (1918–1975). I.

Általános problémák – segédeszközök – módszerek.

JGO, 24. 1976 : 3. 394–416.

A kutatási tájékoztató rovatban. Tájékoztató a forráskiadványokról, bibliográfiákról. Így tárgyalja a terminológiákat, a segédeszközöket, átfogó ábrázolásokat, kiadásokat, metodológiai problémákat. Mindezek a tájékoztatók eléggé egyoldalú, meglehetősen szovjetellenes kommentárok.

SZAHAROV, A. M.: Izucszenije szocial'no — ékonomiecseszkoj osznovü ob'edinenija ruszszkih zemel' v szovetszkij isztorieseszkoj literature.

(Az oroszországi földek egyesítésének gazdasági és társadalmi alapjai a szovjet történettudományi tanulmányokban.)

ISzSzSzR, 1976 : 6. 72–92.

A tanulmány igen gazdag bibliográfiai mutatókkal ismerteti, hogy hol tart a feudális központosítás marxista feldolgozása és jelzi e munkálatok aktualitását napjainkban is.

KÄMPFER, F.: Über die theologische und architektonische Konzeption der Vasilij-Blažennij-Kathedrale in Moskau.

(A moszkvai Vaszilij Blazsennij székesegyház teológiai és építészeti koncepciója.)

JGO, 24. 1976 : 4. 481–498.

A legújabb kutatások a moszkvai Blazsennij székesegyház stílusát „orosz-nemzeti”-nek ítéli, amelyen — ha áttételesen is — érződik az európai reneszánsz is. Rettenetes Iván teológiai-szimbolikus spekulációval tervezette meg a székesegyházat.

TIBERG, E.: Kritische Bemerkungen zu einigen Quellen über den Anfang des Livländischen Krieges 1558.

(Kritikai megjegyzések a Litvánia elleni háború kezdetéhez, 1558.)

ZO, 25. 1976 : 3. 362–475.

Néhány szovjet és nyugati kiadvánnyal vitázik a szerző, új forrásokat ismertetve a háború kitörése történetéhez.

TIBERG, E.: Die Politik Moskaus gegenüber Alt-Livland 1550–1558.

(Moszkva politikája a régi Litvánia ellen, 1550–1558.)

ZO, 25. 1976 : 4. 577–617.

Az 1558–1583-as háború előzményei.

PETERSON, C.: Der Morskoj Ustav Peters des Grossen. Ein Beitrag zu seiner Entstehungsgeschichte.

(Nagy Péter tengeri törvénye. Adalék létrejöttének történetéhez.)

JGO, 24. 1976 : 3. 345–356.

GRAU, C.: Der petrinische Kulturpolitiker Jakob Bruce (1670–1735). Ein Beitrag zur Geschichte der deutsch-russischen Wissenschaftsbeziehungen.

(Jakob Bruce Nagy Péter korszakának kulturpolitikusa. (1670–1735). Adalék a német–orosz tudományos kapcsolatok történetéhez.)

JGSLE, 1976 : 20/2. 25–41.

A neves katonatiszt, természettudós és kartográfus munkássága.

KRASZNOBAEV, B. I.: Osznovnue csertü novoj ruszszkoj kul'turü.

(Az új orosz kultúra alapvető vonásai.)

VI, 1976 : 9. 93–111.

A 17–18. század fordulóján az orosz nemzettéválás folyamatába illeszkedett a nagy átalakulásokkal szinkronban fejlődő újtípusú kultúra. A vallásos középkori zárttság után ekkor kezd rohamosan fejlődni Oroszországban az újkor: a polgárosodás, a városi élet, a vállalkozó szellem, az egyéniség, a világi kultúra.

KRASZNOBAEV, B. I.: Ruszszkaja kul'tura 18. v. Predmet i zadaci izucsenija.

(A 18. századi orosz kultúra. A kutatás tárgya és feladatai.)

ISzSzSzR, 1976 : 6. 29–45.

A szerző tisztázza, hogy mi tartozik az orosz kultúra fogalmkörébe a 17. század végétől a 19. század elejéig terjedő időszakban, amikor a középkori vallásosságot már áttörte a szabadkőműveség, a természet világát kísérleti, tapasztalati úton akarja megismerni a tudomány. A társadalmi problémákra a providencializmus helyett a tiszta ész és a pragmatizmus ad választ.

DONNERT, E.: Soziale Bewegungen und gesellschaftspolitisches Denken in Russland in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts.

(Társadalmi mozgalmak és társadalompolitikai gondolkodás Oroszországban a 18. század második felében.)

ZG, 24. 1976 : 8. 879–888.

A parasztlázadások és a felvilágosult gondolkodók a társadalmi osztályok mobilitását mutatta a kialakuló kapitalizmus időszakában.

LINCOLN, B. W.: A Re-examination of Some Historical Stereotypes: An analysis of the Career Patterns and Backgrounds of the Decembrists.

(Néhány történelmi sztereotípiára újra-vizsgálása: a dekabristák származásának és életpályájának analízise.)

JGO, 24. 1976 : 3. 357–368.

MALLOY, J. A. Jr.: A Police Assessment of Local Self-Government in Russia: The Third Section Reports on the Early Zemstvo.

(Egy politikai összegezés a helyi önkormányzatról Oroszországban: A Harmadik Szekció jelentése a korai zemstvoról.)

JGO, 24. 1976 : 4. 492–511.

A politikai rendőrség megfigyelőket küldött a zemstvo-gyűlésekre, és az ott lefolyt tárgyalásokról jelentéseket adott. Az 1860-as évek elejéről van szó, a legelső ülésekről, mert a zemstvokat 1865-ben hívták életre.

SZIROTKIN, V. G.: Ruszszkaja preszsa pervoj csetvertyi XIX. v. na inoszttrannüh jazükah kak isztorieszszkij isztocsnik.

(A 19. század eleji idegennyelvű orosz sajtó, mint történelmi forrásmű.)

ISzSzSzR, 1976 : 4. 77–97.

A szerző 16, főleg francia és német nyelvű újságot elemez, amelyek I. Sándor cár uralkodása alatt érdekes szerepet játszottak az orosz társadalmi életben.

Ezen túlmenően, a külföldi olvasó számára szinte az egyetlen hiteles információt ezek a lapok nyújtottak Oroszországról, minthogy az orosz nyelvű sajtót nem terjesztették Nyugat-Európában.

GALAI, S.: The Role of the Union of Unions in the Revolution of 1905.

(A szövetségek szövetségének szerepe az 1905. évi forradalomban.)

JGO, 24. 1976 : 4. 512–525.

A különböző értelmiségi szövetségek szerepe és vezető ideológiai támasza az 1905. évi oroszországi forradalomban.

HAGEN, M.: Der russische „Bonapartismus“ nach 1906. Genese und Problematik eines Leitbegriffs in der sowjetischen Geschichtswissenschaft.

(Az orosz „bonapartizmus“ 1906 után. Egy vezérfogalom genezise és problematikája a szovjet történettudományban.)

JGO, 24. 1976 : 3. 369–393.

Az 1906–1917 közötti korszakra vonatkozó szovjet történetírás egyoldalú, antimarxista kritikája.

HOHUNOVA, O. I.: Iz istorii bor'by partii szo szmenovehovsztvom.

(A párt harca az irányváltókkal.)

VMU, 1976 : 4. 3–21.

A NEP-korszakban kialakult irányzat, a „szmenovehovsztvo” azaz „irányváltás” történetét, a párt politikájával való szembeállást, ennek polgári értelmezését, majd képviselőinek és az egész szemlélet likvidálásának történetét kapjuk a tanulmányban.

LEWIN, M.: Le basi sociali dello stalinismo.

(A sztalinizmus társadalmi alapjai.)

SSt, t. 17. 1976 : 4. 35–64.

A kezdeti korszak fluktuációi és feszültségei – a harmincas évek stabilizációjának több lehetséges útja – a társadalmi izoláció és a tömegbázisok hiánya miatt választott „sviluppo con oppressione” – az állam és a kistermelők közötti harc állandósítása.

TÖRÖKORSZÁG

KALESI, H.: Dr. Ibrahim Temo – der Gründer des jungtürkischen Komitees Einheit und Fortschritt.

(Dr. Ibrahim Temo – az ifjútörök bizottság, egység és haladás alapítója.)

Sü, 1976. XXXV. 110–149.

Adalék az ifjútörök mozgalomban résztvevő albánok szerepének megvilágításához.

AMERIKA

BAĎURA, B.: Z historie francouzské imigrace na Kubě začátkem 19. století.

(A 19. század eleji francia bevándorlás Kuba földjére.)

SH, 1976 : 23. 169–199.

CORKILL, D. R.: The Chilean Socialist Party and the popular front 1933–41.

(A Chilei Szocialista Párt és a népfront 1933–1941.)

JCH, 11. 1976 : 2–3. 261–273.

A párt, főleg vezetőinek köszönhetően nem ért el sikereket a koalíció tagjaként, nem sikerült javítani az ország helyzetén, sem megváltoztatni a kormány álláspontját, a tengelyhatalmakhoz való kötődését.

USA

KENNETT, L.: Le bilan d'un rencontre: l'armée française en Amérique.

(Egy találkozás mérlege: a francia hadsereg Amerikában.)

AHRF, 48. 1976 : 4. 529–542.

Rochambeau vezetésével kb. 8000 főnyi hadsereget bocsátott XVI. Lajos az amerikaiak rendelkezésére. A dezertálások száma igen kevés, és ami volt, az is közvetlen a Franciaországba való hazaindulás előtt következett be. Semmi sem bizonyítja azt a tézist, hogy az Amerikából hazatért katonák politikailag aktívabbak lettek volna, mint a többiek.

KARSKY, B.: Protestation et révolte agraire dans la révolution américaine.

(Tiltakozás és agrár felkelés az amerikai forradalomban.)

AHRF, 48. 1976 : 4. 513–528.

A függetlenségi háború után kirobbant mozgalmak célja a régi, idillikus múlt újjáteremtése, vagy méginkább egy, még meg nem valósult demokratikus társadalom megteremtése a XVIII. sz. végén.

GODECHOT, J.: Robespierre et l'Amérique.

(Robespierre és Amerika.)

AHRF, 48. 1976 : 4. 637–65.

Robespierre, több kortársával ellentétben, igen rosszul ismerte Amerikát.

A cikk három állásfoglalását tanulmányozza. 1. A villámháritó-üggyel kapcsolatban, 2. felszólalását a törvényhozó és alkotmányozó Gyűlésben. 3. A konventben az Amerikával kapcsolatos külpolitikáról elmondott beszédét.

MASPERO-CLERC, H.: Une „gazette anglo-française” pendant la guerre d'Amérique: Le Courier de l'Europe (1776–1788).

(Egy angol–francia újság az Amerikai Függetlenségi Háború alatt: a Courier de l'Europe (1776–1788).)

AHRF, 48. 1976 : 4. 576–594.

Az újságot hét éves fennállása alatt kettős szerepet töltött be. Egyrészt aktuális

információt adott egy távoli, eléggé ismeretlen földrésről, másrészt politikai funkciót töltött be, kedvező légkört teremtett az amerikai felkelők javára és gyengítette Anglia presztízsét.

OBERMANN, K.: Zum Anteil deutsche Einwanderer an der amerikanischen Revolution von 1776.

(Német bevándorlók szerepe az amerikai forradalomban 1776-tól.)

ZG, 24. 1976 : 7. 761–775.

1682–1684 között 50 hajóval érkeztek kivándorlók Angliából, Hollandiából és német területekről. Ez a szám fokozódott: így pl. 1709–1710 között több mint 13.000 ember érkezett német területekről, főleg Pennsylvániába, ahol meg is alapítottak egy német államot. E bevándorlók légiót szerveztek és kezdettől fogva részt vettek az amerikai szabadságharcban.

GALOTTA, V.: Lotte sindacali e istituti di 'industrial relations' nell'immediato dopoguerra in America.

(Szakszervezeti harcok és az „ipari kapcsolatok” intézetei Amerikában, közvetlenül a háború után.)

NRS, 40. 1976 : 5–6. 616–627.

A munka és az igazgatás érdekeinek integrációjára irányuló törekvések, az amerikai szakszervezetek problematikája.

KINA

ZOLI, S.: Il mito settecentesco della Cina in Europa e la moderna storiografia.

(Kína 18. századi mítosza Európában és a modern historiográfia.)

NRS, 1976 : 3–4. máj. – aug. t. LX. 335–366.

Jezsuiták és XVIII. századi utazók információi alapján kialakított Kína-koncepció az illuminista gondolkozásban – az agnoszticizmus és konfucianizmus átültetése Európába.

BRUNORI, M.: Sun Yat-Sen e lo sciopero di Hong Kong del 1922.

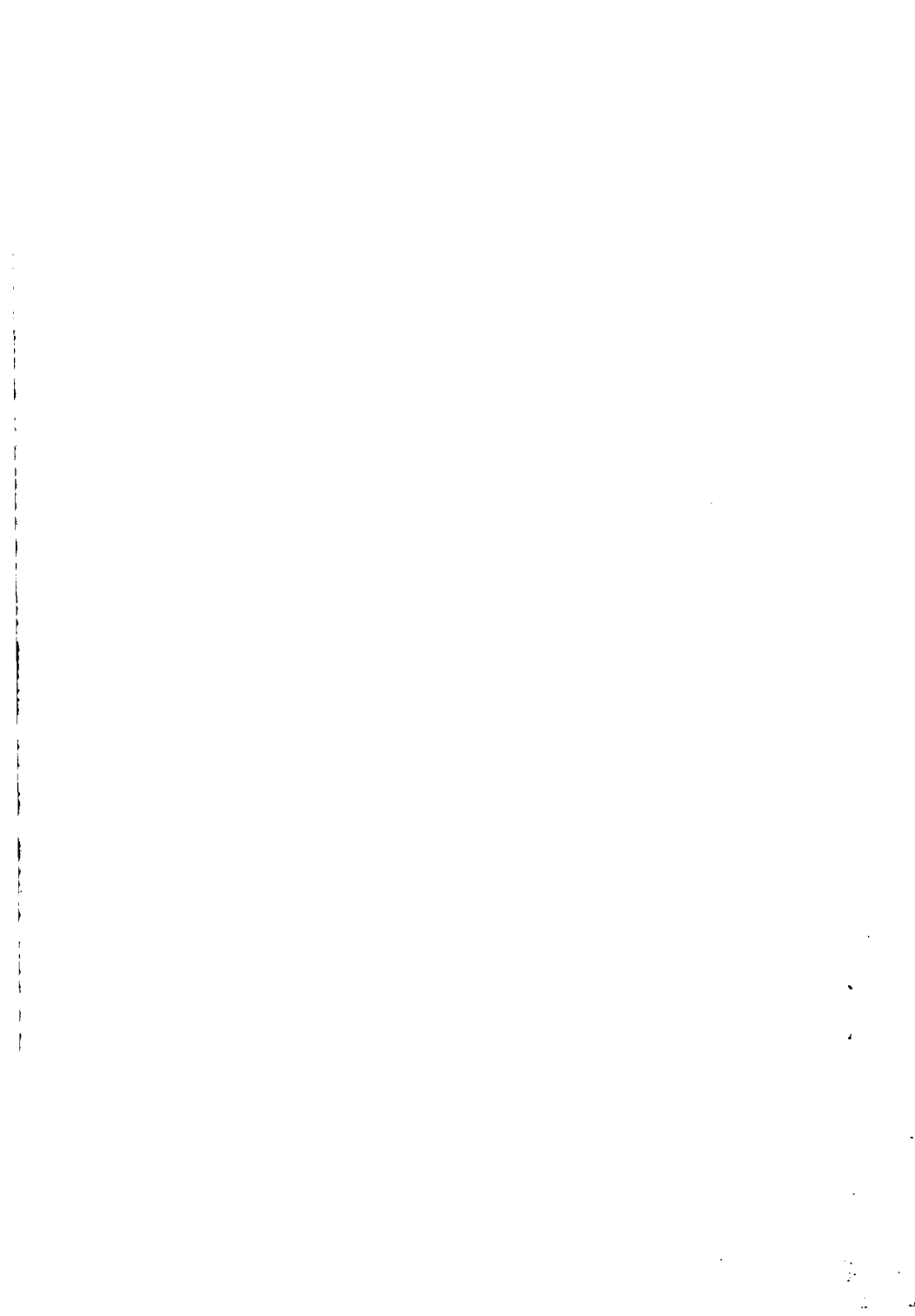
(Sun Yat-San és az 1922-es hongkongi sztrájk.)

SSt, t. 17. 1976 : 4. 153–184.

A sztrájk gazdasági, szakszervezeti célkitűzésein túlmenő politikai vonatkozások, a Kína egyesítéséért indított északi hadjárat támogatása.

57779

57779

VILÁGTÖRTÉNET

Föld Polyobisa

79/3

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
 Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,
 szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOM

Az Olvasóhoz	3
<i>Tanulmányok és összefoglaló ismertetések:</i>	
Klaniczay Gábor: Népi vallás, népi kultúra a középkorban (Historiográfiai áttekintés)	4
Carlo Ginzburg: A sajt és a kukacok, — egy 16. századi molnár teremtés-elmélete	13
Pierre Saintyves: Általános kutatási terv a népi kultúra felméréséhez	32
Jean-Claude Schmitt: „Népi vallás” és folklorisztikus kultúra	36
Ormos Mária: Viták a történettudomány „nagy” kérdéseiről	52
Andreas Hillgruber: A nemzetközi kapcsolatok történetének mód- szertana és elmélete	56
Karl Georg Faber összefoglaló ismertetése a társadalomtörténetírás „módszertani csatájáról”	72
<i>Történetírói arckép</i>	
Sós István: Joachim Lelewel (1786–1861) (életrajz, bibliográfia, szemelvények	89
<i>Emlékirat</i>	
Albert Speer: Erinnerungen (részlet a szövetséges bombatámadások hatásáról)	106
Kuninczi Jenő: Az új szovjet történeti irodalom I. Péter koráról (1970–77)	110
<i>Folyóirat szemle</i>	124

A címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collé-
 giumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.”
 c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

**Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.**

Éves előfizetési díj: 60.— Ft, példányonkénti eladási ár: 18.— Ft.

Index-száma: 25.886

AZ OLVASÓHOZ

Olvasónk, ha a folyóiratot korábban is forgatta, ezévi első számától fogva megállapíthatta, hogy a Világtörténet átalakult, sőt, hogy további átalakulásban van. Megváltoztatta küllemét (borítóját, alakját, papírját, betűtípusát). Módosult gyakorisága: ezentúl évente négyszer szeretné felkeresni azokat, akiket a nagyvilág történelmi problémái és a nemzetközi történetírás új eredményei—gondjai érdekelnek. Valamelyest átalakult egyúttal a lap tartalma is.

Továbbra is azon vagyunk, hogy a világtörténet legfontosabb, aktuális, a viták középpontjában álló témáiról tájékoztassuk az érdeklődőket. Ezért közlünk — mind külföldi, mind hazai szerzőktől — tanulmányokat, összefoglaló ismertetéseket, vitákat olyan témákról, mint pl. a népesedési „robbanás”, a polgári forradalmak elvi kérdései, a nemzetközi munkásmozgalom nálunk kevésbé ismert vonalai, a történelem és a történettudomány alapvető elvi kérdéseiről folyó viták, a kapcsolat kérdése a társadalomtudományok ágai között és így tovább.

Új rovatokat is nyitottunk. Így rendszeresen közöljük egy-egy történetíró „arcképét”, ismertetést adunk új, érdekes eredményeket tartalmazó könyvekről, rövid összefoglalókat azonos témához fűződő alkotásokról, szemelvényeket a közelmúltban napvilágot látott, magyar nyelven kiadatlan emlékiratokból, dokumentumokból. Továbbra is közzétesszük mintegy 60 külföldi történeti folyóirat cikkeinek bibliográfiáját.

Reméljük, hogy a megújult Világtörténet hasznosan elősegíti mind az érdeklődőket, mind a szakemberek tájékozódását. Hogy ezt még jobban tehesse, kérjük Olvasónkat, tájékoztassa ő is a szerkesztőséget igényeiről, érdeklődési köréről, javaslatairól.

Budapest, 1979. augusztus 10.

A Szerkesztőség

NÉPI VALLÁS, NÉPI KULTÚRA A KÖZÉPKORBAN

(Historiográfiai áttekintés)

Tematikus összeállításunk ezúttal három írásból áll: műfaja szerint az egyik kérdőív-vázlat, a másik könyvismertetés, a harmadik előszó. Közös bennük azonban, hogy mindhárom program-adó írás, s mindegyikük egy évtizedek óta formálódó kutatási terület pontosabb körülhatárolására és önálló módszertanának kidolgozására tesz kísérletet. Jean-Claude Schmitt polemikus recenziója a középkori népi vallás kérdéseire hagyományos vallástörténeti módszerekkel közelít; Étienne Delaruelle életművének értékelésével és bírálatával próbálja felhívni a figyelmet egy új, az etnológia és a folklorisztika metodológiáját hasznosító szemléletmód szükségességére. A vitairatban hangzottatott elvárásainak Schmitt maga is igyekezett eleget tenni: a közelmúltban jelent meg „*A szent agár*” című monográfiája, amely egy különös középkori népi kultusz, egy szentként tisztelt kutya sírjánál, a róla elnevezett erdőben létesült kegyhelyen folytatott gyermekgyógyító rítusok történetét elemzi 13. századi felbukkanásuktól kezdve egészen a múlt század végi eltűnésükig.¹ Carlo Ginzburg tanulmánya ahhoz a művéhez készült bevezetésként, amely az utóbbi évek legkiemelkedőbb történetírói alkotásaként vált elismertté ebben a témakörben: „*A sajt és a kukacok*” című, egy 16. század végén élt falusi molnár világképét és teremtésmélettét elemző könyvhöz.²

A felhívásokat, elvárásokat hangoztató, ígéretes kiindulópontokra, elemző technikákra felhívó programok helyett természetesen csak maguk a művek oszlatják el azt a gyanakvást, ami a „történeti antropológia” hangzatos jelszavát nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi történettudományban is övezi. Ilyen művek — a fenti kettőn kívül is — szép számmal léteznek; a világosan lehatárolt problematika számos kutatás, a gyakorlatban bemutatott elemző módszer megvitatását teszi lehetővé. Ezek egy részére szeretné ez a rövid historiográfiai áttekintés felhívni a figyelmet.

A megvitatásra váró írások közé azonban a történészeknek oda kell sorolniuk a vallásszociológia, a folklór-kutatás, az etnológia számos alkotását. A század első felében élt francia néprajztudós, Pierre Saintyves tartalomjegyzék-szerű kérdőív-vázlata ehhez kíván kedvet csinálni: mintegy harminc évvel a történészek e tárgyban indított vitái előtt a folklorisztika már hasonló

rendszerezésben vetette fel a népi vallás és a népi kultúra problematikáját, mint amit Schmitt és Ginzburg számonkérnek napjaink vallás- és kultúrtörténetén.

1. Talán érdemes felidézni, hogy a népi vallás rendszerezett vizsgálata irányába az első lépést a század eleji francia vallásszociológia Durkheim körül kialakult iskolája tette meg. „Szántszándékkal mondunk *vallási tényeket*, nem pedig *vallást* – írja Durkheim 1897-ben –, hiszen a vallás valójában nem egyéb, mint a vallási tények összessége, az egész pedig csak a részek alapján határozható meg. Egyébként több olyan vallási jelenség is létezik, amely egyetlen szorosan vett vallásra sem vezethető vissza. Minden társadalomban akadnak olyan hiedelmek, szórványos, egyéni vagy helyi gyakorlatok, amelyek egyetlen meghatározott rendszerhez sem tartoznak.”³ Émile Durkheim és Marcel Mauss ezt a vallásfelfogást mindenekelőtt a modern etnológiai szemlélet megalapozásában hasznosították, de ez új perspektívába helyezi a kereszténység történeti, szociológiai kutatását is: önállóan, saját társadalmi-kulturális kontextusán belül értelmezhető vallási ténynek tekinti a népi vallásgyakorlat megnyilvánulásait, kereszténység-változatait, nem pedig a „helyes” (értsd: egyházi, kiművelt) kereszténység félreértett, „vulgarizálódott” formája és „túlélő”, „pogány” babonák, hiedelmek zagyva keverékének.

Ugyanebben az időben a francia néprajztudomány is jelentős lépéseket tett a népszokások, a népi kultúra elméleti és történeti értékelésének előmozdítására. Arnold van Gennep hallatlanul gazdag anyagot gyűjtött össze a kereszténység népi szertartásairól, folklorisztikus formáiról, és az „átmeneti ritusok” (*rites de passage*) fogalmának kidolgozásával nélkülözhetetlen segédeszközt adott a tradicionális társadalmak és kultúrák – tehát többek között a középkori népi kultúra – megértéséhez.⁴ Pierre Saintyves pedig a középkori népi vallás egyik legszembeűnőbb elemére, a szentkultuszra irányította a figyelmet a „*Szentek – istenek utódai*”⁵ című, nagy vitákat felkavart könyvével (melyben azt próbálta igazolni, hogy a középkori szentek kultuszában a legtöbb esetben egy-egy pogány istenség vagy hérósz tisztelete él tovább, s ennek nyoma mind a kultikus szertartásokban, mind az illető szentek legendáiban kimutatható).

Durkheim köréből ezek után többen is foglalkoztak a népi szentkultusz problémájával. Módszertani szempontból a fiatalon elhunyt Robert Hertz tanulmánya érdemel itt említést, egy alpesi kegyhely, egy 2647 méter magasan található sziklánál kialakult szentkultusz elemzése. Hertz különböző rétegeket különböztet meg *Saint Besse* népi és egyházi tiszteletében: egy ősrégi szikla-kultuszt (a szent ünnepekor ünnepélyes processzió járja körül

a sziklát), a „jó pásztor” keresztény toposzának a helyi életformából adódó történettel (irigyei lelőlik erről a szikláról) párosuló, feltehetőleg helyi eredetű kultuszát, s végül e tematika egyházi újrafeldolgozását (a hivatalos legendában található történetet, mely szerint Besse a thébai légió keresztény katonája, aki halálát leli a pogány pásztorok között, ahol rövidebb időt eltölteni kényszerül). Mindez azonban összefüggő hiedelmi és kultikus rendszerré áll össze, mely jól megfelel a hegyi pásztorok életformájának, a keresztény egyházhoz és a környező világhoz való viszonyának.⁶

A két világháború között még Henri Hubert tanítványa, Stefan Czarowski próbálkozik hasonló elemzéssel az írországi *Szent Patrick* kultusz és a népi hős-kultusz összefüggéseinek feltárására,⁷ majd a francia szociológiában némiképp háttérbe szorul a népi kereszténység kutatása. Gabriel Le Bras modern korról folytatott felméréseinek a középkori népi vallás kutatásában sem módszere (kérdőív), sem elméleti kiindulópontja nem hasznosítható (magát a hitet szociológiailag megfoghatatlannak tartja, ezért foglalkozik csak a vallásgyakorlat formáival).

Csak újabban, részint a történettudomány új kutatásainak az ösztönzésére fordult a francia szociológusok figyelme ismét a népi kereszténység problematikája felé. Egy ilyen „párbeszéd” jegyében született – az egyházi és népi vallásosság problémáit korábban az algériai muzulmánok esetében tanulmányozó – Pierre Bourdieu rendszerező írása „*A vallási mező kialakulása és struktúrája*” (1971) címmel.⁸

2. A huszadik század első felében a középkori vallástörténettel foglalkozó tengernyi szakirodalomban három alapvető kutatói beállítottság összecsapását figyelhetjük meg: egyféle klerikális szemléletű pozitívizmus (katolikus és protestáns változatokban), egy helyenként szellemtörténeti beállítottságú politikátörténetírás, valamint a marxista, vulgármarxista és vulgárszociológiai variánsokban felbukkanó társadalomtörténeti, osztályharc-történeti megközelítés egymással folytatott küzdelmeit.

Egyik szemlélet sem kedvezett különösebben a népi vallás kutatásának. A klerikális pozitívizmus képviselői rendelkeztek ugyan az egyházi forrásanyag értelmezéséhez elengedhetetlen erudícióval, teológiai szakértelemmel, a középkori vallástörténet kérdéseiben azonban többnyire a kereszténység valamilyen normatív (egyházi) álláspontját igyekeztek érvényrejuttatni: hatalmas forrásanyag megmozgatásával bizonygatták a középkori egyház igazát az eretnekmozgalmakkal szemben,⁹ a primitíven leegyszerűsítettnek tűnő középkori népi kereszténységet pedig többnyire nem is méltatták figyelemre. A politikátörténetírás – egy igen hagyományos politika- és eszmetörté-

neti felfogás jegyében — eleve kizárta érdeklődési területei közül a népi kultúra világát, s a szekularizált politikai gondolkodás különböző teóriáit sokkal szívesebben eredeztette a római antikvitásból vagy a germán eszmevilágból, mint magából a középkori világi kultúrából.¹⁰ A középkori vallástörténet kérdéseiben a maga módján a marxista megközelítés is politikátörténeti jellegű volt, pusztán az különböztette meg az előbbitől, hogy máshol húzta meg a politizálás erővonalait, Engels nyomán mindenekelőtt az eretnekmozgalmaknak szentelve figyelmet. Az eretnekségeket definíció szerint népi vagy polgári antifeudális ideológiának tekintették (a klerikális pozitívizmussal folytatott vitáik többnyire kimerültek egy-egy eretnek származásán, társadalmi hovatartozásán való feleselgetésben),¹¹ a nem „osztályharcos” paraszti kultúra pedig vajmi kevésbé érdekelte őket.

Az elmúlt néhány évtizedben azonban jelentősen módosult mindhárom kutatási áramlat népi kultúrával, népi vallással kapcsolatos álláspontja. Az egyházi szempontú vallástörténetírásban a már említett (és Schmitt cikkében részletesebben tárgyalt) Étienne Delaruelle kezdeményezései nyomán indult meg a „spiritualité populaire”, a „piété populaire” vagyis a népi „jámborság” különböző megnyilvánulásainak (szentkultusz, zarándoklatok, városi és falusi vallásos testvériségek, ünnepek alkalmával előadott vallásos népi játékok stb.) kutatása, mely konferenciák, új forráskiadványok sorához vezetett és számos alapos vallástörténeti elemzésnek adott ösztönzést. Ugyanakkor a „nép” csak mint az egyházi krisztianizáció objektuma létezett a számukra, hiedelmei továbbra is az egyházi vallásfelfogásnak való megfelelés mértéke szerint kaptak pozitív vagy negatív minősítést, s egyáltalán: figyelmet. A hagyományos politikátörténetben a politikai élet szertartásos, kultikus, szakrális elemei iránti növekvő figyelem hozott változást e téren: P. E. Schramm uralmi szimbolika kutatása, Marc Bloch hűbériségről és a csodatévő királyi hatalomról írt munkáinak ösztönző hatása, Georges Duby kutatásai a lovagi értékrenddel, szertartásokkal kapcsolatban. Külön említést érdemel Frantisek Graus szintézise a merovingkori szentkultuszról, melyben a politikai vonatkozások mellett számos olyan észrevétel is helyet kap, ami igen jól hasznosítható a népi vallás kutatásában.¹²

A politika-történet fokozódó társadalomtörténeti megalapozásával párhuzamosan mind áttételesebbé vált a vallás, s mindenekelőtt az eretnekmozgalmak társadalmi értelmezése is, s így a marxista értelmezés bizonyos elemei elfogadhatóvá, vagy legalábbis tárgyalhatóvá váltak még a klerikális pozitívizmus képviselői számára is. Ez tette lehetővé olyan tanácskozások megrendezését, mint az eretnekségek különböző társadalmi csoportokhoz kötődését vizsgáló 1962-es Royaumont-i konferencia,¹³ vagy olyan többéves

kutatási programok kivitelezését, mint a Michel Mollat vezette vizsgálat a középkori szegénység-problémáról, annak vallási értékeléséről, valamint az önkéntes szegénység formáiról.¹⁴

3. A középkori népi vallás problematikájának kialakításához azonban bizonyos mértékig kívülről érkezett az első impulzus: a reformáció és ellenreformáció korának vallástörténeti, kultúrtörténeti kutatásaitól. A részletesebb dokumentáció (ami mindenekelőtt a puritánok, majd az ellenreformációs inkvizíció népi hiedelmek elleni irtóhadjáratának „köszönhető”) egyben nagyobb betekintést nyújtott e kor – a mai racionalista világfelfogástól jelentősen eltérő – gondolkodásába.

A boszorkányhit kapcsán fogalmazza meg Lucien Febvre több jelentős észrevételét e kor sajátos *mentalitásával* kapcsolatban. A boszorkányhit értelmezése közben próbálkozik történet-pszichológiai megközelítéssel Robert Mandrou és Michel de Certeau. Keith Thomas pedig – angliai példák nyomán – épp a középkori kereszténység újszerű értelmezése segítségével próbál magyarázatot adni a mágikus hiedelmek és gyakorlatok 16. századi időleges felerősödésére, „*Religion and the Decline of Magic*” című munkájában.¹⁵ Thomas bemutatja, hogy a középkori egyház nemcsak a szentkultuszal, hanem szertartásainak egész sorával (eskü formulája, ráolvasással rokonítható imák, eucharisztia, az „átmeneti rítusok” keresztény megfelelői: keresztesítés, konfirmáció, esküvő, szülés utáni purificatio a nőknek, utolsó kenet, temetés; egyházi áldások, átkok; szentelt víz, ostya mágikus felhasználása stb.) egy olyan mágikus szolgáltatások iránti igénynek tett eleget, amelyre az adott szinten szükség volt a társadalmi élet szabályozásához. Amikor a reformáció, majd az ellenreformáció is meg akarta tisztítani a keresztény vallásgyakorlatot ezektől a középkori elemektől, a nem keresztény jellegű mágikus hiedelmek felerősödése volt rá a válasz.

A középkorkutatók köreiben Thomas nyomán számos elemzés születik a középkori keresztény világgép „mágikus elemeiről”, a középkori babonákról, a középkori egyház valamint a világiak mágikus szertartásairól. Említést érdemel Raoul Manselli több írása a népi vallás és a mágia témaköréből,¹⁶ Lester K. Little kutatásai a kolostori átkozó-formulákról (kiközösíteni csak a püspököknek szabad, a kolostorok kénytelenek szerényebb hatású szankciókkal fenyegetőzni),¹⁷ vagy Bronislaw Geremek írása a példabezédekről,¹⁸ s a bennük fellelhető ördög-képről, angyal-felfogásról.

A középkori „egyházi mágia”, s egyéb mágikusnak nevezett hiedelmek kutatása azonban, ha közelebb jutott is a népi vallás jelenségeinek a feltérképezéséhez mint a hagyományos vallástörténet, azzal a veszéllyel jár,

hogy fenntartja a régi normatív felfogást, mely értékkülönbségként tárgyalja a „tisztának”, „vallásnak” minősített – és a középkorban csak néhány kiemelkedő gondolkodó által képviselt – kereszténység valamint a mágiaának elnevezett „vulgarizálódott” népi kereszténység eltéréseit. Nem kielégítő az sem, hogy a mágia bélyegével egyneműnek, hasonló szerkezetűnek minősíti a különböző társadalmi közegek keresztény vallásgyakorlatát, s nem kutatja tovább egy-egy szertartás funkcióit. S végül: a mágia fogalmának meglehetősen következtetlen és kezdetleges használatát figyelhetjük meg ezekben a munkákban.

4. A népi kultúra problematikájának világosabb körvonalazását az a kultúrszociológiai jellegű vizsgálódás tette lehetővé, amelyik a hatvanas évek elején, az Annales-kör történészeinek kezdeményezésére vitát indított a középkori és újkori társadalmakban megfigyelhető „kulturális szintekről”. Eleinte az uralkodó kultúra modelljeinek a nép körében való „vulgarizálódása” kapott kiemelt hangsúlyt ebben a vitában (a „gesunkenes Kulturgut” tételének felelevenített változata): ennek a felfogásnak a jegyében látott hozzá Mandrou a népi ponyvairadalommal, a „Kék könyvtárral” kapcsolatos kutatásaihoz. Ma már úgy tűnik azonban, hogy Jacques Le Goff ugyan ebben a vitában felvetett gondolatmenete járhatóbb utat mutatott.¹⁹ Vitakozva a vulgarizálódás egyoldalú tételével, Le Goff a középkorban nem egy „felülről meghatározott”, hanem egy kétpólusú kulturális szerkezet hipotézisét állította fel, amelyben az egyházi kultúra és a népi – de a világi arisztokrácia egy része által is befogadott – *folklorisztikus kultúra* konfliktusos szembenállása, valamint egymásra gyakorolt kölcsönhatása a központi kérdés. Le Goff fogalmazta meg elsőként azt a művelődéstörténeti célkitűzést, hogy a kora-középkortól egész a tradicionális folklorisztikus kultúra jelenkori eltűntéig a kronológiai pontosság igényével végig kellene követni, hogyan alakul e két különböző természetű kultúra – melyeket hosszú ideig az írásbeliség illetve szóbeliség, valamint a latin illetve anyanyelvűség is elválaszt egymástól – váltakozó formájú kapcsolata. Rész-tanulmányaiban maga is megvilágított egy-két mozzanatot az érintkezések és az ütközések történetéből.

Hasonló felfogást vall a középkori kulturális dichotómiáról híres Rabalais-könyvében Mihail Bahtyin²⁰, melyből a népi vallás vizsgálata mindekelőtt az *ünnepek*, a karnevál központi világmépmeghatározó szerepét tanulhatja, valamint azt, hogy a népi vallás és tudós műveltség között bizonyos korokban és helyzetekben igen szoros kapcsolat, kulturális csere jöhet létre. Ennek 16–18. századi megnyilvánulásait tanulmányozta Natalie Zemon

Davis, amikor tanulmányt írt a könyvnyomtatás népi elterjedése, valamint a népi közmondásoknak a művelt kultúrába való bekerülése tematikájában.²¹

A népi kultúra vizsgálatának első nagy sikerkönyve Emmanuel Le Roy Ladurie *Montaillou* okszitán faluról írt monográfiája volt.²² Le Roy Ladurie, a délfraanciaországi parasztság középkori életének jó ismerője egy igen szerencsés, szinte páratlan dokumentumanyag segítségével festhette képet egy 14. század eleji kis hegyi falu életéről, társadalmáról, kultúrájáról: Jacques Fournier Pamiers-i püspök a falu egész lakosságát bebörtönöztette és kihallgatta a faluban erősen elterjedt katar eretnekség ügyében, s mintha szociológiai, néprajzi érdeklődés hajtotta volna, egyúttal minden szokásukról, hiedelmükről kifaggatta az amúgy sem szófukar hegyi pásztorokat – parasztokat. Ennek a terjedelmes és adatgazdag inkvizíciós jegyzőkönyvnek az elemzésével – több más fontos következtetés mellett – Le Roy Ladurie rácafélt minden korábban alkotott sematikus képre a kor népi kultúráját illetően: noha természetesen a különböző tradíciók erejéről, a mágikus jellegű szokások soráról is hírt kapunk, mindenekelőtt a világtól távoli, elzárt falu lakosainak a véleménykülönbségei lepnek meg: szenvedélyesen vitatkoznak a hit és a hétköznapi morál kérdéseiről, ki eretnek, ki katolikus, ki mindkettővel szemben szkeptikus, s egészében véve minden vallásváltozat szervesen alkalmazkodik a helyi létkörülményekhez, hogy úrrá lehessen rajtuk. Eleven, konfliktusos kultúra képe bomlik ki még egy ilyen kis faluról szóló dokumentumból is, nem pedig az inkoherencia, az értelmetlen babonaságok és félreértett tudós vallási tanítások eklektikus keveréke.

Úgy tűnik, az utóbbi néhány évben egyre sűrűbben jelennek meg hasonló forrástanulmányok a népi kultúra és a népi vallás tematikájából. Schmitt és Ginzburg már említett monográfiái mellett szót kell még ejteni Patrick Geary ereklyerablásokról írt könyvéről és az ereklye-büntető szertartásokról szóló tanulmányáról, melyek modern antropológiai szemlélettel számos újszerű következtetésre jutottak e sokat tárgyalt témában. Nemcsak a középkori legendairodalomban toposszá vált ereklyerablások („*furta sacra*”) történeti hitelét, nemcsak a kora-középkori ereklyekereskedelem „professzionistáit”, igénylőit, az ereklyék beszerzéséhez vezető motívumokat vizsgálta meg, de kimutatta azt is, hogy az egyházi forrásokban – meg-hökkenésünkre – minden elítélő színezet nélkül ismertetett (sőt: többnyire utólag kitalált) rablási történetek logikája pontosan engedelmeskedik a tradicionális életformát szabályozó „átmeneti rítusok” felépítési törvényszerűségeinek. Könyvének és az ereklye-büntető szertartásokról (amire olyan esetben került sor, ha valamely szerzetesi közösséget ért sérelemre a patrónus-szent ereklyéinek a nyílt meggyalázásával, egyféle zsaroló gesztussal pró-

báltak a hatalmaskodó földesúrtól elégtételt kapni) írt cikkének fő tanulsága azonban egy szélesebb körű vizsgálat felé mutat, mely a személyként kezelt és a szent személyével azonos képességekkel felruházott ereklyék kultuszából kiindulva próbálja tisztázni a középkori szentek sajátos patrónusi szerepét, a patronált közösség vele fenntartott kapcsolatának rituális formáit (különválasztva ezen belül a klerikusok és a laikusok szokásait), egy szóval azokat a sajátos vallási megnyilvánulásokat, amelyek a középkori szentkultuszban sem a hivatalos egyházi kereszténység korábbi vagy későbbi formáival, sem a pogány istenek szentek formájában való továbbélésével nem magyarázható.²³

* * *

Nincs itt mód arra, hogy valamennyi hasonló új megközelítést, tematikát bemutassuk, erről eligazítást adhatnak azok a népi vallással kapcsolatos tematikus összeállítások, amelyek az utóbbi néhány évben szinte valamennyi vallástörténeti, kultúrtörténeti szaklapban napvilágot láttak.²⁴ A következő cikkekkel egybehangzóan ez a bevezetés is csak azt kívánta illusztrálni, hogy a középkori népi kultúra megismeréséhez lehetséges kutatásoknak még csak a kezdetén járunk.

JEGYZETEK

1. Jean-Claude Schmitt: *Le saint lévrier, Guinefort guérisseur d'enfants depuis le XIIIe siècle*, Paris, 1979.
2. Carlo Ginzburg: *Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un mugnaio del'500*, Torino, 1976.
3. Émile Durkheim: *A vallási jelenségek meghatározásáról*, in: *A társadalmi tények magyarázatához*, Budapest, 1978.
4. A. van Gennep: *Manuel de folklore français contemporain*, Paris, 1937–1972, u.ő. *Les rites de passage*, Paris, 1909, (újra kiadva: 1969).
5. P. Saintyves: *Les Saints successeurs des dieux*, Paris, 1907.
6. R. Hertz: *Saint Besse, étude d'un culte alpestre*, in: *Revue de l'Histoire des Religions* 1913 n° 67 115–177. o. újrakiad.: in: *Mélanges de Sociologie religieuse et de Folklore*, Paris, 1970. 110–159. o.
7. S. Czarnowski: *Le Culte des héros et ses conditions sociales. Saint Patrick, héros national de l'Irlande*, Paris, 1919.
8. in: Pierre Bourdieu: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*, Budapest, 1978. 165–237. o.
9. Részletesebb címjegyzék nélkül megemlíteném Ilarino da Milano, H. Grundmann, C. Thouzelier, H. Vicaire munkásságának ilyen irányultságait.
10. F. Kern: *Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter*. Leipzig, 1914.

11. Ez jellemezte mindenekelőtt az E. Werner–H. Grundmann között lefolytatott vitát.
12. F. Graus: *Volk, Herrscher und Heiliger im Reich der Merowinger*, Praha, 1965.
13. Le Goff (ed.): *Hérésies et sociétés dans l'Europe préindustrielle 11e–18e siècles*, Paris–La Haye 1968.
14. M. Mollat (ed.): *Études sur l'histoire de la pauvreté (Moyen Age) I–II*. Paris, 1974.
15. London, 1971.
16. R. Manselli: *La religion populaire au moyen âge*, 1975. Montréal–Paris, *Simbolismo e magia nell'alto Medioevo*, in: *Simboli e simbologia nell'alto Medioevo*, Spoleto, 1978.
17. L. K. Little, *La morphologie des malédictions monastiques*, Annales ESC. 1979 (34) 43–60. o.
18. B. Geremek: *A példabeszéd helye a középkori kultúrában*, Világosság, 1977 (18) 141–147. o.
19. J. Le Goff: *Culture cléricale et traditions folkloriques dans la civilisation mérovingienne*, in: L. Bergeron (ed.), *Niveaux de culture et groupes sociaux*, Paris–La Haye, 1967, 21–32. o.; Id. még Le Goff összegyűjtött tanulmányait: *Pour un autre Moyen Age, Temps, travail et culture en Occident: 18 essais*, Paris, 1977.
20. Bahtyin művének magyar fordítása megjelenés előtt áll. Francia fordítás adatait ld. Ginzburg cikkénél.
21. N. Z. Davis: *Printing and People*, és *Proverbial Wisdom and Popular Errors*, in: u.ő.: *Society and Culture in Early Modern France*, Stanford, California, 1975. 189–271.o.
22. E. Le Roy Ladurie: *Montaillou, village occitan*, Paris, 1975.
23. P. J. Geary: *Furta Sacra, Thefts of Relics in the Central Middle Ages*, Princeton, New Jersey, 1978. és u. ő.: *L'humiliation des saints*, Annales ESC 1979 (34), 27–42. o.
24. Cahiers de Fanjeaux 11.: *La religion populaire*, Toulouse, 1976.; Archives de sciences sociologiques des religions 1977–78 (43, 46), Ricerche di storia sociale e religiosa 11 (1977); Quaderni storici 41 (1979), stb.

CARLO GINZBURG:

A SAJT ÉS A KUKACOK – EGY 16. SZÁZADI MOLNÁR TEREMTÉS-ELMÉLETE*

Bevezetés

1. A múltban joggal vádolhatták a történészeket, hogy csak a „királyok cselekedeteit” akarták megismerni. Ma már minden bizonnyal nem ez a helyzet. Egyre inkább afelé fordulnak, amiről elődeik hallgattak, amit megkerültek, vagy amit egyszerűen nem tudtak. „Ki építette a hétkapus Thébát?” – kérdezte már Brecht „munkás olvasója” is. A források semmit se mondanak ezekről a névtelen kőművesekről, de a kérdés súlya megmarad.

2. Bizonyos, hogy az első – ha nem is az egyetlen – akadály, amibe az ilyenfajta kutatások ütköznek, az elmúlt korszakok alárendelt osztályainak magatartására, viselkedésére vonatkozó források hiányos volta. De minden szabály alól vannak kivételek. Ez a könyv egy Menocchionak nevezett friulii molnár, Domenico Scandella történetét mondja el, akit az Inkvizíció rendeletére máglyán égettek el, a legteljesebb ismeretlenségben eltöltött élet után. A tizenöt évi időközzel ellene lefolytatott két eljárás iratanyaga gazdag képet ad gondolkozásáról, érzelmeiről, ábrándjairól és törekvéseiről. Más forrásokból kihámozható néhány adat gazdasági tevékenységéről, gyermekei életéről. Fennmaradt végül néhány oldal általa írt szöveg és egy részleges lista olvasmányairól: tudott tehát írni és olvasni. Biztos, hogy sokmindent szeretnénk még tudni Menocchioról. De már az is, amit tudunk, hozzásegít, hogy rekonstruálni tudjuk legalább egy töredékét annak, amit rendszerint „az alávetett osztályok kultúrájának” vagy akár „népi kultúrának” szokás nevezni.

3. Az úgynevezett civilizált társadalmakon belüli kulturális egyenlőtlenségek feltételezésén alapul az a diszciplína, mely hol folklórtudománynak, hol demonológiának, hol a néprajznak, hol európai etnológiának nevezi magát. De a „kultúra” megjelölés használata az alávetett osztályok egy adott történeti korszakon belüli magatartására, hiedelmeire, viselkedési szabályaira

*Carlo Ginzburg: *Il formaggio e i vermi; Il cosmo di un mugnaio del' 500*, Torino, 1976. Einaudi. XI–XXXI.o.

vonatkoztatva viszonylag késői keletű, a kulturális antropológiából kölcsönzött. Csak a „primitív kultúra” koncepcióján keresztül érkeztünk el végül annak elismeréséhez, hogy akiket valaha leereszkedően „köznép”-nek neveztek – kultúrával rendelkeznek. A gyarmatosítás rossz lelkiismerete így forrott össze az osztálynyomás rossz lelkiismeretével. Ezzel – legalább is verbálisan – túlléptek nemcsak a ritkaságok pusztá összegyűjtésén alapuló elavult folklór-koncepción, de azon a felfogáson is, amely az alávetett osztályok eszméiben, hiedelmeiben, világképében nem látott egyebet, mint az uralkodó osztályok által már sok évszázaddal korábban kialakított eszmék, hiedelmek, világképek töredékeinek szervesetlen felhalmozódását. Ezen a ponton megindult a vita az alávetett osztályok és az uralkodó osztályok kultúrája közötti kapcsolatról. Milyen határok között tekinthetjük egyáltalán az előbbi az utóbbi alávetettjének? Másfelől, milyen mértékben lehetünk fel benne, legalábbis részben, alternatív tartalmakat? Beszélhetünk-e valamiféle közlekedésről a két kulturális szint között?

Csak a legújabb időkben fordultak a történészek az ilyenfajta problémák felé, és nem minden vonakodás nélkül. Ez, legalábbis részben, egy arisztokratikus kultúra-felfogás széles körű továbbélésének tulajdonítható. Eredeti eszméket vagy hiedelmeket túl gyakran, szinte definíció szerint a felsőbb osztályok gondolati termékeként könyvelnek el, az alávetett osztályok közötti elterjedésüket pedig olyan mechanikus folyamatként, amely kevésbé, vagy egyáltalában nem érdekes; s mi több, önelégülten mutatnak rá ezeknek az eszméknek vagy hiedelmeknek az átadás folyamán bekövetkező azonnali „visszaesésére”, „eltorzulására”. De a történészek bizalmatlanságának más oka is van, ami több megfontolást érdemel: ez módszertani, sőt ideológiai vonatkozású. Az antropológusokhoz és a néprajzkutatókhoz viszonyítva a történészek nyilvánvalóan szembeszökő hátrányokkal indulnak. Az alávetett osztályok kultúrája még ma is nagyrészt szóbeliségen alapuló kultúra (és sokkal inkább az volt az elmúlt századokban). De, sajnos, a történészek nem kezdenek el beszélgetni a cinquecento parasztjaival (mellékesen nem is biztos, hogy megértenék őket). Mindenekelőtt tehát az írott forrásokra kell támaszkodniuk (leszámítva az esetleges régészeti leleteket), amelyek kétszeresen áttételesek: mivel *írottak*, és mivel általában olyan egyének írták őket, akik többé-kevésbé egyértelműen az uralkodó kultúrához kötődtek. Ez azt jelenti, hogy a múlt parasztjainak és kézműveseinek a gondolatai, hiedelmei, reményei majdnem mindig torzító szűrőkön és közvetítőkön keresztül jutnak el hozzánk (ha egyáltalán eljutnak). Ez már önmagában elég ahhoz, hogy eleve elbátortalanítsa az ebben az irányban folytatandó kutatási kísérleteket.

De a problematika határai jelentősen kiszélesednek, ha az ember nem a „népi osztályok által létrehozott kultúra”, hanem a „népi osztályokra rákényszerített kultúra” tanulmányozásából indul ki. Ezt próbálta tenni vagy egy évtizeddel ezelőtt R. Mandrou egy addig kevésbé kiaknázott forrásanyag alapján: a népi ponyvairodalom, az olcsó, durván nyomtatott könyvecskék (almanachok, énekeskönyvek, receptek, csodás történetek vagy legendáskönyvek) vizsgálatával, amelyeket vásárokon árúsítottak, vagy vándor kereskedők házaltak velük vidéken. A főbb témák feltérképezése nyomán azonban Mandrou meglehetősen elszett következtetéseket vont le. Ez az irodalom, amit ő a „menekülés irodalmaként” határoz meg, évszázadokon keresztül olyan világgépet táplált szerinte, amelyet a fatalizmus és a determinizmus tudata hat át, csodás és okkult elemek szőnek keresztül, valójában megakadályozva ezzel, hogy akik belőle merítenek, ráébredjenek saját társadalmi és politikai helyzetükre — tehát amely, talán tudatosan is, reakciós szerepet tölt be.

Mandrou azonban nem elégedett meg azzal, hogy az almanachokat és énekeskönyveket egy szándékosan népieskedő irodalom dokumentumaiként vegye tekintetbe. Hirtelen és indokolatlan átmenettel úgy határozta meg ezeket, mint egy győzedelmes akkulturáció eszközeit, az Ancien Régime népi osztályai „világgépének tükröződését”, hallgatólagosan teljes kulturális passzivitást tulajdonítva ez utóbbiaknak, a ponyvairodalomnak pedig aránytalanul nagy befolyást. Még akkor is, ha láthatólag magas példányszámban jelentek meg e könyvecskék és valószínűleg mindegyiküket hangosan olvasták fel az írástudatlanok tömegeinek (egy olyan társadalomban, ahol az analfabéták a népesség háromnegyed részét tették ki, az olvasni tudó parasztok egész kis kisebbséget jelentettek). A „népi osztályok által létrehozott kultúrát” azonosítani a „népi osztályokra rákényszerített kultúrával”, a népi kultúra természetét kizárólag a maximák, bölcs mondások, a „*kék könyvtár*” elbeszélései alapján feltárni lehetetlenség. Ha követjük Mandrou azon a rövidebb úton, amely megkerüli a szóbeliségen alapuló kultúra rekonstrukciójához fűződő nehézségeket, valójában kiindulópontunkhoz jutunk vissza.

Ugyanerre a rövidebb útra tévedt, bár teljesen más előfeltételezésekkel — és meglepő naívsággal — G. Bollème. E kutató a ponyvairodalomban ahelyett, hogy egy (valószínűtlen) akkulturáció győzelemrejutásának eszközét látta volna, egy eredeti és autonóm, vallási értékekkel átitatott népi kultúra spontán kifejeződését fedezte fel (ami még valószínűtlenebb). Ebben a népi vallásban, amely Krisztus emberségén és szegénységén alapszik, harmonikusan elegyedett a természet és a természetfeletti, a halálfelelem és az életkedv, az igazságtalanságok elviselése és az elnyomás elleni lázadás. Ilyen-

módon a „népi irodalmat” egy „népnek szánt irodalommal” helyettesítjük be, anélkül, hogy észrevennénk, hogy továbbra is az uralkodó osztályok által termelt kultúra körén belül maradtunk. Igaz, Bollème mellékesen felállított egy hipotézist arról is, hogy eltérés lehetett e könyvecskék tartalma között és aközött, ahogyan ezeket a népi közönség feltehetőleg olvasta; de ez az értékes útmutatás is hiábavaló marad, amennyiben a „népi kreativitás” tételéhez vezet, amely meghatározatlan és nyilvánvalóan megfoghatatlan, olyan szájhagyományra hivatkozik, amely nem hagyott maga után nyomot.

4. A népi kultúráról kialakult sztereotíp és édeskés kép, ami e kutatók kiindulópontját képezi, erősen ellentétben áll azzal az erőteljes ábrázolással, amelyet M. Bahtyin vázolt fel alapvető fontosságú könyvében a Rabelais és kora népi kultúrája közötti kapcsolatokról. Úgy tűnik, hogy a *Gargantua* vagy a *Pantagruel*, amit talán soha semmiféle paraszt nem olvasott, többet megmagyaráz a paraszti kultúrából, mint az *Almanach des bergers*, amely pedig erősen közkézen foroghatott a francia vidékeken. A Bahtyin által rekonstruált kultúra középpontjában a karnevál áll: mítosz és ritus, melyben egybevegyül a termékenység és bőség ünneplése, mindenféle értékrend és hierarchia játékos megfordítása, az idő romboló és újratereztető áradásának kozmikus érzése. Bahtyin szerint ez a világgép, amit a népi kultúra az évszázadok során kialakított, éles ellentétben áll, főleg a középkorban, az uralkodó osztályok kultúrájának dogmatizmusával és komolyságával. Csak ha számot vetünk ezzel a szembenállással, akkor lesz számunkra érthető Rabelais életműve. Komikuma közvetlenül összefügg a népi kultúra farsangi témáival. Kultúráis dichotómia tehát, ugyanakkor körforgás is, az alávetett kultúra és az uralkodó kultúra egymásra gyakorolt befolyása, ami különösen felerősödött a cinquecento első felében.

Részben hipotézisek ezek, nincs is mindegyikük egyformán alátámasztva. De Bahtyin szép könyvével kapcsolatban felvethető egy súlyosabb hiányérzet: a népi kultúra főszereplői — a parasztok, a kézművesek — akiket leírni próbál, szinte kivétel nélkül Rabelais szavaival szólalnak meg. Épp a Bahtyin által jelzett gazdag perspektívák teszik kíváncsossá a közvetítők kihagyásával történő kutatást a nép világában. De a már előbb jelzett okok miatt rendkívül nehéz a bekerítés stratégiáját frontális támadással felváltani a kutatás e területén.

5. Nem kell persze túlozni, amikor torzító szűrőkről és közvetítőkről beszélünk. Az a tény, hogy egy forrás nem „objektív” (de hiszen még egy leltár sem az), még nem jelenti azt, hogy nem lehet felhasználni. Egy ellen-

séges krónika is értékes tanúbizonyságot szolgáltathat egy lázadásban lévő parasztközösség viselkedéséről. E. Le Roy Ladurie elemzése a Romans-i karneválról példamutató ebben a vonatkozásban. Mindent összevéve pedig, szemben olyan tanulmányok módszertani bizonytalanságaival és szegényes eredményeivel, amelyek kimondottan az ipari forradalom előtti Európa népi kultúrájának meghatározását tűzték ki célul, kiemelkedik azoknak a kutatásoknak a színvonalra — pl. N.Z. Davis és E.P. Thompson írásai a macskazenéről — amelyek e kultúra rész-mozzanataira összpontosítják figyelmüket. Hasznosítani lehet egy szerény, szétszóró és csökönyösen szófukar dokumentációt is.

De a rossz hírű és naív pozitivisták módszerektől való óvakodás, valamint annak szinte elkieseredett tudatosítása, hogy a legtermészetesebb és első látásra ártatlannak tűnő megismerési művelet mögött is ideológikus erőszak rejtőzhet, sok történészt késztet ma arra, hogy a fürdővízzel együtt kiöntsék a gyereket is — vagyis a népi kultúrát — azzal a dokumentációval együtt, mely róla többé-kevésbé torzított képet ad. A kutatók egy csoportja, miután — joggal — megbírálta a népi ponyvairódalomra vonatkozó már említett kutatásokat, odáig jutott, hogy feltette magának a kérdést: „létezik-e népi kultúra, túl azon a gesztuson, amelyik elnyomja”? A kérdés szóközi és a válasz nyilvánvalóan negatív. Ez a fajta neoszepticismus első pillantásra paradoxnak látszik, tekintettel arra, hogy M. Foucault munkái állnak mögötte, vagyis éppen azé a tudósé, aki az *Histoire de la folie* című könyvében oly nagy súllyal hívta fel a figyelmet azokra a kirekesztésekre, tilalmakra, határvonalakra, amelyek kultúránk kialakulásának történetét jellemzik. Jobban odafigyelve azonban észrevehetjük, hogy a paradoxon csak látszólagos. Foucault-t mindenekelőtt a kirekesztés gesztusa és kritériumai érdeklik: maguk a kirekesztettek valamivel kevésbé. Az *Histoire de la folie*-ban már részben benne rejlik az a gondolatmenet, amely később Foucault-t a *Les mots et les choses* és a *L'archéologie du savoir* megírására késztette. Kifejtésüket minden valószínűség szerint meggyorsították azok a könnyedén nihilista ellenvetések, amelyeket J. Derrida az *Histoire de la folie*-vel szembehelyezett. Az örültségről nem lehet azon a fogalmi nyelven beszélni, amely történetileg részese az európai rációnak, tehát arról a folyamatról sem, amely magának az örültségnek az elnyomásához vezetett: nem létezik és nem is létezhet az az archimédesszi pont, amelyre Foucault kutatásaiban támaszkodhatna — mondja Derrida. Ezen a ponton a Foucault nagyszabású törekvése, „a hallgatás archeológiája” pusztán és egyszerűen csenddé alakult át — amihez esetenként néma esztétizáló szemlélődés párosult.

Egy nemrég megjelent kis kötet tanúskodik erről a visszafejlődésről,

melyben egy 19. sz. eleji – anyját, nővérét és egyik fivérét meggyilkoló – fiatal paraszt esetére vonatkozó különféle típusú dokumentumokkal együtt egy tanulmány-együttest olvashatunk Foucault és néhány munkatársa tollából. Az elemzés elsősorban két egymást kölcsönösen tagadó kirekesztési nyelvezet – a bírósági és a pszichiátriai fogalom-nyelv – keresztesződése körül forog. A gyilkos, Pierre Rivière alakja végülis háttérbe szorul – éppen abban a pillanatban, amikor kiadják a bírók felszólítására írt emlékiratát, amelyben megmagyarázza, hogyan jutott el a hármasság gyilkosság elkövetéséig. Kimondottan elzárkóznak a szöveg értelmezésének lehetőségétől, mert ez azt jelentené, hogy erőszakot tesznek rajta, egy tőle idegen „ráció” szabályaira vezetik vissza. Nem marad tehát egyéb, mint a „döbbenet” és a „hallgatás” – nem áll jogunkban másképp reagálni.

Esztétizáló irracionalizmusba torkollik tehát ez a kutatási áramlat. Alig utalnak arra a homályos és ellentmondásos kapcsolatra, ami Pierre Rivière-t az uralkodó kultúrához kötötte: olvasmányait (almanachok, jámbor könyvek, de *Meslier abbé testamentuma* is) teljesen figyelmen kívül hagyják. Inkább csak azt a képet elevenítik fel, ahogy tette után az erdőben bolyong, mint egy „teljesen kultúrálatlan ember ... ösztönök nélküli állat ... mitikus lény, szörnyeteg, akit nem lehet meghatározni, mert minden megfogható renden kívül áll”. Gyönyörködnek az „abszolút idegenség” látván, amelyet valójában az elemzésről és az értelmezésről való lemondás hozott létre. A társadalomból kirekesztettség áldozatai az egyetlen olyan beszédmód letéteményesei lesznek, amely radikálisan eltér a fennálló társadalom hazugságaitól – olyan beszédmód, melynek kijelentése lehet a bűntény, vagy az emberevés, és amelyet éppúgy megtestesít a Pierre Rivière emlékirata, mint az általa elkövetett anyagyilkosság. Feje tetejére állított populizmus ez, „fekete” populizmus – de attól még populizmus marad.

6. Az eddig elmondottak kellően érzékeltetik a „népi kultúra” fogalmának többértelműségét. Az ipari forradalom előtti társadalmak alávetett osztályainak hol passzív alkalmazkodást tulajdonít mindahhoz a kulturális selejthez, amit az uralkodó osztályok nekik juttattak (Mandrou), hol olyan értékeket feltételez hallgatólagosan, amelyek legalább részben önállóak az utóbbiak kultúrájához képest (Bollème), vagy olyan abszolút idegenséget állapít meg, ami túl – vagy jobb esetben innen – van a kultúrán. (Foucault). Sokkal gyümölcsözőbbnek látszik az a hipotézis, amit Bahtyin fogalmazott meg az alávetett osztályok és az uralkodó osztályok kultúrája közötti kölcsönös befolyásról. De ha pontosan meg akarjuk határozni e befolyás módjait és történeti alakulását (ahogy J. Le Goff nekikezdett, máris kitűnő

eredményekkel), ez azt jelenti, hogy a problémát olyan dokumentáció alapján kell megközelítenünk, amely a népi kultúra esetében, mint mondtuk, szinte mindig közvetett. Milyen mértékben tekinthetjük az uralkodó kultúrának a népi kultúrában felismerhető elemeit egy többé-kevésbé tudatosan előidézett akkulturáció eredményének, és honnantól kezdve beszélhetünk egy többé-kevésbé spontán közeledés gyümölcséről — vagy éppen a forrás öntudatlan torzításairól, hiszen nyilvánvalóan megvan benne is az a tendencia, hogy az ismeretlent visszavezesse az ismertre, a megszokottra?

Hasonló problémával kellett megbirkóznom évekkel ezelőtt, a 16–17. századi boszorkánypörökről folytatott kutatásaim során. Meg akartam érteni, mit jelentett valójában a boszorkányság annak főszereplői, a boszorkányok és a varázslók számára. A rendelkezésemre álló források (a periratok és még inkább a demonológiai értekezések) összefüggő lepelként takarták el magát a népi boszorkányságot, látszólag visszavonhatatlanul lehetetlenné téve annak megismerését. Mindenütt az inkvizíciós boszorkányfogalomból származó tanult sémákba ütköztem. Csak egy eladdig ismeretlen hiedelmecsoportnak, a *benandanti* népi hiedelmeinek a feltárása hasított rést ezen a leplen. Perük anyagában, a bírák kérdései és a vádlottak válaszai közötti eltérések jóvoltából — ilyen mértékű diszkrepancia nem írható sem a kínzás, sem valamiféle szuggesztív vallató számlájára — a népi hiedelmek egy lényegében önálló mélyrétege került napvilágra.

A *benandanti* periratokhoz hasonlítanak bizonyos tekintetben e könyv főszereplőjének, Menocchio friulii molnárnak a vallomásai is. Nem lehet visszavezetni ismert képletekre Menocchio kijelentéseinek jelentős részét sem, ezeken keresztül is a népi hiedelmek, a homályos paraszti mitológiák olyan rétegébe nyerhetünk betekintést, amelyről eddig nemigen volt a kutatásnak tudomása. Menocchio esetét azonban sokkal bonyolultabbá teszi az a tény, hogy ezek a homályos népi elemek egy olyan világos és következetes gondolatkomplexumba ágyazódnak, amely a vallásos radikalizmustól a tendenciájában szinte tudományos naturalizmusig terjed, valamint a társadalmi megújulás utópisztikus vágyáig. A tudatlan friulii molnár és a korszak legkifinomultabb és legtudatosabb értelmiségi csoportjainak felfogása közötti megdöbbentő egybeesések megújult erővel vetik fel a kulturális körforgás Bahytin által megfogalmazott problémáját.

7. Mielőtt megvizsgálánk, milyen mértékben segítenek hozzá Menocchio vallomásai e problematika pontosításához, joggal vetődik fel a kérdés, milyen általános jelentősége lehet olyan hiedelmeknek és eszméknek, amelyeket egy társadalmi kategória egyetlen képviselője szájából hallhatunk.

Amikor kutatók egész csoportjai olyan hatalmas vállalkozásokba fognak, hogy *kvantitatív* módszerrel dolgozzák fel az eszmetörténetet, vagy szeriális vallástörténetet írnak, paradoxnak vagy abszurdnak tűnhet mikrokutatást indítani *egyetlen* molnár tárgyában: mintha az automatikus szövegépek korszakában a kézi szövéshöz akarnánk visszatérni. Jellemző, hogy egy ilyenfajta kutatásnak még a lehetőségét is kizárja, aki — mint F. Furet — azt hangsúlyoztatja, hogy az alsóbb osztályok újra bevonása az egyetemes történetbe csak a „számszerűség és a névtelenség” jegyében történhet, a demográfia és a szociológia segítségével, „a múlt társadalmainak kvantitatív tanulmányozásával”. Tehát, ha sorsuk nem is kerül el már a történészek figyelmét, az alsóbb osztályok továbbra is „hallgatásra” ítéltetnek.

Osztobaság lenne azonban nem kihasználni, ha a forrásanyag nemcsak arctalan tömegek, hanem egyedi személyiségek rekonstrukcióját is lehetővé teszi. Az sem elhanyagolható szempont, hogy az „individuum” történeti fogalmát kiterjeszthetjük az alsóbb társadalmi rétegek irányába. Kockázatos lehet ugyan ez a vállalkozás, az anekdóta-mondás, a sokat ostorozott eseménytörténet (ami nem feltétlenül egyenlő a politikatörténettel) hibájába eshetünk. De nem kikerülhetetlen ez a veszély. Néhány életrajzi kutatás már jó példáját adta annak, hogy bármilyen átlagos személyiség — akit éppenséggel egyéni jellegzetességeinek hiánya tesz reprezentatívvá —, mikrokozmoszként foglalja magába egy meghatározott korszak egész társadalmi rétegének — például a 17. századi osztrák nemességnek vagy angol alsópaparságnak — a jellemzőit.

Menocchiónál is ilyen esettel állnánk tehát szemben? Még véletlenül sem. Nem „tipikus” paraszt — az „átlagos”, a „statistikailag leggyakoribb” értelmében — kortársai között, amit világosan tanúsít viszonylagos elszigeteltsége saját falujában. Parasztársai olyan embernek tekintették Menochiót, aki — legalábbis részben — más, mint a többiek. Ennek az egyediségnek is megvoltak azonban a maga igen pontos határai. Az ember nem emelkedhet ki saját kora, osztálya keretei közül, hacsak nem zárkózik tébolyba és nem mond le mindenféle kommunikációról. Miként a nyelv, a kultúra is rejtett lehetőségek lezárt horizontját kínálja fel az egyénnek, egyféle hajlékony és láthatatlan ketrecet, s az embernek csak ezen belül van módja arra, hogy éljen feltételekhez kötött szabadságával. Menocchio ritka világossággal és hozzáértéssel fejezte ki magát azon a nyelven, ami történetileg rendelkezésére állt. Vallomásaiban ezért különösen, szinte kétségbeejtő világossággal nyomon követhető egy sor összefüggő gondolat, amely szétszórta, vagy csak jelzésszerűen jelentkezik más — egykorú vagy egy kicsit későbbi — hasonló forrásokban. Más rész-vizsgálatok is arról győznek meg, hogy itt olyan jel-

legzetességekről van szó, amelyek egy közös paraszti kultúrára vezethetők vissza. Végeredményben tehát még egy határesetről – Menocchio feltétlenül ilyennek tekinthető – is kiderülhet, hogy igen jellemző. Negatív módon: mert segít annak meghatározásában, mit is tekinthetünk egy adott helyzetben „statistikailag leggyakoribbnak”. Pozitív módon: mert lehetővé teszi annak körülírását, hogy milyen lappangó lehetőségek rejlenek valamiben – itt például a népi kultúrában –, amit pusztán az „elnyomás levéltáiraiból” származó töredékes és torzító dokumentumok alapján ismerünk.

Mindez persze nem akarja szembeállítani egymással a kvalitatív és kvantitatív kutatásokat. Azt akartuk csak aláhúzni, hogy ami az alávetett osztályok történetét illeti, az utóbbiak által megkövetelt módszertani szigor nem mondhat le (ha tetszik: *egyelőre még nem mondhat le*) az előbbiekre gyanút keltő szubjektivitásáról. E.P. Thompsonnak azonban csak részben van igaza, amikor kifakad a „computer otromba repetitív impresszionizmusa” ellen, amely „egyrészt az unalomig ismételt egyetlen vissza-visszatérő elemet, másrészt figyelmen kívül hagy minden olyan forrásadatot, amelyre nincs beprogramozva” – mint tudjuk, a computer valóban nem gondolkodik, hanem csak végrehajtja a parancsot. Azt azonban semmiképpen sem téveszthetjük szem elől, hogy csakis elmélyült részkutatások sora teheti lehetővé olyan program kidolgozását, amely kellően artikulált a computeres feldolgozáshoz.

Vegyünk egy konkrét példát. Számos kvantitatív vizsgálatot végeztek az utóbbi években a 18. századi francia könyvkiadás és terjesztés témakörében, azzal a helyes célkitűzéssel, hogy a kutatók által mindig figyelmen kívül hagyott könyvcímek nagy tömegének (majdnem negyvenötezer címnek) a feldolgozásával szélesítsék ki a hagyományos eszmetörténettől nyert képet. Csak ilyen módon lehet felmérni a könyvkiadás statikus, mozdulatlan részének hatását, mondták, és ugyanakkor ez teszi csak lehetővé azt is, hogy felmérjük, milyen törést jelentett néhány valóban újszerű mű megjelenése. Egy olasz tudós, F. Diaz ezzel szemben azt az ellenvetést tette, hogy így egyrészt nagy fáradsággal azt fedezzük fel, ami nyilvánvaló, másrészt olyasmiről vesztegelünk, ami hamis nyom a történeti értékelésben. A francia parasztok – hozta fel példaképpen – minden bizonnyal nem azért rohmozták meg a nemesek kastélyait a 18. század végén, mert olvasták a „*L'Ange conducteur*”-t, hanem mert „érdekeikkel és régi sérelmeikkel” találkoztak azok „az új eszmék, amelyeket a Párizsból érkező hírek hordoztak magukkal”. Világos, hogy ez a második ellenvetés (az előbbinek jóval több alapja van) tagadja egy népi kultúra létezését, s mi több, annak hasznosságát is, hogy bármiféle kutatással próbáljuk feltárni az alávetett osztályok eszméit és hiedelmeit – visszatérést hirdet a hagyományos eszmetörténethez, mely

a kulturális csúcsteljesítmények vizsgálatára szorítkozik. Valójában az eszmétörténet kvantitatív kutatása épp az ellenkező oldalról marasztalható el: nem azért, mert nem veszi eléggé tekintetbe a kulturális „csúcsoakat”, hanem épp azért, mert e tekintetben még nagyonis megőrizte a hagyományos eszmétörténet módszerét. Például abból a feltételezésből indul ki, hogy nemcsak a szövegek, hanem még a címek is egyértelmű útbaigazítást adhatnak. Állíthatjuk, hogy minél alsóbb társadalmi réteg olvasójától van szó, annál kevésbé állja meg a helyét ez a feltételezés. Lehet, hogy statikusnak, mozdulatlanak, önmagával mindig azonosnak tűnik nekünk a sok almanach, énekeskönyv, kegyes olvasmány, legenda-gyűjtemény, vagyis minden olyan könyvfajta, ami kor könyvkiadásának zömét tette ki: de mit tudunk arról, hogyan olvasta ezt az akkori olvasó? Milyen mértékben befolyásolta a szövegek felhasználási, befogadási módját az olvasóközönség szóbeliségen alapuló kultúrája, mely olykor egész addig módosította, formálta a szövegek tartalmát, amíg az szinte teljesen elvesztette eredeti természetét? Azok az utalások, amiket Menocchio saját olvasmányaira tett, világos betekintést adnak a szöveggel való kapcsolat e formájába, mely annyira különbözik a mai művelt olvasótól. Lehetővé teszik továbbá, hogy végre pontosan felmérjük a — Bollème által helyesen feltételezett — eltérést a népi irodalom szövegei és a parasztok, kézművesek olvasási, befogadási módja között. Menocchio esetében ez az eltérés igen nagy, valószínűleg sokkal nagyobb az átlagosnál. De újfent azt láthatjuk, hogy ez az egyediség értékes útmutatást ad a további kutatások számára. A kvantitatív eszmétörténet esetében például csak az olvasó személyének társadalmi és történeti változékonyságát tudatosítva vethetjük meg az alapjait egy olyan eszmétörténetnek, ami *kvalitatív szempontból* is újat tud hozni.

8. A Menocchio által olvasott szövegek tartalma, és az inkvizitorok előtt tett utalásokból rekonstruálható befogadási módja közötti különbség egyértelműen tanúsítja, hogy a molnár különböző állásfoglalásai egyáltalán nem szorítkoznak, nem vezethetők vissza egyik vagy másik olvasmányának tanítására. Egyrészt egy valószínűleg igen régóta létező szájhagyományra támaszkodnak. Másrészt egész sor olyan elgondolást idéznek fel, amelyet humanista műveltségű eretnek csoportok dolgoztak ki: vallási türelem, az a tendencia, hogy a vallást egyszerű hétköznapi erkölcsösségre redukálják, stb. Csak látszólagos kettéosztottságról van azonban itt szó, valójában mindez egy olyan egységes kultúra része, amelynek különböző elemei aligha választhatók szét ilyen világossággal. Noha Menocchio több-kevesebb közvetítés útján valóban érintkezésbe került művelt körökkel, a vallásos tolerancia vé-

delmére felhozott érvei, a társadalom radikális megújításával kapcsolatos vágyai az eredetiség jegyeit mutatják, és nem valamiféle külső befolyás passzív befogadását. E kijelentések és kívánságok mélyen gyökereznek, a parasztság ősrégi tradícióinak egy igen homályos, szinte kiismerhetetlen rétegében.

Ezen a ponton nekünk lehetne szegezni a kérdést, „kultúra” helyett nem „mentalitásnak” kellene-e nevezni mindazt, ami Menocchio lejegyzett vallomásaiból kibontakozik. Minden látszat ellenére ez nem elhanyagolható probléma. A mentalitástörténeti kutatásokat mindig is egy-egy meghatározott világkép mozdulatlan, homályos, nem tudatos elemeinek az előtérbe állítása jellemezte. A mentalitástörténet különleges érdeklődési területét olyan fogalmak határolják le, mint a túlélő hiedelmek, archaizmusok, érzelmi hullámvázok, irracionális gondolatok, és éppen ez különbözteti meg olyan konszolidálódott rokon tudományágaktól, mint az esztétikátörténet vagy a kultúrtörténet (mely utóbbi egyébként néhány tudós szerint a két megelőzőt is magába foglalja). Ha tehát Menocchio eszmevilágának elemzését a mentalitástörténet kizárásokkal körülhatárolt területére utalnánk, kénytelenek lennénk elhanyagolni világképének igen hangsúlyos racionális összetevőit (amelyek egyébként nem feltétlenül azonosíthatók a mi racionalitásunkkal). De akad még egy ennél súlyosabb ellenvetés is: a mentalitástörténet kinyilvánítottan annak a megragadására törekszik, ami közös a különböző társadalmi osztályok gondolkodásában. Annak a tanulmányozását hirdetik képviselői, amiben megegyezik „Cézár és a legutolsó légionárius, Szent Lajos és a legszegényebb paraszt, Kolumbusz Kristóf és akármelyik matróz”. (Ebben az értelemben pusztán szószaporításnak, tautológiának tűnik, ha a „mentalitás” kifejezés elé kitesszük a „kollektív” jelzőt is.) Nem akarjuk ugyan kétségbe vonni az efféle kutatások jogosságát, de fel szeretnénk hívni a figyelmet az ebből a módszerből fakadó jogosulatlan általánosítások nagy veszélyére. Még századunk egyik legnagyobb történésze, Lucien Febvre sem tudta elkerülni ezt a buktatót. Egy magával ragadó, ugyanakkor teljesen elhízázott könyvben egyetlen – bármennyire is rendkívüli – egyéniség, Rabelais nézeteinek vizsgálata alapján akarta meghatározni egy egész korszak gondolati koordinátáit. Minden rendben volna addig, amíg csak annak bemutatásáról van szó, hogy mennyire nem létezett Rabelais feltételezett „ateizmusa”. Febvre érvelése azonban elfogadhatatlanná válik attól a ponttól kezdve, amikor – átlépve a „kollektív mentalitás (vagy pszichológia)” területére – azt állítja, hogy a vallás finom, észrevétlen s ugyanakkor lehengetően agresszív hatása alól „a cinquecento emberei” képtelenek voltak kivonni magukat, mint ahogy ez Rabelais-nak sem sikerült. Kire gondoljunk,

amikor a cinquecento közelebből meg nem nevezett „embereiről” hallunk? Humanistákra, kereskedőkre, kézművesekre, parasztokra? A „kollektív mentalitás” osztályok feletti fogalmának segítségével Febvre hallgatólagosan kiterjeszti azoknak az ismereteknek az érvényességét, amelyeket a francia társadalom egy igen vékony, művelt emberekből összetevődő rétegéről nyert, maradéktalanul jellemezni kíván velük egy egész évszázadot. De a kollektív mentalitással kapcsolatos elmélkedésen túl újra felbukkan könyvében a hagyományos eszmetörténeti megközelítés is. Az akkori népesség túlnyomó többségét kitevő parasztokról alig tesz említést Febvre, s akkor is röviden elintézi őket: „a babonások martalékaül vetett, félig barbár embertömeg” – hangzik minősítése. Eközben pedig könyvének alapállítása, hogy lehetetlen volt abban az időben egy kritikailag következetes vallástalan álláspontot kialakítani, olyan – meglehetősen szerény értékű – felismerések formáját ölti, hogy a seicento nem azonos a cinquecentoval, valamint hogy Descartes nem kortársa Rabelais-nak.

Mindezen fogyatékoságok ellenére is példamutató, ahogy Febvre fejtegette azt a sok-sok szálát, ami az egyént egy történetileg meghatározott közeghez, társadalomhoz köti. Rabelais vallásfelfogásának értelmezésekor felhasznált elemző technikája jó szolgálatot tehet Menocchio olyannyira különböző vallásosságának értelmezésénél is. Reméljük azonban, hogy világos az elmondottak nyomán, miért tartjuk szerencsésebbnek a „kollektív mentalitás” megjelölés helyett a „népi kultúra” – bármennyire is kevésbé kielégítő – fogalmának használatát. A társadalmi osztályok figyelembe vétele, bármennyire általános és elnagyolt legyen is, nagy előrelépést jelent a kultúra osztályok felettségének felfogásához képest.

Mindezzel távolról sem azt akarjuk állítani, hogy az ipari forradalom előtti Európában akár a parasztok, akár a városi kézművesek (nem is beszélve az olyan marginális csoportokról, mint a csavargók) valamiféle egységes kultúrában osztoztak volna. Pusztán egy kutatási területet szeretnénk körülhatárolni, amelyen belül az itt következőkhöz hasonlóan részletekbe bocsátkozó elemzéseket kell majd lefolytatni. Csak így fejleszthetjük tovább azokat a következtetéseket, amelyekhez a fenti eszmefuttatás során jutottunk.

9. Két nagyjelentőségű történelmi esemény tette lehetővé, hogy Menocchio hallassa a hangját: a könyvnyomtatás feltalálása és a reformáció. A könyvnyomtatás lehetőséget adott neki, hogy könyvekkel vesse össze azt a szájhagyományt, amelynek világában felnőtt, és olyan fogalmakat, amelyek segítségével ki tudta fejezni a benne kavargó eszméket és ábrándokat. A reformáció pedig megadta neki a bátorságot, hogy a falu papja, a többi

falusi ember, majd az inkvizitorok előtt hangot adjon saját érzéseinek – még ha nem is mondhatta mindezt, ahogy szerette volna, a pápa, a bíbrosok és a fejedelmek szemébe. Újszerű és robbanékony helyzetet teremtett az a hatalmas átalakulás, amely véget vetett a tanult emberek monopóliumának az írásbeli kultúra és a klerikusok monopóliumának a vallási kérdések értelmezése fölött. Az a közeledés azonban, ami a magas kultúra egy szektorának és a népi kultúrának a törekvései között megfigyelhető volt, már fél évszázaddal Menocchio perét megelőzőleg halálos csapást kapott, amikor Luther keményen elítélte a lázadó parasztokat és követeléseiket. Ezután már csak elenyésző, üldözött kis csoportok emelték fel ennek az eszmének a zászlaját, mint például az anabaptisták. Az ellenreformációval (valamint a protestáns egyházak egyidejű megszilárdulásával) olyan korszak kezdődött, amit a hierarchikus megmerevedés, a tömegek paternalisztikus indoktrinálása, a népi kultúra kiirtása, a kisebbségek és a párttűtő csoportok többé-kevésbé erőszakos marginalizálása jellemezett. Menocchio is a máglyán végezte.

10. Már említettük: lehetetlen világosan szétválasztani egymástól Menocchio kultúrájának különböző elemeit. Csak az utólagos rálátás különíthet el benne olyan motívumokat, amelyek rokoníthatóak a 16. századi magas kultúra egy részének fejlődési tendenciáival, majd az elkövetkező évszázadok „progresszív” kultúrájának örökségévé lettek: a radikális társadalmi megújulásra irányuló törekvést, a vallás belülről meginduló korrózióját, a tolerancia gondolatát. Mindez azonban feljogosít arra, hogy kijelöljük Menocchio helyét abban a halovány, kitérőkkel teli, ugyanakkor világosan kivehető fejlődési vonulatban, mely napjainkig ér: a progresszív gondolkodás egyik előfutárát tisztelhetjük benne. Ugyanakkor Menocchio egy homályos, átlátszatlan világ kallódó hírmondója is, akit csak önkényesen kapcsolhatunk saját történelmünkhöz. Az ő kultúráját elpusztították. Ha kellő tiszteletben részesítjük azt, ami ebben a kultúrában megfeythetetlen a számunkra, ami ellenáll minden elemzési kísérletünknek, az még nem jelenti azt, hogy az értelmetlen és az exotikus iránti ostoba bűvöletbe estünk. Annyit jelent csupán, hogy tudomásul veszünk egy olyan történelmi csonkítást, amelynek bizonyos értelemben mi magunk is áldozatai vagyunk. Walter Benjamin emlékeztetett arra, hogy „ami valaha igaznak bizonyult, abból semmi sem vész el a történelem számára”. Ugyanakkor: „csak a megváltott emberiség vállalhatja fel teljes múltját”. Vagyis a felszabadult emberiség.

JEGYZETEK

1. A mindennapi ember, írta Vicens Vives, „a történelem főszereplőjévé vált”. (P. Chau-
nu, *Une histoire religieuse sérielle*, in „Revue d'histoire moderne et contemporaine”,
XII. 1965. 9.1. 2. jegyz.)

A Brecht-idézet: *Fragen eines Lesenden Arbeiters*, in *Hundert Gedichte, 1918–1950*. Berlin 1951, 107–8. I. Ugyanezt a verset használta mottóként J. Kaplow, *The Names of Kings: the Parisian Laboring Poor in the Eighteenth Century*, New York 1973. Ld. még H.M. Enzensberger, *Letteratura come storiografia*, in „Il Menabò”, 1966. 9. sz. 13 l.

Az „alávetett osztályok” kitélt Gramscitól kölcsönzöm. Szerencsésnek tartom, mert elég tág realitást jelöl meg anélkül, hogy hasonló – többé-kevésbé szándékolt – paternalisztikus felhangjai lennének, mint az „alsóbb osztályok” kifejezésnek. Azokról a nézetekről, amelyek Gramsci folklórra és az alávetett osztályokra vonatkozó jegyzeteinek kiadása után annakidején felvetődtek ld. az E. De Martino, C. Luporini, F. Fortini, stb. közötti vitát; a hozzászólások jegyzéke in: L.M. Lombardi Satriani, *Antropologia culturale e analisi della cultura subalterna*, Rimini, 1974, 74 l., 34 jegyz. A probléma mai állását jól anticipálta E.J. Hobsbawm, *Per lo studio delle classi subalterne*, in „Società”, 1960, XVI, 436–49 l.

2. A Menocchio elleni eljárások iratanyaga az udinei püspöki hivatal levéltárában található (a továbbiakban ACAU = Archivio della Curia Arcivescovile in Udine), Sant’Uffizio, *Anno integro 1583, a n. 107 usque ad 128 incl.*, proc. n. 126 és *Anno integro 1596 a n. 281 usque ad 306 incl.*, proc. n. 285. Egyetlen kutató említi (anélkül, hogy látna volna magukat az iratokat): A. Battistella, *Il S. Officio e la riforma religiosa in Friuli. Appunti storici documentati*, Udine, 65. l. Tévesen azt állítja, hogy Menocchio megmenekült a kivégzés elől.
3. Az e témákra vonatkozó bibliográfia rendkívül gazdag. Egy első, könnyen elérhető tájékoztatóshoz ld. A.M. Cirese, *Alterità e dislivelli interni di cultura nelle società superiori*, in: u.a. (szerk.) *Folklore e antropologia tra storicismo e marxismo*, Palermo 1972, 11–42. p.; Lombardi Satriani, *Antropologia culturale* i.m.; P. Rossi (szerk.) *Il concetto di cultura. I fondamenti teorici della scienza antropologica*, Torino, 1970. Az „eszmék töredékeinek szervesen felhalmozódásával” kapcsolatos folklór-felfogást némi ingadozással Gramsci is magáévá tette. Ld. *Letteratura e vita nazionale*, Torino, 1950, 215 s. köv. l. (Ld. még Lombardi Satriani, *Antropologia culturale*, i.m. 16 l. skk.)

Egy szóbeliségen alapuló kultúra: ezzel kapcsolatban ld. C. Bermanni, *Dieci anni di lavoro con le fonti orali*, in „Primo Maggio”, 1975 tavasz, 35–50. l.

R. Mandrou, *De la culture populaire aux 17e et 18e siècles: la Bibliothèque bleue de Troyes*, Paris 1964, kiemeli mindenekelőtt, hogy a „culture populaire” (népi kultúra) és a „culture de masse” (tömegkultúra) nem használható szinonimaként. (Megjegyezzük, hogy a „culture de masse” és ennek olasz megfelelője többé-kevésbé hasonló értelemmel bír, mint az angol–amerikai „popular culture” megjelölés – ez igen sok félreértés forrása). A régebbi keletű „culture populaire” kifejezés, némi populista színezettel azt a kultúrát jelöli, „ami a nép alkotásának tekinthető”. Mandrou ennek az utóbbi megjelölésnek a használatát ajánlja „tágabb” (valójában eltérő) értelmezésben: „az Ancien Régime Franciaországában a népi körök kultúrá-

ján azt a kultúrát értjük, amit ebben a társadalmi közegben befogadtak, megemésztettek és sajátjuknak fogadtak el az évszázadok folyamán” (9–10. l.). Ily módon a népi kultúra fogalma mégiscsak mindinkább egybeesik a tömegkultúráéval, ami azért anakronisztikus, mert a modern értelemben vett tömegkultúra egy olyan kulturális ipar létét feltételezi, amihez fogható aligha létezett az Ancien Régime Franciaországában (ld. még 175. l.). Kétértelmű a „superstructure” (felépítmény) (11. l.) használata is: Mandrou problematikája szempontjából célszerűbb lett volna hamis tudatról beszélni. Azzal kapcsolatban, hogy a népi ponyvairodalom (*colportage*) mennyiben a „menekülés irodalma”, s ugyanakkor hogyan tükröződik benne a népi osztályok világképe v.ö. 162–163. l. Mindenesetre Mandrou kellőképpen tudatában van üttörő – és ebben a minőségében feltétlenül elismerésre méltó – tanulmánya korlátainak. G. Bollème-től ld. *Littérature populaire et littérature de colportage au XVIIIe siècle*, in: *Livre et société dans la France du XVIIIe siècle*, I. Paris-s Gravenhage 1965, 61–92. l.; *Les Almanachs populaires aux XVIIe et XVIIIe siècles essai d'histoire sociale*, Paris-s Gravenhage, 1969; *La Bibliothèque Bleue: la littérature populaire en France du XVIe au XIXe siècle*, Paris 1971; *Représentation religieuse et thèmes d'espérance dans la „Bibliothèque Bleue”. Littérature populaire en France du XVIIe au XIXe siècle*, in: *La società religiosa nell'età moderna. Atti 243*. Tanulmányainak színvonala különböző. A legjobb az a bevezető tanulmány, amit a *Bibliothèque Bleue* antológiájához írt (itt található, a 22–23. lapon az olvasás és befogadás módjára tett észrevétel, amit feltehetőleg ezeknek a szövegeknek a kapcsán fogalmazott meg), ugyanakkor ilyen állításokat is olvashatunk benne: „végső fokon az olvasóközönség által olvasott vagy hallott történet nem egyéb, mint amit az olvasó hallani akar... Ebben az értelemben akár azt is állíthatjuk, hogy nemcsak az olvasás, hanem, ugyanolyan alapon, maga a történetek megírása is kollektív alkotás, mindenki által tudott, kimondott, kicserélt, nem titkolt gondolatokat rögzít papírra, s így bizonyos mértékben spontán alkotásnak tekinthető...” (U.o.) Hasonló szofizmánokon alapulnak azok a keresztény-népies jellegű elfogadhatatlanul erőszakolt megállapítások, amelyek például a *Représentation religieuse* című írásában olvashatók. — Bármennyire is hihetetlennek tűnik, A. Dupront viszont azt vetette G. Bollème szemére, hogy „olyan dologban keresi a történetiséget, ami feltehetőleg nem történeti, ami az aligha datálható tradíciók együtteséhez tartozik...” (*Livre et culture dans la société française du 18e siècle*, in: *Livre et société* i.m. 203–204).

A népi irodalomra ld. N.Z. Davis, *Printing and the People* c. fontos tanulmányát in: *Society and Culture in Early Modern France*, Stanford, California, 1975, 189–206. l., mely részben hasonló előfeltételezésekből indul ki, mint ez a könyv.

Az ipari forradalom utáni korszakkal kapcsolatban hivatkozni lehet a következő munkákra: L. James, *Fiction for the Working Man*, 1830–1850, London 1974 (1. kiad. Oxford 1963); R. Schenda, *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe (1770–1910)* Frankfurt am Main 1970 (a *Trivial-litteratur*-nak szentelt sorozatban); J.J. Darmon, *Le colportage de librairie en France sous le second Empire. Grands colporteurs et culture populaire*, Paris 1972.

4. Bahtyin könyvének francia fordítását ismerem: *L'oeuvre de François Rabelais et la culture populaire au Moyen Age et sous la Renaissance*, Paris 1970. Hasonló irányba mutat A. Berelovic hozzászólása, in: *Niveaux de culture et groupes sociaux*, Paris–La Haye 1967, 144–45.

5. Ld. E. Le Roy Ladurie, *Les paysans de Languedoc*, I. Paris, 1966, 394 l. skk.; N.Z. Davis, *The Reasons of Misrule: Youth Groups and Charivaris in Sixteenth-Century France*, in: „Past and Present”, 1971 febr. n. 50, 41–75. l.; E.P. Thompson, „*Rough Music*”: *le Charivari anglais*, in: „Annales ESC”, 1972, XXVII, 285–312. l. (és legújabbban, ugyanerről a tárgyról, Cl. Gauvard és A. Gokalp, *Les conduites de bruit et leur signification à la fin du Moyen Age: le Charivari*, 1974, u.o. 29. sz. 693–703. l.) Az idézett tanulmányok példaként szolgálhatnak. Az ipari forradalom előtti kulturális modellek fennmaradásáról az ipari proletariátus körében ld. szintén Thompson, *Time, Working-Discipline, and Industrial Capitalism*, in: „Past and Present”, 1967 dec. 38. sz. 56–97. l.; és *The Making of the English Working Class*, London 1968 (2., bőv. kiadás); E.J. Hobsbawm-tól elsősorban; *Primitive Rebels. Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*, Manchester 1959 (magyar ford.: *Primitív lázadók*, Budapest, 1974.); és *Les classes ouvrières anglaises et la culture depuis les débuts de la révolution industrielle*, in: *Niveaux de culture*, i.m. 189–99.

A kutatók egy csoportja odáig jutott... v.ö. M. de Certeau, D. Julia és J. Revel, *La beauté du mort: le concept de „culture populaire”* in: „Politique aujourd’hui”, 1970. dec. 3–23. l. (Az idézett mondat: 21. l.)

Folie et déraison. Histoire de la folie à l’âge classique c. munkájában Foucault a következőket állítja: „Az őrültség történetével foglalkozni azt jelenti tehát, hogy meg kell vizsgálnunk annak a történelmi együttesnek – fogalmak, intézmények, bírói és rendőri intézkedések, tudományos koncepciók – struktúráját, amely bezárva tartja azt az őrültséget, amelynek eredeti vad állapota soha nem adható vissza önmagába; s mivel ez az eredeti (primitive) tisztaság megközelíthetetlen, a strukturális vizsgálódásnak azon elhatározás megértése felé kell fordulnia, amely egyszerre összeköti és szétválasztja egymástól az őrültséget és az értelmet (raison)” (VII. o.) Mindez nagyon jól megmagyarázza, miért hiányoznak Foucault könyvének lapjairól maguk az őrültek, s tegyük hozzá, hogy ez a hiány nemcsak, sőt nem is elsősorban annak tudható be, hogy nehéz lenne megfelelő forrásanyagot találni leírásukhoz. Az a több ezer oldalas, a Bibliothèque de l’Arsenal-ban őrzött irat például, melyben egy félig írástudatlan 17. század végi „dühöngő őrült”, egy lakáj őrjöngéseit jegyezték le, Foucault szerint „nem kaphat helyet gondolatmenetünkben”, „jövőrehatóan történelem-alatti marad” (V. o.) Azt persze nehéz megmondani, milyen módon vehetnek fényt a hasonló beszámolók az őrültség „eredeti tisztaságára”, ami azonban talán mégsem annyira „megközelíthetetlen”, mint azt Foucault állítja. Mindezek ellenére nem fér kétség Foucault gondolatmenetének következetességéhez ebben a gyakran irritáló, de mégis zseniális könyvben (leszámítva néhány alkalmi ellentmondást, mint pl. 475–476. l.). Annak a gondolati visszafelfedésnek a megítélésével kapcsolatban, ami Foucaultnál a *Histoire de la folie* (1961) megírásától a *Les mots et les choses* (1966) és a *L’archéologie du savoir* (1969) felfogásához vezetett, ld. P. Vilar, *Histoire marxiste, histoire en construction*, in *Faire de l’histoire*, J. Le Goff és P. Nora szerkesztésében, I, Paris 1974, 188–89. Derrida megjegyzéseire ld. D. Julia, *La religion – histoire religieuse*, u.o. II, pp. 145–46, v.ö. még: *Moi, Pierre Rivière, ayant égorgé ma mère, ma sœur et mon frère*, M. Foucault és munkaközössége szerkesztésében, Paris, 1973. A „döbbenet”, a „hallgatás”, valamint a magyarázattól való elzárkózás – ld. 11, 14, 243, 314, 348 l., 2. jegyz. Rivière olvasmányai-

ról 40, 42, 125 l. Az erdőben való bolyongásról idézett leírás: 260 l. A kannibalizmusról 249 l. A populista torzítással kapcsolatban ld. mindenekelőtt Foucault tanulmányát: *Les meurtres qu'on raconte*, 265–75. l. Általános értékelés: G. Huppert, *Divinatio et Eruditio: Thoughts on Foucault*, in „History and Theory”, 1974, XIII, 191–207.

6. J. Le Goff, *Culture cléricale et traditions folkloriques dans la civilisation mérovingienne*, in: *Annales ESC*, 1967 XII, 780–791; *Culture ecclésiastique et culture folklorique au Moyen Age: Saint Marcel de Paris et le dragon*, in: *Recherche historique et économique in memoria di Corrado Barbagallo*, L. De Rosa szerk., II, Napoli 1970. 53–94. l.

Az akkulturációra ld. legújabbban: V. Lanternari, *Antropologia e imperialismo*, Torino, 1974, 5 s. köv. 1., és N. Wachtel, *L'acculturation*, in: *Faire de l'histoire*, i. m. I. 124–146.

Boszorkánypörökről folytatott kutatásaim: C. Ginzburg, *I benandanti. Stregoneria e culti agrari tra '500 e '600*. Torino 1974.

7. *Kvantitatív eszmétörténet ... szeriális vallástörténet*: ld. az előbbire *Livre et société*, i. m., az utóbbira: P. Chaunu, *Une histoire religieuse*, i. m. és legújabbban: M. Vovelle, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*, Paris 1973. Összefoglalóan: F. Furet, *L'histoire quantitative et la construction du fait historique*, in: *Annales ESC*, 1971, XXVI, 63–75, mely többek között helyesen mutat rá arra, hogy milyen ideológikus implikációi vannak egy olyan módszernek, amely, a hosszú időtartamra és a rendszer egyensúlyára koncentrálván hajlamos figyelmen kívül hagyni a fejlődésben bekövetkezett töréseket (valamint a forradalmakat). Ld. ebben a vonatkozásban P. Chaunu kutatásait, valamint A. Dupront tanulmányát a már idézett *Livre et société* c. tanulmány-gyűjteményben (I. 185. l. skk.); a „kollektív lélekre” vonatkozó ködös kijelentések sora után odáig mennek, hogy külön dicsérik annak a módszernek az engesztelést hozó erőit, amely lehetővé teszi, hogy a francia 18. századot annak forradalmi végkifejletét figyelmen kívül hagyva tanulmányozhassák – s ezzel végre megszabaduljanak az „üdv történeti felfogástól” (231. l.).

Aki – mint F. Furet – azt hangoztatja ...: ld. *Pour une définition des classes inférieures à l'époque moderne*, in *Annales ESC*, 1963, XVIII, 459–74 l., különösen 459. l.

Eseménytörténet – ami nem feltétlenül egyenlő a politikátörténettel: ld. R. Romano, *A propos de l'édition italienne du livre de F. Braudel...* in „Cahiers Vilfredo Pareto”, 1968, 15, 104–6. l.

Az osztrák nemesség ... angol alsópapság: utalás O. Brunner, *Vita nobiliare e cultura europea* c. munkájára (olasz fordítása: Bologna 1972) (idézi még C. Schorske, *New Trends in History*, in „Daedalus” 1969, 98. sz. 963. l.) és A. Macfarlane, *The Family Life of Ralph Josselin, a Seventeenth Century Clergyman. An Essay in Historical Anthropology* c. könyvére, Cambridge 1970 (ld. E. P. Thompson megjegyzését, *Anthropology and the Discipline of Historical Context*, in „Midland History” 1972, I. köt. 3. sz. 41–45. l.)

Miként a nyelv, a kultúra is ...: ld. B. Bogatyrev és R. Jakobson észrevételeit, *Il folclore come forma di creazione autonoma*, in „Strumenti critici”, 1967, I. 223–40. l. Lukács György méltán híres sorai a „lehetőséges tudatról” (ld. *Storia e coscienza di classe*, olasz fordítás Milano 1967, 65 l. skk.) bármennyire is teljesen más összefüggésben íródtak, e gondolatmenetet is alátámasztják.

Végeredményben tehát még egy határesetről is ... (ld. D. Cantimori, *Prospettive di storia ereticale italiana del Cinquecento*, Bari, 1960, 14. l.).

Az „elnyomás levéltárai”: ld. D. Julia, *La religion – Histoire religieuse*, in: *Faire de l'histoire*, id., II. 147. l.

A kvantitatív és kvalitatív kutatások közti viszonyra ld. E. Le Roy Ladurie megjegyzéseit, *La révolution quantitative et les historiens français: bilan d'une génération (1932–1968)*, in: *Le territoire de l'historien*, Paris, 1973, 22. l. Azok közül az „úttörő és sokatígérő” diszciplínák közül, amelyek rendíthetetlenül – és helyesen – megmaradnak a kvalitatív vizsgálódásnál, Le Roy Ladurie a „történeti pszichológiát” említi. Az E. P. Thompson-tól idézett sorok: *Anthropology*, id., 50. l.

F. Diaz ezzel szemben: *Le stanchezze di Clio*, in: *Rivista storica italiana*, 1972, LXXXIV, főleg 733–734. l., továbbá uő: *Metodo quantitativo e storia delle idee*, Uo. 1966, LXXVIII, 932–47. l. (Bollème kutatásairól 939–41. l.) F. Venturi ezzel kapcsolatos kritikája: *Utopia e riforma nell'illuminismo*, Torino 1970, 24–25. l.

8. A mentalitások történetére ld. legújabban J. Le Goff, *Les mentalités: une histoire ambiguë*, in: *Faire de l'histoire*, id. III. 76–94. l. (magyarul: Világosság 1976/11). Az idézett szakasz: 80. l. Le Goff jellemzően jegyzi meg: „Kollektív jellegénél fogva a mentalitás, úgy látszik, független a társadalmi harcok viszállyaitól. Ennek ellenére súlyos tévedés volna, ha elszigetelnők a társadalmi struktúráktól és mozgásoktól... Egy kor mentalitása mellett létezik osztálymentalitás is. Összefüggésük tanulmányozása a jövő feladata.” (89–90. l.)

Egy magával ragadó, ugyanakkor teljesen elhibázott könyvben... ld. L. Febvre, *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais*, Paris, 1968. (1. kiad. 1942.) Mint tudjuk, Febvre okfejtése egy igen körülhatárolt problémából, annak az A. Lefranc által képviselt felfogásnak a cáfolatából indul ki, mely szerint Rabelais a *Pantagruel* (1532) lapjain az ateizmust kívánta volna terjeszteni. Ezután azonban érvrendszere mind szélesebb köröket jár be. A 16. századi vallástalanság határaitól szóló harmadik rész a legújyszerűbb metodológiai szempontból, ugyanakkor ez a legáltalánosabb és legszélesebb része is a könyvnek, mint ezt maga Febvre is beismeri előszavában (19. l.). A „cinquecento embereinek” kollektív mentalitására vonatkozó jogosulatlan általánosítás nagyon is emlékeztet Lévy-Bruhl („tanítómesterrünk”, 17. l.) primitív mentalitással kapcsolatos felfogására. (Különös, hogy az a Febvre, aki ironikusan említi a „középkori ember” megjelölést, néhány lappal később már fenntartás nélkül beszél „a 16. századi emberekről”, a „reneszánsz emberről”, ez utóbbi esetben hozzátéve ugyan, hogy „közhely, de kényelmes a használata” ld. 153–154, 142, 382, 344. l.) A parasztokra vonatkozó utalás: 253. l. Már Bah-tyin észrevette (*L'oeuvre de François Rabelais*, id. 137. l.) hogy Febvre elemzései kizárólag a hivatalos kultúra köreire alapozódnak. A Descartes-tal való szembeállítás 393, 425. l. skk. Ez utóbbi kérdéssel kapcsolatban ld. még G. Schneider: *Il libertino. Per una storia sociale della cultura borghese nel XVI e XVIII. secolo*. Bologna, 1974. Arról a veszélytől, hogy A. Febvre történetírói módszere egyféle kifinomult tautológiává fajulhat, ld. D. Cantimori, *Storici e storia*. Torino 1971, 223–25. l.

Olyan marginális csoportokról, mint a csavargók: ld. B. Geremek, *Il pauperismo nell'età preindustriale (secoli XIV–XVIII)* in *Storia d'Italia*, V. I. Torino 1973, 669–98. l.; *Il libro dei vagabondi*, P. Camporesi szerk., Torino 1973.

Részletekbe bocsátkozó elemzések: fontosnak látszik Valerio Marchetti közeljövőben megjelenő elemzése a sienai kézművesekről a 16. században.

10. *Tudomásul vesszünk egy olyan történelmi csonkítást:* ne tévesszük ezt össze sem a múlt iránti reakciós nosztalgiával, sem a mozdulatlannak és ahistorikusnak feltételezett „paraszt-civilizációra” vonatkozó, hasonlóképp reakciós retorikával.

Benjamin megjegyzése: *Tesi di filosofia della storia* (*Angelus novus. Saggi e frammenti*, szerk. R. Solmi, Torino 1962, 73. l.).

ÁLTALÁNOS KUTATÁSI TERV A NÉPI KULTÚRA FELMÉRÉSÉHEZ*

A. – A NYELV: NÉPI NYELVHASZNÁLAT ÉS NYELVJÁRÁS

A normális szókincs vizsgálata, konkrét terminusok: szavak és dolgok; absztrakt terminusok: filozófiai, mágikus és vallási elképzelések; különlegességek, idiómák, közmondások. Technikai nyelvezetek, argó-fajták, vallási nyelv.

Onomasztikus és proverbiális legendák, amelyek bizonyos szavak és közmondások eredetét magyarázzák. — Verbális mágia: a névből fakadó hatalom, tiltott szavak, oltalmazó szavak, az elbájosítás, a boszorkányság és a megidézés közben alkalmazott varázsigék.

B. – A NÉPI TUDÁSANYAG ÉS ALKALMAZÁSI MÓDJAI

1. *A dolgokat és a lényeket magyarázó népi tudomány:* Asztronómia, meteorológia, ásványtan, növénytan, állattan, embertan, az emberi fajok ismerete, anatómia és fiziológia. Alkalmazási módok: időjósítás, kövek, növények, állatok felhasználása, népi gyógyászat.

2. *Gyakorlati célokat szolgáló népi könyvek:* kalendáriumok, almanachok, bűvös-könyvek, technikai könyvecskék, kertész-tanácsadók, állatorvosi tanácsadók stb.

3. *A múlt és az eredetek tudománya:* Történelem. A jó és rossz évek emléke; a természeti csapások emléke: árvizek, kemény telek, nagy tűzvészek, pestis és egyéb járványok; a háborús pusztítások emléke; a bukkott rendszerek és a forradalmak emléke, legendás személyiségek, szentek és hősök. Régészet, őstörténet, legendás magyarázatok, többé-kevésbé természetfeletti eredetű csodás írásművek. Népi kozmogónia.

*Ez annak a tervnek a része, amely 1931-ben jelent meg a *Revue de Folklore français* hasábjain (t. II. pp. 302–309), fordításunk az *Archives de Sciences sociales des Religions* 43/1 (1977) számában található újranyomás alapján készült.

C. – A NÉPI BÖLCSESSÉG

1. *Népi filozófia*: A szellem és az anyag, a lélek, az élet, a halál, a túlvilági élet, a lélekvándorlás. Animizmus és a többé-kevésbé mitikus megszemélyesítések: természeti szellemek, halottak szellemei, kísértetek, spiritizmus, Isten, a világegyetem kormányzata.

2. *Népi szociológia, népi morál*: Morális élet: utilitarizmus és idealizmus a közmondásokban és a közmondásszerű tanmesékben; a kötelességgel, a dicsőséggel, a sikerrel és a boldogsággal kapcsolatos felfogások; szent egoizmus és arany szabály. A munka, a nyereség és a társadalmi igazságosság felfogása. Az erkölcsi fegyelem vagy fegyelmezetlenség. A hazáról és az emberiségről formált elképzelések.

D. – AZ ESZTÉTIKA

1. *Népi művészetek*: Rajzművészet, formatervezés, használati eszközök, konyhafelszerelés, népviselet, házak, ezek dekorációja. A népi kép- és formavilág. A hang művészei: ének és zene, a felhasznált hanglétra, a hang, a hangszerek, a hangjegyzírás.

2. *Népi irodalom*: Rejtvények és találos kérdések, mondókák, dalok és balladák; elbeszélések, mesék és legendák; népi színjátszás. A beszéd és az ének ritmusai, szórákkoztató népi olvasmányok: „Kék könyvtár” (népi ponyva), lovagregények, tündérmesék, vaskos történetek, tréfák.

E. – A MISZTIKA

I. – *A hatalom vágya és a népi mágia*

1. *Boszorkányság*: a) *A boszorkányok*: koldusok és csavargók, pásztorok és javasasszonyok. Hogyan lesz valakiből boszorkány, boszorkány-dinasztiák, tanítványok. Gyülekezőhelyeik: útkereszteződés, elhagyott reketyés. A boszorkányszombat; hogy jutnak el a találkára. b) *Megrontó varázslat és megbabonázás*. Hiedelem a megrontó varázslatban; hogyan lehet a rontást valakire előidézni és hogyan lehet feloldani a varázslatot. — A megbabonázás formái, lovak „megnyilazása”, férj megbabonázása nászéjszaka előtt. Mágikus eljárások, védekezés a megbabonázás ellen. c) *Szerelmi bájitalok, orvosságok, mérgek*, *Grand Albert* és *Petit Albert*, a természeti mágia-

ról szóló értekezések. d) *Az állatok feletti hatalom*: farkashivogatók. Vakondvadászok és más kártékony állatok — patkányok, kígyók — pusztítói. e) *Szolgáló szellemek*: fekete macska vagy kutya, szellemek megidézése, rossz szellemek kiűzése. *Vörös Sárkány, Leó pápa Enchiridionja, Salamon kulcsa*. f) *A boszorkány átalakulásai*: miért hogyan lesz valaki farkasember, vámpír.

2. *Jövendölés*: a) *jósok és jósnők*; jövendömondónők, kávé-zacc, kártyavetés stb.; tenyérjósítás és tenyérjós nők; asztrológia és horoszkópok (jövendömondás a csillagok állásából). b) *A delejes álom*: a transz, a múlt, jelen és a jövő ismerete, elveszett tárgyak felkutatása. c) *Forráskutatók és kincskeresők*: a víz, az ércek, az elásott kincsek.

3. *Mágia házi vagy magán-használatra*: a) Előjelek, hogyan lehet felismerni őket, hasznot húzni belőlük. b) *Varázs elhárítása és a különböző technikák sikerességéhez szükséges mágikus rítusok*, vadászat és halászat, földművelés és állattenyésztés, tűzhely és házépítés. Varázsigék, áldozati adományok, állatáldozat. c) *Varázs elhárítása és oltalmazó rítusok*, igéző eljárások és imák a tolvajok ellen, a természeti csapások, a sebesülések, a betegségek ellen stb. Pecsétek és kézjegyek. Amulettek, talizmánok, kabalák mindenféle célra, oltalmazó, szerencsehozó szereppel.

4. *Mezőgazdasági mágia*: a) *Naptári mágia*. Olyan szertartások, amelyek kiemelik a „polgári” év és a vidéki élet különböző pillanatait, s amelyek közül igen sok a vallási ünnepekhez kapcsolódik: Újév (jókívánások és újévi ajándékozás); Karnevál (alakoskodás és tivornya); Gyergyaszentelő (palacsinták és gyertyák); Búzaszentelő; pütkösdí király és királynő; húsvéti tojások; Szent Iván éji tűzgyújtás; kukoricahántás, fonó; karácsonyi ünnepkör, fatuskó-égetés, karácsonyfa, karácsonyi vacsora. b) *Alkalmi rítusok*: mezőgazdasági szertartások esőcsinálás, vagy a nap előhívása céljából.

II. — A NÉPI VALLÁS AZ ISTENI NYOMDOKAIBAN

1. *Népi teológia: Isten és a szellemek*: a) Isten és különböző antropomorf vonatkozásai. b) Vizekben, erdőkben, sziklákban lakozó természeti szellemek, tündérek. c) Másvilági szellemek, angyalok, démonok. d) Halottak szellemei, a purgatóriumban lévő lelkek, szentek és elkárhozottak. e) A másvilág, a mennyország és a pokol, a jutalmak és a büntetések. A megsemmisülés.

2. *Népi kultuszok*: a) Halottkultusz a temetés után. Sírok gondozása, temetőbe járás, imák, évenkénti szertartások. b) Természeti szellemek kul-

tusza, források, fák, sziklák, babonás gyakorlatok, keresztény szertartások. c) Szentkultusz, népi szenttéavatás, zarándoklatok a sírhoz, a kultusz elterjedése, vonzóköre, ereklyék, képmások, szobrok, csodák. Szenteknek tulajdonított ájtatosságok, tradicionális vallásgyakorlat. d) Vasárnap és vallási ünnepek, hogyan tartják őket meg.

3. *Közvetítők ember és Isten között*: a király, a földesúr és a pap, hatalmuk az idő és a betegségek fölött. Hogyan viszonyulnak hozzájuk.

4. *Népi vallásos könyvecskék*: katekizmusok, zarándok-útikönyvek, szentek legendái.

„NÉPI VALLÁS” ÉS FOLKLORISZTIKUS KULTÚRA

Étienne Delaruelle 1971. jún. 11-én halt meg. Vagy száz címet felölelő történeti munkássága és a középkor kereszténységét kutató történetekre gyakorolt hatása rendkívül jelentős volt. Örömmel kell hát üdvözlölnünk huszonnégy válogatott értekezésének – köztük néhány kevésbé ismertnek is – egy közös gyűjteményben történt kiadását; e tanulmányok mindegyike a nagy történész tudományos képzettségének mélységét, szelleme fogékony-ságát, szakmai lelkesedését tükrözi.

A válogatás újra kiadásához megfelelő pillanatot találtak: a „népi vallással” foglalkozó munkák az utóbbi években megsokasodtak és legtöbbször utal az elhunyt történész úttörő munkásságára.¹ Az azóta eltelt négy év tehát megfelelő távlatot ad ahhoz, hogy értékeljük eredményeit, felmérjük munkássága jelentőségét és elméleti hatását. (...)

Mi azonban ezúttal az életmű alapproblematikájának gyenge pontjaira szeretnénk irányítani a figyelmet.

I. A „népi vallás”

Akárcsak Gabriel le Bras, kortársa Étienne Delaruelle is, vagy tíz évi eltolódással az addigi szemléletmód teljes megfordításának apostolává vált – a papsággal és az egyházi intézményekkel foglalkozó egyháztörténetet a vallásos élet történetével kívánta felváltani, elsősorban a tömegekével. Tekintettel arra, hogy újra kiadásról van szó, most nem térünk ki minden tanulmány részletes ismertetésére. Delaruelle kutatásainak központi témája „a keresztény nép kialakulása”. Ez a „nép” a keresztes hadjáratokban és a középkoron végighúzódo „népi mozgalmak” sorában ébred létének és egységességének tudatára, indíttatást kap ehhez már VII. Gergely egyházreformjában (melynek szépen rekonstruálja szellemi dimenzióit Delaruelle), tovább formálódik az előbb apostolinak (XII. sz.), majd evangéliuminak (XIII. sz.) nevezett életmód helyreállításáért küzdő nagy eszmeáramlatokban, majd a bűnbánati szellemiség XIV. századi kivirágzásában. Mind bensőbbé téve eze-

ket a kegyességi formákat, ez a „nép” végül, a XV. században, legalábbis néhány képviselője révén eljut arra a pontra, hogy megalkossa saját vallássosságát.

De mit értsünk ezen a „népen”? Ahogy André Vauchez megjegyezte, ez a szó, és a jámborsággal, vallással, szellemiséggel, áhitattal összekapcsolt „népi” jelző tulajdonképpen sohasem kapott pontos meghatározást. Hol a „parasztok, rabszolgák vagy szabadok hatalmas, névtelen tömegéről” (7 l.) van szó, hol a világiak összességéről beleértve a legelőkelőbbeket, hol a „papok és lovagok, vagy hercegek és püspökök” is ide számítanak. (529 l.) Biztos, hogy nehéz megkötni magunkat egy olyan definícióval, mely érvényes a történelem tíz évszázadára. Egyébként a korszak terminológiája sem úgy készült, hogy tisztázza e problémát, és ha a *populus* szócsalád szavai többnyire társadalmi tipológiára utalnak is (innen van pl. az olaszban a *popolo grosso*, *popolo minuto*, stb. kifejezés) számot kell vetni mindenekelőtt a *litterati* et *illitterati*, valamint a latinul tudók és nem tudók közti kulturális megosztással, vagyis nagyjából, de nem pontosan, a klerikusok és világiak (laikusok) közti különbséggel.²

A „népi” szó használata mindenekelőtt egy másik nehézséggel is jár, ami nem csupán a középkorkutatók problémája, és amit például a néprajzosok hosszú ideje próbálnak megoldani:³ azt jelenti-e ez a kifejezés, amit a nép „létrehozott” (romantikus felfogás szerint), amit a nép befogadott, vagy ami a nép számára van szánva? Ugyane szó alatt mind a három értelmezés megtalálható E. Delaruelle munkásságában. (...)

Hagyjuk hát ezt a kifejezést és tegyünk fel most három szorosan egymáshoz kapcsolódó kérdést.

1. Hogyan jött létre E. Delaruelle szerint a munkáiban leírt vallási fejlődés? Itt most nem annyira a gazdasági tényezők mélyenszántó hatásánál szeretnénk megállni – el kell ismerni, hogy a szerző korántsem tagadta ennek létezését – mint inkább a szóban forgó szereplők tevékenységénél. Ha a szerző helyesen ki is mutatta, hogy a laikusok és a klerikusok között kölcsönhatás volt, „a keresztény nép kialakulását” bemutató elméletének logikája elsősorban az utóbbiak térítő szerepére helyezi a hangsúlyt. Tagadhatatlan, hogy a klerikusok fogták össze a hívőket, ők mutatták meg nekik Krisztust. De milyen eszmei, szellemi beállítottsággal fogadták, élték át, tették magukévá a laikusok ezt az üzenetet? Erre az alapvető kérdésre Delaruelle munkái nem adnak igazán pontos választ; a magyarázatot jelzők egyébként korlátozott sorozata helyettesíti, minősítve a „nép” beállítottságát. E minősítő jelzők egyébként két tárgy körül csoportosulnak:

- szellemi képességeik egyszerűsége: ez a nép „naív” (82, 150, 420, 540, 545 l.), „csiszolatlan” (72, 151, 168 l.), „szellemi szintje eléggé közepes” (540 l.), „kezdetleges” (241, 244, 294), sőt „prelogikus” (R 232), vallásosságában van valami „felületes” (96 l.), „kül-sősleges” (151 l.), „hite tehát sajátosan elnagyolt” maradt; (26 l.)
- ezzel szemben áll érzelmi beállítottságának uralkodó volta: ez a nép „ösztönös” (545 l.), „érzelgős” (25, 168), „tele van képzelőerővel” (150 l.), „ragaszkodó” (26 l.), mindennél jobban szereti a „csodá-sat” (26 l.), és a „meseszerűt” (150, 537 l.). „Babonás” is – ez a fogalom Delaruelle tollából nem annyira a hiedelmekre, a kifejezet-ten mágikus eljárásokra utal, mint a jámborság elhajlásaira („a fla-gellánsok babonái”). Delaruelle szótárában az állandó, de sohasem indokolt átsiklások a „népi vallás” és a „népi vallásosság” között ugyanezt az érzelmi zavarodottságot idézik fel.

Egyik kifejezése egyszerre utal mind a két jellegzetességére: ez egy „gyermeki nép” (96 l.) és vallásossága „gyermeteg” (537 l.).

E nagy gyermekekkel szemben ki más lehetett a felnőtt, mint a kleri-kus? Mindezek a minősítő jelzők abban az ellentétpárban kapnak értelmet, melyben a szerző egyértelműen a második tényezőt, a klerikusok vallását értékeli magasabbra: így kerül szembe az „elcsodálkozás képességével” és a „prelogikus gondolkodással” az „érzékek pozitív tanúbizonysága és a szigo-rú ésszerűség követelménye” (232 l.); ugyanígy áll szemben a „testi gyógyu-lásra való várakozással” a „lelki élet” (260 l. N° 23), a „mágiával” pedig a „hit gyakorlata” (496 l.).

De tegyük fel, hogy ezek a jelzők helyénvalóak; akkor is adódik egy második kérdés:

2. Hogyan akarja a történész felmérni ezt a „népi szellemet” (23 l.), ezt a „népleket” (241 l.), amely annyira gazdag, olyan ösztönös? (...)

Szerintünk a tudományos kutatásra érdemes feladat itt nem a közép-kori „néplelek” „naívságának” vizsgálata, hanem azoké a kulturális meghatá-rozottságoké, melyek egy nagy középkorkutatót ilyen megítélésekre készítet-nek.⁴ E kitételek és azok között a jelzők között, amikkel a köznyelv gene-rációkon keresztül az asszonyt jelölte, nincs tényleges különbség. Nyilván-való, hogy nem egyetlen történész problematikájáról van itt szó: a legújab-ban megjelent könyvekben ugyanezeket a kifejezéseket találja az ember, mint az előbb elhangzottak, ezekben is a gyermekéhez hasonlítják a közép-kori ember „mentalitását”.⁵

Viszont sem Delaruelle, sem a nyomait követő történészek nem me-

rültek bele a kollektív pszichológia, ill. gyermeklélektan tanulmányozásába, amelyre ezek a kifejezések látszólag utalnak. Nem hanyagságból, hanem pusztán azért, mert mindegyikük jól tudta, hogy e kitételek alkalmatlanok annak a realitásnak a kifejezésére, amelyről csak sejtéseik vannak, de amelynek nem urai. Jobb híján olyan meghatározásokkal, mint „naívság”, „érzelmesség”, „babonaság” próbálnak valamelyes tartalmat adni annak a realitásnak, amit képtelenek megragadni. (...)

II. A vallási mező és a folklorisztikus kultúra

Csak elismeréssel szólhat Delaruelle munkáinak olvasója arról, hogy a hallatlan erudíciójú és minden árnyalatra reagáló szellemű szerző milyen sokféle magyarázó szempontot alkalmazott a tömegek kereszténységének megértéséhez, fejlődési irányainak leírásához. Nem kis érdeme, hogy felhasználta a művészet középkori termékeinek ilyen irányú tanulságait is. De főleg olyan jelenségekre, vagy olyan személyekre figyelt fel, akik eléggé kivételesek maradtak, még akkor is, ha az általános realitásokra vonatkozó „bizonyító” értékük nem hagy kétséget maga után. Így fontos munkákat szentelt a kereszteshadjáratoknak, a zárándoklatoknak, az eretnkségeknek, ugyanígy Szent Ferencnek, Ferrieri Szent Vincének, Jeanne d’Arc-nak (ide sorolható Sienai Szent Katalinról szóló kiadatlan értekezése is).

Eljárása nem maradt elszigetelt e téren sem. „Tény, hogy a népi vallásság legnagyobb fellángolása a szentek tisztelete, az ereklye-kultusz, a zárándoklatok körül ment végbe” — jegyezte meg nemrég egy szakember, miután szemlét tartott „e vallás néhány egyéb vonatkozása felett: megvizsgálta a pogány továbbéléseket, a népi irodalmat és prédikációkat, a boszorkányságot, a szellemhitet, a népi gyógyítás vallással való kapcsolatát, stb.”⁶

A „fellángolásokból” történő kiindulás nem kis kockázatokkal jár.

1. Annak kockázatával, hogy elsőbbséget kapnak az egyházi szerzőkre is leginkább ható dolgok, azok a jelenségek, melyek számukra „példaként” szolgáltak, vagy azért, mert megfelelték az egyház normáinak, vagy mert a legjobban eltávolodtak ettől a normától (a flagellánsok, a boszorkányság, stb.).

2. Még inkább annak kockázatával, hogy elfeledjük mindazt, amin a tömegek vallásos életének mindennapja és lényege alapult: a rokonsági kapcsolatokkal, különösképp halottaikkal szemben tanúsított magatartásukat, hiedelmeiket, legendáikat. Röviden: a „népi vallás” nem választható el a folklorisztikus kultúra egészétől.

Nem mintha Delaruelle ne beszélne munkáiban a „folklórról”. Úgy tűnik azonban, hogy nem akar szembenézni azzal a realitással, amit ez a kategória a középkori Nyugat tér- és időbeli határai között felidézhet. Ezt sugallja, amikor „valamiféle mediterrán folklór” (224 l.), vagy a „keleti folklór” esetleges középkori befolyásáról ír. Szót ejt „ritusokról, kultuszokról, folklórról, legendákról” (418 l.), anélkül azonban, hogy mélyebben belemerne elemzésükbe, tudatában van olyan fontos jelenségeknek is, mint a folklorizáció, mivel felidézi egy „ferences folklór” hirtelen kialakulását (224 l.). Valószínű tehát, hogy E. Delaruelle érezte egy átfogó, folklorisztikus háttér jelentőségét, de nem nyúlt ehhez hozzá, félve, hogy eltávolodik tárgyától: hogy csak a legszembevetőbb esetet idézzük, amikor Jeanne d’Arc ifjúságáról beszélve, a „virágokból készült kalapokat”, a „Chenu erdő fáját” említi (359–361 l.), megelégszik azzal, hogy jelzi a nyomot, de nem indul el rajta. (...)

Milyen értelmet kell tehát a „vallásnak” adni? Milyen helyet foglal el a népi kultúrában?

A középkor világában, a termelőerők – ipari gazdaságokhoz viszonyítva – gyenge fejlődése mellett, ahol az emberek kapcsolata egymással és a természettel különösen szoros volt, a szélesebben értelmezett vallás, vagyis a világmentelmezések és a világra hatni kívánó szimbolikus cselekedetek rendszere igen széles területet ölelt fel: magába foglalta és közvetítette mindazokat az elképzeléseket, amiket az emberek saját tevékenységükről kialakítottak.⁷ Így egy házasságkötés sohasem pusztán szerződés volt: rendeltetése mindig a természet és társadalom általános rendjéről kialakított képbe illeszkedett, hiedelmeket idézett fel az új pár jövője szempontjából barátságos vagy ellenséges mágikus hatalmakkal kapcsolatban, olyan hiedelmeket, amelyeket a házasság egyházi szentségévé tétele sem tudott kiirtani, vagy integrálni a hivatalos rituálé kereteibe. Másrészt egy olyan vallásosnak tartott elképzelés, mint az ősök visszatérő lelkeivel kapcsolatos, a középkorban igen elterjedt hiedelem biztosította, hogy a társadalmi életben egyazon struktúra adjon számot a halottak és az élők rokonságáról, az evilági és túlvilági élet kapcsolatáról.

Arra indítanak ezek az általános megfontolások, hogy külön is felhívjuk a figyelmet néhány olyan ellentmondásra, ami nemcsak É. Delaruelle munkáiban, hanem a belőle inspirációt merítő újabb kutatásokban is megtalálható.⁸

1. A „népi vallás” megjelölésben nemcsak az első terminus alaptalan, de a második sem fogadható el, ha valláson pusztán szellemi célokat szolgáló zárt ritus- és hiedelemrendszert értünk.

2. Magától értődik, hogy a vallást nem lehet elválasztani a mágiától

olyan módon, mintha a vallás csak a kifejezésre szorítkoznak, a mágia pedig a cselekvésre. Mintha mindenekelőtt – és ez az, ahova e szembeállítás a középkorkutatók nagyrésztét vezeti – a vallás inkább a klerikusok, a mágia viszont teljesen a „nép” oldalán lenne fellelhető. Egy újabban alkalmazott kifejezés, „a mágiától áthatott népi vallás/vallásosság”⁹ nem elegendő ahhoz, hogy világosan megoldjon egy problémát, amit pontos meghatározások segítségével kell megközelíteni.

3. Ez a vallás összefüggő rendszert alkotott, csak belső struktúrái révén lehetett hatékony. Semmivel sem jutunk tehát előbbre, ha a XIII. századi paraszt vallásgyakorlatáról, jámborságáról vagy hiedelmeiről kijelentjük, hogy azok „naívak”, „elnagyoltak”, „külsőlegesek”, vagy akár „gyerekesek”, „prelogikusak” voltak. A történész feladata az, hogy megértse, milyen strukturális logika alapján funkcionált és termelődött újra ez a vallás, milyen tényezők játszottak közre ebben.

4. El kell vetni a pogányság „továbbélésének” (survival) elméletét: nincs „túlél” dolog egy kultúrában – vagy átél, vagy nem. Egy hiedelem, vagy egy ritus nem különféle maradványok és újítások heterogén kombinációja, hanem olyan élmény, melynek csak az adott pillanatban elismert összefüggések adnak értelmet. Ha ezt nem fogadja el, a középkorkutató kétféle hibába eshet:

- vagy „azt akarja kimutatni, amit a népi jámborság megtartott azokból a gyakorlatokból, melyek eredete a múlt kódéba vész” – nem mentség, hogy hajdan folkloristák is erre tettek kísérletet.¹⁰ Sok történész – és André Vauchez helyesen hangsúlyozza, hogy E. Delaunelle nem tartozott ezek közé – túlságosan sokáig engedett a „kezedek” délibábja csábításainak;
- vagy, és ez most is gyakran előfordul, „pogányként” vagy „keresztényként” akarják meghatározni egy hiedelem ilyen vagy olyan vonatkozását. Ezt viszont nem tehetik másképp, csak a kereszténység egy adott normája alapján. A viszonyításnál – akár implicit módon is – felhasznált norma pedig a legjobb esetben is csak az adott kor egyházának hivatalos normája lehet. De nem tartották-e magukat kereszténynek ugyanebben a korban a „babonáikért” üldözött parasztok is? Visszatértünk tehát az alapvető problémához, a különbség kérdéséhez.

III. Egyház, vallás, feudális társadalom

E. Delaruelle kitűnően ábrázolja a VII. Gergely utáni egyház klerikalizálódását, ami – többek között – nemcsak abban nyilvánult meg, hogy hosszú időn át egyedül a klerikusok juthattak hozzá a Szentíráshoz, hanem abban is, hogyan őrizték meg maguknak az alapvető hittételek – *profunda* – megértésének lehetőségét és jogát, nem terjesztve csak az *aperta*-nak minősített részeket, „történetek és tanulságok” formájában. Azt is jól megmutatta, hogyan erősödött meg a pápaság hatalma, hogyan sokasodtak meg kiváltságai, hogyan monopolizálta például a Szentszék a szenttéavatás hatáskörét. Nem mulasztotta el végül azt sem, hogy jelezze: ez a fejlődés nem ment végbe anélkül, hogy feszültségek ne keletkezzenek a klerikusok és a laikusok között – tanúsítják ezt az eretnekségek, ha nem is ez volt keletkezésük egyetlen oka.

Mindezek ellenére az a véleményünk, hogy E. Delaruelle lekicsinyelte e konfliktus horderejét, nem ismerte fel, milyen tét forgott kockán.

Térjünk vissza az elemzéshez, most már általánosabb fogalmak segítségével. Történeti szempontból a kereszténység legmeglepőbb jellemvonása – ha meggondoljuk, hogy ezt a vallást kívülről hozták be Nyugatra – sikere volt, és elterjedése a középkor folyamán. Anélkül, hogy igényt tarthatnánk e siker részletes magyarázatára, emeljük ki néhány döntő tényezőjét.

1. A kereszténység a Könyv vallása volt. Olyan világban, amely mindinkább a földművelésbe zárkozott, mindinkább ezen alapult, ez az alapvető vonás nagy mértékben megmagyarázza:

- mennyire szükséges volt az egyház számára, hogy megőrizze a görög-római kulturális örökség azon részét, amely nélkülözhetetlen volt a Könyv megértéséhez;
- hogyan specializálódott ennek következtében egy papi csoport, mely írásos kultúrája révén egyre inkább érezhető módon magának őrizte meg a Könyvhöz való hozzáférés és a dogmák meghatározásának jogát;
- miért lépett szükségszerűen szövetségre minden hatalom ezzel a klerikális kultúrával, amely – az írás tudományának birtokosaként – egyedül volt képes hatékony szolgálatára. Másfelől a világi hatalmak támogatása nélkülözhetetlen is volt egy olyan egyház számára, mely magát „szegénynek” vallotta, a gyengeség és a lemondás kettős értelmében. Ezen az utolsó ponton egyébként elkerülhetetlen ellentmondásba jutott, mert a világi hatalmakkal kötött szövetsége, az

adományozások útján hatalmas egyházi birtokok létrejöttéhez vezetett.

Az egyház tehát uralkodó helyzetben volt a termelési viszonyokban: egyenlőképp a világi hatalmakkal, mivel a termelési eszközök egy jelentős része az ő birtokában volt. Sőt talán még inkább, mint a világi hatalmak, mivel az ő feladata volt a fennálló rend ideológikus igazolása (aminek mindekenélőtt az *ordines* teóriájával tett eleget).

2. Mindez elvezet bennünket a középkori kereszténység második alapvető sajátosságához: a „világ megvetésének” tendenciája ellenére, vagy épp annak következtében, képes volt értelmet adni a történelemnek, beillesztve azt az egyetlen Isten és kinyilatkoztatott Igéje nevében az Üdvözülés tervébe. Másképp kifejezve, az egyház nem tehetett mást, minthogy a kereszténység logikája alapján a társadalom újratermelésén uralkodjék, mivel az emberi társadalomnak, tökéletlenségei mellett is volt értelme.

Az egyház, uralkodó társadalmi-kulturális helyzetében a vallás szószólója lett, vagyis a vallás fenti meghatározásának értelmében birtokosa volt annak a hatalomnak, hogy értelmezze a világot és szimbolikus cselekvéseivel befolyásolni próbálja azt. Vagyis az egyházat a termelési viszonyokban elfoglalt uralkodó helyzete és doktrínáinak tartalma — ez a két szempont elválaszthatatlan — egyaránt arra készítette, hogy a fennálló társadalmi rendet igazolja.

A feudális társadalom klerikális kereszténységével kapcsolatban tehát igenis ideológiáról kell beszélni. Valójában minden szimbolikus hatalmat, amit a papok egyre inkább a maguk számára monopolizáltak, a társadalmi reprodukció szolgálatába állítottak: a szenttéavatás és a kiközösítés hatalmát; a megáldás, de a megátkozás képességét is; hatalmukban állt üdvözíteni, vagy örök kárhozatra juttatni.

A papok hitének őszintettségéhez nyilvánvalóan nem fér kétség. Sőt ellenkezőleg, egy ideológia csak akkor tölti be szerepét, ha nem árulja el nevét: az ideológia természetéből adódik, hogy ne lássák annak, ami.¹¹

Klerikusok által ellenőrzött ideológia, mely igazolja a fennálló rendet és biztosítja a társadalmi reprodukciót: ennek a feladatnak a kereszténység csak úgy tudott eleget tenni, hogy mind jobban behatolt a társadalom gépezetébe. És ezt az előrenyomulást nem lehetett felfüggeszteni anélkül, hogy a társadalom egyensúlya ki ne billenjen. De folytatni sem lehetett e haladást anélkül, hogy szembe ne került volna az egyházi kereszténység, épp a vallás területén, a folklorisztikus kultúrával. Ezért sarkalatos kérdése minden olyan gondolatmenetnek, amely a feudális társadalom működését magyarázza, hogy

felvessük, a klerikális kultúra és a folklorisztikus kultúra konfliktusos kapcsolatain keresztül a „népi vallás” kérdését.

IV. Tudós kultúra és folklorisztikus kultúra

Éppen mivel ideológiaként működött, a papok vallásának mindinkább át kellett hatnia a társadalmi realitások együttesét: például ellenőrzést gyakorolni az idő fölött. Az idő fölött, mely a harangoktól függ. De a kakasszó vajjon mindig összhangban volt ezekkel? Az elmúlt idő fölött, melyről a klerikusok, hála az írás tudományának, pontosabb és tartósabb emlékeket őriztek, mint pusztá emlékezetre támaszkodó világiak. A jövő idő fölött, amit az egyház kétségkívül a legkevésbé tudott kézben tartani, tudós és sokszor egészen az eretnokség határait súroló eszkatológiája ellenére (ld. a joachimizmus sorsát), amely azonban sohasem rendelkezett olyan befolyással, mint a jóslás, jóvendülés és az álom-magyarázat eljárásai, amiket oly gyakran bélyegeznek meg a bűnbánatról szóló egyházi írások, később pedig a gyóntató-kézikönyvek.¹²

Más példák is az egyház fél-győzelmeiről tanúskodnak:

1. A társadalmi kapcsolatok síkján: az egyház igyekezett, hogy fennhatósága alá vonja a halott-kultuszt (ld. a clunyi liturgiát), a házassági és rokonsági kapcsolatokat (ld. a házasság fokozatos szentséggé válását) és általában minden „átmeneti ritust” (a lovagágútés szertartását ...).

2. A gazdasági realitások síkján: a harangok, melyekről az imént beszéltünk, a jégeső elűzésére is szolgáltak. A Keresztjáró napoknak és a termőföld megáldásának a termést kellett növelnie – hiszékeny emberek illúziói? Mindenesetre hittek e ritusok hatékonyságában, és inkább folyamodtak ezekhez az imádságokhoz, mintsem hogy tökéletesítsék fogataikat vagy ekéiket. A Keresztjáró napok és az egyházi áldások éppúgy részét képezték a korszak termelő erőinek, mint – az utóbbi negyven évben joggal oly sokat tanulmányozott – eke vagy malom.

Ez az utolsó állítás természetesen feltételezi, hogy fel kell hagyni az alap- és felépítmény struktúráinak (infrastructures-superstructures) bármiféle dogmatikus különválasztásával: akárcsak a rokonsági kapcsolatok az „archaikus társadalmakban”,¹³ a vallás is a felépítményi struktúrák sorába osztályozódik egy olyan szemlélet szerint, amely egy-egy társadalom anyagi alapjait fogadja el, végső soron, meghatározónak – pedig, mint láthattuk, a feudális termelési módban az alap részét képező termelőerő szerepét is betölti.¹⁴ Talán az elmondottak alapján érzékletesebbé vált, mennyivel alapve-

több az E. Delaruelle által leírt vallási konfliktusok tétje, mint azt ő gondolta.

Igy tehát a társadalmi realitások minden vonatkozásában nyomon kell követni a „belső” keresztény hittérítés fellendülését és hatásait a folklorisztikus kultúrára.

1. A „krisztianizáció” indítóoka a keresztények számának növelése volt, egyre több ember számára biztosítani az üdvösséget. Mégegyszer ismétljük, e térítőtevékenység őszinteségéhez nem fér kétség. De az üdvörténetben igazolást nyerő krisztianizáció elsősorban strukturális szükségszerűség volt, abból a szerepből következett, ami a keresztény vallásnak jutott a társadalmi kapcsolatok reprodukciójában.

2. Kétféle, egymásnak látszólag ellentmondó eszközt használtak fel e belső hittérítés folyamán:

- az elnyomás eszközét, mindenekelőtt a folklorisztikus kultúra azon vonatkozásainak elnyomását, amelyek a legnyíltabban álltak szemben a papság létével és szimbolikus hatalmának hatékonyságával. Ezt alkalmazták például a boszorkányság esetében, amelynél a papság közvetlen vetélytársaiként fellépő specialisták természetfeletti tudásáról és hatalmáról volt szó;
- a beépítés, az integráció eszközét, ami egyébként elkerülhetetlen is volt egy olyan papság esetében, amely definíciója szerint sem kerülhetett ki máshonnan, mint a laikus világból, mellyel egyébként továbbra is kapcsolatban maradt, még a „sivatag” kolostori „magányában” is: így például a koraközépkor hagiográfiája sokat merített a folklór tradícióiból.¹⁵ Ugyanakkor ez az integráció kiindulhatott a folklorisztikus kultúra tudatos manipulációjának szándékából is: minden valószínűség szerint ez történt a XII. század végétől kezdve a terjedelmes *példabeszéd*-irodalom (exempla) egy jelentős részében. Számos példabeszéd olyan folklorisztikus elbeszélés, amit beépített magába a tudós kultúra, majd „megkeresztelte”, átalakította, s végül a prédikációk kerülő útján juttatta vissza azt a laikus kölyözetbe. Feltehetőleg fokozta e példabeszédek meggyőzőerejét folklorisztikus eredetük.

Még nincs megírva e kettős stratégia pontos története: meg kellene mutatni, mikor és miért fordultak inkább az első eszköz használatához, vagy fordítva. Egyelőre legalábbis úgy tűnik, hogy a gyors társadalmi átalakulások időszakában válnak intenzívebbé a krisztianizációs törekvések, s következésképpen a klerikális és a folklorisztikus kultúra kapcsolatai is – akár az

egyik, akár a másik formában —, vagyis pontosan akkor, amikor az a veszély fenyegeti az egyházat, hogy brutálisan kétségbevonják uralkodó szerepét és helyzetét. Ilyen perspektívában kell megvizsgálni azt, amikor a példabeszéd-írók összegyűjtik a folklorisztikus elbeszéléseket a XII–XIII. század fordulóján, vagy a XIV–XV. század fordulóján kezdődő boszorkányüldözéseket.

3. E krisztianizáció eredményei, végül, első pillantásra korlátozottnak látszanak: J. Delumeau kimutatta, hogy a középkor végefelé, úgy tűnik, még egész vidékek maradtak megtérítetlenül.¹⁶ Ugyanis a folklorisztikus kultúrának olyan volt a rendszere, hogy működési törvényszerűségei határt szabtak a külső behatások beolvasztásának: az egyház legfeljebb csak részben tudott kereszténnyé tenni egy olyan folklórt, ami csak annak a termelési módnak az egészével tűnt el, amelynek szerves részét alkotta.¹⁷

A belső keresztény térítéssel tehát a folklorisztikus kultúra mindenképp előtti szívós mozdulatlanságát állította szembe. Ha például elfogadjuk, hogy a tánc nem üres mozdulatok sora, hanem társadalmi gyakorlat, vallásos magatartás, ki merné komolyan fenntartani azt az állítást, hogy csak azért táncoltak olyan hosszú ideig a temetőben és a templomokban, mert a városokban és falvakban nem akadt más hely, ami elég tágas lett volna a szabad táncoláshoz? A „népi vallás” a táncot is jelentette: miért tanulmányozzuk akkor csak a zarándokokat és miért nem a táncosokat? És egyáltalán: állíthatjuk-e azt, hogy a tánc teljesen ki lett volna zárva a zarándoklatokból?¹⁸

Tudatos ellenállást is tanúsított a krisztianizációval szemben a folklór, ami azokba a szocio-kulturális feszültségekbe illeszkedett bele, amelyek az egész feudális társadalmat jellemezték. Gondoljunk itt e társadalom legsúlyosabb belső következményekkel járó ellentmondására: ha a termelési eszközök birtoklásában megosztott is a világi arisztokrácia és az egyházi arisztokrácia (mindenekelőtt a szerzetesség intézményei), kulturális és vallási szempontból a világi arisztokrácia hosszú ideig a papságtól függő helyzetben maradt. Márpedig a kulturális és vallási uralom-viszonyokat, mint már említettük, éppúgy magába kell foglalnia a feudális társadalmi viszonyok rendszerét magyarázó általános gondolatmenetnek, mint a gazdasági és társadalmi uralom-viszonyokat. Ebből a nézőpontból tűnik ki, hogy e korszak társadalmi valóságának milyen szegényes értelmezésére támaszkodik az az érv, amely arra hivatkozva tagadja az eretnekmozgalmak társadalmi alapjait, hogy azokban lovagokat is találhatunk a parasztok mellett.¹⁹(...)

Az eretnekségek elterjedése azonban mindig is korlátozott volt. Kétségkívül nagyobb jelentőséggel bírt a folklór-tradíciók felhasználása annak a lovagi osztálynak a részéről, amely a grófok, hercegek elitjével és mindenek-

előtt a klerikusok tudós kultúrájával szemben meg kívánta teremteni saját kultúráját.²⁰

Ugyanígy valószínűnek tűnik, hogy az alsóbb társadalmi rétegek körében az eretnkségektől megszabadult egyház felerősödő boszorkányüldözése megerősítette a boszorkányság praktikáit 1400 táján. Ezért történhetett úgy, hogy a boszorkányság a klerikusok, majd a XVII. századi tisztviselők szemében önálló és jól elkülöníthető gyakorlat képét öltötte, olyan vallás-gyakorlatét, amelynek elkülönítésére épp az a démonológiai tudás alkalmas, amit felszámolása céljából fejlesztettek ki. Számos történész is átvette ezt a szemléletet, holott így egy egész kultúrának egyetlen – bár lehet, hogy a legnehezebben megfogható – rész-eleméről volt szó.

Végül felmerülhet a következő ellenvetés: ha egyrészt az eretnkség, másrészt a folklorisztikus kultúra bizonyos vonatkozásai – legalábbis részben – úgy értelmezhetőek, mint tudatos ellenállási formák a klerikális kultúrával szemben, mi magyarázza azt, hogy az eretnekek, például a valdensek igen sokszor a „népi kereszténység” (piété populaire) legelszántabb ellenségei közé tartoznak? Nem volna nehéz kimutatni, hogy az eretnekek lényegében azzal fordultak szembe, amit szerintük a „népi vallásban” a papok eltorzítottak, vagy épp azok találták ki: a szentek tiszteletével, a csoda-hittel, az ereklye-kultusszal... Ezzel szemben azok a történészek, akik rendszeresen vizsgálják az eretnekeknek a folklorisztikus kultúra egészével kapcsolatos magatartását olyan vidékeken, amelyeket erősen átítáltak az eretnkségek (a XIV. század eleji Ariège, vagy a száz évvel későbbi Délcehország), sokszor szoros kötelékeket fedeztek fel a folklorisztikus kultúra és az eretnkségek között.²¹

A belső hittérítés végeredménye, nem kétséges, nagy számú jó keresztény kinevelése volt. Nem utolsó sorban É. Delaruelle-nek köszönhetjük, hogy ezt igen sokféle példa segítségével kimutatta. Engedtessék meg azonban, hogy miután az É. Delaruelle által tanulmányozott vallási magatartásokat megalapozó folklorisztikus kultúrára felhívtuk a figyelmet, miután érzékeltetni próbáltuk a klerikális kultúra és a folklorisztikus kultúra közötti konfliktus tétjét és kiterjedését, vagyis miután megkérdőjeleztük írásainak alap-problematikáját, most kétségbevonjuk néhány végkövetkeztetésének megalapozottságát is.

Vegyünk egy példát: nem vethető-e föl, hogy a bűn kollektív érzésének a XIII. századtól kezdve megfigyelhető látványos kifejlődése, a bűnbánati szellemiség növekvő súlya legalábbis részben egy valóságos „akkulturációnak” tudható be? Természetesen a kor egyháza, majd nyomában a val-

lások élet történései „pozitívan” értékelték ezeket a jelenségeket. Látni kell azonban a másik oldalt is: az a növekvő gyanakvás, ami mind súlyosabban nehezedett a folklorisztikus test-gyakorlatokra (például a táncra), a papi misz-szió mind fokozottabban személyessé válása a bűnbánat általános szentség-gé tétele nyomán (az évi gyónás 1215-ös kötelezővé tételétől az első közép-korvégi gyónatószékeig), a gyermekkorban kezdődő vallásos nevelés bevezetése a XV. századtól kezdve (ld. Gerson), mindez nem járult-e hozzá együt-tesen ahhoz, hogy interiorizáltassák emberekkel a bűn érzését, „bűntudatot” fejlesszenek ki bennük, azzal leplezzék előttük azt az „akkulturációt”, amelynek áldozatai lettek, hogy meggyőzik őket saját kultúrájuk erkölcsste-len voltáról.²²

Itt az ideje, hogy megpróbáljuk megérteni azoknak a szavaknak a horderejét, melyek, mint Delaruelle is felfigyelt rá, szinte mindenütt jelen vannak a XIII. századtól a XV. századig: „morál”, „erkölcsnemesítés”, „mo-rális tanulság”... Két kultúra ütközési pontján bukkannak fel ezek a szavak, arról tanúskodnak, hogyan hajtja uralma alá a klerikális kultúra a laikusokét, hogyan teljesíti ki az előbbi saját ideológikus funkcióját, az utóbbi kárára.

*

(...) Nem állítjuk azt, hogy nem volna lehetséges több ponton tökélete-síteni É. Delaruelle kutatói módszerét. De nem hisszük, hogy ma még ez az út túl messzire vezethetne. Anélkül, hogy a legkevésbé is figyelmen kívül hagynánk azokat az eredményeket, amelyeket É. Delaruelle-nek és követői-nek köszönhetünk, szívesebben indulunk el egy másik irányba, amely nem pusztán újdonsággal kecsegtet, de érdekesebbnek és termékenyebbnek is tűnik.

E két kutatási irány azonban nemcsak különböző orientációjú, hanem mindenekelőtt különböző természetű.

Minden erőnye ellenére É. Delaruelle munkássága a tradicionális tör-ténetírás „empirista” irányzatát követi. Minthogy nincs „ártatlan” történeti gondolkodás, szükségesnek látjuk, hogy történészként a forrásvizsgálat gya-korlatát az elméleti gondolkodással párosítsuk, inkább kidolgozzuk saját „gyakorlatunk elméletét”²³, mintsem hogy nem tudatosított előfeltevéseink-re vagy saját kutatásunk véletleneire hagyatkozzunk. Ettől függenek azok a kérdések, melyeket a dokumentumoknak, vagy sajátmagunknak felteszünk.

Mindez feltételezi először is, hogy elméletileg megalapozott képünk le-gyen kutatásunk tárgyról, jelen esetben a feudális társadalom működéséről.

Mindez feltételezi továbbá, hogy szert tegyünk arra a műveltségre, ami

megfelel törekvéseinknek, jelen esetben ez felveti a középkorkutatók antropológiai képzésének parancsoló igényét.

Mindez feltételezi végül, hogy megváltoztassuk olvasási módszereinket. Egy forrás mindig elbeszélés: jelentését csak úgy fejthetjük meg, ha előbb megértjük szerveződését, struktúráját.

É. Delaruelle nagy érdeme, hogy rávette egy „intellektuális fordulatra” a középkorkutatókat... ma azonban elgondolásainkban, módszereinkben valódi szakításra van szükség.²⁴

JEGYZETEK

1. Így pl.: *Les religions populaires. Colloque international*. 1970. A szövegeket kiadja B. Lacroix és P. Boglioni, Québec. Les Presses de l'Université Laval, Histoire et Sociologie de la Culture 3. 1972. VIII. 155 l.; R. Manselli, *La religione popolare nel Medioevo (Sec. VI–XII)*, Torino, G. Giappichelli, 1974. 131 l.: a módszertani bevezetés újrakiadása: uő, „La religione popolare nel Medioevo: prime considerazioni metodologiche”, *Nuova Rivista Storica*, LVIII. 1974. 1–15. l.: újabban, az egész középkorra vonatkozóan: uő, *La religion populaire au Moyen Age. Problèmes de méthode et d'histoire*. Conférence Albert-le-Grand, 1973. Montréal, Institut d'Études Médiévales Albert-le-Grand: Paris, Librairie J. Vrin, 1975, 234 p. – *La religion populaire en Languedoc (XIIIe – début XIVe siècle)*, Cahiers de Fanjeaux 11, Toulouse, Privat. 1976. Végül túlnyomóan a világiakkal foglalkozik A. Vauchez, *La spiritualité du Moyen Age occidental (VIIIe–XIIe siècles)*, Paris, P.U.F., Collection „SUP-l'Historien”, 19, 1975. 176 l.
2. Grundmann, H., „Litteratus-Illitteratus. Die Wandlung einer Bildungsnorm vom Altertum zum Mittelalter”, *Archiv für Kulturgeschichte*, 40, 1958. 1. füzet.
3. P. Coirault, *Notre chanson folklorique (Étude d'information générale). L'objet et la méthode. L'inculte et son apport. L'élaboration. La notion*. Paris. 1941. 468 l. Főleg pedig A. Van Gennep, *Manuel de folklore français contemporain*, tome I. vol. I. Újrakiad. Paris, A. és J. Picard. 1972. 1–110 p.
4. A kérdést kritikai szociológiai vizsgálat tárgyává lehetne tenni, hasonlóan P. Bourdieu és M. de Saint-Martin, „Les catégories de l'entendement professoral” c. munkájához. (*Actes de la recherche en sciences sociales*. 3, 1975, 68–93. l.) Történeti perspektívában e tanulmány megegyezne M. de Certeau, D. Julia, J. Revel, „La beauté du mort: le concept de culture populaire” c. tanulmánya eredményeivel. *Politique aujourd'hui*, 1970. dec. 2–23. l. A folklór-kutatás történetével kapcsolatban. G. Cocchiara, *Storia del folklore in Europa*, Torino, Einaudi. 623. l. alapvető marad.
5. R. Manselli, *La religione... i.m.* 22. l.
6. P. Boglioni, *i.m.* 63. l.
7. A középkorkutató a tárgyra vonatkozó szociológiai és antropológiai tanulmányokból meríthet a legtöbbet, így P. Bourdieu, „A vallási mező kialakulása és struktúrája”, in: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*, Budapest, Gondolat, 1978,

- 165–236 l., és M. Augé, „Dieux et rituels ou rituels sans dieux?” in: J. Middleton, *Antropologie religieuse, textes fondamentaux*, Marc Augé bev., Paris, Larousse. 1974. 9. 36. l. és M. Augé et al. *La construction du monde, religion, représentations, idéologie*, Paris. François Maspero, 1974, 136 l.
8. Ugyanazok a tévedések számos újkor-kutatónál is megtalálhatók, ezekről a közel-múltban született bírálat, sokszor a mi terminusainkhoz közelálló kifejezésekkel: N.Z. Davis, „Some tasks and themes in the study of popular religion”, in: C. Trinkaus és H.A. Oberman (kiad.), *The pursuit of holiness in late medieval and Renaissance religion. Papers from the University of Michigan Conference*, Leiden, E.J. Brill, Studies in Medieval and Reformation Thought, X, 1974, 307–336. l.
9. A. Vauchez, *i.m.* 149 l. A mágia és a vallás közötti különbségtétel nehézségeire és egy „egyházi mágia” létezésére, legalábbis a reformáció koráig, ld. K. Thomas, *Religion and the decline of magic. Studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England*, London, 1971. XVIII. 716. l., főleg 76–77, 498, 640–665. l.
10. Ezt veti a szemükre André Vauchez É. Delaruelle, *i.m.*-höz írt előszavában, XVIII. l.
11. M. Godelier, *Horizon, trajets marxistes en anthropologie*, Paris, François Maspero, 1973, 315–392. l.
12. Említésre méltó, hogy ez a vád szerepel a Thomas de Chobham által felsorolt Bűnök között: Thomae de Chobham, *Summa confessorum*, ed. F. Brommfield, Louvain–Paris, Nauwelaerts. *Analecta Mediaevalia Namurcensia*, 25, 1968, 466–487. l. Az e területre vonatkozó, folyamatban lévő kutatások közé, melyekben a középkor, sajnos, nagyon kevés helyet kap, besorolható: J. P. Vernant et al. *Divination et Rationalité*. Paris, Éditions du Seuil, 1974, 322 l.
13. M. Godelier, *i.m.* és *Sur les sociétés précapitalistes, textes choisis de Marx, Engels, Lénine*, bev.: M. Godelier. Centre d'Études et de Recherches marxistes, Paris, Éditions Sociales. 1970. 13–142. l.
14. A *Sur le féodalisme*. Centre d'Études et de Recherches marxistes, Paris, Éditions Sociales, 1971 c. munkában megadott definíciókat tehát nem találjuk kielégítőnek. (13–34. l.)
15. J. Le Goff, „Culture cléricale et traditions folkloriques dans la civilisation mérovingienne”, in: L. Bergeron, kiad., *Niveaux de culture et groupes sociaux*. Paris, Mouton, 1967. 21–32. l. és uő. „Culture ecclésiastique, culture folklorique au Moyen Age: saint Marcel de Paris et le dragon”, in: *Ricerche storica et économique in memoria di Corrado Barbagallo*, II, Napoli, 1970, 53–90. l. Általánosabb vonatkozásban ld. F. Graus, *Volk, Herrscher und Heilige im Reich der Merowinger*, Prague, (1965, 269 s. köv. l.) c. munkájának fontos módszertani megjegyzéseit.
16. J. Delumeau, *Leçon inaugurale au Collège de France, Chaire d'Histoire des mentalités religieuses dans l'Occident moderne*, Paris, Collège de France, 1975, 37 l. Mindenesetre E. Le Roy Ladurie, *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324* (Paris, Gallimard, 1975, 646 l.) c. munkájának olvasása hozzásegít, hogy J. Delumeau eredményeit árnyaltabban lássuk: akár eretnek volt, akár nem, Felső-Ariège-t már a XIV. sz. eleje óta mélyen átjárta a kereszténység. E tárgyban ld. még G. Duby megjegyzéseit „Vingt-cinq croquants du XIVe siècle”, *Le Nouvel Observateur*, 579, 1975. dec. 15–21, 60–62. l.

17. És néha a szemünk előtt él: C. Gallini, *Il consumo del sacro. Feste lunghe di Sardegna*, Bari, Laterza, Biblioteca di cultura moderna 714, 1971, 313. l.
18. A modell továbbra is R. Hertz, „*Saint Besse, étude d'un culte alpestre*”, újrad. in: *Sociologie religieuse et folklore*, Paris, P.U.F., 1970, 110–160. l.
19. Nem véletlen, hogy e felfogás legmakacsabb hívei Nyugatnémetországban (H. Grundmann) és Olaszországban (R. Morghen) találhatók.
20. E. Köhler, „*Observations historiques et sociologiques sur la poésie des troubadours*”, *Cahiers de Civilisation médiévale*, VII, 1964; uő: *L'aventure chevaleresque. Idéal et réalité dans le roman courtois*, francia ford. Paris, Gallimard, 1974, 320 l. J. Le Goff és E. Le Roy Ladurie, „*Mélusine maternelle et défricheuse*”, *Annales E.S.C.*, 1971. 587–622. l.
21. Ld. E. Le Roy Ladurie, *Montaillou...*, i.m., aki Jacques Fournier, Pamiers püspökének (1318–1325) inkvizíciós jegyzőkönyveit használta fel. Ld. még, Csehország vonatkozásában. J. Macek, *Jean Hus et les traditions hussites*, francia ford. Paris, Plon, 1973, 132, 271–272. l.
22. Ugyanezeket az észrevételeket találjuk J. Delumeau, i.m., 26 l., aki ezt az „akkulturációt” az újkorra vonatkozóan tanulmányozta. Az első gyóntatószékek megjelenését J. Delumeau 1516-ra teszi, de E. Le Roy Ladurie, *Montaillou...*, i.m. 512. l. már a XIV. sz. elején talált egyet, nem a hegyek között, de egy síkságon fekvő városban. A jelenség mindenképpen alapvető fontosságú.
23. P. Bourdieu, *Esquisse d'une théorie de la pratique. Précédé de trois études d'ethnologie kabyle*, Genève–Paris, Droz, 1972. 284. p.: kézikönyv a humán tudományok összességéhez.
24. Az olvasó joggal teheti fel a kérdést, hogy milyen konkrét eredményeket tudunk felmutatni: ezért hivatkozunk „*Jeunes et danse des chevaux de bois. Le folklore méridional dans la littérature des exempla (XIIIe–XIVe siècles)*”, in: *La religion populaire en Languedoc (XIIIe–début XIVe siècle)*, i. m.

A némileg lerövidített fordítás alapjául szolgáló cikk: Jean-Claude Schmitt: „*Religion populaire*” et culture folklorique, (A propos d'une réédition: Étienne Delaruelle, *La piété populaire au Moyen Age*, avant-propos de Ph. Wolff, introduction par R. Manselli et André Vauchez, Torino, Bottega d'Erasmus, 1975. XXVIII–563 p.) in: *Annales E.S.C.* 1976. (31), 941–953 o.

ORMOS MÁRIA:

VITÁK A TÖRTÉNETTUDOMÁNY „NAGY” KÉRDÉSEIRŐL

Sokan hajlanak arra, hogy a történettudomány átfogó elvi, filozófiai és módszertani kérdéseinek gondját újkeletűnek tekintsék. Bárki, aki a történetírás történetébe belekóstol, meggyőződhet azonban arról, hogy ezek a kérdések a történészeket attól a pillanattól kezdve foglalkoztatták, amely pillanattól tudománnyá akarták átalakítani azt a korábbi mesélőkedvet vagy pedagógus hajlamot, ami krónikák írásában, figyelemreméltó események elbeszélésében, nagy személyiségek sorsának ismertetésében adott hírt magáról.

Bizonyos értelemben – sok más mellett – a történetírás története küzdelem e diszciplína tudományos rangra emeléséért. Ma már aligha kérdéses bárki előtt is – beleértve ebbe a polgári tudósokat –, hogy ezen az úton a sorsdöntő lépést Marx tette meg, amikor a történelmi totalitást Hegelhez hasonlóan dialektikusan, de nem a szellemből, hanem önmagából az emberi társadalmi viszonyokból kiindulva ragadta meg.

A hegeli „rendszer” meghaladta az idő, a marxi princípiumokat viszont a polgári történetírás nem tehette magáévá; a történetírás tudományá avatása útján más lehetőségek után kutatott. Közismert, hogy az igazi Marxtól egy időben a magát marxistának nevező történetírás is eltávolodott. A dogmatizmus éveiben lerakódott hordalékot a mai marxistáknak el kell távolítaniuk. Nem lehet véletlennek tekinteni Marx ismételt „újraolvasását” a marxisták által, sem azokat a vitákat, amelyek a történetírás elvi és módszertani kérdéseiről az ő köreikben folynak. Mivel azonban itt következő két cikkünk – Faber összefoglalója a nyugatnémet „módszertani csatáról” és Hillgruberé a diplomáciatörténet helyéről és szerepéről folyó vitáról – a polgári történetírás gondjairól szól, a marxisták vitáiról nem kell bővebben szólnunk.

Ezt a két írást viszont – az érthetőség kedvéért – valamelyest interpretálni szükséges. A napjainkban folyó történész vita minden korábbinál intenzívebb és kiterjedtebb. Mivel a történettudomány a legáltalánosabb ember-tudomány, hiszen az ember minden tevékenysége és létmozzanata idő-

ben, vagyis történetileg jelenik meg, a felmerülő kérdések száma mérhetetlen. Van azonban két általános szempont, az egyik elvi, a másik módszertani, ami minden vita mélyén meghúzódik. S e két szempont egymással szorosan összefügg. Az elvi kérdés az emberi történelem totalitásának minőségére és belső, immanens törvényeire irányul. A módszertani viszont az első kérdésre adott választól függően arra hivatott, hogy az egész (a totalitás) és a rész, valamint a részek közötti összefüggések, egymásrahatások stb. dologát tisztázza.

A polgári történetírás a válaszokat keresve egyrészt mindúntalan meghaladja saját korábbi etapját, másrészt mindúntalan, s úgy látszik, fokozódó mérvben, konfrontálódik a marxizmussal. Gyakorlatilag ez történik a társadalomtörténet módszertani csatájában is. A jelenlegi útkeresők maguk mögé utasítják a múlt mindenfajta historizmusát, tudatosan a fejlődésmélelet mellett szögeznek le magukat, elvetnek tehát minden statikus rendszerelméletet. Ugyanakkor világossá válik, hogy saját „elkötelezettségüket” a marxista elkötelezettséggel, „érdekvállalásukat” a marxi jóslatban kifejeződő érdekekkel, saját totalitás-igényüket a marxista történelemszemlélettel szembeállítják. E küzdelem alapmotívumai a tévedés nagyobb veszélye nélkül megállapíthatóaknak tűnnek. Wehler, Kocka és mások elvetik az egyoldalú gazdaságközpontúságot, amit napjainkban néhány gazdaságtörténész valóban gyakorol, de ami Marxra nézve csak vélelmezett egyoldalúság. Ennek helyébe a társadalmat, mint egészet állítják, s az emberi történetet a társadalomtörténettel magyarázzák, amelynek sajátja a dinamizmus. Ez a dinamizmus fejlődést rejt magában; a nyugatnémet történészek felfogásában azonban csak a dinamizmus iránya válik világossá, indítékai, mozgatói nem. A történelem iránya „a ma érdekekkel bíró és a jövőről elképzeléssel rendelkező történetíró” álláspontjában jut kifejezésre – vallják e történészek – ami viszont a „liberális és demokratikus szociális államban” fogalmazódik meg.

Többek között kifejezi ezt a – valljuk meg nagyszabású – liberális polgári kísérletet az úgynevezett modernizálási elmélet, amire Faber cikkében csak Dahrendorf nevének említése utal. A társadalomtörténet új fogalmának nyugatnémet úttörői a Dahrendorf által használt modernizálás-fogalmat ugyanis egy részükben átvették, noha Dahrendorf következtetéseivel nem értenek egyet. Átvették és elméletileg kifejtették azt a tételt, hogy a társadalom mozgása, dinamizmusa azon mérhető: miként valósítja meg a gazdasági, politikai, társadalmi-intézményi, kulturális stb. modernizálást az említett liberális, demokratikus szociális állam felé. (Elvetették viszont azt a nézetet, hogy a náciizmus e modernizálás szakaszaiként lenne felfogható.)

A társadalomközpontúság, a dinamizmus hangsúlyozása, sőt, önmagában véve még a modernizálás fogalma sem képez választóvonalat a társadalomtudományi iskola és a marxi elmélet között. Az irányultságon kívül, ami alapjában politikai természetű, tudományosan e választóvonal egyelőre elsősorban azon a ponton rajzolódik ki, hogy a társadalom dinamizmusának kifejtett értelmezése voltaképpen elmarad. A dialektika ellentét fogalma (és az egyenlőtlenség fogalma) helyébe valamiféle immanens és intencionális összmozgás lép.

Második cikkünk a módszertan világába vezet el bennünket, annak a problémának a jegyében, amelyet e bevezető sorok elején már jeleztünk: az egész és a részek viszonyának, s e részek kezelésének problémakörébe. Jó néhány éve már annak, hogy jeles történészek, éppen a történetírás tudományos rangjának kivívása jegyében, harcot kezdtek a történettudomány politika-centrikussága, sőt ezen túl egyáltalán az eseménytörténetre való redukálása ellen. A harc bizonyos pontokon meglehetősen egyoldalúvá is vált, olyannyira, hogy már-már szégyennek kezdett számítani, ha egy történész eseménytörténetet írt, nota bene, ha külpolitikával, a nemzetközi kapcsolatok történetével, diplomáciatörténettel foglalkozott. Míg ez a folyamat zajlott a történetírás keretén belül, szép csendben kivált viszont belőle egy tudományág, a politika-tudomány és elkezdte e terület tudományos kisajátítását a modern és a jelenkori történelemre nézve. Magától értetődő, hogy a történészek azonnal kezdtek észbekapni, s rájönni arra, hogy a társadalmi élet egyik legfontosabb területét nem helyezhetik „a falakon kívül”.

Hillgruber cikke is igazolja, hogy a politika-, és külpolitika-ellenesség ma már jórészt kiment a divatból. Megmaradt viszont a valódi kérdés: általában véve a politika helye az összmozgásban és különösen a nemzetközi relációk és az egyes országok külpolitikájának helye mind az egészben, mind a politika keretein belül. Dominál-e a külpolitika, amint ezt Ranke és követői sokáig hirdették, vagy tulajdonképpen a belpolitika szabja-e meg a külügyek irányát, amint azt nem egy dogmatikus történetíró hitte? További kérdés, hogy vajon a külpolitika autonómiája meddig terjed, s végül, hogy mind a társadalom egyéb meghatározóival való összefüggésrendszerében, mind saját autonóm kereteiben miféle meghatározókkal, változókkal kell a történésznek számolnia.

Hillgruber, az előző cikk szerint a „status quo” és az „objektivitás” hírébe „kevert” történész összefoglalója megmutatja a kérdésre irányuló „nyugati” viták lényegét. Azt a részt, amelyben a legfrissebb szovjet álláspontot ismerteti, — egyébként híven —, elhagytuk, mert szeretnénk e néze-

tet a későbbiekben „első kézből” ismertetni. Felfedezhetjük e cikkben egyúttal a modern „harmadik utat”. Attitűdjét ugyanis Hillgruber ezúttal sem mulasztja el megfogalmazni: az igazság annyira bonyolult, hogy részeihez mindenfelől el lehet jutni, s amíg a tudomány tudomány marad, mindig feltárhat részigazságokat, hiszen ez természetében rejlik. A maga részéről a történetírás e semleges magját tekinti éppen tudománynak.

Minden valószínűség amellet szól, hogy a napjainkban zajló viták és a most tett megállapítások csakúgy nem az utolsó szó jogán hangzanak el a történetírásban, amint minden korábbi lépésről kiderült, hogy csak a következőt előzte meg. Nem kétséges azonban, hogy a nagy történetírói vita új önmeghaladás irányában mutat, még akkor is, ha nyitottságát a történettudomány emancipálására és a nagyon is szűken meghatározott rendszer melletti elkötelezettségre egyidejűen irányuló igény egyszersmind korlátozza.

ANDREAS HILLGRUBER:

A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉNEK MÓDSZERTANA ÉS ELMÉLETE*

A. HILLGRUBER: Methodologie und Theorie der Geschichte der
Internationalen Beziehungen.

Ahhoz, hogy széles körű témánkhoz egy előadás keretében legalább cum grano salis hűek maradjunk, ésszerűnek látszik, ha mindenekelőtt koncentrált formában felvázoljuk a módszertani-elméleti gondolkodás helyzetét mind a „nyugati” (itt minden nem-marxista álláspontra alkalmazott összefoglaló segédjelző értelemben), mind a szovjet (és az azt követő marxista—leninista) történettudományban. Végezetül helyes, ha kiemeljük az egymásnak ellentmondó alapaxiómákat az ideológiai ellenfelek és egyben tudományos vitapartnerek között különböző síkokon történő elméleti megfontolások és mindenekelőtt a kutatási eredmények lehetséges cseréje érdekében.

* * *

A „nyugati” tudomány jelenlegi helyzetének megértéséhez két megállapítás szükséges: a) a *történelemben* — és nem a nemzetközi kapcsolatok történetében — rejlenek a kutatás súlypontjai és az ezeket követő módszertani és elméleti reflexiók, mégha évről-évre megjelenik is számos értékes, részben jelentős diplomáciai-történeti és mindenekelőtt a nagyhatalmak külpolitikájával foglalkozó tanulmány. A nemzetközi kapcsolatok története — különösen az NSZK történettudományában, Franciaországban, a legkevésbé az USA és Nagy-Britannia történettudományában — periférikus helyzetbe került. A nemzetközi kapcsolatok területét a társadalomtudományi jellegű, azaz általános ismeretszerzés alapján álló, inkább analitikus-kategoriális, mint empirikus módszerrel dolgozó, vizsgálódásaiban lényegében időben visszafelé, az 1945-ig kiterjesztett „jelen” által rögzített politika-tudomány foglalta el. Anélkül tette ezt, hogy a különböző politika-tudományi iskolák által kínált kategória-rendszert és a rendelkezésre bocsátott fogalmi eszköztárat a — jelentős mértékben legteljesebb forráshasználatra törekvő és a külpolitikai döntési szituációk előbb-utóbb egyénivé váló interpretációjára koncentráló — historiográfia kritikailag értékelte és oly mértékben használhatóvá tette volna, ahogyan azt a nemzetközi politikában a „szabad” döntés

*Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 1976/4. 193–211.

minden tényleges korlátozással és kényszerrel szemben joggal hangsúlyozott momentuma megengedte volna. b) A nemzetközi kapcsolatok (a fogalom a „külpolitika” és a „nemzetközi politika” használatos szinonimája¹) a *politikatudományon* belül is túlságosan sokáig képeztek elhanyagolt területet. Csak az utóbbi években a „Béke- és konfliktus kutatással” összhangban került sor azokra az erőfeszítésekre, amelyek megkísérik „az emberek közötti viszonyok utolsó területét – amely eddig nem tartozott a tudományos elemzés körébe – rendszeres kutatás alá vonni”².

Az eredmény eddig – legalábbis a külpolitika (egyes államoké) és a nemzetközi politika (összességében) közötti viszony problémája, „mint azoknak a viszonyoknak a kölcsönös összefonódottsága, amelyek a különböző államok között, azok különös kapcsolatainak légkörében keletkeztek” – alig jutott túl azon a megállapításon, hogy egy megoldatlan kutatási komplexumról van szó. Az NSZK-ban a nemzetközi kapcsolatok politikatudományi diszciplinájának egyik vezető képviselője, *Ernst Otto Czempiel* röviddel ezelőtt elismerte: „Hiányzik az a módszertani eszköztár, amely lehetővé tenné, hogy az interakciót, azaz a nemzetközi politikát megragadhasuk és egyidejűleg definiálható, és egzakt módon meghatározható fokon a rendszer tagjainak külpolitikájától elkülönítsük. Másrészt nem sikerült még eddig egy ország külpolitikájában azokat a befolyásokat megmutatni, amelyek interakció során keletkeztek. Különösen olyan kielégítő eljárást nem sikerült még találni, amely lehetővé tette volna, hogy a két kutatási sík módszertanilag egymással kapcsolatba kerüljön. Vagy makroanalitikai eljárást alkalmaznak, amely alig teszi lehetővé a külpolitika síkjának áttekintését, vagy pedig olyan leíró módszert, amelynek segítségével nem lehet minden gyakorlati esetben az interakciót megragadni. A külpolitika és a nemzetközi politika közötti viszony így eme diszciplína alapproblémájaként jelentkezik, amely feldolgozásra vár.”³ Ezzel egyben már általános nehézségekre is utaltunk; két állam, pl. Németország és Szovjetországnak, 20-as évekbeli nemzetközi politikája közötti kapcsolatban a tárgyszerű megítélés jelentőségére, vagyis arra, hogy a kapcsolatot se fölé, se alá nem szabad értékelni.

A célképzés szempontjából még átfogóbb és az eredmények szempontjából még szkeptikusabb *Richard Löwenthal*, amikor „a politikai és társadalmi rendszerek történelmi változásai összefolyamatának hatása a nemzetközi rendszerek összkeletkezésére és a mindenkorin nemzetközi konstelláció visszahatása e folyamat belső elemeinek változására” problematikáját központi kérdésként ábrázolja. Megállapítja, hogy a politikatudomány még nincs abban a helyzetben, hogy erre a szisztematikus kérdésre szisztematikus felele-

tet adjon. Rendszeranalízise még gyakran túl absztrakt és történelmietlen ahhoz, hogy a történelmi változások folyamatát számbavegye. A bel- és külpolitika összefüggését érintő kutatásai az eddigiekben főként az egyes kapcsolatok (linkages) létesítésére, a két szféra közti egyes kapcsolatokra, láncszemekre koncentráltak és még alig mertek mondani valamit az összefolyamatról. Okkal, mivel az ilyenfajta kijelentések a kutatás jelenlegi állapotában alig jelenthetnének többet bizonytalan hipotéziseknél, megfontolásoknál, amelyeket nem a rendszeres kutatás, hanem csak a tárgy megközelítő általános ismerete támaszt alá.”⁴ Ezzel a döntő dilemmát nevének neveztük: vagy az „össztársadalmi” fejlődés hivatkozási keretébe állítjuk a nemzetközi kapcsolatok problémájának kutatását, azaz e történelmi folyamat fejlődésének többé-kevésbé meghatározott vagy meghatározatlan előfeltevéseiből indulunk ki, amely a kutatott egyes probléma „helyiértékét” adja – vagy ezt az átfogó problémát „elnyomjuk” és csak a választott témára és az ezzel kapcsolatos szakszerű – metodológiai problémákra, azaz a meghatározott tárgynak megfelelő „kutatás-technikai intézkedésekre” korlátozódunk – azzal a veszéllyel, hogy a speciális kutatás mindenkor egyes eredményei rangjában és súlyában durván hibás becslésekhez jutunk.

Valójában a legtöbb „nyugati” kutatási irány⁵ a nemzetközi politika területén tudatosan megelőzשי mindenkor i tételnein és modelljeinek közeptávi hatókörében való kipróbálásával, behatárolt témakörben, és időben térben adott probléma-komplexumban. A legkevesbé vonatkozik ez a történelmi-szociológiai deskriptív tételre, amely – jellemző módon – alapjában véve nem törekszik elméletképzésre; azt sokkal inkább a nemzetközi rendszerek, vagy külpolitikai magatartásmódok rendelkezésre álló leírásai, a számos „case studies” – és „area studies” implicit módon előfeltételezi. Az általánosítás problémája itt mindenütt megoldatlan. Az ebben az irányban folytatott kutatások *Pierre Renouvin és Jean-Baptiste Duroselle*⁶ „Introduction à l’histoire des relations internationales” című, – csak kevés elemző-kategoriális belátást közvetítő, primér módon leíró – művétől *Hans J. Morgenthau* „Macht und Frieden”, *Raymond Aron* „Frieden und Krieg”, *Stanley Hoffmann* „Gulliver’s Troubles oder die Zukunft des Internationalen Systems”⁹ című történelmi-szociológiai, rendszerezésre törekvő, de kategoriális elkötelezettséget el nem érő (többek között a „hatalom” többjelentésű fogalmára gondolhatunk) írásaiig terjednek. A kvantifikálásra törekvő matematikai-statisztikai tétel azonban, amint azt *David J. Singer* a háború- és szövetség-kutatás terén az USA-ban képviseli,¹⁰ óhatatlanul ki van téve annak a veszélynek, hogy csak azt kutassa (és csak azt tartsa jelentősnek),

ami kvantifikálható – mint ahogy azt egy, az I. világháború összeomlásával foglalkozó társadalomtudományi tanulmány szemlélteti, és hogy amit az utolsó 10 év történelmi kutatásai által differenciáltan megfogalmazott a hatalom felelősségével kapcsolatban a háború kirobantásában¹¹, azt ismét ellaposítsa. A nemzetközi kapcsolatok történetének szempontjából jelentősebb az a *szociálpszichológiai* tétel, amelyet többek között *K.J. Holsti* képvisel¹², ő feldolgozta azt a problémát, hogy a nemzetközi politikában az olyan, gyakran kevésbé objektív ellentétek, mint pl. a mindenkori ellenhatalom szándékai szempontjából a cselekvés- és döntést hordozó percepciók, milyen mértékben bírtak (és bírnak) konfliktus-teremtő erővel. Épp olyan fontosak a *rendszer-elméleti* tételek, nevezetesen a kommunikáció-kutatás (mindenekelőtt *Karl W. Deutsch*¹³ munkáira gondolunk), amelynek során a társadalmon vagy az államon belüli kommunikációs mechanizmusok a külvilággal szembeni magatartásának adekvát vagy inadekvát volta kerül elemzésre, „tanulási képességük”, vagy képtelenségük kutatása érdekében. Ez történik, amikor az ún. Decision-making-process elemzésekor a feltételrendszer megragadásáról, valamint a nemzetközi politika minden releváns tényezőjével kapcsolatos döntésről van szó. (Ellentétben az előbbieken említett tételekkel, a rendszerelmélet túlmutat a konkrét kutatási tervek behatárolt területén; itt arról van szó, hogy a vizsgált szerkezetekben felismerjük az azonosságot és az elmélet alapfeltételét igazolva lássuk, hogy az univerzum szisztematikus szerkezete minden részében identikus legyen, mint ahogyan azt *Morton A. Kaplan* „System and Process in International Politics” c. művében átfogóan próbálja bizonyítani.¹⁴) Ezzel szemben főként a *játékelméletnek* (amelynél a racionális konfliktus-magatartásba való betekintés közvetítéséről van szó) és a *szimulációnak* (amely elsősorban olyan didaktikus célokat szolgál, amelyek meghatározott nemzetközi szituációkat reprodukálnak, akciók és reakciók fogantatása érdekében) van heurisztikus értéke. Összességében a nemzetközi kapcsolatok elemzésére szolgáló különböző politikatudományi módszerek – amennyiben a történelemtudomány másfajta kérdésfelvetését segítség gyanánt fogják fel, és ott ahol ez szükséges, a történelmi mélydimenziók között értelmezik azokat – bőséges lehetőséget nyújtanak a NSZK történészei körében a legutóbbi időben felújított vita meghaladásához. E vitát a „külpolitika primátusáért” (a nemzetközi politika, mint az eredeti hatalompolitika önmagába zárt szférája értendő, amely saját „törvényeinek” van alávetve) illetve – a jelenleg domináló hangsúly szerint – a „belpolitika” primátusáért (a „külpolitika”, a társadalmi és belpolitikai feszültségek deriváltjaként tekintendő) folytat-

ják.¹⁵ Célul kell kitűzni, hogy a külső- és belső tényezők interdependenciájának, sokoldalú összekapcsolódásának magyarázatához és értelmezéséhez jussunk el. Emellett az államok alapadottságából kell kiindulni (földrajzi fekvés, a nyersanyagokkal való rendelkezés, ipari kapacitás, katonai potenciál, a lakosság ereje). Tekintetbe kell venni még az adott politikai realitásokat is, (népjogi vagy tényleges kötődések és az egyes hatalmaktól vagy hatalmi csoportoktól való függőség), valamint a külpolitikai cselekvés és reagálás feltételeit a nemzetközi rendszer keretén belül, „amely a politikai cselekvés egyéni tere, részben specifikus partnerekkel és részben specifikus eszközökkel.”¹⁶

A 20. sz.-i nemzetközi politikatörténet problémájának elemzésekor tekintetbe veendő szempontok sokaságából és a kérdésfelvetések finomítására a politikatudomány által felkínált lehetőségek közül – a teljességre való törekvés igénye nélkül – felsorakoztattunk néhány, éppen a kongresszus témája szempontjából fontos általános jellegű szempontot. Ehhez csatlakozik Szovjetország, illetve a Szovjetunió külpolitikai elemzésének néhány speciális szempontja, mint a nemzetközi politika itt tárgyalandó szakaszának alapvetően új tényezője. Alapvető – mivel kijelöli a nagyobb és kisebb egyes elemzések keretét – az „egyensúly” és a hegemon törekvések közötti feszültségek által kialakított hatalmi rendszer (Európában és az egész világon) értékelése az I. világháború befejezésekor. Ez lényegében a nagyhatalmak szilárd köre által hordozott különös nemzetközi kapcsolatszövevény, amely a 18. században jött létre, és amely alapvető vonásait a késői abszolutizmus idején nyerte el. Társadalmi megalapozottságát legelőször a francia forradalom tette kérdésessé, de I. Napóleon legyőzése után restaurálták. E rendszer az ipari forradalom hatásai, annak gazdasági, társadalmi és politikai következményeinek eredményeként mélyreható változásokat vett fel. A XIX. sz. második harmadában az egymással rivalizáló imperialista nagyhatalmak tengerentúli terjeszkedése folyamán globális méretekben kiterjedt és a hatalmi rivalitásból létrejövő I. világháború során már alapjaiban megrendült. 1917 óta a szovjet hatalom társadalom- és ideológiai követelményei következtében immár másodszor teljes egészében kérdésessé vált; konfrontálódott. Oroszországban éppen az Októberi Forradalom után közvetlenül következő években (1921-ig) gyakran szorosan egymásután következő fázisokat kell megkülönböztetni ahhoz, hogy ezen idők nemzetközi politikájában a konstellációk és motivációk gyors ütemű változását megértjük. Ezekután – az egészet tekintve – hosszabb távon érvényes kijelentéseket lehet tenni, de még a különböző államok által Szovjet-Oroszországgal

szemben) képviselt célkitűzéseket is könnyebb alternatívákká összefogni. Közben arról van szó, hogy a mindenkori érdekek helyzetét kell megérteni; ahhoz, hogy a kitűzött célok horderejét megállapíthassuk, a másik oldal önértelmezését is tekintetbe kell venni, figyelembe véve intencióinak gyakran pontatlan felfogását (különösképpen ha a Szovjetunióról van szó), amelyet gyakran valóságos célkitűzésként kezelnek. A fogalom tartalmának változása és a nemzetközi politika kulcsfogalmainak, pl. az „egyensúly” fogalmának, egyes államok különböző képviselői által történő alkalmazása különös figyelmet érdemel, nehogy túlságosan felszínes magyarázó-modelleket kínáljunk fel. Ebben az időben a külpolitikai tradíciók még valóságosak voltak, de objektíve már kérdésekesek lehettek, vagy pedig tudatosan manipuláltak velük, mint pl. a sokat emlegetett bismarck-i Oroszország-politikával.

Különös nehézséget tartalmaz a kontinuitás-problematika. Ügyelni kell arra, hogy az egyes felismerhető kontinuitás-vonalakat ne értelmesszük elhamarkodottan kontinuitás-áramként, hogy a személyi- és intézményes kontinuitás ellenére, sőt a vezető csoportok identitása ellenére, amelyek 1914 előtt minden kapitalista országban erősebben ki voltak téve az „alulról” jövő nyomásnak, „tanulékonyaságuk” következtében (*Karl W. Deutsch* szerint) céljaikat nagymértékben meg tudták változtatni, míg másrészt bizonyos pozíciókat megtartottak. Itt a differenciálódás következtében sok mindent tisztázni kell, mielőtt átfogóbb kérdéseket – mint a nemzeti külpolitika hajtóerői a nemzetközi terület konkrét aktivitására való kihatással – fogalmaznánk meg. (Ide tartoznak belpolitikai szempontok a divergáló erők integrációja szerint, „szociálimperalista” aspektusok a „rendszerstabilizálás” céljából, gazdasági motívumok, tartósság, vagy – az ugrásszerűen megváltozott technika általános feltételei mellett, de speciálisan a modernizált haditechnika befolyására is – az örökölt hatalomkalkulátori vagy biztonság – biztosítási mozzanatok megerősödése.) Összességében a különböző hatalmak külpolitikájának meghatározóit és variánsait az eddigieknél konkrétabban lehet megállapítani, és aszerint meghatározni, hogy milyen súly tulajdonítható a társadalmi struktúra tartósságának és változásának a politikai vezetés csúcán és az azt viselő hatalmi eliten belül; hogy milyen jelentőség tulajdonítható a meghatározott attitűdöknek, valamint azoknak a „képzeteknek”, amelyek más államokról és nemzetekről a vezető rétegekben és a széles néptömegekben kialakultak, valamint a más hatalmakkal szembeni magatartás során kialakult „barát” és „ellenség” fogalmának.

Összefoglalva: annak a kérdésnek a megválaszolásáról van szó, hogy milyen kívülről jövő (a mindenkori percepciók által közvetített) követelmé-

nyek alapján, milyen (ténylegesen adott vagy feltételezett) hatalmi konstelációban, milyen belső feltételek mellett, milyen kollektív és individuális motívumokból kiindulva, milyen közeli és távoli célokkal, fő- és mellékszándékkal és végül milyen alternatívákkal szemben hoztak döntést a hatalmak a nemzetközi politika területén. Emellett az is ki fog derülni, hogy voltak-e átfogóbb, összpolitikailag — ideológiailag meghatározott koncepciók, hosszabblejárátú külpolitikai „stratégiák”, amelyeknek keretén belül a konkrét tervek és cselekvések mozognak, vagy pedig csak rutinszerű politikáról van szó, pragmatikus cselekvéssel és reagálással. Emellett a kérdés különös jelentőséget nyer, amilyen mértékben a döntéseket tényleges vagy állítólagos „kényszerek” objektíve vagy az önértékelés szerint is meghatározzák, amelyek vagy a társadalmi rendszerből fakadnak, vagy pedig megelőző döntések-ből, mindenekelőtt az „alap-váltóállításokból” adódtak, a cselekvők önértelmezése fokának és a kutatás összefüggései által terhelt felismeréseknek a ténylegesen adott cselekvési szabadság szerinti meghatározására.

Végezetül átfogóbb az a stabilitásból vagy fenyegetésből kiinduló reflexió, amelyet az I. világháború végén alapozott meg a nemzetközi rend. Ezt a problémát *H.A. Kissinger* a „legitim” vagy „forradalmi” kategóriákkal próbálja megragadni, miközben a legitimitás alatt csak azt akarja érteni, „hogy a nagyhatalmak nagyjában és egészében egy meghatározott nemzetközi rendet respektálnak”, míg az ezt a rendet alapvetően elutasító hatalom és a többi hatalom közti viszony „forradalmiként” értelmezendő. Ebben az esetben ugyanis már nem a fennálló renden belüli különbségek elsimításáról, hanem magáról a fennálló rendszerről van szó.” *Kissinger* a német birodalmat a Weimari Köztársaság idején ebben az értelemben forradalmi hatalomnak tekinti, tartózkodik azonban az arra vonatkozó kérdésfelvetéstől, hogy az a Szovjetunió, amely kezdetben (1917–21) kétségtelenül forradalmi volt az előbbi felfogás szerint, a 20-as, 30-as évek során, ha nem is ténylegesen, de legalábbis részben a „legitim” rend részévé vált-e és ha igen, milyen mértékben. Másképpen kifejezve: hogy a Szovjetunió revizionista hatalom volt-e, vagy pedig a korlátozott lehetőségek következtében (a Vörös Hadsereg ereje illetve gyengesége), ténylegesen — nem néhány képviselője verbális kinyilatkoztatása által, vagy a külföldi emisszáriusok révén — érdekelt volt a status quo fenntartásában. Másrészt tisztázandó az a kérdés, hogy már a weimar-i Németország is átmeneti tényezője volt-e az 1919–20-as legitim rendnek. A Szovjetunióra vonatkozó kérdés a „koegzisztencia” — problematika történelmi kezdetébe torkollik, abba a feladatba, hogy pontosan tisztázzuk: milyen módon hatott a különböző társadalmi rendszerű

államok között fennálló hivatalos vagy de facto béke a 20-as években és a 30-as évek elején a tartós társadalompolitikai és ideológiai konfliktusokra és fordítva: a társadalompolitikai és ideológiai „harc” – helyzet állandóságának milyen visszahatásai voltak a nemzetközi politikára általában, és a kapitalista hatalmak és a Szovjetunió közötti kapcsolatra különösen. Ezzel felvetettük a korszak nemzetközi kapcsolata történetének központi kérdését, amelyet néhány, a tárgyalt időszak szovjet külpolitikai analízisének speciális módszertani és elméleti szempontjával kell kiegészíteni ahhoz, hogy a szovjet állam létezése következtében a mélyrehatóan megváltozott nemzetközi politika jellegét az 1917-es szakasz nemzetközi politikájával szemben kielégítő módon megértsük. *Dietrich Geyer* ezt a témát a „Szovjetunió/külpolitika I.” c. mű bevezetésében olyan részletesen tárgyalta, hogy az általa kidolgozott szempontokat itt csupán csak címszavakban kell – fejtegetéseire támaszkodva – összefoglalni. Nála a hangsúly a korábbi (1917–21-es) évekre tevődik, amelyek a jelenlegi, a 20-as évek nemzetközi kapcsolataival foglalkozó szovjet histográfiában a „koegzisztencia” – fázissal szemben alulmaradtak. *Geyer* reflexióinak rövid visszaadásával in ciplite már a nemzetközi kapcsolatok története szovjet, illetve marxista–leninista módszertanához és elméletéhez érintési – ellentpontokat is meghatároztunk, amelyeket a következőkben külön-külön ismertetünk. *Geyer* – elismerve, hogy az átmeneti orosz érdekek és ambíciók kérdése jogosult –, igen korlátozottan látja annak a három állítólagos konstans tényezőnek a szerepét, melyeket a „nyugati” irodalomban gyakran az orosz külpolitika kontinuitásának megállapításához magatartásuk alapmintájaként emelnek ki az 1917-es cezurát átlépve. E tényezők nem, vagy nem kielégítő módon veszik számba a belpolitikai, társadalmi és gazdasági tényállások mélyreható változásait, valamint azoknak a politikai és társadalmi eliteknek a leváltását, amelyek a külpolitika döntési tényezőihez konstitutív módon hozzátartoznak. ... A szovjet külpolitika megértéséhez döntően az a fontos, hogy a szovjet állam viszonya a külvilághoz „nem annyira történelmi analógiákból fakadó következtetések, mint inkább a bolsevik forradalmi gondolkodás kategorialis kerete által volt övezve” (és – amilyen mértékben a nemzetközi politika minden egyes szakasza külön-külön megvizsgálandó – lesz is).

Az a feladat, hogy „a szovjet külpolitika elméleti premisszáit kapcsolatba hozzuk ennek a politikának a történetével” és kidolgozzuk, hogy milyen funkcióváltáson és formaváltozáson mentek át a bolsevizmus axiómái, amióta arról van szó, hogy a Szovjetországnak vezetői praxisának saját fogalmai iránti igényét ki akarják elégíteni.”²²

Mint ahogy a történelmet egészként, az „osztályharcok történeteként” értelmezik, „a nemzetközi rendszerben az állami kapcsolatoknak és konfliktus-szituációknak is ezen az alapvető tényálláson” kell nyugodnia. „Minden külpolitikai elemzés megrekedt ennél az alapigazságnál. Az Oroszországi Forradalom elvileg nem nemzeti, hanem nemzetközi folyamat volt.”²³

„Az orosz burzsoázia tőkés osztályuralmát megdönteni hivatott Vörös Október történelmi értelme e széles horizontra való kitekintésként jelentkezett. A nemzetközi forradalom nélkül az orosz forradalom elveszett volna. Ez ad magyarázatot arra, hogy miért volt beágyazva a külpolitika kezdete óta a világforradalmi elvárások és célkitűzések összefüggésébe és arra, hogy miért nem lehet gondolni sem a szovjet hatalom és a nemzetközi forradalmi politika elválasztására.”²⁴ Lenin ezen túlmenően a proletár-forradalom vonatkozási rendszerét messze a „kapitalizmus ipari centrumán túlra” terjesztette ki. Az emberiség nem-proletár többsége nem csupán mint a kapitalista kizsákmányolás és elnyomás objektuma, hanem mint a történelem szubjektuma is szerepel, mint a világváltozás forradalmi potenciálja, amelynek célja szükségképpen a szocializmus — minden elnyomás megszüntetője”.²⁵ Lenin későbbi véleménye szerint a szocializmus — az egyenlőtlen politikai és gazdasági fejlődés következménye — először valószínűsíthetően csak egy országban győzhetett, így „nem csupán az ellenséges osztályok között, hanem egyidejűleg a 'szocialista' és 'kapitalista' országok között is felmerült a konfrontálás formáinak kérdése.” A perspektíva az volt, hogy „ennek az egy országnak a győztes proletariátusa... a világ fennmaradó tőkés része ellen, a többi ország elnyomott osztályait próbálva magának megnyerni „szükség esetén akár katonai erőszakot is használva a kizsákmányoló osztályok és államaik ellen.”²⁶ „A forradalmi polgárháború” átalakulását állami háborúvá elkerülhetetlennek tekintették, mivel feltételezték, hogy a 'tőkés' országok burzsoáziája mindent elkövet azért, hogy az egyetlen, 'szocialista' államot tönkretégye.

1917 után a szovjet vezetés egy olyan „permanens legitimációs nyomásnak volt kitéve, hogy még a pragmatikus döntéseket is szilárd elvek fényében értelmezte és igazolta.”²⁷ „Mivel minden világforradalom elkerülhetetlenségére vonatkozó szkeptikus hozzáállás kérdésessé teszi a proletárdiktatúra értelmét, a teoretikus alapelveket továbbra is az ideológia-kritikai vizsgálatból merítették.” „Az ideológiát mint a bolsevik politika működő és operacionálízható eszközét alkalmazták.” „Minden külpolitika alapelve az a mondat volt és marad, miszerint az ellenség, amelyet le kell győzni, a nemzetközi imperializmus, a 'tőkés világrendszer', amely fejlődésének végső

stádiumában van.” Mindez a szovjet külpolitikának kiengesztelhetetlen jelleget kölcsönzött. „A béke fogalma legradikálisabb értelemben véve ennek az ellenségnek a megsemmisítéséhez, a nemzetközi forradalom győzelméhez kötődik.” A külpolitikai stratégia állandóan „a többi ország forradalmi változását célozta a szocializmus irányában.” A határozat a külvilág társadalmi és gazdasági szerkezetébe való beavatkozásra irányult. Azt gondolták, hogy ezzel egyidejűleg becélozták a történelem irreverzibilis mozgásirányát. A történelmi törvény és a stratégia azonosságának gondolata axiómatikus rangra emelkedett.”²⁸

Az 1917-es kiinduló helyzetbeli felfogás szerint a szovjet vezetés elképzeléseitől eltérően Szovjetország állami külpolitikája elválhat a nemzetközi külpolitikától. Csak az 1918-as Breszt–Litovszk-i szituáció vetette fel azt a problémát – amely a későbbiekben egyre bonyolultabban merült fel –, hogy miként lehetne a szovjet állam hatalmának biztosítását (és kiterjesztését) a forradalom nemzetközi érdekeivel egyesíteni. Ennek elenére „az a premissza, amely szerint a nemzetközi forradalmasítás politikája és a szovjet–orosz-állam nemzetközi politikája alapvetően azonosak... a polgárháború végéig nem vált kérdésessé.”²⁹ Az 1920-as orosz–lengyel háború egyenesen ideáltipikusan mutatja a hatalom-biztosítás és a szovjet-rend kiterjesztésének összekapcsolódását az „önálló” szovjet államok szövetségének céljával (így pl. Szovjet-Lengyelország, Szovjet-Németország, Szovjet-Magyarország stb. gondolata). Jóllehet a nemzetközi politika osztályharc-axiómája 1921 után sem veszítette érvényét, mégis előtérbe került az államok világában a kettős gazdasági- és tulajdonviszonyok teorémája, egy noha „legnagyobb mértékben változékony, de mégis kétségtelen, vitathatatlan – a kapitalizmus és szocializmus közötti – egyensúlynak az elmélete” a szovjet külpolitika új axiómájaként. Magától értetődik, hogy a nemzetközi politikában a Szovjetunió-faktor tényleges változáson ment keresztül; hogy az ellenhatalmak (az állami vezetés, a társadalmi vezető rétegek és a „tömegek” szintjén egyaránt) ezt a tényt mennyire vették át a „bolsevizmusról” alkotott felfogásokba és „képeikbe”, azt az egyes kutatások dönthetnék el. A világforradalom, a Kommunista Internacionálé harci eszközei mindenestre a helyzetfelméréshez igazodtak. Figyelembe kell venni, hogy a szovjet képviselőknek a Kommunista Internacionáléban a világforradalmi szakaszban, de még a 20-as évek elején is tekintetbe kellett venniük a különböző KP-partnereket, egészen addig, amíg a Komintern az európai kommunista pártok bolsevizálódásával többé-kevésbé párhuzamosan a szovjet külpolitika tiszta eszközévé nem vált. „Az Oroszországon belüli érdekek primátu-

sa” (újjaépítés, később „a szocializmus építése egy országban”) a szovjet vezetés külpolitikai gyakorlatában a „védelmi politika” számára is meghatározóvá vált. Amellett a szovjet Ázsia-politika és a szovjet Európa-politika közötti kölcsönhatás minden fázisban különös figyelmet érdemel.

A felvázolt 1917-es kiindulópontból és az 1921-ben kirajzolódó változásból adódnak – mint ahogy *Geyer* kifejti – a szovjet külpolitika kutatásának alapvető problémái a 20-as és a korai 30-as évek változó nemzetközi konstellációjának keretei között, amelyeket csak komplikált analitikus modellek segítségével lehet kielégítően megoldani: (1) „mennyiben fogható fel a Szovjetunió nemzetközi politikája a belső fejlődési célok funkciójaként, azaz a belpolitika primátusának kifejeződéseként, (2) vajon a Szovjetunióban a társadalmi-gazdasági változás rövid- és középtávú céljait és módszereit befolyásolják-e a megváltozott nemzetközi feltételek, és ha igen mennyiben, és (3) mennyiben alakították át mind a technikai-ipari változás eredményei, mind a nemzetközi rendszer módosulásai a Szovjetunió világpolitikai helyzetét, külpolitikájának akciólehetőségeit és ezzel a Szovjetunió nemzetközi stratégiáját.”³⁰

Ezen háttér előtt kiélezve tehető fel a kérdés: mennyiben tudott a „világforradalom” a 20-as években – minél inkább az összpolitikai döntések középpontjába állította azt Sztálin – még elérhetőnek tartott reális célt felmutatni és mennyiben vált pusztá ideológiai metaforává. ...

* * *

A „polgári” tudomány ellen felhozott alapvető kifogások lényegében fedik azokat a pozíciókat, amelyeket a marxista politológus *Wolfgang Abendroth* egy, a NSZK-ban lefolytatott példaszerű vitában *Otto Czempel*-lel szemben képviselt. Tekintve, hogy ez a vita dióhéjban tartalmazza a nemzetközi kapcsolatok mind „nyugati”, mind marxista–leninista elméletére, illetve módszertanára vonatkozó kölcsönös kételyeket, a szembenálló felek fő állításait megismételjük. *Abendroth* hangsúlyozta, hogy minden olyan kísérlet, amely a nemzetközi kapcsolatok egyes aspektusait, vagy problémaköreit a társadalomtörténeti összefüggésből kiragadja, (vagy az egyes államok külpolitikáját a mégha ellentmondásosan is szerveződő nemzetközi társadalmi egység, annak előfeltételei és tendenciái totalitásának mozzanatain kívül ítéli meg) nem ragadja meg a valóságot, ha erre a problémára legalább is nem utal tudatosan... Az empirikusan meghatározott tények elemzése erre a reflexióra kényszerít. Ha az elemzés mindettől mentes marad,

szükségszerűen csorbát szenved és valótlanná válik.”⁵² Módszertanilag: „a tudomány nem más, mint a valóság tükröződése a tudatunkban, hogy azt felfoghassuk és tudatosan alakíthassuk. A külpolitika /mint az egyes államok magatartásának tana, és az International Relations, (mint az összrendszer tana)/ tehát egy, a maga totalitásában létező folyamat mozzanatait képezik, amelyek kölcsönösen áthatják egymást. Ez nem mond ellent annak, hogy ezen egész minden egyes elemét önállóan is szemlélni kell, sokkal pontosabb empirikus elemzést alkalmazva. Ezt a kiragadást („individualizálást”) azonban nem szabad a tudományos szemléletben abszolutizálni.”⁵³

Ezzel szemben *Czempiel*: „Igaz, hogy ... külpolitikai, vagy nemzetközi jelenségek elemzésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül történelmi közvetítettségüket, minden esetben meg kell vizsgálni, hogyan befolyásolja a múlt, akár mint tapasztalati bázis, akár mint konstelláció az aktuális döntéseket. A döntő kérdés itt azonban módszertani jellegű: hogyan lehetünk úrrá ezen a történelmi összefüggésen, hogyan lehet a szerkezeti összefüggéseket a jelenkor történelmi feltételeiként felfogni. Véleményem szerint ezt a kérdést ma még nem tudjuk határozottan megválaszolni... A nemzetközi kapcsolatok diszciplínája alapján véve az *Abendroth* úr által képviselt pozíció mögé kerül, kérdésessé téve azt.”⁵⁴ A nem egyetlen elmélet által összekapcsolt előfeltevések alapján a nemzetközi politika terén folytatott kutatások számára két hipotézis kézenfekvő. „1. A társadalmi-gazdasági feltételek nem rendelkeznek olyan relevanciával, hogy alapvetően befolyásolhatnák a nemzetközi rendszerek struktúráját. Természetesen ezek a belső döntés-folyamatok további tényezőivel együtt egy meghatározott hatást fejtenek ki, ezeket meg kellene fogalmazni és meg kellene vizsgálni. 2. Rendszerszerű összefüggések, azaz a nemzetközi rendszerek állapotai, amelyek az egyes egységek interakcióiból adódnak, „olyan kvalitásra”, ellenállásra és önmozgásra tesznek szert, hogy alapján véve inkább meghatározzák az egyes egységek magatartását, mint az egységek belső döntési feltételei.”⁵⁵ *Abendroth* ezzel szemben „alapjában véve történelem-filozófiai és nem társadalomtudományi pozíciót képvisel.” Ha *Abendroth* úr valóban azt gondolja, hogy az „össztársadalmi folyamatot” áttekintette, és a totalitást nem csak felülvizsgálhatatlannak, hanem nyilvánvalóan evidensnek is tartja, akkor ez kétségtelenül csakis egy legitim és érdekes, de mégis csupán filozófiai, spekulatív, vitatható feltevés. Az analitikus társadalomtudománynak ezzel szemben az a felfogása, hogy a legjobb esetben is csak egyes régiókra vonatkozó parciális elméletek létezhetnek, középtávú érvénnyel, – a jelenlegi elméleti és analitikai eszköztár mellett természetesen csak tökéletlenül –

ami azonban az egész történelmi folyamatot átfogó elméletben ellentmondást, vagy jóslást rejt magában. Az emberi megismerés lehetőségeinek ilyen felfogása a Comte-i bevezetés után még mindig a tudomány előtti szakaszhoz tartozik. Természetesen ez ellen sem emelhető semmi kifogás, amíg egy ilyen elmélet privát filozófiai keretek között marad... Az én ellenvetésem a marxizmus jelenlegi verzióival szemben ... a történelmi folyamatok totalitása ismeretének és azok beteljesítésének igényére vonatkozik: „Gesta Dei per Francos”⁵⁶.

„Nyugati” történészek, akik nem egy totalitás vázlatából indulnak ki, illetőleg nem azonosítják magukat azzal a hegeli állítással, mely szerint csak „az egész” az igaz, a *Czempiel*-féle alap-pozícióval való egyértelmű egyezés esetén nagyobb megértést tanúsítanak a marxista felfogás követelményeivel szemben, mint a politológus maga. A nemzetközi politika egyedi kérdéseire vonatkozó kutatásaitak nagyobb történelmi összefüggésben helyeznék el, mindenesetre anélkül, hogy ennek a „keretnek” – amelyet legjobb tudásuk és lelkiismeretük ellenére, végső biztonság nélkül, a bírálatokkal szembeni állandó nyíltsággal, módosítási és korrekciós készséggel és az igen szükséges változtatásokkal igyekeznek megfogalmazni – valaha is általános elismerésére számíthatnának. Emellett az a tudományos belátás vezeti őket, hogy a megerősített tudományos igazságok értelmében a „legmagasabb szigorúsági fokot” a szűk és nem a tág, a speciális és nem az általános, néha a rész, de sohasem a totalitás képviseli.⁵⁷ Itt, az egyedi kutatások terén helye van a konfrontációnak, a szakmai és tudományos vitának, a „nyugati” és a marxista–leninista történészek között. A mindenkori másik oldal kutatási eredményeinek megismeréséből – de az ezen eredményekhez vezető tételekből is – kiindulva egy világosan körülhatárolt terv keretén belül lehetségesé válhat majd az eredmények figyelembevételén és átvételén keresztül végbemenő együttműködés (amelynek keretén belül az alig áthidalhatónak tűnő nagy nehézségek értékelése mellett a mindenkori premisszáik is vitathatókká válnának), feltéve, hogy a tudományos fáradozások kölcsönös elismerésre számíthatnak. Mert: (így lehetne mindkét oldalon érvelni) „A történelmi folyamat olyan komplex, hogy egyetlen módszer sem lehet teljesen megfelelő. Visszatekintve azt lehetne mondani, hogy az egyoldalú irányzatok is, amennyiben nem tértek el a tudományos eljárás szigorától, hoztak eredményeket, amelyek a tudományos kutatás alapján rejlenek.”

JEGYZETEK

- * A referátum a második leningrádi német–szovjet történész-találkozóra (1975. IV. 1–7.) készült. Ennek a bevezető referátumnak a célja – amelynek szovjet megfelelője A.L. Naročnickij „Über die Theorie und Methodologie der internationalen Beziehungen” című referátuma –, a szovjet és német történészek közötti párbeszéd megindítása mellett az álláspontok kölcsönös kiemelése és azok idézeteken keresztüli megelevenítése volt.
1. A fogalmi zűrzavar igen nagy. A „külpolitika”, – amely állandóan egy államhoz van hozzárendelve – és „a nemzetközi politika” – amely sok ilyen „külpolitika” összegét adja, – elhatárolására tett kísérlet világos; ezzel szemben a „nemzetközi kapcsolatok” fogalmának fenntartása – amelyet a szerző szintén javasol – a „nemzetközi politika elmélete” számára problematikus. Ennek ellenére a cikk fejtegetései ehhez a terminológiához igazodnak.
  2. E.O. Czempiel: Aussenpolitik und internationale Politik. Ansätze und Probleme. In: Internationale Politik. Grundlagen, Auswirkungen, Verläufe. Kiadja: Josef Mück (= Adalékok a Bad-Wildung-i „Gemeinschaftskunde”-hoz, 4. kötet.). Wiesbaden, év nélkül, (1972), 12 old. és folyt. (idézet a 12. oldalról.) (továbbiakban Czempiel I.), részletesebben ugyanaz (a kiadó): Die Lehre von den internationalen Beziehungen, Darmstadt, 1969.
  3. Így Czempiel I. összegezése, 17. o.
  4. R. Löwenthal: Internationale Konstellation und innerstaatlicher Systemwandel. In: Historische Zeitschrift, 212. kötet (1971), 41. o. és folyt. (idézet a 41. oldalon) – Ehhez még lásd Stanley Hoffmann: Gulliver's Troubles, oder die Zukunft des internationalen Systems. Bielefeld 1970. 29. o.: „A nemzetközi rendszer gondolata a belpolitikai rendszer analógiáján nyugszik: mindkét 'rendszer' gondolati konstrukció – azaz analitikus paraméter – és néhány kulcstényezőre koncentrálódik, amelyek meghatározott posztulátumokon alapulnak: a politikai adatok káoszt rendezni kell, az egyes résztvevők között világosan felismerhető a kapcsolat-minta, a legfontosabb nagyhatalmak minden önkényesség nélkül elkülöníthetők, s az egyik 'nagy'-nál végbemenő változások világosan észlelhető visszahatást eredményeznek a többiekénél. A nemzetközi rendszerről alkotott elképzelés elmosódottabb, mint a belpolitikai rendszereké alkotott kép, mivel az akadémiai konstrukció, ha lehet, még távolabb áll a politikai realitástól. Mindenek előtt e rendszer decentralizációja révén válik problematikusá, hogy vajon államhivatalnoka tudatában van-e egzisztenciájának. Ennek ellenére a 'nemzetközi rendszer' fogalma meghatározott hasznossággal rendelkezik, ha a következőket szem előtt tartjuk: (1) Tulajdonképpen célja abban áll, hogy a konkrét történelmi tények megértését elősegítse, (2) e cél elérésének megfelelő útja nemcsak a nemzetek közötti, hanem az absztrakciók közötti kapcsolatok elemzése, amelyekről el lehet fogadni, hogy összefogják a nemzetek közötti kapcsolatokat, és (3) a fogalomnak leíró, nem előíró jellegűnek kell lennie. – Megfontolandó az is, hogy amennyiben a XX. században, különösen az I. világháború óta, a II. világháború óta felerősödve a nemzetközi rendszer szuverén államok körének modelljeként (nem csak népjogi- formális, hanem hatalompolitikai értelemben véve) még érvényességre tarthat igényt; és hogy mennyiben nem teszik szükség-

gessé a nemzetközi összefonódások (gazdasági kötődések és függések, szövetségek és más hasonló) a kutatásokat [Abstriche–] általában és a két állam közötti kapcsolatok elemzésének módosítását.

5. A felsorolásban követem *Czempiel* I. 25. o. és a következők kutatási téziseinek és módszereinek ajánlásait. – Részletes tagolást tartalmaz *Klaus von Beyme* „Internationale Beziehungen” c. áttekintése, In: Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Kiadja: Klaus D. Kernig, Freiburg – Basel – Wien 1969, III. kötet 207. o. és a következők; Ettől eltér a *Jean-Baptist Duroselle* „Aussenpolitik-Theorie” c. cikkében található felsorolás. In: U.a. az enciklopédia, I. kötet., u.ott 1966, 520. o. és köv., v.ö. *Karl Kaisers* „Theorie der Internationalen Politik” c. cikkével. I: Internationale Beziehungen. Kiadja: K.D. Bracher és E. Fraenkel, Frankfurt a.M. 1969. 275. o. és köv.
6. *P. Renouvin, J.B. Duroselle*: Introduction à l'histoire des relations internationales, Paris 1964.
7. *Hans J. Morgenthau*: Politics among Nations. New York, 1948, 1955., német kiadás: Macht und Frieden, Grundlegung einer internationalen Politik. Gütersloh 1963.
8. *Raymond Aron*: Paix et guerre entre les nations. Paris 1962, német kiadás: Frieden und Krieg, Eine Theorie der Staatenwelt, Frankfurt a.M. 1963.
9. *Stanley Hoffmann*: Gulliver's Trouble or the Setting of American Policy. New York 1968; német kiadás: Gulliver's Troubles oder die Zukunft des internationalen Systems, Bielefeld 1970.
10. *David J. Singer* (Ed.): Quantitative Internationale Politics Insights and Evidence. New York 1968.
11. *Klaus Jürgen Gantzel (Gisela Kress) Volker Rittberger*: Konflikt-Eskalation-Krise. Sozialwissenschaftliche Studien zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges, Düsseldorf 1972 – Immanuel Geiss, Volker R. Berghahn és John C. G. Röhl (helyenként kiélezett) kritikáival a társadalomtudósok kutatási eredményeire vonatkozóan.
12. *K.J. Holsti*: International Politics. A Framework for Analysis. Englewood Cliffs (N. Y.) 1967.
13. Mindenekelőtt: *Karl W. Deutsch*: The Analysis of International Relations. Englewood Cliffs (N. Y.) 1968.
14. *Morton A. Kaplan*: System and Process in International Politics New York 1957.
15. Ehhez mindenekelőtt lásd: H. Rothfels: Vom Primat der Aussenpolitik. In: Aussenpolitik I. (1950), 274. o. és köv. U.a.: Gesellschaftsform und auswärtige Politik. Laupheim 1951; u.a.: Sinn und Grenzen des Primats der Aussenpolitik. In: Aussenpolitik 6. (1955), 277. o. ff.; *K.D. Bracher* Kritische Betrachtungen über den Primat der Aussenpolitik. In: Faktoren der Politischen Entscheidung. Festschrift für E. Fraenkel, Berlin 1963. 115. o. ff.; *C.J. Friederich*: Vom Ende der Kabinetts-politik. In: Aussenpolitik I. (1950) 20. o. ff.; *H. Heffter*: Vom Primat der Aussenpolitik. In: Historische Zeitschrift, 171. kötet (1951), 2. old. ff.; *E.O. Czempiel*: Der Primat der Auswärtigen Politik, Kritische Würdigung einer Staatsmaxime. In: Politische Vierteljahrsschrift 4. (1963), 266. o. ff.; *E. Krippendorf*: Ist Aussenpolitik Aussenpolitik? Ein Beitrag zur Theorie und der Versuch, eine unhaltbare Unterscheidung aufzuheben. In: Politische Vierteljahrsschrift 4. (1963) 243. o. ff.; E. Kehr, Der Primat der Innerpolitik, Kiadta és a bevezetést írta *Hans-Ulrich Wehler*,

- Berlin 1965. Die anachronistische Souveränität. Zum Verhältnis von Innen- und Aussenpolitik. Kiadó *E.O. Czempiel*, Köln, Opladen 1969. Hans-Ulrich Wehler: Bismarck und der Imperialismus Köln–Berlin 1969, 3. Kiadás 1972, különösen a 30. old. és ff., 142. o. ff. és 454. o. ff. *A. Hillgruber*: Politische Geschichte in moderner Sicht. In Historische Zeitschrift. Bd. 216. kötet (1973) 529. o. ff.
16. *Waldemar Besson*: Die Aussenpolitik der Bundesrepublik. München 1970, 16. o.
17. *Henry A. Kissinger*: A World Restored. Castlereagh, Metternich, and the Restoration of Peace, 1812–1822. New York 1957, német kiadás: Grossmacht Diplomatie. Von der Staatskunst Castlereaghs und Metternichs. Düsseldorf–Wien 1962, 7. o. ff.
18. Osteuropa-Handbuch, Sowjetunion/Aussenpolitik I. kötet, 1917–1955, kiadja Dietrich Geyer. Köln–Wien 1962, 1. o. ff.
19. u.o. 2. o.
20. u.o. 10. o.
21. u.o. 13. o.; a következő idézet 14. o.
22. u.o. 21. o.
23. u.o.
24. u.o.
25. u.o. 23. o.
26. u.o. 26. o.
27. u.o. 29. o.
28. u.o. 30. o.
29. u.o. 39. o.
30. u.o. 51. o.
- ...
52. Internationale Politik. Grundlagen, Auswirkungen, Verläufe. Kiadja: Josef Mück. (Adalékok a Bad–Wildung-i Gemeinschaftskunde"-hoz, 4. kötet) Wiesbaden, év nélkül (1972), 362. o. Ez a vita tartalmazza *W. Abendroth*: International Relations und Aussenpolitik als Teildisziplinen der Politischen Wissenschaft című művét. Kritikai megjegyzések a szóban forgó kötethez, u.o., 357. o., ff.; *W. Abendroth*, *E.O. Czempiel*: Kolloquium über Grundsachverhalte der internationalen Politik, u.o.; 364. o. ff., *Abendroth* magyarázataival (u.o. 364., 370. o., 377. o. ff.) és *Czempiel* magyarázataival (u.o., 368., 374., 379. oldalak és a köv.)
54. u.o. 368. o.
55. u.o.
56. u.o. 379. o.
57. *Reinhard Wittram*: Anspruch und Fragwürdigkeit der Geschichte. Sechs Vorlesungen zur Methodik der Geschichtswissenschaft und Ortsbestimmung der Historie. Göttingen 1969, 88. o.
58. u.o. 59. o.

KARL-GEORG FABER:

ÖSSZEFOGLALÓ ISMERTETÉSE A TÁRSADALOMTÖRTÉNETÍRÁS „MÓDSZERTANI CSATÁJÁRÓL”

History and Theory XVI. 1977:1. szám, 51–66. p.

Karl *Lamprecht*, a szociálpszichológián alapuló kultúrtörténet meg-
alapítója 1896-ban publikálta polemizáló tanulmányát „*Alte und neue
Richtungen in der Geschichtswissenschaft*” címmel. Ebben a munkájában
szilárdan kiállt saját elméletének modernsége mellett, s szembeállította azt
a Németországban akkoriban uralkodó politikatörténettel. Ez volt a tetőzé-
se az úgynevezett „*módszertanok csatája*”-nak (*Methodenstreit*), amelyben
politikusok és tudósok egyaránt részt vettek. A csata néhány évvel később
a hagyományos történetiszemlélet híveinek győzelmével végződött. Hosszú
távon kiderült, hogy a győzelem csak pirruszi győzelem, mely azonban
Németországban a társadalomtörténetnek akár a történettudomány része-
ként, akár átfogó önálló tudományágként való alkalmazásáról mindenféle
vitát fél évszázaddal elnapolt.¹

Napjainkban egy újabb „módszertanok csatája” van születőben a Né-
met Szövetségi Köztársaság történészei között. Egy hosszabb lappangási idő
után, mely alatt úgy tűnt, hogy a kutatási területek egyaránt magukba fog-
lalták a politika- és társadalomtörténetet, a közelmúlt a csatasorok újren-
deződését hozta egy újabb konfliktus miatt. Ez — akárcsak *Lamprecht* vita-
cikke — nem teljesen mentes politikai felhangoktól.² E csata kimenetele
még eldöntetlen.³ Hiba lenne azonban az elkövetkező vitát csupán annak
alapján, hogy a két vita között sok a hasonlóság, a régebbi módszertani csa-
ta másolatának tekinteni, amely az akkori érveket a modern terminológia
ruhájába öltözteti. A belső politika irányváltásaiban, a történettudomány
és a társadalomtudomány területén bekövetkezett jelentős nemzetközi válto-
zásokban bővelkedő nagyjából hat évtized annyira felduzzasztotta a vita
anyagát, hogy a német történettudomány helyzetét „historizmuson felüli”-
nek kezdik ítélni.⁴

Hogy mindez mit jelent a nyugatnémet történészek önmegértésére és
elméleti vitájuk jelenlegi állására vonatkozólag, részben kiderül abból a négy
cikk- illetve tanulmánygyűjteményből, amelyek a jelen áttekintés alapját
képezik. A szóban forgó cikkek mindegyike még a vita megindulása előtt

íródott és lett összegyűjtve. Céljukat és felépítésüket tekintve nagyban eltérnek egymástól. A Hans-Ulrich Wehler által szerkesztett művek, a *Geschichte und Ökonomie* (a továbbiakban: G–Ö) és a *Geschichte und Soziologie* (a továbbiakban: G–S) a Neue Wissenschaftliche Bibliothek interdisziplinális sorozat köteteiként jelentek meg. Céljuk az, hogy az érdeklődőket – főként diákokat – megismertesse a modern társadalomtudományok és művelődéstörténet alapkérdéseivel.⁵ Mindkét mű a szerkesztő bevezetőjével kezdődik és bibliográfiával fejeződik be, ráadásaként a kötetekben újraközölt, a témához kapcsolódó nemzetközi szakirodalomból válogatott cikkekhez. A gyűjtemények célja, hogy demonstrálják, mennyire szükséges a történeti- és társadalomtudományok együttműködése ahhoz, hogy a 18. század végétől kezdődően megfelelően lehessen interpretálni a gazdaság, a társadalom és az állam történetét. Különös hangsúlyt kap a legújabb francia, angol és amerikai tudományos munka németországi megismertetése. A *Geschichte und Soziologie* egymás mellé helyezi szociológusok (Norbert Elias, C. Wright Mills, Charles Tilly, Seymour Martin Lipset, Eerner J. Cahnman, Alvin Boskoff és mások) és történészek (például: Fernand Braudel, H. Stuart Hughes, Asa Briggs, Thomas C. Cochran, William O. Aydelotte és Eric J. Hobsbawm) közleményeit. A *Geschichte und Ökonomie* a tanulmányokat tematikusan csoportosítja a következő fókuszpontok köré: gazdaságelmélet és a gazdasági növekedés modelljei (szerzők: Walter G. Hoffmann, Bert F. Hoselitz, Alexander Gerschenkor, Alfred H. Conrad, John R. Meyer és mások); „új gazdaságtörténet” és „Histoire quantitative” (George G. S. Murphy, Jonathan R. T. Hughes és Jean Marzewski); végül a túlzottan gazdasági és mennyiségi szempontú történelemszemlélet kritikája (Herbert Lüthy, Fritz Redlich, Witold Kula, Pierre Vilar és mások). A német szerzők – többek között Hans Peter Dreitzel, Hans Freier, Theodor Schieder, Jürgen Kocka, Knut Brochardt és Karl Kühne – mindkét műben kisebbségben vannak, s ez megfelel a szerkesztő azon szándékának, hogy a diákokat elsősorban a külföldi tudományos nézetekkel ismertesse meg. Feltűnő, hogy a modern társadalomtörténet jeles, az idősebb generációhoz tartozó képviselői, – mint például Hans Rosenberg és Werner Conze –, nem szerepelnek a szerzők között.⁶ Ennek ellenére a felvonultatott elméletek széles skálán mozognak az analitikus szociológiától és a neoklasszikus ökonómiától kezdve a neo-marxista interpretációkig.

A *Soziologie und Sozialgeschichte* (a továbbiakban: S–S), melyet Peter Christian Ludz szerkesztett, a Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie speciális kiadványa. A szerkesztő célja, hogy középpontba

állítsa és tovább serkentse a szociológia és a történettudomány kapcsolatában rejlő lehetőségekről és problémákról folyó eszmecsere. E tekintetben együttműködik Wehlerrel, akinek kétkötetes munkájából az első kötet bevezetőjét szinte szó szerint átvesszi (G–S, 11–31; S–S, 59–80). Wehler, feltehetőleg pedagógiai megfontolások alapján, a témába vágó szakirodalomból elsősorban programadó tanulmányokat választott ki, és olyan kritikai megjegyzésekkel kísért cikkeket közölt, amelyek a történettudomány, a szociológia és a közgazdaságtan közötti összefüggések kérdését az egyes tudományágak szemszögéből, különböző „iskolák”-hoz kötődve tárgyalja. Ennek köszönhető, hogy csak nagyon röviden tér ki az elmélet és az aktuális kutatás kapcsolatára. Ludz könyve ezzel szemben majdnem kizárólag első közléseket tartalmaz. A német és nem-német szerzők (az utóbbiak mind amerikaiak) aránya 18:7. Ennél is fontosabb, hogy a szociológia és a történettudomány kapcsolatát vizsgáló tanulmányokban módszertani és az aktuális kutatásra vonatkozó eredmények szerepelnek. Ez két fontos következménnyel jár. Egyrészt korrigálja azt a gyakran hangoztatott nézetet, miszerint a történettudomány elmélete és a tényleges történész kutatómunka egymás mellett, minden kölcsönhatás nélkül alakul. Másrészt éles formában veti fel azt az elméleti kérdést, hogy mivel a problémák elméleti megközelítése és az alkalmazott módszerek egyre közelebb kerülnek egymáshoz, van-e értelme továbbra is megkülönböztetni – ahogy Ludz mondja – az egyre inkább történetivé váló szociológiát az empirikus társadalomtörténettől, melynek célja lett viszont az általánosítás.

Ludz könyvének hat fejezete elméleti kérdésekkel, módszertani problémákkal, összehasonlító kutatásokkal, a várossal, mint a társadalomtörténeti kutatások tárgyával, a szociológia és a társadalomtudomány valamint a marxizmus viszonyával, a legújabb irányzatokkal és kutatási eredményekkel foglalkozik. Történészek és szociológusok írásai egymás mellett, minden különösebb rendszerezés nélkül vonulnak fel. Niklas *Luhmann* és Reinhart *Koselleck* megvitatják a rendszerelméletet és a „fogalomtörténet”-et (*Begriffsgeschichte*), és ezek viszonyát a társadalomtörténethez. Többen tárgyalják a társadalomtörténet fogalmainak és modelljeinek a történettudományban, mint önálló tudományágban való alkalmazhatóságát (például Lucian Kern, Horst Dieter Rönsch), és a társadalom kutatásának módszereit (Günter Albrecht). Ha az olvasó nem ismeri az egyes cikkírók nevét és beosztását, a szövegek alapján aligha tudja kitalálni, hogy egy szerző történész-e vagy szociológus. Wolfram *Fischer*, aki maga gazdaságtörténész(!), ebből arra a következtetésre jut, hogy a történettudomány egyre nagyobb mérték-

ben empirikus, kauzálisan elemző társadalomtudománnyá válik, miközben a történettudomány historizmusból származó elméletei – pontosabban szólva a történetfilozófiák – metateoriák, melyeket a történelemben alapelvek felfedésére vágyó ember valószínű és elfogadható magyarázatoknak tart, de amelyek, mint ilyenek, nincsenek kapcsolatban magával az empirikus tudománnyal (S–S, 148 k). Mégis, éppen ez az álláspont az, amelyet a legutóbbi vitákban a társadalomtörténet oldaláról támadnak, ahogy ez az alábbiakból is kiderül majd.

A *Geschichte heute* (a továbbiakban: Gh) címmel összegyűjtött tizenegy, nagyrészüben német nyelvű, pályájuk delén álló szerzők által írt cikk témaválasztása azt bizonyítja, hogy a német történetírás sem az elmélet kifejtése, sem a gyakorlati kutatómunka terén nem szorítkozik az „új társadalomtörténet”-ről folyó, időnként kimerítő vitákra.⁷ Hogy jobban érzékeltessük e kötet tartalmát, az „álláspontok, tendenciák, problémák” alcím három tagja mellé oda kellene vennünk negyedikként a „tradíciók”-at, mivel a kötet összes szerzőjére jellemző, hogy a „má”-t a „tegnap”-pal, sőt a „tegnapelőtt”-tel összekapcsolják, azaz a legújabb kutatásokat beágyazzák a tudományág történeti folytonosságába. Az „új társadalomtörténet” vezéralakjai saját nézeteiket egy új paradigma rangjára akarják emelni a Kuhnian szerinti értelemben,⁸ és ezért a tőlük különböző nézeteket vallókra, mint saját előfutáraikra szeretnek hivatkozni.⁹ Másrészt a kötet szerzői közül egyesek hangsúlyozzák bizonyos régebbi nézetek és módszerek változatlan érvényességét, belső továbbfejlesztésre való alkalmasságát. Lássunk két példát. A kötet a középkorász Horst *Fuhrmann* közleményével indul, aki – lévén a Monumenta Germaniae Historica elnöke – ex officio köteles a hagyományok őrzésére. „The Care for the Proper Text” című tanulmányában a historizmus szellemében száll szembe a történettudomány, mint tudományág politikai és társadalmi igények kielégítésére való felhasználásával (Gh, 22). A második példa August *Nitschke*, egy másik középkorász, aki „A történettudomány eredményei” címmel közöl tanulmányt. Megpróbálja áthidalni a szakadékot a tizenkilencedik század klasszikus módszertana és történeti szövegmagyarázata, valamint a modern viselkedéslélektan eredményeit – például a David McClelland által elérteket – a történettudományban alkalmazni kívánó saját elmélete között.

Ha az egyes szerzőket először eltérő módszertani megközelítésük szerint vizsgáljuk, és nem vesszük szem elől a szűkebb értelemben vett társadalomtörténetet, a történettudomány alapvető kérdései fogalmazódnak meg itt nagyon is izgalmas módon. A következő három fontos dolog derül ki ebből a kötetből:

(1) Ellenállva annak a kísértésnek, hogy csak saját tudományágukat ismerjék el, néhány szerző nemcsak a történettudomány folytonosságát hangsúlyozza, hanem viszonylagos függetlenségét is, amit vizsgálatának tárgya biztosít (Fuhrmann, Nitschke, Gerhard Schulz, sőt Reinhart Koselleck is). (2) Egyes szerzők (Rudolf Vierhaus, Karl H. Kaufhold, Thomas Nipperdey és Ernst Schulin) a történettudomány és más, az emberrel foglalkozó tudományágak – mint a szociológia, közgazdaságtan, antropológia, futurológia – közötti együttműködés lehetőségeit és korlátait vizsgálják. (3) Szóba kerül a történettudomány filozófiai premisszáinak kérdése és a velük való ideológiai visszaélés veszélye (Franz Georg Maier, Ernst Nolte). Karl Acham felvázolja az angol nyelvű tudósok történetelméleti kérdésekkel kapcsolatos nézeteit. Mindegyik közlemény explicit vagy implicit módon kapcsolatot teremt az analitikus és spekulatív történetfilozófiák között. A cikkek közösek abban is, hogy egyaránt fenntartással vannak a történettudomány valamint a rendszerező és elemző társadalomtudományok közéletésének kérdésében. Ebben különbözik a *Geschichte heute* a Wehler és a Ludz által szerkesztett kötetektől, és már ez is érzékelteti a küszöbön álló vita szempontjait.

Az alábbiakban szóba kerülő vita hevesységének megértéséhez¹⁰ talán hasznos lesz az olvasó számára, ha röviden körvonalazzuk annak speciálisan német vonatkozásait, lévén, hogy az ilyenfajta elemzést tekintve ez az első az összes országok között. Az egyedi tényezők a német történettudomány nyal szembeni következő öt, egymást erősítő követelményben összegezhetők: (1) Szükséges, hogy a történetírás történetileg „tisztázza” az ország közelmúltját, különös tekintettel a nemzeti szocialista diktatúrára, okaira és következményeire. (2) Hasonlóan szükséges a historizmus hagyományai-val való szembenállás, mely hagyományokat sokan a „német katasztrófa” (Meinecke) ideológiai előfeltételei között tartanak számon.¹¹ (3) Nélkülözhetetlen a történettudomány és a társadalomtudományok terén külföldön napjainkban folyó tudományos munka figyelemmel kísérése. (4) Szembenállás a marxista történetírással és történetfilozófiával, ami Németországban az utóbbi időkben sokkal közvetlenebb módon jelentkezik, mint például az Egyesült Államokban. (5) Az egyetemi diákság hatvanas évek végi, hetvenes évek eleji követelése, melyek ugyan az egész nyugati világban jelentkeztek, de Németországban alapjaiban rengették meg, mindenekelőtt, a felsőoktatási rendszert és az ezt szentesítő, Humboldtól származó ideológiát. E tényezők sajátosságát az adja, hogy általuk a történettudományt, mint önmagában álló tudományágat illető követelmények (2–4) kombinálódnak a törté-

nettudomány politikai és ideológiai szerepére vonatkozó követelményekkel (1, 4, 5). Történetileg nézve egy ilyen kombinálódás elkerülhetetlen volt; az amerikaiak ebben analógiáját szeretnék látni az „alkotmányos” és progresszív” történészek közötti konfliktusnak saját történetírásukban.

Németországban ez az elméleti-módszertani és a politikai-ideológiai nézőpontok közötti kapcsolat a késő hatvanas és kora hetvenes években jött létre. Habermas-i terminológiával élve, az úgynevezett új társadalomtörténet „ismeret” és „érdek” összefüggőségét tükröző „emancipáló” történetírása, úgy tűnik, elfogadja a tudomány és politika kapcsolatát.¹² Az új társadalomtörténet csak abban az esetben vizsgálható komolyan, ha minden, ezt az új iskolát illető kritika komolyan veszi az elmélet alappremisszáit.¹³ A történészek körében bevett szokás, hogy egy tudományág vagy szellemi iskola fejlődési folyamatát és eredményeit úgy próbálják megmagyarázni, hogy létrejöttük politikai és ideológiai hátterére hivatkoznak. Ez azonban feltételezi, hogy a vizsgált jelenséget – fejlődési folyamatot vagy visszamaradottságot – először a megfelelő tudományágtól elszakadva elemezzék. A politika és tudomány közötti kapcsolat kétséssé válik, mihelyt egy tudományos elmélet vagy módszer (és nem csupán a létrejöttére vonatkozó történeti áttekintés) magyarázata a létrehozó tudósok politikai és ideológiai hovatartozására hivatkozik, és az érvelés alapjának tekinti azt. Az új társadalomtörténet több híve hol agresszív, hol mértéktartó kritikákban éppen ezen a módon, száll szembe a sajátjától különböző nézetekkel, s hangsúlyozza saját álláspontját.

Először lássunk néhány – a szóban forgó kötetekből származó – példát a régebbi hagyományok vagy a jelenlegi tudományos elméletek ellen irányuló kritikákra. *Wehler* szerint a tizenkilencedik század történetírása „elméletét tekintve forradalom és felvilágosodás ellenes historizmus”-on nyugodott, és ez az oka, hogy elfogadta a „történetileg felnövekedett (gewachsenen) struktúrák”-at és a „trón és az oltár szövetségé”-t.¹⁴ (G–S, 12). De *Wehler* azonnal ellent is mond saját érvelésének azzal, hogy a kívülálló Johann Gottfried Gervinusra hivatkozik, aki teljes egészében elfogadta a historizmus elvi premisszáit, de politikailag liberális, sőt későbbi éveiben valójában radikális demokrata volt, és aki elvetette Németország porosz vezetés alatti egyesítésének eszméjét.¹⁵ Másutt a „rendszerelmélet”-et vádolják a dinamikus folyamatok feltartóztatásával, „elsősorban elméleti okok miatt” (!), csak azért, hogy később „a nirvána-állapotban, azaz a változatlanság állapotában lévő önszabályozó rendszert normatív céllá” emeljék.¹⁶ A rendszerelméletet tehát úgy alkották meg, mint „az uralkodó osztály

technokrata ismereteit a »rendszer szabályozásának céljaira« (G–S, 22k). Hasonló ítélet illeti a „tisztá ökonomiát”, az ökonomia matematizált ágát, amelynek „kerékkötő konzekvenciái” miatt rövid életet jósolnak, és végül az Annales iskola „strukturális történelem” eszméjét is. A strukturális történelemszemléletről azt gondolják, hogy „tudat alatt magában hordozza a tendenciát arra, hogy törvénytudományszerű tudománnyá váljék”¹⁷, és ezért „a körülmények történelmi szükségszerűsége ideológiai vetületének” tartják.¹⁸ A politikatörténet olyan képviselője, mint Andreas *Hillgruber* a „status quo előítélet” vádja alatt áll, és álláspontját, mely szerint nem lehet beszélni a tudomány „progresszív” vagy „regresszív” voltáról, elvetik.¹⁹ És legvégül mindazok, akik nem fogadják el *Wehler* nézetének elméleti vagy metodikai premisszáit, „neo- historikusok” vagy „neo- tradicionalisták”.²⁰ A historizmusnak tulajdonított felvilágosodás-ellenes nézeteket tekintve ez egyaránt jelent politikai és tudományos bírálatot. Nem minden piktória nélkül való, hogy éppen *Wehler* az, aki az „histoire engagée” szószólójaként „keresztes hadjárat”-nak nevezi a „cliometrikusok” felhívását egy matematikai ökonomiatörténet létrehozására, vagy amikor hasonló összefüggésben, az „elsöprő képromboló lelkesedés, a mohó térítő buzgóság”-ról beszél, amelyet a jezsuiták működéséhez hasonlít (G–Ö, 11 és 21). Az olvasó már kételkedni kezd, hogy egy ilyen kijelentésnek van-e egyáltalán az illusztráción kívül más szerepe, mikor ezek folytatásaként ugyanennek az iskolának „közvetlen eredményei”-ről és „kétségtelen fölény”-éről olvas. E polemizálás mögött nyilvánvalóan Ralf Dahrendorf megismerés céljaira csak korlátozottan felhasználható társadalomtudományi modellje húzódik,²¹ mely itt az eszmefuttatás tudományos jellegét meghatározó vezérfonalul szolgál. Hogy ez a gondolatmenet jelent-e valamit az elméleti állítások megítélése szempontjából, kérdéses marad, bármennyire is szórakoztató és üdítő az olvasó számára a szóáradatokkal való vagdalkozás.

Egyetlen pillantás az „ismeret” és „érdek” új társadalomtörténetbeli kapcsolatára vonatkozó pozitív megjegyzésekre, és látszik, hogy az összes, a sajátjától különböző nézetet illető kemény kritika nemcsak a kritikus temperamentumának tünete. *Wehler* maga összegzi a lényegét (G–S, 25). Szerinte az új társadalomtörténet „historikus-kritikus társadalomtudomány, melynek észleléseit emancipáló tendenciái irányítják, tiszta elméleti tudat, a történeti idők megértése és empirikus megbízhatóság jellemzi”. Egyelőre tekintsük csak e definíció politikai aspektusát. Ebben az összefüggésben a „kritikus” szó nem a hagyományok historikusi eszközökkel történő felülvizsgálását jelenti a múlt rekonstruálása érdekében, hanem a múlt kritikus

megítélését a jelen fényében, figyelembe véve a történelemsznek a jövőről alkotott elképzeléseit is.²² Az „*emancipálás*”, mint a történetírás vezérlő szempontja, egyrészt „*eltávolodás a történelemtől, mint a múltbeli időszakok totalitásától*”, azaz „*megszabadulás az ismeretlen erőktől*”,²³ másrészt konkrétan „*a szabad versenygazdaság*” átalakulása „*egy liberális és demokratikus társadalmi állammá*” (G–Ö, 27).

Jürgen Kocka, aki egy sor kitűnő cikkben próbálta meg felépíteni az új társadalomtörténet elméleti alapjait, kijelenti, hogy a történetírás, ellentétben a neo-pozitivistá társadalomtudományokkal, nem boldogulhat anélkül, hogy „*funkciójának magyarázatában ne lenne tekintettel a későbbi társadalmi körülményekre (mint például a történetíró jelenlegi vagy jövőbeli társadalmi helyzete)*”.²⁴ Kocka szerint a történetírásnak hozzá kell járulnia „*az egyéni és kollektív önmegértéshez és értelmeznie kell a társadalmat, amelyben ez lejátszódik*” (G–S, 319k). A történetírásnak vissza kell utasítania, hogy „*a hatalmon lévők eszköze*”-ül szolgáljon, és – Walter Benjamin kifejezésével élve²⁵ „*fel kell bosszantania a történelmet*” (G–S, 326). Ily módon a történettudomány és a szociológia együttműködésére nem csak elméleti megfontolások, hanem az az – általánossága miatt meglehetősen kétes értékű – kijelentés is feljogosít, mely szerint a szociológia nem más, mint egy „*kritikus, a politika területéhez tartozó tudományág*”, mely szemben áll a támogatott akadémikus történetírással, és így különösen alkalmas arra, hogy a történettudományt megszabadítsa a historizmus politikai implikációitól.²⁶ Egy másik szerző (Dreitzel, G–S, 51) úgy gondolja, hogy a szociológia és a történettudomány fejlődés fogalmuk tekintetében közös nevezőn vannak, és ennek alapján lehetséges, hogy a „*társadalmi és egyéb elnyomás*” ellenére az „*emancipációt*” győzelemre segítsék.

Sok történész egyetért vagy legalább is szimpatizál az ilyen állítások mögött rejlő magatartással. Mégis felmerül a kérdés, hogy az ilyenfajta álláspontok közül melyik alkotja egy új társadalomtörténet elméleti bázisát, eltekintve attól a közhelytől, hogy az egyén helyzetében – politikai helyzetében is – bekövetkezett bármilyen változás a múltat új perspektívába helyezi a történész számára. Azok között, akiket gyakran – és jogosan – említene az új társadalomtörténet ösatyjaiként és előfutáiraiként, szerepel Karl Marx, Alexis de Tocqueville, Karl Lamprecht, Max Weber és Otto Hintze – egy szocialista, egy konzervatív-liberális, egy megrögzött nacionalista, egy liberális és egy konzervatív. A történettudomány funkciójáról vallott nézeteik széles skálán mozognak. Felmerül egy másik kérdés is: ha a „*szembenállás*” és az „*emancipáció*” önmagukban nem, hanem csak konkrét célokat

tekintve bírnak értékkel, akkor úgy tűnik, hogy a történettudomány egy napon, amikor e célok megvalósulnak, elveszti „kritikus, szembenálló tudományág” jellegét és status quo tudománnyá válik. Azoknak a történészeknek, akik nem szeretnék, ha ez bekövetkezne, csak azt lehet tanácsolni, hogy saját ellenzéki szerepük megőrzése érdekében titkon sabotálják az emancipációt.

Az „ismeret” és „érdek” történettudománybeli kapcsolatának kétségségre, valójában esetlegességére vonatkozó, az imént vázolt kérdés nem hatalmaz fel minket arra, hogy eltekinthessünk az új társadalomtörténet elméleti premisszáinak felülvizsgálatától. A jelen ismertetés keretei között viszont áttekintésükre sem tudunk teljes egészében vállalkozni. Az új társadalomtörténettel legnagyobb hasonlóságban Németországon kívül az angliai Eric Hobsbawm és E. P. Thompson által megalkotott „history of society” áll,²⁷ bár ők nagyobb marxista hatásról tanúskodnak, mint – mondjuk – Kocka, aki cikkeiben egy Marx és Weber közötti interdiszciplinális szintézisért száll síkra.²⁸ Az új társadalomtörténet valamelyest eltávolodott a francia *Annales* hagyományainak strukturális történettudományától. A Braudel által megfogalmazott antagonizmus a „histoire événementielle” és a „histoire structurale” között (melyről, mellel, manapság kevesebbet hallani) nem azonos a „politikai” és „társadalmi történettudomány” egymás mellé állításával, noha a kétféle ellentétnek vannak közös pontjai.²⁹ Ezek közül a legkiemelkedőbb a kölcsönös törekvés egy „histoire totale” illetve Németországban egy „Gesamtgeschichte” felé.³⁰ Az *Annales* történészeivel ellentétben Wehler és Kocka hangsúlyozza, hogy a történelem dinamikus volta igazolható. Kritizálják továbbá a történelem strukturális megközelítését, mert az nem lép túl a formalizmuson és képtelen a tartalom és forma elemzésére és így a „histoire totale” megvalósítására.³¹ Jóllehet ezek a megjegyzések nyilvánvalóan nem merítik ki az új társadalomtörténet elméleti dimenzióit, állíthatjuk, hogy két posztulátumnak van központi szerepe: Jelentkezik egyrészt egy „integratív tudományág”³² iránti igény, másrészt a társadalomtudományok elméleteinek és modelljeinek a történettudományban való explicit alkalmazásának igénye.

Az első óhaj közelebbről annyit jelent, hogy a Gesellschaftsgeschichte, ellentétben a szűkebb értelemben vett társadalmi relációk történetének³³ historiografikus megközelítési módjával, definíció szerint „az általános történelem társadalomtörténeti interpretálása”.³⁴ Az általánosságban vett történelemtudománytól abban különbözik, hogy a kívánt szintézist csak a pillanatnyilag vizsgált periódusra, különösen az ipari forradalom óta eltelt idő-

szakra korlátozza, és így lemond arról, hogy a történettudomány számára az egész történelemre érvényes történetfilozófiát teremtsen.³⁵ Ez természetesen felveti a kérdést, hogy az egyes korszakok „teljes történelmé”-nek (Gesamtgeschichte) megmagyarázására való törekvés nem jár-e ugyanazokkal a következtetésekkel az egész történelem filozófiáját illetően, — ahogy ez az általános történettudomány minden felépítésében be is következik; vagy másképp fogalmazva, vajon minden történetírás a történelem spekulatív és analitikus történetfilozófiájának kombinációján alapul-e.³⁶

Az ebben az új értelemben vett „társadalomtörténet” a szisztematikus társadalomtudományoktól abban is különbözik, hogy bár a változásban lévő társadalmi univerzumnak részvetületeivel és részproblémáival foglalkozik, „nem teljesen hanyagolja el annak totalitását”.³⁷ A hagyományos értelemben vett politikátörténethez való viszonyát illetően az új társadalomtörténet hangoztatja, hogy az alapját képező „társadalom” fogalom átfogóbb a „politika” fogalmánál. A politika a történelmi folyamatok egy önmagában is fontos aspektusa, amely azonban nem kulcsa a (történelmi) „totalitás” semmilyen interpretációjának.³⁸ És végül — ellentétben azokkal, akik a szintetizáló társadalomtörténeti interpretáció heurisztikus értékét elismerik³⁹ — a felmerülő fő kérdés az, hogy az „új társadalomtörténet” egy jobb, sőt „jelenleg nem az egyetlen elfogadható változata-e az általános történettudománynak”, amelyben a historikus résztudományoknak, mint a politikátörténet, a szűkebb értelemben vett társadalomtörténet, a gazdaságtörténet, az eszmetörténet, stb., megvan a maguk helye.⁴⁰ Ez logikailag helyénvaló, hiszen elképzelhetetlen a történettudománynak a „teljes történelem” (Gesamtgeschichte) fölé nyúló tudományként való értelmezése. Ez összevethető azzal a feltételezéssel, hogy egy történelmi jelenségre adható lenne valamilyen „totális magyarázat”, aminek kérdésességét már eddig is gyakran kimutatták.⁴¹

Ezek után nem hat meglepetésként, csupán a történelem egészével való foglalkozás óhaja és az új társadalomtörténet részleges megközelítése közötti elkerülhetetlen konfliktust jelzi, hogy felmerül az igény olyan, teljes társadalmak vagy hasonló bonyolultságú struktúrák történeti elemzését irányító kritériumok iránt, amelyek lehetővé teszik a vizsgált objektum réteges feltárását éppúgy, mint a lényeges jelenségek és a megfelelő adatok kiszűrését, és amelyek ily módon megóvják a történetést attól, hogy elsüllyedjen a tények tengerében vagy egy adott problémát különböző egyéni aspektusokból szemléljen.⁴² Ám ez az óhaj előfeltételez egy, a történelmi folyamat egyes tényezőit a többiekhez képest elsődlegesnek ítélő hipotetikus elbírá-

lást; ez a mi esetünkben a társadalmi-gazdasági tényezőket a politikai tényezők vagy az intellektuális fejlődés fölé helyezi. Egy ilyen szelekció mindig maga után vonja a komplex „teljes történelem” (Gesamtgeschichte) redukcióját; még akkor is, ha a legnagyobb elővigyázatossággal járunk el, vagyis ha a történelmi folyamat fogalmilag már különválasztott szektorait megfelelő mértékben számításba is vesszük.⁴³ Mégis, amikor egy ilyen redukció alapján teremtjük meg egy társadalom „teljes történelmének” (Gesamtgeschichte) alapvonalait (még ha új interpretációként találjuk is), a kritikusnak, ha elfogadja egy „histoire totale” lehetőségességét, nincs más választása, mint hogy támogassa ezt a konstrukciót, vagy a redukció egy másik formájával helyettesítse. A részletekről való mindenfajta vita csak másodlagos jelentőségű.

A második, a társadalomtudomány elméleteinek és modelljeinek a történettudományban való explicit alkalmazására vonatkozó kívánságot tekintve: Az, hogy az új társadalomtörténet előterjesztői, — tudatosan vagy tudat alatti módon —, el akarják kerülni a fent vázolt teljes társadalmi megközelítés káros következményeit anélkül, hogy a történelem expliciten elméleti megértésének igényét feladnák, tiszta módszertani tudat és gyakorlati kutatómunka eredményeinek kombinációját tükrözi. Ez az igény a társadalomtudományi elméletek — többes számban, csak mint elméletek! — felhasználási területére tartozik, arra a területre, ahol a német történettudománynak mindig is voltak és még ma is vannak behoznivalói. A német történettudomány e hiányossága a tudományok ideogrammatikus és nomotetikus értelmezése közötti hagyományosan német konfliktusból ered. Az új társadalomtörténet előterjesztői megpróbálják áthidalni ezt a szakadékot és létrehozni — a már régóta esedékes — együttműködést a történettudomány és a szisztematikus társadalomtudományok között. E törekvésüket támogatja az a társadalomtudományok körében fellépő irányzat, mely a szisztematikus felfedezéseket történeti alapokra akarja helyezni; ezen irányzat jele például a Max Weber „versthende” filozófiája iránti fokozott érdeklődés.

A társadalomtudományos elméletek — mint a gazdasági növekedés, a társadalmi változás, a modernizáció, a társadalmi stratifikáció, stb. elméletei⁴⁴ — társadalomtörténetbeli alkalmazása mellett kiállni sem Wehler sem mások számára nem jelenti, hogy a történész azokat kritika nélkül átvehetné. A társadalom historikus elemzésére csak akkor felhasználhatók, ha figyelembe vesszük az idő dimenzióját.⁴⁵ Ez magyarázza Wehlernek a „tisztá ökonomiá”-ra és a rendszerelméletre vonatkozó fenntartásait, noha ezekből az elméletekből az időfaktor csak feltételeken, egy-egy funkcionális összefüggés

megvilágítása céljából hiányzik.⁴⁶ Wehler közepes rangú elméleteket vesz pártfogásba, és nyitva hagyja a kérdést, hogy ez őt Robert K. Merton megközelítési módjához vagy Marx csak egy adott történelmi struktúrában érvényes „a történelem törvényei”-hez kapcsolja-e. Az az intenzitás, amellyel Wehler és Kocka saját elméletüket követve arra törekedtek, hogy a társadalomtudományok szolgáltatta elméleteket és modelleket az idő dimenziója és az alkalmazhatóság mértéke szerint próbálják elbírálni, és azokat a gyakorlati kutatómunkában alkalmazzák, azzal a kétségtelen eredménnyel járt, hogy jelentősen bővült az e tekintetben elmaradott német történettudomány elemző eszköztára, és megnyílt az út egy „történeti-kritikus társadalomtudományba való összeolvadás” felé.⁴⁷

Számos újabb, az új társadalomtörténetet képviselő tanulmány mutat rá arra, hogy az ilyesfajta elemzések mennyire nélkülözhetetlenek a gyakorlati kutatómunka számára.⁴⁸ Ez különösen igaz azokban az esetekben, amikor a különböző elméletek kombinációja a történelmi folyamat fő vezető szektorainak egymásrautaltságát, így annak komplexitását segített tisztázni.⁴⁹ A gazdasági, társadalmi, és politikai szektor fejlődése közötti „általános és lényegbeli aránytalanságok” történelmi hipotézisének⁵⁰ – vagy elméletének – megvilágításában Wehler elemzése a kapitalizmus növekedéséről és fejlődéséről valamint Bismarck „Reich”-éről azt igazolja, hogy egy ilyen interpretáció csak különböző elméleti premisszákat összehasonlító analízise mellett lehetséges.

Azt a követelményt, hogy a sokféle ilyen elemzést valamilyen metatudomány keretében egyedül „a társadalom történet”-ben egyesítsék a „histoire totale” valamilyen értelmezése szerint, sem az új társadalomtörténet, sem egyetlen – maga elé ilyen célt kitűző – történetírás nem tudja megvalósítani. Minden megvalósítási kísérlet azon bukik el, hogy nem veszi figyelembe a történelem tényeinek és folyamatának struktúrája közötti alapvető különbséget.⁵¹ Így változatlanul fennáll a veszély, hogy a redukció eredményeként – márpedig minden elmélet redukcióval jár – a teljes társadalmi-politikai folyamatokról olyan kép alakul ki, melynek alapja az egyes egységek funkcionális kapcsolata, miközben ezeknek a tényezőknek a viszonylagos önállósága – melyet nem lehet megmagyarázni, csak feltárni – említés nélkül marad. Wehler sem kerüli el teljes mértékben ezt a veszélyt.⁵² Ez a megjegyzés azonban nem terelheti el a figyelmünket arról a tényről, hogy az új társadalomtörténet – egyes képviselőinek és a mozgalom céljaként számontartott totális elemzésre való törekvésnek politikai indítékaitól függetlenül – Németországban hozzájárult a történettudomány és a társadalom-

tudományok kapcsolatát illető vita újraéledéséhez, ami idő előtt félbeszakadt a század elején. Hozzájárult ahhoz, hogy újra létrejöjjön a kapcsolat a nyugat-európai és az amerikai történettudomány tradícióival.

JEGYZETEK

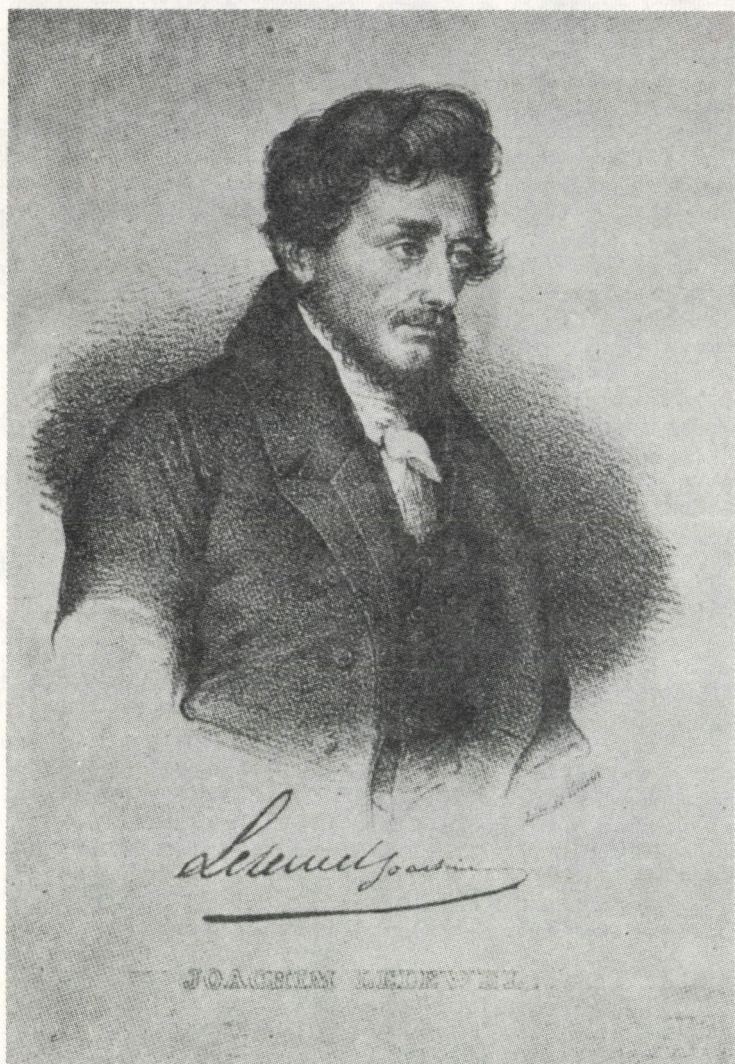
1. Cf. Georg G. Iggers, *The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present* (Middletown, Conn., 1968), 197–200 és Gerhard Oestreich, „Die Fachhistorie und die Anfänge der sozialgeschichtlichen Forschung in Deutschland”, *Historische Zeitschrift* 208 (1969), 320–363.
2. A két legfontosabb esszé: Andreas Hillgruber, „Politische Geschichte in modern Sicht”, *Historische Zeitschrift* 216 (1973) 529–552, és Hans-Ulrich Wehler, „Modern Politikgeschichte oder „Grosse Politik der Kabinette“?” a *Geschichte und Gesellschaft* 1. számában (1975), 344–369. A *Geschichte und Gesellschaft* című új folyóirat, melynek Wehler a szerkesztője, a „történeti társadalomtudomány” kérdéséről folyó eszmecseréknek kíván fórumot biztosítani.
3. Az első reakciók: Gustav Schmidt, „Wozu noch „Politische Geschichte“?”, *Aus Politik und Zeitgeschichte, Beilage zur Wochenzeitung „Parlament“* B 17/75, 1975. ápr. 26., 21–45; Wehler nyomdokait követve békítő hangú Jürgen Kocka, „Sozialgeschichte – Strukturgeschichte – Gesellschaftsgeschichte”, *Archiv für Sozialgeschichte* 15 (1975), 1–42. Wehler legutóbbi könyvének, a *Das deutsche Kaiserreich 1911–1918*, 2. kiad. (Göttingen, 1975)-nak alapos, a szerző elméleti megállapításait is célba vevő kritikáját Thomas Nipperdey írta meg „Wehlers Kaiserreich. Eine kritische Auseinandersetzung” címmel, *Geschichte und Gesellschaft* 1 (1975), 539–560.
4. Wolfgang J. Mommsen, *Geschichtswissenschaft jenseits des Historismus*, 2. kiad. (Düsseldorf, 1972).
5. A „Historische Reihe – Neue Wissenschaftliche Bibliothek” az utóbbi években a történettudomány más ágazatait tárgyaló köteteket jelentetett meg, például e témák között szerepelt a történeti demográfia, a technológiatörténet és a modern társadalomtörténet más aspektusai. Ezek a kötetek nélkülözhetetlen források a tanár és diák számára egyaránt. Lásd még a *Geschichte und Psychoanalyse* (Cologne, 1971) és a *Modernisierungstheorie und Geschichte* (Göttingen, 1975) Hans-Ulrich Wehler által szerkesztett köteteket, melyben a szerző ismét a különböző tudományágak felőli megközelítések kommentátoraként és összegzőjeként lép fel.
6. Megtalálhatók: *Moderne deutsche Sozialgeschichte* (Cologne, 1970), szerkesztette Wehler.
7. Szándékosan használjuk az „új társadalomtörténet” kifejezést, hogy megkülönböztessük Wehler és Kocka történettudományról, mint integratív tudományágról alkotott felfogását az egész történettudománynak csak egy részét képező hagyományos társadalomtudománytól.
8. Mint például Wehler (*G–Ö*, 20) vagy kissé óvatosabban Georg G. Iggers, *New Directions in European Historiography* (Middletown, Conn., 1975), 31.

9. Wehler a szerkesztője a „Deutsche Historiker” című sorozatnak (Göttingen, 1971 – 72), mely nem csak a historizmus nagy történészeit sorolja fel Ranke-től Meinecke-ig és Gerhard Ritterig, hanem elfelejtett vagy politikailag baloldali és ezért gyakran mellőzött szerzőket is, mint például Karl Lamprecht, Eckart Kehr, Eduard Bernstein, Franz Mehring és Arthur Rosenberg.
10. Két oka van, hogy ezt tesszük cikkünk fő kérdésévé, egy formális és egy lényegi ok. Egyrészt több kötet összegyűjtött közleményt ismertetve szükséges egy vagy több, az olvasót eligazító támpont, másrészt az itt tárgyalt kötetek önmaguk tartalmazták explicit vagy implicit módon az összes, a legutóbbi vitában elhangzott véleményt.
11. Lásd még erről Iggers, German Conception of History és kevésbé kidolgozott formában, Immanuel Geiss, Studien über Geschichte und Geschichtswissenschaft (Frankfurt, 1972), amely erős támadást tartalmaz Friedrich Meinecke ellen.
12. Az „ismeret” (Erkenntnis) és „érdek” (Interesse) kapcsolata nagy mértékben kockára került az úgynevezett Positivismusstreit (vita a pozitivizmusról) során, amely Németországban a hatvanas években zajlott le a „neopozitivisták”, mint Hans Albert és Ernst Topitsch, és a „kritikaelmélet” képviselői, mint Theodor A. Adorno és Jürgen Habermas között. Lásd még Adorno és mtsi., Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie, 2. kiad. (Neuwied, 1970); Habermas, Erkenntnis und Interesse (Frankfurt, 1968). Természetesen az új társadalomtörténet közel áll Habermashoz. Egy, a „kritikaelmélet” szellemében született történetírás alapvonalai találhatók meg Dieter Groh művében: Kritische Geschichtswissenschaft in emanzipatorischer Absicht. Überlegungen zur Geschichtswissenschaft als Sozialwissenschaft (Cologne and Mainz, 1973). E megközelítés kritikája: Karl-Georg Faber, Theorie der Geschichtswissenschaft, 3. kiad., (München, 1974), 183–203.
13. Nyilvánvalónak kell lennie, hogy az „érdek” és „ismeret” új társadalomtudomány szerinti elméleti megközelítésből adódó kapcsolatának az alábbiakban vázolt kritikája nem helyettesítheti elméleti megállapításainak és gyakorlati tudományos eredményeinek felülvizsgálatát.
14. Ellentétként lásd Thomas Nipperdey józan értékelését: „Historismus und Historismuskritik”, Die Funktion der Geschichte in unserer Zeit, szerk. E. Jäckel és E. Weymar (Stuttgart, 1975), 82–95.
15. Lásd Lothar Gall, Johann Gottfried Gervinus, V kötet, Deutsche Historiker (Göttingen, 1972), 7–62.
16. Németországban a rendszerelméletet elsősorban Niklas Luhmann nagymértékben absztrakt, de alapvető cikke képviseli: Weltzeit und Systemgeschichte. Über Beziehungen zwischen Zeithorizonten und sozialen Strukturen gesellschaftlicher Systeme, S–S, 81–115.
17. Más gondolati iskoláknak a véletlen „tendenciákra” és „veszélyekre” történő hivatkozással való elvetésének szabálya nem alkalmazható, tekintve, hogy nincsen tudományos elmélet vagy módszer kockázat nélkül.
18. Dieter Groh, „Strukturgeschichte als „totale” Geschichte”, Vierteljahresschr. für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 58 (1971), 321. Wehler kifejezetten egyet értett ezzel a véleménnyel. Lásd még Iggers kritikai megjegyzéseit, New Direction. 36.
19. Wehler, „Moderne Politikgeschichte”, 350, 352.

20. Lásd G–S, 11, direkt Otto Brunner ellen; és Wehler, *Das deutsche Kaiserreich*, 247, és a következő 25 oldal, ahol megtalálhatók azok, akik nem hajlandók követni Wehler „metodológus szocializmus”-át.
21. Ralf Dahrendorf, *Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft* (Stuttgart, 1957).
22. G–S, 28, n. 18., ahol Wehler azt a megvalósíthatatlan kívánságát fogalmazza meg, hogy a történészek, mielőtt egy könyvet megírna, tudnia kell, hogy céljai és tárgyalási módja időtállóak lesznek-e.
23. Így Wehler (G–S, 21), segítségül hívva Karl Marxot és Max Weber.
24. Lásd 3. megjegyzést, és „Theorieprobleme der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte”, G–S, 305–330, „Theoretical Approaches to Social and Economic History of Modern Germany”, *Journal of Modern History* 47 (1975), 101–119; az utóbbi esszé elsődlegesen leíró jellegű és így csak bizonytalanul világítja meg a szerző és az új társadalomtörténet kapcsolatát.
25. Walter Benjamin, „Geschichtsphilosophische Thesen”, *Illuminationen* (Frankfurt, 1961), 272.
26. Wehler, G–S, 12, ahol Wehler azonnal minősíti is saját állítását, amikor a szociológia „konzervatív rejtett vonulatára” hivatkozik, melyet de Bonald, de Maistre, és később Németországban Riehl képviselt, ide lehet még sorolni Comtet, aki igazán nem nevezhető ellenzékinek. *Ibid.*, 14, Wehler kiemeli sok szociológusnak azt a szándékát, hogy „tudást biztosítson az uralmon lévők számára és megtisztítsa a hatalom gyakorlatát”! Kocka a társadalom- és gazdaságtörténet elsőrendű szerepét „kritikus politikai tudományág”-ként fogalmazza meg, hozzátéve, hogy e tudományágak csak bizonyos módosításokkal érvényesek, G–S, 326.
27. Eric Hobsbawm, „From Social History to the History of Society”, *Daedalus* 100 (1971), 20–45; újra kiadva: G–S, 331–353. Lásd még Norman Baker, *New Directions*, szerk. Iggers, 164–174, n. 8.
28. Jürgen Kocka, „Karl Marx und Max Weber in Vergleich”, G–Ö, 45–84.
29. Lásd Blandine Barret-Kriegel, „Histoire et politique ou l’histoire, science des effets”, *Annales* 28 (1973), 1437–62; Pierre Vilar, „Histoire Marxiste, histoire en construction. Essay de dialogue avec Althusser”, *ibid.*, 165–198.
30. A német Gesamtgeschichte, melynek nincs angol megfelelője – legfeljebb a „total history” (teljes történelem) közelíti meg – Kocka közleményében tűnik fel, G–S, 309, ugyanott szerepel a gesamtgeschichtlichen Zusammenhang (teljes történeti környezet), és a gesamtgesellschaftliche Geschichtsschreibung (teljes társadalomtörténet-írás) is.
31. Wehler, G–S, 16 és Kocka, „Sozialgeschichte – Strukturgeschichte – Gesellschaftsgeschichte”, 27.
32. Az Integrationswissenschaft (integratív tudomány) kifejezés előfordul: Wehler, „Moderne Politikgeschichte” 366.
33. Észrevehető, hogy ez azonosan értelmezi a Gesellschaftsgeschichte (a társadalom története) és a Gesamtgeschichte (teljes történelem) kifejezéseket; lásd még 29. megj. fent, és Tenbruck és Wolfram Fischer kritikáit, S–S, 33k. és 146.
34. Kocka, „Sozialgeschichte” 1 és 34 (fejezetszámok). Kocka és Wehler számos kifejezése bizonyítja, hogy a történelmet folyamatként tekintik; lásd például Wehler, „Moderne Politikgeschichte”, 363, ahol az „evolúció társadalompolitikai folyamatiról” beszél.

35. Kocka, „Sozialgeschichte”, 34, 118. sz.
36. Haskell Fain, *Between Philosophy and History: The Resurrection of Speculative Philosophy of History within the Analytical Tradition* (Princeton, 1970); Ernst Schulin, *Universalgeschichte* (Cologne, 1974).
37. Ugyanott, 34k.
38. Egy ilyen álláspont előfeltételezi, hogy a „társadalmat” általános, a „politikát” pedig szűk értelemben használjuk, ez utóbbi alatt csupán az államot, annak intézményeit és döntéshozóit értve. Ennek ellenére a „politika” megszabadítható e kötelektől, és kiterjeszthető egy eseményekkel foglalkozó fogalomra, és így a „társadalom” fenti fogalmához hasonlóan általános tartalmat kap. Lásd például, George R. Elton, *Political History* (London, 1970), 60k; és Hillgruber, „Politische Geschichte”, 532K.
39. Így Gerhard Schulz, Gh, 169 és 175k.
40. Kocka, „Sozialgeschichte”, 1k.
41. Alan Donagan, „Explanation in History”, *Theories of History*, szerk. Patrick Gardiner (New York, 1959), 428–443, és William Dray, *Laws and Explanation in History* (London, 1964) 66–72.
42. Kocka, „Sozialgeschichte”, 36k.
43. A komplexitás válogatás következményeként létrejött redukciójának kérdéséről lásd Niklas Luhmann számos rendszerelméleti publikációját.
44. Kocka, „Theorien in der Sozial- und Gesellschaftsgeschichte”, *Geschichte und Gesellschaft* 1 (1975), 9–42. A tanulmány címében szereplő „társadalomtörténet” (Sozialgeschichte) és „a társadalom története” (Gesellschaftsgeschichte) kifejezések a parciális és az integratív tudományág közötti különbségre utalnak (a szerző szerint).
45. Wehler, G–S, 16k, 23k.
46. Lásd Niklas Luhmann, S–S, 81–115.
47. Kocka, „Theorien in der Sozial- und Gesellschaftsgeschichte”, és Ehler, G–S, 23–25, és az 5. megjegyzésben idézett közleménye.
48. Példaként a következő két publikáció: Wehler, *Bismarck und der Imperialismus*, 3. kiad., (Cologne, 1973), és Jürgen Kocka, *Klassengesellschaft im Kreis: Deutsche Sozialgeschichte 1914–1918* (Göttingen, 1973). Hans Rosenberg *Grosse Depression und Bismarckzeit* (Berlin, 1967/c. műve alapvető volt a történettudomány újfajta megközelítése szempontjából. Az új társadalomtörténettel foglalkozó publikációkról áttekintést ad Jürgen Kocka, „Theoretical Approaches”, 111–119, és Iggers, *New Direction*, 80–122.
49. Niklas Luhmann, „Weltzeit und Systemgeschichte” ebben az összefüggésben „az eszmecsere különböző, reflexíven kapcsolt szintjeinek szimultán alkalmazásáról” ír.
50. Wehler, G–Ö, 23 és *Das deutsche Kaiserreich 1871–1918*, 17 és máshol elszórtan.
51. Nem véletlen, hogy Wehler vitába száll a „kiegészített múlt tényeinek” hangsúlyozásával, ahogy azt Theodor Schieder kijelentette, G–S, 31, n. 46; és Theodor Schieder, „Unterschiede zwischen historischer und sozialwissenschaftlicher Methode”, G–S, 283–304.
52. Például *Das deutsche Kaiserreich 1871–1918 c. könyvében*; lásd továbbá Thomas Nipperdey kritikáját, *Geschichte und Gesellschaft* 1 (1975), 539–560, különösen 547. p.

JOACHIM LELEWEL

(1786–1861)

A XIX. század elején az önálló államiságát veszített Lengyelország értelmiségének legfőbb feladata a nemzeti függetlenség kivívásáért folytatott harc eszmei alátámasztása volt. Ez az értelmiség magyarázatot igyekezett keresni a lengyel nép történelmének sorsfordulóira, elsősorban a lengyel állam bukására. Így kerültek a történétírók munkái a közvélemény figyelmének középpontjába. Ebben a korszakban a lengyel történétírásnak igazán jelentős egyénisége csak egy volt, Joachim Lelewel. Ő volt az első a lengyel történettudományban, aki komoly szakmai képzettségét, nagy történétírói tehetséggel, s egyúttal a lengyel nemzet politikai életében játszott jelentékeny szereppel egyesítette. Joachim Lelewel – hasonlóan a többi, középkelet-európai, a romantika korában élt történészhez – kivette részét előbb hazája, majd később az emigráció politikai életéből. Történétírásának alapvető meghatározója a demokratikus-liberális szemlélet, amely szembefordította az 1830–1831-es ún. novemberi felkelés, majd az emigráció konzervatív szárnyával. Lelewel ugyanis nem értett egyet azzal, hogy az esetleg megvalósuló független lengyel államot a főnemesség, illetve „a család” (a Czartoryski hercegi család) irányítsa.

Tudományos érdeklődésének skálája rendkívül széles volt. Tanulmányai körébe beletartozott a lengyel és az egyetemes történelem, a jogtörténet, az archeológia, a földrajz, a történeti segédtudományok és a történelem módszertana. Ezzel függ össze, hogy Lelewel francia és német történétíró társaihoz hasonlóan a történelemtudós új típusának képviselője; számára a történelmi kutatás már hivatásszerű foglalkozás, ellentétben az udvari történétírókkal (pl. a lengyel felvilágosodás legkiemelkedőbb történétírójával, A. Naruszewicz-csel), valamint azokkal, a Lengyel Királyságban is létező dilettánsokkal, akik a tudományokat mintegy kedvtelésből művelték. Lelewel saját foglalkozását mesterségnek tekintette és szívesen nevezte magát a tudományok „napszámosá”-nak. Az 1820-as években alakulnak ki Lelewelnek a történelemre vonatkozó nézetei, – szoros összefüggésben egyetemi tanári működésével (Vilnius 1822–1824). A történelem tanulmányozásában

új iskolát teremtett, azaz a pusztán leíró történetírás helyett Lelewel a források széles körű használatát és kritikáját, az események belső összefüggéseit, a történeti tények ok-okozati kapcsolódásait tartotta szem előtt mind egyetemi előadásában, mind egyetemes történeti és Lengyelország történelméről írott műveiben. A forráskritikáját és filozófiai ismereteit jól tükrözik az antikvitással foglalkozó művei. Klasszika-filológiai tanulmányaiban nagy hatást gyakorolt rá a vilniusi egyetem göttingai származású professzora, E. G. Groddeck, Chr. Gottlob Heyne tanítványa, aki az antik források újszerű szövegmagyarázatára és az ókori kultúra neohumanista értelmezésére biztatta tanártársát. Felhívta Lelewel figyelmét az ún. „origines gentium” probléma kutatására, melynek nyomai Lelewel későbbi, a szláv őskorral foglalkozó munkáiban is felfedezhetők. Lelewel volt az első a lengyel történettudományban, aki az antikvitásról írott dolgozataival bevezette az egyetemes történelem fogalmát. Ókortörténeti dolgozataiban felhasználta az összehasonlító módszer eredményeit, és ezzel feltárta az ókori európai államok történetének analóg vonásait, különös súlyt helyezve a földrajzi tényezőkre.

Lelewel egyetemes történelmi kutatásai során kereste a történetírásban leginkább célhoz vezető módszereket. Az addigi lengyel történészeknél inkább foglalkozott az előd és kortárs német és francia történeti szakirodalommal, bár azok gallo- és germanocentrikus felfogásával polemizált. Kereste e területen is saját nézőpontját, új terminológián dolgozott. Kutatásainak eredményeit 1815-ben *Historyka* című munkájában összegezte, amelyet a következő évek során (1815–1826) többször átdolgozott, kibővített. Így *Historyka* cím alatt további négy, újabb mű született tollából. Ezekben a *Historykákban* Lelewel igyekezett átfogni a történelem, a történetírás komplex elméleti problémáit: így foglalkozott a történelem fogalmának, a kutatások jellegének, a történelmi fejlődés feltételeinek, a történettudomány megismerési módszerének és társadalmi funkciójának kérdéseivel. (Erről ld. bővebben a második szemelvényt.) Bár nem alkotott egységes rendszert, jó időre irányt mutatott; a lengyel történelemre vonatkozó kutatásai (mint például a központi monarchia XVI–XVII. századi lengyel modelljéről, valamint a köznemesség államfenntartó szerepéről írtak) sokáig meghatározták a lengyel történeti gondolkodást. Lelewelnek a történelem módszertana és a történeti segédtudományok terén kifejtett tevékenységét jól jellemzi a két világháború közötti lengyel történettudomány egyik jelentős képviselője, St. Kętrzyński: „Lelewel tehát minden területen, az ún. történeti segédtudományokban és mindenütt, ahol forráskritikáról van szó, ahol elméletet

kell alkotni, a lengyel tudományban úttörője, teremtője és kezdeményezője mindannak, amit nekünk azután a XIX. század oly bőségben adott”.¹

Lelewelnek a történelem módszertanában kifejtett tevékenységére, valamint egyetemes történeti munkásságára a külföldi tudós közvélemény nem nagyon figyelt föl. Csak a XIX. század utolsó harmadának, illetve a XX. század első felének már gazdag hagyományokra épülő történészei nyúltak vissza Lelewel módszertani kísérleteihez, így M. Handelsman, aki Lelewel eredményeit felhasználva jelentette meg a romantikus történetíró művével azonos címet viselő metodológiáját.² Az emigrációban, az 1830–1840-es években írott monumentális munkái azonban méltán kivívták a kortársak elismerését. E művei a középkori numizmatika és geográfia területét érintették. Kutatásait 1835-ben kiadott francia nyelvű szintézisében összegezte (*Numismatique du moyen-âge*). Lelewel azzal nőtt elődei és kortársai fölé, hogy nem önmagában, más diszciplináktól elszakítva közelítette meg az éremtörténet problémáit, hanem felhasználta az epigráfia, az archeológia, a történelmi statisztika módszereit. Ő tett először kísérletet arra is, hogy fényt derítsen a kelta érmék ábráinak és feliratainak megfejtésére. Lelewel, aki a középkor pénzérméit tudományosan feldolgozó módszer megteremtője volt, hasonlóan nagy jelentőségű műben tárgyalta a középkor geográfiáját. Az ötkötetes monográfia eléggé kaotikus felépítése és több vitatható megállapítása ellenére is szinte teljes elemzését adta a középkori Európa földrajzi viszonyainak. Mindkét tudományág kérdéseit széles forrásbázisra alapozva kutatta, feltárva az összefüggéseket egy-egy érme, a földrajzi térkép és a politika illetve társadalmi állapotok között. Műveihez maga készítette a különböző éremtáblázatokat és térképeket, sőt a csak rajzokon fennmaradt pénzérmék hű mását is sajátkezűleg véste ki. Lelewel jelentőségét a segédtudományok művelésében mutatja az, hogy tiszteletére kortársai négy érmét verettek, s ezek közül hármat még életében átvehetett. C.P. Serrure, a genti egyetem professzora 1847-ben kiadott munkájának bevezetőjében a történettudomány segédtudományairól értekezve megjegyzi: „Amit Mabillon tett réggen a diplomatika számára, amit napjainkban M. (Jean) (Arcise) de Gaumont kezdett az építészet számára, azt tette a lengyel tudós (ti. Lelewel) a numizmatika számára.”³

Az 1820-as években alkotta meg Lelewel Lengyelország történetéről írott műveinek koncepcióját. Más kelet-közép-európai történészekhez (pl. Palackýhoz) hasonlóan keresi a nemzeti fénykort, melynek élénk leírásával a jelen harcait segíti. Ezért vetette egybe a XVI–XVII. századi lengyel és spanyol nagyhatalom fejlődését az erős, külpolitikailag sikeres, belpolitikai-

lag szilárd Lengyelország ábrázolásában megrajzolva azt az ábrándot is, amelynek megvalósítására vágyott a romantika nemzedéke. A főnemességgel szemben a köznemesi jogokat emelte ki; s itt nem az a lényeges, hogy nemesi jogokért szállt síkra, hanem az a felfogása, hogy a néhány főnemesi család államvezetési monopóliumát a köznemesség törvényhozásba való beleszólási joga váltotta föl.⁴ Az emigrációban új szintéziseket alkotott, valamint átdolgozta és kiadta a régieket. Mint korának sok más történésze vallotta: a múltból lehet megismerni a nemzeti jellemet. A történésznek azonban nemcsak a nemzeti jellem feltárásán szükséges munkálkodnia; figyelembe kell vennie a nemzeti élet fejlődésének sajátosságait, változásait: továbbá nemcsak az egyes egyének, kiemelkedő történelmi személyek tevékenységét kell kutatnia, hanem a nép történelmét kell megírnia. A nép, a nemzet történészeinek fő feladata — vallja Lelewel —, hogy kimutassa a nemzeti szellem jellegzetes vonásait. De a nemzet történelmét nem szakíthatja ki az egyetemes, általános történelmi fejlődés keretei közül, a lengyel történelmet is az egész európai történelmi fejlődés folyamatában kell kutatnia. Ennek érdekében él azzal az összehasonlító módszerrel, amely részben a szláv kölcsönösség kollári, majd safariki elméletéből, illetve Surowiecki szláv őstörténeti munkájából eredeztethető; felhasználja továbbá a Herder által megrajzolt szláv-ság-kép és a herderi humanitás-eszmény demokratikus vonásait. Ezért küzd azok ellen a nézetek ellen, amelyek a román és germán államok és kultúrák magasabb rendűségét vallották, a szlávokat egyoldalúan receptív szerepre korlátozták. Lelewel hangsúlyozza a szláv őstörténetnek demokrácia (gnimowładztwo)⁵ felé mutató tanulságait, valamint a szláv kultúrák és népek elhivatottságát (egybehangzóan Herder művének szláv-fejezetével),⁶ helyét az európai népek közösségével. Szláv őstörténeti demokrácia-elképzelése is jórészt herderi indíttatású, s párhuzamba állítható a magyar reformkori ábrándokkal a nemzet család-életéről.

Lelewelből nem hiányzott azonban a szláv-ság apologetáinak túlzása sem. Őstörténeti tanulmányai és olvasmányai (Schlözer, Herder stb.) nyomán olyan szláv karakterisztikumot körvonalazott, amelynek lényege a szabadság tisztelete, a békés munka szeretete és a más népek becsülése. Politikai tevékenységével függ össze, hogy míg korai műveiben az alkotmányos királyság mellett szállt síkra, később egyértelműen republikánussá vált. Republikánizmusát azonban egy idealizált szláv őskor vágyképe is áthatotta. Érdeklődéssel fordult a parasztság világa felé, amelynek történetét is a társadalomtörténet részeként fogta föl.

Lelewel hatalmas életműve a lengyel történettudomány legértékesebb

hagyományai közé tartozik. Az őt követő történész nemzedékek gyakran forgatták Lelewel műveit, hogy ösztönzést merítsenek kutatásaikhoz.

JEGYZETEK

1. St. Kętrzyński: Pamięci Joachima Lelewela. Przegląd Historyczny, T. XXXIV. 1937–38. 31. l.
2. M. Handelsman: Historyka. Warszawa, 1921. és 1927.
3. C.P. Serrure: Notice sur le Cabinet monétaire de S.A. le prince de Ligne. Gand, 1847. 69–70. l.
4. Historyczna paralela Hiszpanii z Polską. Dzieła VIII. Warszawa, 1961. 215–256. l. Vö.: M.H. Serejski: Koncepcja historii powszechnej Joachima Lelewela. Warszawa, 1958.
5. Vö.: F. Bronowski: Idea gniomowładztwa w polskiej historiografii (Geneza i formowanie się syntezy republikanskiej Lelewela). Łódź, 1969. (Łódzkie Towarzystwo Naukowe).
6. J.G. Herder: Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit. 1784–1791.

Joachim Lelewel műveinek válogatott bibliográfiája

- Joachima Lelewela Pisma pomniejsze geograficzno-historyczne. 1. Historia geografji (i odkryć). 2. Wiadomośc historyczne o starożytnych miarach długości. 3. Wiadomośc o narodach, az do wieku dziesiątego we wnętrzu Europy będących. 4. Stosunki handlowe Fenicjan, a potem Karthagów z Grekami. 5. Opis Skythyj Herodota. Warszawa, 1814. (Joachim Lelewel kisebb geográfiai-történelmi írásai. 1. A geográfia és a földrajzi felfedezések története. 2. Történeti ismertetés az ókori hosszértékekről. 3. Ismertetés azokról a népekről, amelyek a X. századig Európa belsejében voltak. 4. A főníciaiak, később karthágóiak kereskedelmi kapcsolatai a görögökkel. 5. Herodotus leírása Skythiáról.)
- Historyka tudzież o latwym i pożytecznym nauczaniu historii. Wilno, 1815. (Historyka, azaz a történelemnek könnyű és hasznos oktatásáról.)
- Odkrycia Karthagów i Greków na Oczanie Atlantickim. Warszawa, 1821. (A karthágóiak és a görögök felfedezései az Atlanti-óceánon.)
- Nauki dające poznawać źródła historyczne. Wilno, 1822. (A történeti források megismerését elősegítő tudományok.)

- O historii, jej rozgałęzieniu i naukach związek z nią mających. Dziennik Warszawski, T. 3. 1826. (A történelemről, annak felosztásáról és a vele kapcsolatos tudományokról.)
- Dzieje Polski potocznym sposobem opowiedziane. Warszawa, 1829. (Lengyelország népszerű módon előadott történelme.)
- Trzy konstytucje polskie 1791, 1807, 1815. Warszawa, 1831. (Lengyelország három alkotmánya. 1791, 1807, 1815.)
- Geschichte Polens unter Stanislaus August. Eine Darstellung der dreissigjährigen Anstrengungen der polnischen Nation, ihrem Vaterlande aufzuhelfen. Braunschweig, 1831.
- Historyczna paralela Hiszpanii z Polską w XVI, XVII, XVIII wieku. Warszawa, 1831. (Spanyolország és Lengyelország párhuzamos történelme a XVI, XVII, XVIII-ik században.)
- Panowanie króla polskiego Stanisława Augusta Poniatowskiego, obejmujące trzydziestoletnie usilności narodu polskiego podzwiegnienia się, ocalenia bytu i niepodległości. Warszawa, 1831. (Poniatowski Szaniszló Ágost lengyel király uralkodása, amely magában foglalja a lengyel nemzet harmincéves erőfeszítéseit, törekvéseit felemelkedésére, léte biztosítására és függetlenségére.)
- Numismatique du moyen-âge, considérée sous le rapport du type; accompagnée d'un Atlas, composé de tables chronologique, de cartes géographiques et de figures de monnaies, gravées sur cuivre. P. 1–3. Paris, 1835.
- Polska odradzająca się czyli dzieje polskie od roku 1795. Bruksel, 1836. (Az újjászületett Lengyelország avagy a lengyel történelem 1795-től.)
- Dzieje Litwy i Rusi aż do unji z Polska w Lublinie 1569 zawartej. Bruksel, 1839. (Litvánia és Rusz története a Lengyelországgal 1569-ben Lublinban megkötött unióig.)
- Porównanie dwu powstań narodu polskiego 1794, 1830. Parys, 1840. (A lengyel nemzet két, 1794-iki és 1830-iki felkelésének összehasonlítása.)
- Études numismatiques et archeologiques. Vol. I. Type gaulois et celtique. Bruxelles, 1841.
- Polska wieków średnich. T. I–IV. Poznań, 1846–1851. (A középkori Lengyelország.)
- Géographie du moyen-âge. Vol. 1–5. Bruxelles, 1849–1852.
- Wykład historyi powszechniej. T. 1–5. Warszawa, 1850. (Az egyetemes történelem kifejtése.)

Narody na ziemiach słowiańskich przed powstaniem Polski. Poznań, 1853.
(Népek a szlávok lakta területeken Lengyelország kialakulása előtt.)

JOACHIM LELEWEL:

LENGYELORSZÁG TÖRTÉNETE NÉPSZERŰ MÓDON ELBESZÉLVE (részlet)

214. A Négyéves Szejm

Éppen közeledett az 1788. évi szejm ideje. A szejm Stanislaw Malachowski és Kazimierz Spaieha elnökletével nyílt meg, és a tanácskozás biztonsága érdekében konföderációt alakítottak. A szejmen eltérő vélemények nyilvánultak meg. A király és számos főúr amellet volt, hogy ne szakítsanak Oroszországgal. Idővel azonban a király megváltoztatta véleményét és szorosabbra fűzte kapcsolatait a népesebb és a szejmen többségben lévő táborral, s ezután azt hajtogatták: a király a nemzettel, a nemzet a királlyal. Poroszországgal megkötötték a szerződést, amelyben Poroszország szükség esetére segítséget ígért. Megmaradt azonban a szejmben Branicki pártja, amely nem akarta megszakítani az Oroszországhoz fűződő kapcsolatot; ez alkotta az ellenzékét. Ebben a helyzetben a szejm ténykedései rendkívül elhúzódtak, egyre több lett az üres fecsegés, mellékes, kevésbé fontos kérdéseket vetettek fel, s így nemcsak az idő veszett kárba és a szejm húzódott el több évre, hanem még a törvények végrehajtása is nehézségekbe ütközött. A legnyilvánvalóbban ez a hadsereg kérdésében mutatkozott meg. 100 000 fős hadsereget szavaztak meg, de még 60 000 főt sem sikerült kiállítani, és az is hiányosan volt ellátva hadi felszereléssel.

215. A törvények, a trónöröklés, a kettős követválasztás

Egy szejm sem tartott még ilyen sokáig — négy teljes évig — Lengyelországban, az összes korábbi csupán néhány hétig, vagy néhány napig tartott. Egy szejm sem hozott ilyen sok kérdésben döntést. Ezért nevezik Négyéves és Nagy Szejmnek. Ezen iktatták törvénybe a nemesi földbirtokok utáni adózást, a tizedet, ezen törölték el a liberum veto-t, s következésképp mindenféle konföderációt szükségtelennek nyilvánítottak, s ezen hoztak döntést abban a kérdésben, hogy örökletes legyen-e a trón és ki uralkodjék Stanislaw August után. Ennek az oly fontos, és a nemesség által mindeddig oly féltékenyen őrzött előjognak a kérdését az egyes országrészek és járások

gyűlései [a szejmikek] elé utalták. Éppen két év telt el ekkor a szejm kezdete óta, és az előírások szerint újat kellett összehívni. Ennélfogva összegyűltek a szejmikek, hogy megválasszák a követeket a rendes szejmre. Ezeken az 1790. évi szejmikeken határoztak a trónöröklés és az örökletes királyság kérdéséről. Korábban ezt a kérdést fel sem lehetett vetni; a nemesség annyira ragaszkodott ehhez a kiváltságához [a szabad királyválasztáshoz], most azonban annyira megváltozott a közfelfogás és annyira a monarchia felé hajlott, hogy az összes szejmikeken egyhangúlag jóváhagyták az örökletes királyságot, és a szász választófejedelmet, III. August unokáját megválasztották Stanislaw August utódjának. Az újonnan megválasztott követek Varsóba utaztak és csatlakoztak az ott ülésező követekhez. Ily módon a szejm kétszeres számú követ részvételével folytatta tovább tevékenységét.

216. A kormányzó törvény

A legfontosabb esemény a kormányzó törvénynek nevezett alkotmány kihirdetése és elfogadása volt. Az alkotmány értelmében: a trón örökletes, az uralkodó vallás a katolikus, de biztosítják a más felekezetűek vallásszabadságát is, törvénybe iktatták a nemesi jogok összességét, a polgári rendet közzelítették a nemesihez, saját küldöttekkel vehettek részt a szejmen, a jobbágyaságot a jog védelme alá vonták, hogy biztosítsák a jobbágyok személyi szabadságát. A törvényhozás a szejmek joga. Az igazságszolgáltatás független. A többi végrehajtó jogkört a királyra ruházták, aki mellé a miniszterekből és a primásból álló királyi tanácsot nevezték ki, amelyet „Örségnek” [Straż] hívtak. Az alkotmányt csak 25 évenként lehetett módosítani vagy megváltoztatni. Az alkotmányt 1791. május 3-én hirdették ki. A király azonnal letette rá az esküt, majd a szejm mindkét háza a királlyal a Szent János templomba vonult és letette rá az esküt. Két nappal később, május 5-én, még egyszer megtárgyalták, és ekkor már az egyébként igen kis számú ellenzője is elfogadta. Miután a szejm egyhangúlag jóváhagyta, kilenc hónapig a nemzet elé bocsátották megvitatásra, hogy kilenc hónapon keresztül mindenki tanulmányozhassa és megismerhesse. Csak kilenc hónap elteltével hívták össze a szejmikeket azoknak a beszámoló szejmikeknek a mintájára, amelyekben a követek szoktak számot adni az őket megválasztó országrészek és járások előtt szejmbeli tevékenységükről. Az így összehívott szejmikeken az alkotmányt mindenütt elfogadták és arra felesküdtek. A porosz király elismerte és helyeselte az alkotmányt, és más udvarok is elismerték.

219. A beteg Lengyelország

A beteg ember nem egyhamar nyeri vissza egészségét, nem egyhamar kap újra erőre, ha pedig még erőtlennül felkél betegágyából, nemegyszer súlyosabb betegségbe eshet vagy akár halálát is siettetheti. Megközelítőleg ugyanez mondható el Lengyelországról is. Miközben utolsó erőfeszítéseit tette, területe egyre zsugorodott, egyre kevesebb lakossága, egyre kevesebb jövedelme, egyre kisebb hadserege maradt, és ami megmaradt, az is részben megsemmisülésre volt ítélve. Ezekben az időkben számos polgár anyagi romlását okozták különféle katasztrófák. A csődök, a hitel és a földbirtokok értékének a csökkenése hozzájárultak a hanyatláshoz. De azok, akik nemzeti felkelés kirobbantását tervezték, nem törődtek az anyagi erők elégtelenségével. Szemüket Kościuszkora vetették, aki a kadétkolában tanult, Amerikában esett át a tűzkeresztségen. A dubienkai csata ugyan balsikerrel végződött, mégis hírnevet szerzett neki az országban. Kościuszko, miután felkelésre szólították fel, maga is hajlott erre.

220. Az erők elégtelensége a felkelés során

Byszewski és Jan Henryk Dąbrowski sikertelen kísérleteket tettek a felkelés kirobbantására. Madalinskinék sikerült 1794-ben együtt tartania dandárját, és Ostroleka alól Krakkó alá vonulnia, és ott várta be a felkelés kitörését. Jelszavuk a szabadság, az egység és a függetlenség volt, és Kościuszkót hívták vezérükül. A raclawicei győzelem meggyorsította a felkelés kitörését Varsóban, Żmudźban és Wilnóban Jasinski parancsnoksága alatt, valamint a katonai egységek csapatmozdulatait, amelyek az ország távoli vidékeiről számos veszélyt leküzdve áttörtek és csatlakoztak a felkelőkhöz. Mindezekkel együtt is igen kevés katonai erő és háborús készletek álltak a felkelők rendelkezésére, fegyverzetük is elégtelen volt. A nemesi felkelés, amelyet már egy évszázada nem gyakoroltak, aligha lett volna eredményes. A hadsereg gyengeségét a lándzsákkal és kaszákkal felfegyverzett jobbágysággal akarták pótolni. Ez azonban abba a panaszbba ütközött, hogy a parasztokat elvonják a mezői munkáktól. Voltak olyanok, akik ebben a nehéz helyzetben mindent feláldoztak és súlyos áldozatokat hoztak a hazáért, de még többen voltak olyanok, akik vagy nem tudtak részt venni ebben a nemzet nevében kirobbantott felkelésben, vagy pedig barátságtalanul és ellenségesen viselkedtek annak irányában.

221. A sors beteljesedése. A széthúzás zavarkeltése

Szczekociny alatt Kościuszko vereséget szenvedett, és megtudta, hogy nemcsak az oroszokkal áll szemben, hanem a poroszokkal is. Krakkót nem sikerült megtartani, a várost elfoglalták a poroszok, a hadműveletek Varsó felé kezdtek áttevődni, mivel azt az oroszok és a poroszok ostromgyűrűbe fogták. A védőket már súlyos nélkülözés fenyegette, amikor Mniewski nagylengyelországi felkelése Varsó alól magára vonta a porosz királyt és egész seregét. De ekkor már új orosz erők közeledtek. Ugyanakkor a fővárosban még Wilnónál is erősebben jelentkezett a pártoskodás. A nép fel volt háborodva a politikai tevékenységük miatt letartóztatottak ellen. E felháborodás következtében ítélettel vagy anélkül is akasztani kezdtek. Ezekben a viharos pillanatokban senki sem lehetett biztonságban az élete felől. Az az erőszakra hajlamos szélsőséges párt, amely a népet is bujtogatta, a hugonisták nevet kapta, mivel Hugo Kollataj állt az élükön, a Legfelsőbb Tanácsnak az a tagja, aki az erőszakosabb intézkedések híve volt. Kościuszko mérsékelte az erőszakot, amely sok gyötrelmet okozott neki.

222. A harmadik felosztás

Eközben Wilnót, amely nem volt kellően védve, az oroszok bevették, Szuvorov elkerülte Brzescet és az volt a célja, hogy egyesüljön Fersennel. Kościuszko sietett ezt megakadályozni. Maciejowicénél Fersentől vereséget szenvedett és súlyosan megsebesülve fogságba esett. Szuvorov elfoglalta Prágát, majd kapituláció útján Varsót is. A hitét veszített lengyel hadsereg széthullott, Radoszyce és Konskie alatt meghátrált, majd letette a fegyvert. A királyt felszólították, hogy Varsóból utazzék Grodnóba, és Grodnóban, 1795. november 25-én, megkoronázása évfordulóján, lemondott a koronáról. A három szomszédos hatalom 1796-ban megosztozott egymás között a maradék Lengyelországon. A Pilica, a Visztula, a Bug és Nyemen lett a határ; a határok találkozási pontja a podlasie-i Niemirów lett. Legyenlországnak még a nevét is kitörölték az országok és a nemzetek sorából. Így akarta a Gondviselés. Stanislaw August Pétervárra költözött, ott fejezte be életét, és Pál cár királyként temettette el.

223. A lengyelek megvigasztalódása

Pál cár kegyelmesen kiszabadította Kościuszkót és a lengyeleket a fogságból, Kościuszkóval szemben különös kegyelmet gyakorolt és megakarta őt vigasztalni azzal a biztatással, hogy hazájának van létjogosultsága a földgolyón, nem kell őtőle függő nemzetnek lennie, hanem boldog lehet az orosz jogar védelme alatt, amely tiszteletben tartja nyelvét, hitét, jogait és szokásait. Nem szólok azokról az eseményekről, amelyek a lengyeleket megvigasztalták. Túlságosan is közeli idők ezek, sok mindent kellene elmondani róluk, apáitoknak és rokonaitoknak sok mondanivalójuk van róluk, majd tőlük meghalljátok. A mai helyzetben a régi Lengyelország továbbra is több hatalom uralma alatt áll. Mindegyikben különböző előjogokat élvez, mindegyikben biztosítva van ősapáinak nyelve és nemzetisége. Egy részét alkotja a mai Lengyel Királyság, amelyben minden, bárhonnan ideérkező lengyel állampolgársági jogokat nyerhet. Gyermek, áldjátok annak emlékét, aki a nemzet nevét és jelentőségét így megemelte. Olvassátok a régi Lengyelország történetét, sok hibát és eltévelyedést találtok abban, amelyeket elődeink követek el, de sok jót is. Az eltévelyedések következménye az, hogy vezekelni kell értük. A Gondviselés bocsátotta ezt Lengyelországra, hogy bűnhödjünk elődeink vétkeiért. Legyen hasznotokra, gyermekek, ez a nagy tanulság, és kerüljétek a hibákat, amelyekbe évszázadokkal korábban a lengyelek estek. De ugyanakkor ismerjétek meg őseitek erényeit is: hány kivívott privilégiumukat tudták méltósággal és megértően hasznosítani, mennyit használtak az országnak és honfitársaiknak állampolgári mivoltukban és a különböző hivatalokban, mennyire hűek és alázatosak voltak a joggal és az uralkodókkal szemben, mennyire szerették azokat, a nemzethez és a hazához pedig szívvel-lélekkel kapcsolódtak. Amikor a régi erényekre emlékeztek, bármilyen helyzetben is legyetek ma, erényesekké válhattok, és megvigasztalásai lesztek a kortársaknak és példaképei az utódoknak.

Joachim Lelewel: Dzieła. Tom. VII. 196–203. 1.

A közbeeső 217. fejezetben Lelewel a targovici konföderációról szól, míg a 218-ban az ún. grodnói szejm-ről.

JOACHIM LELEWEL:

HISTORYKA

A historyka a történelemmel, vagyis azzal a történettudományi munkával foglalkozik, amelyet a történész végez.

Ahhoz, hogy a történész fel tudja vázolni a történelmet, meg kell azt ismernie. Ekkor két kilátás nyílik a historyka előtt: a megismerésre irányuló kutatások és a megismert eredmények kifejtése elbeszélés vagy leírás útján.

A kutatások

A kutatások kétfélék: kritikaiak és filozófiaiak, vagyis kombinatívak. Az előbbiek tulajdonképpen fáradtságos keresgélést, kutatást, böngészést jelentenek; az utóbbiak magasztos felismerést, elmélyülést.

A *kritika* felkutatja és megmagyarázza az életmód, az események és történések valóságát. Erre szolgálnak a források, a történelmi emlékek: a né-mák (természeti képződmények, vagy emberi kéz alkotta vagy építette tárgyak); az írásosak (felíratok, dokumentumok, könyvek); a szóbeliek (legendák, dalok).

A kritika első feltétele az, hogy meggyőződjünk azok valódiságáról és feddhetetlenségéről. A hamisak, tendenciózusak sem haszontalanok, ha felismerjük a hamisítás tényét.

A második feltétel, hogy elsősorban és kizárólag a szemtanúk, a kortársak tudósításaira támaszkodjunk; a későbbieket, amelyek hallomáson vagy visszaemlékezésen alapulnak, csak igazolásnak tekintsük.

Végül a harmadik feltétel és feladat az, hogy megértsük, miről nyilatkoznak, mit tudnak a források és bizonyítékok: teljesen és tisztán tudósítanak-e az eseményről, vagy pedig csak részben és elferdítve azt; hogyan látják és értelmezik az eseményt, őszinték-e vagy tévednek, vagy koholtak, vagy pedig hazugak-e.

A kritika maga készíti elő saját magának az anyagot, vagyis feltárja és megvilágítja a forrásokat, vagyis a történelmi emlékeket. Ezért különböző, a történelmi forrásokat magyarázó tudományágak jöttek létre (régészet,

antiquitates, numizmatika, heraldika, szfragisztika, paleográfia, epigrafia, hieroglifika, diplomatika, a történeszekről és az írókról szóló ismeretek stb.).

Ebben a történelmi forrásokra irányuló kutatómunkában a források száma nem jelent semmit, mivel az eseményt egy forrás néha jobban bemutatja; a tanú megbízhatóságánál nemegyszer fontosabb egy olyan bizonyíték, amely vagy egy jobb, de elveszett tanúbizonyságon alapul, vagy pedig az esemény jobb értelmezéséből fakad; mert vannak dolgok, amelyek térben vagy időben távolabbról mások által pontosabban megismerhetők, mint a túlzottan közeli tanú által.

A forrásoknak ebben az egész kritikus kutatása és az események feltárása során a kritikus a forrásokat forrásokkal magyarázza, mivel azok között szoros összefonódás, állandó kölcsönös összefüggés van; az egész kutatás során a filozófiai, kombinatív kutatások feladatára is vállalkozik; nem lesz kritikus, találó megfigyelő, ha nincs elegendő filozófiai-kombinatív készsége. A kétféle kutatás a történelem megismeréséhez elválaszthatatlan egymástól a történettudományban: könnyebb a kritikai kutatásokat az utóbbiaktól elválasztani olyan esetekben, amikor az életkörülmények és az események megfelelően bizonyítottak és tisztázottak, és nem igénylik a forrásokra való hivatkozást.

A történelem kutatása filozófiai, mert az emberre irányul; kombinatív, mert az események kölcsönös összefüggését, állandó egymásból következősét, minden esemény okait és következményeit tartja szem előtt. A kutató felismeri és elmélyíti az előtte feltáruló események és horizontok összefüggéseit.

A kutató megfontolásának tárgyát képezi egyrészt mindaz, ami az emberekre hat; másrészt az emberi cselekedetek és viszonyok, ami megismerésének fő és egyedüli horizontja.

Az embert számtalan körülmény veszi körül és hajtja, amelyek mind hatnak rá; mindezek pedig három szempontra vonatkoznak: a helyre, az időre és a lejátszódó eseményekre (időben és térben). A kutató e szempontokról egy pillanatra sem feledkezhet meg a téves értelmezés veszélye nélkül.

Az emberi tevékenység a történettudományi kutatás fő és végső horizontja. A kutató előtt megjelenik:

A *történelmi ember*, nem az, akinek ideálját a filozófia megalkotja, hanem a múlt embere, a múltbeli tapasztalat következtében elvont ember (mert a jövő, a jövő és a vég fürkészése, értelmezése nem tartozik bele a múlt megismerésére törekedő történelmi munkába). A testi és szellemi készségekkel és képességekkel (fiziológia, antropológia) rendelkező ember nem

lehet tétlen, nem cselekvő; tevékenysége során a szükség, a gondolat, az eszme, valamely cél elérésének a vágya vezérli; nem egyedül van, vannak mások is.

Az ember társas lény és nem szakadhat ki a társadalomból. Teljes társadalma az egész földgolyóra kiterjed, és számtalan kisebb-nagyobb, szétváló vagy egyesülő és eggyé olvadó társadalomra oszlik. A külön társadalom első csírája a család, a nemzetség; a törzs (a bórszín), a terület, a szokások, a nyelv, az eszmék vagy az előítéletek közössége. Az elkülönülés másfajta kezdetét jelentik a vélt vagy céltudatosan megkötött társulások: a haszon céljából (kereskedők, kapitalisták), szellemi vagy fizikai munkavégzés céljából (tudományos társaságok, akadémiák stb.; vallásos szekták; különféle eszmék stb. propagálására alakult társulások – képzőművészeti, mezőgazdasági, kézműipari, ipari stb. társulások). A társaságok és társulatok szolgálók, ha egy ember (a tulajdonos vagy a vállalkozó) irányítja azokat; különböző mértékben szabadok, ha több ember közösen irányítja azokat, vagy ha saját maguk irányítják és kormányozzák önmagukat.

(...)

A historiográfia

A megismert emberi dolgok felvázolása, elmondása, leírása a történész legutolsó feladata.

Históriának nevezik az események legszárazabb feljegyzéseit, a krónikákat, évkönyveket, kronográfokat; az események különféle mérlegeléseit és kifejtéseit; a legegyszerűbb történeteket, a legmulatságosabb elbeszéléseket, anekdotákat, románcokat, kitalált történeteket; mindezeket, ha az eseményeket időrendben adják elő, históriáknak nevezik.

Igen gyakran a történelmi eseményeket valamilyen céllal adják elő, bizonyos maximák, elvek, eszmék, elképzelések múltbeli példákkal való alátámasztására; valamely elképzelés apologetikus, panegirikus védelmezése vagy éppen elítélése, megbélyegzése céljából; ezeket a mű szerzőjének a saját érvelése terheli. Ezek is históriák.

A tulajdonképpeni, méltó jelentésében vett históriának nincs szüksége a történész saját érvelésére, amely feleslegessé válik, és gyakran burkolt céllal gyanúsítható; elegendő argumentáció az elbeszélte esemény. Felesleges az is, hogy a történész előtérbe helyezze saját véleményét arról, hogy mit kellett volna tenni, hogyan kellett volna cselekedni; feleslegesek azok a képzelgések, hogy mi lett volna, ha ..., mert a be nem következett eseményekre

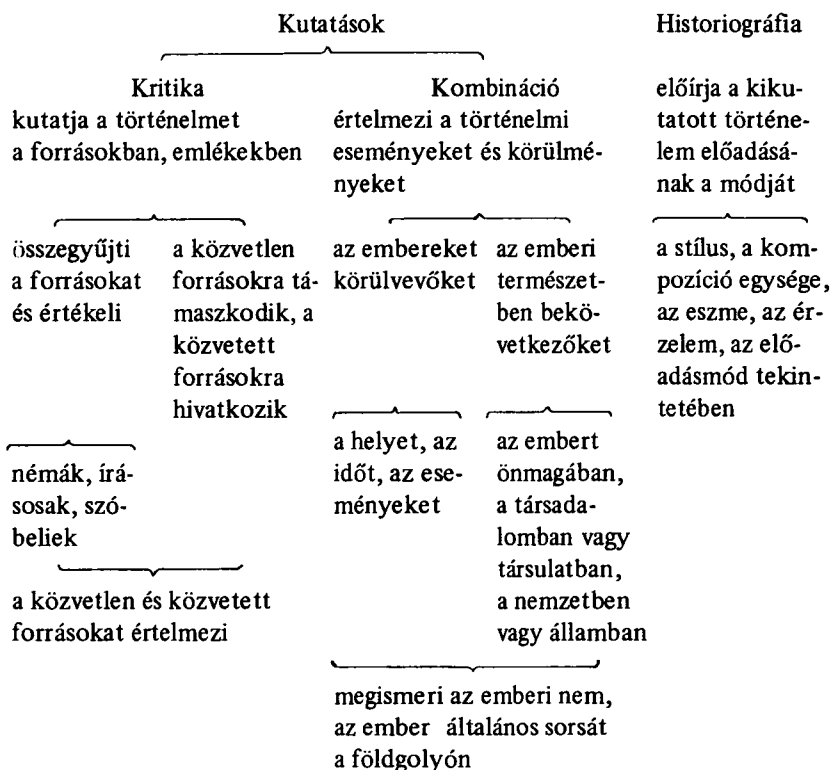
vonatkozó prófétai, jósi szellemű hipotézisek felállítása nem a történész dolga. (A politikus, mielőtt belekezdené valamibe, megpróbálja kitalálni és előre látni a következményeket, amelyek aztán leggyakrabban úgyis nyilvánosságra kerülnek; a történész számára az olyan vélekedés, amelyre a múlt semmivel sem válaszolt, a meddő képzelgés mezeje marad.)

A történész úgy rajzolja fel a múltat, ahogyan az volt, elfogulatlanul, a tiszta igazság és valóság jegyében; a történelemben az embereket és az események folyamát; az ebben a folyamatban, egymásutánban és vonulatban megismert jellegüket, a légkört, az események következményeit. A kortárs történelmet író történész rámutathat a közvetlen következményekre, a távolabbi következményeket azonban legfeljebb csak találgatással jósolhatja meg.

Elbeszélő stílusa komoly, emelkedett, kifejezőmódja nem idegenkedik a költői képektől, a filozófiai gondolatoktól. Bemutatja az egészet, a részleteket pedig fordulatosan ábrázolja (dramatizál). Érzelemmel tölt el, lebilincseli az értelmet, a szívhez szól.

Az emelkedett stílus és előadásmód nélkül megírt történelem is lehet hasznos, ha jól megválogatott, mélyen megismert alapismereteket közöl. De a különböző foglalkozású emberek, sőt még a gyermekek számára előadott történelemnek sem kell ilyen eredményeket felmutatniuk és csupán az értelemre hatniuk; az olvasók foglalkozása, társadalmi állása, életkora szerint részletekkel lehet fűszerezni az elbeszélést, egyes vonatkozásokat jobban ki lehet emelni, de nincs szükség arra, hogy egyes folyamatokat, következményeket, alapvető eseményeket töredékesen mutassunk be abból kiindulva, hogy az olvasó azt nem képes felfogni. Az efféle történelemábrázolásban a fő változás az egyes társadalmi állású emberek stílusától, nyelvétől függ, ami számukra érthetőbbé teszi az elbeszélést. Az egyik társadalmi osztályba tartozó emberek, de a gyermekek nyelvéből sem hiányzanak a múltó kifejezések.

HISTORYKA

(Joachim Lelewel: Dzieła. Tom II.(1.) Pisma metodologiczne. (Összes mű-
vek. II. kötet/1. Metodológiai írások.) 471—477. l.

AZ AMERIKAI–ANGOL BOMBATÁMADÁSOK HATÁSÁRÓL 1944-BEN

Tizenhat napig tartó lázas helyreállítómunka után épp hogy csak újra elértük a régi termelési átlagot, amikor 1944. május 28–29-én ránk zúdult a második támadási hullám. Ezúttal a 8. amerikai légiflotta mindössze 400 bombázója nagyobb rombolást okozott, mint ennek kétszerese az első támadás során. Ezekben a napokban a 15. amerikai légiflotta egyidejű támadásokat intézett a román olajmezők legfontosabb finomítói ellen. A termelés mintegy felére zuhant; a csak öt nappal előbb Obersalzbergben tett pesszimista nyilatkozataink tökéletesen igazolódtak, és Göring egyidejű megnyugtató szavai cáfolatot nyertek. Hitler egyes megjegyzései arra engedtek következtetni, hogy Göring megítélése mélypontra zuhant.

Göring gyengeségét minden hosszabb várakozás nélkül kihasználtam, és pedig nem kizárólag célszerűségi okokból. Jóllehet a vadászrepülőgyártásban elért eredményeink alapján minden alkalmat megragadtunk arra, hogy az egész légifegyverkezésnek az én minisztériumom felügyelete alá helyezését javasoljuk, mégis sokkal inkább az izgatott, hogy Göringnek benyújtsam a számlát a betegségem alatt tanúsított magatartásáért. Június 4-én Hitlert, aki a háborút még mindig Obersalzbergből vezette, megkértem, „befolyásolja a birodalmi marsallt abban az értelemben, hogy ő maga nevezzen meg engem, és hogy a javaslat a légifegyverkezésnek az én minisztériumomba való bekebelezésére tőle induljon ki.” Hitler ellenvetés nélkül hozzájárult Göring illetén felszólításához; sőt, mivel taktikám nyilvánvalóan erre irányult, megértést mutatott azt illetően is, hogy Göring büszkesége és presztízse meg legyen kímélve. Nem minden él nélkül fűzte hozzá az ügyhöz: „A légifegyverkezés ügyének az Ön minisztériumához kell tartoznia, efelől nem lehet vita többé. Azonnal hivatom a birodalmi marsallt és közlöm vele nézetemet. Az átadás részleteit Ön beszélje át vele.”

Még néhány hónappal korábban Hitler visszariadt volna attól, hogy nézetét régi lovagja szemébe mondja. Az elmúlt év végén például még azzal bízott meg, hogy egy távoli pusztára utazzak Göringhez, és holmi harmadrangú kellemetlenséget terjesszenek elő nála, amit már régen elfelejtettem.

Göring valószínűleg tudott megbízatásáról, mert szokásos magatartásával ellentétben, úgy kezelt, mint valami magasrangú vendéget, órákig tartó körutazásra szerszámoztatott fel kocsit és lovat a kiterjedt vadászterületen és céltalanul, végnélkül fecsegett, úgy hogy végül is dolgom végezetlen, anélkül, hogy megbízatásomról egyetlen szót szoltam volna, visszatértem Hitlerhez, aki őszinte megértést tanúsított kitérő magatartásom iránt.

Ezúttal azonban Göring nem tett kísérletet arra, hogy rutinos kedveskedéssel térjen ki. Megbeszélésünk obersalzbergi házának magándolgozósobájában zajlott le. Már informálva volt, Hitler értesítette. Göring éles szavakkal panaszkodott az ide-oda ingadozó Hitlerre. Két héttel ezelőtt el akarta venni tőlem az építésügyet, minden világosnak látszott, és azután egy velem folytatott rövid beszélgetés után, Hitler ismét mindent visszacsinált. Így van ez mindig. A Führer sajnos túl sokszor nem a szilárd elhatározások embere. Persze, ha úgy akarja, akár még a légifegyverkezést is átadhatja nekem, – vélte Göring rezignáltan. Megérteni azonban ezt az egészet nem tudja, hiszen Hitler még nem rég azon a nézeten volt, hogy nekem túlságosan nagy feladatterületem van.

Jóllehet a hirtelen fordulatot a kegytől a kegyvesztésig jellegzetesnek éreztem és benne saját jövőmre nézve is a legnagyobb veszedelmet láttam, bevallom, jogos kiegyenlítésnek tekintettem, hogy a szerepeket ezúttal felcserélve szemlélhetem. Göring látványos megalázásáról mindazonáltal lemondtam. Ahelyett, hogy egy rendeletet terjesztettem volna Hitler elé, megegyeztem Göringgel, hogy ő maga lesz, aki a felelősséget a légifegyverkezéért minisztériumomnak átadja.

A légifegyverkezés átvétele jelentéktelen epizód volt azokhoz az eseményekhez képest, amelyek az ellenséges légiflotta fölénye következtében Németországban lejátszódtak. Bár erejük egy részét a partraszállás támogatására kellett koncentrálniuk, két hetes szünet után egy új támadási szériával számos hajtóanyaggyárat üzemem kívül helyeztek. Június 22-én a légi hajtóanyag-gyártás kilenc tizede kiesett; naponta mindössze 632 tonnát állítottunk elő. Amikor a támadások gyengültek, július 17-én ismét elértünk egy 2307 tonnás produktumot, ami kereken a negyven százaléka volt az eredeti gyártásnak, négy nappal később, július 21-én viszont a 120 tonnás napi termeléssel gyakorlatilag végünk volt. A légi hajtóerőtermelés kilencvennyolc százaléka megsemmisült.

Az ellenség azonban megkímélte nekünk a leunai nagy vegyi művek megfelelő üzemét, aminek segítségével a légi hajtóanyagtermelést július végén 609 tonnára tudtuk emelni. Már azt is eredménynek tekintettük, ha a

termelésnek legalább egy tizedét el tudtuk érni. A sok támadás azonban a vegyi művek csőrendszerét oly mértékben fellazította, hogy nem csak közvetlen találatok, hanem a közelben robbanó bombák okozta megrázkódások is mindenütt elszivárgásokat okoztak a berendezési rendszerben. A reparálás csaknem lehetetlen volt. Augusztusban egykori kapacitásunk tíz, szeptemberben öt és fél, októberben ismét tíz százalékát értük el. Csak novemberben sikerült, magunknak is meglepő módon, huszonnyolc százalékra felemelkedni (1633 tonna naponként). „A Wehrmacht-szervek szépen színezett jelentései alapján a miniszter attól félt, hogy a kritikus helyzet nem fogják fel teljes egészében”, – áll az 1944. július 22-i napi feljegyzésben. Ennek következménye egy hat nappal később Hitler számára készített emlékirat volt a hajtóanyaghelyzetről, ami helyenként csaknem szó szerint egybehangzott a június 30-i első feljegyzéssel. A két memorandum világossá tette, hogy a júliusban és augusztusban bekövetkező kiesés a légi és egyéb hajtóanyag-tartalék legnagyobb részét felemészti, és hogy következőképpen egy áthidalhatatlan űr keletkezik, ami „tragikus következményekhez kell, hogy vezessen”.

Ugyanakkor különféle megoldásokat javasoltam Hitlernek, amelyek abba a helyzetbe hoznának minket, hogy e következményeket elkerülhessük vagy legalább késleltethessük. Legfontosabb eszközként teljhatalmat javasoltam Hitlernek minden erő totális mozgósítására a támadások pusztításai ellen. Javasoltam, hogy Edmund Geilenberg, municiógyártásunk eredményes irányítója minden lehetőséget kapjon meg arra, hogy a hajtóanyag-termelés emelésére korlátlanul ekobozzon nyersanyagot, korlátozzon egyéb termelési folyamatokat és igénybe vegyen szakmunkásokat. Hitler ezt gondolkodás nélkül elvetette: „Ha ilyen teljhatalmat adnék, azonnal kevesebb páncélosunk lenne. Szó sem lehet róla! Semmi szín alatt nem járulhatok hozzá!” A helyzet komolyságát láthatóan még mindig nem fogta fel, jöllehet a fenyegető fejleményekről időközben épp elég gyakran beszéltünk. A páncélosok, amint ezt minden alkalommal megvilágítottam előtte, értelmüket kell hogy veszítsék, ha többé nem termelünk elegendő hajtóanyagot. Csak amikor megígértem neki a magas páncélos-termelést, s ezt az ígéretet Saur megerősítette, írta alá Hitler a rendelkezést. Két hónappal később a hidrálművek helyreállításán 150 000 munkás dolgozott, s köztük nagy százalékban a legjobb, a fegyverkezés szempontjából nélkülözhetetlen szakemberek. 1944 késő őszeig számuk 350 000-re emelkedett.

Miközben emlékiratomat diktáltam, el kellett borzadnom vezetésünk értetlensége felett. Elöttem feküdtek tervirodám jelentései a napi termelés-

vesztéséről, a kiesésekről és egy új felemelkedés határidőiről; ez utóbbiak azonban mindig azon kizárólagos feltétellel, hogy az ellenséges támadásokat sikerül megakadályozni, vagy legalábbis csökkenteni. 1944. július 28-i emlékiratomban Hitlernek éppenséggel azt sugalmaztam, hogy „a vadászgépgyártásból egy jelentős részt hazai célokra vegyenek igénybe”. Ismételten könyörögtem Hitlernek, vajon nem lenne-e célszerű „a hazai hidrál-műveket, legalább is az elsődrendű fontosságúakat, vadászérőkké védelmezni, hogy augusztusban és szeptemberben legalább egy részprodukció lehető legyen, az eddigi módszer helyett, ami azzal a biztos tudattal jár, hogy a légierő szeptemberben és októberben, a fronton éppen úgy, mint odahaza, hajtóerőhiány következtében a földön marad”.

E kérdésekkel másod ízben fordultam Hitlerhez. Május végi obersalzbergi ülésünk után elfogadta Galland tervét, amelynek értelmében felemelt vadászgépgyártásunkból fel kell állítani egy olyan légiflottát, amelyet a hazai védelemre rezerválnak. Göring a maga részéről egy Karinhall-ban tartott nagy konferencián – miután a hajtóanyagipar jelenlévő képviselői a helyzet reménytelenségét még egyszer vázolták előtte – ünnepélyesen megígérte, hogy ezt a „birodalmi” légiflottát semmiképpen nem fogják a frontra vezényelni. Az invázió megindítása után azonban Hitler és Göring bevetette Franciaországban; s ott néhány hét alatt minden látható haszon nélkül elpusztult. Most, július végén, Hitler és Göring az ígéretet megújította; s újból felállítottak egy 2000 repülőgépből álló köteléket a honi védelem számára. Szeptemberben indulásra kész kellett hogy legyen, az értetlenség azonban ezt az ellencsapást ismételten kudarcra ítélte.

Egy fegyverkezési ülésen, 1944 december 1-én visszatekintve a múlt-ra, így vélekedtem: „Tudatában kell lennünk annak, hogy azok az emberek, akik az ellenség táborában a gazdasági bombatámadásokat kidolgozzák, értenek valamit a német gazdasághoz, s hogy itt – ellentétben a mi bombatámadásainkkal – egy bölcs tervezésről van szó. Szerencsénk volt, hogy az ellenség ezt a tervezést csak az utolsó fél, vagy háromnegyed évben vitte következetesen keresztül, ... s hogy előbb, saját szempontjukból nézve, ostobaságot követtek el.” Midőn ezt mondtam, nem tudtam, hogy már 1942. december 9-én, vagyis két évvel korábban, az amerikaiak „Economic Warfare Division”-ja munkabeszámolójában megállapította, hogy jobb lenne „néhány valóban nélkülözhetetlen iparágban magas fokú rombolást előidézni, mint csekélyfokú rombolást sok iparágban. A következmények kölcsönösen növelik egymást és az egyszer elfogadott tervet lankadatlan szilárdsággal be kell tartani.” A felismerés helyes volt, a megvalósítás hiánytalan.

KURUNCZI JENŐ:

AZ ÚJ SZOVJET TÖRTÉNETI IRODALOM I. PÉTER KORÁRÓL (1970–1977)

A XVIII. század elején olyan döntő változások következtek be Oroszország életében, amelyek a következő történeti szakaszokra is jelentősen kihatottak. Megkezdődött az abszolút monarchia korszaka. A megjelent szakirodalomban a szovjet történészek értékelése erről a korról sokkal gazdagabbá és mélyebbé vált. A *forráskiadványok* között megkülönböztetett figyelmet érdemel Nagy Péter leveleinek és iratainak 12. kötete.¹ Az új anyagok elősegítik a kutatók tisztánlátását az 1712. évi bonyolult és sokat vitatott orosz bel- és külpolitikai helyzetben. A kiemelkedő orosz államférfiak táguló horizontját tárja elénk A.A. Matvejev franciaországi útnaplója 1705–6 közötti útjáról.² Több folyóiratban a korabeli orosz kapcsolatokra találhatunk adatokat.³ Magyar szempontból is érdekesnek tartjuk V.Je. Sutoj forrástanulmányát Krman Dániel – a poltavai csata hazai szemtanúja – naplójáról.⁴ Az utóbbi időben mélyebben elemzett egyházi reformok további kutatását segítik elő a szinódusról és a kolostori ügyekről közzétett dokumentumok.⁵

Az abszolutizmus kialakulása korának *gazdaság- és társadalomtörténetéhez* elengedhetetlenek az utóbbi években kibontakozott demográfiai kutatások. Főleg Ja.Je. Vodarszkij és P.A. Kolesznyikov műveit emelnénk ki. Mindketten az európai Oroszország északi részének vizsgálatával kezdték munkásságukat. Kolesznyikov fő érdeme, hogy új forrásokat – összeírási könyvek, kerületi főnöki könyvek – vont be a kutatásba.⁶ Vodarszkij az európai észak lakosságának elhelyezkedésével kapcsolatban megállapította, hogy a keleti területeken növekedett, a nyugatin viszont csökkent a lakosság száma.⁷ A neves demográfus 1977-ben megjelent könyvében vizsgálatait egész Oroszországra kiterjesztette. Ilyen jellegű általános mű az 1678–1719 közti időszakról eddig nem íródott. A történetírásban először vázolja fel a kutató az ország korabeli adminisztratív-területi felosztásának sémáját is. A jobbágyság áttelepülésének okait a jobbágrendszer megerősödésére vezeti vissza. Az abszolutizmus növelte az állami adózók számát. A kutatásban sokáig érvényes volt a korabeli lakosság csökkenésének felnagyítása. Vodarszkij adatai – átlagos lakosságnövekedés 39 % – e tekintetben is óvatosságra intenek bennünket.⁸

A következőkben megkíséreljük a gazdaság- és társadalomtörténet azon kérdéseit nyomon követni, amelyek leginkább vitatottak, ill. ahol a kutatók a legtöbb új szempontot vetették fel. A birtokformák közül a világi nagybirtok elemzése áll az első helyen. Sz.M. Troickij A.D. Mensikov birtokának kialakulási útjait vizsgálta. Kiemelte, hogy a birtok 25 %-ban vásárolt földterületekkel egészült ki. A földesúri gazdaságban jelentősek voltak az áru- és pénzviszonyok.⁹ Troickij 1973-ban megjelent tanulmányában új és nagy levéltári anyag alapján ismét a piaci kapcsolatok növekvő tendenciáját hangsúlyozta. Kérdés, mennyire általánosíthatók ezek a következtetések, vagy inkább csak néhány kivételes helyzetben levő földesúri gazdaságra jellemzők.¹⁰ Ju.A. Tyihonov az orosz arisztokrácia Moszkva környéki birtokairól 1975-ben írt cikkében szintén hangsúlyozta a tömeges adatok hiányát, de kiemelte ezen birtokok gazdasági megerősödését.¹¹

Több mű foglalkozik a feudális járadékformák alakulásával. Troickij nézete szerint a meghatározó gazdasági tényezőkön kívül Mensikov gazdaságában a pénzszolgáltatás növekedését a szervezethez való erősödése és a centralizáció is elősegítette.¹² A paraszti termékének nagyobb részét az állam sajátította ki, ami szintén hatott a földesúri járadék alakulására.¹³ A járadékformákról alapvetőnek tartjuk Tyihonov 1974-ben írt könyvét. Az új forrásbázison alapuló sok statisztikai adattal alátámasztott műben több lényeges összefüggést — a polgári fejlődés és a feudális jog, a járadék és a parasztgazdaság — vizsgált meg. Szerinte az 1680 és 1725 közötti időre a robot és a pénzjáradék területi terjedése, növekedése volt a jellemző, a terményjáradék pedig csak ezek kiegészítője volt.¹⁴

A parasztgazdaságokról szóló munkák közül megemlítenénk Tyihonov cikkét, amely gazdag adatokat ad a közép-oroszországi Safirov-birtok gazdaságairól. A birtokon a földesúri szántó növekedett a paraszti föld rovására. Az állami adó és a földesúri robot fokozása is kedvezőtlenül hatott a parasztgazdaságra. A birtokon az átlagmutatókkal rendelkező udvarok kisebbségbe kerültek.¹⁵ Az orosz faluban előrehaladt a vagyoni differenciálódás. Az egyudvarosok az állami parasztszám közé kerültek. A jobbágyrendszer megerősödése előtt sokan a szökésben kerestek menedéket. A szökött parasztszám megőrizték eredeti foglalkozásukat, és később településeik jobbágyfaluvá szerveződtek, azaz a feudális tulajdonviszonyok vertek gyökeret.¹⁶ A kolostori parasztszám foglalkozó művek közül kiemelkednek I.A. Bulugin kutatásai. Érdekes a péteri kormánypolitika, a feudális szolgáltatások és a paraszti osztályharc összefüggéseiről írt tanulmánya.¹⁷ Igen elterjedt volt a kolostori parasztszám földbérlete, amely egyrészt szükségből, másrészt vállalkozói céllal

történt.¹⁸ Bulugin az egyházi reform szakaszaival összefüggésben elemezte a járadékformák elterjedését a kolostori birtokokon. A kolostori parasztnál a pénzszolgáltatás és a robot elterjedése figyelhető meg.¹⁹ A kutató 1977-ben megjelent könyve eddigi munkái összefoglalásának is tekinthető. A XVIII. század első negyedében 11 %-kal nőtt a kolostori parasztok száma, azaz a lakosság ezen a területen nem csökkent mint azt korábban vélték. Az összes parasztok 3/4-e kisszámú egyházi földbirtokosnál koncentrálódott. Az egyházi reform szakaszaival összefüggött a gazdaság színvonalának alakulása. Először az áru- és pénzkapcsolatokkal rendelkező földművelőgazdaság kialakulása figyelhető meg, majd a szekularizáció előrehaladtával a kincstár kezébe került birtokoknál további fejlődés, míg a többenél hanyatlás jellemző.²⁰ A faluközösség és a nagybirtok viszonyával foglalkozó munkák közül V.A. Alekszandrov és P.A. Kolesznyikov műveit említenénk. Alekszandrov a nagybirtok igazgatásának szervezeti formáit vizsgálta a földesúri utasítások alapján. A magánföldesúri törvényhozás fő célja az alávetés és a paraszti élet kodifikálása volt.²¹ Kolesznyikov az északi faluról 1976-ban megjelent könyve gazdag levéltári anyag alapján, sok táblázattal és sémával alátámasztva íródott. A földek művelés alá vonását gazdasági és szociális tényezők határozták meg. Az újrafelosztás a gazdagparasztnak és a városiak között ment végbe. A fokozódó differenciálódást nem a kormány mozgósító politikájában – mint eddig –, hanem a falu belső gazdasági, társadalmi viszonyaiban kell keresnünk.²²

A feudalizmus kori gazdaság alapvető ága és a két alapvető osztály téma körével foglalkozó művek bemutatása után áttérünk az egyéb gazdaság- és társadalomtörténeti munkákra. A Péter-kori viszonyok közepette a hadiiparnak és az ott dolgozóknak volt nagy jelentősége. Érdekes könyvek jelentek meg a pétervári manufaktúrákról és azok munkásairól. A kincstári manufaktúrákat a feudális rétegekből látták el munkaerővel, a bér munka csak az 1720-as években jelentkezett. Ezeknek az üzemeknek, amelyeket az udvar látott el megrendelésekkel, a piaccal nem volt kapcsolatuk.²³ Az orosz fejlődésben a kapitalista csírák tehát deformálódtak, és a feudalizmus hatott az előproletariátus társadalmi természetére is. A XVIII. század elejének orosz kereskedelmével foglalkozó művek közül Sz.M. Troickij munkája a korábbiakban említett falusi differenciálódást alátámasztva a gazdagparasztnak túlsúlyát állapítja meg a gabonapiac forgalmában.²⁴ Az arhangelszki külkereskedelemben pedig a kereskedők és a városiak felső rétege játszott nagy szerepet.²⁵ Az összexportból a kincstár 10–12 %-kal részesedett. Egyes áruk állami monopóliuma a magánvételre kedvezőtlenül hatott.²⁶ Az össz-

orosz piac kialakulásában jelentős szerepet játszott a vásári kereskedelem.²⁷ Egészeben megállapíthatjuk, hogy a kialakulóban levő kapitalista viszonyok gyengeségét tükrözi a belső piac elmaradása a külsőtől, ugyanakkor erősödött a „kapitalista elemek” részvétele a kereskedelemben, ami a történetírásban meglevő kizárólagos állami primátust hátrébb szoríthatja. Nagy Péter korában a városok katonai, adminisztratív jelentőségük mellett társadalmi és gazdasági vonatkozásban is kiemelkedtek.²⁸ Az orosz kapitalizmus kialakulásának vizsgálatakor fontos a kereskedők gazdasága jellegének elemzése. Miklja-jev közép-volgai kereskedő gazdaságában az ipar és a szállítás területén már kapitalista viszonyok uralkodtak, míg a többi területen az átmeneti — nem tiszta feudális — viszonyok a jellemzők.²⁹ A hiteléletben a kereskedők és manufaktúratulajdonosok mellett a parasztság felső rétege is részt vett.³⁰

A XVIII. század elejét éles *osztályharc* jellemezte. Kutatásának fontossága abban is megnyilvánul, hogy növekedett az antifeudális mozgalmakról szóló művek száma. N.B. Golikova 1975-ben megjelent könyvében az asztrahányi felkelők kancelláriájának dokumentumai alapján a mozgalom okait és a résztvevők társadalmi összetételét vizsgálta. A szolgáló emberek, a sztrelecek és a katonák mellett a városok, a jobbágyok és a nemzetiségek alsó rétege is részt vett a felkelésben. A kutató legértékesebb eredményeinek tarthatjuk a felkelők igazgatási szervezetére, annak működésére, összetételére, intézkedéseire és a bíraskodásra vonatkozó megállapításait.³¹ A „Paraszt-háborúk Oroszországban” c. tanulmánykötetben a kor másik nagy felkeléséről, a Bulavin-mozgalomról találhatunk cikkeket. Módszertanilag is lényeges a felkelés összehasonlító vizsgálata a többi orosz parasztmozgalmal. A résztvevők jelszavaiból és követeléseiből megállapíthatjuk, milyen vallásos és társadalmi elemekkel volt áthatva a felkelők ideológiája, amely a korabeli orosz valóságot tükrözte. Összefüggés volt az osztályharc és az orosz külpolitika között is, hiszen a Bulavin-felkelés Oroszország kritikus kül- és belpolitikai, katonai helyzetében zajlott le.³² V.I. Buganov a felkelést kirobbantó okok közül az új állami adók bevezetését, az autonómia csökkenését, a szökött parasztok erőszakos felkutatását és a földesúri birtokok növelését emelte ki. A felkelők között nem volt egység, a radikális szárnyat a szökött parasztok, a városok és a kozákság alsó rétegei jelentették.³³ A kor antifeudális megmozdulásai közül megemlítenénk még az állami és a szökött parasztok ellenállását a kettős adózással szemben, ami az 1722. évi tarszki mozgalomban jutott leginkább érvényre.³⁴ Az osztályharc történetéről szóló művek fő érdeme egyrészt az új dokumentumok feltárásában (pl. az asztrahányi felkelők archívuma), másrészt egyes kérdések (igazgatási szervezet, társadalmi összetétel) új és részletesebb megvilágításában van.

I. Péter kora szinte szakadatlan *háborúkkal* telt el, melyek közül a legfontosabb az ún. északi-háború volt. Erről a szovjet hadtörténeti irodalomban az 1940-es évektől az 1960-as évekig alapvető munkák jelentek meg. Az általunk vizsgált időszakból néhány cikket és ismeretterjesztő művet lehet kiemelni. A szerzők a nemzetközi helyzetet, valamint a háború és a katonai reformok összefüggéseit helyezik előtérbe. A nagyközönségnek szóló művek gazdag illusztrációjukkal és élvezetes stílusukkal is kitűnnek. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a frontokon és a hátszországban az egyszerű nép fiai voltak az igazi hősök.³⁵

Oroszország I. Péter idején foglalta el igazi helyét az európai államok rendszerében. Az orosz *külpolitika* az akkori nyugati nagyhatalmak ellenállása közepette érte el célját.³⁶ Az orosz külkapcsolatok történetéről megjelent művek szélesebb forrásbázison – új külföldi levéltári forrásokon – alapulnak, amelyek lehetővé teszik a tudományos kutatás elmélyítését. A XVIII. század elejének orosz külpolitikájában különösen fontosak az orosz–lengyel viszonyok, amelyekről V.A. Artamonov írt két tanulmányt. Az egyikben az orosz–lengyel szövetségnek az 1708–9-es hadjáratban betöltött szerepét vizsgálta. Az oroszok és a sandomiri konföderáció viszonya a súlyos orosz és lengyel belső helyzet, továbbá a fennálló ellentétek miatt nehéz napokat élt át. Péter ellenfelei azonban nem tudták szétzilálni ezt a szövetséget, így az orosz külpolitikai cél megvalósult.³⁷ A másik tanulmányban a szerző az 1710-es valnai tanácskozás orosz–lengyel viszonyait elemzi. Oroszországnak ekkor szüksége volt a lengyel szövetségre Svédországgal és Törökországgal szemben. A túlzott lengyel követeléseket, amelyek nem feleltek meg az orosz érdekeknek, átmeneti engedményekkel sikerült leszerelni.³⁸ Oroszország külpolitikájának másik döntő láncszeme az orosz–dán kapcsolat. A poltavai csata után az orosz diplomáciának sikerült felújítania az északi szövetséget, amelynek Dánia is tagja volt.³⁹

Oroszország számára az északi háború idején lényeges volt Törökország semlegesítése. Az orosz–török viszonyok alakulása 1710-ben mégis háborúra vezetett, ami azonban nem jelentette XII. Károly céljának megvalósulását. A megkötött orosz–török béke bizonyítja, hogy a svédeknek nem sikerült Törökországot felhasználniuk Oroszország ellen. Ezt a szovjet történetírás török levéltári anyagokkal is alátámasztja, és a kapcsolatok vizsgálatakor az eddigieknél jobban figyelembe veszi a török birodalom belső helyzetét, valamint a Törökországba küldött európai diplomaták tevékenységét.⁴⁰ Az utóbbi időben több cikk jelent meg a korabeli orosz–kínai kapcsolatokról. Ezt a viszonyt a kínai agresszivitás jellemezte, amit a szerzők az 1689-es

nyercsinszki szerződés körülményeinek vizsgálatakor egyöntetűen hangsúlyoznak. Szofja az oroszországi belső pártharcok miatt mindenáron meg akarta kötni a szerződést. Azt irreálisan nagy diplomáciai eredménynek tűntette fel, holott valójában orosz engedmény volt. A kínaiak az 1700-as évek elején pedig Oroszország lekötöttségét kihasználva szerezhettek újabb területeket.⁴¹

I. Péter kora a *reformok* időszaka Oroszországban. Az utóbbi évek kutatásai is megerősítik, hogy a reformok elsősorban a nemesség érdekét szolgálták. Nagyon jellemzőek M.D. Rabinovics adatai a tisztikar társadalmi összetételéről. A főtisztek kétharmada a főnemesség soraiból került ki, s ez szemléletesen bizonyítja a hadügyi reformok osztályjellegét.⁴² A nemességen kívül a reformok egyes városi rétegek javát is szolgálták, bár olykor kompromisszumos megoldásokkal. Ilyen volt az 1699. évi városigazgatási reform.⁴³

Az orosz abszolutizmus kialakulásával szorosan összefügg a hivatalnoki réteg megjelenése és a jogrendszer fejlődése. Péternek a kollégiumokról szóló rendelete és a Rangtáblázatnak a kiadása elősegítette a hivatalnokságnak, mint külön társadalmi rétegnek a létrejöttét. Ezt a témakört az 1970-es évek első felében Sz.M. Troickij kutatásai jelentősen gazdagították. Több cikke és 1972-ben megjelent könyve azon túlmenően, hogy eddig nem publikált dokumentumok alapján íródott, azért is jelentős, mivel az 1970-es évek elején a szovjet történeti folyóiratokban közölt abszolutizmus-vitához is értékes támpontokat nyújt. Troickij rámutatott arra, hogy az abszolút monarchia kialakulásának egyik mutatója a hivatalnokság megjelenése. Ez a réteg szoros kapcsolatban állt az uralkodó feudális osztállyal. Soraiba főleg nemesek kerülhettek be, akik előzőleg a hadseregben szolgáltak. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a Rangtáblázat szerint is a legtöbb hatalom kevés hivatalnok kezében összpontosult. A Rangtáblázat kidolgozásakor más országok jogrendszeréből kritikusan csak egyes pontokat vettek át, és sok tekintetben újat adtak az addigi orosz törvényhozáshoz képest is. Úgy véljük, Troickij 1972-es könyvében a szolgálati érdem alkalmazásának túlzott hangsúlyozása érvényesül, a tények azonban azt mutatják, hogy ez a polgári elv a gyakorlatban nem törte meg az arisztokráciának az új államapparátusban betöltött szerepét. A bürokrácia gazdasági tevékenységénél a nagybirtok alkalmazkodását a polgári viszonyokhoz csak a legnagyobb rangú hivatalnokoknál (Mensikov, Makarov) sikerült bizonyítani. A hivatalnokság megjelenésével az abszolutizmus jól megszervezett támasza jött létre, amelyben a személyi szolgálat előtérbe helyezésével a kis- és középnemesek is szerepet kaptak. Troic-

kij 1974-es cikkében a Rangtáblázat kiadásában Péter szerzői és szerkesztői tevékenységét is hangsúlyozza, s a cár célját a nemesség szerepének növelésében látja. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a nemesség bürokratizálása megfelelt az abszolutizmusnak, és mire ezek az elvek megfogalmazódtak, már megvoltak a korabeli orosz gyakorlatban is.⁴⁴

A XVIII. század elejének orosz jogrendszerében fontos helyet foglal el az 1720–25. évi törvénykönyv tervezet összeállítása. Bár a törvénykönyv-bizottság munkája befejezetlen maradt, a tervezet tükrözi a korabeli Oroszország társadalmi, politikai, jogi fejlődését és elengedhetetlen a reformok megértéséhez. A bizottság archívumának textológiai elemzése és a más jogrendszerekkel történő összehasonlítás módszerének alkalmazása lehetőséget adott az akkori orosz jogot ért hatások reális bemutatására.⁴⁵ A törvénytervezetben először kapott helyet a feudális (jobbágyi) függési rendszer általános meghatározása. A jobbágyokról szóló fejezetekben növelték a szökésért járó büntetést és a jogi szabályozásban az állam szerepét. A parasztkérdésben a nemesi jog bővült, és kiegészült a korban időszerű (pl. a szököttek üldözése) problémákkal.⁴⁶

Az új szovjet történeti irodalomban gazdagabb képet kapunk I. Péter egyházi reformjáról, amelyről eddig elég keveset írtak. Megtalálhatjuk a reform tradicionális értelmezését, amely szerint a fő cél az államot szolgáló egyházi tevékenység kialakítása és a tömegek ideológiai nevelésére való alkalmasság fokozása.⁴⁷ Péter az egyháznak a reformokhoz történő közelítését akarta megvalósítani. Egyházpolitikája során törvényhozási intézkedésekkel megszüntette az egyház politikai, gazdasági és jogi önállóságát.⁴⁸ Ezek a felfogások elhanyagolják a reform gazdasági oldalát — bár a politikai és ideológiai vonatkozásokat helyesen kiemelik — és a kormány politikájának változását. Nézetünk szerint az előbbiekre és az egyházi reform időkezeire meggyőzőbb választ ad I.A. Bulügin 1974-es tanulmánya. Bulügin a reform kezdetének a cár 1701. január 21-i rendeletét tartja, és a végrehajtásban négy szakaszt különböztet meg. Az elsőt (1701–1705) a teljes szekularizáció jellemezte, az egyházi parasztok államiak lettek, és az egyházi birtok elidegenítési joga is az államra szállt. A második szakaszban (1720-ig) az állam visszatért a részleges szekularizációhoz, amit a szerző gazdasági okokkal magyaráz. 1721-ben a Szinódus létrehozásával megvalósult a teljes alávetés, majd az összes egyházi intézményekre kiterjedő szabályozás.⁴⁹

A XVIII. század eleji reformok változásokat hoztak az orosz *tudományban* és *kultúrában* is. Ezt a gyors tempójú, de a különböző kulturális területeken eltérő fejlődést megalapozottan periodizálta könyvében N.B.

Krasznobaev. A mű egyes fejezeteiben a társadalmi gondolkodással, az iskolarendszerrel, a tudomány, a művészet, az irodalom fejlődésével és a könyvkiadással foglalkozott. Péter korában jöttek létre az első világi iskolák és kezdődtek meg a rendszeres tudományos kutatások. Az irodalomra és a művészetre a világiasodás a jellemző. Az építészetben az első helyre került a világi építészet, és új városépítési elvek bontakoztak ki. Péter kezében a könyv az abszolutizmus propagandaeszköze volt. Gyakorlati jellegű kiadói politikája nem volt mentes az osztálykorlátoktól.⁵⁰

Az abszolutizmus korában a tudományos irodalom nagy hatással volt az oktatás tartalmára és módszerére. Különösen F. Prokopovics pedagógiai tevékenysége emelkedik ki.⁵¹ A kor kultúrtörténetében fontos fejezetet jelent a könyv története. A reformokkal összefüggött a könyvkiadás és a könyvek terjedésének növekedése. Új nyomdák jöttek létre, amelyek főleg tankönyveket, ismeretterjesztő és propagandaanyagokat nyomtattak. A könyvgyűjtemények és a könyvtárak állománya szélesebb profilú lett, elsősorban gyakorlati célú természettudományos irodalommal gazdagodott. Az akadémiai könyvtár megalapításával létrejött az első orosz közkönyvtár.⁵² Meg kell jegyeznünk azonban, hogy I. Péter korának könyvkiadását egyoldalúság is jellemezte, és a könyv terjedését sem szabad túlértékelnünk.

A XVIII. század első negyedének reformjai a tudományok fejlődését eredményezték. Ennek a fejlődésnek egyik jelentős állomása volt az Orosz Tudományos Akadémia megalakulása, amelynek 250. évfordulójáról a szovjet történészek több művel is megemlékeztek. Az Akadémia létrejötté a reformok utolsó láncszemét jelentette. Feltétlen összefüggés van a belső reformok, a külső hatások és a korabeli orosz tudományos, kulturális élet között. Az Akadémia történelmi szükségleteknek felelt meg, s bár nehéz körülmények között jött létre, megalapításának tudományos oktatási feltételei megvoltak. Fontos hangsúlyoznunk az Akadémia sajátosságait: állami és világi jellegét valamint speciális felépítését (kutatási és oktatási központ is).⁵³

I. Péter korában komoly változások mentek végbe az orosz művészeti életben. A korabeli irodalom (epika, líra) bekerült a világirodalomba. Az elbeszélésekben a világiasodás figyelhető meg. A századforduló irodalmi nyelvét a stílusok keveredése jellemzi. A költészetben fokozódik a líraiság, az intimitás és a folklór-szimbolika hatása.⁵⁴ Az abszolutizmus korában történt az első kísérlet állandó közzsínház létrehozására.⁵⁵ A reformok időszakában tovább gazdagodott a világi építészet, a díszítés technikája és a festészet. Az idegen mesterek kezdeti túlsúlya után gyorsan felnövekedett az új orosz művésznemzedék.⁵⁶ Mindezen változások részleteit, belső feltétele-

zettségüket és az általános képzőművészeti átalakulásokkal való kapcsolatukat tovább kell vizsgálni.

A XVIII. század elejének reformjait az objektív feltételek határozták meg. Megvalósulásukban döntő szerepe volt a néptömegeknek. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagynunk az akkori történelmi személyiségek, főleg *I. Péter* tevékenységének fontosságát. A Péterről írott munkák sorából N.I. Pavlenko két művét emelnénk ki. 1973-as tanulmányában a cár társadalmi, politikai nézeteit vizsgálta. Elemezte Péternek az állam szerepére, az uralkodó helyére, a „közjó” elérésnek módjaira és a korabeli társadalomra vonatkozó elképzeléseit. Rámutatott nézeteinek belső ellentmondásaira is. A cikkben sokoldalú pszichológiai portrét rajzolt Péterről.⁵⁷ Pavlenko 1975-ben megjelent monográfiájában bő forrásanyag alapján mutatta be a reformokkal szoros kapcsolatban álló uralkodó drámai életét s annak a nemesség felemelésére irányuló osztálypolitikáját. Nyomon követhetjük azt a folyamatot, amely az elmaradott ország 1700-as narvai vereségétől a sokoldalú belső reformokig és a ragyogó poltavai győzelemig vezetett. Péter egész élete háborúban telt el, de közben a polgári ügyek sokaságával foglalkozott. Reformjai 1709-ig főleg katonai jellegűek voltak, azután viszont átölelték az élet más területeit is. Ez a belső reformsorozat vezetett az abszolutizmus kiépítéséhez. Az államérdek – azaz az uralkodó osztály érdeke – behatolt az alattvalók életének minden zugába. A reformok naggyá tették Oroszországot, de ugyanakkor kegyetlen eszközökkel megszilárdították a jobbagyrendszert is. Ez az átalakulás törvényszerű volt, de ahogyan végbement, abban szerepe volt Péternek és munkatársainak. Pavlenko könyvéről szólva nem hagyhatjuk említés nélkül azt a gazdag bibliográfiát, amelyet a szerző a mű végén ad.⁵⁸ Itt emlékeznénk meg D. Kantemirről, az enciklopedista tudósról, a haladó nézeteket valló moldvai államférfiről, aki 1711-től a péteri Oroszországban fejtette ki munkásságát. Személyéről két szovjet történész írt a vizsgált időszakban.⁵⁹

Az abszolutizmus kialakulása időszakának reformjai hatottak a *történetírás* módszereire és koncepcióira. A történelmi művek az állami politika szerinti tájékoztatásra és nevelésre kellettek. Az állam forrásgyűjtést indított el. Tökéletesedtek a forráskritikai módszerek is. A praktikizmusból megtörténtek az első lépések a racionalizmus felé.⁶⁰ A kor jelentős történetírója volt V.N. Tatiscsev. Bár 1724–26-os svédországi útja főleg gazdasági és politikai célokat szolgált, de hozzájárult fő művének, az „Orosz történet”-nek a megalapozásához is.⁶¹ A könyv kiadásának körülményeivel többet foglalkoztak. V.A. Kucskin Tatiscsev forrásait és módszereit megfelelő-

nek tartja, munkáját nemcsak historiográfiai műnek, hanem történeti forrásnak is ítéli.⁶² Sz.N. Valk szerint Tatiscsev történetírói nézeteire hatott a racionalizmus, amely azonban ellentmondásban állt társadalmi, politikai elfogásával. A historiográfus a történeti fejlődés természetjogi megalapozását adta.⁶³ Érdeklődésre tarthat számot a legújabb történeti irodalom, amely a történetírónak Péter reformjairól alkotott véleményével, tudományos öröksége tanulmányozásának helyzetével, szláv kapcsolataival foglalkozik.⁶⁴ Megállapíthatjuk, hogy a Tatiscsevről szóló munkák tevékenységének eddig ismeretlen területeit is bemutatták, és gazdagabban feltárták nézeteinek filozófiai alapirányait. Végezetül I. Péternek a korabeli történeti művek kiadásában játszott szerepével szeretnénk foglalkozni. Sz.L. Pestic tanulmányában a cár naplójának kéziratait vizsgálta. Tisztázta Péter szerzői és szerkesztői szerepét, valamint a történeti tényezőkről alkotott véleményét.⁶⁵ Az uralkodó nagy szerepet játszott „A svéd háború története” című könyv előkészítésében, megírásában és szerkesztésében. A háború leírásakor az okok és összefüggések feltárására törekedett.⁶⁶ Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy bár Péter elősegítette a történetírás fejlődését, történetírói szerepét nem szabad túlértékelnünk.

A vizsgált időszak történeti irodalma jelentősen gazdagítja ismereteinket I. Péter koráról. Több területen (demográfia, feudális járadékformák, parasztfelkelések, jogrendszer fejlődése, egyházi reform) új, alapvetőnek bizonyult forrásokat vontak be a kutatásba. Számos fundamentális munka született, mint Troickij könyve a hivatalnoki réteg kialakulásáról (1972), Tyihonov műve a járadékformákról (1974), Pavlenko monográfiája Péterről (1975), Bulugin munkája a kolostori parasztokról (1977), Vodarszkij demográfiai kutatásainak szintézise (1977). A kutatási eredmények túlnyomó része bizonyítottnak tekinthető, más részük további viták és vizsgálódások alapjául szolgálhat.

JEGYZETEK

1. Pisz'ma i bumagi imperatora Petra Velikogo. t. 12. vü. 1. Moszkva. 1975.
2. Ruszszkij diplomat vo Francii. (Zapiszki Andreja Matveeva.) Leningrád. 1972.
3. V.Je. Sutoj: Ruszszkie gramotü XVII veka. Voproszű isztorii. 1972/6.
A. Babkina: Pisz'ma Franca i Petra Lefortov o „Velikom poszol'sztve”. Voproszű isztorii. 1976/12.
5. O.F. Kozlov: Dva neizvesztñuh szocsinenija o Szinode i monasztürszkikh delah. Szovetszkije arhivü 1972/3.
6. In: Ezsegodnik po agrarnoj isztorii Vosztocsnoj Evropü. 1966. g. Tallin. 1971. 179–193.

7. In: Materialü po isztorii evropejszkogo szevera SzSzSzR. Vologda. 1973. 156–177.
(A továbbiakban: Materialü po isztorii...)
8. Ja.Je. Vodarszkij: Naszelenie Roszszii v konce XVII – nacsale XVIII v. Moskva. 1977.
9. In: Voproszü agrarnoj isztorii centra i szevero-zapada RSzFSzR. Szmolenszk. 1972. 88–103.
10. Sz.M. Troickij: Hozjajsztvo krupnogo szanovnika Roszszii v pervoj csetverti XVIII v. In: Roszszija v period reform Petra I. Moskva. 1973. 215–249.
11. In: Dvorjansztvo i kreposztnoj sztroj Roszszii XVI–XVIII vv. Moskva. 1975. 135–159. (A továbbiakban: Dvorjansztvo i kreposztnoj sztroj...)
12. In: Ezsegodnik po agrarnoj isztorii Vosztocsnoj Evropü. 1968. g. Leningrád. 1972. 116–127.
13. Ju.A. Tyihonov: Feodal'naja renta v pomescicsijih imenijah Central'noj Roszszii v konce XVII-pervoj csetverti XVIII v. In: Roszszija v period reform Petra I. i.m. 199–215.
14. Ju.A. Tyihonov: Pomescicsiji kresztijane v Roszszii. (Feodal'naja renta v XVII-nacsale XVIII v.) Moskva 1974.
15. Ju.A. Tyihonov: Kresztijanszkoje hozjajsztvo centralnoj Roszszii pervoj csetverti XVIII v. Voproszü isztorii. 1971/4.
16. N.V. Razorenova: Zemledelcseszkoje hozjajsztvo beglüh kresztijan v Szrednem Povolzsje v pervoj treti XVIII v. Vesztник Moszkovszkogo Univ. Isztorija. 1975/5.
17. I.A. Bulügin: O monasztürszkih kresztijanah Roszszii v XVIII v. In: Ezsegodnik po agrarnoj isztorii Vosztocsnoj Evropü. 1968 g. i.m. 109–116.
18. I.A. Bulügin: Zemel'naja arenda monasztürszkih kresztijan v pervoj csetverti XVIII veka. Isztorija SzSzSzR. 1974/4.
19. In: Dvorjansztvo i kreposztnoj sztroj... i.m. 190–212.
20. I.A. Bulügin: Monasztürszkie kresztijane Roszszii v pervoj csetverti XVIII v. Moskva. 1977.
21. V.A. Alekszandrov: Szel'szkaja obscsina i votcsina v Roszszii (XVII-nacsalo XIX v.) Isztorieseszkie zapiszki. t. 89. (1972)
22. P.A. Kolesznikov: Szevernaja derevn'a v XV-pervoj polovine XIX veka. Vologda. 1976.
23. L.N. Szemenova: Rabocsie Peterburga v pervoj polovine XVIII v. Leningrád. 1974. Rabocsie Leningrada 1703–1975. Leningrád. 1975.
24. Sz.M. Troickij: Usztjuzszzkij hlebnüj rünok v pervoj csetverti XVIII v. In: Ezsegodnik po agrarnoj isztorii Vosztocsnoj Evropü. 1966 g. i.m. 234–242.
25. N.N. Repin: Ucsasztie kupecszstva evropejszkogo szevera v vnesnej trgovl'e cserez Arhangelszk v pervoj csetverti XVIII v. In: Materialü po isztorii... i.m. 177–200.
26. R.I. Kozinceva: Ucsasztie kaznü vo vnesnej trgovl'e Roszszii v pervoj csetverti XVIII v. Isztorieseszkie zapiszki. t. 91. (1973)
27. V.A. Alekszandrov: Nacsalo irbitszkaj jarmarki. Isztorija SzSzSzR. 1974/6.
28. N.B. Golikova: Ocserki po isztorii naszelenija gorodov Nizsnego Povolzsja v konce XVII-pervoj csetverti XVIII vv. (dokt. diszsz.) Moskva. 1970.
Je.N. Kuseva: Szaratov v pervoj polovine XVIII v. In: Problemü szocial'no-ekonomicsezkoj isztorii Roszszii. Moskva. 1971. 26–51.

29. M. Ja. Volkov: Hozjajsztvo kapitalizta-kupca Szrednego Povolzsja I.A. Mikl'aeva v konce XVII-pervoj csetverti XVIII v. In: Problemü genezisza kapitalizma. Moskva. 1970. 200–242.
30. N.B. Golikova: Rosztovscicsesztvo Roszszii nacsala XVIII v. i ego nekotorie osobennosti. In: Problemü genezisza kapitalizma. i.m. 242–291.
O.R. Tarlovskaja: Rosztovscicseszkie operacii moszkovszkih kupcov i trgovüh kresztijan v nacsale XVIII v. Vesztnik Moszkovszkogo Univ. Isztorija. 1977/3.
31. N.B. Golikova: Asztrahan'szkoje voszstanie 1705–1706 gg. Moskva. 1975.
32. In: Kresztijanszkie vojnü v Roszszii XVII–XVIII vekov: problemü, poiszki, resenija. Moskva. 1974. 65–71, 239–270, 370–379.
33. V.I. Buganov: Kresztijanszkie vojnü v Roszszii XVII–XVIII vv. Moskva. 1976.
34. N.N. Pokrovskij: Antifeodal'nüj prot'eszt uralo-szibirskih kresztijan-sztarobrjadcev v XVIII v. Novoszibirsk. 1974.
35. V. Je. Sutoj: Szevernaja vojna (1700–1721 gg.) Moskva. 1970.
P.P. Jepifanov: Roszszija v Szevernoj vojne. Voproszü isztorii. 1971/6–7.
L.A. Nikiforov: Poltavszkaja bitva i ee isztoriceseszkoe znacsenie. Prepodavanie isztorii v skole. 1973/1.
36. L.A. Nikiforov: Roszszija v szisztme evropejszkih derzsav v pervoj csetverti XVIII v. In: Roszszija v period reform Petra I. i.m. 9–40.
37. V.A. Artamonov: Ruszszko-pol'szkij szojuz v kampanii 1708–1709 godov. Szovetszkoje szlavjanovedenie. 1972/4.
38. V.A. Artamonov: Ruszszko-pol'szkie otnosenija na Val'noj rade 1710 goda. Szovetszkoje szlavjanovedenie. 1974/2.
39. V. Je. Vozgrin: Zakljucsenie ruszszko-datszkogo szojuznogo dogovora 1709 g. Isztoriceszkie zapiszki. t. 93. (1974)
40. Sz.F. Oreskova: Ruszszko-tureckie otnosenija v nacsale XVIII v. Moskva. 1971.
41. L. Beszkrovnüj, Sz. Tyihvinskij, V. Hvosztov: K isztorii formirovanija ruszszko-kitajszkoj graniciü. Mezsdunarodnaja zszizny. 1972/6.
N.F. Demidova: Iz isztorii zakljucsenija Nyericsinszkogo dogovora 1689 g. In: Roszszija v period reform Petra I. i.m. 289–311.
G.V. Melihov: Ekspanszija cinszkogo Kitaja v Priamurje i Szrednej Azii v XVII–XVIII vekah. Voproszü isztorii. 1974/7.
42. M.D. Rabinovics: Szocial'noje proiszhozsdenie i imuscsesztvennoje polozszenie oficerov regul'arnoj ruszszkoj armii v konce Szevernoj vojnü. In: Roszszija v period reform Petra I. i.m. 133–172.
43. A.G. Manykov: K isztorii reformü poszadzskogo upravlenija 1699 g. In: Iszszledovanija po szocial'no-politiceszkij isztorii Roszszii. Leningrád. 1971. 232–246.
44. Sz.M. Troickij: Szocial'nüj szosztav i csiszlennoszty bjurokratii Roszszii v XVIII v. Isztoriceszkie zapiszki. t. 89. (1972)
Sz.M. Troickij: Ruszszkij abszolutizm i dvorjansztvo v XVIII v. (Formirovanie bjurokratii). Moskva. 1972.
Sz.M. Troickij: Iz isztorii szozdanija Tabeli o rangah. Isztorija SzSzSzR. 1974/1.
45. A.G. Manykov: Iszpolt'zovanie v Roszszii szvedszkogo zakonodatel'sztva pri szosztavlenii projekta Ulozszenija (1720–1725). In: Isztoriceszkie szvjazi Szkandinavii i Roszszii IX–XX vv. Leningrád. 1970. 112–126.

- A.G. Manykov: Projekt Ulozsenija roszszijszkogo goszudarsztva 1720–1725 godov. In: Problemü isztorii feodal'noj Roszszi. Leningrád. 1971.
46. A.G. Manykov: Kreposztnoje pravo v Roszszi pervoj csetverti XVIII v. (Po materialam projekta Ulozsenija 1720–1725 gg.) In: Teziszü dokladov i szoobscsenij XIII szeszszii mezsrepublikańszkogo szimpoziuma po agrarnoj isztorii Vosztocsnoj Evropü. Moszkva. 1971. 74–77.
- A.G. Manykov: Kreposztnoje pravo i dvorjansztvo v projekte Ulozsenija 1720–1725 gg. In: Dvorjansztvo i kreposztnoj sztroj... i.m. 159–181.
47. O.F. Kozlov: Cerkov'naja reforma pervoj csetverti XVIII veka. Moszkva. 1970. (kand. diszsz.)
48. T. Majkova: Petr I. i pravoszlav'naja cerkov'. Nauka i religija. 1972/7.
49. I.A. Bulügin: Cerkov'naja reforma Petra I. Voproszü isztorii. 1974/5.
50. N.B. Krasznobaev: Ocserki isztorii ruszszkaj kul'turü XVIII veka. Moszkva. 1972.
51. Ocserki isztorii skolü i pedagogicseszkoj müszli narodov SzSzSzR XVIII v.-pervaja polovina XX v. Moszkva. 1973.
52. Sz.P. Luppov: Kniga v Roszszi v pervoj csetverti XVIII veka. Leningrád. 1973.
53. G.D. Komkov: 250 let na szluzsbe naucsno go progreszsza. Voproszü isztorii. 1974/5.
- L.N. Puskarev: Akademija Nauk i ruszszkaja kul'tura XVIII v. uo.
- M.T. Beljavszkij: Osznovanie Akademii Nauk v Roszszi. uo.
- Ju.H. Kopelevics: Osznovanie Peterburgszkoj Akademii nauk. Leningrád. 1977.
54. A.V. Pozdneev: Neizveszt'naja poeteszsa petrovszkogo vremeni. In: Ruszszkaja literatura na rubezsze dvuh epoh (XVII-nacsalo XVIII v.) Moszkva. 1971. 277–307.
55. L. Tyitova: Iz isztorii teatral'noj ziszni v epohu Petra I. Szovetszkoje szlavjanovenenie. 1972/5.
56. Ruszszkoje iszkuszsztvo XVIII veka. Materialü i iszszledovanija. Moszkva. 1973. 20–31, 31–45, 45–66.
- M.A. Alekszeeva: Bratija Ivan i Alekszej Zubovü i gravjura Petrovskogo vremeni. In: Roszszi v period reform Petra I. i.m. 337–362.
57. N.I. Pavlenko: Petr I. (K izucseniju obscesztvenno-politicseszkih vzgl'adov). In: Roszszi v period reform Petra I. i.m. 40–103.
58. N.I. Pavlenko: Petr Pervüj. Moszkva. 1975.
59. P.K. Lucszinskij: Dmitrij Kantemir – obscesztvenno – politicseszki dejatel', uczenüj, patriot. Voproszü isztorii. 1973/10.
- V. Jermuratszki: Dmitrij Kantemir – müszlitel' i goszudarsztvennüj dejatel'. Kisinyov. 1973.
60. A.M. Szaharov: Iz isztorii isztoricseszkoj müszli v Roszszi nacsala XVIII v. Vesztnik Moszkovszkogo Univ. Isztorija. 1972/3.
61. A.I. Juht: Poezdka V.N. Taticseva v Sveciju (1724–1726 gg.) Isztoricseszkie zapiszki. t. 88. (1971)
62. V.A. Kucskin: K szporám o V.N. Taticseve. In: Problemü isztorii obscesztvennogo dvizsenija i isztoriografii. Moszkva. 1971.
63. Sz.N. Valk: O „vzsemirnom umoproszv'aszcsenii" V.N. Taticseva. In: Feodal'naja Roszszi vo vszemirno-isztoricseszkom proceszsze. Moszkva. 1972.
64. A.I. Juht: V.N. Taticsev o reformah Petra. In: Obscesztvo i goszudarsztvo feodal'noj Roszszi. Moszkva. 1975.

A.I. Juht: Iz isztorii izucsenija naucsnoego naszledszta V.N. Taticseva. Isztoriceszkie zapiszki. t. 99. (1977)

65. Sz.L. Pestics: Cennüj isztocsnik k isztorii Roszzsii vo vremja Szevernoj vojnü. In: Feodal'naja Roszzsija vo vszemirno-isztoriceszskom proceszse. Moszkva. 1972.
66. T.Sz. Majkova: Petr I. i „Gisztorija Szvejszkoj vojnü”. In: Roszzsija v period reform Petra I. 103–133.

FOLYÓIRATREPERTÓRIUM 1977/I.

AESC	= Annales ESC (Paris)
AHR	= American Historical Review (Washington)
AHRF	= Annales Historiques de la Révolution Française (Paris)
CM	= Critica Marxista (Roma)
CSSH	= Comparative Studies in Society and History (London)
ČČH	= Československý Časopis Historický (Praha)
ČMM	= Časopis Matice Moravske (Brno)
ES	= Era Socialista (București)
GWU	= Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Stuttgart)
HČ	= Historický Časopis (Bratislava)
IRSH	= International Review of Social History (Amsterdam)
ISZSZSZR	= Isztorija SzSzSzR. (Moszkva)
JCH	= Journal of Contemporary History (London)
JG	= Jahrbuch für Geschichte (Berlin)
JGSLE	= Jahrbuch für Geschichte der Socialistischen Länder Europas (Berlin)
JMH	= The Journal of Modern History (Chicago)
MA	= Le Moyen Age (Bruxelles)
MI	= Magazin Istoric (București)
MS	= Le Mouvement Social (Paris)
NLR	= New Left Review (London)
NRS	= Nouva Rivista Storica (Roma)
ÖO	= Österreichische Osthefte
RA	= Revista Arhivelor
RH	= Revue Historique (Paris)
RHD	= Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)
RHDGM	= Revue d'Histoire de la Deuxieme Guerre Mondiale (Paris)
RHÉS	= Revue d'Histoire Économique et Sociale (Paris)
RHMC	= Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine (Paris)
RI	= Revista de Istorie (Bucuresti)

RPH	= Roumanie, Pages d'Histoire (Bucureşti)
RRH	= Revue Roumaine d'Histoire (Bucureşti)
RSI	= Rivista Storica Italiana (Napoli)
SCo	= Storia Contemporanea (Bologna)
SNCE	= Studies for a New Central Europe
SM	= Südosteuropa – Mitteilungen (München)
SSb	= Slezsky Sbornik (Opava)
SSt	= Studii Storici
SzSz	= Szovetszkoe Szlavjanovedenie (Moszkva)
VI	= Voproszű Isztorii (Moszkva)
VSU	= Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte (München)
VZ	= Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte
ZG	= Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin)
ZO	= Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a.d. Lahn)

FOLYÓIRATREPERTÓRIUM 1977/I.

ELMÉLET, MÓDSZERTAN

ANDERSON, P.: The antinomies of Antonio Gramsci. (Antonio Gramsci antinómiái.)
NLR, 100. 1976. nov. – 1977. jan. 5–78.

(Szerzői kollektíva) Der revolutionäre Umwälzungsprozess in Mittel- und Südosteuropa nach dem zweiten Weltkrieg. Zu neuen Diskussionen über Inhalt und Form des Übergangs vom Kapitalismus zum Sozialismus. (Közép- és Délkelet-Európa forradalmi átalakulásának folyamata a második világháború után. Újabb eszmecsere a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet tartalmáról és formájáról.)
ZG, 25. 1977 : 5. 517–540.

BANDUR, G. – OHLS, H.: Der Beitrag der Information und Dokumentation zur Erhöhung der Effektivität der historischen Forschung. (Az információ és dokumentáció hozzájárulása a történeti kutatás teljesítményének emeléséhez.)
ZG, 25. 1977 : 4. 451–458.

BERTHOLD, B.: Zur Rolle der Strukturforschung in der mediävistischen Stadtgeschichtsschreibung der DDR. (A struktúra-kutatás szerepe az NSZK középkori várostörténet írásában.)
ZG, 25. 1977 : 2. 156–179.

BRERA, P.: Teoria e storia dello sviluppo economico: il contributo di J. D. Gould. (A gazdasági fejlődés elmélete és története: J. D. Gould eredményei.)
RSI, LXXXIX. 1977 : 1. 153–159.

BRENNER, R.: The origins of capitalist development: a critique of neo-Smithian marxism. (A kapitalista fejlődés kezdetei, Adam Smith új követőinek marxizmusa és bírálata.)
NLR, 104. 1977. júli–aug. 25–92.

CARRETTO, G. E.: Polemiche fra kemalismo, fascismo, comunismo, negli anni '30. (A harmincas évek vitái a kemalizmusról, faszizmusról, kommunizmusról.)
SCo, VIII. 1977 : 3. 489–530.

CORDESCHI, R.: Una critica del naturalismo. Note sulla concezione crociana delle scienze. (A naturalizmus kritikája. Megjegyzések a crocei tudomány szemléletéhez.)
CM, 15. 1977 : 1. 163–188.

- FINLEY, M. I.: The ancient city: from Fustel de Coulanges to Max Weber and beyond. (Az antik város. Fustel de Coulanges-tól Max Weberig, és tovább.)
CSSH, 19. 1977 : 3. 305–327.
- FIŠER, R.: Počítač – informační programový systém – registra tricesima (Zkušenosti z počítačové analýzy levočských třicátku s využitím informačního programového systému) [Számítógép – információs programrendszer – harmincadjegyzék (Az ASTI információs programrendszer felhasználásával készült lőcsei számítógépes harmincad-elemzés tapasztalatai.)]
HC, 25. 1977 : 3. 369–385.
- FRICKE, D.: Bürgerliche Parteien und werktätige Massen. Methodologische Probleme. (Polgári pártok és dolgozó tömegek. Metodológiai problémák.)
ZG, 24. 1977 : 2. 125–142.
- HAVEMANN, R.: Dittatura o democrazia? (Diktatúra vagy demokrácia?)
SSt, 18. 1977 : 1. 49–60.
- IACONO, A. M.: Divisione del lavoro e sviluppo della facoltà della specie umana in Marx. (Marx a munkamegosztásról és az emberi nem képességeinek fejlődéséről.)
CM, 2. 1977 : 3. 99–114.
- LUPORINI, C.: Sulla „formazione economico-sociale”. (A „gazdasági–társadalmi formáció” fogalmához.)
CM, 15. 1977 : 3. 3–26.
- MALÍŘ, J.: K aplikaci marxisticko-leninského pojetí politické strany v historii (A politikai párt marxista–leninista értelmezése a történelemben.) – Časopis Matice Moravské. 96. évf. 1977 : 1–2. 171–184.
ČMM, 96. 1977 : 1–2. 171–184.
- MCCLAIN, C. J.: From ideology to utopia: Ernst Fischer in retrospect. (Ideológiától utópiáig. Visszatekintés Ernst Fischerre.)
JCH, 12. 1977 : 3. 565–594.
- MORICONI, E.: I „Quaderni filosofici” di Lenin. (Lenin „Filozófiai füzetei.”)
CM, 15. 1977 : 2. 109–135.
- MITCHELL, A.: Bonapartism as a model for Bismarckian Politics. (A bonapartizmus mint a bismarcki politika modellje.)
JMM, 49. 1977 : 2. 181–209.
- RAMBO, A. T.: Closed corporate and open peasant communities: reopening a hastily shut case. (Zárt korporációk és nyílt paraszti társadalmak. Egy sietősen lezárt vita újraélesztése.)
CSSH, 19. 1977 : 2. 179–188.

- ROLLET, H.: A propos de „l'Europe décadente” de Raymond, Aron *Réflexions sur la décadence.* (Raymond Aron: L'Europe décadente” c. műve kapcsán. Reflexiók a dekadenciáról.)
RHD, 91. 1977 : 2. 195–223.
- SZTAM, Sz. M.: Kul'tura Vozrozsdenija: voproszű szoderzsaniya, évoljucii, periodizacii. (A reneszánsz kultúra: a tartalom, a fejlődés és a periodizáció kérdései.)
VI, 1977 : 4. 75–93.
- TACINARO, R.: Economia e politica nel marxismo. Note sul dibattito teorico attuale. (Gazdaság és politika a marxizmusban. Jegyzetek egy aktuális elméleti vitához.)
CM, 15. 1977 : 1. 99–114.
- TAGLIAGAMBE, S.: Pensiero e linguaggio nella dialettica hegeliana. (Gondolat és nyelvzet a hegeli dialektikában.)
CM, 15. 1977 : 2. 73–108.
- TOSI, R.: Lenin e il marxismo italiano degli anni sessanta. (Lenin és a hatvanas évek olasz marxizmusa.)
CM, 15. 1977 : 1. 127–141.
- VANTUCH, A.: Chápanie Času a dialektiky v štrukturalizme. (Az idő és a dialektika értelmezése a strukturalizmusban.)
HČ, 25. 1977 : 3. 399–405.

HISTORIOGRÁFIA

- HAUPT, H. – STEINBERG, H. J.: Tendances de l'histoire ouvrière en République fédérale allemande. (A munkásokról szóló történetírás irányzatai az NSZK-ban.)
MS, 1977 : 3. 133–142.
- HUČKO, J.: František Palacký a Slovensko. (F. Palacký és Szlovákia.)
ČČH, 25. 1977 : 1. 49–62.
- KILCUP, R. W.: Burke's historicism. (Burke historizmusa.)
JMH, 49. 1977 : 3. 394–410.
- SIMINGTON, M. Z.: Historiographie de l'Australie pendant la guerre. (Az ausztrál történetírás a háború alatt.)
RHDGM, 27. 1977 : 2. 61–83.
- ZUB, A.: Historiographie roumaine au service de la lutte pour l'indépendance. (A román történetírás a függetlenségi harc szolgálatában.)
RRH, 16. 1977 : 2. 259–278.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

- BAUER, Y.: „Onkel Saly” – die Verhandlungen des Saly Mayer zur Rettung der Juden 1944/45. („Onkel Saly” – Saly Mayer tárgyalásai a zsidók megmentése érdekében 1944/45-ben.)
VZ, 25. 1977 : 2. 188–219.
- DOENECKE, J. D.: Non-interventionism of the Left: the Keep America Out of the War Congress, 1938–41. (A baloldal be-nem-avatkozási politikája: a Tartsuk Távol Amerikát a Háborútól Kongresszus, 1938–41.)
JCH, 12. 1977 : 2. 221–236.
- FLEMING, S. E. – FLEMING, A. K.: Primo de Rivera and Spain's Moroccan Problem, 1923–27. (Primo de Rivera és Spanyolország marokkói problémája 1923–27.)
JCH, 12. 1977 : 1. 85–99.
- FLEURY, A.: La constitution d'un bloc oriental – le Pacte de Saadabad – comme contribution à la sécurité collective dans les années trente. (A keleti blokk megalkotása – a Saadabad-i egyezmény – mint hozzájárulás a kollektív biztonsághoz a harmincas években.)
RHDGM, 27. 1977 : 2. 1–18.
- FRASER, T.: Germany and the Indian Revolution, 1914–18. (Németország és az indiai forradalom, 1914–1918.)
JCH, 12. 1977 : 2. 255–272.
- GIBBONS, R.: Allgemeine Richtlinien für die politische und wirtschaftliche Verwaltung der besetzten Ostgebiete. (Általános irányelvek a megszállt keleti területek politikai és gazdasági közigazgatására vonatkozóan.)
VZ, 25. 1977 : 2. 252–261.
- GROSS, H.: Die deutsch-südosteuropäischen Wirtschaftsbeziehungen. Ihre historische Entwicklung und deren massgebliche Faktoren. (A német-délkelet európai gazdasági kapcsolatok. Történeti fejlődésük és irányadó tényezői.)
SM, 17. 1977 : 3. 79–90.
- MORRIS, L. P.: British secret missions in Turkestan, 1918–19. (Brit titkos missziók Turkesztánban 1918–19.)
JCH, 12. 1977 : 2. 363–379.
- PETRACCHI, G.: La cooperazione italiana, il Centrsojuz e la ripresa dei rapporti commerciali tra l'Italia e la Russia sovietica (1917–1922). (Az olasz /mezőgazdasági/ szövetkezetek, a Centrsojuz és az Olaszország és Szovjet Oroszország közötti kereskedelmi kapcsolatok újrafelvétele. 1917–1922.)
SCO, VIII. 1977 : 2. 207–256.

- PLACE, R.: Bavaria and the collapse of Louis XIV's German policy, 1687–1688. (Bajorország és XIV. Lajos németországi politikájának összeomlása, 1687–1688.) JMH, 49. 1977 : 3. 369–393.
- RJABOSAPKO, Ju. B.: Ruszszko-svedszkie otnosenija na rubezse XVI–XVII vekov. (Az orosz–svéd kapcsolatok a 16–17. század fordulóján.) VI, 1977 : 3. 26–39.
- SHARP, T.: The origins of the „Teheran Formula” on Polish frontiers. (A lengyel határokat érintő ún. teheráni formula létrejötte.) JCH, 12. 1977 : 2. 381–393.
- SCHÄDLICH, K.: Politische und ökonomische Aspekte der britische-deutschen Handelsrivalität am Ender des 19. Jahrhunderts. (A brit-német kereskedelmi rivalizálás politikai és gazdasági tényezői a 19. század végén.) JG, 1977 : 15. 67–84.
- SCHMIDT, G.: Effizienz und Flexibilität politisch-sozialer Systeme – die deutsche und die englische Politik 1918/19. (A politikai-társadalmi rendszerek hatékonysága és hajlékonysága – az angol és német politika 1918/19-ben.) VZ, 25. 1977 : 2. 137–187.

EURÓPA

KÖZÉPKOR

- ALEXANDRE, P.: Les variations climatiques au Moyen- Age (Belgique Rhénanaie, Nord de la France.) /Klimatikus változások a középkorban. / Rajna-vidék, Észak-Fró./ AESC, 32. 1977 : 2. 183–197.
- CAPRA, C.: La nobiltà europea prima della rivoluzione. (Az európai nemesség a forradalom előtt.) SSst, 18. 1977 : 1. 117–138.
- PHILLIPS, W. D. – RAHN, P. C.: Spanish wool and Dutch rebels: the Middelburg Incident of 1574. (A spanyol gyapjú és a holland lázadók: az 1574-es middelburgi incidens.) AHR, 82. 1977 : 2. 312–330.
- RINGER, Fritz K.: Problems in the history of higher education: a review article. (A felsőoktatás történetének problémái. Szemleciikk.) CSSH, 19. 1977 : 2. 239–255.

ÚJKOR, 1789–1917

THERBORN, G.: The rule of capital and the rise of democracy. (A tőke uralma és a demokrácia fejlődése.)
NLR, 103. 1977 : 5–6. 3–41.

MARRUS, M.: European Jewry and the politics of assimilation: assessment and reassessment. (Az európai zsidóság és az asszimilációs politika. Értékelés és újraértékelés.)
JMH, 49. 1977 : 1. 89–109.

LEGŰJABB KOR, 1917–1945

AGOSTI, A.: La storiografia sulla terza Internazionale. (A harmadik Internationale historiográfiája.)
SSt, 18. 1977 : 1. 139–169.

MIHUTINA, I. V.: K voproszu o roli pravüh oppozicionnüh gruppirovok v politiceszkoi sziszteme sztran Central'noj i Jugo-Vosztocnoj Evropü v 1930-e godü. (A jobboldali ellenzéki csoportosulások szerepe a közép- és dél-kelet-európai országok politikai rendszerében az 1930-as években.)
SzSz, 1977 : 2. 15–26.

KÖZÉP–KELET-EURÓPA**KÖZÉPKOR**

SZVERDLOV, M. B.: Obscsesztvennüj sztroj szlavjan v VI – nacsale VII veka. (A szláv társadalmi rendszer a 6. században és a 7. század elején.)
SzSz, 1977 : 3. 46–59.

ÚJKOR, 1789–1945

CHLEBOWCZYK, J.: Úloha a funkce dvojazyčnosti v národovtovných procesech. (A kétnyelvűség szerepe és funkciója a nemzetiségi válság folyamatában.)
SSb, 75. 1977 : 3. 183–200.

1945-től, napjainkig

FOLDVARY, L. A.: Economic foundations for an integrated Eastern Central Europe. (Egy integrált Közép–Kelet-Európa gazdasági alapjai.)
SNCE, 4. 1977 : 1–2. 21–53.

DÉL–KELET-EURÓPA

BABINGER, F.: Die Osmanenherrschaft auf dem Balkan. Ein Beitrag zur geschichtlichen Wahrheitsfindung. (Oszmán uralom a Balkánon. Adalék a történeti valóság megtalálásához.)

SM, 17. 1977 : 3. 48–59.

HARTL, H.: Das Nationale und das Internationale. Zur Diskussion über der „proletarischen Internationalismus“ in Südosteuropa. (A nemzeti és a nemzetközi. Vita a délkeleteurópai „proletár internacionalizmusról“.)

SM, 17. 1977 : 2. 64–71.

MATHL, J.: Die Slaven in Südosteuropa. Zur Geschichte ihrer differenzierten Nationswerdung und Staatenbildung. (A szlávok Délkeleteurópában. Differenciált nemzetiségi válásuk és államalapításuk története.)

SM, 17. 1977 : 3. 30–47.

PRIBIĆ, N.: Die Südosteuropa-Forschung in den USA. Gesellschaften, Veranstaltungen, Publikationen. (A Délkeleteurópa-kutatás az USA-ban. Társaságok, intézmények, publikációk.)

SM, 17. 1977 : 2. 95–97.

SCHMAUS, A.: Volks- und Hochkultur in Südosteuropa. Kontinuitätsbruch oder Traditionswechsel? (Népi és magaskultúra Délkeleteurópában. Folytonossági törés vagy tradícióváltás?)

SM, 17. 1977 : 3. 18–29.

VALJAVEC, F.: Subkontinent Südosteuropa. Die Eigenarten seiner historischen und kulturellen Physiognomie. A délkeleteurópai szubkontinens történeti és kulturális arculatának sajátosságai.)

SM, 17. 1977 : 3. 9–17.

ANGLIA

ÚJKOR

LANCIEN, D.: La formation des partis politiques britanniques modernes vue à travers l'étude des structures partisans: mérites et limites d'une approche de la réalité politique. (A modern angol politikai pártok kialakulása a pártstruktúra szem- szögéből: A politikai realitás megközelítésének érdemei és korlátai.)

RH, 101. 1977 : 1. 26–80.

McCORD, N. – ROW, D.J.: Industrialisation and urban growth in North-East England. (Iparosítás és városfejlődés Északkelet-Angliában.)

IRSH, 22. 1977 : 1. 30–64.

CUCA, J. R.: Industrial change and the progress of Labor in the English cotton industry. (Az ipar változásai és a munkáspárt előrelépése az angol pamutiparban.)
IRSH, 22. 1977 : 2. 241–255.

WOODROOFE, K.: The Royal Commission on the Poor Laws, 1905–09. (A szegény-törvények ügyével megbízott királyi bizottság 1905–09.)
IRSH, 22. 1977 : 2. 137–164.

LEGÚJABB KOR, 1917–45

CHILDS, D.: The British Communist Party and the war, 1939–41: old slogans revived. (A Brit Kommunista Párt és a háború, 1939–41. A régi jelszavak újjáéledése.)
JCH, 12. 1977 : 2. 237–253.

1945 – napjainkig

WILLIAMS, R.: Notes on marxism in Britain since 1945. (Jegyzetek az 1945 utáni angliai marxizmusról.)
NLR, 100. 1976. nov. – 1977. jan. 81–94.

NAIRN, T.: The twilight of the British state. (A brit állam alkonya.)
NLR, 101–102. 1977. febr. – ápr.
A brit nemzetiségek elszakadási törekvései, nacionalizmus és internacionalizmus, a hetvenes évek belpolitikája.

BULGÁRIA

BIRMAN, M. A.: Promüslennüj proletariat Bolgarii nacsala XX v. (Az ipari proletariátus a XX. század elei Bulgáriában.)
SzSz, 1977 : 3. 34–45.

CSEHSZLOVÁKIA

KÖZÉPKOR

CODEX DIPLOMATICUS ET EPISTOLARIS REGNI BOHEMIAE. Tom. V. fasc. primus. Ediderunt Sebánek, J. et Dusková, S. Praha, 1974. 720 p. – Ismerteti: Prazák, J.
ČCH, 25. 1977 : 2. 278–280.
A kiadvány 16–17. sz.-i anyagot tartalmaz.

FLORJA, B. N.: Václavská legenda a borisovsko-glebovský kult (Shody a rozdíly).
[A Szt. Vencei-legenda valamint a Borisz és Gleb-kultusz (Egyezések és eltérések.)]
ČCH, 26. 1978 : 1. 82 – 96.

JANÁČEK, J.: Valdštejnův Jičín. (Příspěvek k otázce rozvoje vrchnostenských měst v první polovině 17. století.) (Adalék a földesúri városok fejlődésének kérdéséhez a 17. sz. második felében.)
ČCH, 25. 1977 : 1. 87–100.

KUČERA, M.: A historickom vedomí Slovákov v stredoveku. (A szlovákok történelmi tudata a középkorban.)
HČ, 25. 1977 : 2. 217–238.

MAUR, E.: Současný stav bádání o německé selské válce, 1524–1526. (Az 1524–1526-os német parasztháborúra vonatkozó kutatások jelenlegi helyzete.)
ČCH, 25. 1977 : 2. 215–245.

ZEMLIČKA, J.: K charakteristice středověké kolonizace v Čechách. (Adalék a középkori cseh kolonizáció jellegének kérdéséhez.)
ČCH, 26. 1978 : 1. 58–81.
A német etnikum Cseh és Morvaországban játszott szerepe és jelentősége a középkorban.

ÚJKOR, 1789–1917

BĚLINA, P.: K počátkům statistiky v českých zemích. (A statisztika kezdetei Csehországban.)
ČCH, 25. 1977 : 1. 63–86.
A felvilágosult abszolutizmus teoretikusának J. A. Riegger (1742–1795) munkásságának elemzése.

MATĚJČEK, J.: Profesní a kvalifikační změny u dělníků v hornictví a hutnictví železa v českých zemích za kapitalismu. (A munkásság körében végbemenő szakmai és minőségi változások a bányászatban és a vaskohászatban Csehországban a kapitalizmus időszakában.)
SSb, 75. 1977 : 1. 1–22.

LEGÚJABB KOR, 1917–1945.

HARNA, J.: K otázce úlohy rozhlasu v kulturním a politickém životě československé společnosti v letech první republiky. (A rádió szerepe a csehszlovák társadalom kulturális és politikai életében az első köztársaság idején.)
ČMM, 96. 1977 : 1–2. 99–115.

- KOLEJKA, J.: Národnostní otázka v období vzniku ČSR a KSČ (Představy československých revolúčních dělníků o poválečném uspořádání střední Evropy.) [Nemzetiségi kérdés a Csehszlovák Köztársaság és CsKP megalakulása idején. (A csehszlovák forradalmi munkásság elképzelései a háború utáni Közép-Európa rendezéséről.)]
ČMM, 96. 1977 : 1–2. 62–86.

FRANCIAORSZÁG

KÖZÉPKOR

- BARBIER, F.: L'imprimerie strasbourgeoise au siècle des lumières (1681–1789). A strassburgi nyomdaipar a felvilágosodás századában 1681–1789).
RHMC, 24. 1977 : 2. 161–188.
- BEIK, W. H.: Searching for popular culture in early modern France. (A népi kultúra kutatása a korai újkor Franciaországban.)
JMH, 49. 1977 : 2. 266–281.
- BISSEAU, T. N.: The organized peace in Southern France and Catalonia, ca. 1140-ca. 1233. (Szervezett béke Dél-Franciaországban és Katalóniában 1140–1233 körül.)
AHR, 82. 1977 : 2. 290–311.
- CHÉNERIE, M. L.: Le motif de la merci dans les romans arthuriens des XIIe et XIIIe siècles. (A kegyelem motívuma a XII. és XIII. századi Arthur-regényekben.)
MA, LXXXIII. 1977. 1. 5–52.
- EDELSTEIN, M. M.: Les origines sociales de l'épiscopat sous Louis XII et François Ier. (A püspöki kar társadalmi eredete XII. Lajos és I. Ferenc alatt.)
RHMC, 24. 1977 : 2. 239–247.
- FOSSIER, F.: La charge d'historiographe du seizième au dix-neuvième siècle. (A hivatalos udvari történétírók kötelességei a XVI–XIX. században.)
RH, 523. 1977 : 3. 73–92.
- GIESEY, R. E.: Rules of inheritance and strategies of mobility. In prerevolutionary France. (Az öröklés szabályai és a mobilitás stratégiája a forradalom előtti Franciaországban.)
AHR, 82. 1977 : 2. 271–289.
- HÉBERT, M.: Guerre, finances et administration: les Etats de Provence de novembre 1359. (Háború, pénzügyek és közigazgatás: A provencai rendek 1359 novemberében.)
MA, 83. 1977 : 1. 103–130.

- MÉAN, Ch.: Un exemple de réussite patricienne: la famille dinantaise des Waudrechée au XIV siècle. (A patriciusi karrier példája: a Dinant-i Waudrechée család a XIV. században.)
MA, 83. 1977 : 2. 267–281.
- MICHAUD, H.: Les institutions militaires des guerres d'Italie aux guerres de religion. (A katonai intézmények az itáliai háborúktól a vallásháborúig.)
RH, 523. 1977 : 3. 29–43.
- RICHET, D.: Aspects socio-culturels des conflits religieux a Paris dans la seconde moitié du XVI. siècle. (A vallási konfliktusok társadalmi- kulturális aspektusai Párizsban a XVI. sz. második felében.)
AESC, 32. 1977 : 4. 764–789.
- SOMAN, A.: Les proces de sorcellerie au Parlement de Paris (1565–1640). (Boszorkányperek a párizsi parlamentben (1565–1640).)
AESC, 32. 1977 : 4. 790–814.
- YARDENI, M.: Science et décadence au temps de la renaissance l'oeuvre de Claude Duret. (Tudomány és dekadencia a reneszánsz idején: Claude Duret életműve.)
RHMC, 24. 1977 : 248–259.
- VOSS, J.: Le probleme du Moyen-Age dans la pensée historique en France (16–19e siècles). (A középkor problémája a történelmi gondolkodásban Franciaországban (16–19 század).)
RHMC, 24. 1977 : 3. 321–340.
- WISMAN, J. A.: L'éveil du sentiment national au Moyen Age: la pensée politique de Christine de Pisan. – A nemzeti érzés ébredése a középkorban: Christine de Pisan politikai nézetei.
A XV. századi író nő szerepe a francia nemzeti érzés kialakításában.
RH, 522. 1977 : 2. 289–297.

ÚJKOR 1789–1917

- McBRIDGE, T. M.: The modernization of „woman's work”. (A női munka modernizálása.)
JM, 49. 1977 : 2. 231–245.
- CHARLE, C.: Champ littéraire et champ du pouvoir: les écrivains et l'Affaire Dreyfus. (Az irodalom és a hatalom területe: az írók és a Dreyfus ügy.)
AESC, 1977 : 2. 240–264.

CROUZET, F.: Essor, déclin et renaissance de l'industrie française des locomotives, 1838–1914. (A francia mozdonygyártás előretörése, hanyatlása és újjászületése, 1838–1914.)
RHÉS, 55. 1977 : 1–2. 112–210.

FISHER, D. J.: The origins of the French popular theatre. (A francia népszínház kezdetei.)
JCH, 12. 1977 : 3. 461–479.

HOWORTH, J.: The French socialist and anticlericalism: the position of Edouard Vaillant and the Parti Socialiste Revolutionnaire. (A francia szocialisták és a francia antiklerikalizmus: Edouard Vaillant és a Parti Socialiste Revolutionnaire.)
IRSH, 22. 1977 : 2. 165–183.

LEGENDRE, B.: La vie d'un prolétariat: les ouvriers de Fougères au début du XXe siècle. (Egy proletariátus élete: Fougères-i munkások a XX. sz. elején.)
MS, 1977 : 1. 3–42.

MATHIEZ, A.: Robespierre. Le histoire et la légende. (Robespierre. Történelem és legenda.)
AHRF, 49. 1977 : 1. 3–31.

MAURO, F.: Les investissements français en Amérique latine des origines à 1973. (Francia beruházások Latin-Amerikában a kezdetektől 1973-ig.)
RHÉS, 55. 1977 : 1–2. 234–262.

SHULIM, J. I.: Robespierre and the French Revolution. Review article. (Robespierre és a francia forradalom. Szemleciikk.)
AHR, 82. 1977 : 1. 20–38.

SPIVAK, M.: Le développement de l'éducation physique et du sport français de 1852 à 1914. (A testnevelés és sport fejlődése Franciaországban 1852–1914-ig.)
RHMC, 24. 1977 : 1. 28–48.

WILSON, S.: Le Monument Henry: la structure de l'antisémitisme en France, 1898–1899. (Henry – emlékmű: Az antiszemitizmus struktúrája Franciaországban, 1898–1899.)
AESC, 32. 1977 : 2. 265–291.

LEGÚJABB KOR 1917–1945

BONNET, C.: Naturalisations et révisions de naturalisations de 1927 à 1944: L'exemple du Rhône. (Honosítások és a honosítások revíziója 1927 és 1944 között: a Rhone vidékének példája.)
MS, 1977 : 1. 43–76.

- COHEN, D.: L'image du Juif dans la société française en 1843 d'après les rapports des préfets. (A zsidó képe a francia társadalomban 1943-ban a prefektusi jelentések alapján.)
RHES, 55. 1977 : 1-2. 70-91.
- ELWITT, S.: Politics and ideology in the French labor movement. Review article. (Politika és ideológia a francia munkásmozgalomban. Szemleciikk.)
JMH, 49. 1977 : 3. 468-481.
- ÉTIENNE, J. - L. - GÉRARD, P.: Débuts et développement de la résistance en Meurthe-et-Moselle (1940-1943). (Az ellenállási mozgalom kezdetei és fejlődése Meurthe-et-Moselle-ben (1940-1943).)
RHDGM, 27. 1977 : 1. 29-48.
- GROTTLE STREBEL, E.: French social cinema and the popular front. (A francia társadalmi film és a népfront.)
JCH, 12. 1977 : 3. 499-520.
- KUISEL, F. R.: Vichy et les origines de la planification économique (1940-1946). (Vichy és a gazdasági tervezés kezdetei.)
MS, 1977 : 1. 77-101.
- YOUNG, J. R.: Le haut commandement français au moment de Munnich. (A francia hadsereg főparancsnoksága a Münchener Egyezmény idején.)
RHMC, 24. 1977 : 1. 110-129.

GÖRÖGORSZÁG

- DÖLGER, F.: Geistiges Leben im heutigen Griechenland. Seine Wurzeln, Erscheinungsformen und Probleme. (Szellemi élet a mai Görögországban. Gyökerei, megjelenési formái és problémái.)
SM, 17. 1977 : 3.
- KITSIKIS, D.: L'instauration de la dictature royale de Georges II de Grèce. (II. György görög király diktatúrájának bevezetése.)
RHD, 91. 1977 : 1. 159-177.

HOLLANDIA

- De VRIES, J.: Histoire du climat et économie: des faits nouveaux, une interprétation différente. (Éghajlattörténet és gazdaság: Újabb tények, egy eddigiektől eltérő magyarázat.)
AESC, 32. 1977 : 2. 198-226.
A cikk elsősorban Hollandia éghajlati viszonyait és ennek a gazdasági életre való

hatását vizsgálja a XVII. sz. folyamán. A téli hőmérsékletet a csatornák nyitvatartása szerint vizsgálja. Támponcot adnak a szüretek és a betakarítások időpontjai.

LENGYELORSZÁG

Legújabb kor, 1917–45

KALISCH, J.: Die Freie Stadt Danzig (Gdansk) 1919/20–1939. im Spiegel wissenschaftlicher Literatur und politischer Publizistik. (Danzig /Gdansk/ szabad város 1919/20–1939-ben, a tudományos irodalom tükrében és a politikai publicisztikában.)
ZG, 25. 1977 : 1. 57–74.

HOLZER, J.: The political right in Poland, 1918–39. (A politikai jobboldal Lengyelországban, 1918–39.)
JCH, 12. 1977 : 3. 395–412.

KORZEC, P.: Der Zweite Block der Nationalen Mindernheiten im Parlamentarismus Polens 1927–1928. (A nemzeti kisebbségek második blokkja Lengyelország parlamentarizmusában 1927–1928.)
ZO, 26. 1977 : 1. 76–116.

CSUGAEV, V. P.: Dvizsenie za narodnij front v Pol'se. (A népfrentmozgalom Lengyelországban.)
VI, 1977 : 3. 53–67.

1945-től napjainkig

GREEN, P.: The third round in Poland. (A harmadik menet Lengyelországban.)
NLR, 101–102. 1977. febr.–ápr. 69–108.
Belpolitikai és gazdasági helyzet Lengyelországban az 1970-es években, a munkásosztály szerepe a helyzet alakításában.

NÉMETORSZÁG

KÖZÉPKOR

HÄRTEL, H.: Eine neue Quelle zur Siedlungs- und Verwaltung geschichte des Deutschordensstaates in Preussen. (A Német Lovagrend poroszországi település és közigazgatástörténetének egy új forrása.)
ZO, 26. 1977 : 2. 307–311.

Üjkor 1789–1917

BERTHOLD, R.: Zur Herausbildung der kapitalistischen Klassenschichtung des Dorfes in Preussen. (A kapitalista osztályrétegződés kialakulása falun Poroszországban.) ZG, 25. 1977 : 5. 556–574.

Összefoglaló az agrárfejlődésről 1816–1867 között.

BLEIBER, H.: Bourgeoisie und bürgerliche Umwälzung in Deutschland. Zum Stand und zu Problemen der Forschung. (Burzsoázia és polgári átalakulás Németországban. A kutatás problémáinak jelenlegi helyzete.) ZG, 25. 1977 : 3. 305–332.

Az 1789–1871 közötti korszak problémái.

GUTSCHE, W.: Zur Südosteuropapolitik des deutschen Imperialismus vom Ende des 19. Jahrhunderts bis zum Ende des ersten Weltkrieges. (A német imperializmus Délkelet- Európa-politikája a 19. század végétől az első világháború végéig.) IG, 1977 : 15. 235–260.

GUTSCHE, W.: Einige Bemerkungen zur wirtschaftliche Vorbereitung des deutschen Imperialismus auf den ersten Weltkrieg. (Néhány megjegyzés a német imperializmusnak az első világháborúra való gazdasági előkészületeihez.) ZG, 25. 1977 : 1. 75–79.

GUTSCHE, W.: Zur Mitteleuropapolitik der deutschen Reichsleitung von der Jahrhundertwende bis zum Ende des ersten Weltkrieges. (A német birodalmi vezetés Közép-európa-politikája a századfordulótól az első világháború végéig.) JG, 1977 : 15. 85–106.

HANDKE, H.: Einige Probleme der Sozialstruktur im imperialistischen Deutschland vor 1914. (A társadalmi struktúra néhány problémája az imperialista Németországban 1914 előtt.) JG, 1977 : 15. 261–288.

HILDEBRANDT, G.: Kleinbürgerliche Demokraten und Reichsregentschaft 1849. Die Ernennung Wilhelm Adolf v. Trützschlers zum Reichskommissar im Juni 1849. (Kispolgári demokraták és birodalmi régensuralom 1849-ben. Wilhelm Adolf v. Trützschler kinevezése birodalmi kommisszáriussá 1849 júniusában.) ZG, 25. 1976 : 2. 180–195.

JUNGHANNS, K.: Über einige Auswirkungen der verschärften sozialen und politischen Gegensätze im Deutschen Reich auf die Architektur 1898–1917/18. (A kiéleződött társadalmi és politikai ellentétek néhány hatása a német birodalomban az építészetre 1898–1917/18.) JG, 1977 : 15. 329–346.

KAULISCH, B.: Auseinandersetzungen um die Taktik gegenüber der Arbeiterbewegung. Einige Aspekte der Beurteilung des Opportunismus durch die herrschende Klasse im ersten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts. (Viták a munkásmozgalommal szembeni taktikáról. Az uralkodó osztály opportunizmusról alkotott vélemények néhány vonása a 20. század első évtizedében.)

JG, 1977 : 15. 289–327.

LASCHITZA, A.: Sozialdemokratie und imperialistische deutsche Mitteleuropapolitik. Ein Beitrag zur Stellung der verschiedenen Strömungen der deutschen Sozialdemokratie zur imperialistischen Aussenpolitik. (Szociáldemokrácia és imperialista német Középeurópa-politika. Adalék a német szociáldemokrácia különböző áramlatainak az imperialista külpolitikával szemben megnyilvánuló magatartásához.)

JG, 1977 : 15. 107–144.

MADER, U.: Europaplane und Kriegsziele Walther Rathenaus (1912 bis 1916). (Walter Rathenau Európa-tervei és háborús céljai [1912-től 1916-ig].)

JG, 1977 : 15. 191–205.

ORR, J., WILLIAM, Jr.: Königsberg und die Revolution von 1848. (Königsberg és az 1848. évi forradalom.)

ZO, 26. 1977 : 2. 271–306.

SCHRÖTER, A.: Die objektiven ökonomischen Triebkräfte und Hemmnisse der deutschen imperialistischen Mitteleuropapläne. (A német imperialista Középeurópa-tervek objektív gazdasági hajtóerői és akadályai.)

JG, 1977 : 15. 19–29.

VILLAIN, J.: Zur Genesis der Mitteleuropakonzeption Friedrich Naumanns bis zum Jahre 1915. (Friedrich Naumann Középeurópa-koncepciója geneziséhez 1915-ig.)

JG, 1977 : 15. 207–215.

ZWAHR, H.: Bourgeoisie und Proletariat am Beginn der bürgerliche Umwälzung in Sachsen. Die September-ereignisse von 1830 und die Anfänge der deutschen Arbeiterbewegung. (Burzsoázia és proletariátus a polgári átalakulás kezdetén Szászországban. Az 1830. év szeptemberi események és a német munkásmozgalom kezdetei.)

ZG, 25. 1977 : 6. 656–675.

Legújabb kor 1917–1945

BORCHARDT, K.: Trend, Zyklus, Strukturbrüche, Zufälle: Was bestimmt die deutsche Wirtschaftsgeschichte des 20. Jahrhunderts? (Trend, ciklus, struktúratörések, véletlenek: mit bizonyít a 20. század német gazdaságtörténete?)

VSW, 64. 1977 : 2. 145–178.

FRICKE, D.: Auf dem Weg nach Mannheim. Zum Verhältnis zwischen der Sozialdemokratische Partei Deutschlands und den freien Gewerkschaften zu Beginn der Epoche des Imperialismus. (A Mannheim felé vezető úton. Kapcsolat Németország Szociáldemokrata Pártja és a szabad Szakszervezetek között az imperialista korszak kezdetén.)
ZG, 25. 1977 : 4. 430–450.

GÉRARD, P.: Le protectorat industriel allemand en Meurthe-et-Moselle. (A német ipari protektorátus Meurthe-et-Moselle-ben.)
RHDGM, 27. 1977 : 1. 9–48.

JACOBMEYER, W.: Polnische Juden in der amerikanischen Besatzungszone Deutschlands 1946/47. (Lengyel zsidók Németország amerikai megszállási övezetében 1946/47-ben.)
VZ, 25. 1977 : 1. 120–135.

KUM A N'DUMBE, A.: Les buts de guerre de l'Allemagne hitlérienne en Afrique. (A hitleri Németo. háborús céljai Afrikában.)
RHDGM, 27. 1977 : 2. 37–60.

PETZOLD, J.: Monopolkapital und faschistische Ideologie. Zur Rolle der Jungkonservativen in der Weimarer Republik. (Monopoltőke és fasiszta ideológia. A fiatal-konzervatívok szerepe a Weimari Köztársaságban.)
ZG, 25. 1977 : 3. 295–304.

WEISSBECKER, M.: Extrem reaktionäre Organisationen des Imperialismus und werktätige Massen. (Az imperializmus szélsőségesen reakciós szervezetei és a dolgozó tömegek.)
ZG, 25. 1977 : 3. 280–294.

WENGST, U.: Unternehmerverbände und Gewerkschaften in Deutschland im Jahre 1930. (Vállalkozói szövetségek és szakszervezetek Németországban 1930-ban.)
VZ, 25. 1977 : 1. 99–119.

WULF, P.: Die Auseinandersetzungen um die Sozialisierung der Kohle in Deutschland 1920/21. (Viták a szén szocializálása körül Németországban 1920/21-ben.)
VZ, 25. 1977 : 1. 46–98.

NDK

REISSEIG, K. – SCHMIDT, W.: Zur Geschichte der entwickelten sozialistischen Gesellschaft in der DDR. (A fejlett szocialista társadalom története az NDK-ban.)
ZG, 25. 1977 : 4. 389–410.

OLASZORSZÁG

KÖZÉPKOR

PIZZETTI, S.: I cattolici milanesi e la fine del „non expedit”. (A milánói katolikusok és a „non expedit” vége.)

NRS, LXI. 1977 : 1–2. 85–115.

A 800–900-as évek mérsékelt katolikus irányzata az itáliai politikai és gazdasági életben.

VASOLI, C.: Juan Caramuel Lobkowitz e il suo „apparatus philosophicus”. (J.C.L. és filozófiai rendszere.)

NRS, LXI. 1977 : 1–2. 10–42.

Történeti megközelítés a Seicento kimagasló ellenreformációk alakja munkásságának, doktrínáinak megfajtásához.

VENTURI, F.: Scienza e riforma nella Toscana del Settecento: Targioni Tozzetti, Lapi, Montelatici, Fontana e Pagnini. (Tudomány és reform a Settecento Toscanájában: Targioni, Tozzetti, Lapi, Montelatici: Fontana és Pagnini.)

RSI, LXXXIX. 1977 : 1. 77–105.

Egészségügyi, társadalmi reformkísérletek az 1767-es toscanai járványok és éhínség következményei leküzdésére.

VIGO, G.: Il maestro elementare italiano nell'Ottocento. Condizioni economiche e status sociale. (Az olasz elemi iskolai tanító a XIX. században. Gazdasági feltételek, társadalmi helyzet.)

NRS, LXI. 1977 : 1–2. 43–84.

Legújabb kor 1917–1945

AMENDOLA, G.: La grande crisi, il Partito comunista italiano e la ripresa antifascista. (A nagy krízis, az olasz kommunista párt és az antifasizmus fellendülése.)

SSt, 18. 1977 : 1. 5–30.

BERNARDINI, G.: The origins and development of racial anti-Semitism in fascist Italy.

(A faji antiszemitizmus eredete és kialakulása a fasiszta Olaszországban.)

JMH, 49. 1977 : 3. 431–453.

MICHAELIS, M.: Il conte Galeazzo Ciano di Cortelazzo quale antesignano dell'Asse Roma-Berlino. La linea „germanofila” di Ciano dal 1934 al 1936 alla luce di alcuni documenti inediti. (G. Ciano gróf, a Róma–Berlin tengely zászlóvivője. Ciano németbarát vonalvezetése 1934–36 között, néhány kiadatlan irat alapján.)

NRS, LXI. 1977 : 1–2. 116–149.

NELLO, P.: Mussolini e Bottai: due modi diversi di concepire l'educazione fascista dell' gioventu. (Mussolini és Bottai: két eltérő mód az ifjúság fasiszta nevelésének elképzelésére.)

• Sco, t. 8. 1977 : 2. 335–368.

SETTA, S.: Potere economico e Repubblica Sociale Italiana. (Gazdasági hatalom és olasz köztársaság.)

Sco, t. 8. 1977 : 2. 257–287.

A Badoglio-kormány gazdasági programja és a fasiszta hatalom utolsó intézkedései a háború végéig.

VANNONI, G.: Massoneria e fascismo. Replica alla „Rivista Massonica”. (Szabadkőművelség és fasiszmus. Válasz a „Rivista Massonica”-nak.)

Sco, t. 8. 1977 : 1. 145–153.

1945-től napjainkig

ADORNATO, F.: La crisi, i giovani, la politica. (Válság, fiatalság, politika.)

CM, 15. 1977 : 2. 43–57.

A hatvanas évek társadalmi és politikai ellentmondásainak regresszív következményei, a megoldást kereső politika trendjei.

CASSANO, F.: Il caso italiano: patologia del „ritardo” o „anticipazione”? Riflessioni su „Masse e potere” di Pietro Ingrao. (Olaszország esete: kóros „elmaradottság” vagy „anticipáció”. Megjegyzések P. Ingrao: „Masse e potere” c. tanulmánygyűjteményéhez.)

CM, 15. 1977 : 2. 27–41.

CHIARANTE, G.: A proposito della questione democristiana: democrazia, valori cristiani, società borghese. (A Kereszténydemokrata Párt problémájáról: demokrácia, keresztény értékek, polgári társadalom.)

CM, 15. 1977 : 3. 27–42.

ELLER VAINICHER, M.: La questione del terziario e la crisi italiana. (A szolgáltató szektor problémája és az olasz krízis.)

CM, 15. 1977 : 1. 39–63.

A szolgáltató-szektorban hivatalosan foglalkoztatott népesség vizsgálata.

GALLO, N.: Crisi strutturale e processo di accumulazione. (Strukturális válság és a felhalmozódási folyamat.)

CM, 15. 1977 : 2. 159–174.

Az olaszországi tőkefelhalmozódás stagnációjának alapvető okai – javaslatok a gazdasági struktúra átalakítására.

NEUBERT, H.: Eine Wende in der italienischen Nachkriegsgeschichte. Der Bruch der antifaschistischen Regierungskoalition und die Stabilisierung der Einparteienregierung der Democrazia Cristiana 1947/48. (Változás Olaszország háború utáni történetében. Az antifasiszta kormányzási koalíció széttörése és a Kereszténydemokrata Párt egypárti kormányzat stabilizálódása 1947/48.)
ZG, 25. 1977 : 4. 411–429.

ROMAGNOLI, S.: Una storia della cultura dell'Italia unita. (Az egyesült Itália kultúrtörténete.)
SSt, 18. 1977 : 2. 21–33.

SOMAINI, E.: Salari, profitti e controllo degli investimenti. (Bérek, profit és a befektetések ellenőrzése.)
CM, 15. 1977 : 1. 3–26.
Írányelvek és szempontok a baloldali mai gazdaságpolitikájának meghatározásához.

PORTUGÁLIA

ROBINSON, R. A. H.: The religious question and the Catholic revival in Portugal, 1900–30. (A vallási kérdés és a katolikus újjáéledés Portugáliában. 1900–30.)
JCH, 12. 1977 : 2. 345–362.

SPANYOLORSZÁG

KOSSOK, M.: Der spanische Liberalismus des 19. Jahrhunderts. Skizze über Charakter und historische Funktion. (A 19. századi spanyol liberalizmus. Jellege és történeti funkciója. Vázlat.)
ZG, 25. 1977 : 5. 541–555.

PRESTON, P.: The origins of the socialist schism in Spain, 1917–31. (A spanyol szocialista táborban bekövetkezett szakadás okai, 1917–31.)
JCH, 12. 1977 : 1. 101–132.
A Szocialista Párt szerepe a spanyol polgárháború kitörésében.

BEN-AMI, S.: The dictatorship of Primo de Rivera: a political reassessment. (Primo de Rivera diktatúrájának politikai újraértékelése.)
JCH, 12. 1977 : 1. 65–84.

ROMÁNIA

ÓKOR, KÖZÉPKOR

ARMBRUSTER, A.: Un condottiere florentin soutenant la lutte des voivodes roumains pour l'indépendance. (Egy firenzei zsoldosvezér, aki a román vajdák függetlenségéért harcát támogatta.)

RPH, 2. 1977 : 2. 58–65.

A firenzei Filippo dei Scolari tevékenységét elemzi. Fontos szerepe volt az olasz renaissance román területeken való elterjesztésében. (XV. sz.)

BERCIU, D.: Procesul formarii poporului român si a limbii române. Elemente constructive, aria geografica si perioada istorica. (A román nép és a román nyelv kialakulásának folyamata. Alkotóelemek, földrajzi terület, és a történelmi korszak.)

ES, 1977 : 2. 39–45.

CRISAN, I. H.: La civilisation dace à l'époque du grand roi Burebista. (A dák civilizáció a nagy király, Burebista idején.)

RPH, 2. 1977 : 2. 29–56.

DUMITRU, P.: Dacia 256–275. (Dacia 256–275-ben.)

MI, 1971. május, 59–66.

OLTEANU, S.: Etapele procesului de formare a statelor feudale românești. (A román feudális állam kialakulásának szakaszai.)

RI, 30. 1977 : 2. 313–330.

PANAITESCU, P. P.: Un homme du peuple, à l'âme fière, capable d'actes héroïques.

(Egy népi származású, büszke lelkületű férfi, aki hősi cselekedetekre képes.)

RPH, 2. 1977 : 2. 67–77.

Hunyadi János

REICHENKORN, G.: Die Entstehung des Rumänentums. Neueste Forschungsergebnisse im Lichte der Sprachwissenschaften. (A románság keletkezése. A legújabb kutatási eredmények a nyelvtudományok fényében.)

SM, 1977 : 3. 69–78.

REZACHEVICI, C.: Politica interna a lui Petru Rares. (A doua domnie 1541–1546.)

Petru Rares belpolitikája, második uralkodása alatt 1541–1546-ig.

RI, 30. 1977 : 1. 67–95.

ÚJKOR 1879–1917

GOMOIU, G.: Le caractère national et populaire de la guerre de la Roumanie pour l'indépendance. (Románia függetlenségi háborújának népi és nemzeti jellege. RPH, 2. 1977 : 2. 120–143.

GUEZE, R.: La partecipazione della Romania al primo conflitto mondiale. (Románia részvétele az első világháborúban. 2. r.) SCo, t. 8. 1977 : 1. 35–54.

HUREZEANU, D.: Rascoala din 1907 in documente. (Az 1907-es felkelés dokumentumokban.) RI, 30. 1977 : 2. 237–266.

LIU, N.: Rascoala din 1907. Ecouri in corespondenta primita de N. Iorga si in actiunea sa politica. (Az 1907-es parasztfelkelés visszhangja Iorga levelezésében és politikai tevékenységében.) RI, 30. 1977 : 2. 199–218.

MARCIU, V.: La préparation politique de la guerre d'indépendance de la Roumanie. (Románia függetlenségi háborújának politikai előkészítése.) RRH, 16. 1977 : 2. 225–246.

1945 – Napjainkig

SCHÖNFELD, R.: Sozialistische Industrialisierungspolitik in Rumänien. Entwicklungsziele, Erfolge, Schwierigkeiten. (Szocialista iparosítási politika Romániában. Fejlesztési célok, következmények, nehézségek. SM, 2. 1977 : 17. 32–47.

SZOVJETUNIÓ

KÖZÉPKOR

CRUMMEY, R. O.: Russian absolutism and the nobility. Review article. (Az orosz abszolútizmus és a nemesség. Szemleciikk.) JMH, 49. 1977 : 3. 455–467.
A 17–18. századi orosz történelemmel foglalkozó, főleg szovjet irodalom kritikája.

GORSZKAJA, N. – MAN'KOV, A. – PANEJAH, V. – SZVERDLOV, M. – JURGINISZ, Ju.: Szovetszkaja literatura 1970–1975 godov po isztorii szel'szkogo hozajsztva i kreszt'jansztva IX–XVII vekov. (Az 1970–75-ben megjelent szovjet szakirodalom, amely a IX–XVII. századi mezőgazdaság és parasztság történetével foglalkozik.)
ISZSZSZR, 1977 : 3. 84–108.

KASTANOV, Sz. M.: Vnutrennjaja torgovlja i szprosz krupnüh zemlevladel'cev na predmetü potreblenija v XIV–XV. vv. (A nagybirtokosok közszükségleti igényei és a belföldi kereskedelem a XIV–XV. században.)
ISZSZSZR, 1977 : 1. 144–160.

NAZAROV, V. D. – RAHMATULLIN, M. A.: Novüe szborniki dokumentov o Kreszt'janszkaj vojne 1773–1775. g. v Roszszii. (Új dokumentumgyűjtemények az 1773–75-ös oroszországi parasztháborúról.)
ISZSZSZR, 1977 : 1. 164–185.

SZKRÜNNIKOV, R. G.: Zemszkij szobor 1598 goda i izbranie Borisza Godunova na tron. (Az 1598-as rendi országgyűlés és Borisz Godunov trónraemelése.)
ISZSZSZR, 1977 : 3. 141–157.

TROICKIJ, Sz. M.: Ob iszpol'zovanii opüta Svecii pri provedenii adminisztrativnüh reform v Roszszii v pervoj csetverti. XVIII. veka. (A svéd tapasztalatok felhasználása az adminisztrációs reformok bevezetése folyamán Oroszországban a XVIII. század első negyedében.)
VI, 1977 : 2. 67–75.

ÚJKOR 1789–1917

BEYRAU, D.: Agrarstruktur und Bauernprotest: Zu den Bedingungen der russischen Bauernbefreiung von 1861. (Agrárstruktúra és paraszti ellenállás: az 1861. évi orosz–jobbágy felszabadítás feltételei.)
VSW, 64. 1977 : 2. 179–236.

BROWER, D.: L'urbanisation russe a la fin du XIXe siecle. (Az orosz urbanizáció a XIX. sz. végén.)
AESC 32. 1977 : 1. 70–86.

GORLIN, R. H.: Problems of tax reform in imperial Russia. (Az adóreform problémái az orosz birodalomban.)
JMH, 49. 1977 : 2. 246–265.
A birodalom modernizálásának problémái 1905 után az adópolitika tükrében.

KOSZTRIKIN, V. I.: Maszszovüie isztocsniki o kreszt'janszkom dvizsenii nakanune Oktjabrja i sztatisticeszkij metod ih izucsenija. (Az Októberi forradalmat megelőző parasztmozgalmak dokumentumai és a tanulmányozásukat szolgáló statisztikai módszer.)
ISzSzSzR, 1977 : 3. 47–63.

MOROZOVA, T. L.: K isztorii otmenü zakavkazszkogo tranzita. (A kaukázusontúli tranzit kereskedelem megszűntetésének történetéről.)
ISZSZSZR, 1977 : 3. 128–140.

SESZTAK, Ju. I.: Bankrotsztvo eszerov-makszimalisztov. (Az eszer-maximalisták csődje.)
VI, 1977 : 1. 30–46.

SZMETANIN, Sz. I.: Nacsalo promüslennogo perevorota na Urale. (Az ipari forradalom kezdete az Uralban.)
VI, 1977 : 3. 16–25.

ZUCKERMAN, Fredric S.: Vladimir Burtsev and the Tsarist political police in conflict, 1907–14. (Vladimir Burcev és a cári politikai rendőrség összeütközése 1907–14-ben.)
ICH, 12. 1977 : 1. 193–219.

Legújabbkor, 1917–1945

BAUERNFEIND, A.: Die KPdSU und die Entwicklung des Bündnisses mit den Mittelschichten 1919 bis 1936. (Az SZKP és a középrétegekkel való szövetség 1919-től 1936-ig.)
ZG, 25. 1977 : 1. 24–38.

GERRATANA, V.: Stalin, Lenin and „Leninism”. (Sztálin, Lenin és a leninizmus.)
NLR, 103. 1977. május–június. 59–71.

LAVERÜCSEV, V. Ja.: Ob'ektivnüe predposzülki Velikoj Oktjabr'szkaj szocialiszticeszkaj revolucii. (A Nagy Októberi szocialista forradalom objektív előfeltételei.)
ISZSZSZR, 1977 : 3. 64–83.

NOVE, A.: Trockij e la „opposizione di sinistra” 1929–1931. (Trockij és a „baloldali ellenzék” 1929–1931.)
SSt, 18. 1977 : 1. 31–48.

SARTRE, J. P.: „Socialism in one country”. (Szocializmus egy országban.)
NLR, 100. 1976. nov. – 1977. jan. 143–163.
A Szovjetunió példája, a jelmondat értelme és a tanulságok.

STARR, F.: L'urbanisme utopique pendant la révolution culturelle soviétique. (Utópisztikus urbanizmus a szovjet kulturális forradalom alatt.)

AESC, 32. 1977 : 1. 87–105.

A 20-as, 30-as években a marxista leninisták anarchista szárnyához tartozó fiatal építészek, Ginsburg, Strumilin Ohitovics munkásságát elemzi a cikk.

SULEPOVA, É. A.: Szozdanie i nacsalo dejatel'noszti komiteta po delam iszkussztva (1936–41). (A Művészeti bizottság megalakulása és működésének kezdete 1936–1941.)

VI, 1977 : 1. 47–58.

VOLKOV, I. – DANILOV, V. – SERSZTOBITOV, V.: Problemü isztorii szovetszkogo kreszt'jansztva. (A szovjet parasztság történelmének problémái.)

ISZSZSZR, 1977 : 3. 3–18.

A tanulmány annak az előadásnak az alapján készült, amelyet a szerzők 1979 márciusában tartottak a „Szovjet parasztság története az Októberi forradalomtól napjainkig” főbizottság szerkesztőségi ülésén.

ZSILIN, P. A.: Aktual'nüe problemü iszszledovanija Velikoj Otecseztvennoj vojnü. (Időszerű problémák a Nagy Honvédő háború kutatásában.)

VI, 1977 : 5. 3–23.

1945 – napjainkig

BUGANOV, V. I. – TRUKAN, G. A.: Aktual'nüe problemü isztocsnikovedenija isztorii SzSzsZr. (Időszerű problémák a Szovjetunió történelmének forráskutatásában.)

VI, 1977 : 3. 3–15.

CALABI, L.: Il criterio dell'ottimizzazione e gli sviluppi della scienza economica nell'Urss. Un contributo di Nikolai Fedorenko. (A gazdaságtudomány tökéletesezésének és fejlődésének kritériumai a SzU-ban. N. Fedorenko eredményei.)

CM, 15. 1977 : 2. 147–158.

A sessant'anni dalla Rivoluzione d'ottobre. (Hatvan évvel az Októberi Forradalom után.)

CM, 2. 1977 : 3. 59–98.

TÖRÖKORSZÁG

RONNENBERGER, F.: Die politische Modernisierung der Türkei. Ein zeitgemässes Modell des Übergangs von traditionellen zu neuzeitlichen Gesellschaftsformen. (Törökország politikai modernizálása. Egy, a hagyományosból a modern társadalmi formába való átmenet korszerű modellje.)

SM, 17. 1977 : 2. 48–64.

AFRIKA

PERINBAM, M. B.: Homo Africanus: antiquus or oeconomicus? Some interpretations of African economic history. (Homo africanus: antiquus vagy oeconomicus? Az afrikai gazdaságtörténet különböző értelmezései.)
CSSH, 19. 1977 : 2. 156–178.

SQUARCINI, M.: Léopold Sédar Senghor e la „via africana del socialismo”. (L.S.S. és „a szocializmus afrikai útja.”)
SCo, t 8. 1977 : 1. 121–143.

AMERIKA

TUGANOVA, O. É.: Formirovanie nacional'noj kul'turü SzSA (Az amerikai nemzeti kultúra kialakulása.)
VI, 1977 : 4. 58–74.

KOSSOK, M.: Probleme einer verglichen Analyse der latein-amerikanischen Unabhängigkeitsrevolution. (A latinamerikai függetlenségi forradalom összehasonlító analízisének problémái.)
ZG, 25. 1977 : 2. 143–155.

TAUSSIG, M.: The genesis of capitalism among a South American peasantry: devil's labor and the baptism of money. (A kapitalizmus kialakulása egy dél-amerikai paraszti társadalomban: az ördög munkája és a pénz megkeresztelése.)
CSSH, 19. 1977 : 2. 130–155.

GARCIA MÁRQUEZ, G.: Operation Carlote. (A Carlota hadművelet.)
NLR, 101–102. 1977. febr.–ápr. 123–137.
A kubaik Angolában 1975, és az amerikai politikai állásfoglalások.

USA

XVIII. század

FURSZENKO, A. A.: „Szvoboda” i „prava cseloveka” v Amerikanszkoj revolucii XVIII veka (A „szabadság” és az „emberi jogok” a 18. századi amerikai forradalomban.)
VI, 1977 : 5. 89–103.

FONER, Philip S.: Die Rolle der Handwerker und Lohnarbeiter bei der Vorbereitung der amerikanischen Revolution. (A kézművesek és bér munkások szerepe az amerikai forradalom előkészítésében.)
ZG, 25. 1977 : 6. 676–687.

FOHLEN, C.: L'esclavage aux Etats-Unis: divergences et convergences. – A rabszolgaság az Amerikai Egyesült Államokban: különbségek és konvergenciák.
RH, 522. 1977 : 2. 345–360.

1945 – napjainkig

PLETCHER, D. M.: United States relations with Latin America: neighborliness and exploitation. Review article. (Az Egyesült Államok kapcsolatai Latin-Amerikával: jószomszédi viszony és kizsákmányolás. Szemleciikk.)
AHR, 82. 1977 : 1. 39–59.

SANTORO, C. M.: Crisi e recomposizione capitalistica negli Stati uniti. (Válság és kapitalista újjászerveződés az Egyesült Államokban.)
CM, 15. 1977 : 1. 65–98.

ÁZSIA

NESS, G. D. – STAHL, W.: Western imperialist armies in Asia (Nyugati imperialista hadseregek Ázsiában.)
CSSH, 19. 1977 : 1. 2–29.

BROCHEUX, P.: L'implantation du mouvement communiste en Indochine française: le cas du Nghe- Tinh (1930–1931). (A kommunista mozgalom meghonosodása francia Indokínában: Nghe- Tinh esete (1930–1931).
RHMC, 24. 1977 : 1. 49–77.

KÍNA

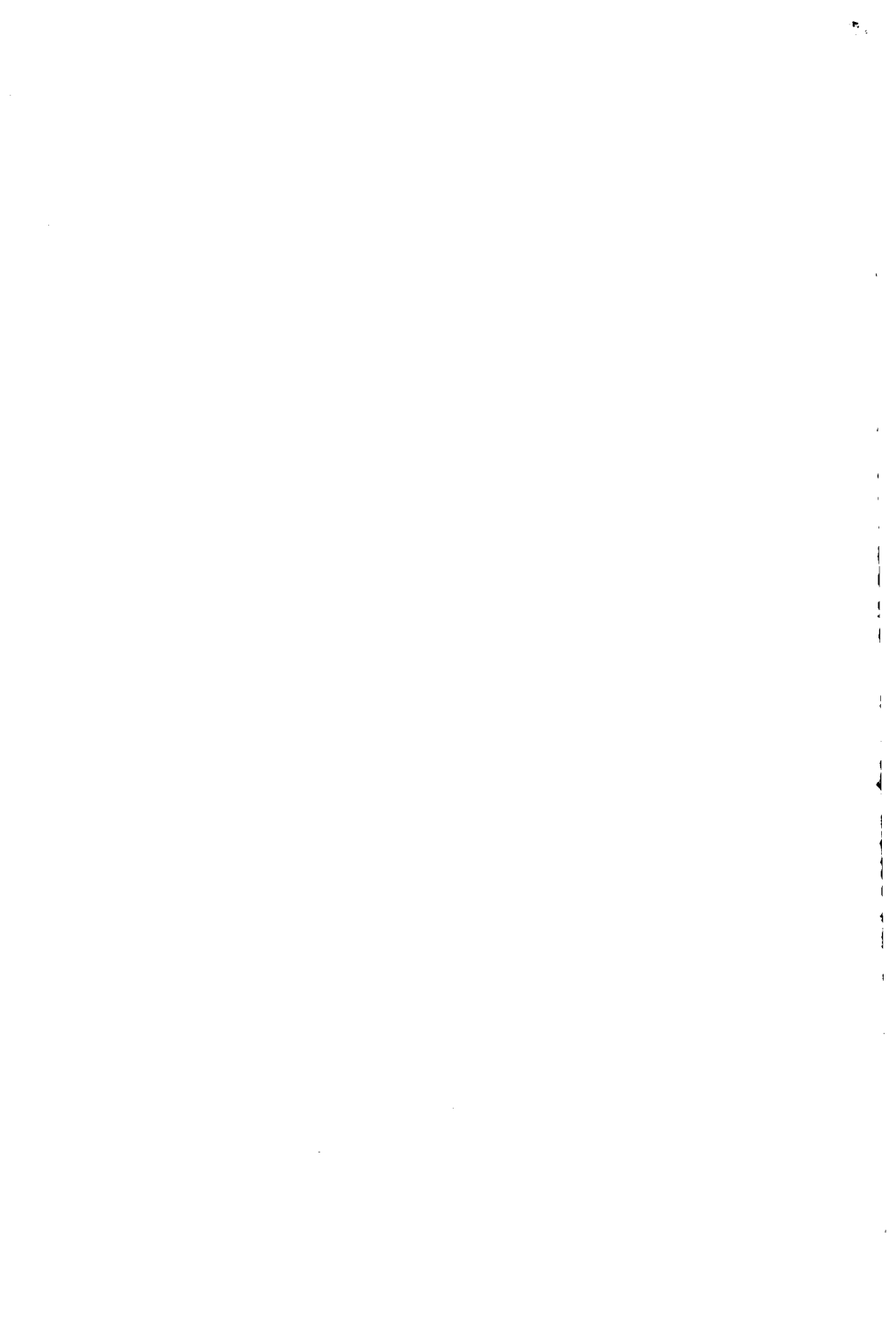
HALLIDAY, F.: Marxist analysis and post-revolutionary China. (A marxista elemzés és a forradalom utáni Kína.)
NLR, 100. 1976. nov. – 1977. jan. 165–192.

INDIA

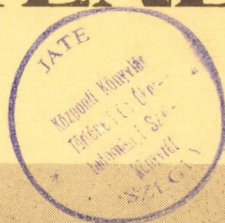
ALI, T.: The fall of Congress in India. (A Kongresszus Párt bukása Indiában.)
NLR, 103. 1977 : 5–6. 43–58.

SCHALLER, E.: Zur Spaltung des Indischen Nationalkongresses 1969. (Az indiai Nemzeti Kongresszus bomlása.)
ZG, 25. 1977 : 1. 39–56.

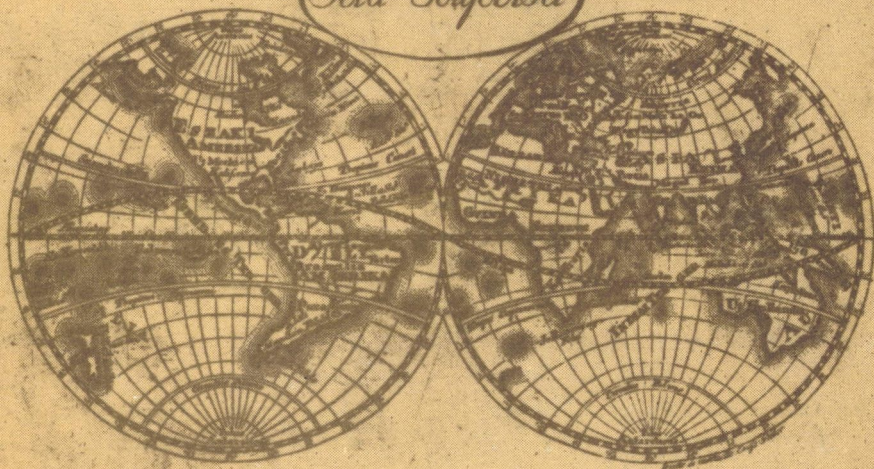

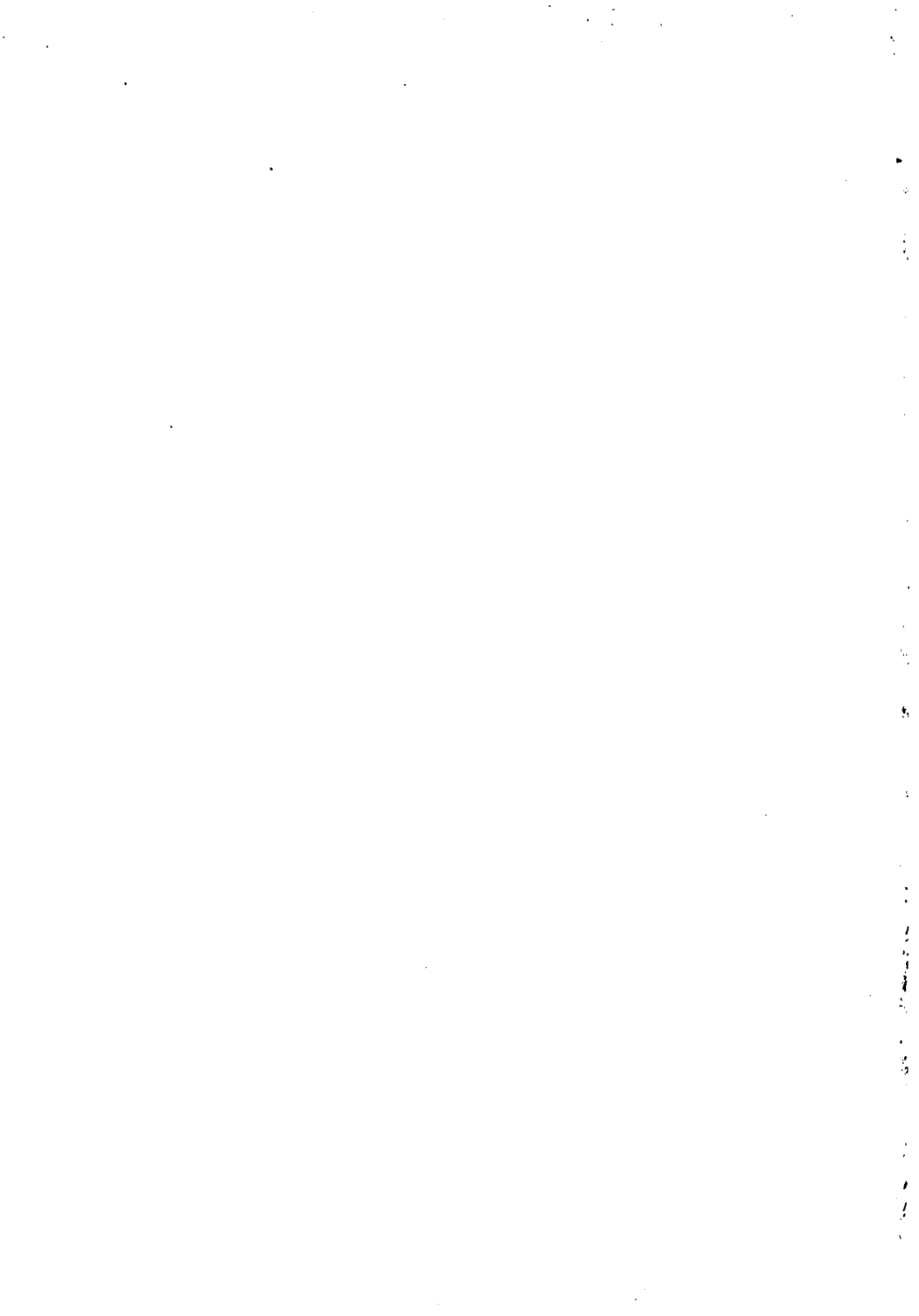
VILÁGTÖRTÉNET

Föld Polyöbisa

'79/4

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,
szerkesztőségi titkár: Bóka Éva

TARTALOM

Családtörténet – Háztartásstruktúra

Bevezető: Katus László	3
P. Laslett: A család és a háztartás: történeti megközelítések	6
Michael Mitterauer: Családnagyság – családtypusok – családciklus	38

Az interdiszciplinaritás, „integrált” történelem és a történelem egysége

Bevezető: Péteri György	71
Allan Janik és Stephen Toulmin: Wittgenstein Bécse	74
Kozo Yamamura: Ebül szerzett siker? A Meidzsi militarizmus szerepe Japán technológiai fejlődésében	95

Lipcsey Ildikó: (Alexandru Dimitrie Xenopol (1847–1920) (életrajz, bibliográfia, szemelvények)	115
<i>Hans Frank naplójából</i>	132

Folyóiratrepertórium (Válogatás a szocialista országok 1978-as fo- lyóiratainak cikkeiből)	145
---	-----

A címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collé-
giumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.”
c. könyv betűmintáinak és földgömbárázolásának felhasználásával készült.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 60.— Ft, példányonkénti eladási ár: 18.— Ft.

Index-száma: 25.886

KATUS LÁSZLÓ:

CSALÁDTÖRTÉNET – HÁZTARTÁSSTRUKTÚRA

A történészek a legújabb időkig nem igen foglalkoztak a család problémáival. Többnyire minden utánagondolás nélkül átvették azokat a leegyszerűsített és – ma már tudjuk – ahistorikus sémákat, amelyeket a család történeti fejlődését illetően az ennek az intézménynek már évtizedek óta igen nagy figyelmet szentelő különböző társadalomtudományok – főleg a szociológia, az etnológia és a pszichológia – kidolgoztak. Egy nemzetközi bibliográfia 1200 publikációt sorol fel 1900 és 1964 között a család és a házasság témaköréből, de ezek közül csak 250 cím szerepelt a történeti jellegű publikációk sorában.¹ Az 1960-as évek közepe táján azonban a „Család”-téma kezdett divatossá válni a történészek körében is. Az ösztönzés nem annyira az említett társadalomtudományoktól indult ki, hanem sokkal inkább olyan az 1950-es és 60-as években megújuló és felvirágzó történeti szakdiszciplínáktól érkezett, mint a gazdaság- és társadalomtörténet, a történeti demográfia. A történeti kutatás ezen területein egyre több olyan kérdés merült fel, amely szükségessé tette a család és a hozzátartozó probléma-komplexum alaposabb történeti szempontú vizsgálatát. A gazdaság- és társadalomtörténet és a történeti demográfia egyúttal már kidolgozott módszertani elveket és kipróbált elemzési technikákat is a kialakuló és hamarosan önállósuló új történeti diszciplína, a családtörténet rendelkezésére tudott bocsátani.

Az új kutatási ág gyors fellendülését a szűkebb vagy szélesebb területek, rövidebb vagy hosszabb időszakok, különböző társadalmi osztályok és rétegek családtípusait és családi életének formáit feldolgozó tanulmányok és monográfiák számai, a vezető szakfolyóiratok speciális számai,² valamint a témával foglalkozó nemzetközi konferenciák tucatjai jelzik. A családtörténetnek önálló folyóirata is van: 1970 és 1979 között „The Family in Historical Perspective: az International Newsletter”, 1976 óta pedig „Journal of Family History” címen.

A családtörténeti kutatás kétségkívül szakmánk azon ágai közé tartozik, ahol erősen érvényesül a történeti kutatás interdiszplináris jellege,

módszerei között pedig kitüntetett helyet foglal el az interregionális és nemzetközi összehasonlító elemzés.

Az elmúlt évtized gazdag és sokrétű terméséből nem könnyű kiválasztani a legfontosabbakat és a legjellemzőbbeket. Ezért jelen válogatásunk alkalmával a családtörténetnek csak az egyik fontos, kétségtelenül leghamarabb kibontakozó és a legelső feltűnő eredményeket produkáló részterületére szorítokozunk: a család- illetve háztartásstruktúra összehasonlító vizsgálatára. Mindenekelőtt az egyik úttörő, Peter Laslett módszertani jellegű cikkét közöljük. Laslett a cambridgei társadalmi és családstruktúra kutató csoport vezetője, aki szervezte és irányította azt a sok országot felölelő összehasonlító vizsgálatot, amely mindeddig a legfontosabb eredményeket hozta a témában, s gyökeresen felforgatta az ipari forradalom előtti társadalmak családfejlődéséről a társadalomtudományokban megrögződött sematikus és ahistorikus képet.³

Laslették módszertani javaslatait az osztrák forrásanyag elemzésén szerzett tapasztalatok alapján részben bírálja, részben kiegészíti Michael Mitterauer bécsi professzor, aki a középeurópai családtörténet egyik legkiválóbb szakértője.

Az utóbbi években a családnagyság és háztartásszerkezet kutatása mellett egyre inkább az érdeklődés előterébe kerültek a családtörténet egyéb problémái: a család és a környező társadalom közötti kölcsönhatások; a család és a népesedési magatartás különböző formái közötti összefüggés; a családon belüli szocializációs folyamatok, a családtagok, nemek és nemzedékek közötti kapcsolatok alakulásának elemzése, s nem utolsósorban a családi élet érzelmi vonatkozásainak változásai. A részletkutatások gazdag eredményei legújabbban már figyelemre méltó szintézisek elkészítését is lehetővé tették. Ezek közül elsősorban Lawrence Stone nagy könyvére az újkori angol családról,⁴ valamint Edward Shorter-nek az egész nyugati kultúrkört áttekintő összefoglalására hívjuk fel a téma iránt érdeklődő olvasók figyelmét.⁵

JEGYZETEK

1. J. Aldous – R. Hill: International bibliography of research in marriage and the family 1900–1964. Minneapolis, 1967.
2. Pl. Famille et société. Annales 27. (1972), 4–5. sz.; továbbá: Journal of Interdisciplinary History 2 (1971), 2. sz. és 5 (1975) 4. sz.; Geschichte und Gesellschaft 1 (1975), 2–3. sz.

3. Household and family in past time. Ed. by Peter Laslett and Richard Wall. Cambridge, 1972. A kötet bevezető tanulmányában az alábbiakban közlünk részleteket.
4. Stone, Lawrence: The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800. London, 1977.
5. Shorter, Edward: The Making of Modern Family. New York, 1975; francia kiadása: Naissance de la famille moderne. Paris, 1977.

PETER LASLETT:

A CSALÁD ÉS A HÁZTARTÁS: TÖRTÉNETI MEGKÖZELÍTÉSEK

(La famille et le ménage: approches historiques = Annales, 27.

1972: 4–5. pp. 847–872)*

A jelen cikk egy könyv bevezetésének kivonata, amelynek címe: *Household and Family in Past Time*. Comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America, with further materials from Western Europe. Ed. with an analytic introduction on the history of the family, by Peter Laslett with the assistance of Richard Wall. Cambridge 1972. A kötet a család összehasonlító történetéről 1969-ben Cambridgeben tartott nemzetközi konferencián elhangzott előadásokat tartalmazza. Ezt a kongresszust Peter Laslett szervezte *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure* keretében. Ez a cikk alapjául szolgált egy előadásnak, amelyet a szerző 1971 októberében Firenzében tartott a történeti demográfia technikáiról és módszereiről (17–18. sz.) rendezett nemzetközi konferencián.¹

A családszerkezet tanulmányozása különböző korokban, különböző kultúrájú és nemzetiségű társadalmakban a lakosok névjegyzékeinek összehasonlító elemzésén alapul. A szerző ebben a tanulmányban javaslatot tesz bizonyos definíciókra, s bemutat egy osztályozási és grafikus ábrázolási rendszert. Összefoglalja és ismerteti az ezen a területen végzett kutatások eredményeit, amelyek 17. és 18. századi nyugateurópai (angol, francia, német, lengyel és 15. századi itáliai), továbbá szerbiai, japán és a gyarmati Amerikából származó forrásokon alapulnak. A dolgozatban ismételten utal azokra a tanulmányokra, amelyek az említett könyv fejezeteit alkotják, amelyet a továbbiakban a H.F.P.T. rövidítéssel (*Household and Family in Past Time*) fogunk jelölni.

A fordítás az eredeti angol szöveggel való összevetés alapján készült.

I. Általános definíciók

A családi csoport kutatásának a forrásai névjegyzékek. Ezekben az összeírásokban a lakosok nevei háztartások szerint vannak csoportosítva. Bármely országból való kutató, aki csak kissé közelebből ismeri ezeket a forrásokat, megállapíthatja, hogy az ilyen típusú jegyzékekben a nevek csoportosítása korántsem önkényes, hanem három alapvető szempont szerint történik. Az egyedek akkor kerültek ugyanabba a csoportba, ha a három alábbi közös jellemzővel rendelkeztek: (1) rendszerint közös fedél alatt aludtak (helyi kritérium), (2) közösen vettek részt bizonyos tevékenységekben (funkcionális kritérium), (3) vér szerinti vagy házasság révén létrejött rokoni kapcsolatban álltak egymással (rokonsági kritérium).

Lakás, közös tevékenység és rokonság

Az első két kritériumot egyetemes érvényűnek tekintjük. Mindenkiről, aki a jegyzékben több személyből álló blokk tagjaként szerepel, feltesszük, hogy együtt lakott a többiekkel, s bizonyos területeken együttműködött velük. Azt is feltesszük, hogy közülük némelyikkel vagy éppen mindegyikkel védelmező vagy függő, esetleg egyszerre mindkét fajta viszonyban volt. A rokonsági kritérium azonban már nem minden ilyen személy esetében érvényes, mert bizonyos egyének — mindig a kisebbség, de sohasem elhanyagolható kisebbség — részt vettek ugyan a családi csoport közös tevékenységeiben, de sem vérségi, sem házasság útján létrejött rokoni kapcsolatban nem állottak annak többi tagjaival. Ilyenek voltak a szolgák, a vendégek, az albérlők (lodgers) és a kosztos lakók (boarders), akik a névjegyzékek különböző blokkjaiban a család vagy háztartás egyéb tagjaival együtt szerepelnek.

Meg kell jegyeznünk, hogy midőn ezeket a kritériumokat alkalmazzuk forrásaink elemzésére, akkor feltételezzük, hogy névjegyzékeink eredeti összeállítói is ezeket a kritériumokat alkalmazták. Ez igen vegyes népség volt: papoktól, uradalmi tisztektől, városi írnokoktól, falusi jegyzőkhöz és rendőrökön át egészen a modern nemzetek szakképzett népszámlálási tisztviselőiig. Azt is feltesszük, hogy az említett kötetben közölt tanulmányok szerzői is ugyanezeket az interpretációs elveket alkalmazták. Ez természetesen korántsem tekinthető biztosnak. Hiszen az oly sok helyről és olyan különböző időszakokból származó, s oly sok és annyiféle embert érintő források között formájukban és különböző részleteikben bizonyos eltérések le-

hetnek. Mégis úgy vélem, hogy ha nem a fent leírt módon járunk el, akkor nem tudjuk hasznosítani ezeket a számszerű forrásokat a háztartás és a család összehasonlító történetének kidolgozására. Említett feltevéseink bizonytalansága ugyanis nem oly nagy, hogy általános következtetéseinket érvénytelenekké tenné, mégha bizonyos részletek emiatt némiképp problematikusá válnak is.

Ezek után írjuk le, hogy pontosan kik is voltak az együttlakó családi csoport (coresident domestic group) tagjai.

A háztartás tagjai

Elsősorban a férj, a felesége és a társadalom által elismert gyermekeik. Másodsorban azok a velük együttlakó rokonok, akik vér szerinti vagy házasság útján létrejött kapcsolatban álltak és együtt éltek a családdal. Harmadsorban mindazon szolgák és szolgálók, akik a modern társadalomban oly ritkák, de akiből mindenütt bőven volt minden korban egészen szüleink idejéig. Ez utóbbiak Angliában többen voltak, mint a legtöbb egyéb országban és a preindusztriális korban az egész népességnek mintegy egy nyolcadát tették ki. Izlandban 1729-ben nem kevesebb mint 17 %-ra rúgott a szolgák arányszáma².

A szolgák, éppúgy mint a csoport többi tagjai, a háztartás fejének joghatósága alá tartoztak, s ezt a joghatóságot rendszerint az illető ország vagy kultúra jogrendszere állapította meg. A családfő hatalmának és tekintélyének való alávetettség általánosan elterjedt jellemvonása minden együttlakó családi csoportnak, s különösen erőteljesen érvényesül Nyugat Európában — s kétségtől másol is — olyannyira, hogy ez tette a szolgákat is a családfő „családjának” (a mi szóhasználatunkban: háztartásának) épp oly tagjává, mint felesége, gyermekei és esetleg vele együtt lakó rokonai voltak. Ez az elv a szolga helyzetben lévő személyek valamennyi osztályára érvényes, azokra is, akiknek a foglalkozása külön meg van jelölve, mint pl. az inasok, napszámosok, vagy a korai viktoriánus angol népszámlálási dokumentumokban a kereskedő segédek.

Valószínű, hogy az általunk tárgyalt korban a cselédek többe dolgoztak mezőgazdasági és ipari munkákon, és egyéb termelési feladatokon, mint a háztartásban. A munkának ezt a fajtáját még mindig „gazdasági” (economic) munkának nevezik, noha ez az elnevezés ma már jóval tágabb értelmű, mint a szó eredeti jelentése volt (görög: *oikonomia* = a háztartással foglal-

kozni). Angliában egészen a múlt század elejéig ugyanannyi férfit találunk a cselédek között, mint nőt.

Az együttlakó csoportok tagjainak helyzete világosan elemezhető, de a háztartásban vannak bizonyos alkalmi és félig-állandó lakók, akiknek pozíciója kétséges. Ezek a látogatók, a család vendégei, albérlők, kosztos lakók. Nehezen dönthető el, hogy a külvárosi család feje az ilyen egyéneket családtagnak tekintette-e, hacsak ideiglenesen is, és még kevésbé tudhatjuk, hogyan viselkedhetett a régi időkben a családfő velük szemben, amikor olyan átmeneti tagjai is voltak a családnak, mint nemes, kispap, földműves, kézműves és napszámos. Kétségtelen, hogy bizonyos dolgokban felelős volt az autoritása alá tartozó személyekért: Angliában a törvény tiltotta a házigazdának, hogy bárkit elszállásoljon. Megpróbáltuk a bizonytalan családi helyzetben lévő egyéneket megfelelően elhelyezni azáltal, hogy bizonyos szemszögből az együttlakó csoport részének tekintettük őket, de nem akkor, amikor a szóban forgó családdal, vagy a háztartással magával foglalkoztunk.

Figyelembe kellett venni ismét az okmányokat, amelyek a legkevésbé hasznosíthatóak; sajnos leggyakrabban nem tesznek különbséget a látogatók, albérlők és kosztos lakók, illetve az albérlet és a penzió (lodging and boarding households) között. Mint látni fogjuk, ezeknek a személyeknek a helyzete kétségtelenül nem kielégítő, ha megkíséreljük definiálni az együttlakó csoportot azért, hogy időbeni összehasonlítást tegyünk.

Nem-tagok társulása

A nehézségek ellenére a családban lévők listája, ha együttlakó csoportként definiáljuk, eléggé világossá teszi, hogy ki nem tag. Nem tartoznak oda a gyermekek, akik elköltöztek otthonról, és a közel lakó rokonok – még akkor sem, ha a család termelőmunkájában olyan szorosan együttműködnek, hogy gazdaságilag a család részei, és gyakran, esetleg rendszeresen a családi asztalnál esznek. Az ilyen személyek megfelelnek a második és a harmadik kritériumnak, de mégis kizárjuk őket, mert az elsőnek nem. A háztartáshoz társultak – néhányan igen szorosan, de a társulás nem válik tagsággá.

Eszerint az elv szerint, amely egyaránt vonatkozik egész családot együttműködésére és az egyének közötti munkamegosztásra, a különélő előző generációsok nem tagjai az együttlakó csoportnak, még akkor sem, ha függnek tőle, vagy még mindig vele dolgoznak, természetesen csak ab-

ban az esetben, ha a család, vagy az összeíró nem tekinti őket a családi otthon lakójának. Az öreg ír farmert és feleségét megházasodott fiúk a tanya nyugati helyiségében szállásolta el, a ház egy speciális helyén, amely tündérek és szellemek számára, vagy különleges célokra volt lefoglalva, de az öregek tagjai a csoportnak, mert még mindig a házban élnek. De egy olyan idős házaspár, amely egy udvari viskóban, vagy számára a farmtól elkülönített szobákban él, nem számít a tagok közé. Ez azért van így, mert feltesszük, hogy egy külső megfigyelő, például a közösség lakóit lajstromozó egyén, nem fogja őket a háztartásba tartozónak tekinteni. Ámde, és ez nagyon fontos általános állításunk szempontjából, a háztartás tagjaival élőknek tekintik őket, abban az értelemben, amit mi háznépnek (*houseful*) nevezünk.

Itt ismét kétértelműségekkel találkozunk, mert az előbb idézettekhez hasonló határozatokban a lajstromozó a szóban forgó embereket leírhatja háztartáson belülinek is, nemcsak a háznép tagjaként.

A hivatalos népszámlálások hamarosan olyan kritériumok alapján dolgoztak, amelyek lehetővé tették a tagság következetes meghatározását — olyan adatokkal, mint a lakás (*dwelling*) fizikai kiterjedése, a családfő autoritása iránti engedelmesség foka, és így tovább, egészen a szokásos háló- és étkezőhelyekig.⁵ Azonban a HFPT kifejezetten a népszámlálások előtti időszakra vonatkozó ismereteinket akarja bővíteni, noha valójában nem tudhatjuk, hogy a lakosok névsorát készítőik milyen kritériumokat használtak.

II. Terminológia és elemzési séma

Fel kell tételeznünk, hogy a múlt embere ugyanolyan határokat szabott az együttlakó csoportnak, mint mi, de nem szabad azt gondolnunk, hogy pontosan megkülönböztette a fogalmakat. Angliában a család (*family*) szó rendszerint azt jelentette, amit mi háztartásnak (*household*) hívunk, de ritkán ez utóbbi szó használatos volt magában is, sőt a „család és háztartás” kifejezésben is. Az ilyen kérdéseket tanulmányozó régi kutatók közül a legérdekesebb és legtermékenyebb, Gregory King (1648–1712), angol politikai aritmetikus néha a ház (*house*) szót használta, oly esetekben, ahol egyébként a család szót használta volna, s ahol mi háztartást írnánk. Egyes követői a XVIII. században ugyanezt a gyakorlatot követték. Bár ez az alkalmi szóhasználat bonyolítja az angol forrásokat tanulmányozók feladatát⁶ — mint az Richard Wall fejtegetéseiből látható az 5. fejezetben —, mégis kifejező, hiszen a régi angolban a „ház” szó egyszerre jelent épületet, mint fizikai

struktúrát, és rokonsági vonalat. A második értelemben közel járunk a japán szóhasználatához, de a Toyama Ie, amelyet Chie Nakane 1818-tól 1955-ig leírt⁷, sokkal jobban meghatározott egység, mint a Percy-, vagy az Usher-ház.

A háztartás típusai

Tisztázzuk a terminológiát és a klasszifikációt, amelyet a lakók listáinak értékelésében elfogadtunk. „Alá kell húznunk, hogy szótárunkban a család (*family*) szó nem egy teljes együttlakó csoportot jelent, habár úgy tűnhet, mintha rövidített elnevezés lenne. A *háztartás* szó különösen az együttlakás tényét jelzi, rokonságot és közös tevékenységet jelent. Az egyedülélőket háztartásnak kell tekinteni, és ha vannak velük élő szolgáik, azok a háztartás tagjai. Mivel valójában a szolgák mindig módosítják a háztartás szerkezetét, az együttlakó csoportokat elkülönítjük szolgálával rendelkezőkre, illetve szolgál nélküliekre. Azonban a szolgák aligha befolyásolják a háztartások végső szerkezetét, az együttélő csoportok legjellegzetesebb típusainak leírása a szóban forgó család típusa szerint történik, és ezután jön a háztartás szerinti. Így jönnek létre olyan elnevezések, mint „egyszerű családi háztartás” (*simple family household*), „összetett családi háztartás” (*extended family household*), és a többszörös háztartás (*multiple family household*). Ezek az elnevezések egy kis magyarázatot igényelnek.

Az *egyszerű család* kifejezés azt fedi, amit nucleáris családnak (*nuclear family*), elemi családnak (*elementary family*), vagy — nem túl logikusan, hiszen a házasságok nincsenek vérségi kapcsolatban — biológiai családnak (*biological family*) nevezünk. Az egyszerű család egy házaspárból, illetve velük élő utódaikból, vagy megözvegyült személyből és utódaiból áll. A fogalom alapja a háztartási kapcsolat, mint szervező elv, és ez szinte mindig nyilvánvaló az általunk használt lajstromokban. Ahhoz, hogy ilyen család létrejöhessen, az szükséges, hogy legalább két személy együttlakjon, akit házassági kötelék köt össze, vagy abból származik. A (házasságon alapuló) kis-család (*conjugal family unit*, röviden *CFU*) pontosabb kifejezés az összes lehetséges így strukturált csoport leírására.

Magányos egyén nem képezhet kiscsaládot, ehhez legalább két egyén kell, akik között háztartási és/vagy szülői–gyermeki viszony van. Egymással távolabbi kapcsolatban lévő személyek, akiknek a léte egynél több házassági köteléket tételez fel, nem képeznek kiscsaládot, ha senki mással nem lesznek együtt, csak szolgálkkal. Együttlakó nővérek és fivérek sem.

Ilymódon egy özvegyember és gyermeke kiscsaládot képez, de egy özvegy és unokája nem tartoznak ide, ugyanúgy, mint egy nagynéni és unokaöccse sem. Ha mihelyt egy kiscsaládot önmagában találunk, mindig háztartásnak tekintjük éppúgy, mint az egyedülállót, és az ilyen együttlakó csoportokat nevezzük egyszerű háztartásnak (*simple family household*). Az elsőként említett személyt mindig a háztartás fejének tekintjük, bármilyen háztartáskategóriáról van szó, és az egyszerű háztartásokat a továbbiakban a szolgák léte, illetve hiánya szerint osztályozzuk. Az egyszerű háztartás, szolgákkal, vagy szolgák nélkül, a legáltalánosabb típus az általunk vizsgált közösségekben, és az ilyen egyszerű háztartások közül is a leggyakoribbak azok, amelyek egy házaspárból és gyermekeikből állnak, vagyis a tényleges „nukleáris családból”.

A kiterjesztett háztartás (*extended family household*) a mi nomenklatúránk szerint egy kiscsaládból és egy vagy több rokonból (kivéve a gyermekeket), – akik együtt laknak magukban vagy szolgákkal, – áll. A szerkezete tehát ugyanolyan, mint a kiscsaládé, de ezenkívül más személyt, vagy személyeket is magában foglal. Ha ezek korábbi generációból származnak, mint a háztartás feje, mondjuk egy házaspárfő apja, anyósa, vagy egy özvegy háztartásfő nagynénje, akkor felfelé kiterjesztett háztartásról beszélünk.

Hasonlóképpen, szülők nélküli unoka, unokaöccs vagy -hug jelenlétekor a család lefelé kiterjesztett, és ha a családfőnek vagy hitvesének fivére, nővére vagy unokatestvére van jelen, akkor pedig oldalági vagy laterális. Néhány csoport egyszerre laterális és vertikális. Meg kell jegyeznünk, hogy már egy plusz rokon is összetetté teszi a kiscsaládot, bármilyen legyen a rokonsági fok, de a szolgák rokonai nem. Különösen fontos, hogy a kiterjesztett háztartás kifejezést (*extended family household*) használjunk, mert a „kiterjesztett család” (*extended family*) tágasabb jelentéssel bír, és azoknak a rokonoknak az összességét jelöli, akik rendszeres kapcsolatban vannak egy személlyel, függetlenül attól, hogy vele laknak-e.

A többszörös háztartás (*multiple family household*) azokat az együttlakó csoportokat jelenti, amelyekben két vagy több, rokon kapcsolatban lévő kiscsalád van, amelyeket vérségi kapcsolat vagy házassági kötelék fűz össze. Ezek az egységek egyszerűek vagy összetettek lehetnek, valamint kollaterálisak vagy vertikálisak. Másodlagos egységet tételez föl, olyan elemet, amelybe a háztartásfő nem tartozik bele. A másodlagos elem felmenőági, ha a házastársi viszony a családfőnél korábbi generációt tartalmaz, például a szüleit. Az ilyen másodlagos egység állhat a családfő szüleinek utódaiból, azaz nem házaspárból és nővéreiből, és az ilyen személyek a család-

fő szülei egyikének halála után is másodlagos egységet jelentenek. A másodlagos egység lefelé kiterjesztett, ha például a családfő megnősült fia feleségével és esetleges gyermekeivel apjánál él. A többszörös háztartásban ritka a több kiscsalád együttléte, de bármennyi is, ezek az általános elvek érvényesek. Hacsak nincsenek ellentétes jelzések, a szolgálkat az egész háztartáshoz tartozónak tekintjük – bármilyen legyen az –, nem pedig egy személyhez vagy kiscsaládhoz.

Ha a többszörös háztartásban a kiscsaládok laterálisak, akkor a szociális antropológusok által gyakran fraternális családnak (*fraternal joint family*) nevezett elrendezésről van szó. Gyakran használják a „nagycsalád” (*joint family*) kifejezést is a többszörös háztartások mindenféle formájának megjelölésére. Klasszifikációs rendszerünkben a laterálisan kapcsolódó kiscsaládok kétféle típusúak lehetnek, aszerint, hogy az együttélő házaspárokkal vannak-e a szülők.

Ha egy szülő jelen van, csak özvegy lehet, különben önálló egységet alkotna, és az elrendezés egyszerre laterális és vertikális lenne. Ha nincs szülő, vagy más tag az előző generációból, és a testvéreket kizárólag a gyermeki kötelek kapcsolnak egy olyan kiscsaládhoz, amely már nincs jelen a háztartásban, akkor az elrendezésnek a franciából átvett *frèreche* nevet adjuk.

Már láttuk, hogy Franciaországban a XIV. században a féréche-ek „affairement”-on alapultak, és az 1770-es korzikai, valamint az 1427-es Firenze környéki megfigyelések alapján úgy tűnik, hogy a frèreche Dél-Európában több századon keresztül az egyik legjellemzőbb családszerkezet volt.⁸ Jacques Dupâquier szerint Korzikában szokás volt, hogy a szüleiket fiatalon elvesztett gyermekek továbbra is együttéltek a szomszédos háztartások gondozása alatt, és egy egyszerűbb fajtájú frèreche-t formálnak. Azt bizonygatja, hogy ez az elrendezés, amely egy angolnak nagyon különös, fennmarad a gyermekek házassulandó koráig, és hogy a korzikai frèreche-nek ezt a formáját tagjai nem tekintették állandó családi intézménynek.

Klasszifikáció

Látható, hogy az együttlakó csoportok szerkezetének elemzése nagyon bonyolulttá válhat, különösen a többszörös háztartások elkülönítése. A különböző típusokat el kell különíteni és definiálni kell, így egy sémához jutunk, amely lehetővé teszi a lakólisták használatát és a különböző korok

és közösségek családi szerkezetének összehasonlítását (I. táblázat). Talán ez megkönnyíti az általunk használt unalmasan ismétlődő frazeológia követését. A táblázat alkalmazásakor minden kategórián belül el kell különíteni a szolgálkkal rendelkező és a szolgál nélküli együttlakó csoportokat. A táblázat alsó részében a törzscsaládok (stem families) és a fréreche-ek szerepelnek, hogy lehetővé váljék e két típus összes lehetséges formájának föltárása az adatokból. A fréreche-ek különböző meghatározásait könnyű megérteni, de egy kicsit el kell időznünk annál, amit törzscsaládnak nevezünk. Ez alkalmat ad annak bemutatására, hogy sémánk hogyan képes az időbeli változás leírására, vagy méginkább, hogy az együttlakó csoport hogyan kerül a táblázat egyik kategóriájából a másikba, ahogy a fejlődési ciklusban halad.⁹

A fejlődési ciklus problémái

A törzscsaládok minden lakólistán a táblázat alján lévő három kategória egyikébe esik, és hogy megtudhassuk számukat, össze kell adni ezt a három kategóriát. Ha egy csoport az 5a kategóriában van, feltesszük, hogy a már megházasodott utód a családfő, és elődeinek családjá másodiklagos felfelé kiterjesztett egység. Az 5b kategóriában a jövődöbeli családfő még másodiklagos lefelé kiterjesztett helyzetben van. Ha a családfő megváltozik, 5a család keletkezik az 5b-ből, ha az idős házaspár továbbra is ugyanabban a háztartásban él. Nyilvánvaló, hogyha az egyik szülő meghal, amikor házias örökös követné, és más gyermek nincs, aki az özvegy családját fenntartaná, akkor az előző generációhoz tartozó özvegyel a többszörös háztartás összetetté válik, és a 4a alá kerül. Csak az előző generáció utolsó képviselőjének eltűnése, és a családfő testvéreinek eltávoztása után válik egyszerű háztartássá, és a 3b osztályba kerül. Ott is marad, míg a következő családfő meg nem jelenik a csoportban, és az így újra törzscsaláddá válik. A fejlődési ciklust ekkor nevezhetjük teljesnek.¹⁰

A valóságban lehetetlen követni egy együttlakó csoport fejlődési ciklusát, ha egyetlen lakólista szolgál forrásként. A törzscsalád példája egyszerűen illusztrálja azt, hogy mennyire nehéz pontosan felismerni a törzscsalád jelenlétét, mivel az folyamatosan változik, és a dokumentumok pedig ritkán állnak egy közösségben folyamatosan rendelkezésünkre. Érdekes összehasonlítani a dokumentum megfogalmazásának idején különböző fejlődési stádiumban lévő háztartásokat, különösen, ha a lista hosszú. De legtöbbször ez a séma nem alkalmazható, kivéve azokat az eseteket, amikor megadják

az életkorokat is, de ez nagyon ritka. Az olyan kiegészítő dokumentumok igénybevétele, mint az egyházközségi jegyzékek, sem teszi lehetővé, hogy sokkal messzebb jussunk az elemzésben. A törzscsalád rendszerének megállapítása Heidenreichstenben kiyáló példa arra, hogy mit lehet tenni, ha a dokumentáció nagyon jó, és az egyetlen rendelkezésre álló lista az életkorokat is tartalmazza.

Gyakran tehát csak homályos áttekintést nyerhetünk a csoport ciklusának állapotáról, amikor a lista készült, kevés következtetéssel a valószínű múltról és a lehetséges jövőről. Hogy általános következtetéseket vonhassunk le a különböző háztartás-kategóriákat illetően, és meghatározzuk a domináns típust egy adott közösség, ország vagy kultúrkör viszonylatában, rendelkezünk kellene a megfelelő korabeli megfigyelésekkel. Hogy elvégezzünk ahhoz hasonló feladatot, amit Murdock vállalt a jelenlegi világ leírására, és az évszázadok során minden előforduló kultúrátípushoz egy háztartás-típust rendelünk, szükséges lenne, hogy a kutatók egybevetett összeírások sorozatain keresztül követhessék minden háztartás rajzát.

Talán egy finomabb terminológia és klasszifikáció lehetővé tenné a jobb feltárást? De bármilyen bonyolult is legyen egy ilyen rendszer, nem hiszem, hogy messzebb mehet, mint mi, figyelembevétel, hogy a dokumentumokban sok a bizonytalanság, és hogy a névlisták nem egybevágóak. Nagy erőfeszítésbe kerül ebből a forrásból pontos felvilágosítást nyerni a háztartásszerkezet fejlődésére vonatkozólag.¹¹

Ugyanakkor Európában is előfordul, hogy időben egymáshoz nagyon közeli összeírásokkal rendelkezünk¹². Ez lehetőséget teremt arra, hogy összehasonlíthassuk ugyanazon háztartások állapotát kis időközön belül. Például ez a helyzet Japánban a Tokugava-periódusban. Az ilyen szériák azonban mégiscsak olyanok, mint egy fotógyűjtemény, és nem használhatóak úgy, mintha mozgófilm lenne. Sematikus elemző rendszerünk nehézsége megvilágítja vállalkozásunk általános korlátait, hogy kénytelenek vagyunk megmerevedett helyzetekről beszélni, amikor valójában evolutív karakterről van szó.

III. Együttlakó csoportok és lakóhelyek

Mostanáig inkább a családtagok közötti belső viszonyokat tárgyaltuk, és nem annyira a családi lét határait és kapcsolatát a külső világgal. Hátra van még a családi szerkezet nélküli csoportok, illetve az együttlakó csoport-

ba nem rokoni kapcsolattal tartozó egyének tanulmányozása. A családi szerkezet nélküli csoportokat, legnagyobbbrészt intézmények lakóit, a lakó-jegyzékeken háztartásként említik és sajnos néha az írnokok nem különítik el őket. Dönteni kell, mielőtt a háztartások nagyságát valamilyen közelítő pontossággal meghatározzuk. Az arányt legegyszerűbben úgy kapjuk meg, ha az egy listán szereplő személyek számát elosztjuk a személy-blokkok számával, ami csak durva összehasonlítást tesz lehetővé.

A háztartások átlagos méretére vonatkozó számítások részleteivel kapcsolatban visszautalunk kötetünk 4. fejezetére, ahol közvetlenül felhasználtuk az angliai adatokat. Itt elégedjünk meg olyan elvekkel, mint az együtt-lakó csoport viszonya az általa elfoglalt térhez, mert itt erről a viszonyról van szó. A probléma megközelítésére vessünk egy pillantást a táblázat első két kategóriájára, és nézzük a családi szerkezet nélküli csoportokat és az egyedülállóakat.

A háztartás és a lakás; bentlakók, albérlők és albérlet

Már említettük, hogy az egyedülállók nem képeznek kiscsaládot, habár háztartásnak tekintendők. Ez nem a családi szerkezet miatt van, hiszen az strukturálatlan, hanem egy egészen más kritérium, tudniillik a lakás miatt. Attól kezdve, hogy a lajstromozók megjelölik, ha egy személy szeparáltan és más csoportoktól függetlenül él, úgy tekintjük, hogy az általa elfoglalt lakásnak nincsen más lakója, kivéve esetleges szolgálit. Praktikusnak tűnik, hogy a lakás (*dwelling*) szónak pontos értelmet adjunk, amely a lakásnak megfelelő életteret jelöli, az élettérnek eléggé technikai jelentésében, ugyanis arra a jól meghatározott térre korlátozzuk, amelyet a háztartás elfoglal. A lakás hosszú időn át egy független ház négy fala által határolt térrel volt egyenlő, még egy magányos ember esetében is, legalábbis Angliában. Úgy tűnik, ugyanez a helyzet más vidékeken is. De lakás lehet bérlakás egy házban, vagy más épületben, ahol más lakások vagy más célra használt helyiségek is vannak.

Eljutottunk a következő kérdéscsoporthoz. Ha egy egyedül élő személy, vagy más háztulajdonos felvállal egy vagy több albérlőt, akkor azok a háztartás tagjának tekintendők-e? Ha nem, — és eredetileg az *albérlő* szó valószínűleg azt jelentette, hogy nincs más viszony a lakók között, csak ami a lakás megosztásából adódik, — hogyan jelölheti ez a szó egy olyan együtt-élő csoportnak a szerkezetét és helyzetét, amely a háziúrból és az albérlőből

áll? Hogyan határozzuk meg azokat a kapcsolatokat, melyek az egyazon épületben lévő háztartások között állnak fenn?

Talán különböző következtetést kell levonni arról, hogy az albérló, a kosztos lakó, a látogató illetve — régi angol kifejezéssel — az ideiglenes lakó, a „sojourner” miben részesül. De a jelentésbeli eltérést az említett szavak között túlságosan nehéz meghatározni a névlisták alapján, a kiegészítő adatok ellenére is. Kutatásaink fényében úgy tűnik, legalábbis Európában, hogy az együttlakó csoport pontos szerkezetét érintő nehézségek az ilyen személyek alkalmi jelenlétéből adódnak, akik nem állandó, csak esetleges kapcsolatban vannak a háztartással. Gregory King jól felismerte ezt korábbi munkáiban, és a bentlakók (*inmates*) kifejezést használta rájuk. Ezt tesszük mi is. A táblázatban meghatározott 2. kategória a családi szerkezet nélküli együttlakó csoportokban élők. Számos személyt feltétlenül ilyen kapcsolatok fűztek össze, habár az együttlakó fivérek és nővérek, vagy a távolabbi rokonságban lévő személyek stabilabb csoportokat képezhettek, mint azok, akik egyszerűen csak bentlakók. Feltétlenül kell találni egy olyan fogalmat, amely fedi a köztük lévő, illetve a velük élő kiscsaládhoz és a háztartáshoz való viszonyaikat. Nyilvánvaló az is, hogy a fogalomnak semlegesnek és jogi értelemben felfüggesztőnek kell lennie.

Mert bár az albérló szó jelezheti, hogy a kapcsolat eltér egy családon vagy háztartáson belüli kapcsolatoktól, a priori mégsem lehet kizárni egy ilyen viszonyt. Több információ esetén azonban kiderülhet az, hogy az albérlők, akik a szállásért, és a kosztos lakók, akik a szállásért és a kosztért fizettek, vagy a gyakrabban előforduló vendégek valójában rokonok voltak, ami nevük alapján nem derül ki.

Néha az angol dokumentumokban találkozunk azzal is, hogy közeli rokonok a házasságuk után is a lakásban élő gyermekeket vagy a gyermekeik mellett élő idős szülőket úgy tekintették, mint egyszerű bentlakókat.¹³ Itt merül föl a kiterjesztett és a többszörös háztartások kérdése hazánkban, mivel jelenlétük az együttlakó csoporton belül, amely kialakította ezt a fajta háztartást mindig az őket a családfőhöz fűző *családi* viszony, és nem a *gazdasági* viszony függvénye.

Habár ezek az esetek ritkák, és nem kell túl nagy fontosságot tulajdonítani az általuk felvetett nehézségeknek, nem felejtethjük el, hogy terminológiánk és klasszifikációs rendszerünk nem szabad, hogy kizárja őket. Az is igaz, hogy a háztartásokat néha érintő pontatlanságok abból adódnak, hogy a háztartások ugyanabban az épületben vannak. Az ilyen szomszédság

jól elfedheti a háztartások között lévő meg nem jelölt komplex családi kapcsolatokat, amelyekre nem lehet névazonosság alapján következtetni.

A háznép és házuk; többszörös bérlet

Hogy megőrizsük a fogalom semleges és felfüggesztő jellegét, és eleget tegyünk az összes lehetséges kombinációnak, a háznép (*houseful*) szót fogadtuk el. A fogalom azokat a személyeket jelöli, akik ugyanabban a házban (*premises*) laknak. Korlátozott jelentést adunk a háznak, a mi szóhasználatunkban az épületben lévő lakások együttesét jelenti, bizonyos esetekben a szomszédos épületek egy részét, például a nyugat-európai farm, melynek udvarát lakható épületek szegélyezik, vagy Afrikában a kunyhók egy olyan csoportja, amelyet Jack Goody írt le a 3. fejezetben. Fentebb láttuk, hogy a lakás a háztartás által elfoglalt tér, a házat a háznép tölti ki, és a háznép – lehetséges kiterjedéseivel – egy épületet foglal el.

Nézzük meg közelebbről, hogy milyen helyzetben lakja ugyanazt a házat több háztartás. Minthogy az ilyen együttlakó csoportok jól elkülönülnek, nincs ok rá, hogy az elemzést komplikáljuk, olyan marad, mint az egyes individuális háztartások elemzése. De mivel egy helyen, ugyanabban az épületben laknak, megfelelnek az első és legfontosabb kritériumnak, amelyet az együttlakó csoportok elemzésére definiáltunk, azaz a közös lakóhelynek, és úgy tűnik, sohasem szabad kizárni a kapcsolat lehetőségét közöttük. Az ugyanabban az épületben lakó csoportok közötti kapcsolatok fennmaradhatnak az egyének közötti valamilyen rokoni viszonyra átalakulva.

Michael Anderson például azt tapasztalta, hogy az iparosodó Preston városában 1851-ben az egy lakóházban élő háztartások egy ötöde, a környéken pedig talán a fele, rokonságban állt egymással (Ld. HFPT 7. fejezet), de a hivatalos népszámlálások előtti adatokban igen nehéz ilyen kapcsolatokat nyomára bukkanni. Néhány lakójegyzék, az 1851-es népszámláláshoz hasonlóan, egyaránt jelzi és elhatárolja mind a háznépeket (*houseful*) mind a háztartásokat (*household*), de egyik sem sorolja fel a háznépben belüli rokonsági kapcsolatokat. Sajnos a történeti demográfia jelenlegi technikái a valamely közösségen belül létező ilyen jellegű kapcsolatok közül csak nagyon kevésnek a meghatározására alkalmasak. Ezért mindig fennáll annak a lehetősége, hogy ezek a nagyobb egységek maguk is valamiféle összetett családi csoportot alkottak, jóllehet a háznépek formája és elrendeződése – ahol és amikor nem azonosak a háztartásokkal – igen ritkán van közelebbről megjelölve.

A tanulmánykötetben elemzett listák egyike háznépek szerint van felvéve, oly módon, hogy a rokonsági terminológia és egyéb adatok segítségével – jóllehet jelentős bizonytalansággal – következtethetünk arra, hogy milyen volt a háztartások szerinti felosztás azokon a háznépeken belül, amelyekben több mint egy háztartás volt. Ez Belgrád ortodox keresztény lakóinak összeírása 1733–34-ből, amelynek háznépeit P. Laslett és M. Clarke elemezte (Ld. HFPT 15. fejezet). Ha ezt az elemzést összehasonlítjuk az É. Helin által feldolgozott adatokkal (HFPT 13. fejezet), akkor kiderül, hogy milyen fontos, hogy a háznép fogalma és elnevezése nyitott legyen, amint azt javasoltuk (Ld. az ábrát).

1802-ben Liège városában 200 olyan ház volt, amelyben több mint öt háztartást írtak össze. Majdnem bizonyos, hogy ezek lakásokból álló tömbök, vagy bérházak voltak, ahol semmiféle családi kapcsolat nem tételezhető fel az ugyanabban a házban lévő háztartások között. De mégis elképzelhető, hogy ezeknek az épületeknek a lakói egyes esetekben ténylegesen többszörösen összetett háztartást alkottak, amely öt elemi családi egységből (CFU) állt, vagy valami más módon volt elrendezve. Belgrádban viszont a dokumentum szavai és a szerbiai rokonsági terminológia egyaránt arra mutatnak, hogy a nagyobb személyi együttesek közül, amelyek mindegyike egy-egy házban (*dom*-ban) lakott, 39 valóban többszörösen összetett háztartás volt, azaz *zadruga*, ahogy ebben a társadalomban nevezték. Ilyeneként is kezeltük őket, de nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy a *dom* címszó alatt szereplő más csoportok is *zadrugák* voltak, bár a leírásuk a forrásban nem olyan, hogy felismerhetnénk őket.

Fennáll tehát annak a valószínűsége, hogy a háztartás szerkezete mind Belgrádban, mind Liège-ben komplexebb volt, mint ahogy az a dokumentumokból kitűnik; ez a valószínűség igen kicsi Liège esetében, de nagyobb Belgrád esetében, s mindkét esetben a valóban nagy és bonyolult családi csoportokat érinti, s ténylegesen ezek az érdekesek. Ezért hasznos az ilyen esetekben a háznép „felfüggesztő” (*suspensive*) értelmű terminusának a használata. Ezek a tények ismét rávilágítanak arra, hogy a történeti megfigyelő milyen keveset tud mondani a háztartási egységek közötti kapcsolatokról, s ez különösen a lakással kapcsolatos kérdések esetében érvényes. Nem tudjuk, hogy vajon az ebben a két városban egymás mellett összeírt háztartások tagjai a rokonság miatt laktak-e együtt ugyanabban a lakóházban, vagy csak véletlenül kerültek együvé. Általában keveset tudunk arról, hogy az épületek milyen hatást gyakoroltak a családi csoportok szerkezetére.

Úgy tűnik, hogy – legalábbis Angliában – a lakás és a lakóház kisebb hatást gyakorolt a háztartások alakulására, mint azt várhatnánk. Őseink el-falalták az ajtókat és az átjárókat, a szobákat kisebbekre osztották, tolda-lékhelyiségeket (slipes)¹⁴ és padlásszobákat építettek a házukhoz, majd is-mét lebontották őket, ha a szükség úgy kívánta. Ha az uralkodó kulturális modell nyomása készítette őket arra, hogy inkább így járjanak el ahelyett, hogy többszörösen összetett háztartásokat alakítanának, vagy ha ugyanez a modell arra ösztönözte őket, hogy halasszák el a házasságukat, és csak akkor létesítsenek elkülönített lakóteret igénylő új családi csoportokat, amikor ezek a lakóterek rendelkezésre álltak – akkor ők egy egészen jellegzetes vi-selkedésnormának megfelelően cselekedtek.

Ez a viselkedésnorma éles ellentétben állt azokkal a normákkal, ame-lyekhez szerb vagy japán kortársaik igazodtak, bár J. Halpern (HFPT 16. fejezet) módosítja azt a hiedelmet, amely szerint a szerbek mind nagymé-re-tű zadrugákban éltek volna, Chie Nakane (HFPT 19. fejezet) pedig kétségbe vonja, hogy az összetett háztartás része lett volna a hagyományos japán csa-ládrendszernek, vagy annak, amit ő Japán „szociológiai ideológiájának” nevez.

A definíciós és terminológiai témák első látásra szörszálhasogatásnak és felesleges zavarkeltésnek tűnhetnek, de mégis igen lényegesek, ha ilyen általános társadalmi szerkezeti eltéréseket kell világosan megállapítani, vagy pedig kiterjedésüket pontosan felmérni.

A leírt fogalmak alkalmazása az idegen lakók (inmates) elhelyezésére elég egyszerű. Úgy tekintjük őket, mint annak a háznépnek a tagjait, amely magában foglalja azt a háztartást, amelyhez kapcsolódnak, és úgy vesszük, hogy semmiféle egyéb kapcsolatuk nincs szállásadójukkal vagy vendéglátó-jukkal. Azokat a háztartásokat és azok tagjait, amelyek vagy akik ugyanab-ban az épületben vannak összeírva, szintén úgy kezeljük, mint amelyeket vagy akiket csak az kapcsol össze, hogy ugyanannak a háznépnek a tagjai, s ez igaz, bármilyen legyen is az egyes háztartások szerkezete. Jóllehet a ház-nép eszméje akkor merül fel, ha többszörös lakásfoglalásról van szó, vagyis ha több lakás fizikailag nem azonos a lakóház egész együttesével, el kell is-mernünk, hogy háznép létezéséről beszélhetünk még abban az esetben is, ha csak egy háztartással és így csak egy lakással van dolgunk. Ha ebben az egyetlen háztartásban egy idegen lakó (inmate) is van, akkor a háztartás ál-tal elfoglalt lakást úgy tekinthetjük, mint ami nem azonos az egész lakóház-zal (premises). Azért járunk el így, mert feltételezzük, hogy az idegen lakó (inmate) – lévén a háznép tagja – elfoglalja a lakóház egy részét, de nem

szükségképpen a szóban forgó háztartás lakásának egy részét, minthogy ő nem tagja szállásadója vagy vendéglátója háztartásának. A fizikai teret tehát valójában ugyanúgy kezeljük, mint a csoporttagságot, jóllehet a tagság különböző esetei közül nem mindegyikkel kapcsolatban merül fel a fizikai tér kérdése. A szolgák és az együttlakó rokonok (a gyermekek kivételével) nem tagjai az elemi családi egységnek (CUF), de (az idegen lakóktól eltérően) tagjai a háztartásnak, ezért ők egy részt foglalnak el a lakásból.

Az idegen lakókat és a lakóházban való részesedést ily módon lehet úgy kezelni, hogy eleget tegyünk azoknak a módszertani követelményeknek, amelyeknek figyelembe vétele szükségesnek látszott. Ez azonban bizonyos inkohereciát okoz a rendszerben, amely nem lehet minden körülmények között egészen teljes és következetes, az adatok természete miatt. Ez az eljárás az idegen lakókat (inmates) valóban kétértelmű helyzetben hagyja (bár talán nem helytelen módon), különösen akkor, ha olyan házban írták őket össze, amelyet többen foglalnak el. Ilyen esetekben ők a lakóházat (premises) nemcsak szállásadójukkal vagy vendéglátójukkal osztják meg, hanem a háznép valamennyi többi tagjával is, egy bizonyos háztartáshoz való tartozásuk viszont nincs közelebbről megjelölve. Az olyan elemi családokat (CUF), amelyek idegen lakóként (inmates) laknak, nem tekintjük a szó pontos értelmében vett háztartásoknak, sem e családok fejeit a többiekkel egyenrangú háztartásfőeknek.¹⁵ Ez furcsának tűnhet, de tapasztalatunk szerint nem okoz semmiféle zavart.

IV. A családi csoportok ideografikus ábrázolása

Elfogultság lenne az Angliában és az angol történelemben talált viszonyokat úgy írni le, mint országok és korszakok közötti összehasonlításra alkalmas standard modellt. De az összehasonlítást valahol el kell kezdeni, ezért röviden elmondjuk, hogy milyen körülmények vezettek ehhez a sajátos kiinduló ponthoz. A türelmes olvasó, aki átrágtá magát a fenti hosszadalmas és unalmas leíráson, láthatja azokat a kategóriákat és osztályokat, megállapításokat és elnevezéseket, amelyeket szükségesnek véltünk ahhoz, hogy hozzáfoghassunk az együttlakó családi csoportok szerkezetének elemzéséhez, lakójegyzékek formájában megőrzött történelmi dokumentumok alapján, alkalomadtán másfajta forrásokhoz is folyamodva.

A grafikus ábrázolás előnyei

Eddig a rendszer lényegét, ha nem is részletesen, csak szóban kíséreltük meg kifejtetni. A diagramok használata azonban világosabbá teheti a mondanivalónkat. Ezért, amikor elérkeztünk abba a stádiumba, hogy könyvünk (HFPT) tanulmányait kiadásra előkészítsük, a kiadó kénytelen volt kidolgozni egy módszert a családi csoportok tagjainak és szerkezetének grafikus ábrázolására, valamint egy osztályozási modellt ezek egymással való összehasonlítására. Ez a képi ábrázolás főleg akkor látszik nélkülözhetetlennek, ha valamiféle bizonytalanság merül fel ezeknek a rendszereknek a tárgyalása során. Jó példái ennek azok a diagram-sorozatok, amelyeket J. N. Biraben-nek a délfranciaországi Montplaisantról és Chie Nakane-nak a japán Nishinomiya Hama-issai-cho-ról készített tanulmányaihoz csatoltunk (Ld. HFPT 8. és 19. fejezet). Ezek a diagram-sorozatok szemléletes képet adnak valamennyi családi csoport összetételének releváns vonásairól, úgy, amint az a két említett helységre vonatkozóan fennmaradt lakójegyzékekből kiderül.

Ezek a diagramok nem csak egyszerűen azt rögzítik, hogy kik tartoznak az egyes név-blokkokhoz, minden egyes személyre vonatkozóan bizonyos részletfelvilágosításokat is nyújtva, hanem azt is megmutatják, hogy hogyan értelmeztük a szóban forgó forrást. Tehát nemcsak arra használhatók, hogy felvázoljuk bármelyikét azoknak az elemzési típusoknak, amelyeket a kötet munkatársai kidolgoztak, hanem lehetővé teszük azt is, hogy visszajussunk az eredeti adatokhoz és – ha szükségesnek látjuk – eltérő döntéseket hozunk a háztartások összetételére vonatkozóan. Az ideogramok használata így módon lehetővé teszi a meghatározás és a fogalomalkotás nagyobb pontosságát az elemzési modell kidolgozásakor. Reméljük, hogy ha az olvasó rápillant egy ilyen ábrára, azonnal nyilvánvaló lesz számára, hogy mit ábrázol, és sokkal gyorsabban és biztosabban megérti a struktúrát, mint bármiféle leírásból.

Az általunk használt ideografikus rendszert Eugene Hammel dolgozta ki a szociális antropológusok által már használt rendszer figyelembevételével; a kiadó (P. Laslett) is tett néhány kiegészítést és módosítást, főleg a különböző egységek körüli határvonalak megrajzolása tekintetében. A két szerző külön publikálni fogja a rendszer lehetőségeinek és használatának teljes leírását. Itt most csak néhány példát mutatunk be a legfontosabb családi csoport szerkezetek ábrázolására. Meg kell jegyezni, hogy a legbonyolultabb, a nyugateurópai ember számára legszokatlanabb családi struktúra-

kat, amelyek a többnejűségen alapulnak, nem mutatjuk be ábrákon. Néhány egyszerű nyelvi elemet is alkalmazunk olyan esetekben, midőn a kérdéses kapcsolat ábrázolása olyan egyének beiktatását kívánta volna, akik ténylegesen nem szerepelnek a lakójegyzékben (ilyen esetekben kiírjuk, hogy „unokaöccs”, vagy „unoka”, a kapcsolatot pedig szaggatott vonallal jelöljük). Hangsúlyozzuk, hogy csak azokat a személyeket ábrázoltuk, s csakis őket, akik a jegyzékekben szerepelnek. Nem alkalmazunk külön jelölést az életkor feltüntetésére (egyszerűen számokkal kiírjuk az egyén fölött), a Nishinomiya-ra vonatkozó ideogramokon (HFPT 19. fejezet) egyetlen életkort sem adunk meg, bár a jegyzékekben vannak erre vonatkozó adatok. Az egész ábrázolási rendszer sajtó alatt lévő teljesebb ismertetésében (E. A. Hammel – P. Laslett: Comparing household structure over time and between cultures) alternatív megoldásokat adunk nagyobb számú kapcsolat és családforma ábrázolására. Olyan jelöléseket fogunk javasolni, amelyek minden nyelvi elemet feleslegessé tesznek, ez fontos az ábrák univerzális, nemzetközi használhatósága szempontjából, és lehetővé fogjuk tenni pontozott alakzatok használatát is. Nem áll szándékunkban, hogy a javasolt kódrendszert „kötelezővé” tegyük, s bárkire ráerőszakoljuk, és azt szeretnénk, hogy az egész rendszer, mind az ideografikus mind az osztályozási, egy ideig nyitott maradjon és alakuljon. De nyilvánvaló, hogy egy ilyesfajta standardizált kód szükséges az összehasonlító vizsgálatokhoz és reméljük, hogy előbb-utóbb általánosan elfogadják egy ilyen rendszert.

Megjegyzések az V. és VI. táblázathoz

Ez a két táblázat, amely összegezi ismereteinket a háztartások összetételét illetően mintegy tíz országban, jól illusztrálja a módszer jelentőségét, amelyet kidolgoztunk. Itt még csak a legelső eredményekről van szó. A kiegészítő statisztikákat a *Cambridge Group* fogja közzétenni.

Egy összeírásban kutatni kényes vállalkozás, és a módszer, amelyet a mutatók kidolgozására alkalmaztunk, csak nagyságrendeket ad; ami pedig a hivatalos népszámlálások előtti forrásokat (névjegyzékeket) illeti, már említettük, hogy azok többnyire minden szempontból még nagyobb óvatosságot és körültekintést igényelnek.

A könyvünkben közölt tanulmányok legfontosabb eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A háztartási kapcsolaton alapuló nukleáris család az összes tanul-

mányozott közösségekben — Japán kivételével — mindenütt a leginkább elterjedt forma.

2. A komplex típusú háztartások (4. és 5. kategória) mindenütt ki-
sebbségben vannak, kivéve Japánban. Ez a pont azonban vitathatóvá válik,
ha a családi csoport ciklikus evolúcióját az időben vizsgáljuk, akkor ugyanis
ellentétekre derül fény a nyugat-európai és egyéb országok között, még
Anglia és Franciaország között is. A gyarmati Amerika is különbözik a töb-
bi országtól.

3. A komplexitáshoz gyakran a család lefelé való (lelenő ági) kiterje-
dése vezet; Angliában ez többnyire úgy jön létre, hogy az unokák gyakrab-
ban laknak együtt a nagyszüleikkel — ha azok élnek — mint szüleikkel, vagy
azáltal, hogy unokaöccsök és unokahugok laknak együtt nagybácsikkal vagy
nagynénikkel. Ezt a jelenséget Michel Anderson mutatta be a 19. századi
Lancashire-ről írt érdekes művében.¹⁶ Eredményeink arra engednek követ-
keztetni, hogy a családi együttlétnek ez a formája megelőzte az iparoso-
dást.

4. Úgy tűnik, hogy nincs nyilvánvaló összefüggés egy adott községben
belül a háztartások átlagos mérete és szerkezetük komplexitása között.
Ezért elfogadhatatlan a háztartások szerkezetére vonatkozó minden olyan
következtetés, amely a nagyságra vonatkozó adatokon alapul.

5. A legmeglepőbb eredményt a VI. táblázat szolgáltatja, amelyből
kiderül, hogy az iparosodás kibontakozásakor a családok szerkezete komp-
lexebbé válik. Puddletownban a komplexitás 1850 és 1870 között nő, az-
után csökken. Ezt egyelőre más példák nem erősítik meg. A tanulmányo-
zott angol helységek közül három (Puddletown, Ardleigh és Clayworth)
teljesen falusi jellegű volt, kettő (Chilvers Coton és Bilston) bányászati és
kézműipari központ volt, amely azonban az iparosodás kezdetéig a falusi
élet elemeit is megőrizte; Corfe Castle szintén falusias jellegű település, de
mindig dolgoztak ott kőbányákban is. Ami a XVI. századi falut, Ealinget
illeti, az 1851 óta London egyik külvárosa. Igen érdekes és szembetűnő az
ellentét a japán Suwa tartományban fekvő Yokushi községgel. Az erre vo-
natkozó források rendelkezésünkre bocsátásáért Hayami tokiói professzor-
nak mondunk köszönetet.

JEGYZETEK

1. A konferencia anyaga az Annales de Démographie historique c. folyóiratban fog
megjelenni.
2. *H. O. Hansen*: Tabulation of the Irelandic Population Census of 1729 (mimeograph).

3. A háztartás fejének joghatóságáról, mint definiáló elvről ld. az 1851-es angliai népszámlálást (Ld. *R. Wall* tanulmányát: H.F.P.T. 5. fejezet). A londoni kereskedősegek még a 20. sz. elején is jelentős számban laktak gazdáikkal együtt, a japán ipari munkásokhoz hasonlóan. A kereskedősegekre ld. *W.A. Armstrong* tanulmányát (H.F.P.T. 6. fejezet), az inasokra pedig a H.F.P.T. 4. fejezetében idézett munkákat, különösen *David Glass* írásait.
4. Ld. H.F.P.T. 4. fejezet. A tanulmányunk végén található táblák arra mutatnak, hogy ez így volt Franciaországban, Szerbiában és Japánban is.
5. Úgy tűnik, hogy a hivatalos népszámlálások előtti lakójegyzékeket összeállító személyek feltételezett háztartás-fogalmához az a háztartás-definíció áll a legközelebb, amelyet *E. Hélin* (H.F.P.T. 13. fejezet) idéz az 1947. évi belga népszámlálásból: „Háztartás: egyszerű vagy kollektív egység, amely vagy egy egyedülélő személyből, vagy két esetleg több olyan személyből áll, akik – akár családi kapcsolat fűzi őket össze, akár nem – rendszerint ugyanabban a lakásban laknak és ott közös életet folytatnak.” Semmiesetre sem szabad azonban feltennünk, hogy attól kezdve, amióta országos népszámlálások állnak rendelkezésünkre, már teljesen problémamentes lenne annak eldöntése, hogy ki volt és ki nem volt tagja egy családnak vagy háztartásnak. A meghatározások egyik népszámlálástól a másikig még ugyanabban az országban is oly gyakran változtak és a népszámlálási biztosok a múltban néha oly rossz hatásfokkal végezték munkájukat, hogy óvatosságnak kell lennünk, midőn következtetéseket vonunk le a háztartások nagyságának különbségeire vonatkozóan az egymást követő népszámlálások adataiból. Az Egyesült Nemzetek Népesedési Osztálya a háztartást sokkal lakonikusabban úgy határozza meg, mint „együttlakók társadalmi-gazdasági egységét” Ld. *S. Kono*: *Analyses and projections of households and families*; és *The determinants and consequences of population trends*. U.N. Population Division.
6. Ezt *Richard Wall* bizonyítja a H.F.P.T. 5. fejezetében.
7. Ld. H.F.P.T. 19. fejezet.
8. Ld. *J. Dupaquier* tanulmányát a H.F.P.T. 11. fejezetében és *Christiane Klapitsch* tanulmányát a 10. fejezetben.
9. A módszert *J.R. Goody* ismertette: *The developmental cycle in domestic groups*. Cambridge, 1958 és 1966.
10. Ld. *Lutz Berkner* igen fontos cikkét: *The stem family and the developmental cycle of the peasant household: an eighteenth century Austrian exemple*. *American History Review* 77 (1972), 2. sz.
11. Az együttlakó családi csoportok osztályozási rendszere, amelyet a H.F.P.T. számára kidolgoztunk, sokat köszönhet az erre vonatkozó egyetlen korábbi kísérletnek, amelyet *Louis Henry* javasolt 1967-ben (*Manuel de démographie historique*. Génève – Paris, 1967, különösen a II. fejezet: *Exploitation des listes nominatives*, és annak „*Les ménages*” c. alfejezete: 44–6. l.) Henry is a házassági köteléket tekinti strukturális elvnek, de ő az egyszerű családot (CUF) *magnak* (noyau) nevezi. Ez az elnevezés vonzó, s mi is fogjuk időnként használni, de Henry nem családi egységek alapján osztályoz, hanem a családfők szerint. Így egyfelől az egyszerű vagy kiterjesztett háztartások, másfelől a többszörös és összetett háztartások közötti lényeges megkülönböztetés attól függ, hogy az egész együttlakó csoportban van-e egyenél több családfő (chef de famille), vagy nincs. A különbség nem lenne túl fontos, ha

Henry az özvegy személyt, aki egy háztartás névjegyzékében az első helyen szerepel, tehát a *háztartás* fejét, nem úgy osztályozná, mint *családfőt*, tekintet nélkül arra, hogy vannak-e gyermekei vagy sem, s ezáltal többszörösen összetett háztartást hoz létre olyan esetben is, ahol a mi rendszerünkben csak felfelé kiterjesztett háztartásról lenne szó. A háztartás névjegyzékében nem az első helyen szereplő özvegy személyeket Henry függőnek tekinti, s nem családfőeknek. Ezt az eltérést szem előtt kell tartanunk, midőn a H.F.P.T.-ben a kontinentális Európáról szóló tanulmányokat olvassuk, mert ezekben Henry rendszerét használják.

12. Ld. a H.F.P.T. 4. fejezetében idézett irodalmat. Azóta kiderült, ilyen egymást követő névjegyzék-sorozatok maradtak fenn *libri status animarum* formában itáliai falvakról, legalábbis Toscanában, valamint a 18. századi Franciaországból is (Halli-nes és Longuenesse).
13. Ld. *Richard Wall* tanulmányát a H.F.P.T. 5. fejezetében, amely utal Corfe Castle községre 1790-ben. Az 1851-es angol népszámlálásban John Allton Chilvers Cotton-i munkás (Warwickshire-ben) háztartása a következő tagokból áll: John Allton, a felesége, „Richard Cotton, vő, házas, lodger, Millicent Cotton [azaz John Allton leánya], házas, lodger”, egy másik leány: „Harriet Evans, házas, lodger” és két unoka. Ugyanebben a népszámlálásban az Essexi Ardleigh-ben „Richard Meller, apa, lodger, egyházközségi segélyben részesülő” fia, John Mellor háztartásában került összeírásra.
14. A „*slip*” olyan földszinti épületbővítést jelent, amelynél a házhoz toldott új helyiséget a háztető meghosszabbításával fedték be. A családi lakóterületnek kisebb helyiségekre való felosztását és átrendezését jól megfigyelhetjük a Dorset-beli Puddletown község névjegyzékeiben, ahol 1724-ben majd 1769-ben feljegyezték a lakások pontos elrendezését. V.ö. *Wall* adataival (H.F.P.T. 5. fejezet, 198–9. l.) arról, hogy lakáshiány Angliában a 18. sz. végén megakadályozhatta új háztartások létesítését.
15. Az albérlő (lodger) kézműveseket Angliában, vagy legalábbis Londonban nem tekintették „lakóknak” és nem volt joguk inasokat tartani. Ld. *M.D. George*: London life in the 18th century. London 1925, 1965, különösen az 5. fejezetet, amely fontos és érdekes adatokat tartalmaz a lakóházak megosztására és az idegen lakók (inmates) kétértelmű helyzetére vonatkozóan. Az idegen lakó helyzetben lévő egyszerű családokat (CUF) a mi terminológiánkban csoportoknak (groups) nevezzük.
16. Family structure in the 19th century Lancashire. Cambridge, 1971.

A háztartások összetétele: kategóriák és alkategóriák

Kategóriák	Alkategóriák	Szol- gák- kal	Szol- gák nélkül
1. Egyedülállóak	a) özvegyek b) nőtlenek, hajadonok, ill. bizonytalan családi állapotúak		
2. Családi szerkezet nél- küli háztartások	a) együttlakó rokonok (fivérek és nővérek) b) másképpen kapcsolódó együttlakók c) rokoni kapcsolat nélküli egyének		
3. Egyszerű háztartások (<i>simple family</i> <i>households</i>)	a) házaspárok b) házaspárok gyermekekkel c) özvegyemberek gyermekekkel d) özvegyasszonyok gyermekekkel		
4. Összetett háztartások (<i>extended family</i> <i>households</i>)	a) lemenő ágiak b) felmenő ágiak c) kollaterálisak d) felmenő ágiak és kollaterálisak		
5. Többszörös háztartá- sok (<i>multiple family</i> <i>households</i>)	a) másodlagos felmenő ági mag b) másodlagos lemenő ági mag c) kollaterális magok d) Frérèche-ek e) egyéb		
6. Bizonyos rokoni kap- csolatokkal járó meg- határozatlan szerke- zetű háztartások ¹			
Törzscsaládok (<i>stem families</i>)	5b, 5b+5a, 5b+5a+4a.		
Frérèche-ek	5d, 5d+5c, 5d+5c+4c, 5d+5c+4c+2a.		
1. Különbséget teszünk a 2c kategória – ahol a tagok nincsenek rokoni kapcsolat- ban –, és a 6. kategória között, ahol a háztartásban élő bizonyos tagoknak lehet- nek egymással rokoni kapcsolataik, az együttes szerkezete azonban meghatáro- zatlan.			

A háztartások átlagos nagysága

	Anglia 100 falu 1574–1821	Anglia Ealing Middlesex 1599	Francia- ország Longuenesse 1778	Szerbia Belgrád 1733–34	Japán Nishinomiya	A gyarmati Amerika Bristol Rho de Island 1689
Népesség		404	333	972	653	421
Háztartások száma		85	66	178	132	72
A háztartások átlagos mérete	4,75	4,75	5,05	4,90*	4,95	5,85
A háztartások szélsőséges mérete	1–50	1–21	1–15	1–16	1–12	1–15
Szórásnégyzet	6,40	9,90	6,87	7,97	5,97	8,45
Középérték	4	4	4	5	5	6
Szubjektív átlagos méret	6,10	6,81	6,39	6,91	6,14	7,30
Szórásnégyzet	7,57	7,89	8,89	11,14	6,05	8,34
Középérték	6	6	6	6	6	8
*a háznép átlagos nagysága 7,14						

A háztartások összetétele

Átlagok	Anglia 100 falu 1574–1821		Anglia Ealing Middlesex 1599		Francia- ország Longuenesse 1778		Szerbia Belgrád 1733–34		Japán Nishinomiya 1713		A gyarmati Amerika Bristol Rhode Island 1689	
	Átl.	%	Átl.	%	Átl.	%	Átl.	%	Átl.	%	Átl.	%
A családfők, ill. feleségük	1,63	34	1,71	36	1,72	34	1,83	37	1,63	33	1,94	33
A gyermekek száma háztartásonként (a rokon gyermekek nélkül)	2,03	43	1,64	34	2,36	47	1,57	32	1,96	40	3,07	52
Rokon személyek száma	0,16	3	0,13	3	0,33	6	0,61	12	1,16	23	0,06	2
Szolgák száma	0,63	13	1,27	27	0,64	13	0,51	10	0,20	4	0,78	13
Együttlakó idegenek száma	0,07	2	–	0	–	0	0,01	–	–	0	–	0
Olyan személyek, akiknek a háztartással való kapcsolata ismeretlen	0,23	5	–	0	–	0	0,37	8	–	0	–	0
ÖSSZESEN:	4,75	100	4,75	100	5,05	100	4,90	99	4,95	100	5,85	100

A háztartások összetétele kategóriánként

Kategória	Anglia Ealing Middlesex 1599			Francia- ország Longuenesse 1778			Szerbia Belgrád 1733–34			Japán Nishinomiya 1713			A gyarmati Amerika Bristol Rhode Island 1689			
	s z o l g a															
	van	Ø	%	van	Ø	%	van	Ø	%	van	Ø	%	van	Ø	%	
1. Egyedül- állóak	1a	1	3	12	0	0	1	0	2	2	0	1	7	0	0	7
	1b	1	5		1	0		2	2		0	8		1	4	
2. Családi szerke- zet nélküli háztartások	2a	0	0		1	2		0	0		0	3		0	4	
	2b	0	0	2	0	0	6	0	0	2	0	0	2	0	0	0
	2c	1	1		1	0		0	5		0	0		0	0	
3. Egyszerű ház- tartások (<i>simple family households</i>)	3a	6	4		1	7		7	37		0	3		1	4	
	3b	14	31	78	4	28	76	25	92	67	6	33	43	19	40	90
	3c	1	1		1	1		0	3		0	5		0	0	
	3d	0	9		2	6		1	18		1	9		9	1	
4. Összetett ház- tartások (<i>exten- ded family households</i>)	4a	1	0		1	4		3	15		1	19		0	0	
	4b	1	1		0	0		1	5		0	5		2	0	
	4c	2	0	6	1	2	14	4	12	15	1	7	27	0	0	3
	4d	0	1		0	1		0	0		0	2		0	0	
5. Tobbiszörös háztartások (<i>multiple family house- holds</i>)	5a	0	0		0	0		2	7		3	3		0	0	
	5b	1	0		0	2		5	8		4	16		0	0	
	5c	0	0	2	0	0	3	0	5	14	0	0	21	0	0	0
	5d	0	0		0	0		2	7		0	3		0	0	
	5e	0	0		0	0		0	3		0	1		0	0	
ÖSSZESEN:		58	100		66	100		273	100		132	100		72	100	
		85														

JEGYZET: A kategóriák pontos tartalmának megértéséhez lásd az I. táblázatban megadott klasszifikációt.

JEGYZET: A kategóriák pontos tartalmának megértéséhez lásd az I. táblázatban megadott klasszifikációt.

A háztartások összetétele kategóriánként kilenc országban (XVI.–XVIII. század)

[illegible]

A háztartások összetétele kategóriánként (Anglia és Japán), XVI.–XVIII. század

	Puddletown					Ealing			Clayworth		Chilvers Coton		
	1724/25	1851	1861	1871	1881	1599	1851	1861	1676	1688	1851	1684	1851
Háztartáskategóriák	%					%			%		%		
1.	7	4	3	7	6	12	8	6	8	7	9	6	6
2.	4	5	3	4	4	2	4	5	0	1	5	4	5
3.	79	78	78	69	73	78	75	67	83	85	64	80	73
4.	8	11	14	18	16	6	12	19	9	7	17	8	13
5.	1	1	1	2	1	2	1	2	0	1	4	1	3
6.	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0
Összesen: az esetek száma:	154	264	257	271	248	85	248*	209*	98	91	128	177	570*
A háztartások átlagos nagysága	3,97	4,91	4,77	4,89	4,46	4,75	4,86	4,5	4,09	4,49	4,21	4,41	4,95
A komplex háztartások %-a (4. és 5. típusok)	9	12	15	20	17	8	13	21	9	8	21	9	16

VI. TÁBLÁZAT (folytatás)

	Bilston			Corfe Castle			Ardleigh		Colyton		Japán, Yokuchi (Suwa)			
	1695	1851	1861	1790	1851	1861	1796	1851	1851	1861	1676	1746	1823	1846
Háztartáskategóriák	%			%			%		%		%			
1.	4	2	2	12	7	7	2	2	9	7	0	0	4	12
2.	7	2	4	4	4	2	3	5	3	3	0	4	0	9
3.	69	76	81	76	74	76	83	78	70	74	48	47	40	39
4.	11	15	12	8	14	14	10	14	16	14	0	21	28	14
5.	1	5	1	1	1	1	2	0	2	3	52	28	28	25
6.	7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Összesen: az esetek száma:	192	329*	264*	272	513	297*	210	366	342*	447*	27	76	98	107
A háztartások átlagos mérete	5,19	5,14	4,30	4,84	4,72	4,31	5,48	4,75	4,94	4,48	7,01	5,54	5,14	4,40
A komplex háztartások %-a (4. és 5. típus)	12	20	13	9	15	15	12	14	18	17	52	49	56	39

Jegyzet: A csillaggal jelzett számok felmérésből származnak.

- Pudletownban 1724–25-ben a legfontosabb háztartásokat kihagyták a listáról
- Chilvers Cotonban 1684-ben a számok túl alacsonyak: valószínű, hogy a komplex háztartások száma (4. és 5. típus) 9% fölé volt
- Bilstonban az adatok már kielégítőbbek.

Az ardleigh-i, az ealingi és a corfe castle-i dokumentumok jók, de az erre a korra vonatkozóak közül kétségtelenül az 1676-os és az 1688-as clayworth-iak a legjobbak.

A háztartások együttélő generációk szerint

	Anglia 100 falu 1574–1821	Anglia Ealing Middlesex 1599	Francia- ország Longuenesse 1778	Szerbia Belgrád 1733–34	Japán Nishinomiya 1713 ¹	A gyarmati Amerika Bristol Rhode Island 1689
	%					
1. Csak a családfő generációjának tagjaival	23,8	28	17	23	12/18	14
2. A családfő						
a) gyermekeivel						
b) szüleivel	70,4	69	76	66	50/52	83
3. A családfő						
a) gyermekeivel és unokáival						
b) csak az unokákkal						
c) gyermekeivel és szüleivel						
d) 3 generáció bármilyen más kombinációjával	5,8	2	8	9	38/30	3
4. 4 generációs kombinációkkal	0	0	0	0	0	0
A generációk szerinti összetétel ismeretlen	0	1	0	1	0	0
Összesen	100	100	101	99	100/100	100
Esetek száma		85	66	273	132/87	72
Jegyzet: 1. A második számításból az adoptált tagokat tartalmazó háztartásokat kizártuk.						

△ férfi

○ nő

◇ meghatározatlan v ismeretlen nemű személy

△ (S) szolgák

△ (L) idegen lakók

△ — ○ házaspár

▽ — ○ férfi és nővér

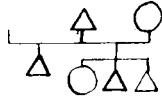
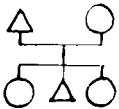
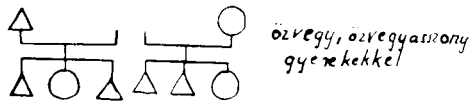
△ — — — — — özvegy

— — — — — ○ özvegyasszony

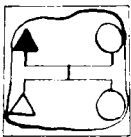
— — — — — ○
◇ özvegyasszony egy
gyereke(k)rel

----- határozatlan jellegű kapcsolat

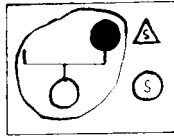
→ → → → adaptív jellegű kapcsolat

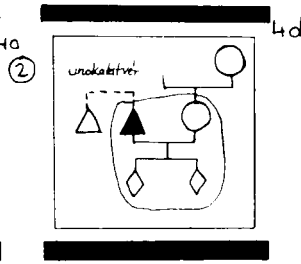
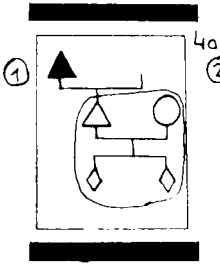
Elemi családok (házastársi
viszonyok alapuló egységek)(figyeljük meg az utrandia-
sodást a második példában)NB a családi mag a te-
kintett részeket felel meg

3b

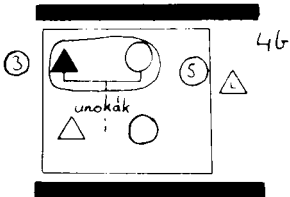
3d

Egyszerű háztartások, utalás a kategóriára (simple family households)NB A háztartást negyszög határolja. A két párhuzamos vonal
a ház népet szimbolizálja.

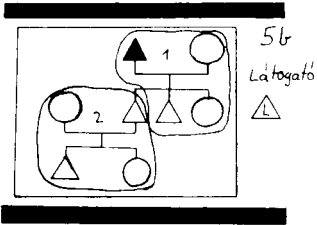

Összetett családok (Extended family households)

- ① felmenő ági
- ② lemenő ági és kollaterális
- ③ lemenő ági idegen lakókkal

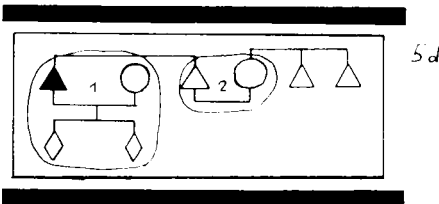

NB. Mivel a formás jelzi a rokonságot és azt, ha a kapcsolat nem eléggé meghatározott, hiszen kóvettuk a terminológiát és a kapcsolatot szaggatott vonallal jeöltük.

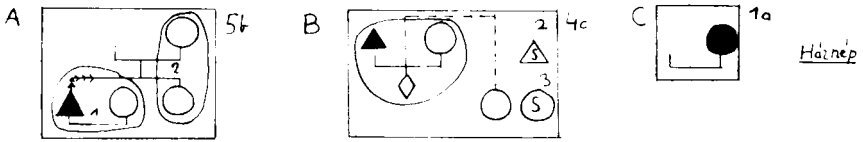

Többszörös háztartások (Multiple family households)

Számozott egységek (elsődleges és másodlagos egység egy lakóval, a dokumentum jelzi, hogy egy látogatóról van szó)

Frère

- A) Törvényszerű háztartás másodlagos felmenő egyiséggel és adaptív kapcsolattal.
- B) Laterálisan összetett család 2 cseleddel, 3 szolgádóval és egy együttlakó rokon nővel (akinek rokoni kapcsolata meghatározatlan, de a maghoz csatolt).
- C) Egyedül élő övegyasszony.

MICHAEL MITTERAUER:

CSALÁDNAGYSÁG – CSALÁDTÍPUSOK – CSALÁDCIKLUS

Az osztrák forrásanyag mennyiségi kiértékelésének problémái

Geschichte und Gesellschaft, 1. Jahrgang 1975/Heft/2/3 Sonderheft 1.
(Historische Familienforschung und Demographie pp. 226–256.)

A család társadalomtörténetével kapcsolatos, az utóbbi időben erősen növekedő számú vizsgálatokban jelentősebb szerepet játszanak a statisztikai módszerek.¹ Örömmel kell fogadnunk ezt a fajta fejlődést, bár nem hagyható figyelmen kívül, hogy a statisztika a társadalomtörténész számára csupán segédtudomány. A mennyiségi mutatókkal dolgozó eljárások alkalmazása nem öncél, az általuk elért eredményt sohasem tekinthetjük kielégítő végcélnek. Az eloszlások és középértékek számításának csak tartalmi interpretációjuk függvényében van értelmük. A mennyiségi analíziseknek minőségi következtetésekhez kell vezetniük.

Különösen a család kutatásának során szükséges ezt hangsúlyozni. Ugyanis a nagybóttól a kisebb családforma irányába tartó fejlődés kérdése az irodalomban akkora jelentőségre tett szert, ami olykor mindenképpen központi feladattá teszi az átlagos család-, illetve háztartásnagyságok kiszámítását. Mindamellett a családnagyság változásait illető kérdés alapjául – tudománytörténetileg nézve – semmiképpen sem valamilyen a számbeliséget firtató érdeklődés szolgál, hanem a minőségi szintű megismerés szándéka. Lényegesnek tűnik, hogy a problematikát messzemenően elválasszuk egykori aktuális vonatkozásaitól és önállósult vitatémaként foglalkozzunk vele.² Ezzel semmiképp sem csökkentjük a családnagyság változásaival kapcsolatos történelmi vizsgálódások jelentőségét. Hangsúlyozni kell azonban, mennyire szükséges, hogy újból és újból rákérdezzünk, milyen társadalomtörténeti összefüggésben relevánsak az ilyen vizsgálatok. Csak ezektől a kérdésektől fog azután függeni; hogy milyen mértékben kell mennyiségi kutatásokat folytatnunk, hogy az információk formalizálása szükséges-e az összehasonlíthatóság eléréséhez. A családkutatásban különösen világos, hogy a jelenbe ívelő változásokról van szó és ezek a jelen számára fontos változási folyamatok minőségi természetűek. Helyénvalónak tűnik erre utalni egy olyan tanulmány elején, melynek középpontjában kvantitatív elemzések alkalmazásának kérdései állnak.

Gondolataim egy „A család szerkezetének megváltozása Ausztriában a

XVII. század óta” című kutatási tervzet előmunkálatai során kristályosodtak ki. (Ennek megfelelően megállapításaim érvényessége korlátozott.) Az előtérben a változó családi funkciók, előfeltételeik és kihatásaik kérdései állanak.³ Különleges figyelmet kapnak a családforma és a munkaszervezet,⁴ a szocializáció családi feltételei, a generatív viselkedés; a továbbiakban, a család interakciós rendszerének egyes szerepei felől nézve: a nő, a gyermekek, a fiatalok és az idősök megváltozott helyzete a családon belül. Mindezen problémák szempontjából jelentősége van annak, hogy a tipikus szerepkonstellációkat és azok időbeli változásait ismerjük. Különösen tanulságos forrásfajtának tekinthetjük az úgynevezett „lélekkönyveket” (Seelenbücher) vagy „lélekösszeírásokat” (Seelenbeschreibungen),⁵ melyek Ausztria egyes vidékein a XVII. század első feléig visszamenően, valamint a XVIII. század végére és a XIX. századra vonatkozóan részben folyamatos éves sorozatokban fennmaradtak. Ezek az eredetileg egyházi célokra szolgáló források a Mária Terézia–II. József korszak óta – mikor a plébánosokat kezdtek állami célokra felhasználni – közvetlenül átalakultak népességösszeírásá, majd a későbbiekben újabb rendszerű népszámlálássá.⁶ Ezek a házak, illetve lakóegységek szerinti személyfelvételek azonban önmagukban még ahhoz sem elegendők, hogy akár csak az említett témakörök egyikében is kielégítő eredményre vezessenek. Kvantatív kiértékelésük azonban minden felvetett kérdéshez értékes kiindulási anyagot nyújt. Olyan időbeli, területi és rétegspecifikus szerkezeti különbségek válnak láthatóvá, melyek a további vizsgálatok alapjául szolgálhatnak. A statisztikai kezdeményezés itt elsődlegesen indikátorfunkciót tölt be, mely feltárhat olyan magyarázatra szoruló tényeket és összefüggéseket, mik aztán mind lokális szinten sokféle más, korántsem csak statisztikailag értékelhető forrással kombinálódva, mind pedig az interregionális összehasonlításban nyomon követhetők.⁷

A lélekösszeírásokhoz tipológiailag hasonló forrásanyag már többször szolgált alapul családszerkezeti elemzésekhez. A legjelentősebb ilyen jellegű kísérlet bizonyosan a „Household and Family in Past Time” (Háztartás és család a múltban) című tanulmánykötet.⁸ Az itt közreadott, három évszázadnyi időt átfogó tanulmányok az angliai, franciaországi, belgiumi, hollandiai, jugoszláviai, japán és az észak-amerikai, illetve Egyesült Államok-beli háztartások és családok átlagos nagyságának és összetételének kérdéseit vizsgálják. Messzemenően követik azt az egységes vizsgálati irányvonalat, melyet a kiadó, P. Laslett az előszóban megindokol.⁹ Metodikai koncepcióját Laslett már másutt is ismételten kifejtette, s a család és a háztartás jövőbeli összehasonlító vizsgálata számára akar vele alapot teremteni.¹⁰ Vizsgálatai-

nak fő eredménye, miszerint a nukleáris család („Kernfamilie”) Angliában és általában Nyugat-Európában már jóval az iparosodás előtt domináns volt, szorosan összefügg ezekkel a módszertani elvekkel. Ez áll az analóg kritériumok alapján kidolgozott elemzésekre is.

És itt kér szót a kritika. Egy ausztriai példa, a Waldviertel-beli Heidenreichstein uradalom többgenerációs parasztcsaládjainak vizsgálata során nyert eredményeiből kiindulva Berkner alapjaiban kérdőjelezi meg azt a tételet, hogy a kibővült családi formák az iparosodás előtti társadalomban teljesen hiányoztak volna.¹¹ Ebben a feltevésben Berkner egy elhibázott módszertani kiindulópont eredményét látja, mely a végkövetkeztetést már eleve magában rejt. A törzscsalád (Stammfamilie)-nukleáris család problematika, mely a szociológiában Le Play óta nagy szerepet játszik, a történet-szek által felkapva, ezért egy lényeges módszertani szempontokat megütöztető, alapkérdések tárgyaló vitához vezetett. Kimenetelének a család-történeti kutatás szempontjából döntő jelentősége van, de a családszociológia számára is gyümölcsöző lehet. A család körülhatárolásának nehézsége miatt, mely a történész számára a megismerés módszertani problémáiból fakad, mint a szociológiai tudományág központi témája a család fogalma áll a vita keresztttüzében. A körülhatárolás azonban egyúttal összekapcsolódik a családformák tipizálásának problémájával, melynek szintén számot kell tartania a szociológusok érdeklődésére. Végül ebben a vitában, melyben a történelmi családformák típusainak besorolásáról van szó, mind jelentősebbé válik a családi együttélés egyes fázisainak lefolyásában a különböző konfigurációk időtartamának nézőpontja, azaz a családszociológia által az utóbbi időben határozottan az előtérbe állított családciklus-tematika.¹²

Az átlagos család-, illetve háztartásnagyságok kiszámítása elengedhetetlenné teszi a vizsgált csoport határainak egyértelmű meghúzását. Laslett-nél és néhány munkatársánál egyértelműen ezek az adatok állnak az érdeklődés középpontjában. Ezért is foglalkozik olyan részletesen a csoportkörülhatárolás kérdésével. Nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a család nem mint rokonsági rendszer köti le a figyelmét. Vizsgálatának tárgya „the family in a particular sense, the family as a group of persons living together, a household, what we shall call a coresident domestic group”.¹³ Ehhez a „coresident domestic group”-hoz való hozzátartozást kétszeresen is meghatározza.¹⁴ Először elméletileg három kritérium alapján: egy fedél alatt való alvás (helyi kritérium), közös tevékenység (funkcionális kritérium) és a vér vagy házasság általi összekötöttség (rokonsági kritérium); másrészt pedig tapasztalati úton a kiértékelte cenzuslisták lelete alapján. Akit az összeírás során

más személyekkel együtt egy csoportba vesznek, az velük „coresident domestic group”-ot alkot. Feltételezi, hogy az összeírással megbízottak figyelembe vették az elméleti kritériumokat. A részleteket illetően ez annyit jelent, hogy a férjet, a feleséget és a gyerekeket elvből a háztartáshoz számítják, hasonlóképpen a szolgákat, cselédlányokat és a ház körüli egyéb személyzetet, jöllehet ez utóbbiak a rokonsági kritériumnak nem felelnek meg. Beleszámítják a háztartási közösségben élő összes rokont is. Ezt különösen az eltartott paraszti öregek (Altenteiler) esetében kell hangsúlyozni, akik maguk is a parasztházban laknak. Olyan parasztok szüleit viszont, akik az eltartottnak járó külön kis szomszédos házikóban (Ausgerdingehäuschen) laknak, a helyi kritérium alapján nem tekintik a háztartás tagjának. Nehézséget okoznak a háztartáshoz való tartozásuk tekintetében a látogatók, vendégek, bérlők és kosztosok, akiket a censuslistákon a szűkebb családdal gyakran egy egységbe sorolnak. Hovatartozásuk megítélése a kérdés-feltevéstől válik függővé. Viszont a bentlakók („inmates”) éppen a korábbi összeírások során lényeges csoportját mint a családhoz és a háztartáshoz nem tartozót rendszerint kizárják. Csupán egy a háztartás fölé rendelt egységbe sorolhatónak vélik, melyet Laslett „houseful”-nak nevez – s amely ellenpárja az Otto Brunner által használt „egész ház” (ganzes Haus) fogalmának.¹⁵ Az embereknek ez a nagyobb csoportja azonban Laslettnél csupán fogalomkészletének meghatározásakor játszik bizonyos szerepet. A kvantitatív vizsgálatok során általában a szűkebb értelemben vett háztartás fogalmával dolgozik.

Berkner kritikája, mely Laslettnak a censuslisták elemzésére alkalmazott módszereit illeti, a források értékelésével kezdődik.¹⁶ A vizsgált listák rendeltetésüknél fogva különböző célokra voltak szánva. A mindenkori regisztrálási cél szerint a személyeket különféle módon lehetett csoportosítani. Egy komparatív kiértékelés esetén az a veszély fenyegetne, hogy az ember nem háztartásokat hasonlítanak össze, hanem azt a módot, ahogyan a regisztrálással megbízottak alcsoportokat képeztek. A háztartás szervezete sohasem rekonstruálható kizárólag a censuslistákból. Számos változót kellene ehhez figyelembe venni, például a fogyasztás és termelés közösségét. Az egy fedél alatti életközösség mindenkor nagy mértékben függ a házak formájától és a települések struktúrájától. E funkcionális kritériumok megítéléséhez feltétlenül kiegészítő forrásokhoz kell folyamodni. Különösen az ellen a nézőpont ellen fordul Berkner, amely alapján Laslett a paraszti eltartottakat a háztartáshoz számolja, vagy abból kirekeszti – ez olyan kérdés, amely a törzsi-család koncepciója szempontjából döntő jelentőségű.

Az általa vizsgált heidenreichsteini uradalom példáján mutatja be, hogy egyrészt az 1763-as lélekösszeírás belső tagolása alapján az eltartott öregeket beszámították, másrészt pedig, hogy amint a kiegészítő források mutatják – ezek az eltartottak a lasletti kritériumoknak semmiképpen sem feleltek meg, minthogy külön laktak és már nem is vettek részt a gazdaság közös munkájában – olyan ellentmondások ezek, melyek Laslett kettős kiindulópontja nyomán várhatóak is voltak.

Azokra az összekapcsoló funkciókra és tevékenységekre irányuló kérdésfeltevés, – amelyek létrehozták azt a csoportot, amely a múltban háztartásnak vagy családnak volt tekinthető, – éppolyan jogosult, mint az a kísérlet, mely család történetileg releváns tömegforrásokból akar pontosan körülhatárolható és így megszámlálható, továbbá számszerűen is összehasonlítható egységeket kikövetkeztetni. Nehézségek akkor adódnak, ha bizonyos funkcionális kritériumokat a kulturterületre és a rétegspecifikus vonásokra való tekintet nélkül, mintegy időben változatlanként fogunk fel. Egy ilyen ahisztorikus családfogalomnak anakronisztikus konstrukciókhoz kell vezetnie. Ha pedig kvantitatív elemzések alapjává teszik, akkor ezáltal a társadalomtörténész megfosztja magát legfontosabb lehetőségeinek egyikétől: attól, hogy statisztikailag megragadható változások segítségével a családfunkciók átalakulásáról világos képet nyerjen. Minden kísérlet, mely az elemzett forrásoknak a mai fogalmi rendszer oldaláról történő korrigálására irányul, beágyékolja a megismerés esélyeit és súlyos félremagyarázások veszélyét rejt magában. A forrásokban csoportokba besorolt emberek a maguk idejében valóságos egységeket alkottak, persze nem pontosan ugyanazon közös vonások szerint, melyek a mai családfogalom alapjául szolgálnak vagy amelyeket bizonyos történelmi korszakok „családjának” közkeletű elképzelései alapján hajlandók vagyunk feltételezni.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy egy kvantitatív kiértékelés során az illető források belső tagolását kritikátlanul el kell fogadnunk. Újra és újra fel kell tenni a kérdést, hogy miért éppen ilyen csoportosítás alakult ki. A válaszhoz gyakran maguk a források szolgáltatják a kiindulási pontot, például a térbeli feltételek bizonyosan központi kérdése esetén. A regisztrálások eltérő céljai is bizonyos szerepet játszhattak a források rendező elveinek különböző voltában. Persze ezt a momentumot mint zavaró tényezőt nem szabad túlbecsülnünk. A felvétel célkitűzése gyakran már magából a forrásból kiderül, úgyhogy az ebből adódó eltéréseket könnyű felismerni és megszüntetni. Azonban az eltérések mozgástere még különböző célkitűzések esetén sem tűnik túl nagyoknak. Inkább az összeírandó személyek számsze-

rű teljességére vonatkoznak, mint csoportosításuk módjára. Mindenesetre a biztonság egy viszonylag magas foka mindaddig adott, míg az adatösszevetés alapjául szolgáló mennyiségi elemzések egyazon forrástípuson belül maradnak és bizonyos térbeli korlátok között mozognak. A statisztikai eredmények túl nagy területeket felölelő összehasonlítására történő elhamarkodott „átugrás” könnyen veszélyessé válhat.

Másutt már megpróbáltam három XVII. századi lélekkönyv révén megmutatni, hogy e források statisztikai kiértékelésének, melynek célja, hogy vidéki körzetek családi csoportjainak nagyságáról és szerkezetéről ismereteket szerezzünk, a házközösségből mint egészről kell kiindulnia.¹⁷ Az embereknek ez az egyesülési formája a forrásokban egységként szerepel. Rá vonatkoznak az egyes személyek jellemzésére felhasznált szerepmegjelölések. Nem fér hozzá kétség, hogy vidéki területeket illetően egy ilyen eljárás mód funkcionális nézőpontjából is jogosult.¹⁸ Akkoriban szükségesnek látszott a házközösségen belül egy szűkebb „család” elhatárolásának kérdésével foglalkozni, hogy ki lehessen mutatni némely szociológiai családdefinícióról, hogy használhatatlan a történelmi vizsgálódás számára. S minthogy most ugyanezt az elhatárolást a társadalomtörténet oldaláról kísérlik meg, az érvelést bővebb forrásanyagra támaszkodva kell folytatni.

Az a tendencia, hogy az egy házban együtt élő emberek közül egy szűkebb kört mint „tulajdonképpeni családot” emeljenek ki, részben összefügg a rokonsági kritérium erőteljes hangsúlyozásával. Laslett is lényeginek tekinti a „by blood or by marriage” (vérségi vagy házassági, rokonsági) kapcsolatokat, de a meghatározásnak ezt az elemét természetesen alárendeli az „egy fedél alatti életnek”, illetve a „közös tevékenységeknek” és a szolgánép magától értetődő idesorolásakor tudatosan figyelmen kívül hagyja.¹⁹ Ha helyesen akarjuk megítélni a történelmi családformák társadalmi realitását, akkor a rokonsági kritériumnak még inkább a háttérbe kell lépnie. Elképzelhető viszont, hogy akkor nehezség fog tűnni, hogy ezeket a csoportosulásokat még mint „családokat” értelmezzük. A félreértések elkerülése végett alkalomadtán hasznosak lehetnek olyan asszociatív szempontból kevésbé állandósult fogalmak, mint a „házközösség”.

Hogy mennyire kérdéses történeti családformákban a vérrokonság jelentősége, megmutatja a lélekösszeírások és más analóg források elemzése már a gyermekek kategóriájával kapcsolatban is. Viszonylag gyakoriak a különböző életkorúak olyan konstellációi, amik teljességgel kizárják, hogy a ház urában vagy a feleségében a fiaikként vagy lányaikként megjelölt személyek vér szerinti szüleit lássuk. Az újabb lélekösszeírásokban, amelyek-

ben a családnévek pontosan meg vannak adva, olykor akadnak olyan gyerekek, akiknek neve sem az apa, sem az anya nevével nem egyezik meg.²⁰ Mindkét jelenség oka az özvegyek gyakori újbóli házasságkötésében rejlik. A mostohaapa vagy a mostohaanya második házassága esetén olyan helyzetek álltak elő, melyekben a szülők és a gyermekeikként bejegyzett személyek között semmilyen vérségi kötelék nem állt már fenn. A többszöri házasságkötések viszonylag nagy száma a lélekösszeírásokban a férfi és a nő közötti gyakran feltűnően nagy korkülönbségből derül ki.²¹ Pontosabb számokat a plébániai anyakönyvek kiértékelése szolgáltat.²² Ezek az újbóli házasságkötéseknek a XVII. századtól folyamatosan tartó csökkenéséről tanúskodnak: minél inkább haladunk visszafelé a múltban, annál gyakrabban kell olyan családformákkal számolnunk, melyekben a szülők és a gyermekek nem voltak rokonok. A kifejezetten birtokközösségi jellegű házassági vagyoni jogi formák elsősorban az özvegyasszonyokat ösztönözték újbóli házasságkötésre. Ime, egyike a sokféle hatásnak, amelyet a jogi feltételek gyakoroltak a családszerkezetre.

Kevésbé idegen tőlünk egy másik szülő–gyerek konstelláció, mely szintén nem vérrokonságon alapult: a nevelő szülők és a nevelt gyermekek kapcsolata. Ennek meglepő a gyakorisága, különösen a XIX. századi forrásokban.²⁴ Ez valószínűleg összefügg a házasságon kívül született gyermekek számának növekedésével ebben az időszakban. Amennyiben családtagok törvénytelen utódairól volt szó, a rokonsági kapcsolat is adott volt. Azonban a gyermek és a nevelőszülők közötti vérségi kötelék meglétét semmiképpen sem általánosíthatjuk.

Míg egyrészt a lélekösszeírások rokonsági kapcsolatban nem álló személyeket „gyermekeknek” tekintenek, addig másrészt olyan szerepekben, melyek mégcsak nem is utalnak valamilyen rokoni viszonyra, rokonságot sejtethetünk vagy akár ki is tudunk mutatni. Ez, vidéki körzetekben, elsősorban a cselédekre és a bentlakókra vonatkozik. Fontos, ha nem is bizonyító erejű jele a rokoni kapcsolatnak a ház urával vagy annak feleségével fennálló névazonosság, amennyiben ennek eredeti családnéve ismert. Azonos nevű személyek különösen gyakran találhatók a fiatalabb cselédek körében²⁵ – valószínűleg azért, mert a gyermekeket eleinte szívesebben adták rokonokhoz szolgálatba –, de éppenoly gyakran viszonylag fiatal parasztok szolgálként vagy cselédlányaiként. Ez a jelenség nyilvánvalóan azzal függ össze, hogy a paraszti gazdaságban maradó nővérek fivérüknél cselédként szolgáltak.²⁶ Egyetlenegy lélekösszeírás keresztmetszete ezt a következtetést nem tenné lehetővé, hacsak nem szerepel nyomatékosan a kettős „szol-

ga és fivér” vagy „cselédlány és nővér” megnevezés, ami viszonylag ritka eset. Csak több, rövid időközökben készített lélekösszeírás teszi ezt az Ausztria számos területére igazolt tényállást kétségtelenné.

Több egymásutáni lélekszámbavétel lehetővé teszi a gyakran nem megegyező nevű alkalmazottak, illetve bentlakók rokon voltának kimutatását is. Egyáltalában ilyen alapon, egy időbeli változásaiban nyomon követhető házközösség képéből sokkal jobban meg lehet állapítani a csoporton belüli rokonsági összefüggések tényleges jelentőségét, mint egy olyan keresztmetszetről, mely egy egyszeri regisztráláson alapul.

Mint az azonos nevű bentlakók különleges esete említést érdemel, hogy némely lélekszámbavétel az idős parasztot, illetve a feleségét, miután a gazdaságot már átadták utódaiknak, bentlakóként tünteti fel; ennek során még a „pater” vagy a „mater” kiegészítés is hiányozhat.²⁷ Az életkori konstelláción és a névegyezésen kívül azonban a forrásban nincs egyéb jele annak, hogy a szülőkről van szó. Ha a gazdaságot a vejüknek adták át, akkor még a nevek egyezése sem igazít útba. Itt is: a rokonság adott, a domináns pozíciómegjelölésből kiindulva azonban nem ismerhető fel.

Az ilyen esetek, amelyek a források feldolgozása során nehézséget okoznak, egyvalamit világosan szemléltetnek: a parasztcsalád szerkezete szempontjából még a XIX. században is a házban betöltött szerep, nem pedig a rokonsági kapcsolat fajtája volt a lényeges. Az idős parasztot elsősorban nem a házigazda, illetve a felesége apjának tekintik, hanem eltartottnak („Ausnehmer”, „Austrager”, „Nehmungsmann”, „Viertelmann”),²⁸ s ahol az öregkori illetmény hiányzott, vagy a lélekösszeírásra illetékes plébános egyszerűen eltekintett a különleges megjelöléstől, ott általában „bentlakónak”. Éppen így az a testvér, aki a gazdaság átadása után a házban marad vagy egy másik ott élő rokon: elsősorban szolga — s ha megengedik neki, hogy megházasodjék, akkor bentlakó. Ezzel szemben a ház urához fűződő rokoni szál teljesen a háttérbe szorul.

Ha a csoportszerkezet szempontjából főként a házon belüli helyzet a döntő, akkor az egész házat egy társadalomtörténeti elemzésben is vizsgálati egységnek kell tekinteni. Ennek megfelelően teljesen megengedhetetlen, hogy az egyik vagy a másik szereptípust kihagyjuk. Ennek elsősorban a bentlakók megítélésakor van jelentősége, akiket Laslett koncepciója szerint nem lenne szabad a „coresident domestic group”-hoz számítani. Laslett a bentlakókat alkalmi, és „semipermanente” lakótársakként írja le.²⁹ Ez a jellemzés részben meg is felel a helyzetnek, mint ahogy az a vizsgált osztrák anyagokból ki is derül. Persze a bentlakóknak egy házban való tartózkodási

idejét nem lehet olyan egyszeri keresztmetszetek alapján megítélni, mint amilyeneket Laslett használt, hanem csak több egymást követő felmérés figyelembevételével. A tiroli Zell a. Ziller plébánia három, a XVIII. század közepéről származó lélekszámbavételének összehasonlítása a bentlakóknál jóval kisebb mértékű állandóságot mutatott ki, mint a parasztnál és az egyéb háztulajdonosoknál.³⁰ Egy alsóausztriai szűrőpróba, melyet 1788-tól 1848-ig terjedő lélekszámbavételek csaknem hiánytalan sorozatán végeztek el, differenciált képet mutatott.³¹ Egyrészt itt is meg lehetett állapítani a bentlakók és a bentlakócsoporthoz erőteljes váltakozását, másrészt találtak olyan bentlakókat is, akik évtizedeken át a házban maradtak: rokonok, a gazdaság egykori tulajdonosai, hosszú időn át szolgáló cselédek, akiket lakókként soroltak be. A család társadalomtörténete számára az egy fedél alatti együttélés időtartama bizonyosan fontos kérdés, amit eddig a kutatás összességében túl kevésbé vett tekintetbe. Az feltételezés azonban, hogy bentlakók esetében ez az idő általában viszonylag csekély volt, nem jogosít fel arra, hogy kizárjuk őket a „coresident domestic group” elemzéséből. Egyes vidékeken a cselédség is nagyon gyakran cserélődött a házban. A szolgáltnak és a szolgálólányoknak a családhoz való tartozása azonban emiatt nem válik kétséggé.³² Általában véve sok minden utal arra, hogy a család keretén belül együttélő emberek állandósága a jelenhez közeledve erősen megnövekedett.³³

Funkcionális szempontból, ami a bentlakóknak a házközösséghez való számítását illeti, elsősorban az tűnik érdekesnek, hogy mennyiben vettek részt az „egy fedél alatt élt életből” fakadó közös dolgokon túl a ház többi lakójának tevékenységében. Mindenekelőtt a parasztgazdaság keretein belüli munkájuk kérdése tűnik fontosnak. Magukból a lélekszámbavételekből alig vonhatunk le erre vonatkozó közvetlen következtetéseket. Alkalmanként megjelölik a bentlakók foglalkozását. Ezek közül elsősorban azok a gyakoriak, melyek valamilyen a gazdaságon kívüli tevékenységgel jártak, pl. az ács, kőműves, favágó, bányász, házaló.³⁴ Ebből azonban nem szabad arra következtetni, hogy a bentlakók nem épültek volna be alapvetően a parasztházba, mint munkaszervezeti egységbe. Az aratás idején nyújtandó segítség kötelezettségére vagy a bérnek a gazdaságban végzett munkák által történő megfizetésére vonatkozó utalások arra engednek következtetni, hogy részlegesen integrálódtak a parasztgazdaság közösségébe.³⁵ Hogy mekkora volt a jelentőségük mint többé vagy kevésbé rendszeresen felhasználható munkaerőnek, közvetve még a lélekszámbavételekből is kihámozható, ha zárt évjáratokkal rendelkezünk. Így lehetett például megállapítani a Salzburg

melletti Seekirchen két lélekszámyilvántartásának segítségével, melyekben az egyes XIX. századi paraszti házközösségek összetételének változásait tanulmányozták, hogy néhány gazdaságba éppen azokban az években vettek fel bentlakókat, mikor nem foglalkoztattak cselédséget. A bentlakók, illetve a cselédek összlétszámának az időbeli változásokat tekintetbevevő összehasonlítása hasonló összefüggésekre utal. A cselédek növekvő számának meglehetősen szabályszerűséggel megfelelt a bentlakók számának csökkenése és fordítva. Ez a tényállás feljogosít arra a feltételezésre, hogy vidéki területeken a bentlakókat szívesen felhasználták a munkaerőszükséglet fedezésére.

Úgy tűnik, azon a kérdésen kívül, hogy a paraszti munkaszervezet keretén belül alkalmazott szolgák és cselédlyányok mennyire voltak helyettesíthetők, nincs túl sok értelme éles választóvonalat húzni a ház bentlakói és az egyéb minőségben ott élők között. Itt is nagyon tanulságos a személyi nyilvántartások folyamatos sorozatának megfigyelése. Ha az ember egyes házakat éveken, évtizedeken át figyelemmel kísér, sokszor kiderül, hogy hosszú időn át szolgáló férfi és női cselédeket egyszer csak bentlakóként kezdenek el regisztrálni. Ugyanez érvényes a paraszt férjezett nővéreire is vagy azokra a lánytestvéreire, akik törvénytelen gyerekekkel térnek vissza a házközösségbe. Ha a házban él a gazda feleségének anyja is, akiknek — amennyiben a gazdaság nem női ágon öröklődött — nincs joga az eltarított státuszára, akkor a források őt is bentlakóként tüntethetik fel. Sőt néha még az egykor a gazdaságot birtokló szülőket is bentlakókként veszik fel a listára. Tekintettel az ilyen átmenetekre a bentlakók általános elkülönítése bizonyosan azzal járna, hogy önkényesen határt húzunk és pont az olyan családformákról alkotott képet torzítjuk el, melyek szerkezete komplexitása folytán különösen érdekes a kutatás számára.³⁶

A bentlakóknak a „coresident domestic group”-hoz sorolásából azért támadhatnak különleges problémák, mert a forrásokban e kategóriákba mind egyes embereket, mind pedig emberek csoportjait besorolták. Eképpen vannak a bentlakók között házaspárok gyerekekkel, elszórt esetekben még unokákkal is, gyermektelen házaspárok, özvegyasszonyok és özvegy férfiak gyerekekkel, hajadon anyák törvénytelen utódjukkal, házaspárok vagy egyedülálló nők nevelt gyermekükkel, sőt alkalmasint egyedülélők vagy csoportok szolgálával, cselédlyánnyal. A mi mai nézőpontunkból tanácsosnak tűnik ezeket a konfigurációkat önálló családoknak tekinteni. Ha kísérletet tesz rá az ember, hogy a forrásanyag formalizálásakor ezt az utat járja, akkor viszont új szisztematikus problémák merülnek fel. Mindenekelőtt nem lehet értelmes indokot találni arra, hogy az egyedülélő bentlakókat és az

egymással rokon vagy egymással kapcsolatban álló bentlakók csoportjait különbözőképpen osztályozzuk. Ha az időbeli lefolyás szempontjából gondoljuk végig a problémát, teljesen értelmetlennek tűnik egy ilyen különválasztási kísérlet. Talán olyan alapvetően megváltozott helyzetet teremt egy bentlakó nőnek vagy férfinak a házasságkötése, illetve a megözvegyülése, hogy egyszer a többi közé kell számítanunk, majd ismét kizárni közülük? Változik valami egy bentlakó özvegyasszony helyzetén, ha kifelé cselédként szolgáló lánya az egyik évben, mikor nem talál munkaadót, vele együtt él ugyanabban a házközösségben? Ha a bentlakó csoportokat szemben az egyedülálló bentlakókkal, ki akarnánk zárni a házközösségből, akkor ezt az elvet minden más analóg csoportosulásnál is alkalmaznunk kellene, mely hasonló módon alrendszerként alkot a paraszti ház szerkezetén belül. Így például a házban élő megházasodott rokonok, de mindenekelőtt a közösen eltartott státuszba kerülő időse paraszt házaspár esetében. Éppen ez a forma képes jelentős agglomerátummá válni. Hogy kiskorú gyermekeiket a szülők magukkal viszik, szabályszerűnek tűnik. Ez gyakran megtörténik felnőtt, egyedülálló lánygyermek esetében is. Ha a leánynak törvénytelen gyermeke van, akkor az eltartott családban (Ausgedinge) három nemzedék együttélésére is sor kerülhet. Nagyon gazdag parasztnál gyakran ott találjuk az eltartott szülők cselédeit is.³⁸ Az időse parasztpár vagy a házastársak közül életben maradt fél körül csoportosuló személyek strukturális szempontból nagyon hasonlítanak a bentlakók csoportjaihoz. Fejlődésük esetleges összefüggése valószínű, de a régebbi korok forrásainak hiányos volta miatt nehezen vizsgálható. Azt, hogy a határok terminológiai szempontból nem rögzítettek, már hangsúlyoztuk.³⁹ Ha érdemes mai perspektívából az időse parasztpár körüli csoportosulásokhoz és a bentlakók csoportjaihoz tartozás eltérő megítélését fontolóra venni, akkor amiatt a nagy helyiérték miatt, melyet a rokonsági kritériumnak tulajdonítanak. Azonban az eltartottak esetén sem kizárólag a paraszt, illetve a parasztasszony szülei-ről vagy rokonairól van szó.⁴⁰ Erős földesúri befolyás alatt álló bérleti jog esetén gyakran akadhatunk még olyan eltartottakra is, akik nem rokonok. Erre utalnak a lélekszámbavételek adatainak olyan életkori konstellációi, melyekben a paraszt és az eltartott között viszonylag kis korkülönbség figyelhető meg és azok az esetek, mikor az utóbbi neve nem egyezik meg a paraszt vagy a parasztasszony nevével. E jelenségek együtt járhatnak az eltartottak és a bentlakók vagy az eltartottak és a cselédség névbeli azonosságával. Ilyen esetekben a rokoni szálak olymódon függenek össze a házközösségben, hogy épp a paraszt és a felesége esik rajtuk kívül.

Ha készek vagyunk arra, hogy az olyan személyekre vonatkozó másodlagos szülő–gyermek csoportokat, akik a ház urával, illetve annak feleségével rokon kapcsolatban állnak, a házon belüli „coresident domestic group”-ba soroljuk, akkor ezt ugyanígy el kell ismernünk az analóg helyzetben lévő nem-rokon esetén is. Pontosan úgy, ahogy egyes konfigurációkat, ahol eltartott szülők vagy férjezett nővérek vagy gyerekek szerepelnek mint lakótársak, tipológiailag mint „multiple family household”-ot (összetett családi háztartást) osztályozzuk,⁴¹ megtörténhet ez nem-rokon eltartottak vagy bentlakók esetében is. A vidéki területekről származó vizsgált osztrák forrásanyagról el lehet mondani, hogy az elhatárolásnak, illetve a besorolásnak minden más formája rendszertanilag nem kielégítő, funkcionális szempontból pedig jogosulatlan lett volna.

Ez a parasztház struktúrájából levezetett rendszerezés bizonyos tekintetben nehézségeket okoz a vidéki lélekszámbavételek kiértékelésekor. Egy az „egész házra”, illetve személyesen a házigazdára mint annak urára épített csoportkoncepció elveszíti közvetlen alkalmazási lehetőségét, ha olyan házak fordulnak elő, melyekben a házigazda, illetve a háziasszony szerepe nincs betöltve. Az olyan házakat, melyekben csupán a bentlakók különböző csoportjai élnek, bizonyosan nem lehet ugyanolyan módon egy egységnek tekinteni, mint azokat a házközösségeket, ahol eltartottak, megházasodott rokonok vagy bentlakók csoportosulnak egy parasztházaspár körül.

A parasztházon kifejlesztett vizsgálati sémák ilyesféle alkalmazási nehézségeivel főképpen iparosodott vidékeken találkozunk. Ahol nőtlen munkások a gyárban, házások pedig mint parasztok és vidéki iparosok bentlakói vagy mint háztulajdonosok saját házukban laknak, ott a problémák viszonylag csekélyek. Sokkal bonyolultabbá válik a helyzet, ha az iparosodás folytán a vidéki településstruktúra alapvető megváltozására kerül sor. Azokat a munkáslakóházakat, melyekben nagyszámú bérlő élt, a statisztikai kiértékelés nem közelítheti meg kielégítő módon ugyanolyan szempontok szerint, mint a parasztházakat. Itt aztán párhuzamok vonhatók a városi lakásviszonyokkal, melyek tulajdonképpen szintén analóg elhatároló kritériumokat tennének szükségessé ahhoz, hogy az együttlakás során létrejövő személyi viszonyokat, csoportosulásokat le tudjuk írni.

Bizonyára magától értetődő, hogy egy nagyvárosban a házat mint egészet már nem lehet „coresident domestic group”-nak felfogni. Itt az egyes bérlőket kell — a közöttük lehetséges összefüggések, kapcsolódási pontok dacára is — az együttélés mérvadó egységeinek tekinteni. A városi

felmérések a lakás bérlőjéből indulnak ki, méghozzá semmiképpen sem csak a XVIII. század második felében vagy a XIX. században, mikor az összeírások során, egységes elvek alapján álló alosztályok szerinti csoportosítást bevezették. Az ausztriai városi listák közül már az itt elemzett leg-
 régebbit is – egy Salzburgi vizitációt 1569-ből⁴² – eszerint a rendezőelv szerint vetették papírra. Ezért hiányoznak is az egész házra mint emberek egységes csoportjára vonatkozó szerepmegjelölések. Míg a vidéki források „pater familias”-ról, háziúrról, házatyáról vagy házigazdáról beszélnek, a városiak csak a háztulajdonos fogalmát ismerik.⁴³ A nagyobb városok szemé-
 mélyi nyilvántartásaiban a bentlakó megjelölés vagy egészen hiányzik vagy a nem teljes polgárjogú családapára vonatkozik. Ugyan a polgároknak és a bentlakóknak főképpen középkori forrásokban gyakori szembeállításá-
 azt mutatja, hogy a bérlő mint társadalmi egység végsősoron az „egész ház-
 ra” mint emberek közösségre vonatkoztatott bentlakócsoporthoz alul; ahol azonban a városok növekedésével párhuzamosan a házakon belül egy
 mind jelentősebb térbeli tagolódásra került sor, az ennek megfelelő társa-
 dalmi egységek olyan mértékben önállóvá váltak, hogy a ház lakóinak kö-
 zössége, ahogy a terminológiai fejlődés utal rá, a kortársak tudatában már
 semmilyen szerepet nem játszott.

Más a helyzet a kisebb vagy közepes nagyságú mezővárosokban vagy a városi szerkezetű vásárhelyeken. Itt sokkal inkább megmaradt az „egész ház” mint vonatkoztatási keret és a „bentlakó” fogalma. Az ilyen polgári települések bentlakó csoportjainak közelebbi vizsgálata azonban megmutatja, hogy itt azok a közös vonások, melyek alapján a vidéki területek bentlakóinak a házközösséghez mint egészhez való sorolását megindokolták, semmiképpen sincsenek meg.⁴⁴ A városban teljességgel hiányzik a bentlakóé-
 hoz közelálló eltartott-státusz. Rokonok vagy egykori cselédek csak egészen ritkán fordulnak elő bentlakóként. Mindenekelőtt azonban az a funkcionális közösség hiányzik, amit a parasztházban legalább részlegesen vagy bizonyos időszakokra vonatkoztatva ki lehetett mutatni, tudniillik a házigazda és a bentlakó között meglévő munkaközösség. A domináns mezőgazdasági és a domináns ipari jellegű termelési mód közti különbség megvilágítja a bentlakóknak ezt a fokként különböző integrációját. Tehát összességükben véve a városi bentlakócsoporthoz általában önálló bérlőknek kell tekintenünk.

Az a javaslat, hogy lélekszámbavételek és analóg forrásfajták kvantitatív leírásakor eltérő módon járjunk el, ha vidéki vagy ha városi keresztmetszetek készítéséről van szó (egyrészt házak, másrészt bérlemények sze-

rint), sok szempontból bizonyosan nem kielégítő. A központi települések sokrétűen árnyalt hierarchiájában nem állapítható meg egy olyan bemetszés, mely a vidéki és a városi településmód közötti határt egyértelműen jelezné. Sok forrás a személyi nyilvántartást mind egy vidéki körzetre, mind pedig annak városi központjára megadja, úgyhogy ennek az elvnek az egy listán belüli konzekvens alkalmazása során két számbeli egységet kellene alapul vennünk. Ezenkívül, tekintettel a fokozódó városiasodásra, valamint egyes vidéki területek bentlakóinak változó helyzetére eltérő módon kell megítélnünk a kérdést az időbeli lefolyást illetően is.

Az itt felsorolt nehézségek nem a módszer hiányos voltából következnek. Sokkal inkább abból a tényből fakadnak, hogy korlátozottak a vizsgálati tárgy sztemerdizálásának lehetőségei. A háztartás és a család az idők folyamán nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is megváltozott. És ezek a mélyreható minőségi különbségek éppenúgy megfigyelhetők a különböző milieu-k szinkrón szemléletmódja esetén, mikoris a vidék és a város közötti eltérés igen jelentősnek tűnik. A minőségi változásokkal, illetve különbségekkel összekapcsolódik a „coresident domestic group” helyi vonatkozásainak átalakulása is. Hogy milyen térbeli egység válik mérvadó módon a csoportalkotó interakciók keretévé, általánosságban nem szögezhető le. A sztemerdizálhatóság nehézségei különösen akkor nyomnak sokat a latban, ha a család nagyságának állandósága vagy változása áll a kérdések középpontjában. Az a törekvés, hogy a családhoz tartozó személyek számáról időben és térben egymástól lehetőleg távoleső átlagértékekre tegyünk szert, arra kényszerít, hogy olyan mértékben formalizáljunk, ami a mennyiségileg összehasonlított csoportok lényegi különbségeit elhanyagolhatóvá teszi.

Ezért merül fel az a kérdés, milyen jelentőség illeti meg az ilyesféle vizsgálatokat. Némely nagy ráfordítással végzett családtörténeti kutatás viszonylag meggondolatlanul feltételezi az átlagos háztartás- és családméretek nagy helyiértékét. És aztán a kutatómunka kielégítő eredményének tűnik, hogy az ilyen átlagszámokról táblázatos áttekintéseket készítenek. A „mean household sizes” (MHS — átlagos háztartásnagyság)-on kívül még évszázadokra visszamenőleg kiszámolják a „median of mean household sizes”-t (az átlagos háztartásnagyság középértékét) és a „mean of means” (az átlagok átlagát)⁴⁵ — olyan értékeket, melyek teljes nivellálódásuk folytán a történelmi csoportok valóságáról már semmit nem tudnak mondani. Az ilyen átlagértékekhez való ragaszkodás háttérbe szorítja a vizsgálati anyag más kvantitatív kiértékelési lehetőségeit. Azt semmiképpen sem lehet vitatni,

hogy az átlagos családnagyságok kiszámítása a helyi populációk, illetve részcsoportjaik családstruktúrájának összehasonlítása során mint indikátor hasznos funkciót tölthet be további magyarázatra szoruló különbségek megvilágítása szempontjából. Elhibázott lenne azonban, ha ilyen értékekkel beérnénk. Ha a családszociológia figyelmét a családnagyság változásaira irányította, ez eredetileg nyilván azért történt, mert érdeklődött a családösszetétel egyes típusai, illetve a megfelelő, családon belüli személyi kapcsolatok iránt. Ilyen kontextusban egészen másképp merül fel a sztenderdizálhatóság problémája. Ha az átlagos család- vagy háztartásnagyság kiszámításának elsősorban indikátorfunkciót szánunk, akkor ott alkalmazzuk, ahol a strukturális adottságok alapján a számszerű összehasonlítás még értelmesnek, célszerűnek tűnik. A statisztikai munka keretén belül azonban nem koncentrálhatunk főként erre az egy értékre. Hiába érintjük a családon belüli szerepkonstellációk és -viszonyok sok lényeges kérdését, a csoportok pontos körülhatárolásának problémája teljesen megoldatlan marad. Más kérdések kapcsán viszont célszerűnek tűnik egy szűkebb és egy tágabb értelemben vett csoportkeretet tekintetbe venni. Így például a paraszti munkaszervezet kérdései kapcsán más lesz a bentlakók helyiértéke, mint a vidéki szocializációs feltételek vizsgálata során. A funkcionális és szerepre orientált kutatási kezdeményezések folytán a sztenderdizálási problematika eltolódik a csoportról mint egészről a csoporton belüli egyes személyiségtípusok irányába.

A családnagyság kérdései a történelmi családformák tipológiája szempontjából is jelentősek. Ez mindenekelőtt a rokonsági kritériumra vonatkozik. A szociológia kizárólag olyan struktúrátípusokat kínál, melyek az együttélő rokonok különböző konstellációit illetik: a „magcsalád”, a „kibővült családot”, a „törzscsaládot”, a „joint-family”-t stb.⁴⁶ A történelmi forrásanyag alapján megalkotott családtípusok is, mint a „fréréche”, ebbe a kategóriába tartoznak. Ha tehát a régebbi korok családjai nem tekinthető csupán egymással rokon emberek csoportosulásának, akkor a családtípusok társadalomtörténeti vizsgálata nem érheti be ilyen választékkal.

Laslett módosította és tökéletesítette azokat a használatos típusmegjelöléseket, melyek censuslisták és hasonló források kiértékelésére szolgálnak.⁴⁷ A háztartástípusok hat kategóriáját különíti el egymástól: egyedülálló személyek, „No family”, egyszerű családi háztartások, kibővült családi háztartások és meghatározatlan összetételű formák. Ezeket a kategóriákat még tovább, alosztályokra bontja: először is az egyedülálló típusát: hajadonokra és özvegyekre, a „No family”-formákat pedig együttélő testvérekre, együttélő rokonokra és olyan együttélő személyekre, akik között nem mutathatók

ki rokonsági szálak. Az egyszerű családi háztartások esetében különbséget tesz házaspárok, gyermekes házastársak, valamint gyermekkel rendelkező özvegy férfiak és nők között. A kibővült családi háztartások közé csak azokat sorolja, melyekben egyes rokonok a „conjugal family unit”-tal együtt élnek („házastársak családi közössége”). A rokonoknak a nemzedéki időrendben betöltött helyzete szerint beszél „felfelé, lefelé vagy oldalsó irányban bővült” típusokról. Azok a házasságban élő rokonok, akik maguk „conjugal family unit”-ot alkotnak, a többszörös családi háztartásokhoz tartoznak. Itt is egy olyan osztályozásra kerül sor, mely a nemzedéki összefüggérendszer „secondary unit”-jának pozícióján alapul. A „törzscsaládnak” mint önálló típusnak ebben az elképzelésben semmi helye sincs. „Multiple family householdnak” tekinti (melyre jellemző egy „secondary unit down”), illetve e típus más típusokkal való kombinációjának.⁴⁸

A családi háztartások Laslett által definiált kategóriái is mind rokon személyek együttélésére épülnek. A klasszifikációs sémának csak majd egy átdolgozott változatába kerülnek bele azok a kombinációk, melyek a cselédségre, a látogatókra, kosztosokra, bérlőkre és az „inmate”-nek (bentlakók) más típusaira is tekintettel lesznek. Az olyan konstellációknak azonban, mikor egymással nem rokon személyek különböző típusai – pl. cselédek és bentlakók – szülő–gyermek csoporttal együttélnek, – mint Laslett maga is hangsúlyozza, ebben a felosztásban sincs helyük.⁴⁹

Berkner Laslett kiértékelési módszereire vonatkozó bírálatában teljességgel elismeri egy ilyen osztályozási rendszer értékét.⁵⁰ Problematikusnak csak akkor tartja a javasolt kategóriákat, ha eltérő családi struktúrákként értelmezzük őket. Egyszerű, kibővült vagy többszörös családi háztartások esetében nem feltétlenül különböző típusú családstruktúrákról van szó, éppannyira tekinthetjük őket pusztán különböző fázisoknak egyazon családszerkezet fejlődési ciklusában. Berkner ezt a „törzscsaláddal” illusztrálja. Az az összetétel, melyben a komplett törzscsaládi szerkezet megnyilvánul, általában csak rövid ideig figyelhető meg, mégpedig a fejlődési ciklusnak abban a szakaszában, mikor egy gyermek már elég idős ahhoz, hogy megházasodjon, a szülők viszont még élnek. Az, hogy ugyanez a család más szakaszokban magcsaládként jelenik meg, nem lehet akadály annak, hogy a törzscsaládi szerkezetet a vizsgált területen dominánsnak tételezzük fel, ha ez a forma a háztulajdonosok megfelelő korosztályában számszerűleg jelentékeny mértékben képviselteti magát. Ennek során törzscsaládnak számít mind a háztulajdonosnak házas gyermekével való együttélése, mind pedig a szüleivel, illetve közülük az egyikkel való együttélése, abban az értelemben,⁵¹

ahogy Laslett kibővült és többszörös családi háztartásokról beszél, „extended upwards”-ról és „extended downwards”-ról.

Berknernek azt a kezdeményezését, mely arra irányul, hogy a családstruktúrákat ne statikusan, hanem folyamatként fogja fel,⁵² Laslett a háztartás- és családformák tipizálási lehetőségeiről felvetett gondolatmenetében magáévá teszi és alapjában véve pozitívan ítéli meg.⁵³ Laslett példákat hoz arra, hogyan következhetnek egymásra egy fejlődési folyamaton belül az általa megalkotott, a háztartások összetételére vonatkozó kategóriák. Elismeri annak a lehetőségét is, hogy osztályozási rendszerét és terminológiáját az idők multával majd módosítani kell. Annak legfőbb nehézségeit, hogy a családtípusok megalkotásakor a fejlődés szempontját is figyelembe vegyünk, a források megoszlásában látja. Csak kivételképpen maradt ránk egy-egy helység lakosainak ismételt nyilvántartásbavétele. A legtöbb esetben arra kényszerül a kutató, hogy egy folyamatot úgy tárgyaljon, mintha állapotról lenne szó.

Ha egyelőre eltekintünk a források kérdésétől, amit Ausztriára vonatkozóan másként kell megítélni, akkor a tipizálási lehetőségek tekintetében kétféle dolgot különböztethetünk meg: Cenzuslisták és hasonló anyagok előszöris keresztmetszetszerűen elénk tárnak bizonyos személykonstellációkat, melyeket mi az illető személyeknek a rokonsági rendszerben elfoglalt helye, illetve a házban betöltött szerepe alapján típusokba sorolhatunk. A helyzet akkor is megközelítően ugyanez, ha a listáknak hiánytalan sorozata áll rendelkezésünkre. Az ilyen pillanatfelvételek nyomán statikus kép keletkezik. Ezen a szinten a statisztikai kiértékelési lehetőségek széles spektrumával találkozunk. Az egyes konstellációknak, melyeket típusokká fogunk össze, a gyakorisága számszerűen megadható.

Megint más dolog nyomon követni a családi konfigurációk megváltozásának tipikus lefolyási módjait. Ez történhet a hasonló jellegű listáknak egy sorozata alapján, melyen belül az egyes csoportosulások időbeli fejlődése figyelemmel kísérhető. Ugyanebben az értelemben kiértékelhető egyetlenegy lista is, ha megfelelő kiegészítő forrásokkal kombinálódik.⁵⁴ A család összetételén belüli jellegzetes változások éppen a parasztgazdaság átadására vonatkozó és a házassági szerződésekből, a testamentumokból, hagyatéki iratokból és számos más forrásból következtethetők ki. A családi együttélés bizonyos alaptípusainak összefüggése sokkal egyértelműbben kifejezésre jut az ilyen tipikus változási folyamatokban, mint a családi konstellációkról készített egyetlenegy pillanatfelvételen. Az egyes ilyen típusok rekonstrukciójához ennél fogva számos kiegészítő forrásanyag is felhasználható.

Az egyes típusok szintjén az egzakt mennyiségi meghatározás lehetősége nem adott ugyanolyan módon, mint a statisztikai keresztmetszetek esetén. Ezt azonban nem tekinthetjük elegendő oknak, hogy beérjük az utóbbival. Ha túllépünk a személyi nyilvántartások bizonyos szerepkonstellációinak adatfelvételén, amennyiben karakterisztikus változási folyamatokra és azok társadalmi meghatározottságára kérdezzük rá, akkor egyébként a statisztikai vizsgálati módoknak ismét egy sor új lehetősége áll előttünk, melyeket figyelembe venni nemcsak lehetséges, hanem szükséges is. Ennek során egyrészt ugyanazoknak a személyi nyilvántartásoknak más vizsgálati kritériumok szerint történő kiértékeléséről van szó,⁵⁵ másrészt pedig további mennyiségileg feldolgozható forrásanyag felhasználásáról.⁵⁶

Az, hogy a konstellációkat, melyeket az egyes listákban találunk, már ennek az eljárásnak a során „családstruktúráknak” tekintjük-e, hogy ezt a fogalmat a jellegzetes típusok számára tartalékoljuk-e vagy általában a változóban lévő családi összetételt meghatározó tényezők összességét értjük-e rajta, viszonylag jelentéktelen terminológiai kérdés. A lényeges az, hogy a családformák strukturális szemléletmódja ne rekedjen meg az egy bizonyos keresztmetszetben előforduló csoporttípusoknál, hanem vonja be a vizsgálatba az időkomponenst és a feltételes tényezőket is. Egyetlenegy lista alapján aligha juthatunk kielégítő következtetésekre az egyes családtípusokkal kapcsolatban. Az egy forrásban megfigyelhető családi konstelláció egészen különböző fejlődési folyamatok eredménye lehet, melyek mint típusok a családi szervezet igen eltérő alapváltozataihoz sorolhatók. Ha azok a konstellációk, melyek egy helyi személynyilvántartási lista keresztmetszetében bizonyos gyakorisággal előfordulnak, nem is interpretálhatók közvetlenül mint a családforma itt többé vagy kevésbé domináló változatai, megoszlásuk ismerete mégis szükséges előfeltétele az arra irányuló kísérletnek, hogy a családi szervezet mindenkori alpmintáit feltárjuk. Ezért is fontos a további értelmezések szempontjából a módszer, ami a vizsgálatoknak ezen a szintjén a kategorizálás alapjául szolgál. Ha a többgenerációs család kérdése iránti érdeklődés arra az eredményre vezet, hogy csak a parasztnak a „nyugállományban lévő” szülei sorolhatók az eltartottak közé, más ilyen státuszú korábbi tulajdonosok viszont nem, akkor az elemzés figyelmen kívül hagy egy az együttélés szempontjából központi jelentőségű kategóriát. A rokonsági kritérium alapján történő korlátozás itt jogosulatlanul csorbítaná a valóságos képet. Bizonyosan érdekes az is, hány házigazda, illetve gazdaasszony lakik együtt egy helyi populációban idős szüleivel. Azonban pontosan úgy, ahogy a parasztgazdaságok nem minden eltartottjában lát-

hatjuk a parasztok szüleit, a vidéki háztulajdonosok szülei nem mindig el-
tartottak. Ez a példa is mutatja, hogy a családösszetétel bizonyos formái-
nak statisztikai vizsgálata során nem mindig boldogul az ember egyetlenegy
vizsgálati sémával. Olyan testvérek esetén, akik szolgák, olyan nővérek ese-
tén, akik cseléd lányok, olyan rokonok esetén, akik bentlakók stb. ugyanez
a probléma merül fel. A rokonsági rendszerben betöltött különböző pozí-
ciók szerinti konstellációkon kívül fel kell osztani, osztályozni kell a házon
belül betöltött egyes szerepeket is. Ezeket egymásközt és más további kri-
tériumokkal kell kombinálni.

A személynyilvántartási listáknak a ház-, illetve a családközösség ösz-
szetételének típusait szem előtt tartó statisztikai kiértékelésnek a szereptí-
pusok általánosításának különböző szintjein kell végbemennie. Hogy az
eredményeket össze tudjuk hasonlítani, viszonylag nagyfokú formalizáltság-
ra van szükségünk. Itt van a helyük az olyan összefoglaló kategóriáknak,
mint házigazdák, gazdaasszonyok, gyermekek, cselédség, bentlakók stb.
Másképp fontos lehet a családszerkezet általános strukturális adottságainak
megismerése érdekében, hogy a forrásoknak éppen a specifikus jellegzetes-
ségét vonjuk be a mennyiségi analízisbe. Így például fontos statisztikai in-
dikátor azoknak a házközösségeknek a száma, ahol mostoha gyermekek él-
nek. Ha ez a szám egy vidéki területen viszonylag magas, az nagy valószínű-
séggel arra utal, hogy a birtok gyakran nem az apáról a fiúra, hanem az öz-
vegy újbóli férjhezmenetele révén az ő második férjére szállt. Ennek a min-
tának számos vizsgált osztrák forrásban nagy a jelentősége. Egy specifikus
szerepmegjelölést használtak Tirolban, mely egy ezzel teljesen ellentétes
szerkezeti típusra utal. Megözvegyült parasztok udvarában gyakran említe-
nek egy „oconomá”-t vagy „háziasszonyt” (Hauserin), aki nyilvánvalóan
az elhalálozott gazdaasszony gazdasági funkcióit látja el.⁵⁷ E szerep megjele-
nésének is tulajdoníthatunk bizonyos indikátorjellegget, mely veszendőbe
menne, ha nivellálva egy általános kategóriába sorolnánk be.

A városi keresztmetszetek vizsgálatakor mind nehezebbé válik, hogy
kiderítsük egyes szerepkonstellációk gyakoriságát és hogy közben figyelem-
be vegyük a források specifikus vonásait is. Főleg a városi cselédség csoport-
jában szaporodtak meg jelentősen a különbségek. De akkor sem könnyű
feladat a jellegzetes kombinációk szerinti kategorizálás, ha az ember beéri
nagyon általánosan megfogalmazott szerepekkel. Éppen a nem-rokon lakók
besorolása okozza gyakran a legnagyobb nehézségeket. Tekinthetjük egy
fejedelmi hivatalnok írnokát, egy nemesi család házitartóját a kocsisal és
a konyhalánnyal együtt „cselédsorba” tartozónak? Hogyan ítéljük meg

egy osztályozási kísérlet során a postamester háztartásában szereplő postakocsist? A régebbi szolgai funkciók differenciálódása és emancipálódása problematikussá teszi a besorolást és a körülhatárolást, melyek aligha oldhatók meg sikerrel. Mégsem vezetne eredményre, ha a típusalkotás során együttélő rokonok konstellációira korlátoznánk figyelmünket. Épp ellenkezőleg, különösen tekintettel kell lennünk a városi háztartásoknak arra az igen jelentős részére, melyekben egymással nem rokon emberek együtt laktak,⁵⁸ nehogy látószögünk beszűküljön a jelen „családi háztartásaival” történelmileg analóg formákra.

Együttélő emberek bizonyos szerepkonstellációit, melyek előfordulásának gyakoriságát a vizsgált forrásokból kell kideríteni, bizonyosan nem láthatjuk el egyszerű típusmegjelölésekkel, mint ahogyan az a rokonsági összefüggések alapján leírt család típusok esetében történik. Nem fogunk egy bentlakókkal kiegészített szülő–gyerek csoport vagy a cselédlánnyal és nevelt gyermekével együttélő özvegyasszony megnevezésére saját családi terminusokat alkotni. Az ilyen formákat csak a bennük együttesen jelenlévő szerepek teljes leírásával lehet jellemezni. Több azonban nem is szükséges. Ezen a szinten a vizsgálat menetében felbukkanó köztes állomásokról van szó, nem pedig végcéljáról.

Ha azért kell statisztikai adatokat használnunk, hogy ezen az alapon állva a családi együttélés általános mintáit pontosabban leírassuk, akkor még más ismertetőjegyeket is kategóriákba kell foglalnunk és mennyiségileg meg kell ragadnunk. Az itt egyedül tárgyalt forrásfajták: a lélekszámbavételek, lélekkönyvek, összeírások és analóg személynyilvántartási listák ebben még segítségünkre lehetnek valamennyire. A szerepproblematikára való tekintettel mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy nemcsak bizonyos konstellációk gyakorisága, hanem az azokon belüli azonos szerepek gyakorisága is számot tarthat érdeklődésre az általános struktúrátípusok megismerése szempontjából. Ez elsősorban a cselédek és a gyerekek csoportjára áll. Amennyiben a források életkorra vonatkozó adatokkal is szolgálnak, ezeknek egyéb ismertetőjegyekkel való kombinációjából fontos statisztikai alapadatok szűrhetők le. A családszerkezet típusainak szempontjából végül különleges jelentősége van a források minden olyan információjának, ami a számbavett személyek foglalkozásaira, illetve tevékenységeire vonatkozik. Ugyanis mindenütt, ahol a családnak termelési funkciói is vannak, összetétele szempontjából mérvadó maga a munkaszervezet.

Összességében igen nagyok annak a lehetőségei, hogy egyetlenegy személynyilvántartási lista alapján kvantitatív módszerekkel feldolgozható,

családtipológiai szempontból releváns adatok birtokába jussunk. Azonban egyetlenegy keresztmetszet statisztikai kiértékelését úgy interpretálni, hogy abból domináns családstruktúrákra következtessünk, több tekintetben is problematikus. Egy lélekszámbavétel csoportkonstellációiban bizonyosan visszatükröződik a családösszetétel számos tartósan változatlan meghatározó tényezője, pl. a településmód, a házformák, a feudális uralom feltételrendszere, az örökösödési szokások és a tulajdonjog, az adórendszer, a gazdálkodási mód hagyományos formái és a munkaszervezet, a házasodási szokások, a hagyományos generatív magatartás stb. Az egy bizonyos időpontra jellemző konstellációkat azonban nemcsak az ilyen tartósan stabil tényezők határozzák meg. Viszonylag rövid ideig tartó hatások is kifejezésre jutnak bennük. Az iparosodás előtti korszakot illetőleg itt első helyen a járványok, éhínségek és a háborúk következtében fellépő népességingadozásokat kell megneveznünk. Az ilyen radikális demográfiai változások nem csökkentik ugyan az általános rendszerfeltételek érvényét, de mégis olyan átmeneti átrendeződést kényszerítenek ki, melyek statisztikailag nagy gyakoriságú atipikus konstellációkat eredményezhettek. Hasonló következményekkel kell számolnunk tömeges emigráció esetén is, mint ahogy az a reformáció és az ellenreformáció időszakában megfigyelhető.⁵⁹ A háborúk nemcsak közvetlenül a népesség megfogyatkozása révén hatottak. A katonaköteles férfiak többé vagy kevésbé tartós távolléte is lényeges változásokkal járt.⁶⁰ Éppenígy nem szabad rossz aratás esetén csak a fokozott halandóság miatti népességsökkenést tekinteni módosító tényezőnek. Úgy tűnik, hogy a paraszti cselédtartás kiterjedtsége mindenkor a mezőgazdasági konjunktúra ingadozásaitól függött.⁶¹ Ez ugyanilyen mértékben befolyásolta a parasztok házasodási lehetőségeit is.⁶² A tartósan változatlan meghatározó tényezőkkel szemben az ilyen jellegű ingadozások átformálták a tipikus családkonstellációk mindenkori képét. Minél erőteljesebben érvényre jutottak rövidtávú hatások a ránkmaradt személynyilvántartási listák készítésének időpontjában, annál csekélyebbek a lehetőségek, hogy egyetlenegy keresztmetszet alapján a vizsgált terület családstruktúráit kielégítő módon leírjuk.

Annak a lehetőségét, hogy egy nem tipikus keresztmetszet alapján dolgozzunk, főként az olyan kísérlet során kell meggondolnunk, mikor az ilyen adatfelvétel statikus képét a fejlődési ciklusok rekonstruálására akarjuk felhasználni. A rendelkezésünkre álló források szűkös volta miatt egyszerűen nincs más lehetőség. Amennyire az irodalomban a fejlődési fázisok szerint különböző családösszetétel problematikáját egyáltalán szemügyre vették, ezt a tényállást mindig egyetlenegy lista alapján felsorakoztatott

adatokkal kellett illusztrálni.⁶³ A vizsgálat a családfők korcsoportjaiból indult ki és ezekhez bizonyos családformákat előfordulásuk gyakorisága szerint rendelt hozzá. Ezt a módszert példás módon alkalmazta Berkner a maga vizsgálati területén.⁶⁴ Laslett utalását azonban, miszerint a család fejlődési folyamatairól egzakt kijelentéseket tenni alapján véve csak akkor lehet, ha egy bizonyos helyi csoport időközönként megismételt adatfelvételei rendelkezésre állnak, szintén meg kell szívelelnünk.⁶⁵ Az ily módon összehasonlítható anyag alapján könnyebben megmondható, hogy egy bizonyos keresztmetszet szabályos vagy kivételes esetnek tekintendő-e. Tekintettel több egymásutáni lista fennmaradására, Laslett tapasztalatait nem szabad minden további nélkül általánosítani. Ausztriát illetően már a XVII. századi anyagban találhatók időben egymáshoz közelálló lélekszámbavételek; a XVIII. század közepétől az ilyen listák folyamatos sorozatai nem számítanak ritkaságnak.⁶⁶ Ha nem lehetséges egyetlenegy keresztmetszetet más források segítségével ateinketben megvizsgálni, hogy reprezentatívnak tekinthető-e, akkor a plébániai anyakönyvek alapján kell ellenőriznünk, nem előzték-e meg a vizsgálatra kiszemelt évet rendkívüli demográfiai változások, melyek az összképet jelentősen befolyásolhatnák.

Az a kísérlet azonban, hogy egyetlenegy személynyilvántartási listából tipikus családciklusokra következtessünk, magában rejt még egy másik veszélyt is, mely még nagyobb súllyal esik latba. A vizsgált lista felvilágosítást nyújt az egyes szerepeket betöltők életkor szerinti megoszlásáról, illetve bizonyos életkori csoportok együttélési konstellációinak gyakoriságáról. Arról a sorrendről, ahogy ezeket a szerepeket az egyes emberek végigjárják, a forrás nem mond semmit. Nem teszi tehát lehetővé, hogy közvetlen következtetésekre jussunk a karakterisztikus életciklusokat illetően, nem is beszélve ezeknek családciklusokká való összefonódásáról. Ennélfogva minden kísérlet, mely egyetlen keresztmetszet alapján alkot véleményt fejlődési ciklusokról és típusokról, implikálja a fázisok sorrendjének egy bizonyos modelljét. Ennek során az a veszély fenyeget, hogy a családciklusokról alkotott szociológiai elképzeléseknek a jelenből való visszavetítése révén vagy ellenőrizetlen klisészerű történelmi elképzelések révén téves típusokat rekonstruálunk. Ha felhasználjuk az egyes keresztmetszetek interpretációja során a terület kiegészítő forrásanyagát is, könnyen megelőzhetjük ezt a veszélyt. A tipikus fejlődési ciklusokról biztos kijelentéseket azonban csak akkor tehetünk, ha a személynyilvántartási listáknak egy időben amennyire csak lehet zárt sorozata áll rendelkezésünkre.

A törzscsaláddal kapcsolatos vita miatt a fejlődési ciklus problemati-

káját történelmileg túlnyomórészt a parasztcsaládok példáján vizsgálták.

Ennek során többnyire kimondatlanul, két feltételezést vettek alapul:

1. hogy a család folyamatosan egy udvarban lakik; 2. hogy a paraszti udvar birtoklása az apáról a fiúra száll. E két előfeltevés hatására azt gondolták, hogy az egyes fejlődési fázisok a mindenkori személyi összetétel szerint egymással összhangban vannak.⁶⁷ Mindkét feltevés érvényes lehet jelentős paraszti területekre, nem szabad azonban általánosítani őket. Ha azzal próbálkozik az ember, hogy példának okáért a személynyilvántartási listák egy sorozatán elvégzett vizsgálatokkal feltárja, milyen különböző fázissorrendek lehetségesek, meglepően sokféle változattal találhatja magát szemben. Így például egy szűrőpróba, mely a XVIII. század végi – XIX. század közepi Alsóausztria egyik vidéki plébániájának 25 házára terjedt ki, a birtoklás folyamatosságának olyan csekély fokát mutatja, hogy egy család két egymást követő nemzedékének együttélése szóba sem kerülhet.⁶⁸ Ennek magyarázata valószínűleg a feudális birtok speciális keretfeltételeiben keresendő. Másrészt kiderült az olyan udvarokkal kapcsolatban, ahol a házközösség folyamatos fejlődése megfigyelhető volt, hogy az apa–fiú-sorrenden kívül e területtel kapcsolatban még számos más változatot is tekintetbe kell venni.

Érdekes megfigyeléseket tehet az ember, ha a személynyilvántartási listák egy sorozata alapján időbeli változásaikban kíséri figyelemmel az egyes házközösségeket. A házigazdák sorrendisége csak egyetlen lehetséges szempontja az ilyen hosszsmetszeti vizsgálatoknak, az általános fejlődési típusok felvázolása szempontjából azonban különlegesen fontos.⁶⁹ Elsősorban az egyén fejlődési folyamatainak megfigyelése indíthat további kérdések feltevésére. Ha a háziasszony halála után felvesznek még egy cseléd lányt, az arra ösztönözhet, hogy a család válságos helyzete és a cseléd tartás közötti összefüggéseken elgondoljunk. Ha egy szolga elhagyja a házat, viszont egy új bentlakó érkezik a helyébe, ebből arra a tényre kell következtetnünk, hogy a családi munkaszervezet keretében bizonyos szerepek egymással helyettesíthetők.⁷⁰ Ha egy lánygyermek, aki már régebben elment otthonról, röviddel törvényen kívüli gyermeke megszülése előtt visszatér szüleihez, akkor ebből általános tanulságokat szűrhetünk le a házasságon kívül született utódok gondozásával kapcsolatban. Az egyes esetek elemzési módszere egyenesen a családon belüli személyi kapcsolatok kellős közepéhez vezet. Arra indít, hogy az „egész házhoz” tartozó személyek csoportját olyan rendszernek tekintsük, melyben az egyéni sors és a közösségi élet egymást kölcsönösen befolyásolják.

Azokat a lehetőségeket, melyek abból fakadnak a statisztikai kiérté-

kelés számára, hogy évenként ismételten felvett személynyilvántartási listák teljes sorozatai állnak rendelkezésünkre, még nem használtuk ki a kutatásban. Messze túlmutatnak azokon az eredményeken, melyekre a viszonylag kis időkülönbségű keresztmetszetek összehasonlítása vezethet, jóllehet ennek értékes voltát sem tagadjuk. A keresztmetszeti elemzéssel szemben elsősorban az időtartam válik mérhető jelenséggé.

Az egyes személyekre vonatkoztatva ez annyit jelent, hogy arra kérdezünk rá, mennyi ideig élt valaki egy bizonyos házközösségben, illetve mennyi ideig tartozott hozzá egy bizonyos szerepet betöltve. A csoporttal való összekötöttség időtartama bizonyosan jelentőséggel bír a személyi kapcsolatok minősége szempontjából. Tipológiai tekintetben a szerep időtartama bizonyos szerepkonstellációk értékeléséhez is szükséges. Ezért lényeges minőségi különbséget kell tennünk az olyan családok között, melyekben a cselédség évente rendszeresen cserélődött és az olyan között, melyekben éveken át változatlan maradt.⁷¹ Éppenígy megindokolhatja az ember általános strukturális feltételekkel azt a jelenséget, mikor a gyermekek egyrészt huszonöt vagy harmincéves korukig a szülői háznál maradtak, másrészt viszont már tizenkét–tizennégy évesen elhagyták otthonukat.⁷²

Úgy tűnik, hogy érdemes a házközösséggel mint csoporttal kapcsolatban megmérni a változatlan személyi összetétel melletti együttélés időtartamát. Hogy itt az utóbbi idők történelmi fejlődése során sokminden megváltozott, nagy valószínűséggel feltételezhető demográfiai bizonyítékok alapján (a várható életkor megnövekedése, a gyermekhalandóság és a nők gyermekágyi halandóságának csökkenése). Ebből következően a szűkebb értelemben vett szülő–gyermek-kapcsolat egyre inkább állandó jelleget öltött. Éppenígy, a funkcióktól való tehermentesítés révén mindinkább háttérbe szorult az a jelenség, hogy a kiegészítés problémáit szükségszerűen a cselédséggel és a bentlakókkal oldják meg; – egy olyan fejlődési irány, melyet rétegspecifikus szempontból differenciáltan kell látni. Érdekes lehet ezzel kapcsolatban egy szűrőpróba jellegű vizsgálat, melyet egy alsóausztriai vásárhely XVIII. század közepi, két évtizedre kiterjedő anyagán végeztek el.⁷³ Ennek során kiderült, hogy a termelési funkciók nélküli háztartások azokkal a kézművesházakkal szemben, melyek szervezett családi üzemként működtek, összetételüket tekintve hosszabb időn át szignifikáns módon változatlanok maradtak.⁷⁴ A család utóbbi időkbeli társadalomtörténetének egyik leglényegesebb fejlődési tendenciája az, hogy a termelési funkcióktól mentesült családok száma megnőtt.⁷⁵ Ha ezzel párhuzamosan megfigyelhető a szerepkonstellációk növekvő tartóssága, akkor annak pszichikai hatásaira

különösen tekintettel kell lennünk. Emlékeztessünk csak arra, milyen vélemények hangzottak el egészen más források alapján a családi élet intimitéséből a válásról.⁷⁶ Érdekes lenne a változatlan konstellációjú, hosszabb időtartamú családi együttélés szempontjából a neurózissal kapcsolatos jelenségek társadalomtörténeti feltételeit is megvizsgálni. Mindenesetre a családösszetétel időtartamának változására irányuló kutatások alapul szolgálhatnának fontos kvalitatív hipotézisekhez is.

Ha egy meghatározott helységet illetően személynyilvántartási listák teljes sorozatai állnak rendelkezésünkre, ennek az anyagnak a segítségével sok, a szociológiai családcikluskutatás által a jelenre vonatkoztatott kérdés feltehető a múlt dimenziójával kapcsolatban is. A társadalomtörténet azonban nem veheti át minden további nélkül a szociológia ciklusmodelljeit. Ezek egy-egy egészen konkrét történelmileg kialakult családformára épülnek és más korok történelmi–társadalmi valóságát nem tükrözik adekvát módon. Újból fölmerül a csoportkonstellációk problémája, amit a mi mai családfogalmunk nem old meg teljesen. Itt is érvényes az, amit már a családméretekkal és a családtípusokkal kapcsolatban is hangsúlyoztunk: történelmietlen konstrukciót eredményezne, ha az együttélő emberek csoportjából az egymással rokoni viszonyban állóknak egy szűkebb körét mint „tulajdonképpeni családot” ki akarnánk emelni. Egy olyan kezdeményezés, mely történelmileg különbséget tesz „családciklus” és a „háztartás fejlődési ciklusa” között, szintén nem vezet messzire.⁷⁷ Minden a ház, illetve a háztartás térbelileg megszabott keretében közösen cselekvő személyt be kell vonni a folyamat tipikus fázisainak vizsgálatába. Ezzel azonban olyan szerepeket és velük kapcsolatos problémákat vetünk föl, melyeket a család szociológia elhanyagol. Ráadásul alig oldható meg kielégítően a terminológia kérdése: Beszéljen az ember – számot vetve a félreértések veszélyével – „családciklusokról” vagy – világosabban, de komplikáltabban – „házközösségek fejlődési ciklusairól” vagy „háztartásokról”, területileg (városok és vidékek szerint) differenciálva?

Ha hűségesek maradunk a történelmi anyaghoz, kérdésessé válik a „ciklus” fogalma is. Azt feltételezik, hogy egy társadalom családjában bizonyos szakaszok sorrendje rendszeresen ismétlődik. Úgy vélik, hogy a ciklus időtartamát egyrészt a házasság mint a családalapítás időpontja, másrészt pedig a házastársát túlélő fél halála határoolja be.⁷⁸ Ez a modell a neolokális magcsaládnak a jelenben domináló formájához kapcsolódik. Másrészt itt is utalnunk kell a vonatkozási rendszer történelmi függőségére. A neolokális uralkodóvá válása történelmi folyamatok eredménye, elsősorban az ur-

banizálódásé. Az iparosodás előtti kor mezőgazdasági jellegű társadalmi-ban a patri-, illetve az uxorilokalitás sokkal nagyobb szerepet játszik.⁷⁹ A családfejlődés ilyen viszonyok között legjobban a „perennitás” (tartósság) fogalmával jellemezhető, melyet a jelen – egyébként a régi struktúrák jegyeit leginkább magán viselő – parasztcsaládja számára alkottak meg.⁸⁰ Egy családciklus kiindulási és végpontját generációkon át tartó időbelileg folytonos lefolyás esetén nem lehet egyszerűen megállapítani. Mindenkor megtehetjük ugyan kezdetnek egy fiatal pár házasságkötését és felfoghatjuk a szülőkkel való együttélés szakaszát két ciklus egymásba átnyúló részének, de ez a koncepció is csak közvetlen apa–fiú- vagy szülő–gyermek-kapcsolat esetén válik be.⁸¹ Az ilyen feltevés azonban messze nem felel meg a történelmi valóságnak. Ha egy özvegyasszony vagy egy özvegy férfi újból megházasodott, akkor nem követi egymást két olyan pár, melyekre két különválasztott, egymásba átnyúló családciklus vonatkoztatható. Itt feltehetően nem vezetne eredményre semmilyen kísérlet, mely az egyes ciklusok kölcsönös körülhatárolására irányul. A szó szoros értelmében vett szociológiai családmmodellek helyett a történéshnek a családi csoportok folyamatos fejlődésének menetét kell vizsgálnia, anélkül, hogy be tudná sorolni őket egy olyan keretbe, melynek kiindulási és végpontja jelölhető ki. S ennek során a kontinuitást biztosító szerepnek semmiképpen sem csak a fiú szerepe tekinthető.

Ahol lehetetlen a családfejlődés folyamatát olyan szilárd pontokkal mint a házasság és a halál időben határok közé szorítani, nem válik be az egy bizonyos módon kötött szakaszsorrendiség koncepciója sem, amint ezt a ciklusfogalom magában foglalja. Ezen kívül még egyéb okokból is nehézséget jelent a történéshnek, hogy a családszociológusok szakaszmodelljeihez csatlakozzon.⁸² Ezek elsősorban a szülők szocializációs feladatai és így ma uralkodó családfunkciók irányában orientálódnak. Történelmi perspektívában gyakran más, ma már többé vagy kevésbé nem releváns funkciókat is be kellene vonnunk a fázisokra tagolás kísérletébe, mindenekelőtt a termelési funkciót, ahogyan az egy pár életének egyes korszakai szerint különbözőképpen hat a családi munkaszervezetre. Tekintettel a szocializáció funkciójára, el kellene gondolkodni rajta, hogy a családi és az iskolai szocializáció mai típusainak rendszere egyáltalán nem alkalmazható csoportosítási szempontként. Még nagyobbnak tűnnek azok a nehézségek, melyek a generatív magatartás változásaiából következnek. Sok szociológiai ciklusmodell feltételezi, hogy egy testvércsoport egyidejűleg vagy viszonylag kis időközönkösséggel azonos korhoz kötött fázisokon megy keresztül. Ez helytálló is lehet manapság az európai és amerikai családok nagy részét illetően, ahol a

gyermek számuk alacsony és a szülések között eltelt idő gyakran rövid. Ez a feltevés azonban nem áll meg a lábán olyan korok esetén, mikor a nők általában megtermékenyíthetőségük végső határáig születtek, mikor a túlélő gyermekek közötti különbség a magas gyermekhalandóság miatt gyakran igen jelentős volt, és mikor gyakran olyan gyermekek éltek együtt, akik az egyik vagy akár mindkét szülő különböző házasságaiból származtak. Amennyiben a történész egyáltalán dolgozhat az egyes, a család életén belüli fázisok kötött sorrendjének koncepciójával, az egyes szakaszokat más tartalmi kritériumok és erőteljesebb idő- és térbeli, valamint rétegspecifikus differenciálás alapján kell meghatározni.

Minél kevésbé felel meg a történésznek az a koncepció, mely feltételezi mindkét szülő vagy az összes testvér azonos fázisainak egyidejű lefolyását, annál inkább az előtérbe kell állítania a családon belüli életszakaszok jellegzetes lefolyási formáinak kérdését. Ennek során nemcsak olyan szakaszokról van szó, melyeket egy ember „eredeti” (Herkunfts)- vagy „nemzőcsaládjában” (Zeugungsfamilie, family of procreation) él le, hanem azokról is, melyek a régebbi korokban „idegen házban” teltek el. Éppenígy nem szabad a vizsgálatnak azokra a személyekre korlátozódnia, akik megházasodtak és aztán mint családapa vagy családaya a család élén álltak. Az életciklusok családi feltételeinek erőteljesebb hangsúlyozása elvezethetne az életkori szakaszoknak egy általánosabb elméletéhez, mely a szorosabb értelemben vett családi tematika mellett a társadalomtörténet mielőbb bepótolandó hiányosságának tűnik. Az itt tárgyalt forrásfajták – mind az egyszerű keresztmetszetek, mind a sorozatok – kiértékelése lényegesen hozzájárulhatna ehhez.

A család társadalomtörténete szempontjából a családciklusokutatást minden bizonnyal a szociológia egyik különlegesen izgalmas részének tekinthetjük. A legalapvetőbbnek a perspektivikus szemléletmód tűnik: a „developmental approach”. Szemben a történelmi családkonstellációknak azzal a statikus képével, mely a népszámlálásokra, cenzuslistákra és hasonló forrásokra jellemző, felettébb fontos hangsúlyoznunk a fejlődés momentumát. Az arra irányuló kísérlet, hogy speciális szociológiai ciklusmodelleket a történelmi elemzéshez adaptáljanak, súlyos nehézségekhez vezet. Társadalomtörténeti szempontból egészen világosan megmutatkozik a mai társadalmi formáktól való függőségük és így korlátozott felhasználhatóságuk is. A történelmi relativizálás ezért ahhoz is hozzájárulhatna, hogy azt a jelentőséget, ami ezeket a modelleket a jelen és a jövő társadalmi viszonyainak értelmezése során megilleti, mérvadóan ítéljük meg.

JEGYZETEK

1. Vess össze L.K. Berknernek a szakirodalomról szóló áttekintésével, *Recent Research on the History of the Family in Western Europe* (A nyugat-európai család történetével kapcsolatos újabb kutatások), in: JMF, 1973. augusztus, a 395. oldaltól kezdődőleg, elsősorban a 398. és a következő o. Gazdag bibliográfiai utalások P. Laslett és R. Wall (Hg) művében is: *Household and Family in Past Time* (Háztartás és család a múltban), Cambridge, 1972, az 590. oldaltól kezdődőleg.
2. Erre vonatkozólag: G. Schwägler: A család szociológiája, Tübingen, 1970, a 132. oldaltól kezdődőleg.
3. A problémák és a munkahipotézisek áttekintése, in: M. Mitterauer: A család funkciójának elvesztése? Család és emancipáció, in: *Beiträge zur historischen Sozialkunde* (Adalékok a történeti társadalomtudományhoz) 4/2. 1974, a 27. oldaltól.
4. Erre vonatkozólag hamarosan: u.a.: Az iparosodás előtti családformák. Az „egész ház” funkcióinak csökkenése a XVII. és a XVIII. században, in: *Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit* 2, 1975.
5. Erről részletesen: R. Mols: *Introduction a la démographie historique des villes d'Europe* (Bevezetés az európai városok történeti demográfiájába), Löwen, 1954, 29. o., a 39. és a következő o., az 58. és a 73. o. Az itt használt alsóausztiai lélekszámbavételeket, illetve gyónási regisztereket illetően: G. Winner: Az alsóausztiai plébániai archívumokról és a legújabb kor papok beszámolóit tartalmazó forrásairól, in: *Unsere Heimat* 45. 1974. 31. o. Különösen hálás köszönettel tartozom G. Winnernek értékes tanácsaiért és azért a szívélyességért, mellyel a Sankt Pölten-egyházmegye gazdag forrásanyagának használatakor segítségemre volt.
6. C. Durdik: Népeség- és társadalomstatisztika a XVIII. és a XIX. században, in: Helzmanovszki (kiadó): *Beiträge zur Bevölkerung- und Sozialgeschichte Österreichs*, Wien 1973. a 227. oldaltól.
7. Lásd mindkét aspektust mintaszerűen L.K. Berknernél: *Family, Social structure and Rural Industry. A Comparative Study of the Waldviertel und The Pays de Caux in the 18th Century*, phil. Diss. Harvard University 1973 (MS); a vizsgált heidenrichensteini uradalom családstruktúrájával foglalkozó fejezet rövidítve: in: *The Stam family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: An 18th Century Austrian Example*, in: *AHR* 77. 1972. a 298. oldaltól. – Az itt bejelentett kutatási tervem keretében metodikai okokból a mikrostrukturális elemzéstől a regionális szinten tülemelkedő összehasonlításához vezető lépést vizsgálataimat szűkebb területre korlátozva teszem meg. Evvel kapcsolatban lásd az alábbiakat.
8. V.ö.: 1. jegyzet.
9. P. Laslett: *Introduction: History of the family*, in: u.a. és Wall, az 1. oldaltól.
10. U. a.: *Size and Structure of the Household in England over Three Centuries*, in: *Population Studies* 23. 1969. a 199. oldaltól; u. a.: *The Comparative History of Household and Family*, in: *JSH* 4. 1970. a 75. oldaltól; u. a.: *La famille et le ménage: approches historiques*, in: *Annales, E.S.C.* 27. 1972, (4. és 5. füzet: *Famille et société*), a 847. oldaltól. Az eredeti fogalmazvány revíziójával: E. A. Hammel és P. Laslett: *Comparing Household Structure Over Time and Between Cultures*, in: *CSSH* 16. 1974, a 73. oldaltól.

11. Berkner: Stam-Family, a 398. oldaltól; u. a.: Rural Family Organisation in Europe: A Problem in Comparative History, in: PSN 1. 1972, a 145. oldaltól; u. a.: Family, a 86. és a következő oldal; elsősorban u. a.: The Use and Misuse of Census Data for the Historical Analysis of Family Structure, in: JIH 5. 1974, a 721. oldaltól.
12. Itt mindenekelőtt az 1973. szeptemberében Párizsban megtartott XIII. „International Family Research Seminar”-ra utalunk, melynek fő témája „The Cycle of Family Life in European Societies” volt. Egy erről szóló beszámoló: M. Haller: Lebenszyklus und Familientheorie, in: KZfSS 26. 1974. a 148. oldaltól.
13. Laslett: Introduction. 1. o.
14. U. o.: a 23. oldaltól.
15. O. Brunner: Das „ganze Haus” und die alteuropäische „Ökonomik”, in: Zeitschrift für Nationalökonomie 13. 1950. a 114. oldaltól. A bentlakóknak a „houseful”-hoz, nem pedig a „household”-hoz való sorolása megtalálható még Laslett koncepciójának revideált változatában is (Hammel und Laslett, 78. o.), jóllehet a szerző ugyanabban a tanulmányban a háztartásstruktúráknak egy olyan osztályozási sémáját kínálja, mely a bentlakók kategóriáját feltételezi (97. o.). De viszont itt is csak egyes bentlakókat vesz figyelembe, nem pedig bentlakócsoportokat. Az ilyen tipizálás problematikáját illetően lásd az alábbiakat.
16. Berkner: Use, a 725. oldaltól.
17. M. Mitterauer: Zur Familienstruktur in ländlichen Gebieten Österreichs im. 17. Jahrhundert, in: Helczmanovszki, a 167. oldaltól.
18. Brunner: a 114. oldaltól. Az iparosodás előtti családtípusok funkcióival kapcsolatban számos utalás található az egyes tanulmányokban, in: H. Rosenbaum (kiadó): Familie und Gesellschaftsstruktur, Frankfurt, 1974; v. ö. még: Mitterauer: Funkcióvesztés.
19. Laslett: Introduction, a 25. és a következő oldal; Hammel és Laslett, 77. o.
20. Mitterauer: Familienstruktur, a 174. és a következő oldal.
21. U. o.: a 186. oldaltól.
22. A plébániai anyakönyvek adatain alapuló történeti–demográfiai munkákból mind-
eddig keveset végeztek el az osztrák területekre vonatkozóan. Alsóausztriát tekintve: J.-P. Lehnert: Die Pfarre Stockerau im 17. und 18. Jahrhundert, in: Helczmanovszki, a 373. oldaltól. (Az újbóli házasságkötések kérdéséről: a 299. oldaltól.)
Tírtolt illetően adatok találhatók egy sor népességtörténelmi vizsgálatban: v. ö.: E. Troger: Bevölkerungsgeographie des Zillertales, Innsbruck 1954. 66. o., F. Fliri: Bevölkerungsgeographische Untersuchungen im Unterinntal, Innsbruck, 1948., 27. o., G. Winkler: Bevölkerungsgeographische Untersuchungen im Martelltal, Innsbruck, 1973. 27. o.
23. H. Feigl: Bäuerliches Erbrecht und Erbgewohnheiten in Niederösterreich, in: Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich 37. 1965/7., a 170. és a következő oldal.
24. A salzburgi Dorfbeuern plébánia 1862-es lélekszámbavétele szerint (michaelbeuerni plébániai archívum) itt a gyermekek 14,5%-a nevelt gyermek volt. A nevelt fiúk aránya valamivel a nevelt lányoké alatt volt.
25. Ez elsősorban a cseléd lányokra áll. Így pl. a berndorfi plébánia 1649-es lélekszámbavétele szerint (berndorfi plébániai archívum) a tizenöt évesnél fiatalabb cseléd lányok több mint a felénél a nevek azonossága miatt valószínű a rokoni kapcsolat.

26. A testvérek cselédi szolgáltatait nemcsak a gazdaság munkaerőszükséglete, hanem az ellátás szükségszerű voltának szempontjából is kell látnunk. Éppen ez a két tényező vezethetett arra, hogy a testvérek hosszú időn át a fivér gazdaságában maradtak. Ennélfogva gyakran kerülünk szembe azzal a jelenséggel, hogy a nagyon fiatal cselédség soraiban éppúgy, mint a nagyon öregeknél a férfi és a női szolgák neve jelentős mértékben megegyezik.
27. Ez a helyzet pl. a Langschwarza im Waldviertel-i plébánia 1824-ben és 1840-ben készített lélekszámbavételei esetén (St. Pölten-i egyházmegyei archívum, langschwarzai plébániai archívum). A következő, 1851-es lélekszámbavétel viszont már pontosan különbséget tesz „bentlakók” és „eltartottak” között. Világosan látható belőle, hogy a korábban „bentlakóként” regisztrált személyek nagy részénél ténylegesen eltartottakról van szó.
28. A mai Ausztria különböző területein a múltban és a jelenben használatos megjelölésekről: I. Kretschmer és Pieglar: *Ausgedinge* (Erläuterungen zum österreichischen Volkskunde-Atlas, 2(18), Wien 1965, 5. o.
29. Laslett: *Introduction*, 26. és 35. o.
30. A lélekkönyvek az 1746-os, 1756-os és az 1759-es évekből származnak (Zell am Ziller-i plébániai archívum). Az összehasonlítás alapjául 38 háza szolgált. A parasztnaknál és egyéb háztulajdonosoknál 1746 és 1756 között az esetek 71%-ában volt egyezés, 1756-tól 1759-ig az esetek 84%-ában, 1746-tól 1758-ig az esetek összesen 68%-ában; ez az arány ezzel szemben a bentlakócsoporthoz 1746 és 1756 között csak 26%, 1756 és 1758 között 27%, 1746 és 1758 között összesen 18%.
31. A Maria Langeegg-i plébánia lélekszámavételei (St. Pölten-i egyházmegyei archívum, Maria Langeegg-i plébániai archívum). A szűrőpróbát Nesselstauden helységgel végezték el. Hasonló eredményekre vezetett egy másik alsóausztriai szűrőpróba, melyet az obergrafendorfi plébánia 1787 és 1880 között készült tizenöt lélekszámavétele alapján végeztek el Baumgarten a. d. Pielach faluval (St. Pölten-i egyházmegyei archívum, obergrafendorfi plébániai archívum).
32. Az alsóausztriai St. Leonhard vásárhely (St. Pölten egyházmegyei archívum, St. Leonhard-i plébániai archívum) 1737 és 1756 közötti gyónási regisztereinek vizsgálata arra az eredményre vezetett, hogy a szolgák (beleértve a segédek és a tanoncokat) átlagosan 2,0 évig szolgáltak egy házban, a cseléd lányok 1,9 évig. A szolgák 56%-a és a cseléd lányok 61,6%-a csak egy évig volt ugyanannál a gazdánál szolgálatban. A XVIII. század végi és a XIX. század elei Alsóausztriai paraszti családjainak megvizsgálása némileg hosszabb szolgálati időkre engedett következtetni.
33. V. ö. az alábbiakkal.
34. Erről hamarosan közelebbit a 7. jegyzetben említett tanulmányban.
35. A bérnek besegítő munkával való leszolgálása a mezőgazdaságban pl. nagyon elterjedt volt azoknál a bányákban és kohókban dolgozó munkásoknál, akik a parasztnál mint bentlakók voltak elszállásolva. V. ö. evvel: M. Mitterauer: *Produktionsweise, Siedlungsstruktur und Sozialform im österreichischen Montanwesen des Mittelalters und der frühen Neuzeit*, in: U. a. (kiadó): *Österreichisches Montanwesen*, Wien 1974, 315. o.

36. Laslett látja az ilyen lerövidítés problémáját, mint ahogy a (35. o., 50. jegyzet) felhozott példák mutatják. Összességében azonban jelentéktelennek tartja Angliát illetően az ilyen esetek számát. Az eddig vizsgált anyag alapján Ausztriára nézve semmiképpen sem vehetjük át ezt az álláspontot.
37. Ilyen konstellációk pl. ismételten előfordulnak a waldvierteli plébániák lélekszámbavételeiben. Erre vonatkozóan lásd az alábbiakat.
38. Mitterauer: Familienstruktur, 202. o.
39. V. ö. a fentiekkel.
40. Mitterauer: Familienstruktur, 198. o.
41. Laslett: Introduction, 30. o.; Hammel és Laslett; 93. o.
42. Landesarchiv Salzburg, Geheimes Archiv XXVII/12.
43. Ha Salzburg város 1569-es lélekszámbavételében alkalmazták a „házigazda” szót, akkor házas társ vagy családapa értelemben, nem pedig személyeknek egy térbeli egységre vonatkozó csoportjával kapcsolatban. Ez pl. világosan látszik akkor, ha egy nyilvánvalóan bérlőként élő nő távollévő férjét mint „házigazdáját” jelölik meg.
44. Az itt alapul vett források közül erre különösen alkalmasak voltak a waldvierteli Gmünd plébánia lélekszámbavételei, melyek magán a városon kívül a közelebbi környéknek egy sor falusi települését is felölelték.
45. Laslett: Mean Household Size, 133. o.
46. R. König: Familiensoziologie, in: U. a. (kiadó): Handbuch der empirischen Sozialforschung, 2, Stuttgart 1969., a 211. oldaltól; W. Goode: Soziologie der Familie, München 1967, a 88. oldaltól; G. Lüschen és E. Lupri (kiadók): Soziologie der Familie, Opladen 1970.
47. Laslett: Introduction, 31. o.
48. Eltérően eredeti osztályozási sémájától (Hammel és Laslett, 95. o.) Laslett a „multiple family household”-ot is egy „secondary unit up”-pal törzscsaládként kezeli. Ezzel kapcsolatban lásd az alábbiakat.
49. Hammel és Laslett, 97. o.
50. Berkner: Use, a 729. oldaltól.
51. Berkner: Stem Family, a 398. oldaltól.
52. Ezt a szociológiától és elsősorban az antropológiától átvett kezdeményezést a Laslett és Wall által kiadott gyűjteményes kötetben két tanulmány is képviseli. V. ö.: J. Goody: The Evolution of the Process, a 335. oldaltól.
53. Laslett: Introduction, a 32. oldaltól; Hammel és Laslett, a 96. oldaltól.
54. Berkner: Stem Family, a 398. oldaltól.
55. Evvel kapcsolatban lásd az alábbiakat.
56. Például a birtok- és vagyoni viszonyokról számot adó adatok adókataszterekben, hagyatéki leltárakban stb. Az ilyen forrásoknak a lélekszámbavételekkel való kombinálásáról: Berkner: Stem Family.
57. A Zell a. Ziller-i plébánia (Zell am Ziller-i plébániai archívum), illetőleg a mayerhofeni vikáriátus lélekszámbavételei. Kinyomtatva: Mayerhofener Pfarrbote. 1931.
58. Az eddig feldolgozott keresztmetszetek közül különösen gyakran találkozunk ilyen konstellációkkal a Bécs városában 1857-ben készült összeírásban.

59. Az ilyen tényezők összehatása miatt emelkedhetett a salzburgi Dorfbeuern plébánia körzetében 1648 és 1671 között a magcsaládok százalékos aránya 36-ról 55-re. (Mittelauer: Familienstruktur, 191. o.).
60. Ennek következményei elsősorban a szolgák számában mutatkoznak meg. Így pl. a seekircheni plébánia 1813/69-es lélekkönyve alapján (seekircheni plébániai archívum) abszolút mélypontokat mutathattak ki az 1813-as és 1815-ös háborús években, valamint az 1817- és éhínség sújtotta esztendőben. A plébánia körzet „Riegat”-jai közül a férfi cselédség csökkenése folytán a Seekirchen központi vásárhelyet átfogó szenvedett a legtöbbet.
61. Ilyen összefüggések tárultak fel a cselédség ingadozó számának beható elemzése során a XIX. századra vonatkozólag a nagy salzburgi Seekirchen plébánia lélekkönyvei alapján (lásd alább), de ezeket itt helyhiány miatt nem részletezhetjük. Egy másik alkalommal kell rájuk kizárólagos alapossggal sort keríteni.
62. Az agrárkonjunktúra és a házasságkötések gyakorisága közötti összefüggésekről Ausztriát illetően lásd főként: G. A. Schimmer: Statistisch-administrative Vorträge, Wien 1870, 80. o.
63. Lásd: Berkner táblázatait, in: Stem Family.
64. Berkner: Use.
65. Laslett: Introduction, a 32. oldaltól; Hammel és Laslett, a 98. és a következő oldal.
66. Lásd fentebb.
67. Lásd például a Berkner által kidolgozott rendszerezést: Individual Life Cycles and Family Types: Five Hypothetical Generations. (Family, 74. o.).
68. Az alsóausztriai Dunkelsteini Erdőben található Nesselstauden nevű faluról van szó (St. Pölten egyházmegyei archívum, Maria Langegg-i plébániai archívum).
69. Ebben az összefüggésben utalunk rá, hogy az általános fejlődéstípusok feltárása során parasztagazdaságokkal foglalkozó helytörténeti munkák értékes segítséget nyújthatnak. Az újabbak közül említsünk meg néhányat példaként az osztrák területet illetően: P. Wuinovic: Typische Höfe in verschiedenen Regionen, in: A. Hoffmann (kiadó): Bauernland Oberösterreich, Linz 1974, az 581. oldaltól; H. Mair: Fügen und Fügenberg, eine Häuser- und Höfengeschichte, Innsbruck 1971.
70. Lásd fent.
71. A gyónási regiszterek példás kiértékelése tekintettel a cselédségi szolgálat időtartamára az alsóausztriai St. Leonhard a. Forst vásárhelyen; lásd fent: 32. jegyzet, 236. o.
72. A gyermekek szülői házban való maradásának eltérő időtartamáról lásd: J. P. Lehrers: Haus und Familie im Markt Stockerau am Ende des 17. Jahrhunderts, in: Unsere Heimat 4. 1974, a 231. és a következő o.; Mitterauer: Familienstruktur, 192. o.
73. A Bécsi Erdő fölötti viertelben fekvő St. Leonhard a. Forst-ról van szó. Az 1737–56 közötti gyónási regisztereket dolgozták fel (St. Pölten egyházmegyei archívum, St. Leonhard plébániai archívum).
74. A mennyiségi elemzés alapjául az a szám szolgált, mely a család személyi összetételének egyezéseit mutatja két egymást követő évben.
75. Mitterauer: Funktionsverlust, a 27. oldaltól.
76. P. Aries: L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime, Paris 1960 (eng. Centuries of Childhood, London 1962).

77. Berkner: Stem Family, 418. o.
78. König, a 244. oldaltól.
79. Az uxorilokalitás fogalmáról: Goode, 90. o. Tekintettel az újraházasodás jelentőségére az iparosodás előtti agrártársadalmakban (lásd fent) ez a fogalom különösen használhatónak tűnik.
80. H. Linde: Persönlichkeitsbildung in der Landfamilie, in: Soziale Welt 10. 1959; Rosenbaum, 200. o.
81. Lásd Berkner rendszerezését: Family, 74. o.
82. Erről legutoljára összefoglalóan Hallernél van szó (159. o.), aki kitér a társadalomtörténet kutatóinak kritikai tanulmányaira is.

PÉTERI GYÖRGY:

INTERDISZCIPLINARITÁS, „INTEGRÁLT” TÖRTÉNELEM ÉS A TÖRTÉNELEM EGYSÉGE

„Az egységes tudomány és az egységes tudománykoncepció megteremtésének lehetősége az objektív valóság mély egységének feltárására támaszkodik. Figyelemre méltó, hogy minél jobban specializálódik és differenciálódik a tudomány a XX. században, minél több új területet fedez fel és ír le, annál nyilvánvalóbbá válik a legkülönbözőbb és egymástól legtávolabb eső területek *belső* materiális összefüggése, s új módon merül fel a mechanizmus és organizmus, a kauzalitás és a teleológia viszonyának, s ezzel a világ egységének kérdése is. A tudomány differenciálódása, amely bizonyos fejlődési szakaszokban már-már veszélyeztette a tudomány egységét és azzal fenyegetett, hogy a világot, a természetet, az anyagot különálló, izolált egységekre parcellázza fel, s az egyes tudományágak kutatóit magányos remetéké változtatja, akik majd nem érintkeznek egymással, *igazi* eredményeiben és következményeiben a valóság *egységének* mélyebb feltárását és megismerését eredményezi. A valóság egységének e mélyebb megértése másfelől az egyes területek és jelenségek *specifikumának* mélyebb leírását is jelenti.”

(Karel Kosík, A konkrét dialektikája, Gondolat Kiadó, 1967, pp. 34–35.)

Az olvasó – már legalábbis az, aki nem lapozott tovább azonnal e bevezető címét meglátva – jogos pesszimizmussal fogadja a címben sejtetett témát. A kapcsolódó kifejezések ma már – szerencsére – közhelyként hatnak: „a tudományágak és – szakok egymástól való elszigetelődése”; a diszciplínák

további tagozódásának folyamata, a „jóllehet mélyebb, de túlságosan egyoldalú” ismereteket produkáló specializáció révén; „szükségünk van a társadalomtudományok kooperációjára, pusztán a koegzisztenciájuk helyett”; az „integrált” történelemszemlélet; ... stb.

A problémák napirendre kerültek, anélkül, hogy jellegük és gyökereik megvilágítást nyert volna, majd tudományos programmá lettek, anélkül, hogy ezek megvalósítása megnyugtató eredményeket produkálna. Tudományos konferenciák és periodikák nyújtotta fórumokon hosszas előadások jutottak arra a „figyelemreméltó” következtetésre, hogy ma már a modern társadalomtudományos kutatás problémafelvetésében, alkalmazott módszereiben és szempontjaiban nem ragadhat meg az adott tudományos ágazat szűkebb keretei között, hanem „ki kell tekintenie azok felett”, vagyis meg kell valósítania az „interdiszciplinaritás elvét”. S hogy a tudományos világ ennek révén mégsem jutott előrébb, annak az egész problémafelvetés egy elég nyilvánvaló belső ellentmondása lehet az oka. Az interdiszciplinaritás jelszava ugyanis olyan szintézist követel tőlünk, melyet nem az *analízis*, hanem a különböző mozzanatok *absztrakt, a kontextusból kiragadott* vizsgálata előz meg. Az „egység” ezért elkerülhetetlenül formális, külsőleges marad. E külsőleges, a kutató által persze sokat hangoztatott, de teljesen reflektálatlan – Kosik szavaival élve – „üres totalitás” a történeti irodalomban olyan munkák megjelenésére vezet, melyek gazdaságot, politikát, ideológiát és kultúrát ugyan együtt tárgyalnak, de közös taglalásuk tárgyyszerű alapjáról, a kronológiai egybeesésen, na meg azon túl, hogy mind ugyanazon kor problémáit „hordozzák és tükrözik”, nem sokat tudhatunk meg. A felszínességnek, a lapos kézikönyvszínvonalnak sokszor szemléleti–módszertani okai is vannak. Amíg bárki számára nyilvánvaló, hogy az a biológus, aki kísérleti állatját különböző szervi alkotóelemeire „szétoperálja”, az így „nyert” szervekből már aligha tudja „rekonstruálni” a pórul járt élőlényt, addig az interdiszciplinaritás normája arra ösztönöz bennünket, hogy vállalkozzunk az élő organizmusból kihalított (s így már halott – mert éltető rendszerétől elvonatkoztatott) részekből az egész újbóli életrekeltségére. Úgy gondolom ezért, indokolt a problémát gyökeresen más összefüggésbe helyezni: a történeti megismerésnek valójában nem az a korlátja, hogy a történettudomány elszigetelt a többi társadalomtudománytól, és maga is belsőleg tagozódik (gazdaság-, politika-, eszme-, művészet-, társadalom-, kultúr-, stb. -történet-re), veszélyeztetve – amennyiben elmulasztjuk „integrálni” eredményeiket – a történelem egységének képét, hanem inkább – részben a szakágak viszonylagos elszigeteltségéhez is kapcsolódó – *rossz absztrakció*, a történeti té-

nyeknek „szakági anyagként”, vagyis olyan preparátumként való szemlélete, mely épp’ azon összefüggérendszerből „tisztítja” meg a vizsgált jelenséget, melynek az létét köszönheti. A tudományos teljesítménynek sokkal hatékonyabb ellensége a metafizikus absztrakció, mint a tudomány differenciálódása. Többet tudhatunk meg kísérleti állatunk élettanáról, ha csak pusztán veseműködését figyeljük meg – de azt valóban funkciójában, az élő szervezet más mozzanataival való összefüggésében –, mintha birtokába jutunk ugyan összes szervének az utolsó csontig, csak mindezt előteremtve éppen egymáshoz fűződő kapcsolataikat, az ereket, izmokat, stb. vágjuk el, vagyis megsemmisítjük vizsgálatunk voltaképpeni tárgyát – az életet – még mielőtt megfigyeléséhez hozzáfoghattunk volna.

Az alábbiakban olyan munkákat szeretnénk bemutatni, melyek nem *mondják*, hogy a társadalmi élet különböző mozzanatai „szerves (netalán dialektikus!) egységet alkotnak”, hanem *feltárják* és konkrét módon *definiálják* adott történelmi kérdések elmélyült elemzése kapcsán ezen egység egy-egy sajátos történelmi megvalósulását, esetét. Különösképpen figyelemre méltó a Janik–Toulmin szerzőpár könyvének, az elmúlt évtized egyik jelentős kultur-, tudomány-, társadalom-, stb.-történelmi teljesítményének bevezető, szemléleti–módszertani problémáit – de szigorúan a tárgyra koncentrálva – taglaló fejezete, melynek izgalmas, lényeges mondanivalójához e bevezető – sajnos – mit sem tud hozzátenni.

ALLAN JANIK and STEPHEN TOULMIN:

WITTGENSTEIN'S VIENNA,

New York: Touchstone, 1973. pp. 13–32

Introduction: Problems and Methods

Bevezetés: Problémák és módszerek

Tárgyunk négy mozzanatra bontható – egy könyv és jelentése; egy ember és eszméi; egy kultúra és fő irányultságai; egy társadalom és problémái. A társadalom Kakánia* – vagy, más szavakkal, a Habsburg Bécs az Osztrák–Magyar Birodalom utolsó negyed- vagy harmadszázadában, amit Robert Musil jellemzett ily lényegbevágó iróniával regényének, A tulajdonságok nélküli ember-nek első, dokumentarista kötetében. A kultúra, legalábbis első pillantásra így tűnik, saját huszadik századi kultúránk, gyermekkorában; a korai kilencszázas évek „modernizmusa”, melyet olyan személyiségek képviselnek, mint Sigmund Freud, Arnold Schönberg, Adolf Loos, Oskar Kokoschka és Ernst Mach. Az ember Ludwig Wittgenstein; legifjabb fia, Bécs vezető acél-mágnesének és a művészetek patrónusának, aki keveset törődött nyakkendő-jével és családi vagyonával egy tolsztoji egyszerűséggel és mértékletességgel jellemezhető életvitel javára. A könyv Wittgenstein Tractatus Logico-Philosophicus-a avagy a Logisch-philosophische Abhandlung¹, egy rendkívül tömör, aforisztikus mű a nyelv filozófiájáról, mely a szerző szerint „valamennyi lényeges ponton a filozófia problémáinak végleges megoldását”² nyújtja, s amelyet kezdettől fogva korának egyik kulcsműveként ismertek el,³ s amely még így is a mai napig a legkevésbé önértetődő könyvek egyike, melyet kiadtak – egy talány, vagy roman à clef, melynek az olvasó legalább egy tucat, egymástól különböző értelmezést adhat.

Törekvésünk, az akadémikus szabványok fényében radikális: mind a négy témánkat tükröként használni, hogy abban tükrözzük és tanulmányozzuk a mindenkori másik hármát. Ha nem tévedünk, az alapvető problémák, melyek a Habsburg Birodalom hanyatlásában és felbomlásában nyilvánultak meg, mélyen átszőtték polgárainak életét és tapasztalatait, élményeit, for-

*E nevet, mely két különböző szintű értelmezést kombinál, Robert Musil találta ki. A felszínen a „Császári–Királyi” vagy „Császári és Királyi” kezdetű rövidítéséből származik (K.K. vagy K.u.K.), mely a Habsburg Birodalom valamennyi jelentősebb intézményének nevében szerepelt. De másodlagos jelentése is nyilvánvaló bárkinek, aki ismeri a német gyereknyelvet: és ez „Excrementia”, vagy „Szarország”.

málván és meghatározván a művészek és írók központi és közös gondolatait, témáit a gondolat és a kultúra valamennyi, még a legelvontabb, területén: ugyanakkor a kakániai milieu kulturális termékei osztoztak bizonyos jellegzetességekben, melyek tükrözik e teljesítmények keletkezésének társadalmi, politikai és etikai kontextusát, illetve arra fényt vethetnek. Ezen vonások, amint azt majd bizonyítjuk, legtömörebb összefoglalásukat Wittgenstein Tractatus-ában nyerték el.

Egy ilyen tézissel előlépve az embernek rögvést tudatában kell lenni azon ellenkezésnek, melyet ez provokálni fog, pusztán *formája* által, de az intellektuális módszer és bizonyítás azon komoly problémái révén is, melyek elkerülhetetlenül előállnak, amikor egy esetet értelmezünk tézisünk védelmében.⁴ Hadd jelezzük tehát rögtön, véleményünk szerint miért van az, hogy négy választott témánk mindegyike az ortodox tudományos elemzést sajátos problémákhoz és paradoxonokba vezet, s így sajátos, és sajátosan interdiszciplináris hipotéziseket követel.

Ezen kakániai paradoxonokra adott kísérleti megoldásainkban semmi különösebben rejtélyes vagy „elérhetetlen” dolog nincs. Távol áll tőlünk, hogy valami Zeitgeist-et vagy ehhez hasonló történeti virtus normatívákat prezentáljunk magyarázó elemzésünk kódosító kulcsaként. Egyszerűen a Habsburg Bécs utolsó évei társadalmi kulturális helyzetére vonatkozó nagyszámú tényre irányítjuk figyelmünket. S ezt, érvelésünk „hiányzó premiszáiként”, kiegészítjük néhány – szigorúan korlátozott számú – hipotézissel, melyek közül több azonnal közvetett alátámasztást és megerősítést fog nyerni.

A fennmaradt problémák, melyekre figyelmünket összpontosítjuk, a következőképpen jelentkeznek. Tegyük fel, hogy az Osztrák–Magyar Birodalom utolsó napjait – vagy Karl Kraus iróniájával: Az emberiség utolsó napjait (Die Letzten Tage der Menschheit)⁵ – vizsgáljuk, tökéletesen tiszteletben tartva a tudomány elfogadott felosztását különböző „tudományágakra”, melyek mindegyike saját „bevett” módszerekkel és kérdésekkel bír. Az eredmény az lesz, hogy még mielőtt elkezdenénk a négy téma egymásutáni tárgyalását, már elvonatkoztatunk és eltávolodtunk mind azon problémáktól, melyeket felvethetünk, mind pedig azon megfontolásoktól, melyekhez eljuthatunk.

Ilyen alapon a Habsburg rezsim politikai története olyan tárgy, melyet önmagában kell taglálni. Fordulatainak narratív felsorolása 1890 és 1919 között feltehetően Ferenc József császár és Ferenc Ferdinánd trónörökös tettei és motívumai, Aehrenthal és Izvolszki tárgyalásai, a különböző pártok

és nemzetiségek attitűdjei, az 1909-es zágrábi hazaárulási perek bomlasztó hatása és a kapcsolódó Friedjung affér, és Masaryk felívelő csillaga mentén építkezne. A komponálás tizenkétfokú schönbergi rendszerének eredete már valami egészen más. Ebben az esetben a zenetörténész feltehetően azon technikai problémákra összpontosítaná figyelmét, melyeket a korábbi dia-tonikus rendszer adta lehetőségek nyilvánvaló teljes kiaknázása vetett fel Wagner, Richard Strauss, illetve magának Schönbergnek korai művei révén. (Nyilván nem vetődne fel számára azonnal, hogy bármi közvetlen jelentősége lenne Schönberg zeneelméletének megértése szempontjából egy olyan újságíróhoz fűződő kapcsolatainak, mint Kraus.) Hasonló sorsra jutna e megvilágításban az a művészeti szakítás, mellyel a szecesszió festői elhatárolták magukat az ortodox akadémikus művészet megállapodott működésétől, vagy a „jogi pozitivizmus” kezdetei Hans Kelsen jogfilozófiájában, vagy Rilke és Hofmannsthal irodalmi törekvései és sorsuk, Boltzmann statisztikai termodinamikájának analitikus módszerei, az a szerep, melyet mint a Bauhaus építészeti iskola előfutárai Adolf Loos és Otto Wagner játszottak, vagy a Bécsi Kör filozófiai programja. Mindegyik esetben az ortodox megközelítés első lépése, hogy a kérdéses fejleményt a festészet vagy jogelmélet, az építőművészet vagy ismeretelmélet többé-kevésbé egymástól független, önmagabizart történetének epizódjaként kezeli. Bármely nézet, mely azt sugallja, hogy ezen epizódok kölcsönhatásai, összefonódása éppoly jelentős lehet, mint saját belső fejlődésük, csak szegényes méltánylásban részesül, azután, hogy már valamennyi belső tényező nyilvánvalóan kiaknáztatott.

Ami pedig egy olyan embernek az életét és egyéniségét illeti, mint Ludwig Wittgenstein, aki hirhedt – sőt legendás – volt rendkívüli érzékenységről, kedélyének szeszélyes változásairól, első pillantásra elkerülhetetlennek tűnne mindezt figyelmen kívül hagyni, amikor Wittgenstein közvetlen, intellektuális teljesítményét becsüljük fel.⁶ Egyszersmind, a Tractatus-t a logikatörténészek vagy nyelvfilozófusok álláspontjáról mérlegelve úgy tűnik, aligha tehetünk egyebet, mint hogy Gottlob Frege-val és Bertrand Russell-lel kezdjük, akiket Wittgenstein bevallottan csodált, és megkérdézzük, mennyiben segítették Wittgensteint saját formális és konceptuális újításai azon logikai és filozófiai korlátok meghaladásában, melyeket Russell és Frege hagytak maguk után megoldatlan.

Ez lenne tehát a minden egyes esetben alkalmazandó eljárás, ha feltételezzük, hogy a tudományos vizsgálat ezen ortodox megközelítése révén a bécsi szituáció valóban teljesen megérthető. A mi megközelítésünk azonban módszertani szempontból épp az ellenkező feltevésen alapul: nevezetesen

azon, hogy a korai kilencszázas évek bécsi társadalmi és kulturális szituációjának megkülönböztető jegyei ez egyszer azt követelik tőlünk, hogy megkérdőjelezzük a politikátörténet, zeneszerzés, elméleti fizika, politikai újságírás és filozófiai logika mozzanatainak ortodox elkülönítése által involvált indító absztrakciókat. Ugyanis mindaddig, amíg ezen absztrakciók érvényességét abszolútként kezeljük néhány rendkívül meglepő dolog Ludwig Wittgensteinre az emberre és első filozófiai mesterművére, a bécsi modernizmusra és ennek Habsburg hátterére vonatkozóan nemcsak megmagyarázatlan, de egyben megmagyarázhatatlan marad. Másrészt ugyanezen sajátos jegyek teljesen érthetővé válhatnak és elveszítetik paradox mivoltukat egy feltétellel, nevezetesen akkor, ha figyelmünket az alábbi mozzanatok közötti kölcsönös összefüggésekre, kölcsönhatásokra összpontosítjuk: (1) társadalmi és politikai fejlődés, (2) a korabeli művészet és tudomány különböző területein érvényesülő általános törekvések és fő problémafelvetések, (3) Wittgenstein személyes attitűdje a moralitás és érték kérdéseinek irányában, és (4) a filozófia problémái, ahogy a századelő Bécsében értelmezték és ahogy feltehetően maga Wittgenstein felfogta azokat, amikor belefogott vizsgálódásaiba, melyeknek a *Tractatus* lett a végterméke.

Például, korabeli mértékekkel mérve, a XIX. század végi Ausztria–Magyarország, vagy dualista Monarchia, vagy a Habsburg Ház – hogy a számos lehetséges elnevezésből csak hármat említsünk – egyike volt az elismert „szuperhatalmaknak”, hatalmas területtel, jól kiépített hatalmi struktúrával és hosszú múltra visszatekintő látszólagos alkotmányos stabilitással rendelkezvén. 1918-ban századok politikai műve omlott össze mint egy kártyavár. Míg a japán császári ház 1945-ben meg tudott őrizni annyit erejéből, hogy a dinasztia összeomlása nélkül hajoljon meg a katonai vereség következményei előtt, s míg 1918 után a wilhelmi Németország még akkor is megőrizte a Bismarck által ráerőszakolt politikai egységet, ha elvesztette királyi fejét, addig a Habsburg szuperhatalom esetében a katonai vereséget azonnal követte nemcsak a monarchia tekintélyének szétmorzsolódása, de valamennyi, a Birodalmat azelőtt összetartó kötelék felbomlása is. Századokon keresztül a Habsburg Ház léte meghatározó politikai tény – sőt, talán a meghatározó politikai tény – volt, az általa uralt ősi területeken. Mégis, eltekintve a kastélyok és városházák építészeti stílusától, Erdély és a Bánát német-nyelvű közösségeitől, a Balkán ma alig bír olyan vonással, mely arra utalna, hogy a Habsburg Birodalom valaha is létezett. Megszűnt úgy, hogy maga után alig hagyott több nyomot, mint az 1938–44-es hitleri megszállás, vagy a japán

1941–45-ös „Co-Prosperity Sphere”*. Amint az hamar a látogató szemébe tűnik olyan területeken, mint Macedonia, és Dél-Szerbia, ahol számos város és falu megőrizte mecsetjeit s a török még mindig elfogadott nyelv a görög- és vlach-, szláv- és albán-nyelvű falvak közötti érintkezésben, még a Habsburgok nagy riválisa az Ottomán Birodalom hatása is tartósabbnak bizonyult a Balkán életében és szokásaiban.⁷

Elolvassván azonban a dualista Monarchia politika-történetének standard összefoglalásait az ember bizonyos értetlenséggel látja, hogy az első világháború oly katasztrófális hatással lehetett a Habsburg hatalomra és befolyásra. Miért omlott össze oly véglegesen és teljesen azután, hogy kibírta 1848 forradalmi viharait, a Poroszországtól elszenvedett katonai vereséget, magyarok, csehek, románok és délszlávok nacionalista mozgalmainak egész sorát? Még az oly átfogó és mesteri munka is, mint C.A. Macartney-é, (A Habsburg Birodalom, 1790–1918) az olvasót inkább a fákkal ismerteti meg, míg az erdőt éppoly sötétben hagyja mint azelőtt volt. De végülis semmi okunk arra, hogy meglepődjünk ezen. Adottnak véve a tudományos játékszabályokat, az ilyen munkák elsődleges feladata, hogy kiegészítsék részletekbe menő tudásunkat valamennyi politikai tárgyalásról, manőverről, egyezményről, konferenciáról és rendeletről, melyeken keresztül a választott korszak és rendszer politikatörténete alakult; s ez csakis elvonja figyelmünket a tudományos, művészi és filozófiai eszmék, etikai és társadalmi attitűdök, személyes és közösségi törekvések azon átfogóbb keretétől, melyen belül mindezen politikai mozzanatok megjelentek, melynek jellegétől e mozzanatok ereje, hosszútávú hatása szükségképpen függött. Csak ritkán van úgy, hogy ezen eszmék és attitűdök közvetlen jelentőségre tesznek szert a társadalmi és politikai változás folyamata szempontjából, mint a századfordulós Ausztria esetében.

Hasonló a helyzet, ha a századelő bécsi építészetére és művészetére, újságírására és jogfilozófiájára, filozófiájára és költészetére, zenéjére, színházára és szobrászatára tekintünk – megannyi párhuzamos és független tevékenység, melyek úgy esett, hogy épp ugyanazon a helyen, ugyanabban a korszakban zajlottak –, ismét csak óriási mennyiségű részletes technikai ismeret felhalmozásával végeznénk mindegyik elkülönült területre vonatkozóan, de homályban maradna az a valamennyiükre nézve legfontosabb tény, hogy mindez azonos helyen és azonos időben történt. E vonatkozásban könnyen félrevezetőek lehetnek a késői Habsburg Bécs – ahol a művészeti

*A japán uralom alá került ázsiai és kelet-indiai területek japán hegemonia alatti „föderációját” kifejező kategória. (ford.)

és kulturális élet művészek, muzikusok és írók szorosan összefonódott csoportjának ügye volt, akik számára mindennaposak voltak a találkozások és viták s akik aligha tartották szükségesnek a szakmai specializációt — és mondjuk a mai Anglia vagy Amerika közötti mélyenfekvő különbségek, hisz itt a tudományos és művészeti specializáció bevett gyakorlat, az alkotó tevékenység különböző területei egymástól nagy mértékben függetlenül fejlődnek. Ha megadatna nekünk az a könnyebbség, hogy a kilencszázas évek bécsi kultúrájában napjaink szakosodása tükröződnék, akkor például a művészettörténet és az irodalom elkülönítése valóban jogos és releváns lenne. Minthogy ez nem adatik meg, rendszerint könnyelműen nem vesszük tudomásul a különböző bécsi művészetek és tudományok egymásrahatását, kölcsönös függőségét.

Vajon tökéletesen a véletlennek köszönhető-e, hogy a dodekafon zene kezdetei, a „modern” építészet, a jogi és logikai pozitivizmus, a nem-reprezentatív festészet és a pszichoanalízis — hogy a Schopenhauer és Kierkegaard iránti érdeklődés újraéledését már ne is említsük — mind egy időben és oly nagy mértékben Bécsbe koncentrálódva jelentek meg? Pusztá életrajzi kuriózumként kezeljük-e, hogy az ifjú karmester, Bruno Walter rendszeresen együtt tartott Gustav Mahler-rel a Wittgenstein család bécsi palotáját látogatván, s beszélgetések nyomán rájött, hogy őt is érdekli a kanti filozófia, amiért aztán Mahler 1894 karácsonyán megajándékozta őt Schopenhauer összes műveivel?⁸ Vajon nem volt-e több, mint Arnold Schönberg egyéni sokoldalúságának személyes kifejeződése az, hogy festmények meglepő sorával és néhány kiemelkedő esszével lépett elő, zeneszerzőként és a zene teoretikusaként elért forradalmi eredményeinek „ráadásaként”? Úgy tűnhet nem, míg aztán megtaláljuk hatalmas művének, a Harmonielehre-nek egy Karl Kraus számára dedikált példányát a következő beírással: „Talán többet tanultam Öntől, mint amennyit az embernek szabadna, ha független akar maradni.”⁹

Ha viszont készek vagyunk Schönberg saját gyakorlatát és vallomását komolyan venni, akkor vizsgálati módszereinket meg kell változtatnunk. Miért tűnik paradoxnak számunkra ma, hogy Schönbergnek, a zenésznek egy rejtett adósságot kellett elismernie egy újságíróval — Karl Kraus-szal — szemben? Általánosabban fogalmazva: hogy történhetett, hogy azok a művészeti és megismerési módszerek, melyek az 1880-as évek végéig oly sok területen szinte megingathatatlanul uralkodtak, ugyanazon pillanatban valamilyen nyien kritikai támadás tűzébe kerültek, majd át kellett adniuk a helyet a modernizmusnak, mely nagyapáinkat csodálatra, vagy éppen szörnyülködés-

re készítette? Soha nem sikerülne e kérdéseket megválaszolniunk, ha figyelmünket szűken pl. a tizenkét fokú kompozíció új elveire, Klimt stilisztikai újításaira, vagy akár arra a kérdésre korlátoznánk, mennyit köszönhetett Freud Meynertnek és Breuernek. S úgy még kevésbé lennénk képesek szélesíteni társadalmi látókörünket és felismerni, hogyan lehetséges hogy Bécset, mely az „Álmok Városa” névvel dicsérte önmagát, legbefolyásosabb társadalom-kritikusa mint „a világedstrukció kísérleti terepét” („Proving-Ground for World Destruction.”)¹⁰ írhatta le.

Hasonló paradoxonok és inkonzisztenciák torzítják képünket Ludwig Wittgensteinről is, mint emberről és filozófusról egyaránt. Gyakran mondják, hogy a legnagyobb szerencsétlenség, ami egy intellektuálisan nagy jelentőségű és erős etikai meggyőződéssel bíró szerzőt érhet az, ha az angolok „honosítják”. George Bernard Shaw morális felháborodása, elevenbe hatoló politikuma, vitriolos iróniája abban a pillanatban megfosztatott erejétől, amint az angol közönség, amelynek írt, beskatulyázta őt mint egy ír kópét és komédiarót. Ludwig Wittgenstein mai elismerését valami hasonló sors formálta – legalábbis amint láttatják őt az angolszász filozófusok, az erre utal.

Amikor, Frege tanácsára, Wittgenstein először került kapcsolatba Russell-lel és a Cambridge-i értelmiségiek a maguk körébe vonták őt, egy olyan kulturális szituációba, aktív, nagyképű, akaratos emberek olyan csoportjába került, mely jól definiált problémákkal és kialakult történelemmel bírt.¹¹ Különösen Russellben keltett mély benyomást, örömmel töltötte el és kíváncsivá tette; kedvére volt s hizelgő számára rátalálni erre a briliáns fiatal külföldre, aki oly sok figyelmet szentel az ő logika terén kifejtett munkásságára és láthatóan kész arra, hogy tovább folytassa azt, épp azon megoldást igénylő pontokon, ahol ő, Russel abbahagyta.¹² Érthető így, hogy Russell Wittgensteint egyik rendkívül tehetséges barátjának és tanítványának tekintette, ennek megjegyzéseit és írásait csakis saját, a szimbolikus logikához és ismeretelmélethez kapcsolódó problémái szempontjából szemlélte; és az is megbocsátható, hogy amikor Wittgenstein később felhagy a formális, quasi-matematikai módszerekkel és problémákkal az emberi nyelv sokkal inkább verbális, „természettörténeti” megközelítése kedvéért, ez Russellt etretkségeként, sőt, árulásként sújtotta.¹³ Mégis a pusztá tény, hogy Bertrand Russell-en keresztül Wittgensteint bemutatták a többi cambridge-i filozófusnak – s ezáltal az angolnyelvű akadémiai filozófusok teljes hálózatának – Wittgenstein eszméinek teljes későbbi interpretációjára rányomta a Cambridge-orientáció bélyegét. E tény melléktermékeként szaka-

dék nyílt a tudós Wittgensteinről, és Wittgensteinről az emberről alkotott képünk között. Bizonyára furcsa, érzékeny és különc figura volt, angoltalan öltözködési szokásokkal és társadalmi nézetekkel, valamint egy teljesen szokatlan és intenzív morális komolysággal – cambridge-i kollégái így látták. Mégis készek voltak szó nélkül elmenni ezen idegen furcsaságok és sajátosságok mellett, tudatában annak a rendkívüli hozzájárulásnak, amit az angol filozófiai gondolkodás fejlődése neki köszönhetett.

Amikor Wittgenstein benyújtotta a *Tractatus* doktori disszertációjaként, G.E. Moore vizsgáztatói jelentésében a következő szavakkal tisztelte meg: „Személyes véleményem az, hogy Wittgenstein dolgozata egy zseni műve; de bárhog is van, az biztos, hogy megfelel a filozófia doktora cambridge-i fokozat követelményeinek.”¹⁴ És „zseni” volt, az is maradt mindvégig angolnyelvű kollégái és követői szemében.

A skatulya révén, amely szerint Wittgenstein szokatlan viselkedésű külföldi volt, rendkívüli, fenomenális, feltehetően egyedülálló újító filozófusi tehetséggel megáldva, az angolok éppoly tökéletesen elködösítették személyiségének, morális szenvedélyének hatását, amint korábban Shaw társadalmi és politikai tanításait semlegesítették. Aligha tűnt fel nekik, hogy több mint valószínű a kapcsolat azon ember aki a cambridge-i Trinity College tanáraként visszautasította a hagyományosan járó privilégiumokat, akit sohasem lehetett a városban látni egyéb öltözetben, mint nyitott nyakú ingben és zipzáras viharkabátban, s aki szenvedélyesen kitartott amellett – inkább etikai mint esztétikai okokból –, hogy csak Western-filmeket érdemes nézni, és (a másik oldalon) a filozófus között, aki továbbfejlesztvén Frege, Russell és G.E. Moore elméleteit oly sokat tett az angol filozófiai gondolat előbbrejutásáért. Kétségtelen, valami az ő családi háttérében, neveltetésében magyarázhatná személyes furcsaságait – „Bécsi, tudja; Freud és ehhez hasonlók...” – de ugyanakkor azt mondják, szakmai figyelmünket összpontosítsuk azon proposíciókra, melyeket Wittgenstein, a formális logika művelője, a nyelv filozófusa kidolgozott.

Ilyen módon tekintettek Wittgensteinre cambridge-i tanítványai még a cambridge-i filozófia tanszék vezető professzoraként eltöltött utolsó éveiben is (Moore nyugdíjbamenetele után nevezték ki).¹⁵ Azok közülük, akik hallgattuk előadásait a második világháború napjaiban, vagy ottani két utolsó tanítási évében, 1946-ban és 1947-ben, még mindig emlékszünk, nézeteit, módszereit és vitatémáit valami teljesen eredetiként és sajátjaként láttuk. S valóban, az angol háttérrel szembeállítva, későbbi tanításai egyedülállóknak és rendkívülieknek jelentek meg, éppúgy, mint korábban a *Tractatus*

Moore számára. Mi Wittgenstein számára kiállhatatlan hülyék voltunk. Le akart leplezni bennünket önmagunk előtt, mint taníthatatlanokat, s időnként kétségbeesett, próbálván felismertetni velünk, hogy milyen problémát akart bemutatni nekünk. Mi ugyanis feljártunk szegényesen bebútorozott saszfészek-szobájába a Whewel's Court tomyának tetején, saját filozófiai problémáinkkal; s igen boldogok voltunk, hogy felcsipegethettük azokat a példákat és meséket, melyek előadásainak mindig oly nagy részét tették ki, s azokat a már előre megfogalmazott angol-amerikai kérdésekkel hozhattuk összefüggésbe. Vádjait figyelmen kívül hagytuk. A legjobb esetben tréfaként kezeltük őket; a legrosszabb esetben azon intellektuális gőg egyik megnyilvánulásának tűntek számunkra, mely arra kapatta őt, hogy a *Tractatus*-ban kidolgozott „gondolatok igazságáról” beszéljen, amelyek „támadhatatlanok és véglegesek”, melyek a filozófia problémáinak „végleges megoldását” nyújtják.¹⁶

Mégis, visszatekintve fel kell tennünk a kérdést, végülis vajon valódi volt-e a kölcsönös meg nem értés Wittgenstein és cambridge-i tanítványai között – valóban oly teljes és átfogó volt-e, mint azt ő maga nyilvánvalóan hitte. Ha a legcsekélyebb valóságtartalma van a történetnek, melyet e könyvben elmondunk, akkor az többek közt implikálni fogja, hogy azok a prekonceptiók, melyekkel angol hallgatói közelítettek hozzá, szinte teljesen kirekesztették őket mondanivalójának megértéséből. Két személyiséget láttunk benne, az angolul beszélő filozófust, aki egyedülállóan eredeti technikai zsenialitással bírt, s aki, véletlenszerűen, ragaszkodott szélsőséges morális individualizmusához és egalitarianizmusához. Jobban tettük volna, ha integráns személyiséget, a valódi bécsi zsenit látjuk meg, aki személyiségét és tehetségét, egyebek közt, a filozófiában fejti ki, s aki, véletlenszerűen, épp Angliában él és dolgozik. Akkoriban úgy tűnt, mintha Wittgenstein későbbi filozófiájának lényegét csak „saját fejéből” agyalta volna ki, látszólag a semmiből, mint a pók szövi hálóját; valójában anyagának nagy része oly forrásokból táplálkozott, melyekről angol hallgatósága semmi közelebbit nem tudott, s nem egy azon problémák közül, melyekre figyelmét összpontosította, már az első világháború előtt vitatott kérdés volt a németnyelvű filozófusok és pszichológusok között. Ha volt intellektuális szakadék Wittgenstein és köztünk, az nem az ő filozófiai módszerei, előadási stílusa és tárgya különleges, egyedülálló mivoltából következett. Ez inkább kultúrák összeütközésének jele volt: összeütközés a bécsi gondolkodó, kinek intellektuális problémáit és személyes attitűdjeit egyaránt az 1914 előtti neokantiánus környezet formálta, melyben a logika és etika egymással és a nyelv kri-

tikájával (Sprachkritik) szorosan egybekötődtek, és olyan hallgatókból álló hallgatósága között, kiknek filozófiai problémafelvetéseit Moore, Russell és kollégáik neohumeánus (s így prekantianus) empiricizmusa határozta meg.

Jelen érvelésünkben semmi olyat nem fogunk mondani, ami kétségbe vonná Wittgenstein filozófiához való tényleges hozzájárulásának jelentőségét vagy eredetiségét; ellenkezőleg, amint gondolatai visszakerülnek eredeti kontextusukba, problémáinak forrását azonosítottuk, eszméinek valódi újszerűsége és jelentősége még nyilvánvalóbbá válik. De megfelelő módon ragaszkodnunk kell ahhoz, hogy Wittgenstein a morális individualista, és Wittgenstein az „igazságtáblák” és „nyelvi játékok” filozófusa egyetlen konzisztens személyiség alternatív mozzanatai voltak épp annyira, mint, mondjuk Leonardo az anatomus és tervező, vagy Arnold Schönberg a festő és esszéíró, zenetudós és Karl Kraus csodálója.

Annak szükségessége, hogy újraértékeljük Wittgenstein az ember és Wittgenstein a filozófus közötti kapcsolatot, csak megerősödik, amikor a megoldatlan paradoxonok és problémák negyedik hátramaradt csoportját vesszük elő. Ezek közvetlenül magának a Tractatus Logico-Philosophicusnak az értelmezéséből adódnak. Amint már említettük, Wittgenstein írásait széles körben vagy mint a huszadik századi matematikai logika fejlődésének eredményeit, vagy pedig mint a brit analitikus filozófia teljesítményeit tekintették. Russell-hez, Fregehez, G.E. Moore-hoz és John Wisdom-hoz fűződő személyes kapcsolatai kulturális indíttatásából, intellektuális érdeklődéséből minden egyebet beárnyékoltak. Megtapsolták vagy épp támadták mint „az igazságtáblák módszerének” társszerzőjét, mint a két háború közötti évek pozitívizmusára ható uralkodó befolyást, mint a „magánnyelvek”, „kézzelfogható definíciók” és „érzéki adatok” kritikusát, mint az „intellektuális gátlások”, a „nyelvi játékok” és „életformák” elemzőjét – egy szóval, mint azt az embert, aki átvette Bertrand Russell és G.E. Moore eszméit és módszereit s továbbfejlesztette őket oly mértékben, ami meghaladta eredeti megteremtőik képzelőerejét. Azonban még ha a Tractatus publikációját kizárólag mint a filozófiai logika történetének egy epizódját szemléljük is, a könyv egyik jelentős vonása rejtélyes marad. Körülbelül hetven oldal után, mely nyilvánvalóan semmi egyébbel nem foglalkozik mint logikával, a nyelv elméletével és a matematika vagy természettudomány filozófiájával, hirtelen (a 6.4 pont után következő tételek) az olvasó meglepetésére öt olyan befejező oldal következik, melyeknek látszólag semmi közük a tárgyhoz, dogmatikus tézisek láncolata a szolipszizmusról, a halálról és a „világ értelméről”,

mely „a világon kívül kell, hogy létezzék”. A pusztá aránytalanságra való tekintettel, mely a logikai–filozófiai előzményekre és ezen záró morális-teológiai aforizmákra szánt terjedelemben van, könnyen hajlamosak az olvasók arra, hogy figyelmen kívül hagyják a végső téziseket, mint *orbiter dicta* – mint valamely véletlenszerű utógondolatokat, amelyek bizonyos törvényes ítélet végén jelentkeznek, s nincs kötelező erejük, minthogy nincs jogi vonatkozásuk a tárgyalt esetre nézve.¹⁷

De vajon valóban jogos-e a *Tractatus* ilyen olvasata? Vajon az etikára, értékre és „az élet problémáira” vonatkozó ezen záró reflexiók pusztá hatásvadászat, töltelékszöveg vagy magánérdekű utógondolatok voltak-e? Vagy esetleg van bizonyos szerves kapcsolatuk a fő szöveggel, mely kapcsolat a bevett interpretáció figyelmét elkerülte? E kérdés mindaddig, amíg e kétség az angol nyelvű filozófia professzionális technikai világának keretei között marad, nem lesz egyéb mint akadémikus felvetés. De rögtön aktívává válik, ha az ember kimozdul Cambridge-ből Ausztriába, s észreveszi, hogy ott a *Tractatust* rendszerint mint etikai értekezést szemlélik. A Wittgensteinhez legközelebb állt osztrákok következetesen azt vallják, hogy bármivel is foglalkozott Wittgenstein, azt mindig etikai szempontból közelítette meg; ebben az értelemben egyiküket közvetlenül Kirkegaard-ra emlékeztette.¹⁸ Családjának és barátainak szemében a *Tractatus* többet jelentett, mint egy etikáról írt könyv; egy etikai *tett* volt, mely *megmutatta* az etika természetét. És ezt az impressziót csak megerősíti a nemrég megjelent *Memoir*, melyet Paul Engelmann gyűjteményével (Levelek Ludwig Wittgensteintől) együtt tettek közzé, éppúgy, mint Ludwig Ficker-rel folytatott levelezése.¹⁹ Engelmann szerint, akivel Wittgenstein többet vitatkozott a *Tractatus*ról, mint bárki mással azok közül, akik azóta a könyvről írtak, a mű témája alapvetően etikai. Engelmann úgy jellemezte Wittgenstein alapvető eszméjét, hogy az elválasztja az etikát az intellektuális érvelés, alátámasztás minden fajtájától. Az etika a „szótlan hit” ügye volt; s Wittgenstein minden egyéb vállalkozását mint ezen fundamentális eszméből kinövőt szemlélték.

Ezért a közvetlen konfliktus az angol nyelvű irodalom, – mely a *Tractatust* egy a logikáról és a nyelv elméletéről szóló esszéként kezeli, – és a bécsi értelmiségi körökben még mindig meglévő azon tradíció között, mely teljesen eltérő módon szemléli mindazt, amit Wittgenstein tett. Azóta, hogy Russell megírta bevezető esszéjét a *Tractatus*hoz, az angolszász filozófusok szinte kivétel nélkül azt feltételezik, hogy a *Tractatus* főként a filozófiai logika technikai problémáival, valamint a nyelv és a világ viszonyával foglalkozik. Azt a tényt, hogy Wittgenstein eredetileg elutasította Russell beveze-

tőjét, mint ami félrevezető, olyannyira, hogy azon is gondolkozott, ne álljon-e el a könyv publikációjától²⁰, úgy értelmezték, hogy az csak a könyv bizonyos szűkebb mozzanatainak Russell általi téves értelmezését jelezte, s alapjában a könyvet változatlanul a nyelv logikájának vizsgálataként kezelték, bizonyos furcsa, az értékekre vonatkozó utalásokkal. Ez az interpretáció megerősítést nyert azáltal, hogy a logikai pozitivisták, így Carnap és Ayer a művet mint empirista bibliát tisztelték. S noha a Wittgensteinhez oly közel álló Elizabeth Anscombe elvetette a pozitivisták nézeteit, mint amelyek a Tractatus érdemi megértéséhez irrelevánsak, az általa kínált alternatíva is mindössze csak azt követeli, hogy több figyelmet kell szentelni Frege-nek, ki szerint Wittgenstein legfontosabb elődje volt – továbbra is a logikát tartva ezáltal az érdeklődés középpontjában.²¹

Igy aztán bárki, aki kísérletet tesz a Tractatus megértésére két, egymással ellentétes nézettel találkozhat a mű voltaképpen tárgyát illetően. Ezek, az egyszerűség kedvéért, az „etikai” és a „logikai” interpretációk. Mindkét felfogás elismerésre méltó erőket sorakoztat fel maga mögött. Mindkettő magyarázza a Tractatus bizonyos aspektusait, de egyik sem ad teljes magyarázatot. A mi elemzésünk e könyvben felborítja a mai angol és amerikai nézetekben kialakult egyensúlyt. Azt bizonyítjuk, hogy az „etikai” értelmezés primátusát kell elfogadni a könyv oly módon való megértése érdekében, amely Wittgenstein saját szándékaival is egybevág. Még ha el is tekintünk mindazon környezeti mozzanatoktól, melyeket a következő fejezetekben vizsgálunk, két közvetlen okunk van arra, hogy így tegyünk. Először is Wittgenstein maga kifogásolta művének valamennyi, még életében keletkezett interpretációját, és a legtöbb, később publikált értelmezés csak részletekben különbözik azoktól. Másrészt Paul Engelmann elsőkézből való vallomását sokkal inkább hitelesnek kell tekintenünk, mint mindazok későbbi következtetéseit, akik a Tractatushoz „logikai” előfeltevésekkel és irányultsággal közelítettek. Végülis Engelmann szoros kapcsolatban volt Wittgensteinnel éppen abban az időszakban, amikor a könyv született, s amikor gyakran volt módjuk a mű megvitatására.

A legfontosabb tanács, melyet Engelmann a Tractatus értelmezését illetően ad, az, hogy a könyvet úgy kell tekinteni, mint amely egy sajátos kulturális milieuból ered. Engelmann szerint e milieuz a Bécs, amelyben Wittgenstein felnőtt, szellemileg éretté vált; és e milieuban különösképpen az az áramlat, melyet legjobban Karl Kraus és Adolf Loos művei képviselnek.²² Sajnos Engelmann maga csak igen kevés információt nyújt Kraus és Loos Bécséről – a századvégi Bécs kultúrájának csupán csupasz csontozatát.

E könyv egyik fő célja éppen az, hogy továbbblépjen az Engelmann által kezdeményezett vizsgálati irányban, azaz Wittgenstein korai művének történeti dimenziójában.

Csak igen kevés szerző nyújtott egyéb, kiegészítő adalékot Wittgenstein történeti háttérének feltárásához. Barátja és tanítványa Maurice Drury közli, hogy Wittgenstein Kierkegaard-t a tizenkilencedik század legjelentősebb gondolkodójának tartotta;²³ Anscombe kisasszony szerint Wittgenstein műve csak Frege munkásságához viszonyítva láttatható megfelelően²⁴; számos szerző tárt fel hasonlóságokat és párhuzamokat Wittgenstein és Schopenhauer nézetei között²⁵; Erich Heller és Werner Kraft a Tractatusnak azon a nyelv természetéről szóló művekhez való viszonyát hangsúlyozzák, melyeket ugyanazon korszak más középeurópai gondolkodói, így Kraus, Mauthner és Landauer²⁶ írtak; Erik Stenius és Morris Engel pedig a Tractatusban és Wittgenstein későbbi filozófiájában egyaránt fellelhető kantianus mozzanatokra mutatnak rá.²⁷ Mindez azonban nagyon kevés ahhoz, hogy fény derüljön a bécsi kulturális élet lényegi vonásaira, ami viszont elengedhetetlen a Tractatus-szal kapcsolatos központi paradoxon megoldásához – ahhoz, hogy összebékítsük az „etikai” és a „logikai” Wittgensteint, s így helyreállítsuk azt az egységet, melyet ember és műve alkot, jóvátéve az akadémiai tudományosság „sebései” működésének következményeit.

Módszerünk e bevezető tárgyalásában amellet érvelünk, hogy az ortodox tudományos elemzés Wittgenstein Bécséről, illetve Wittgensteinről magáról alkotott képünkre olyan absztrakciókat kényszerít, melyek a tények fényében irrelevánsoknak és alkalmazhatatlanoknak bizonyulnak. Hogy e megközelítés irreleváns, annak egy általános illetve egy különös filozófiai oka van. Mindenekelőtt az említett absztrakciók mindegyike adottnak vesz, illetve egyszersmind terméke egy olyan intellektuális és művészeti specializációnak, amely a késői Habsburg Bécs kulturális életében ismeretlen volt, s csak az elkövetkező ötven évben vált bevett gyakorlattá. Másrészt ezen absztrakciók még sajátabb módon a filozófiának azt a szemléletét tükrözik, mely e tudományt mint autonóm szakmaként űzőtt akadémiai diszciplínát látja – vagyis egy olyan koncepciót, amely az angliai és az Egyesült Államok-beli egyetemeken majd csak a második világháború után válik uralkodóvá, s amely teljesen irreleváns az 1914 előtti Ausztriában. Wittgenstein Bécsében a képzett körökben mindenki vitatkozott a filozófiáról, s akár művészet vagy tudomány, akár a jog vagy a politika volt tevékenységi területe, a Kant utáni filozófiai gondolat központi problémáit mint közvetlenül saját érdekeibe vágót tekintette. A filozófia, melytől távol állt, hogy egy

autonóm és önmagába zárt disciplina sajátos tevékenységi területe legyen, számukra sokoldalú volt és kölcsönös kapcsolatban állt a korabeli kultúra valamennyi aspektusával.

Figyelembevéve a fentebb vázolt különbséget, egy további kérdés kerül előtérbe. 1920 után maga a Tractatus vált az új „professzionizált” filozófia egyik alapkövévé. Magán az alakuló diszciplínán belül igyekeztek egymástól elkülöníteni a filozófia „technikai” problémáit ezek szélesebb kulturális összefüggéseitől, mátrixától, s ez utóbbi elméleti elemzéseket egy – az olyan problémáktól és tételektől, mint mondjuk a matematikáé –, független, önálló alapra helyezni.²⁸ De fel kell tennünk a kérdést, vajon mindez bármi módon is egybevágott-e Wittgenstein saját szándékával? Remélhetjük-e a Tractatus helyes megértését, ha a fentieket elsősorban mint olyan mozzanatot kezeljük, amelyet később és mások építettek a műre? Ez is egyike azon kérdéseknek, melyeket a jelen vizsgálódás fényében, saját közelítésünkben fogunk megválaszolni. Itt elegendő egyetlen mozzanatra utalni. Wittgenstein maga semmi olyat nem tett, ami azt mutathatná, hogy el akarta vágni magát attól a szélesebb értelemben vett irodalmi és kulturális tradíciótól, melyet ifjúságában megismert. Viszonylagos tájékozatlansága a filozófia régebbi klasszikusait illetően bőséges ellensúlyt nyert a német és osztrák kultúra fő alakjainak igen gazdag és átfogó ismerete által. És két fő művéhez választott mottóit olyan szerzőktől vette, (Kürnberger a Tractatus, és Nestroy a Vizsgálódások esetében) kiknél tipikusabb bécsieket aligha lehet megnevezni.

George Santayana szokta mondani, hogy akik tájékozatlanok a gondolkodás történetében, azoknak elkerülhetetlen sorsuk, hogy újra eljátszák azt. E gondolat folytatásaként tegyük hozzá: azok, akik nem ismerik az eszmék kontextusát, éppúgy arra vannak ítélve, hogy félreértsék az eszméket. Nagyon kis számú, önmagabizárt elméleti diszciplína esetén – így pl. a matematika legelvontabb területein – talán megtehető a koncepciók és érvelés történeti–kulturális milieuból való elvonatkoztatása, az ilyen tudománytörténeti teljesítményeknek ezen környezettől elszigetelt szemlélete. (Így Ramanujan-nak, egyedül élván Indiában, lehetősége volt a számelmélet olyan mértékű fejlesztésére, hogy munkássága az európai matematika fejlődésének jelentős tényezőjévé válhatott.) Egyéb területek viszont különböznek ettől, és a filozófiában ez a különbség szükségszerű. A pozitivisták mindazon derék törekvései ellenére, hogy a filozófiát megtisztítsák a történelmi salaktól, kérdéseit a matematikában már ismert, elvont általános formulákkal fogalmazzák újra, a valódi emberek (legyen az Ludwig Wittgenstein, vagy bár-

ki más) eszméi és filozófiai problémái úgy szegeződnek nekünk, mint a geológiai leletek *in situ*; s eltávolítván róluk eredeti lelőhelyük nyomait, túl könnyen feledjük azt a történeti és kulturális mátrixot, melyben azok formát nyertek, s végül olyan szobrászati formát erőltetünk rájuk, mely nem eredetüket (saját szerzőjük intencióját, elképzeléseit), hanem jómagunk belépükvetített gondolatait fejezi csak ki.

Hogyan kerülhető mindez el? Wittgenstein esetében úgy, ha állandóan az egyik kulcskérdést tartjuk szem előtt. Ez a kérdés: Milyen filozófiai problémák foglalkoztatták Wittgensteint még *az előtt*, hogy egyáltalán kapcsolatba kerülhetett Frege-vel és Russell-lal? Még ma, az 1970-es években is nem egy tekintélyes, tudományos mű Wittgensteinről és a *Tractatus*ról azt sugallja, hogy Wittgenstein filozófiai érdeklődése, főbb problémafelvetései ezen találkozások utánra datálhatók; hogy filozófia iránti érdeklődését Frege és Russell matematikai logikája ébresztette fel, illetve később ismerkedése Russell és Moore ismeretelméletével és lingvisztikai elemzésével. (E tendencia tökéletes illusztrációja David Pears nemrégiben megjelent esszéje Wittgensteinről.)²⁹ Mégis van egy mozzanat, amely kétségtelenül e nézet *ellen* szól. Amikor idézzük Wittgenstein köszönő sorait „Frege nagy művei és barátom, Bertrand Russel úr írásai”³⁰ kapcsán, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Wittgenstein maga kezdeményezte velük a kapcsolatfelvételt. Aligha igaz, hogy csak e kapcsolatok létrejötte után, és e kapcsolatok által keletkezett filozófiai érdeklődése. Inkább úgy tűnik, hogy addigra *már* megformulázott filozófiai problémákkal foglalkozott, s ezek megoldását remélte Russell és Frege logikai módszereinek alkalmazásától. Ami pedig maguknak e problémáknak az eredetét illeti, ezekkel feltehetően bécsi neveltetése, tanulmányai során került szembe.

Általánosságban is bizonyos, hogy van némi logikátlanság azon Wittgensteinről alkotott képekben, melyek őt, mint Frege, Russell és Moore filozófiai „tanítványát” vagy „követőjét” ábrázolják. Tudjuk, hogy Frege nagy zavarba jött Wittgenstein kérdései kapcsán, s nem tudván megérteni azokat, Russellhez irányította őt, azt remélve, hogy Russell inkább meg tud birkózni a feladattal; s tette mindezt végülis, amint az Wittgensteinnek a *Tractatus*hoz Russell által írt bevezetőre való reagálásából kiderül, nem sok sikerrel. Sokkal közelebb járunk az igazsághoz, ha Wittgensteint teljesen független filozófusként kezeljük, s megvizsgáljuk, vajon nem azonosítható-e inkább az őt legjobban foglalkoztató problémák, ha azon eszmékre és szerzőkre összpontosítjuk figyelmünket, amelyeknek ő már ismerője volt, mielőtt Fregehez fordult volna segítségért és tanácsért. Ez az a megközelítés,

melyet Engelmann Memoir-ja is követni ösztönöz, s amely összhangban van Wittgenstein barátjának és hagyatéka gondozójának, G.H. von Wright professzornak egy nekünk tett megjegyzésével, miszerint a két legfontosabb dolog, melyet Wittgensteinről nem szabad felednünk: egyrészt az, hogy bécsi volt, másrészt pedig mérnök, a fizika igen alapos ismeretével.³¹

S a közvetlenebb források hiányában csak úgy remélhetjük, hogy kérdésünkre – melyek voltak Wittgenstein eredeti filozófiai problémái? – választ kapunk, ha készek vagyunk figyelemre méltatni azt a szituációt, amelyben Wittgenstein felnevelkedett. Adott egy nagytehetségű és rendkívüli érzékenységű fiatalember, aki a Wittgenstein família igen csak egyéni körülményeibe született – mely családban nemcsak az ipari vagyoni, de a kultúra, különösképpen a késői Habsburg Bécs zenei kultúrája összpontosult –, s akit szigorú képzésnek vetettek alá olyan tudósok matematikai és fizikai elméletének terén, mint Heinrich Hertz és Ludwig Boltzmann; vajon mit feltételezhetünk, milyen problémakörök vetődhettek fel számára, mint filozófiai problémák és mint olyanok, melyeknek megtámadhatatlan és háttározott, s így végső megoldásához Russell logikája kielégítő fegyverzetet nyújthatott?

Ha ezt a kérdést akarjuk megválaszolni, el kell felednünk azon eszméket és módszereket, melyeket Wittgenstein Frege-től és a cambridge-i analitikus filozófusoktól később elsajátított, és saját filozófiai célkitűzései megvalósítására felhasznált. Ehelyett közvetlenül Wittgenstein gyermekkorának Bécsére kell tekintenünk – társadalmi és politikai problémáira, kulturális életének fő mozzanataira, s mindeneke előtt azon filozófiai keretekre, melyek éppannyira formálták a zenészek, írók, ügyvédek és mindenfajta gondolkodó emberek gondolkodásmódját, problémafelvetéseit, mint az akadémikus filozófusokét. S amilyen mértékben a Tractatus kulcsot ad azon korszak megértéséhez, melyből jött, remélhetjük, hogy e vizsgálat mindkét irányban világosságot teremt, hogy újraértékelve nézeteinket Ludwig Wittgensteinről, és Wittgenstein gondolatairól a nyelvre vonatkozóan, egyúttal világosabban látjuk majd annak a Bécsnek a jellemzőit, mely a huszadik századi művészetben és gondolkodásban oly sok mindennek a bölcsője volt.

Megfogalmazván Wittgensteinnel kapcsolatos kulcskérdésünket, melynek megválaszolása középponti törekvésünk, most lássuk ennek egyik oldalát. Ha jó úton járunk, a válaszhoz vezető első lépésben komplex, a diszciplínák határait feloldó vizsgálat alá kell vetnünk az osztrák politikai, társadalmi és kulturális élet és filozófiai gondolkodás fő mozzanatait, ezeket egymásmellettiségükben, kölcsönös meghatározottságaikban és mint egy-

másban tükröződő mozzanatokot szemlélve. Ha valakit csak Wittgenstein *logikai módszereinek* történeti eredete érdekel, akkor aligha kérdéses Gottlob Frege és Bertrand Russell elsődleges fontossága. *Filozófiai eszméinek* történelmi eredete azonban, mint látni fogjuk, ettől teljesen eltérő; ezeket csakis úgy ismerhetjük meg, ha kísérletet teszünk Wittgenstein background-jának és neveltetésének hipotetikus rekonstrukciójára, elsősorban a szélesebb értelemben vett ausztriai kontextusra vonatkozó ismereteinkre alapozva.

Ennek megfelelően, e könyv első részében a „gay Vienna” politikai és társadalmi vonásait fogjuk tárgyalni, a Habsburg monarchia utolsó évtizedeiben. Egy szuperhatalom kerül majd szemünk elé, melyet a gyors gazdasági változások problémái és a nehezen fékezhető kisebbségek gyötörnek, hatalom, melynek kialakult alkotmányos struktúrája lényegi pontokon képtelen volt alkalmazkodni a változó történelmi helyzetéből fakadó új követelményekhez. Ezután azon közös témákra és problémákra összpontosítjuk figyelmünket, melyek ezen késői Habsburg milieuban a tudományos-művészeti életben tevékenykedőket foglalkoztatták s amelyeknek Karl Kraus volt az elismert és legtisztábban látó szószólója. Olyan társadalom volt ez, melyben a bevett kommunikációs formák, vagy kifejezési eszközök – a politika nyelvétől egészen az építészeti tervezés alapelveiig – láthatóan elvesztették kötődésüket intencionált „üzeneteikkel”, tartalmukkal, és megfosztattak voltaképpeni funkciójuk teljesítéséhez szükséges képességtől.

Amikor Kraus a nyelv kritikáját követelte, mint a gondolkodás életbevágó eszközét, ezt a gondolkodásban és kifejezésben uralkodó lomposág elleni morális gyűlöletével tette, mert e lomposág kikezdte az egyéni integritást s védtelenül hagyott a korrupció és képmutató emberek politikai csálásaival szemben. De Kraus egyszemélyes; a társadalmi vita becsületességének helyreállításáért folytatott keresztes hadjáratának szélesebb értelemben vett implikációi is voltak. Hamarosan visszhangra talált az intellektuális és művészi tevékenység más területein, és átfogóbb, az élet minden terén használt kifejezési eszközök kritikájának követelésévé szélesedett – így követelték például mindama konvencionális és tartalmatlan dekoráció eltávolítását, mellyel a szentimentalizmus terhelte az alkotó művészeteket, helyreállítandó ezek kifejező erejét, hogy ismét megfelellessenek eredeti és voltaképpeni funkciójuknak. De miként lehet a „medium” adekvát az „üzenettel”? Miként szolgálhat bármi valami más kifejezésének vagy megjelenítésének eszközeként? A művészeti és intellektuális élet valamennyi területén találunk embereket, akiket ugyanez a probléma foglalkoztat. Milyen értelemben tekinthető a zene, a festészet vagy az építészet, a mindennapi nyelv úgy mint

„repräsentáció” vagy *Darstellung*? És milyen alternatív „szimbolikus funkcióval” bírhatnak ezek? Mindezen problémákat, melyeket az elmúlt néhány évben Marshall McLuhan népszerűsít, Kraus és Boltzmann, Loos és Schönberg Bécsében sokkal elmélyültebben és nagyobb következetességgel vitatták.

Mint látni fogjuk, az a gondolat, hogy a nyelvet, a szimbolizmusokat és a különböző kifejezési eszközöket mint „repräsentációkat” (*Darstellungen*) vagy „képeket” (*Bilder*) tekintsük, 1910-re a bécsi kulturális élet minden terén már közhellyé vált, s így eredetét aligha tudhatta Wittgenstein *Tractatus*-ában. Tudósok között e fogalom már legalább Hertz óta forgalomban volt, aki a fizikai elméleteket úgy jellemezte, mint amelyek a természeti jelenségeknek éppen ily értelemben vett képei vagy repräsentációi.³² De a másik oldalon, a művészek és zenészek között éppígy ismerős volt; Arnold Schönberg például a következő címmel írt a zenei gondolatról esszéjét: *Der Musikalische Gedanke und die Logik, Technik, und Kunst seiner Darstellung*.³³ Mire Wittgenstein a színre lépett, e vita már körülbelül tizenöt vagy húsz éve napirenden volt Bécs szalonjaiban, gyakran a kanti hagyományokból, nevezetesen az „antifilozófustól”, Arthur Schopenhauertől vett fogalmi apparátust alkalmazva. Wittgenstein teljesítménye, ezt bizonyítjuk majd, nem e vita kezdeményezésében állt, hanem abban, hogy a szerteágazó szálat végül összefogta, a tárgyalt kérdések teljesen általánosított és következetes elemzését megvalósítva. És az a mód ahogyan ezt megvalósította, számára személyesen egy további előnyt is jelentett: képessé tette arra, hogy felszabaduljon saját etikai álláspontjával kapcsolatos néhány intellektuális probléma nyomása alól – minden bizonnyal nem ezen álláspont intellektuális alátámasztása útján, hanem látszólag megdönthetetlen érvanyagot adván saját azon kierkegaardiánus nézetéhez, miszerint morális kérdések kapcsán intellektuális szempontok nem alkalmazhatók.

Eddig csak a következő fejezetek tematikájáról szóltunk, s csak keveset mondtunk vizsgálódásaink jellegéről és módszeréről. Még így sem várhatjuk azt, hogy az akadémikus vagy professzionális filozófusok elégedettek legyenek magyarázatunkkal. Mégis, bármely Wittgensteinről alkotott kép, mely őt mint a huszadik századi professzionális filozófusok első nemzedékének tagját ábrázolja, csak annyiban tűnik megalapozottnak, amennyiben őt az angol nyelvű filozófiai háttérrel való összefüggésében szemléljük. (S ekkor mily forradalmian újként jelenik meg.) Viszont amint eredeti környezetében látjuk őt, az iménti ábrázolás félrevezető mivolta teljesen nyilvánvalóvá válik. Ugyanis, szaporítván a logikával és nyelvvel foglalkozó, valamint az etikus Wittgenstein elválasztásából adódó paradoxonokat, egy

újabb rejtéllyel kerülünk szembe — nevezetesen azon ténnyel, hogy továbbfolytatván a Russell és Moore által kezdeményezett nyelvészeti elemzés programját, Wittgenstein, teljesen véletlenszerűen, megoldott egy a reprezentációval kapcsolatos általános problémát, mely állandóan foglalkoztatta valamennyi bécsi kortársát; s tette ezt egy és ugyanazon terminológia alkalmazásával, mint amit ők maguk használtak azelőtt!

Összefoglalva: a jelen könyvben kifejtett történeti érvelés arra szolgál, hogy fényt vessen nem annyira Wittgenstein *vélekedéseire*, mint inkább *problémáira*. Egy olyan mély, független és eredeti gondolkodó, mint Wittgenstein egyszerűen csak határozottabb elképzelésekkel bíró elődei vagy kortársai hatására nem változtatja meg jellemző intellektuális és morális nézeteit; ezért engednünk kell, hogy érvei a saját lábukon álljanak, s azt kell vizsgálnunk, miként fogott hozzá, hogy megtámadhatatlan és határozott igazolást szolgáltatson e nézetek számára. De amint arra kerül a sor, hogy meg akarjuk érteni azokat a problémákat, melyeknek az említett érvek és nézetek számára a jelentőségüket köszönhatték, már nem tudjuk elkülöníteni egymástól oly tisztán eszméit az egyik oldalon, és ezen eszmék keletkezésének történeti-kulturális kontextusát a másikon. Mint a logika és a nyelv filozófiájának dokumentumai, a *Tractatus* és a *Philosophical Investigations* önálló művek és azok is maradnak. Mint bizonyos intellektuális problémák megoldásai azonban, Ludwig Wittgenstein nézetei — mint bármely más filozófusé — csak úgy lesznek teljesen érthetők, ha történelmi és kulturális hátterük azon elemeivel kapcsolatban szemléljük őket, melyek integráns részét alkották eredeti problémafelvetésüknek.

JEGYZETEK

1. Forrásokra vonatkozóan lásd a könyv végén közzétett Válogatott Bibliográfiát.
2. Wittgenstein, *Tractatus*, a szerző előszava.
3. Lásd H. Stuart Hughes, *Consciousness and Society*, p. 399.
4. Lásd Stephen Toulmin címadó esszejét, in: H.H. Rhys, *Seventeenth-Century Science and the Arts*.
5. Ezt a címet adta Kraus saját, az első világháborúról szóló drámájának. Lásd még Frank Field, *The Last Days of Mankind*.
6. Még Norman Malcolm Wittgensteinről szóló személyes visszaemlékezése is, összes erői ellenére, homályban hagyja a Wittgenstein az ember és Wittgenstein filozófiai álláspontja közötti kapcsolatokat.
7. Kosovo–Metohija és Macedonia térségében 1968-ban megtett utazásom során tapasztaltam, hogy húsz évvel a második világháború után, még a tizes-huszas éveikben lévő fiatal emberek is folyékonyan beszéltek törökül. (S.E.T.)

8. Bruno Walter, *Theme and Variations*, p. 86.
9. Schönbergről és Krausról lásd a 4. fejezetet.
10. A kifejezés Kraustól származik: lásd a 3. fejezetet.
11. E körről és érdeklődéséről talán a legjobb képet John Maynard Keynes adta a *Two Memoirs*-ban közölt esszéjében, „*My Early Beliefs*”.
12. Lásd B. Russell, *Autobiography*, Vols. I–II, és az e visszaemlékezésekkel közölt levelezést. További értékes, eddig publikálatlan darabok a Russel és Wittgenstein közötti levéltárlásokból: *Russell papers at Macmaster University*, Hamilton, Ontario.
13. Főként Russell Wittgenstein későbbi filozófiai munkásságára vonatkozó megjegyzéseire utalok, melyek 1946–47-ben, a *Moral Sciences Cambridge University Club*-ban lezajlott beszélgetésekben hangzottak el; továbbá egy az oxfordi egyetemen, az ötvenes évek elején lezajlott vitában. (S.E.T.)
14. Richard Braithwaite személyes közlése; a szöveg nem biztos, hogy pontos, hiszen a jelentés bizalmas jellegű dokumentum, de a parafrázis megbízható. (S.E.T.)
15. Személyes emlékek az 1946 január és 1947 június közötti időszakból, mely után Wittgenstein visszavonult professzori állásából és teljesen magányos életet folytatott. (S.E.T.)
16. Wittgenstein, *Tractatus*, a szerző előszava.
17. Ez igaz valamennyi a *Tractatus*-ra vonatkozó jelentősebb kommentárra, különösen azokra, melyek, amint azt nevezzük, „átvett értelmezésre” építenek – így pl. Max Block-é és Elizabeth Anscombe-é.
18. Beszélgetések Bécsben, 1969 telén–tavaszán (A.S.J.). Lásd még Ludwig Haensel, *Begegnungen und Auseinandersetzungen*, p. 357.
19. Paul Engelmann, *Letters from Ludwig Wittgenstein, with a Memoir*; és G.H. von Wright, „*Ludwig Wittgenstein, a Biographical Sketch*”, in *Philosophical Review*, Vol. 64.
20. Lásd az Engelmann-nal folytatott levelezést.
21. G.E.M. Anscombe, *An Introduction to Wittgenstein's Tractatus*, p. 12.
22. Engelmann, op. cit., pp. 123–132.
23. M.O'C. Drury, „*A Symposium*”, in K.T. Fann, ed., *Ludwig Wittgenstein: The Man and His Philosophy*, p. 70.
24. Anscombe, loc. cit.
25. Lásd Patrick Gardiner, *Schopenhauer*, pp. 275–82; Anscombe, op. cit., pp. 11 f, 168 f; Janik, „*Schopenhauer and the Early Wittgenstein*”, in *Philosophical Studies*, Vol. 15.
26. Erich Heller, „*Ludwig Wittgenstein: Unphilosophical Notes*”, in Fann, op. cit., pp. 89–106; lásd még pp. 64–66. Wenner Kraft, „*Ludwig Wittgenstein und Karl Kraus*”, *Neue Deutsche Rundschau*, Vol. 72.
27. Erik Stenius, *Wittgenstein's Tractatus: A Critical Exposition*, pp. 214–26; továbbá S. Morris Engel, *Wittgenstein's Doctrine of the Tyranny of Language*.
28. Lásd Stephen Toulmin, „*From Logical Analysis to Conceptual History*”, in Achinstein and Barker, *The Legacy of Logical Positivism*.
29. D.F. Pears, *Wittgenstein*.
30. *Tractatus*, a szerzői előszó.

31. S.E.T. és A.S.J. személyes, egymástól független beszélgetései von Wright professzorral. Jóllehet, e megjegyzést kiragadtuk kontextusából, mondanivalója nyilvánvalóan alkalmazható az itt tárgyaltakra.
32. Heinrich Hertz, *The Principles of Mechanics*, főként a Bevezetés. Lásd *Gesammelte Werke*; továbbá ugyanennek hasznosítható angol kiadása Robert S. Cohen által.
33. Lásd Josef Rufer, *The Works of Arnold Schoenberg: A Catalog of His Compositions, Writings and Paintings*.

KOZO YAMAMURA:

EBÜL SZERZETT SIKER? A MEIDZSI MILITARIZMUS SZEREPE JAPÁN TECHNOLÓGIAI FEJLŐDÉSÉBEN

The Journal of Economic History, Vol. XXXVII, Number 1. (March 1977)
pp. 113–135.

E rövid esszé középponti célkitűzése bebizonyítani, hogy a Meidzsi korabeli Japán tartós erőfeszítései egy „erős hadsereg” felépítésére, valamint arra vonatkozó döntései, hogy háborút viseljen Kínával 1895-ben, majd Oroszországgal 1904-ben, lényeges módon hozzájárultak az ország sikeres iparosításának technológiai megalapozásához. Érvelésünk két, egymással szoros összefüggésben álló hipotézisen alapul. Először: a háborúkkal kombinált „erős hadsereg” politika a fegyvergyárak és más, államilag finanszírozott hajógyárak, modern üzemek megteremtése és felfuttatása mögött meghúzódó alapvető motiváció volt; e létesítmények azután a nyugati technológiák és szakismeretek honosításának és elterjedésének rendkívül hatékony centrumaivá váltak. Másrészt ezen „erős hadsereg” politika és a háborúk jelentették, méghozzá életbevágó pillanatokban, azt a keresletet, mely a hajóépítésben, gépgyártásban és gépieszközök gyártásában működő, gyakran pénzügyi és technológiai nehézségekkel küzdő vállalatok növekedésének fenntartásához és segítéséhez szükséges volt. Sőt, éppen az ezen iparágakban kiépült technológiai és termelő alapoknak volt köszönhető, hogy Japán az ismeretes mértékben kiaknázhatta az első világháború során adódó lehetőségeket, és képes volt a két háború közötti években folytatni gazdaságának a nehésvillamossági gépgyártás és a vegyipari ágazatok expanziója által megvalósuló átalakítását.

Az esszé törzse e két hipotézis alátámasztásához szükséges történelmi bizonyítékokat adja. A fennmaradó néhány oldalon pedig azt vizsgáljuk, milyen eltérő nézeteket vallanak más tudósok a Meidzsi militarizmusnak Japán gazdasági teljesítményére gyakorolt hatásáról. Arra is felhívjuk az olvasó figyelmét, mennyiben gyarapítja e tanulmány az „erős hadsereg” politika és a háborúk szerepéről szóló tudásunkat, illetve az esetleges további tanulmányok potenciális hasznosságára a Meidzsi korszak és a két világháború közötti évek japán gazdaságtörténetének szempontjából.

A restaurációtól a kínai-japán háború előestéjéig

Miután a nyugati hatalmakkal kötendő megalázó, egyenlőtlen szerződések aláírására kényszerült, és Kína sorsát is láthatta, az új Meidzsi kormány Japán katonai erejének növelését szorgalmazta. Ennek nyomán, a Meidzsi restauráció valamivel több mint egy évtizede során, négy jelentős fegyvergyár, kiegészítő üzemekkel és három állami hajógyár állt teljesen a modern haderő szükségleteinek szolgálatába.

A fegyvergyárak közül kettő, Tokióban és Oszakában, a hadsereg számára dolgozott. 1877-ben a tokiói fegyvergyárat felszereltsége a kézi fegyverek és lövegek javítására, valamint robbanóanyagok és saját felhasználásra kerülő kézi berendezések előállítására tette alkalmassá. Mindössze hét évvel később azonban (1884-ben) a gyár már belga, francia és német mérnökökkel és művezetőkkel dolgoztatott, importált berendezéseket és 2094 munkást foglalkoztatva alkalmas volt kézi fegyverek és gránátok előállítására, valamint nagyobb lövegek javítására. Az oszakai fegyvergyárat még korábban alapították, minthogy megvolt az az előnye, hogy felhasználhatta az oszakai várnál és a Bakufu nagaszaki vasművekben alkalmazott szakembereket és eszközöket. 1870-re már kézfegyverek javításával foglalkozott, és olyan francia tervezésű ágyúkat termelt, melyekhez hazailag előállított vörösrézet használt fel. 1883-ra az oszakai fegyvergyár sikeresen felépített egy lángkemenecét, és egy évvel később, importált gépekkel és egy olasz tűzerő-nagy segítségével nagymennyiségű robbanószert, nagyméretű gránátokat és nagyobb lövegek teljes választékát állította elő. 1884-ben a gyárban alkalmazott munkások száma 925 volt.

A yokoszukai és csukidzsi-i haditengerészeti fegyvergyárak is hasonló dinamizmust mutattak. A yokoszukai gyár átvette a Bakufu vasműveit, közvetlenül a restaurációt követően, és 1871-re teljesen kiépített dokkkal, „116 darab berendezéssel” és „50 olvasztó kemenecével” rendelkezett. 1882-ben, amikor úgy döntöttek, hogy leállítják a fából épített hajók gyártását és kizárólag vashajókat termelnek azontúl, e cél érdekében három 12 tonnás gőzkalapácsot importáltak és ugyanezen évben egy 5 tonna kapacitású kohót építettek. 1884-ben, amikor ismeretlen számú szakmunkás és egy 12 tonnás daru érkezett Angliából, a gyár kész volt arra, hogy megvalósítsa korábbi, vashajók építésére vonatkozó döntését. A csukidzsi-i gyár két Bakufu hajógyártól szerzett berendezésekkel kezdte munkáját, hajókat és lövegeket javított 1874-re. A gyárat acél gyártására tervezték ráállítani, 1882-ben sikeresen felépítettek „egy Krupp-típusú olvasztót” és megkezdték az első „nyu-

gati acél” gyártását. A mindehhez szükséges szakértelem biztosítását szolgálta két japán kiküldetése Angliába és Németországba kohászati ismeretek szerzésére. 1884-re a gyár 720 munkást foglalkoztatott, gépfegyvereket, lövegeket, ágyútalpakat, gránáthüvelyeket és a modern hadsereg számos egyéb kellékeit termelte.

Fontos megemlíteni, hogy a Bakufu és néhány más nagyobb állami vállalkozás törekvései a nyugati kohászati technológia behozatalára „aligha voltak kielégítőek” a Meidzsi korabeli haderő szükségleteinek szempontjából. Az 1868-ban rendelkezésre álló technológia elégtelen volt annak a nagymennyiségű acélnak és vasöntvénynek az előállítására, mely a modern berendezésekhez vagy hadianyagokhoz szükséges volt, és a Szaga állami üzem által importált hengermű a restauráció időszakáig felhasználatlan maradt. Az is idetartozik, hogy a Meidzsi periódus zömében csak a fegyvergyárak bizonyultak képesnek a „nyugati típusú” kohók alkalmazására. A Meidzsi kormányzatnak azon 1874-ben megkezdett erőfeszítései, hogy Kamaishi-ben két nagyméretű kohót építsen és működtessen, a kezdettől fogva sikertelennek bizonyult, annak ellenére, hogy 2,5 millió yent áldoztak a beruházásra és angol szakemberek irányították azt. 1882-ben a vállalkozás teljes csődjét jelentették be, alapvetően a megfelelő érc és elegendő koksز beszerzésének nehézségét, illetve a személyzet tapasztalatlanságát és inkompetenciáját okolva. Amikor a kamaishi-i üzemet 1883-ban el akarták adni, nem akadtak magánvevőre.

1871-ben három, az építési minisztérium hatáskörébe tartozó, hajógyárakhoz kapcsolódó szerszámgépgyár kezdte meg működését Nagaszakiban, Hyogo-ban és Akabane-ban. Feladatuk az volt, hogy „köztestületek és magáncégek szükségleteit minden téren” kielégítsék, „tanulván Angliától”. Kezdeti munkájuk és termékeik csekély kétséget hagynak afelől, hogy valójában a hadiszükségletek kielégítése volt elsőrendű kötelezettségük. 1884-re a nagaszaki-i hajógyár dokkal, vasöntő és edző üzemekkel, egy „rézüzemmel”, ötven tonnás daruval, gőzkalapácsokkal, szegecselő gépekkel és egy francia tanácsadóval rendelkezett. Minthogy kapacitása alkalmassá tette sok hajó javítására és „számos géptípus” gyártására, a hajógyár hajlamos volt túlbecsülni saját képességeit, s így 1884-ben kijelentették, hogy az általuk gyártott kazánok minősége „még külföldön is széles körben ismeretes”. A hyogoi hajógyár, mely egy amerikai kereskedelmi társaságtól beszerzett technikával kezdte meg működését, dokkot épített és folyamatosan „újabb, a vashajók építéséhez szükséges gépeket” vásárolt, hogy a hajóépítés és -javítás terén specializálódjék. Az akabanei gépgyár, mely a Szaga által importált

berendezésekkel kezdett üzemelni, gőzgépek gyártásához szükséges különböző berendezéseket importált. 1883-ban gyártotta az első 40 lóerős gőzgépet; ugyanezen évben a gyárat áthelyezték a haditengerészet irányítása alá „együtt 139 darab gépével”. 1883-ban e három gyár összesen 1200 embert foglalkoztatott, nem számítva a külföldieket és az adminisztratív személyzetet.

Ezen fegyvergyárak és állami hajógyárak, melyek a Meidzsi korabeli Japán technológiai fejlődésének úttörői voltak, jelentőségüket egyben a korabeli mértékeket meghaladó nagyságrendjüknek és annak is köszönheték, hogy nem egy közülük támogatta a magánszektor nem hadi célokat szolgáló hajógyárainak és egyéb gyárainak fejlődését. Az 1880-as évek elején, amikor a pamutipar még alig volt képes éreztetni jelenlétét a gazdaságban, ezen fegyvergyárak, hajógyárak és a hozzájuk kapcsolódó üzemek együttvéve kb. 10000 munkást foglalkoztattak, szemben azzal az alig háromezres létszámmal, amely a fahajókat gyártó, magánkézen lévő kis hajógyárakban illetve a „még mindig főként a gépkorszak előtti idők berendezéseit gyártó illetve alkalmazó” gyárakban kereste megélhetését. Tizennégy magánkézen lévő „hajógyár” összesen 1076 főt foglalkoztatott, és a sok törekvő „modern” gyár az említett 3000 maradékát, de egyikük sem dolgozott több mint 10 munkással.

A technológiailag fejlett fegyvergyárak és állami hajógyárak kedvező hatása a magánszektorra könnyen bemutatható. Az oszakai fegyvergyárról a hetvenes évek végén, nyolcvanas évek elején már ismeretes, hogy „nagy számban” gyártott gőzenergiával hajtott „gépeket”, esztergapadokat, gyalukat, köszörűgépeket, fogaskerekeket és egyéb „berendezéseket” magáncégek számára, amint egy hidat is felépített Tokushimában a gyárban előállított vasat felhasználva. És 1882-ben ez a fegyvergyár szállított fogaskerekeket az első gyári méretű pamutipari vállalkozásnak, mely Oszakában kezdte működését, mert „azok a fogaskerekek, melyeket egy magáncég szállított a vállalatnak, az első használat alkalmával darabokra törtek”.

A yokosukai fegyvergyárról is tudott, hogy bányászati és egyéb berendezéseket gyártott, továbbá, hogy kétszer annyi külföldi illetve japán magánkézben lévő hajót javított, mint amennyit a haditengerészet számára. Tekintélyes gépparkjával a gyár világítótornyokat épített, valamint részt vállalt állami épületek, magángyárak, utak és kikötők építésében. Noha ritkán említik gazdaságtörténeteszek, de azon tíz pamutipari magáncég közül, melyek az 1880-as évek elején a kormány által importált orsókat használva léptek üzembe, hat az említett fegyvergyárban előállított gőzgépeket alkal-

mazott. A fegyvergyár kiegészítő, specializált üzemei közül számos gyártott nagyszámú egyszerű szerszámgépet, illetve több robbanóanyagot szállított a bányászat, mint a hadsereg számára. Az építésügyi minisztérium irányítása alatt álló akabanei és más gyárak pedig még aktívabb szerepet játszottak a magánszektor fejlődésében, olyan kazánokat, gőzgépeket és több tucat egyéb berendezéskéleletet gyártván, melyek a bányászatban, a textil-, a szerszám-gép- és más iparágakban, illetve a vasutaknál kerültek felhasználásra.

Ezen példák, melyekhez még számos továbbit sorakoztathatnánk fel, bőséges bizonyítékaul szolgálnak annak, hogy a kezdeti években az említett fegyvergyárak és állami hajógyárak meghatározó szerepet játszottak a nyugati technológia meghonosítóiként és szállítóiként az iparosítás kezdeteinek Japánjában. Nem szabad megfedkedoznunk mindarról, amit ezek a vállalkozások már elértek akkorra, amikor a pamutipar még éppen csak mozgásba jött.

A négy fegyvergyár és az állami tulajdonban lévő hajógyárak technológiai vezétszerepe a gép-, hajógyártás-, vas és acélipari ágazatokban fennmaradt az 1880-as évek elejétől, amikor kezdetét vette a pamutipar gyors növekedése, a kínai-japán háború előestéjéig. A „független fegyverkezés” célkitűzése révén, melyet a katonai vezetés határozottan érvényesített a nyolcvanas évek elejétől, nagyobb és jobb fegyverek növekvő választékának gyártása kezdődött meg. 1890-ben, a haditengerészet mellett a hadsereg is elkezdett acélt gyártani, és a vasból épült hajók gyártásához és felszereléséhez rendelkezésre álló technológiai felkészültség gyorsan közelített a nyugati színvonalhoz. Fontos tényező volt több állami üzem eladása is, melynek nyomán néhány magánkézben lévő gép- és hajógyár technológiai színvonala jelentős mértékben emelkedett.

1877-re a hadiipar 30000 darab japán tervezésű gyorstüzelő karabélyt gyártott évente. Hogy csökkentsék az importált acéltól való függőséget 1891-ben, 600 tonnás összteljesítménnyel, megháromszorozták az acélgyártási kapacitást. Felhagytak a löveggyártásban a réz felhasználásával és növekvő választékban, jobb minőségű és nagyobb ágyúk gyártásába fogtak edzett vas és acél felhasználásával. A hadsereg felkészültsége a legkülönbözőbb gépi berendezések és szerszámgépek gyártásában ugyancsak állandóan növekedett, de még látványosabban fejlődött a haditengerészet technológiai színvonala. Több berendezést importálván és ismét munkába állítva azokat a munkásokat, akiket a Krupp és Creusot cégekhez küldtek, a haditengerészet 1890-re képessé vált nagyméretű, nagyobb ágyúkkal, kazánokkal és egyéb szükséges berendezésekkel felszerelt hadihajók építésére. Így aztán a kínai-japán háború előestéjén a haditengerészet kijelentette, hogy „a hadihajók tervezéséhez,

építésük ellenőrzéséhez külföldiek közreműködésére gyakorlatilag nem volt szükség”. Sok nehéz berendezést, melyek beszerzése addig a külkereskedelmen keresztül történt – fűrógépek, gőzkalapácsok, nagy daruk, stb. – immár a haditengerészeti fegyvergyárakban állítottak elő, együtt a mozdonyokkal, gőzgépekkel, nagyobb kazánokkal, torpedókkal, és még nagyobb mennyiségű robbanóanyaggal.

Korábban állami tulajdonban volt berendezések és épületek felvásárlása (kedvező feltételek mellett) jelentette néhány magánkézen lévő hajógyári vállalat kezdetét, mely vállalkozások egy évtized alatt a hajóépítőipar vezető cégei lettek. Az 1876-ban alapított Ishikawadzima Hajógyár csak fából épített vitorlásokat gyártott. 1884-ben azonban hozzáfogott a kazánokkal és egyéb „nyugati felszereléssel” ellátott vashajók gyártásához, miután a haditengerészet „ösztönzésére” egy három évre adott kamatmentes hitel segítségével berendezéseket vásárolt a haditengerészet csukidzsi-i gyárából. Ez az ösztönzés megnyilvánult egy vashajó építésére vonatkozó megrendelésben, technikai tanácsadásban és a hajógyár állami tulajdonban lévő telkéért fizetett névleges bérleti díjban. Nem kevésbé jelentős azonban az a tény, hogy ezen katonai motivációjú segítség a gyárat 1885-től kezdve alkalmassá tette textilgyárak számára szükséges kazánok, valamint kötőrők, vashidak, szőnyegszövőgépek, nyomdai sajtók, és egyéb berendezések gyártására, s mindezt különböző magánvállalatok megrendeléseinek kielégítésére.

Az építésügyi minisztérium nagaszaki és hyogoi hajógyárait a nyolcvanas évek elején Yataro Iwasaki-nak, a Mitsubishi zaibatsu alapítójának, és Shozo Kawasakinak adták el, mely megalapozását jelentette annak, hogy e két vállalkozás aztán a japán hajó- és gépgyártás legnagyobbjaivá növekedjék az elkövetkező évtizedekben. Amint azt e cégek vállalatértékeit bizonyítja, növekedésük, mely lehetővé tette különböző berendezések gyártását a magánszektor akkor növekedésnek indult keresletét kielégítendő, alapvetően a haditengerészeti megrendelésektől függött. Az is említést érdemel, hogy Hisashige Tanaka 1873-ban alapított, kis „gépkészítő gyáranak” gyors növekedése a haditengerészet 1882-ben eszközölt torpedó-megrendelésével és az ehhez kapcsolódó technikai segítséggel kezdődött. Míg a másik oldalon az Ikegai Vasművek, mely a kínai-japán háború után az esztergák és egyéb szerszámgépek élenjáró gyártója lett, még mindig „kézi erővel működtetett gépeket” használt és csekélyvolumenű katonai megrendeléseken tengődött, 1889, alapításának éve óta.

A kínai-japán háborút megelőző évtized a pamutipar gyors növekedését tapasztalhatta, míg ugyanakkor a katonai fegyvergyárak és állami nagy-

üzemi hajógyárak, együtt magánpartnereikkel (melyek alapítása a katonai irányítás és az építésügyi minisztérium támogatásával történt) gőzgépeket, számos berendezésképeket és szerszámgépeket gyártottak, hogy átsegítsék a pamut- és egyéb iparágakat a gyors növekedés kezdeti, kritikus fázisán. Akik előtt ismereteseek azon ismétlődő tragikomikus jelenetek, melyeket a korai textilipari cégek játszottak el berendezéseket és tanácsokat keresve, azok nyilván értékelni tudják azon növekvő technológiai hozzáértés jelentőségét, mely akkoriban a születőfélben lévő japán ipari vállalkozások rendelkezésére állt. Újravizsgálván a Meidzsi korabeli iparosodási folyamatot, egy japán történész az alábbiakat írta az 1880-as évek kezdetéről:

A fegyvergyárak technológiai színvonala, melyet a hatalmas foglalkoztatott munkáslétszám és gépi lőerő tanúsítanak, határozottan magasabb volt mint a többi állami üzemé, vagy a magántulajdonban lévő gép- és hajógyártó vállalatoké. Így ... a fegyvergyárak nem csak fegyvereket, de sokfajta berendezést is gyártottak magáncégek és bányák megrendelésére, hogy ez utóbbiak még alacsony technológiai fejlettségi szintjén változtassanak.

A kínai-japán háborútól 1914-ig

A kínai-japán és az orosz-japán háborúknak egyaránt mélyreható következményeik voltak a hajóépítő- és gépiparban működő fegyvergyárak és magáncégek technológiai és termelési kapacitását illetően. Különösen megszemenő hatása volt a Kínánál jelentékenyen erősebb ellenséggel, Oroszországgal folytatott háborúnak.

1893 végére, amikor megszületett a Kínával szembeni háborúra vonatkozó döntés, a fegyvergyárak áttértek a folyamatos, 24 órás termelésre, hogy növeljék a hadifelszerelések gyártását, s a legnagyobb magánhajógyárak, így az Ishikawadzsimá és a Kawaszaki is felszólítottak technológiai készütségük és a termelés növelésére. Az Ishikawadzsimá 23 fűrógépet importált a gránátgyártás céljára, míg a Kawaszaki teljesen ráállt egy nyolc hadihajó felépítését előírányzó rendkívüli programra, melyet a háború kirobbanása előtti két hónap során megvalósítottak. A kínai-japán háború azonban Japán 1894-es katonai kapacitásának korlátain messze belül maradt, s így éppen csak hogy próbára tette az ország technológiai és termelési képességeit. A háború mindössze nyolc hónapig tartott, s ezen idő alatt a haditengerészet, a kínai haditengerészet hajóinál gyorsabb és egyben nagyobb ágyúkkal felszerelt hajói révén könnyen nyerte meg a lényegesebb csatákat.

Kína veresége és a japán politikai-gazdasági befolyási övezet újabb expanziója az újonnan megszerzett gyarmatokra és Kínára, megváltoztatta a kelet-ázsiai erőviszonyokat. Amennyiben Japán folytatni akarta hatalmának kiterjesztését Korea és Észak-Kína irányában, az Oroszországgal való konfrontáció csak idő kérdése volt. E körülmények nyomán a hadvezetés arra törekedett, hogy növelje Japán képességét katonai erőinek felszerelésére és ellátására, hogy ezek alkalmasak legyenek az Oroszországgal szembeni kihívásra. Hogy csak néhányat említsünk azon akciók közül, melyek az említett cél érdekében 1895 és 1903 között lezajlottak: 1895-ben a fegyvergyárakban sikeresen megindult a füstnélküli puskaapor termelése, mely a gyorstüzelő karabélyokhoz volt szükséges; ugyanezen évben nyílt meg a haditengerészet Kure hajógyára, mely rövid idő alatt hatalmas gyárrá nőtt, 1896 végén már két kohóval, „248 darab nagyméretű géppel”, egy húsz tonnás, acélgyártásban használt gőzkalapáccsal rendelkezvén, és ekkorra már a gránátoktól és torpedóktól egészen a nagyméretű lövegekig, hadihajókig, a fegyverek széles skáláját gyártotta. A fegyvergyárak 1897-ben tömegméretekben gyártották az úgynevezett 1897-es típusú, igen fejlett puskákat, majd 1898–99-ben kezdték gyártani a hatékonyabb és nagyobb gőzkalapácsokat, illetve különböző, speciális célokra alkalmazható esztergapadokat. Tovább növekedett a gránátgyártó kapacitás 1895 és 1900 között, és 1901-re az újonnan beszerzett ötvözt acél gyártását lehetővé tevő berendezések és a rendkívül nagy (maximum 1200 tonnás) kovácsoló gépek (tanrenki) segítették Japánt nagyméretű specializált tüzérségi fegyverek és az ezekhez szükséges gránátok gyártásához. Noha a külföldről importált hadihajók összűrtartalma 1914-ig meghaladta az otthon építettekét, a japán hadihajóépítési és -felszerelési kapacitás tovább növekedett a kínai-japán háborút követően. A századfordulóra a haditengerészeti gyárak 20000 lóerős gőzgépek által meghajtott, és a nyugati hadihajókon alkalmazott méretű ágyúkkal felszerelt hadihajók építésére voltak képesek.

Ha a kínai-japán háború hatása elsősorban a hadigyárak és néhány nagyobb magán hajóépítő gyár technológiai felkészültségének növekedésében érvényesült, akkor az orosz-japán háború legjelentősebb hatását a modern technológia gyors elterjedésében, nagyszámú magáncégnél történő alkalmazásában és azon, gyakran súlyos gondokkal küzdő magánkézben lévő gép- és szerszámgépgyárak hirtelen felgyorsult növekedésében jelölhetjük meg, melyek jó időpontban, nagyobb volumenű katonai rendelésekben és erőteljesebb technológiai támogatásban részesültek. A technológia gyors tovaterjedése és a modern magáncégeknek eszközölt megrendelések hirtelen

felduzzadása az Oroszországgal folytatott háború szülte sürgős szükségleteknek volt köszönhető. E sürgős szükség talán azzal a későbbi válsághelyzettel jellemezhető legjobban, mellyel a japán hadsereg 1904–1905 telén került szembe. Annak ellenére, hogy a fegyvergyárak teljes kapacitásukat igénybevéve üzemeltek, a hadsereg, minthogy a tizenkilencedik század második felének európai háborúinak példái alapján kalkulálták a gránát- és egyéb hadfelszerelési szükségletüket, 1904 végére súlyos gránáthiánnyal küszködött. Az akkor Sha Ho-ban harcoló hadosztály, mely alapos könyvelést vezetett a különböző típusú lőszerkekből rendelkezésre álló, és gyorsan apadó készletekről, megállapította, hogy „készletei október 16-án gyakorlatilag kimerültek”. A hadosztály kétségbeesett kérése a készletek újrafeltöltésére válasz nélkül maradt, mert a fegyvergyárak és a kisszámú magáncég termelését már nem lehetett tovább fokozni. Ilyen körülmények között a legtöbb, amit a hadosztály tehetett, az volt, hogy tartották a frontot a télen át, és abban reménykedtek, hogy az oroszok nem indítanak nagyobb támadást.

A válság révén a hadvezetés számára az egyetlen lehetőség a lőszer- és egyéb hadfelszerelések gyártásának növelésére az volt, hogy sürgős megrendelésekkel látták el a magáncégeket. Figyelembevéve azonban a széles technológiai rést, mely a fegyvergyárak és a magánszektor között megvolt, a rendeléseket csak úgy lehetett teljesíteni, ha a katonai vezetés egyúttal a szükséges berendezéseket, szakképzett személyzetet és technikai felügyeletet is biztosította. Néhány esetben, így az Oki Electric-nél és a Hattori Seikonál, utóbbi egy óragyártó vállalat, túlságosan sok technológiai segítségre nem volt szükség a detonátorgyártás megindításához; de másutt, mint például amikor nagyobb helyi vasedénygyárakat gránát- és gránátköpeny gyártással bíztak meg, kiterjedt technikai segítségre és gépi berendezések kölcsönzésére volt szükség a hadseregtől. A termelés növelésének útjában álló legnagyobb problémát minden esetben a magáncégek által újonnan foglalkoztatott megfelelő létszámú munkás kiképzése jelentette. Egy vezérőrnagy például a következőképpen írja le tapasztalatait, melyekre aközben tett szert, hogy munkásokat verbuvált a kézfegyverek termelésére kijelölt magáncégek számára 1905-ben:

A háború végére a kézfegyverek termelése közel tízszer olyan nagy volt, mint a háború elején. Ez azt jelentette, hogy a kézfegyverek gyártásában alkalmazott munkások száma hasonló mértékben növekedett, s az újonnan foglalkoztatottak száma közel 10000-re rúgott. A legnehezebb feladat ezen ideiglenesen foglalkoztatottak gyors kiképzése volt. Ezt úgy ahogy elértük azáltal, hogy ideiglenesen oktatókként használtuk a képzett munkáso-

kat, és a hengergépek használatát javasoltuk. E nyomás hatása alatt maguk a fegyvergyárak képtelenek voltak új technológia bevezetésére a háború alatt, viszont gyorsan növelték kapacitásaikat a leginkább igényelt esztergapad és egyéb szerszámgéptípusok termelésében, valamint a különböző idomok és mérőeszközök (így többek között az akkori magánvállalatoknál még ismeretlen tolómérce) gyártásában, mely utóbbiakat aztán az ideiglenesen hadianyaggyártásra átváltított magáncégeknek kölcsönöztek.

A háború egy másik szembetűnő hatásaként értékelhetjük azt az életbevágó segítséget, melyet a háborús célú megrendelések jelentettek a pénzügyi, technológiai problémákkal küszködő gép- és szerszámgépgyártó magáncégek számára. E cégek egyike, az Ikegai Vasművek (a legrégebbi szerszámgépgyártó magáncég) a háború alatt gyors növekedési pályát futott be, melyet a hatalmas megrendelések és az azokhoz kapcsolódó technológiai segítség alapoztak meg. 1906-ra ez a cég gyártott „Ikegai esztergapadokat”, melyek hatékonyságuk és olcsó költségük nyomán széles körben kedveltek voltak, és benzinmotorokat. Számos további gép- és szerszámgépgyártó cég alapított a háború idején és nőtt nagyra az azt követő években, köztük olyan, később élenjáró ipari vállalkozások, mint a Niigata, Okuma, Kubota és Wakayama, a jól időzített hatalmas katonai megrendeléseket és a katonai vezetés által biztosított támogatást, mintagépeket kamatoztatva. Egy japán könyv a következőképpen foglalta össze a háború szerszámgépiparra gyakorolt hatását:

A háborúnak köszönhetően azonnal felismerték a szerszámgépek hazai termelésének fontosságát. A haditengerészet lehetővé tette az általa importált berendezések tanulmányozását és másolását (a magáncégek) számára ... A haditengerészet, hogy ösztönözze a hazai termelést, úgy döntött, hogy bizonyos típusokból otthon gyártott szerszámgépeket vásárol. Ezen aktív támogatás révén fejlődött ki fokozatosan az, amit „szerszámgépgyártás”-nak nevezhetünk.

Japán hajógyártási kapacitása is hatalmas előrelépést tett a háború alatt és az ezt követő évtizedben. A haditengerészeti gyárak technológiai felkészültségének és termelő kapacitásának szembetűnő növekedésével párhuzamosan a korszakban a legjelentősebb megfigyelhető változás az olyan nagy magán hajógyártó cégek gyors növekedése volt, mint az Ishikawadzsi-ma, Kawaszaki és Nagaszaki. Miután a háború alatt mint fegyvergyárak, hadihajógyárak, célesztergák, gránátok és „a gránátgyártás céljára használt gépi berendezések” termelői szolgáltak, e cégek a háború után is folytatták technológiai színvonaluk fejlesztését a hajóépítés és a gépi berendezések

gyártásának terén egyaránt. E fejlődést a háborús évek alatt szerzett hatalmas profitok, a haditengerészet által rendelkezésre bocsájtott technológiai támogatás és a hajógyárak azon törekvése tették lehetővé, hogy meghonosítsák a nyugati technológiát. A Meidzsi korszak végére (1912) e hatalmas hajógyárak joggal jelenthették ki, hogy technológiai felkészültségük elérte „bármely európai nagy hajógyár színvonalát”, felszereltségük lehetővé tette számukra mozdonyok, vasúti vagonok, turbinák és növekvő mennyiségben gépi berendezések gyártását, mellyel a magánszektor e téren mutatózó keresletét elégitették ki. A hadiipar és a magánszektor hajóépítési kapacitásának növekedése révén a Meidzsi korszak végére a japán hajópark űrtartalmanak több mint 80 %-át Japánban épített hajók adták.

Az alább következő táblázat a fegyvergyárak (és ezek kiegészítő üzemek, valamint a többi, alapvetően katonai célból alapított és államilag finanszírozott létesítmények) viszonylagos jelentőségét érzékelteti a magánkézben lévő hajó-, gép- és szerszámgépiparral szemben (1. táblázat):

1. táblázat

Katonai és haditengerészeti fegyvergyárak				Magáncégek		
Év	Munkások (A)	Gépi erő (B) HP	$\left(\frac{B}{A}\right)$	Munkások (C)	Gépi erő (D) HP	$\left(\frac{D}{C}\right)$
1899	25074	8438	0,337	20872	4054	0,194
1903	53593	19843	0,370	32029	5494	0,172
1907	93704	68403	0,730	55829	15469	0,277
1910	68605	97063	1,415	46834	29904	0,639
1912	76526	129590	1,693	69810	53515	0,767

Az 1888–1890-es periódusban a fegyvergyárakban (és a kapcsolódó üzemekben, állami létesítményekben) a foglalkoztatott munkások száma kb. 13000 volt, míg a hajó-, gép- és szerszámgépipari magáncégekben kevesebb mint 6000. Ezt figyelembevéve az 1899-es adatok világosan mutatják ezen iparágak gyors növekedését az állami és magánszektorban egyaránt. Amint azt a fentiekben láthattuk, e gyors növekedés alapvető tényezői a „független fegyverkezési” politika, a kínai-japán háború és Japán katonai erejének felépítése voltak.

A fegyvergyárakban alkalmazott munkások számának gyors növekedése 1899 és 1907 között nem igényel magyarázatot. Mindössze két fontos tényt említünk. Az első az, hogy az a közel 25000 munkás, aki 1907 és 1910 között eltávozott a fegyvergyárakból, magával kellett hogy vigye az újonnan szerzett szakismereteket, vonatkozzanak azok akár speciálisan csak az esztergapad használatára, vagy általánosságban a gépekre és a gyári rendszerre, a kapcsolódó területek magánvállalataira. Ezek az emberek vagy kevésbé képzett munkások helyére kerültek a magáncégeknek, vagy, ami sokkal valószínűbb, a pamutipari vállalatokhoz, melyek egyre növekvő mértékben gépi erővel dolgoztak, vagy azon vas és acélipari üzemekhez, melyek (mint azt látni fogjuk) 1907 után jelentek meg, vagy azon további számos iparágba, melyek gyors gépesítése folyamatban volt. A másik fontos tény az, hogy még 1912-ben is a fegyvergyárakban alkalmazott gépi erő, abszolút értelemben éppúgy mint egy munkásra vetítve, legalább kétszerese volt a magáncégeknek tapasztalható szintnek, ami jelzi az előbbieknél technológiai fölényt. A vizsgált adatok mondanivalóját egy más úton kibontva fel kell ismernünk, hogy 1907-ben, a Meidzsi restauráció után mindössze egy generációval, Japán közel 150000 olyan munkással rendelkezett, akik különböző színvonalú ipari szakismerettel bírtak, s ez a japán ipar technológiai színvonalának emelése szempontjából igen fontos volt.

A háborúknak a Meidzsi korszak technológiai fejlődésére gyakorolt hatásának vizsgálata nem lehet teljes a Yawata Vasművek rövid tárgyalása nélkül. E hatalmas államilag finanszírozott acélipari üzemet elsősorban katonai szükségletek kielégítésére építették és fejlesztették. Az 1880-as évek végétől a katonai vezetés, független fegyverkezési programjának szerves részeként, igen nagy érdeklődést tanúsított egy olyan nagy üzem építésére, mely nagy mennyiségben képes acél és kovácsolt vas termelésére, s melynek révén csökkenthető lenne az állandóan növekvő importkényszer. Ennek nyomán a haditengerészet 1891-ben előterjesztett egy üzemre vonatkozó tervet, ami azonban megfelelő politikai támogatás híján megghiúsult, főként azon ellenérvek következményeként, hogy az a már amúgyis túlterhelt költségvetésben további nagy feszültséget okozna, továbbá a belföldön előállított acél egységköltsége valószínűleg túl magas lenne az importált acélhoz viszonyítva. Az 1892-ben és 1893-ban megismételt előterjesztések illetve az állandóan növekvő vas- és acélkereslet ellenére az országgyűlés továbbra is elutasította a tervet.

Végül, 1895 táján, változás állt be a kormánypolitikában. A kínai-japán háborút követően könnyebb volt támogatást nyerni a hadügy számára,

azon belül is különösen a haditengerészet számára, melynek immár feladatai közé tartozott az újonnan szerzett gyarmatok védelme. A változásban más tényezők is jelentős szerepet játszottak. Először is a szükségből import útján kielégített kereslet a vas és acél iránt tovább növekedett a folytatódó katonai készülődésnek és a magánszektor növekedésének köszönhetően. Másrészt 1888-ban magánszemélyek egy csoportja megalapította a Nihon Acéltársaságot, a korabeli mértékek szerint óriási, egy millió yen összegű alaptőkével, mely vállalkozás hamarosan, 1891-ben csődbe ment, és nem mutatkozott más magánkezdeményezés a láthatáron.⁴² És harmadsorban Japán épp hozzájutott a kínaiaktól behajtott hadisarchoz, 365 millió yenhez, s ezen összegből 4,09 millió yennek az 1896-os költségvetésben az új acélipari üzemmel kapcsolatos előirányzata csekély politikai ellenzéssel találkozott.

Az üzem törvényesen megszabott feladata „elsősorban a katonai szükségletek kielégítése” volt, a tervek szerint 60000 tonna acél (ebből 4500 tonna kovácsolt vas) termelésével. Terv és realizálása között azonban számos probléma tornyosult. Mégha fukar kézzel mérve emelték is a költségvetést 1898 végén 25 millió yenre, a felmerült problémák lehetetlenné tették az acélermelés beindítását 1901-ig. A fő problémákat a telek szerzése és a megfelelő mennyiségű és minőségű kínai érc hosszabb távon való biztosítása jelentették, továbbá azon számos technológiai nehézség, melyekkel a hatalmas üzem felépítése során kerültek szembe, s amelyek miatt szinte teljes mértékben német mérnökökre és művezetőkre kellett hagyatkozniuk.

Az üzem adminisztratív vezetője 1901-ben a következőket jelentette:

Az üzem megkezdése óta 18880 tonna vasat, 3753 tonna Siemens acélt és 24 tonna Bessemer acélt termeltünk. A jövő a munkások képzésétől függ. Amint jobban hozzászoknak az olvasztókhöz és gépekhez, amint növekszik ügyességük, hamarosan képesek leszünk 45000 tonna acél előállítására.

Feltételezése optimistának bizonyult; az üzem kapacitása 1904-ben, az orosz-japán háború kezdete előtt, nem haladta meg a 40000 tonnát. Az ország teljes acélszükséglete viszont közel 310000 tonnára rúgott, az 1903-as haditengerészeti fejlesztési tervnek, a hadsereg állandó továbbfejlesztésének, valamint a gyorsan fejlődő vasúti hálózatnak és az egyéb iparágak növekedése által támasztott többletkeresletnek köszönhetően. A hadiipari kohók és a Yawata együttes kibocsátása sem haladta meg a 60000 tonnát, s így még nagyobb volt a hazai kereslet importált acéltól való függősége.

Az orosz-japán háború eljövetele bebizonyította, hogy amennyiben Japán oly erősen függ az importtól, jól ellátott ellenségekkel szembeni katonai kampányok és a haditengerészeti erők hirtelen, kényszerhelyzet követelte felfejlesztése nem járható út. Ezért 1904-től folyamatosan növelték a Yawata kapacitását, annak érdekében, hogy csökkentsék az importtól való függőséget. E körülményeket mérlegelve a kormány hajlandónak mutatkozott a Yawata állandósuló veszteségeit finanszírozni, valamint kiutalni a fejlesztéshez szükséges összegeket. 1905-ben a Yawata acélgyártási kapacitása elérte a 41000 tonnát, s a következő két évben gyors ütemben 46000, majd 70000 tonnára emelkedett. A nyersvastermelés is az 1905-ös 33000 tonnáról 101000 tonnára emelkedett 1907-re.

Amint növekedett a kibocsátás, az egy tonna nyersvas előállításának költsége – a nagyüzemi méretek költségsökkentő hatása és a felhalmozódó tapasztalatok révén – versenyképessé vált az import egységköltségéhez viszonyítva. 1909-re például, az Egyesült Államokból importált egy tonna nyersvas kb. 28,2 yenbe került, amit további 10 yennel növeltek a szállítással, vámmal, egyéb szolgáltatásokkal kapcsolatos költségek, míg a Yawata által termelt nyersvasat 28,4 yenért értékesítették. Noha ilyen összehasonlításra nincs mód az acél esetében, lévén hogy az árak jelentősen eltérnek egymástól a különböző termékfajták esetében, általánosságban annyi elmondható, hogy a Yawata az első világháború előestéjén versenyképes volt az importtal az egyszerűbb acélárak vonatkozásában (így a kör- és lemezacél esetében), de változatlanul alulmaradt a külföldi cégekkel folytatott versenyben a magasabb feldolgozási szintet reprezentáló termékek (így a galvanizált acél, csövek, vasúti sinek, különböző acélötvözetek és építési anyagok) terén, a vámok és szállítási költségek által nyújtott védelem ellenére. A Yawata végül 1910-ben már szerény profitot jelenthetett, s ezt további nyereséges évek követték, főként folytonosan növekvő versenyképességének köszönhetően, ami megmutatkozott abban, hogy egyre nagyobb számú acélárú piacon tudta a nyugati cégeket kiszorítani.

Az orosz-japán háborút követően több nagy vas- és acélipari magánvállalat született és növekedett a Yawatához hasonló módon. Az olyan nagy háború utáni cégeket, mint a Nihon Seikosho-t, a Sumitomo-t és a Kobe-t azon nagyon is indokolt feltételezéssel alapították, hogy termékeik nagy részét a haditengerészetnek fogják értékesíteni, mely akkor gyorsan növelte a hadihajók számát, valamint a Vasúti Irodának (Tetsudo-In), ami ugyancsak nagy ütemben építtette ki vonalait. „A vas és acél története Japánban” c. mű szerzője az alábbiakban összegezte a hadügy jelentőségét a Yawata és a többi új vas és acélipari magáncég növekedése szempontjából:

Nem szabad szem elől téveszteni azt a meghatározó szerepet, melyet a hadügy, különösképpen a haditengerészet – mely nagyarányú fejlesztési program megvalósításába fogott – játszott e periódusban (1905–1911), közvetve és közvetlenül elősegítvén a vas és acélipar fejlődését. E támogatás nem merült ki a termékek kedvező áron történt megvásárlásában. Valamennyi termelő, így a Yawata, a Muroran (Nihon Seikoshō), a Sumitomo, Kobe, Kawasaki és számos más cég segítséget kapott felmerülő technológiai és egyéb problémáik megoldásához.

A hadügy ezen ösztönzése és növekvő szükségletei, valamint a Vasúti Iroda és a magánszektor növekvő kereslete révén a japán vas- és acélipari magáncégek át tudták vészelni a gyermekcipőben járó iparágak elkerülhetetlen kezdeti nehézségeit. Az első világháború idejére ezen cégek hajlandók és képesek voltak kapacitásuk növelésére, s ezáltal versenyképességük gyors emelésére.

Záró megjegyzések

A Meidzsi korszak gazdasági életéről szóló irodalom rövid áttekintése feltárja, hogy még nem született egyetértés annak értékelését illetően, milyen hatással volt a korabeli „erős hadsereg” politika a gazdasági fejlődésre. Noha Lockwood 1954-ben azt írta, hogy „a birodalom expanziója több mint semmissé tette az állami eszközök jóval produktívabb felhasználását a termelő vállalkozásba történő befektetése terén”, Rosovsky, aki ugyancsak elismerte a katonai befektetések „kompetitív és korlátozó vonásait”, 1961-ben hajlandó volt azt mondani, hogy egy ilyen beruházásnak „multiplikátor és akcelerátor hatása van, és húzóereje a nehézipar irányában nyilvánvaló”. Emi, továbblépve Rosovskynál, 1963-as elemzésében, mely a háború által teremtett kereslet és kibocsátás, valamint a költségvetési és adópolitika háború által indukált változásainak vizsgálata, a következő megállapításra jutott: „A katonai kiadások természetesen békebeli szintre csökkentek valamennyi háborút követően, ami azonban mindig magasabb volt, mint a háború előtti szint. ... A háború a gazdasági expanzió legnagyobb stimulának tűnik.”

Rosovsky és Emi nézeteire reagálva Oshima 1965-ben úgy érvelt, hogy „ezen nagyarányú katonai kiadások” a Meidzsi korszakban inkább „az akkori inflációs tendenciáknak voltak fő tényezői”, mint a gazdasági növekedésnek, hiszen „a fejletlen Meidzsi korabeli gazdaság jellemzőiben semmi sem emlékeztet a keynesi világra, mely állandóan az elégtelen fogyasztás

mellett megvalósuló egyensúly irányában mozog, jelentékeny munkanélküliséggel.” Oshima nézeteihez csatlakoznak újabban Kelley és Williamson. Gondos kontrafaktuális* elemzésük eredményeire építve arra jutottak, hogy „a Meidzsi korszak gazdaságának növekedését a katonai kiadások korlátozták, s így visszafogták a reálbérek és -keresetek növekedését is”.

Rosovsky kivételével, aki expliciten kijelentette, hogy „az óriási mennyiségű hadifelszerelés...” termelése és felvásárlása az állam által, „bizonyára hatalmas lendítőereje” volt a nehézipar magánszektora fejlődésének, az összes többi szerző, és még sokan mások, a Meidzsi Japán „birodalom építésének” és „militarista kalandorságának” hatásait illető következtetéseiket elsősorban az adózásban, költségvetési költségekben, beruházásokban és megtakarításokban a háború által indukált változások makroökonómiai következményeinek kvantitatív elemzésére építik. Ezt említve persze nem szándékom bírálni e tudósokat, akik elsősorban makroökonómiai szempontból vizsgálják a Meidzsi korabeli Japánt és katonai kiadásait, pusztán azt szeretném hangsúlyozni, hogy újraértékelvén nézeteiket, az „erős hadsereg” politika lehetséges növekedés-ösztönző hatásainak ismételt, újszempon্তু vizsgálatára van szükség. Ha érvelésem megállja a helyét, akkor például Emi és Rosovsky megállapításai megerősítést nyerhetnének, míg Lockwoodé, Oshimáé, Kelley-é és Williamsoné változtatásra, felülvizsgálatra szorulnak.

Teljes mértékben tudatában vagyok annak, hogy az olyan, előző oldalakon sűrűn használt jelzők, mint „lényegi” vagy „jelentős” igazolásához szükséges kvantitatív alátámasztás hiánya jelentős mértékben gyengíti álláspontom pozícióit. Nyilvánvaló, hogy az elkövetkező idők feladata a lehető legtöbb kvantitatív adat felkutatása, összeállítása annak érdekében, hogy meghatározható legyen a japán militarizmus növekedés-ösztönző és -gátló hatásainak egyenlege. Amennyiben e feladatot megvalósítjuk, és az ebből nyert ismereteket együtt szemléljük az iparágak, vállalatok, kormányzati politika mikroökonómiai vizsgálatának eredményeivel és a japán gazdaság ezen esszében korábban leírt vonatkozásaival, akkor képesek leszünk kitölteni azon fehér foltokat, melyeket a Meidzsi korabeli japán gazdaságról szóló ismereteinkben a kvantitatív makroökonómiai elemzés hagyott, és lényegbevágó mértékben járulhattak hozzá a Meidzsi és a két világháború közötti korszak japán gazdaságtörténetének alaposabb megértéséhez.

*E módszer olyan, jórészt matematikai modellek alkalmazását jelenti, melyek a történelmileg megvalósult alternatívájának („ellentényeknek”) a feltételezése alapján próbálják kvantitatíve meghatározni a különböző tényezők adott folyamatra (pl. gazdasági növekedésre) gyakorolt hatását. (ford.)

Túl e tanulmány potenciális hasznosságán, melyet annak köszönhet, hogy segít a Meidzsi korszak militarizmusának a japán gazdasági fejlődésre gyakorolt hatásait újraértékelni, az itt elmondottak hozzájárulhatnak a makroökonómiai elméletre és adatokra támaszkodó elemzések egyértelműbbé, világosabbá tételéhez. Ezzel kapcsolatban csak két példát szeretnék említeni.

Kelley és Williamson írták, bírálván Rosovsky és Ohkawa nemrég megjelent művét, mely rámutatott azon növekedési nekilendülésre (growth spurt), ami a Meidzsi korban, 1905 és 1918 között megvalósult:

Ohkawa és Roskovsky feltételezik, hogy az 1905 után bekövetkező beruházási boom annak volt köszönhető, hogy »a tőke átlagosnál magasabb jövedelmezőségi rátája révén a beruházási hajlandóság változatlanul erős maradt«. Majd szembekerülnek a következő lényeges kérdéssel: Miért volt a beruházási kedv oly erős? Először is, mert 1905 után a kölcsönzött technológia elárasztotta a japán ipart. (Hogy miért épp ekkor, az nem nyert teljes magyarázatot.) Ennek két következménye volt. Egyrészt az új technológia emelte a potenciális jövedelmezőségi rátát és új beruházásokat indukált. Másrészt az új technológiával szükségképp⁹ együttjáró megnövekedett tőkeintenzitás tovább növelte a beruházási keresletet. Ohkawa és Roskovsky szerint e folyamatra elsősorban a pamutipar szolgált példát, modernizációja és hatalmas integrált fonó-szövő létesítményei által. A másik oldalon e beruházási nekilendülés „jelen század tizes éveiben nyilvánvalóan összefüggésben volt azon aranylászerű légkörrel”, mely a japán gazdaságban uralkodott az első világháború táján. Ezen érvelés néhány problémáját meg kell említenünk. Miért éppen 1905-től?

A jelen esszében kifejtetteket figyelembevéve azt hiszem, hogy Rosovsky és Ohkawa, legalábbis részben elkerülhették volna e kritikát, ha ők is észrevették volna a technológiának azt a látványosan felgyorsult diffúzióját, mely 1904-ben vette kezdetét, a fegyvergyárakból és a többi állami üzemből a magáncégek irányában, olyan kulcsiparágakban, mint hajógyártás, gép- és szerszámgépgyártás; ha figyelembevették volna ezen iparágak megnövekedett képességét olyan gépi berendezések, felszerelések szállítására, melyek a tőke magasabb termelékenységet és jövedelmezőségét ígérték; vagy a háborús jellegű kereslet ösztönző hatását a gazdaság különböző részeire, beleértve az óragyártókat és a vasedények helyi termelőit is. Terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé, de könnyűszerrel lehetne idézni számos vállalttörténetből, mely idézetek gyorsan meggyőznék az olvasót arról, hogy az orosz-japán háború fő hatása az volt, hogy „komolyabb méretekben megkezdtek a gépi berendezések hazai gyártását.”

Feltehetően Kelley és Williamson is visszafogták volna kritikájukat, mely alapvetően a „tényleges” és a kontrafaktuális „békebeli” megtakarítási hányad különbségére épít, ha ismerték volna ezen esszé mondanivalóját, illetve az itt felsorakoztatott tényeket. Amelletti érvelésük, hogy „a tizenkilencedik század vége egyetemes növekedéstörténetének kulcssajátossága a militarista kalandorság hiánya”, oly mértékig hangsúlyozva a Meidzsi korszak katonai költekezésének növekedés-gátló hatásait, amint ők teszik, mindez nem szolgál egyebet, mint saját kontrafaktuális vizsgálatuk eredményeinek túlhangsúlyozását, továbbá fontos meglátásaik vonzerejének csökkentését számos, a Meidzsi korszak Japánját kutató történész szemében.

Rosovsky és Ohkawa munkájában a „technológiai importra való társadalmi képesség” avagy „a technológia abszorbeálására való képesség” kulcsszerephez jut a hosszabb távú ingadozások és a trend felgyorsulásának magyarázatában. Így például szerintük e képesség minden bizonnyal növekedett idővel, hogy a trend felgyorsulását táplálja; vagy a „társadalmi képesség egyenletesebben növekszik, mint a tőkeképződés” és „a hanyatló periódusok az igazodás korszakai, amikor a képesség tartalékai kiépíthetők”. Mi ez a „társadalmi képesség”, mely ily lényeges szerepet játszik elemzésükben? Ők úgy definiálják, mint „azon tényezők, melyek egy ország ama képességét határozzák meg, hogy technológiát és szervezeti fejlődést importáljon vagy maga megvalósítson”. A Meidzsi korszakra vonatkozóan ezen „tényezők” taglalása azonban gyakorlatilag hiányzik, míg a két háború közötti periódusra is csak néhány általános megjegyzésre korlátozódik említésük, a zaibatsu, az állandó foglalkoztatás, a kartellizálódás, és „a hadüggyel kapcsolatos nehézipari ágazatokra helyezett fokozódó hangsúly” kapcsán. Elemzésükben és a japán gazdasági növekedés itt prezentált felfogásában is érvényesülő koncepció fontosságát figyelembevéve, nyilvánvaló, hogy az elkövetkezőkben növelnünk annak a fogalomnak az empirikus tartalmát, amit Rosovsky és Ohkawa „társadalmi képesség”-nek neveztek. Ezt megvalósítva további erőfeszítéseket kell tennünk azon szerep feltárása érdekében, melyet a japán hadügy betöltött a nyugati technológia meghonosítása, adaptálása terén.

Minthogy az említett szerzők témája azonban a növekedési trend felgyorsulásának makroelemzése volt, talán helyesebb, ha iménti megjegyzéseinket a japán gazdaságtörténet kutatóihoz intézzük, felhívásként a japán militarizmus háborúelőtti gazdasági fejlődésre gyakorolt hatásának további vizsgálatára. Úgy vélem, e tanulmányoknak az alábbi problémákat kell vizsgálniuk: a Meidzsi militarizmus növekedésösztönző hatásai milyen mérték-

ben járultak hozzá azon technológiai alapok kiépítéséhez, melyek lehetővé tették Japán számára az első világháború alatt és után adódó lehetőségek kiaknázását; annak a hatásai, hogy Japán, Oroszország fölötti győzelmének eredményeként, nagyobb mértékben és alacsonyabb költségekkel juthatott a nyugati tőkepiacok kínálatához, illetve, hogy az első világháború által lehetővé tett gazdasági növekedés révén megnőtt az ország hitelképessége; a hadügy, különösen a haditengerészet szerepe a technológiák importjában és tovaterjesztésében (néhány példa: golyóscsapágyak, mikrométerek és egyéb precíziós mérőberendezések és eszközök, nyomásmérők, vágógépek keményfémekhez, lencsék, huzalok és a drótnélküli távközlés, alumínium, teherautók, személygépkocsik és repülőgépek a háborús évek során); a kolonializmus hatásai; az alapvetően hadügyi érdekű állami támogatások jelentősége; és számos egyéb közvetítések, melyeken keresztül érvényesültek az alapvetően politikai-hadügyi megfontolásokból hozott döntések a japán gazdaságban. Minthogy nem túl nehéz bemutatni, hogy a háborúk, főként az első világháború döntő szerepet játszott a zaibatsu növekedésében, a háborúk jelentőségét vizsgálva a japán gazdaságtörténetben, azt a szerepet is elemeznünk kell, melyet ezen intézmények játszottak a háború előtti Japán technológiai fejlődésében, azon képességük révén, hogy tőkét és tehetséges managereket tudtak összegyűjteni, hogy vállalni tudták az új és bonyolultabb technológia importjával kapcsolatos kockázatot, koordinálni az új technológiák alkalmazását az intézményen belül tömörült cégek között, és más olyan intézkedéseket realizálni, melyek hatékonyan csökkentették a költségeket és kockázatot, melyek Japán technológiai fejlődésének támogatásához kapcsolódtak.

Ha ezen vizsgálódásokat megvalósítják, talán ezek egyik legfontosabb melléktermékeként a japán gazdaságtörténet kutatói – ideszámítva e sorok szerzőjét is – felismerik majd, hogy rosszul irányították erőfeszítéseiket, gyakran azt a kérdést feszegetve, milyen fontos szerepe volt az állam, különösképpen a Meidzsi korabeli kormány tudatos „felülről” kezdeményezett törekvéseinek Japán iparosításában. Rájöhetnénk, hogy az a kérdés, mely valóban válaszra vár, a következő: elősegítvén Japán iparosítását, mi volt azon politikai döntéseknek a jelentősége, melyek erős hadsereg kiépítését, Japán kelet-ázsiai expanzióját, és egy a Nyugattal előrelátott konfliktusra való felkészülést szorgalmazták? Későbbi elemzések kimutatnák, hogy a Meidzsi korszak kormánypolitikájának jelszava, fukoku kyohei (gazdag nemzet és erős hadsereg), melyet gyakran önellentmondásként értékeltek, sokkal inkább lebecsültetett a gazdaságtörténészek részéről, mintsem megér-

demelné. Kimutatnák, hogy valójában mindazon segítő eszközök, melyeket a selyemiparban kísérleti üzemek formájában, a kibontakozóban lévő pamutiparnak nyújtott kölcsönök továbbá külföldi technikai tanácsadók formájában a japán ipar növekedésének meggyorsításához alkalmaztak — s amit a történetírás átfogóan dokumentált és feltárt — lehet, hogy lényegesen csekélyebb hatással voltak, mint azon technológiai fejlődés nem-tudatosan érvényesített előnyei, mely fejlődés politikai és katonai törekvéseknek, és az ezekhez kapcsolódó véráldozatoknak köszönhetette létét.

Végül hadd említsem meg a fentiek kiegészítéseképpen, ezen esszé célja az volt, hogy a háborús és a háború-előtti japán militarizmus szerepének újrvizsgálatát javasolja, azon folyamat jobb megértése érdekében, mely által Japán képes volt a nyugati technológiát meghonosítani és elterjeszteni, ami Japán sikeres iparosodásának egyik legfontosabb mozzanata volt. A japán militarizmusból származó technológiai áldások számításba vétele épp' annyira „igazolja” Japán politikai múltját, amennyire a rabszolgaság profitabilitásának feltárása megbocsáthatóvá teszi e gyűlöletes intézményt.

A hivatkozott irodalmat lásd az eredeti cikk lábjegyzeteiben.

/The Journal of Economic History, Vol. XXXVII. Number 1. (March 1977) pp. 113–135./

LIPCSEY ILDIKÓ:

ALEXANDRU DIMITRIE XENOPOL (1847–1920)

„Csak a történelem képes megtanítani minket arra, hogyan válhat valósággá a szabadság és az egyenlőség”¹ – vallotta Xenopol, akit kortársai és a mai történettudomány egyhangúan úgy említ, mint az első, Románia történetét a kezdetektől feldolgozó monumentális mű alkotóját (a *Románok története Dácia Trajánában* 14 k.).² Őt tekintik a dákoróman kontinuitás elméletének megszilárdítójának, amivel az Erdélyi Iskola törekvéseit fejezte be. Az alapvető dokumentumok közreadásában a 48-as történész generáció munkájának folytatója volt. A román történetírást európai szintre emelte, amit még életében elismert a nemzetközi tudományos élet azzal, hogy a Francia Akadémia beválasztotta tagjai sorába. Résztvett a modern Románia alapjainak lerakásában, úgy is mint történész, és úgy is, mint liberális politikus. Mindezek után természetes, hogy az első világháborúig egy egész történész generáció választotta mesterének; így Nicolae Iorga és Constantin C. Giurescu, akik, ha történetírói módszeréhez és történetfilozófiai szemléletéhez nem is, de a nemzeti egységet illető koncepciójához mindvégig hűek maradtak. Iorga és Titulescu a két világháború között szállóigeként használta Xenopol szavait a román nép 1848-as balázsfalvi állásfoglalásával kapcsolatban: „itt megmutatta a román nép, hogy nem akar tovább a saját hazájában jobbgysorban, és rabként élni.”

A közel fél évszázados alkotómunka terméséből kitűnik, hogy Xenopol a valóság komplex bemutatására törekedett, ezért azt a gazdaságtörténész, a szociológus és a filozófus szemével is nézte; valamint az, hogy a román történelem sorsfordulói iránt különös fogékonyságot mutatott. Ilyen sorsfordulónak tekintette: a dákorómai nép megmaradását, a román középkor nagy függetlenségi harcait, a nemzeti egység megvalósítására irányuló törekvéseket. E három problematika állandó jelenléte híven tükrözi Xenopol alapállását, miszerint: Románia története az egymástól eltérő fejlődés ellenére is Moldova, Havasalföld és Erdély együttes történetét jelenti, hiszen „ugyanazon vér folyik ereinkben”³ és „vagyunk, törekvésünk csak az a szent cél fűtötte”,⁴ hogy egy közös hazában élhessen végre a román nép.

*A balázsfalvi gyűlés 50. évfordulója alkalmából, 1898. május 10-én elmondott emlékbeszéd.

A. D. Kropotkin.

(1888)

Xenopol 1847-ben született Iaşiban, *Az eszmevilágom kialakulásának története* 73 oldalas önéletrajza szerint apja angolszász családból származott, aki kalandos svédországi és törökországi vándorlás után érkezett meg Romániába, hogy nevét megváltoztatva és protestánsból ortodox-szá válna román legyen. Otthon a klasszikus és a nyugati nyelvek szeretetében nőtt fel; — „az Iliászból strófákat fújtam kívülről”⁵ — írja. A véletlennek köszönhető, hogy egy életre elkötelezte magát a történelemmel: Sturza herceg könyvtárában kezébe került Guizot műve az európai és a francia civilizáció történetéről, de studiumai során nemcsak a világ és hazája múltjával ismerkedett meg, hanem elsajátította azt az erkölcsi és politikai magatartást is, amelyet nála mindig az etikai szintre emelt nemzeti érzés mozgatott. Nem mulasztható el egyik 1913-ban elhangzott vallomásának a felelevenítése ezzel kapcsolatban: „nacionalista voltam attól kezdve, hogy a szellem pislákolni kezdett bennem, majd hogy a tudományok birodalmán belül kerültem, és az a feltett szándékom, hogy hazafiként szállok a sírba is.”⁶ Amikor 1867-ben a Junimea nevű folyóirat ösztöndíjával Berlinben és Gissenben folytatja továbbbi tanulmányait, olyan tudósokat volt szerencséje megismerni, mint Ranke, Theodor Mommsen, Ernst Curtius, Georg Gottfrid Gervinus. Európa társadalmi és szellemi forrongása nem hagyta érintetlenül Xenopolt. Alig egy éves külföldi tartózkodás után írta meg első és legjelentősebb történetfilozófiai munkáját, *A nemzeti kultúra*⁷ címmel. A romantika nemzeti mítosza jó talajra talált a nemzeti öntudat örökségével érkező ifjúnál, és a mű zárt eszmerendszere egy felfokozott nemzeti érzés szülötte. Kiindulópontja: „Mi, románok jól eszünkbe kell véssük, hogy a civilizáció útján elért haladásnak csak akkor van jelentősége számunkra is, ha visszatükröződik a mi nemzetünkre is. Ami a kozmopolitizmust illeti, az egyáltalán nem nekünk való.”⁸ A kultúra elemeinek két forrása van szerinte: a lélek és a külvilág impressziói, s bár a lelki élet törvényei általánosak, a környezet pedig változó, az egyes nemzetek kultúráját mégis a lélek specifikus jegyei határozzák meg. A nyelvnek, mint a kultúra egyik ágának különleges szerepet tulajdonít a szerző. Az ugyanis nemcsak a kommunikáció eszköze, hanem „olyan forma, amelyen keresztül a lélek közvetlenül a leghitelesebben, a leggazdagabban megnyilatkozik, — az maga a lemeztelenedett lélek.”⁹ Foglalkoztatja az is, hogy a művészet egyes ágaiban milyen módon van jelen az egységes karakterű nemzeti jellem. A következő sorokból kiderül, hogy a XIX. század második felében, amikor a román államiság fejlődésének egyik legdöntőbb szakaszába ért, milyen szerepet szán a nemzeti kultúrának. Annak „az a felmérhetetlen jelentősége, hogy nemcsak kifejez egy népet, hanem megőrzi, és a nemzeti öntudat szintjéről elvezeti magához a nemzeti élethez”.¹⁰

Xenopol korai tanulmányai magukon viselik nyugat-európai élményei felkavaró hatását; egyéni ötvözetben ugyan, de sűrűn felbukkannak Kant, Locke, Buckle gondolatai. Az 1869-ben megjelenő „*A civilizáció története*”¹¹ lényegében Guizot, Buckle, Hartepole Lecky, Droper műveinek ismertetése. Fejlődését illetően annyiban jelentős, hogy levonja a következtetést: a történelem nemcsak az események egymást követő sora, hanem alakulásában törvényszerűségek játszanak szerepet, amelyek közül az egyik legfontosabb a gazdasági tényező. A *Tanulmányok, amelyek jelenlegi helyzetünket tárják fel*¹² című kötetében a gyors társadalmi változások hívének bizonyul: a Nyugat-Európában honos törvényhozási reformok és intézmények bevezetését sürgeti. Xenopol számára ezúttal a nemzeti egység, mint a román nép önmegvalósításának egyetlen útja nem jelenti a már-már öncélúság határát súroló magábafordulást. Ráébred arra, hogy „annak a népnek, amely nyomot akar maga után hagyni a történelemben, hozzá kell járulnia az emberiség javainak gyarapításához.” A *Gazdaságtörténeti tanulmányok*¹⁴ című munkájában a nemzeti ipar fejlődésének alapjait kívánja megvetni, mégpedig az ország iparosításának felgyorsításával, állami protekcionizmus segítségével, amely egyúttal a külső konkurenciától is védelmet nyújtana. Nem kevesebbet jelentene ez Románia számára, mint az ország függetlenségének és a nép jólétének biztosítását, és ez az egyetlen út arra, hogy „az elmáradott Romániából fejlett polgári Románia legyen”. Jóllehet a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet problematikája foglalkoztatja, nem szívesen használja ezeket a gazdaságtörténeti kifejezéseket sem ebben, sem a későbbi munkáiban. — Jellemző például, hogy a Románok története 14 kötetében egyetlen egyszer sem írja le ezeket a kifejezéseket. Ugyanitt említést tesz viszont a mezőgazdaság modernizálásának fontosságáról, de erről csak az 1907-es általános román parasztfelkelés hatására gondolkodik el komolyabban, amikor gazdasági szakemberek, politikusok és írók társaságában maga is tollat ragad, és papírra veti elképzeléseit a parasztság sorsának megjavításával kapcsolatban, anélkül, hogy nagybirtokokat fel kellene osztani. A *parasztság sorsa megjavításának módzatai*¹⁵ című tanulmányából világosan szembetűnik Xenopol liberalizmusának határa. Az 1864-es agrárreformmal kapcsolatos véleményét már a Románok története Dácia Trajánában c. művében elmondotta. Eszerint az 1848-as erdélyi jobbágyszabaddítás, amely megszüntette a robotot, a parasztságot úgy juttatta földhöz, hogy a megváltást az állam fizette, és „ez érvényes volt a magyar, a román parasztságra egyaránt. Ezzel szemben az 1864-es törvények szerint a megváltást a parasztságnak kellett fizetnie, nem kapott sem legeltetési, sem erdőhasználati

jogot, s megszüntették a földesúrnak a szervezeti szabályzatban lefektetett azon kötelezettségét, hogy a fiatal házasoknak a megélhetéshez szükséges földet juttasson. „Annyi a paraszti életre szakadt baj, hogy szinte lehetetlen felsorolni” – írja. A további földosztásnak mégis határozottan ellene van, mert szerinte ez azt a veszélyt hordozná magában, hogy egy idő múltán nem lenne mit tovább osztani. Melyek hát azok a módozatok és eszközök, amelyekkel javítani kíván a parasztság helyzetén? A nagybirtokon kialakult bérleti rendszer továbbfejlesztése; állami földek felvásárlása egy Földműves Bank segítségével; a munkaszerződések feltételeinek enyhítése; a karhatalommal történő elővezetés eltörlése; a földművelés és állattenyésztés színvonalának emelése; zöldség és gyümölcsstermesztés; a téli hónapokban a háziipar kialakítása; a legelő biztosítása; a falu kulturális és egészségügyi színvonalának emelése. Mindezek híven tükrözik Xenopol jószándékát, de bizonyítékai korlátainak is. Ezzel a tanulmányával tulajdonképpen lezárultak gazdaságtörténeti kutatásai, amelyek egyébként kiváltották a román liberális burzsoázia rokonszenvét, olyannyira, hogy Ion. C. Brătianu, a párt egyik vezetője személyesen kérte fel, hogy lépjen be a pártba. Már első nyilvános politikai szereplése mély nyomot hagyott a román politikai gondolkodásban: azzal ugyanis, hogy a putnai Ștefan cel Mare ünnepségekre 1871-ben meghívta a berlini és budapesti román egyetemi hallgatókat, örökségül hagyta az országhatároktól független közös irodalom, közös értelmiségi hivatás gondolatát. Először rajzolja fel a közös jövő útját: „mindannyiunknak azon kell munkálkodni, hogy egyesüljünk az erdélyi és a Prut mentén élő románokkal”.¹⁶ *Az orosz-török háborúk és hatásuk a román fejedelemségekre*¹⁷ című tanulmányában még erősebben fogalmaz, – mondván, hogy egy népnek nemcsak joga, hanem kötelessége is azon munkálkodni, hogy egységes állami keretek között éljen. A félreértés elkerülése végett hangsúlyozni kell, hogy ennek ellenére nem tekinthető a román militarizmus képviselőjének sem ekkor, sem később az első világháború idején, hiszen akkor a semlegesség mellett foglalt állást.

Xenopol, aki 1871-ben, mint a jogi és filozófiai tudományok doktora tért vissza hazájába, tizenkét évi ügyvédeskedés után, szintén Brătianu felkérésére elvállalja a iasi egyetemen a történelmi katedrát, hogy ezután csak a román történelem tanításának, illetve írásának szentelje életét. Első előadásai Hunfalvy és Rössler koncepciója cáfolatának szánta, amely szerint a román nép a Duna déli részén alakult ki, s csak 1241 után jelent meg Erdélyben. A *Rössler elmélete*¹⁸ címet viselő tanulmánya már magában hordozza a Románok története alapgondolatának csíráit. E gondolatot 1900-ban a

Párizsban megtartott Nemzetközi Történészkongresszuson négy pontban foglalta össze: 1. egyetlen valahol már megtelepedett nép sem hagyta el a helyét a népvándorlás alatt, 2. a mai románok a dáko-római nép leszármazottai, 3. a román nép majdnem száz százalékosan földművelő nép volt, 4. ezt a foglalkozást akkor is megtartotta, amikor a hódítók, a magyarok elrabolták a földjeit.

1888-ban lát először napvilágot az összesen 14 kötetes életmű, amely *A Románok története Dácia Trajánában címet viseli. Xenopol* nagy tudással nyúl minden kérdéshez, megjegyzendő azonban, s ez érvényes a mű egészére, hogy gyakran mellőzi a józanabb és a tárgyilagosabb mérlegelést. Gazdag forrásközléssel igyekszik minél hitelesebbé tenni az elmondottakat, de erőlködése, hogy a koncepciójához igazítsa az eseményeket, hogy annak megfelelő magyarázatokkal szolgáljon, komolyan csökkenti értékeit. Romantikus történetpszélelet és a népiség naív szemlélete tükröződik azokban a fejezetekben, amelyekben a moldvai és a havasalföldi viszonyokat eszményinek mutatja be. Ezt az ideális állapotot az erdélyi földhasználat feudális viszonyainak betörése változtatta meg szerinte. Bármennyire is kitűnő ismerője a román történelem legrégebbi viszonyainak és a román középkomak, a munka legértékesebb, mert legobjektívebb része mégis a XVIII–XIX. század történetének leírása. A legkevesebb félremagyarázásra ez a korszak nyújt lehetőséget. Itt nem kell tovább birkóznia azzal a feladattal, hogy minél elfogadhatóbbá tegye a dáko-román kontinuitás elméletét, és a középkori román államot Európa megvédője szerepével ruházza fel. Figyelemreméltó ez a korszak abból a szempontból is, hogy itt foglal állást amellett, hogy a nemzeti mozgalomról csak a XIX. század elejétől kezdve lehet beszélni. Nem érdektelen emlékeztetni arra, hogy a marxista román történész, Lucrăţiu Pătrăşcanu hasonló álláspontot képviselt – sokakkal, így Iorgával is ellentétben, akik szerint a román modern nemzeti mozgalom sokkal régebbi keletű a nyugat-európainál. Egyéni megoldást választott Xenopol, amikor a román történelmet négy nagy fejezetre osztotta: I. i.e. – 1290-ig a román nép kialakulásának kora; II. 1290–1654 a szláv hatás időszaka; a román középkor; III. 1653–1821 a görög befolyás kora, újkor; IV. 1821-től napjainkig. a nemzetté válás kora, legújabbkor.

Xenopol és a dáko-román kontinuitás. Xenopol felfogása szerint a dák állam technikailag fejlett katonáállam volt, lakóinak fő foglalkozása a földművelés. Éppen ezért a római hódítás főleg a városi elemeket érintette, és a rómaiak kivonulása alkalmával is ez az erősen keveredett vezetőréteg hagyta csak el az országot. A nép zöme, amely foglalkozásának megfelelően falun

élt, helyben maradt. Xenopol az elmondottakat főleg helységnévkutatással igyekszik bizonyítani. Első magyar kritikusa, Hunfalvy Pál viszont a román történész által dák eredetűnek tartott helységneveket etimológiai alapon szláv és magyar eredetűnek ítéli. Xenopolnak az a kijelentése, hogy bár egyetlen népvándorló nép sem foglalta el Dáciát, a dákö-román nép mégis kénytelen volt a hegyek közé menekülni, és ott átmenetileg visszatérni a nomád pásztorkodásra, Hunfalvy²¹ gúnyos megjegyzéseinek céltáblája lesz. Felvetette a kérdést: ha Dáciát nem foglalták el, miért kellett a lakosságnak elmenekülnie? Xenopol okfejtésének hézagjai, tudománytalan érvei valóban számos ilyen kérdés feltételét teszik lehetővé. Azok közé a román történészek közé tartozik, akik kizárólag a szláv együttélés tényét és hatását hajlandók elfogadni. Ennek következményeit Xenopol a következő pontokban foglalja össze: 1. a Dunától északra vegyesek a helységnevek, 2. a földművelés, állattenyésztés, az egyházi és a politikai élet nyelve egyaránt szláv eredetű, 3. 892-ben a dákö-román nép a szlávokkal együtt a bolgárok fennhatósága alatt hatalmas, a Tiszától a Dnyeszterig, a Dunától a Kárpátokig tartó birodalmat alkotott. Végezetül kijelenti: a magyar krónikák, az orosz Nestor krónikája és a Nibelung énekek egyaránt arról vallanak, hogy a magyarok bejövetelkor Erdélyben több önálló román állam létezett: Mén-Marót, Gelou, Zalán és Kean vajdák vezetése alatt.

A román nép függetlenségi törekvései. Az erdélyi „őslakosság” számára, a magyarok bejövetele a „tatárjáráshoz” hasonló „magyarjárást”²² jelentett. Jellemzésükre magának nem lévén szava, Xenopol azokat a középkori naív forrásokat hívja segítségül, amelyek szerint a magyar mongol eredetű, csúnya, vértől csöpögő kezű, aki ellensége szívét kihatítja, feldarabolja és megeszi. A magyarok és a többi népvándorló nép között abban látja a különbséget, hogy a) a magyarokkal egy hódító nép tört be a bolgár fennhatóság alatt élő keresztény és független államokba; b) a hódítás első szakaszában a románok helyzete változatlan maradt, földjeiket megőrizhették; c) az erdélyi nemesség többsége román eredetű; d) a vajdák és kenézek függetlenségét Károly Róbert is megerősítette; e) a iux valachorum nem szenvedett csorbát, f) „a parasztság nem volt más szolgálatra kényszerítve, mint a katonai szolgálatra”²³. Kitér a székelyek eredetének problematikájára is, akiről az a véleménye, hogy jó 60 évvel megelőzték a magyarokat, illetve mint azok egyik csoportja, a besenyők támadása elől menekülve Moldovában találtak menedéket, míg a magyarok zöme 830-ban Leo bizánci császár hadjáratában vett részt. A Románok története Dácia Trajánában harmadik kötete mutatja be a fiatal román államalakulatok harcát a „mindenfajta megsemmisítési tö-

rekvésekkel szemben”.²⁴ IV. Bélának a johannita lovagrendnek a dományozott oklevelére hivatkozva öt román fejedelemséget említ: Ioan, Severin, Farcas, Litovoi és Seneslau fejedelemségét, mint Moldova és Havasalföld megalapítása előtti államokat. Xenopol nyomán a mai történetírás is ezeknek a feltámasztásán szorgoskodik, mint ahogy szintén Xenopol nyomán kísérlik meg rekonstruálni a homályba vesző Negru Vodă alakját és tetteit. Xenopol nyomatékosan hangsúlyozza: a jobbágyi szolgáltatás ismeretlen volt a Kárpátokon túli területeken; a fejedelem vagy vajda kinevezése választás útján, a lehető legdemokratikusabb úton történt; a nemesség két részre oszlott, született, és tisztségviselő azaz kinevezett nemességre; és a szerinte fejlett városi élet nemcsak a kereskedelem, hanem az egyes iparágak és mesterségek virágzását is biztosította. A következő két könyv, a negyedik és az ötödik: *Ștefan cel Mare kora* és *Mihai Viteazul kora* címen foglalja össze nemcsak Moldova és Munténia, hanem Erdély harcait is a török ellen. Az első tulajdonképpen azoknak a tragikus eseményeknek a sorozata, amely a függetlenség elvesztéséhez vezetett. A román történelem kutatása során visszatérő kérdése a személyiség szerepe. Szerinte a nagy személyiség képes arra, hogy a történelem alakulását döntő módon befolyásolja. Ilyen volt Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul és később Cuza fejedelem. Ștefant, akiben „Európa megmentőjét” tiszteli, akinek még „a magyarok és a lengyelek csalfaságait is le kellett győznie”, méltán csak Ioan de Huniade (Hunyadi János) neve mellett lehet említeni – írta Xenopol.²⁵ Rengeteg forrást használt fel az izgalmas, szinte mesés fordulatokkal teli események dokumentálására – egyformán ismeri a nyugati, a magyar, a hazai és a kelet-európai forrásokat és feldolgozásokat, s így azután szövegén akarata ellenére is átvilágít a történelmi valóságot: Moldova, Havasalföld és Erdély népeinek közös erőfeszítése a török hódítás feltartóztatására. A függetlenségi harcok ismeretése alkalmából jelentős fejezetet szentel a román katonai szervezet bemutatásának, bár főleg annak társadalmi összetevőit ismerteti. Réálisan látja, hogy a török befolyás növekedése milyen áldatlan helyzetet teremtett belpolitikai szempontból is: a fejedelmi trón megvásárolható lett, nőtt a szakadék az országrészek uralkodói és a bojárság között, az utóbbiak pártokra szakadtak. A fejedelmek jelentéktelen sorából emelkedik ki Mihai Viteazul, azaz Vitéz Mihály, akiben a szerző a katonai zsenit és a diplomácia kiváló mesterét tiszteli. A legújabbkori történetírásban Xenopol tudatosította, hogy Mihai-t nem kisebb vágy hevítette, minthogy egyesítse a három fejedelemséget, mert felismerte: „Erdély nélkül román állam nem létezhet”.²⁶ Érdekes magyarázattal szolgál Miháinak az erdélyi fejedelmekkel

kapcsolatos eljárását illetően: „Mihai tudatában volt annak, hogy az adott pillanatban függősége nagyobb az erdélyi fejedelmektől mint a töröktől” Az osztrák függőség elismerése tehát szerinte taktikai lépés volt csupán. Mihai vereségét kizárólag a körülmények szerencsétlen összejátszásával magyarázza. Az ember és a tudós korlátai lepleződnek le akkor, amikor kiderül: Xenopol számára az ország függetlenségi harcainak bázisa egyedül a nemesség lehet, a népről, mint passzív tömegről az a véleménye, hogy „beletörődött sorsa megváltoztathatatlanságába, s csak igavonó baromnak számított. Számára minden Isten rendeltetése volt”.²⁷ Azonban még ugyanebben a fejezetben ellentmondásba kerül magával egyszer akkor, amikor az erdélyi parasztfelkelések sorozatának erősen román jelleget tulajdonít, másodszor akkor, amikor nagyon helyesen ezekben az osztályharc formáit is felismeri, harmadszor akkor, amikor előző állításaival ellentétben kijelenti: ezek a román és magyar nép közös társadalmi megmozdulásai voltak. Egyik későbbi munkájában²⁸ ismét visszatér Mihai Viteazul személyiségéhez, s ezzel elindítja a napjainkban tetőző, a társadalomtudományokra és a művészetekre is átterjedő Mihai Viteazul kultuszt.

Sikeresen oldotta meg azt a feladatot, hogy a III. szakaszt az 1653–1821-ig tartó görög hatás korát a maga rendkívüli bonyolultságában, összes negatív és pozitív eredményeivel együtt bemutassa. A modern történetírás igényének leginkább ettől a fejezettől kezdve felel meg: A politikai események mellett fontos gazdaságtörténeti, és a kulturális élet alakulását tartalmazó fejezeteket közöl, és valóságos művésze a társadalmi tabló megrajzolásának. A periódus elnevezése itt indokoltnak tűnik, hiszen a XV–XVI. századra hullámvölgybe kerülő románokkal szemben – ez vonatkozik a társadalom minden rétegére – egyre nagyobb hatalomhoz jut először a vallási-kulturális, majd a kereskedelmi, végül a politikai életben egy rendkívül életrevaló nép, a görög. Nagyon fontos felismeréshez jut el Xenopol, mikor megállapítja, hogy akkor, amikor a fanarióta korszakban a nemesség „politikai öntudata fokozatosan csökkent, majd teljesen megszűnt”, a nép volt az, amely nyelvében és szellemében őrizte a román tudatot. Azt, hogy a XVII. századot a román kultúra nagy századának nevezhette el, az erdélyi protestantizmus, az erdélyi református fejedelmek azon törekvéseinek tudta be, hogy az egyházi és a világi irodalom nemzeti nyelven szólaljon meg, függetlenül attól, hogy mely nyelvről volt szó. Nem térhetett ki az elől sem, hogy magyarázattal szolgáljon, miként viselkedtek a román fejedelmek, amikor válaszút elé kerültek: támogassák-e Erdélyt a törökök ellenében, vagy ha úgy fordult, a németek ellenében? A XVIII. századot a nagy ellentmondá-

sok századának nevezi, a nagy veszteségek és a nagy nyereségek századának, mert az ország kiszípolozása, a görögség tobzódása felélesztette a nemzeti öntudatot, és a területi veszteségek mellett — Olténia német, Bukovina orosz kézre kerül — a nagy reformkísérletek százada is volt egyúttal.

A nemzeti újjászületés kora

Xenopolnál első ízben találkozunk a Tudor Vladimirescu-féle felkelés olyan értékelésével, amely az objektivitás minden összetevőjét tartalmazza. Xenopol mutatott rá arra, hogy Tudor kezdetben a bojárság túlkapásai ellen lázadt fel. Felkelésének jellege azonban megváltozott, amikor Bukarestben kapcsolatba került a nemzeti párt képviselőivel, és magáévá tette követelésüket: a görög elemek eltávolítását az országból. 1821 fordulópont a román történelemben. Szárnyakat kap a nemzeti érzés, s az azt képviselő nemzeti párt, amely ekkor szakad ketté: konzervatív és liberális részre. Ennek történetét külön monográfiában ismerteti majd.²⁹ A Szervezeti Szabályzat közéletét úgy ítéli meg Xenopol, mint az 1774 óta tartó fokozatos orosz terjeszkedés megpecsételését, amely az orosz törvénykezési reform mintájára „a bojárságnak biztosította a felemelkedés minden lehetőségét... de ami a parasztság sorsát illeti, ott visszaesés mutatkozik, megnöttek az adók és a szolgáltatások, úgyhogy ők viselik tulajdonképpen az állam összes terheit.”³⁰

Az 1848-as forradalmakat a liberális párt művének a nemzeti egységet való küzdelem kezdetének tekinti. Éles határt húz a forradalom lefolyása, a résztvevő társadalmi rétegek, illetve azok követelései között. Rámutat arra, hogy Moldovában a középnemesség legfájóbb pontja az ország függő állapota, és a parasztság körében épp ezért nem volt a megmozdulásuknak visszhangja. A munténiai forradalom csak annyiban oroszellenes, amennyiben a Szervezeti Szabályzat megreformálására törekedett, és szélesebb tömegbázisát a parasztság sorsára vonatkozó követelések biztosították. Erdélyben fonódnak össze szerinte is leginkább a társadalmi és nemzeti célkitűzések.

Alexandru Ion Cuza fejedelem uralkodást Xenopol „Cuza fejedelem történése” úgy ábrázolja a XII–XIV. kötetben, mint Cuza szakadatlan küzdelmét a külső és belső erőkkel, amelyek valamiképp akadályát jelentették a modern Románia kialakulásának. Először meg kellett birkóznia azzal a feladattal, hogy a két országrészt egy szintre hozza — az egyesülés ténylegesen 1862-re valósult meg —, másrészt amikor a fejedelem egy lépéssel to-

vább akart menni, kénytelen volt a képviselők ellenére – Moldovában 1300 bojár képviselte a nemzetet – államcsínnyel alkotmányhoz juttatni az országot. Ez új politikai jogokat volt hivatva biztosítani az ország valamennyi lakójának, és elindította azt a folyamatot, hogy Románia megszabaduljon a nagyhatalmak bábáskodásától. Végezetül Cuza agrárreformmal kívánta a parasztság helyzetét megváltoztatni. Jelentős, és nemcsak egyházi vonatkozásban, hogy kiutasítja a görög szerzeteseket, és hozzákezd az egyházi birtokok államosításához. Nemcsak Cuzát, hanem Xenopolt is aggasztja a román érdekek védelme. Ebben az összefüggésben tér vissza ismételten a zsidókérdéshez. A zsidók száma a fanarióta korban még elenyésző, italmérés-sel és kiskereskedelemmel foglalkoznak mindössze, mégis – írja – „ez volt az a két út, amelyen keresztül a moldvaiak pénze a zsebükbe vándorolt”.³¹ Helyteleníti, hogy az új alkotmánytól azt kívánják, rendezze a helyzetüket, és különösen azért tartja katasztrófálisnak a zsidók bevándorlását Romániába, mert nem asszimilálódnak.

Az anyag jellegéből adódik, hogy eme utolsó kötetek megírásához páratlan gazdag forrás állott rendelkezésére: feldolgozások, a korabeli sajtó, parlamenti naplók, visszaemlékezések. Utolsó két könyvét, amelyet maga is emlékiratnak szánt, Cuza fejedelem lemondásánál kívánta abbahagyni, mert véleménye szerint „a jelen történelmének megírására a jövő hivatott.”³²

Nem tekinthető véletlennek, hogy Xenopol életműve utolsó kötete, utolsó fejezetében az Erdélyben élő románok helyzetét mutatja be az 1848–1867-ig terjedő periódushoz. Mihai Viteazul koncepciójához híven, azt az álláspontot képviseli, hogy Moldova és Havasalföld egyesülésével nem ért véget Románia kialakulása, hiányzik annak leggazdagabb, legértékesebb része: Erdély. Xenopol, aki felismerte a külföldi propaganda fontosságát, a világ közvéleménye elé viszi a román–magyar kérdést. Két erre vonatkozó tanulmánya³³ újratartalmi vonatkozásokban nem mond, csak a hangja élesebb a korábbiaknál. Az ellentét kibékíthetetlen a két nép között. A román, eme ősi kultúrával, és államisággal rendelkező népnek a magyar csak ellensége lehet, bármily kitűnő érzékkel adaptálta is az európai civilizációt. A közös múlt – a törökellenes harcok emléke – nem elégséges ahhoz, hogy a magyarság jóvátegye, amit a román nép ellen vétett, hiszen politikusai hol erőszakkal, mint Kossuth, hol fondorlatos módszerekkel, mint Széchenyi és Wesselényi, lényegében mind a románok létére törtek.

Xenopol gazdag és egyúttal súlyos örökséget hagyott hátra az utána következő történésznemzedékeknek, amelyek a kiérdemelt, iránta érzett tisztelet mellett nem feledkezhetnek meg az általa sokszor mellőzött objek-

tivitásról, s az általa is meghirdetett szándékról, hogy a népek történetét az összes összetevő felülvizsgálása után úgy írják meg, hogy az ne újabb ellentétek forrása legyen, hanem a problémák tisztázásához vezessen.

JEGYZETEK

1. A.D. Xenopol: Studii privitoare la viața și opera sa. București, Ed. Academiei. 1972, 61. p.
2. A.D. Xenopol: Istoria Românilor din Dacia Traiana. I. vol. Buc. Cartea Românească, 1925, 15. p.
3. Xenopol: Studii privind unirea Principatelor Buc. Ed. Acad, 1960, 251 p.
4. Xenopol: Istoria Romanilor... I. vol. 21. p.
5. Xenopol: Scrieri sociale și filozofice, Buc. Ed. Științifică, 1867. 364 p.
6. lsd. Xenopol: Scrieri sociale și filozofice; Istoria ideilor mele. 358–408 p.
7. lsd. Convorbiri Literare, 1868. II.
8. u.o. 159. p.
9. u.o. 232. p.
10. u.o. 280–281. p.
11. lsd. Convorbiri Literare, 1869, nr. 7. jun.
12. Convorbiri Literare, 1871. v. m. 8.
13. u.o. 8. p.
14. Iași, Steana României 1879
15. A.D. Xenopol: Mijloace de îndreptare ale stării țăranimei române. Iași, Tip. Progresul, 1907.
16. A.D. Xenopol: Scrieri sociale și filozofice. Buc. Ed. St. 1967.
17. A.D. Xenopol: Războaiele dintre ruși și turci. Iași, 1880.
18. Xenopol: Teoria lui Rösler, Iași, 1884.
19. Constantin C. Giurescu: Istoria românilor I. Buc. Fundația pentru Literatură și Artă, 1935, 164. p.
20. Constantin c. Giurescu — Dinu C. Giurescu: Istoria românilor, I. vol. Buc. Ed. Științifică, 1974. 129. p.
21. Hunfalvy Pál: A trájánusi Dákia rumunjainak története. Bp. Atheneum, 1889.
22. lsd. Istoria Românilor... II. vol. 55. p.
23. u.o. II. vol. 148. p.
24. u.o. III. vol. 5. p.
25. 67., 69. p.
26. u.o. V. vol. 203. p.
27. 245. p.
28. A.D. Xenopol: Istoria lui Mihai Vodă Viteazul. Buc. 1915.
29. A.D. Xenopol: Istoria partidelor politice în România, I–II. Buc. 1910.
30. Xenopol: Istoria Românilor... X. vol. 121. p.
31. u.o. XIV. vol. 153. p.
32. u.o. 245. p.
33. A.D. Xenopol: Roumains et les Hongrois. Paris, 1896.
- A.D. Xenopol: Magyars et Roumains devant l'histoire, Paris, Leroux, 1900.

SZEMELVÉNYEK

Ünnepi beszéd a putnai Ștefan cel Mare ünnepségek alkalmából,
1871. augusztus 15 (27)

„Ștefan cel Mare sirjához, ehhez a közös kegyelethelyhez, a közös jövő reménye hozott ma ide bennünket... Hiába tartottak minket csak arra hivatottnak, hogy útját álljuk a népvándorlásnak, s azután a török hódításnak, s mint aki ezt a feladatot teljesítette, számításaik szerint el kellett volna tűnjünk a történelem süllyesztőjében. Nem ez történt. A hosszú álom, s annyi gyötrelmes esztendő után életrekeltünk, és tele vagyunk bizalommal a jövőt illetően. Annyi hit buzog bennünk, akkora tűz fészíti keblünket, hogy biztosak vagyunk abban: az emberiségnek az a része, amelyet román népnek hívnak, még nem árasztotta szét a világban, mint a napfény a sugárait, lelke kincseit... Nekünk románoknak, akik egy finomabb lélek jelenlétét, egy nemesebb szív dobogását érezzük magunkban, azon kell munkálkodnunk, bárhol, bármelyik országban élünk is, külön-külön és együtt, hogy megtaláljuk és közkinccsé tegyük azokat az eszközöket, amelyek lehetővé teszik közös vágyunk beteljesedését: az egységes román nemzetet.”

(A.D. Xenopol: Scrieri sociale și filozofice. Ediție, studiu, intr. comentări și note de N. Gogoneață și Z. Ornea. București, Editura Științifică, 1967. 206–211.)

A románok története Dácia Traianában

A román nép története... amely népet a Kárpátok is kettéválasztanak... s messze nyugattól, minden közvetlen érintkezés nélkül él itt, minden oldalról idegen népektől körülvéve, akik teljesen közönyösek iránta, s csak ha saját érdekeik úgy kívánják, fordulnak a román nép felé,... annak az állandó harcnak a története, hogy megszülessen az összes románok egységes országa. Ez a vágy szállt fel minden torokból, az ország minden egyes pontjáról. Lehet, hogy még soká kell várnia, de akármint is legyen, minden tettünk egy lépéssel közelebb visz ehhez a szent célhoz. Boldog az a nép, amelynek ilyen vágya van, mert van miért élni.

(A.D. Xenopol: Istoria Românilor din Dacia Traiană. Ed. 3. Introducere, 15–17.)

A gazdagok, különösképpen a városok római lakói, nem ragaszkodtak az új tartományhoz, és könnyen távoztak onnan. Ezzel szemben ott maradtak az elrómaisodott dákok, az őslakók, akik inkább választották azt, hogy szerényebb körülmények között éljenek, semhogy a könnyű élet után futva elhagyják hazájukat... Mivelhogy római szokás szerint a gazdagok a városokban laktak, megérthetjük, miért néptelenedtek el a városok, amelyek az idők folyamán rombadőltek... ezért találunk Dáciában oly kevés dáko-római helynevet...

Dácia megmaradt lakói a barbárok kegyetlenkedései elől a hegyekbe menekültek. Ott aztán átmenetileg kénytelenek voltak a földművelésről visszatérni az állattenyésztésre, a nomád pásztorkodásra..., a pásztorok aztán a nyájukat legeltetve a legtávolabb eső részekre is elmentek, ahol újból összetalálkoztak, és így tulajdonképpen ismét egy egységet alkotott a dáko-román népesség...

Minthogy a szlávokat, akik tagadhatatlanul régebbi népessége Dáciának, mint a magyarok és a németek, tulajdonképpen felszívta a román nép, akik ilyenformán helyneveiket örökségül hagyták a románoknak. A többi néphez tehát a románból kerültek át ezek... A román az az anyatenger, amelybe a szlávok bőséges hullámai ömlöttek. De valamint a folyók nem tették édessé a tenger sós vizét, aképpen a szlávok sem változtatták meg a románokat.

(A.D. Xenopol: Istoria Românilor din Dacia Traiană. Ed. 3. Vol. I. 311, 312, 381 p.)

Nagy hadvezér, kiváló politikus, ügyes kormányzó, ime ez volt Ștefan cel Mare... aki egy népesebb országban egy Cézár vagy Nagy Károly lehetett volna. A kis Moldvában, működése színterén, ahelyett, hogy az emberiség történetét befolyásolta volna, csak arra szorítkozott, hogy védelmezze a világnak ezt a csöppnyi részét, ahol népe élt. De ezen a kis helyen, ahol neki élni és dolgozni adatott, nagyobb uralkodó vált belőle, mint amivel a nagy népek büszkélkednek.

(A.D. Xenopol: Istoria Românilor din Dacia Traiană. Ed. 3. Vol. IV. 126. p.)

Mihai Viteazul a császártól való függő helyzetét arra akarta felhasználni, hogy megszerezze először Erdélyt, utána Moldovát, és így egyesítse a Kárpát-medence eme három csodálatos országrészét... Mihai felismerte, hogy Erdély nélkül a román állam olyan, mint egy homokba áttűtetett gyümölcs-

fa, amely a büszke hegyek között tud csak gyökeret eresztetni és gyümölcsöt hozni, s ameddig nem lesz a román népé a Kárpát medence, az a bölcső, ahol született és felnőtt, életét élte, mint ez a gyümölcsfa, úgy ki lesz téve az időjárás viszontagságainak. Mihai Viteazult a munténiai parasztsággal kapcsolatos politikája arra kényszerítette, hogy hasonlóan bánjon az erdélyi parasztsággal is, s hogy ha szorosabbra fogta a munténiai bojársággal a kapcsolatait, Erdélyben is azt kellett tegye. Nem támogathatta az erdélyi parasztság felkelését a magyar nemességgel szemben, a forradalom lángja ugyanis áttért volna a többi országrészre, s magával ragadta volna a rab-ságban élő munténiai sorstársakat is. És Mihai, akinek Munténiában a bojárság volt a támasza, hogyan választotta volna Erdélyben a parasztságot? De ha itt támasza az ország vezető rétege, a nemesség volt is, ez sohasem volt szíve szerint. Kényszerhelyzete miatt utasította vissza a parasztságot, amely igazi támasza lehetett volna óriási tervei véghezvitelében, azt a parasztságot, amelynek nem kevesebbet köszönhetett, mint, hogy súlyos véráldozatok árán, de Erdély Mihai lábainál hevert.

(A.D. Xenopol: Istoria Românilor din Dacia Traiană. 3. ed. V. vol. 202–203, 334–335. p.)

Magától értetődik, hogy a magyar forradalom bukásával megszűnt a románok számára az a veszély, hogy Magyarországnak Erdéllyel történő uniójával a magyar nemzet elnyeli őket. Tagadhatatlan azonban, hogy az 1848-as forradalom igen jelentős nyomot hagyott maga után Erdélyben az összes, a román földön lezajlott forradalmak között, különösen szellemi vonatkozásban... a nemzeti öntudat újrászületését segítve elő. Mivel a románok nem rendelkeztek egyenlő jogokkal, politikai szerephez szerettek volna jutni, számarányuknak megfelelően, ott, ahol Erdély sorsát intézték. Ezért tört ki a harc a románok és a magyarok között az egyesülés kérdésében... és ekkor különös dolog történt: az Unió ellen nemcsak az értelmiség sorakozott fel, hanem a nép is, annak ellenére, hogy azokat a magyarok a szolgáltatások megszüntetésével, mint egy csalétekkel igyekeztek magukhoz édesgetni.

(A.D. Xenopol: Istoria Românilor din Dacia Traiană, 3. ed. XII. vol. 98. p.)

Magyarok és románok

Mire pályáztak a magyarok 1848-ban? Széchenyi és Wesselényi a magyar sovinizmusnak nem a tiszta képviselői, ők ugyanis elismerik a nemzeti-

ségeknek azon jogát, hogy nyelvüket ápolhassák, azzal a feltétellel, hogy ez nem béklyózza meg a magyar aspirációkat. Ők a nemzetiségeket a szabadság és közjogok biztosítása által a magyarság oldalára akarják állítani. 1841-től azonban a magyaroknak az a szándéka, hogy megnyerjék a nemzetiségeket, erőszakos jelleget kezd öltetni; azzal, hogy beírják nemzeti programjukba a túlzó magyarosítást, nem más, mint Kossuth Lajos néptribün hatására. Ez arra ösztönözte a népeket, hogy védjék meg a legdrágább kincsüket a magyarok ellen... Kossuth a magyar nép erejét a többi nemzetiség beolvasztásával kívánta növelni. A magyarok célja tehát Erdélynek Magyarországgal történő úniójával nem volt más, mint az, hogy a románok asszimilálásával saját népelemeiket növeljék meg. A románoknak azonban megvan a joguk ahhoz, hogy ellentálljanak a nemzetük halálának... ha Európa jelenlegi erőviszonyai megszűnnek, s ezzel a magyarok hatalmi helyzete is megváltozik, mindez csak rossz álom lesz, s csak a nemzetiségek lelkében hagy gyűlöletes nyomot a magyarok elnyomása. Ime ez hát a román nép kívánsága, amit a magyaroknak a milleneumi emlékünnepekre küld!

(A.D. Xenopol: Les Roumains et les Hongrois. Paris, 1896, 9–10, 35. p.)

BIBLIOGRÁFIA

1882

Prin cetatea Carpaților. București, Tipografia Göbl 170 p.

1887

Etudes Historiques sur le peuple roumain. Jassy, Șaraga Freres Libr. 310 p.

Influența franceză în România. Conferința ținută la 5 Martie 1887. București, Ig. Haimann Libr. 31 p.

1891

Romanii și Grecii în „La Revue de Géographie” din Paris. — Arhiva, 1890–1891. III. 449–469 p.

Les Roumain et les Grecs. — Revue de Géographie, XIV., XXVIII. 38–50. p.

Situation géographique du peuple roumain. — Revue de Géographie, Paris, XV. 19–26. p.

1893–1901

Lavisse, Ernst – Rambaud Alfred: Histoire générale du IV-e siècle à nos jours. Paris, Armand Colin. I–XII. (România története 1290–1601 közötti rész szerzője.)

1896

Histoire des Roumains de la Dacie Trajane depuis les origines jusqu'à l'union des Principautés en 1859. Avec une préface par Alfred Rambaud. I–II. Paris, Ernst Leroux éd.

Les Roumains et les Hongrois. Paris, Inst. Géographique de Paris, Gh. Delagrave.
 Les Roumains et les Hongrois à l'occasion du millenium magyar. — Revue de Géographie, XIX. 321—336, 430—445. p.

1900

Magyars et Roumain devant l'histoire. Réponse à M.A. de Bartha. Paris, Ernst Leroux
 ed. 29 p.

1901

Amintiri de călătorie. Iași. Tipo-lit. H. Goldner. 182 p.

1903

Domnia lui Cuza Vodă. I—II. Iași, Dacia.

1906

Franța și Germania în România. — România Lit. IV. 97—101. p.

1909

Les Roumains Histoire. Etat material et intellectuel. Paris, Libr. Delagrave, 151 p.

1914

L'influence intellectuelle de la France en Roumaine. Paris, Typ. Plon-Nourrit et Cie,
 195—210. p.

Românii și Austro-Ungaria. Iași, Tip. H. Goldner, 144 p.

1925—1930

Istoria Românilor din Dacia Traiană. 3. ediție, I—XIV. vol. București, Cartea Românească.

1929

La France en Roumaine. (Son amitie, son influence.) — Cele Trei Crișuri, X. 86—88. p.

1967 Opere economice, Texte alese. București, Ed. Academiei. 321 p.

Scrieri sociale și filozofice, București, Ed. Științifică, 432 p.

A Convorbiri Literare című folyóiratban megjelent fontosabb tanulmányai:

Cultura națională. 1868.

Istoriile civilizațiunei. 1869.

Studii asupra stării noastre actuale. 1871.

Ceva despre literatura poporană. 1872.

Reforma așezămintelor noastre. 1873.

Herodot în raport cu istoria noastră. 1875.

Despre Rumänische Studies de Rösler. 1876.

Strabon în raport cu istoria noastră. 1876.

Starea noastră economică. 1878.

Studii economice. 1879.

Politica franceză în Orient. 1882.

HANS FRANK NAPLÓJÁBÓL

Hans Frank – korábban tárcanélküli miniszter és a náci német jogász-szövetség vezetője – 1939. október 12-től 1945. január 12-ig a megszállt Lengyelország főkormányzója volt. Ezalatt az idő alatt összegyűjtötte mind azoknak a kormányzati üléseknek és általa összehívott egyéb gyűléseknek a jegyzőkönyvét, amelyeken elnökölt, s napról napra személyes naplót vezetett. Amikor 1945 januárjában kénytelen volt Krakkót elhagyni, az egész anyagot magával vitte, s az letartóztatása alkalmával a szövetségesek kezébe került. A Frank napló, amely 11 000 oldalra terjed és java része legépelve, bekötve, vagy rendezett állapotban volt, a nürnbergi peranyag jelentős részét képezte, s abból a törvényszék szovjet delegációja jellemző részleteket még a per tartama alatt kiadott. A történetileg rendkívül fontos anyagból azóta érdemleges új részeket nem tettek közzé. Stanislaw Piotrowski, (1945–1946-ban a lengyel delegáció tagja Nürnbergben), akinek az eredeti kiadásban nagy szerepe volt, egy feldolgozást adott közre, amelyben kitért a napló néhány nem publikált részére is, s e kötetben – az első kiadás hibáit korrigálva – újból közzétette a már nyilvánosságra hozott részleteket. (Hans Franks Tagebuch, PWN – Polnischer Verlag der Wissenschaften, Warszawa, 1963. Ebben a naplói részletek: 273–478. old.) Tekintettel arra, hogy e naplórészletek magyarul nem jelentek meg, ezúttal bemutatjuk néhány fejezetét.

A személyes naplóból, 1939. október 31-én Lodz-ban tartott munkamegbeszélésről:

„Egy beható munkamegbeszélésen, amelyen részt vett Dr. Seyss-Inquart birodalmi miniszter, Dr. Frauendorfer birodalmi főosztályvezető, Krohn államtitkár és Leutert kormányfőtanácsos, Krohn államtitkár rendelkezéseket terjesztett elő a lengyelek munkakörülményeinek alakításáról és a munkaszolgálat megvalósításáról.

A főkörmányzó úr elrendelte, hogy a munkára kötelezettek díjazása nem történhet a normális alapelvek szerint és hogy a munkakötelezettség kereszttüvitelét formális előírásokkal nem szabad megnehezíteni. A munkafeltételeket részleteiben a járási főnököknek kell szabályozniuk. A lengyelek munkakötelezettségének alapja a lengyel pénz külföldre hurcolása, és azoknak a károknak a jóvátételét szolgálja, amelyeket a lengyelek okoztak. Ezért díjazást csak ténylegesen elvégzett munkáért vagy alamizsnaként lehet adni. Ezért a német gazdasági szerveket semmiféle tarifaelőírás vagy ehhez hasonló nem köti.

Leutert kormányfőtanácsos kijelenti: A munkanélküli segély fizetését illető lengyel jog hatályon kívül helyezendő, csupán a hozzájárulási kötelezettség tartandó fenn (...)

11 óra

A főkörmányzó úr fogadja Krüger SS-Obergruppenführert, Becker tábornokot, Streckenbach SS-Brigadeführert és Gudewill alezredest.

Streckenbach Brigadeführer jelentette:

Az SS birodalmi vezér (Reichsführer SS)* azt kívánja, hogy az újonnan meghódított birodalmi területekről minden zsidót eltávolítsanak. Ezen a módon februárig körülbelül 1 millió embert kell behozni a főkörmányzóságba.** A megszállt lengyel területeken fellelhető jófajú családokat (mintegy 4 000 000 ember) át kell irányítani a birodalomba, ott egyenként szétosztórní és népíleg meggyökereztetní. A kitelepítési transzportok végső terminusaként november 15-öt kell előírni. (...) A főkörmányzó úr Krüger SS-Obergruppenführert bízza meg a feladattal, hogy megszervezze e menekült-transzportokat.

E megbeszéléshez csatlakozva fogadták az áruzsora kérdésének referensét, aki jelentést terjesztett elő az egész árhelyzetről. (...) A főkörmányzó úr ezzel kapcsolatban kifejti, hogy a főkörmányzóságot nem lehetséges egy állami rendezési üzem szellemében felépíteni, a német tisztviselők élelmszerellátásáról azonban, ami gyakran nagyon nehéz, minden körülmények között gondoskodni kell. Teljesen világossá kell hogy váljon a különbség a német uralkodónép és a lengyelek között. A tisztviselők mellett a népiné-

*Heinrich Himmler.

**Lengyelország nyugati részét a németek bekebelezték a birodalomba, a főkörmányzóság csak a fennmaradó részre terjedt ki, amelyet Hitler több ízben lengyel „Restland”-nak nevezett.

metekről is közvetlenül gondoskodni kell. Az NSV⁺ kizárólag a németek számára van, míg a lengyeleknek – a zsidókról egyáltalán nem lehet szó – maguknak kell magukon segíteniük, ami által a „lengyel közösségi érzés” megmutathatja cselekvőképességét. Az ő ellátásuk csak annyiban fontos, amennyiben azt le dolgozzák; egyáltalán ne szokjanak hozzá, hogy valaki gondoskodik róluk. Streckenbach SS-Brigadeführer rámutat, hogy a főkormányzóság, amely jelenleg 10 000 000 lakóval rendelkezik, februárban 13 000 000-ot számlál majd.

Müller miniszteri tanácsos, Dr. Fischer tartományiroda vezető, Heusinger von Waldeck főadjudtáns kíséretében megjelent Dr. Goebbels népnevelési és propaganda miniszter. Jelen volt továbbá Seyss-Inquart birodalmi miniszter és Dr. du Perl birodalmi ügyvezető.

Bevezetőül a főkormányzó úr kifejtette:

A lengyeleknek csupán olyan képzési lehetőségeket kell a rendelkezésükre bocsátani, amelyek megmutatják nekik népi sorsuk kilátástalanságát. Így azután főként rossz filmek jöhetnek szóba, vagy olyanok, amelyek a Német Birodalom nagyságát és erejét állítják a szemük elé. Szükséges lesz, hogy nagy hangosbeszélő létesítmények bizonyos hírszolgálatot teljesítsenek a lengyeleknek.

Dr. Goebbels birodalmi miniszter a főkormányzó fejtegetésével alapján egybehangzóan nyilatkozott egy lengyel színház-, mozi és kabaréüzem berendezése ellen. A nagyobb városokban és piacokon állandó hangosbeszélő létesítményeket állítsanak fel, amelyek meghatározott időben híreket adnak a lengyeleknek a helyzet állásáról és a parancsokról.

(...) Dr. Goebbels birodalmi miniszter kifejtette, hogy a lengyelek egész hírszolgálati berendezését szét kell zúzni. A lengyelek nem tarthatnak fenn rádióapparátust, csupán hírszolgálati lapjaik lehetnek és semmiként sem lehet vélemény-sajtójuk. Elvből nem kaphatnak színházakat, mozikat és kabarékat sem, hogy ne mutathassák be nekik mindúntalan, amit elveszítenek. Ha nagyobb városokban, mint például Varsó, felmerülne annak a szükségessége, hogy a lengyeleket mozielőadásokkal vonják el az utcáról, erről esetről esetre kell döntenie.

A Führer csak tegnap jelentette ki, hogy a lengyeleknek maguknak kell építeniük. Az sem áll érdekükben, hogy a zsidók szakállát levágják és tetvetlenítsék őket. A főkormányzó úr elmondta, hogy a felső iskolákat

*A rövidítésnek a szövegben nincs megfejtése; nyilvánvalóan német segélyszervezetről van szó.

már bezárták. A papi szemináriumokat, amelyeket a Wehrmacht újra megnyitattott, elvből ismét be kell zárni, mert ezek itt csak a németgyűlölet melegágyai.”

1940. január 10-én, osztályvezető értekezleten, Frank többek között kifejtette:

„(...) Amikor néhány nappal ezelőtt, január 12-én alkalmam volt a Führernek egy két órás előterjesztés keretében felvázolni a főkormányzóság helyzetét és fejlődési vonalát, nagy örömmre szolgáltak az elismerő szavak, amelyekkel a Führer itteni munkánkat megtisztelte.

(...) 1939. szeptember 15-én kaptam a megbízást, hogy a meghódított keleti terület közigazgatását kézbevegyem, azzal a különparanccsal, hogy ezt az övezetet, mint hadi területet és zsákmányföldet könnyörtelenül elszegényítsem, gazdasági, társadalmi, kulturális, politikai szerkezetében úgyszólván romhalmazzá változtassam. Az utolsó hónapok nevelőmunkájának befolyására ez a hozzáállás teljesen megváltozott. Ma a főkormányzóság területében a német élettér értékteli alkotórészét látjuk. A teljes szétzúzás elvéből az az alapelv lett, hogy e területnek minden segítséget meg kell adni annyiban, amennyiben jelenlegi helyzetében a birodalomnak előnyöket képes biztosítani. (...)

Viszonyom a lengyelekhez mindazonáltal a hangya és a levéltetű közötti viszony. Ha a lengyelt kedvezően kezelem, úgyszólván barátságosan csiklandozom, azt abban az elvárásban teszem, hogy munkateljesítményét nekem lerója. Itt nem egy politikai, hanem egy tisztán taktikatechnikai problémáról van szó. Gondoskodnunk kell arról, hogy az „A” kategóriába tartozó üzemek minden tekintetben kivételes elbánásban részesüljenek. Készek vagyunk arra, hogy a lengyel munkásságnak, amennyiben lojálisan tevékenykedik a birodalom szolgálatában, az életet és mindazt, ami azzal összefügg, biztosítsuk és megőrizzük. (...) Ahol azonban mindezek ellenére a termelés nem emelkedik, vagy ahol a legcsekélyebb akció alkalmat ad arra, hogy beavatkozzam, ott a drákói rendszabályoktól sem fogok visszariadni.”

Rendőrségi ülés, 1940. május 30

„Az ülés kezdete: 10²⁰

Dr. Frank főkormányzó, birodalmi miniszter:

„Uraim!

...

Szeretném megmondani Önöknek, hogy a mai ülést szándékosan tettem erre az időpontra, amikor is mindazokról a kérdésekről, amelyek a rendőri jellegű feladatok körében előttünk állnak, sokkal szabadabban és egyúttal szorosabb keretben beszélhetünk, mint 1940. május 10, azaz a nyugati offenzíva kezdeti időpontja előtt a helyzet volt. Tudják, hogy kezdetben itt azt a véleményt hallottuk képviselni, sőt, hogy részben magunk is képviseltük, miszerint: e terület rövid időn belül mindannak a legteljesebb kifosztására, kisajtolására kell hogy szolgáljon, amit csak ki lehet hozni belőle; mindazt, aminek értéke van, a birodalomba kell szállítani, és effélék. Amit akkoriban Berlinben nekem előadtak, a kritikus események behatása alatt hamarosan eltűnt előlünk. Már rövid idő múltán felfedeztük, hogy a terület lehetőségeit a Német Birodalom szempontjából sokkal intenzívebben szükséges vizsgálat alá vetni, mint az akkoriban történt, amikor kizárólag szétrombolásról beszéltünk.

Azután egy csodálatos változás következett be. A Führer ugyan még október elején azt mondta nekem, hogy e területet oly módon akarja biztosítani, mint egyfajta maradványállamot, amit egykor majd ismét visszaadunk a lengyel nemzetnek. Nem utolsó sorban azonban azon hírek hatása alatt, amelyek fokozatosan érkeztek az országból az agrárpolitikai és ipari vonatkozásokban fennálló lehetőségekről, egy nagy német gyarmatosító tevékenység lehetőségeiről; ezeknek a jelentéseknek a hatása alatt mondta azután nekem a Führer — oly pontosan tudom, mintha csak ma lenne, ez november elején volt —: A Főkormányzóságot meg akarjuk tartani, soha többé nem adjuk oda. — Tekintettel a helyzeten ezen változásaira, egészen új programot kellett felállítani. Mindaz, amit a Führer velem ismételtelen megbeszélt, növekvő mértékben a tárgyalások témája lett. Az nevezetesen, hogy a Főkormányzóság területe német hatalmi körben marad, nem egy protektorátus vagy egy ehhez hasonló formában, hanem a harmadik birodalom nyilvánvaló német uralom alatt álló hatalmi formátuma formájában, amelyben a dolgozó lengyel alsóréteggel szemben a németiség abszolút vezetése valamiként biztosítva van, és amelyben — Warthegau, Nyugat-Poroszország, Dél-

és Kelet-Poroszország germanizálásának és a németek visszavezérlésének befejezése után — a továbbiakban keresztül lesz víve a germanizálás. Teljesen nyíltan beszélék germanizálásról; hiszen 1000 évvel ezelőtt, amikor ez az idegennyelvű szláv nép ide benyomult, a probléma elődeink számára sem volt más. Nem kell nagyon is gyakran csodálkoznunk, midőn egy szőke, kékszemű gyermeket elnézünk, s csodálkoznunk azon, hogy lengyelül beszél; s ilyenkor azt mondom: Ha mi e gyermeket német módra neveljük fel, úgy egy csinos német lányka lesz. Látunk tehát egy abszolút német fajmagot ebben a népiségben, s ha e fajmagot fejlesztjük, ápoljuk és támogatjuk, további perspektívában lehetőséget nyújt arra, hogy a főkormányzóság terét a németséghez vezéreljük.

Minderről beszéltem a Führerrel, és abban is egyetértettünk, hogy e területet formailag vissza kell vezetni a németséghez. Mennyi idő alatt történik meg ez, vajon 50 vagy 100 év alatt megy végbe, az jelenleg nem érdekes. A döntő az — és éppen ez a legfontosabb, ami miatt ma összejöttünk — hogy minden pillanatot kihasználjunk, ami csak rendelkezésünkre áll, hogy e célt szolgáljuk és ebben az értelemben egy alátámasztó munkát fejtünk ki.

...

Ezzel szemben csak egy mondanivalóm van: Ezt a lengyelpolitikát csak Önökkel tudom csinálni. Elnézésüket kérem ezen teljesen nyílt szóért. Ha nem rendelkeznek itt az országban a rendőrség és az SS régi nemzetiszocialista harcigárdájával, ugyan kivel akarnánk e politikát csinálni? A Wehrmachttal nem tudnám ezt tenni, s egyáltalán senkivel sem; ezek oly komoly dolgok, és mi itt mint nemzetiszocialisták oly hallatlanul bonyolult és felelősségteljes munka előtt állunk, hogy ezekről a dolgokról még egyáltalán beszélni is csak a legszűkebb körben beszélhetünk.

Ha ezek után, tekintetbe véve mind e nehézségeket, ebben a térségben el akarjuk érni a lengyel nép feletti teljes uralmat, úgy ki kell használnunk az időt. Május 10-én Nyugaton elkezdődött az offenzíva, vagyis ezen a napon kialakult a világ túlnyomó érdeklődése a nálunk történetek iránt. Amit a rémhírpropagandával és álhírekkel a világban feltálatlak a nemzetiszocialista hatalombirtoklók itteni tevékenységéről, — nos, engem teljesen hidegen hagy, vajjon az amerikaiak, a franciák, a zsidók vagy akár a pápa ezen felizgul, — ezzel szemben mind számomra, mind az Önök számára rettenetes volt ezekben a hónapokban, hogy kénytelenek voltunk tudomásul venni hangokat, amelyek a propagandaminisztériumból, a külügyminisztériumból, a belügyminisztériumból, sőt a Wehrmachttól származtak, s amelyek szerint ez egy gyilkos rezsim, s hogy e szörnyűséggel fel kell hagynunk stb.

Mindemellett természetesen világos volt, hogy nekünk magunknak nyilatkozatokat kellett adnunk, hogy ezt többé nem tesszük. S éppoly világos volt, hogy addig a pillanatig, amíg a világ fényszórófénye erre a területre irányul, nagy méretekben ilyesmi tőlünk nem indulhat ki. Május 10 által azonban a világban folyó rémhírpropaganda számunkra teljesen közömbössé vált. Ki kell tehát használnunk a pillanatot, ami rendelkezésünkre áll. Ha jelenleg ott kinn a nyugaton minden percben és másodpercben a legjobb német vér ezreit kell feláldozni, úgy nekünk nemzetiszocialistáknak kötelességünk azon gondolkodni, hogy a lengyel nemzet e német áldozat terhein valamit nem enyhíthet-e. Ezért lett ez egyúttal az az időpont is, amikor Krüger SS-Obergruppenführer jelenlétében Strackenbach bajtárssal megbeszéltem e rendkívüli pacifikáló programot (*Befriedigungsprogram – a ford.*), egy pacifikáló programot, aminek tartalma, hogy a már kezünkben lévő lázító ellenállási politikusok, valamint a politikailag gyanús személyek tömegével gyorsított tempóban végzünk, s egyidejűleg felszámoljuk a korábbi lengyel gonosztevők örökségét. Egészen nyíltan elismerem, hogy ez néhány ezer lengyel életébe kerül, elsősorban Lengyelország szellemi vezető rétegéből. Ez az idő azonban, számunkra, mint nemzetiszocialisták számára azt a kötelezettséget hozza magával, hogy gondoskodjunk arról, hogy a lengyel nép körében többé ellenállás ne keletkezhessek. Tudom, milyen felelősséget veszünk ezzel magunkra. Világos azonban, hogy ezt megtehetjük, és pedig abból a szükségszerűségből kifolyóan, hogy a birodalom oldalvédelmét a Keleten átvegyük. Sőt, ezen túlmenően: Krüger SS-Obergruppenführer és jó magam elhatároztuk, hogy a pacifikáló akciót gyorsított formában hajtjuk végre. Arra szeretném önöket kérni uraim, hogy e feladat végrehajtásában teljes energiájukkal legyenek a segítségünkre. Ami a feladat végrehajtásának megkönnyítésére tőlem kiindulhat, az megtörténik. Úgy fordulok önökhöz, mint nemzetiszocialista harcosokhoz, és többet erről nem kell mondanom. Ezeket az intézkedéseket keresztülvisszük, és pedig amint ezt önökkel bizalmasan közölhetem, úgy, mint egy parancs végrehajtását, amit velem a Führer közölt. A Führer ezt mondta nekem: A német politika kezelésének és biztosításának kérdése a Főkörmányzóságban a Főkörmányzóság felelős férfiainak saját ügye. Így fejezte ki magát: Amit Lengyelországban a vezető rétegből lefogtunk, azt likvidálni kell, ami ismét kinő, biztonságba kell helyezni és egy megfelelő időtartam múltán ismét megsemmisíteni. Ezért nincs szükségünk arra, hogy ezzel a német birodalmat, a német rendőrség birodalmi szerveit terheljük. Nincs szükségünk arra, hogy ezeket az elemeket előbb a birodalom koncentrációs táboraiba cipeljük, mert ezzel

csak vesződéseink lennének és szükségtelen levélváltásaink a családtagokkal, hanem az ügyet magában az országban likvidáljuk. És ezt ráadásul a legegyszerűbb formában fogjuk tenni. Uraim, mi nem vagyunk gyilkosok. A rendőröknek és az SS-fiúknak, akik ezen intézkedések alapján hivatalosan vagy szolgáltatászerűen arra köteleztetnek, hogy a kivégzéseket végrehajtsák, ez egy szörnyű feladat. Mi itt könnyen aláírjuk a halálos ítéletek százeit; hogy azonban végrehajtását német emberekre, tisztességes német katonákra és bajtársakra bizzuk, ez egy rettenetes terhet jelent. Épp ezért nagyon hálás vagyok Siebert párttagtársnak azon rendelet kiadásáért, amelyben a rendőri szervek kötelességévé tette, hogy az ilyen kivégzésekkel megbízott emberek fizikai helyzetére bizonyos tekintettel legyenek. Arra szeretném kérni önöket, hogy e rendeletet, amennyire csak lehetséges, minden körülmények között vegyék figyelembe. De nemcsak erről, minden rendőr és SS-vezetőnek, aki azt a kemény köteletséget kapja, hogy ezeket az ítéleteket végrehajtsa – száz százalékos bizonyossága kell legyen arról, hogy ő a német nemzet jogszolgáltatásának beteljesítésében jár el. Évét hajtuk végre az AB-akció ezen eseteiben a sommás rögtönítélő bírósági eljárást, amint abban Streckenbach bajtárssal megegyeztünk, hogy semmi esetre se keletkezzék az önkényes eljárás benyomása vagy valami ehhez hasonló benyomás. Azt hiszem, hogy az ezzel kapcsolatos intézkedéseket június 15-ig be lehet fejezni, mindenesetre mindent el kell követni, hogy ez lehetséges legyen. A mellettem felállított kegyelmi bizottságnak ezekhez a dolgokhoz nincs semmi közük. Az AB-akciót kizárólag a felső SS-, valamint Krüger rendőrfőnök és szervei hajtják végre.

Streckenbach Brigadeführer ezután jelentést tesz az AB-akció jelenlegi állásáról, és bevezetésképpen arra utal, hogy az elmúlt év őszétől márciusig a biztonsági rendőrség (Sicherheitspolizei – *a ford.*) a rábízott feladatokat megoldotta és végrehajtotta azokat az akciókat, amelyek a rendőrség általános munkájából adódtak. Emellett megindították a lengyel politikai ellenállás tervszerű, s így kielégítő megfékezésének, és ezzel egyidejűleg a gonosztevés kártalanításának előkészületeit a Főkezelőbizottságban. Valójában a lengyel ellenállással szembeni első nagy akcióval a tervszerű munka már elkezdődött. Ez a nagy betörés a lengyel ellenállási mozgalomba egy kezdetet jelent, amely véget nem fog érni soha. Mert a funkcionáriusok egykori bebörtönzése nem jelenti a mozgalom végét, hanem ez az egyik bebörtönzéstől egy másikhoz vezet. Így azután a biztonsági rendőrség a március 31-i akció óta nem szakadt el az ellenállási mozgalomtól, hanem mindaddig

ellensége marad, amíg a Főkörmányzóságban egyáltalán vannak körök, amelyek a német közigazgatással szembe akarnak szegülni...

A biztonsági rendőrség kezében a rendkívüli pacifikáló akció kezdetén körülbelül 2000 férfi és néhány száz nő volt, akiket mint a lengyel ellenállási mozgalom valamiféle funkcionáriusait vettek őrizetbe. Ők valóban a lengyel ellenállási mozgalom szellemi vezetőrétegét képezik. Ez a vezetőréteg természetesen nem korlátozódik 2000 személyre. A biztonsági szolgálat aktaiban és kartonjain még mintegy további 2000 személy neve szerepel, akiket ehhez a körhöz kell számítani. Olyan személyek ezek, akik tevékenységükre és magatartásukra tekintettel kivétel nélkül és minden további nélkül a Főkörmányzóságban érvényes rögtönbíráskodási eljárás alá esnek. Ezeknek az embereknek sommás elítélése abban a pillanatban elkezdődött, amikor a rendkívüli pacifikálási akciót elrendelték. A 2000 bebörtönzött rögtönbíráskodási elítélése a végéhez közeledik, és már csak kevés személy van, akiről ítéletet kell hozni.

E sommás rögtönbíráskodási eljárás foganatosítása után már el is kezdődött egy letartóztatási akció, amelynek a biztonsági rendőrség kezébe és így a summás ítékezés elé kell hogy hozza, a biztonsági szolgálat által ismert, de még szabad lábon lévő emberek körét. E letartóztatási akció eredményét még nem állapították meg. Ő 75 %-os eredménnyel számol. Az akció tehát összességében egy körülbelül 3500 személyből álló kört fog felölelni. Nem kétséges, hogy ezzel a 3500 személlyel a Főkörmányzóságban az ellenállási mozgalom politikailag legveszedelmesebb részét ragadjuk meg..."

A főkörmányzó úr összefoglalja a tanácskozás eredményeit és kifejti:

...

Ami a koncentrációs táborokat illeti, világos volt, hogy itt a Főkörmányzóságban koncentrációs táborokat a szó igazi értelmében nem akarunk létesíteni. Aki nálunk gyanús, azt azonnal likvidálni kell. Ami a Főkörmányzóságból való rabokat kinn, a birodalom koncentrációs táboraiiban illeti, ezek az AB-akcióra rendelkezésünkre kell álljanak, vagy ott elintézik ezeket. Saját dolgainkkal a birodalmi koncentrációs táborokat nem terhelhetjük. Mit bajlódtunk a krakkói professzorokkal, szörnyű volt. Ha innen intéztük volna az ügyet, úgy egészen másként zajlott volna le. Ezért kérve kérem önöket, többé senkit ne küldjenek a birodalom koncentrációs táboraiiba, hanem hajtsák végre itt a likvidálást, vagy szabjanak ki törvényszerű büntetést. Minden más csak a birodalom terhelését és tartós károsítást jelent. Mi itt egészen más eljárási formát követünk és ezt a formát fenn kell tartani. Kifejezetten szeretném a figyelmet felhívni arra, hogy ezen az eljárás

semmit sem változtat egy esetleges békekötés. Ez csak azt jelentené, hogy mi azután, mint világhatalom az eddiginél még intenzívebben folytatnánk általános politikai akciókat, azt jelentené, hogy még nagyobbívű méretekben gyarmatosítanánk, az elven azonban ez mitsem változtatna. Marad a legélesebb antilengyel tendencia, aminél azonban tekintetbe kell venni a lengyel munkás és a lengyel paraszt munkaképességének fenntartását. Tudatában kell lennünk annak, hogy a Főköormányzóság e területét nem tudjuk megtartani, ha a lengyel parasztok és munkások ellen irtóhadjáratot kezdünk, abban a formában, ahogyan azt egyes fantaszták elképzelik. Csak a vezető réteg leküzdéséről lehet szó, a munkálkodó népnek azonban a mi felelős parancsuralmunk alatt hasznóhozó munkát kell kifejtenie. Ezért célszerű, ha a parasztok és a munkások népe a rendőrséget saját védelmezőjének tekinti. Kérem segítsenek nekem alátámasztani ezt a szétdarabolási politikát...”

1940. július 23.

17¹⁰

Megbeszélés Wille minisztertanácsossal és Plodeck miniszteri tanácsossal

...

„A főköormányzó úr ezután a következő nyilatkozatot tette:

A Führer a továbbiakban hozzáfűzte, hogy zsidót többé a főköormányzásba nem transzportálnak. Ellenkezőleg, azokat a zsidókat is, akik a Főköormányzóság területén élnek, egy különleges program alapján egészében véve helyi elbánásban részesítik, úgy hogy a belátható időben a Főköormányzóság is zsidómentes lesz. Mihelyt a tengeri közlekedés a zsidók elszállításának lehetőségét megengedi (derűlség), a zsidókat darabról darabra, minden szál férfit, nőt, kisasszonyt, elszállítanak. Beismerem, hogy ezért őket nem érzem szükségesnek túlságosan sajnálni (újabb derűlség). Azt hiszem tehát, hogy amint mondani szokás, a vastagján (durch den dicksten Dreck) túl vagyunk, és hogy itt lehetséges egy valóban tisztességes, szorgos, hivatásszerű és emberi várost berendezni a német néptársnők és néptársak számára...”

A zsidókérdés

Frank főkormányzó:

„A zsidókkal, — ezt egészen nyíltan meg kell mondanom önöknek — így vagy úgy végeznünk kell. A Führer egy ízben így szólt: ha az egyesült zsidóságnak ismét sikerül világháborút előidéznie, úgy a véráldozatot nemcsak a háborúba beleheccelt népek fogják meghozni, de a zsidó egyúttal Európában megszűnik. Tudom, hogy számos intézkedést, amelyet a zsidókkal szemben mostanában a birodalomban hoznak, kritikával illetik. Amint a hangulatjelentésekből kitűnik, tudatosan mindig újból megkísérlik, hogy kegyetlenségről, kíméletlenségről beszéljenek. Arra szeretném kérni önöket, hogy mielőtt tovább beszélnek egyezzenek meg velem egy formulában: elvileg mi csak a német néppel érzünk együtt, s rajta kívül senkivel a föld kezekén. Mások sem éreznek velünk együtt. Mint régi nemzetiszocialista is azt kell, hogy mondjam: ha a zsidó pereputty túléli Európában a háborút, mi azonban Európa megtartásáért legjobb vérünket adjuk áldozatul, úgy ez a háború csak részsikert jelent. Ezért a zsidókat illetően elvileg kizárólag abból az elvárásból indulok ki, hogy tűnjenek el. Meg kell szűnniük. E céllal kapcsolatban tárgyalásaim vannak folyamatban a Keletre való elköltöztetésükről. Januárban e kérdésről nagy megbeszélés lesz Berlinben, amelyre Bühler államtitkár urat fogom kiküldeni. E megbeszélést Heydrich SS-Obergruppenführer tartja a birodalmi biztonsági minisztériumban (Reichssicherheitshauptamt). Minden esetre egy nagy zsidó vándorlás kezdődik.

Mi történik azonban a zsidókkal? Azt hiszik, hogy Keleten telepes falvakban fogják őket elhelyezni? Berlinben ezt mondták nekünk: minek csináljuk ezeket a bajoskodásokat, Keleten vagy a birodalmi komisszariatásban sem tudunk semmit sem kezdeni velük, likvidálják őket sajátmaguk. Uraim, arra kell kérnem önöket, hogy vértézzék fel magukat minden együttérzési roham ellen. A zsidókat meg kell semmisítenünk, ott ahol találjuk őket, és ott ahol csak lehetséges, hogy a birodalom összszervezetét itt fenn-tartsuk. Ez természetesen olyan módszerekkel fog történni, amelyek mások, mint amelyekről Hummel dr. irodavezető beszélt. A különleges bíróságok bíráit nem lehet felelősekké tenni ezért, mivel ez épp hogy nem a jogszolgáltatás keretébe esik. Az eddigi nézőpontokat az ember egy ilyen gigantikus, egyszeri eseményre nem tudja átvinni. Minden esetre meg kell találnunk azonban az utat, amely a célhoz elvezet, és erről kialakítom elgondolásaimat.

A zsidók számunkra is rendkívül káros zabálók. A Főkormányzóságban

hozzávetőleg 2,5, a pereputtyal és ami hozzátartozik most talán 3,5 millió zsidó van. Ezt a 3,5 millió zsidót nem tudjuk lelőni, nem tudjuk megmérgezni, lehetséges lesz mégis olyan beavatkozásokat eszközölni, amelyek valamilyen a megsemmisítési eredményhez elvezetnek, és pedig összefüggésben a birodalom által megvitatandó nagy intézkedésekkel. A Főkörmányzóságnak éppúgy zsidómentesnek kell lennie, mint a birodalomnak...”

FOLYÓIRATREPERTÓRIUM 1978/I.

(Válogatás a szocialista országok folyóirataiból)
(1978)

A	= Anale de Istorie (Bucuresti)
C	= Crisa
ČČH	= Československy Časopis Historický (Praha)
ČMM	= Časopis Matice Moravské (Brno)
ČSP	= Časopis za Suvremenu Pivijest (Zagreb)
DVT	= Dějiny věd a Techniky (Praha)
ES	= Era Socialista (Bucuresti)
G	= Glasnik (Skopje)
HČ	= Historický Časopis (Bratislava)
IČ	= Istorijski Časopis (Beograd)
ISzSzSzR	= Isztorija SzSzSzR (Moszkva)
IP	= Isztoriceszki Pregled (Szofia)
IZ	= Isztoriceszkie Zapiszki (Moszkva)
JfW	= Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte (Berlin)
KH	= Kwartalnik Historyczny (Warszawa)
KHKM	= Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
MI	= Magazin Istoric (Bucuresti)
NNI	= Novaja Novejsaja Isztorija (Moszkva)
NO	= Nové Obzory (Presov)
ON	= Obscsesz tvennue Nauki (Moszkva)
PDPV	= Práce z dějin přírodních věd (Praha)
PH	= Przegląd Historyczny (Warszawa)
RA	= Revista Arhivelor
RI	= Revista de Istorie (Bucuresti)
SH	= Studia Historyczne (Krakow)
SMIC	= Studii si materiale de Istorie Contemporană
SSb	= Slezský Sbornik (Opava)
SzSz	= Szovetszkoe Szlavjanovedenie (Moszkva)
VI	= Voproszū Isztorii (Moszkva)
VIKPSzSz	= Voproszū Isztorii KPSzSz (Moszkva)
VMU	= Vesztnik Moszkovszkogo Universziteta (Moszkva)
ZfG	= Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin)
ZHI J. a.	= Zbornik Historijskog Instituta Jugosl. Akad. (Zágráb)

KONFERENCIÁK

NOVÝ, L.: XV. mezinárodní kongres pro dějiny věd (A XV. nemzetközi tudomány-történeti kongresszus), Edinburgh, 1977. augusztus 10–19.
DVT, 11. 1978 : 3. 179–186.

PURŠ, J.: Sedmý mezinárodní kongres hospodářských dějin v Edinburghu (VII. Nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszus, Edinburgh, 1977. aug.)
ČČH, 26. 1978 : 6. 938–943.

MATICKA, Marijan – STRČIĆ, Petar – JANJATOVIĆ, Bosiljka Sedmi kongres historičara Jugoslavije. (Jugoszlávia történeiszeneinek hetedik kongresszusa.)
ČSP X, 1978 : 1, 169–179.
Az alaptéma a Társadalmi struktúrák és a társadalmi mozgalmak volt.

ELMÉLET, MÓDSZERTAN

BRENDLER, G. – MEYER, M.: Sozialgeschichtliche Konzeptionen in der Bauernkriegsforschung der BRD. (Társadalomtörténeti koncepciók az NSZK parasztháború kutatásában.)
ZG, 1978 : 12. 1099–1108.

DJURDJEV, B.: Štrukturalizam i „kriza istorije”. (A strukturalizmus és a „történelem krízise”.)
ČSP, X, 1978 : 1, 71–89.
Mirjana Gross Metodološki problemi štrukturalne historije... c. cikk kritikája.
A szerző vitába száll a modern francia iskolával és a történettudomány poszt-marxista felfogásával.

DÖLLING, I.: Schatzbildner und Kapitalist. Zu historischen Individualitätsformen in Marx' ökonomischen Schriften. (Kincsképző és kapitalista. Az egyéniség történelmi formáihoz Marx gazdasági írásaiban.)
JfW, 1978/I. rész. 191–198.

GROSS, M.: Metodološki problemi štrukturalne historije s posebnim obzirom na stupanj razvoja jugoslavenske historije. (A strukturális történelem módszertani problémái különös tekintettel a jugoszláv történelem fejlődési fokára.)
ČSP, X, 1978 : 1, 71–89.

GROSS, M.: Je li historija društvena ili prirodno-historijska znanost? (Vajon a történelem társadalmi vagy természet-történeti tudomány-e?)
ČSP, X, 1978 : 1. 105–129.
A szerző Djurdev „eredeti-marxizmusát” elemzi.

- HÖPPNER, J.: Der „Anti-Dühring“ von Friedrich Engels und der utopistische Sozialismus. (Friedrich Engels „Anti-Dühring“ c. műve és az utópista szocializmus.) ZG, 26. 1978 : 4. 310–324.
A szerző a mű keletkezési körülményeit vizsgálja.
- JANKO, J.: K metodologickým problémum studia vztahu vědeckých a technických revolucí. (A tudományos és a technikai forradalmak viszonya tanulmányozásának néhány módszertani problémája.) PDPV, 1978 : 6. 227–237.
- KOSSOK, M.: Vergleichende Revolutionsgeschichte der Neuzeit: Forschungsprobleme und Kontroversen. (Újkori összehasonlító forradalomtörténet: kutatási problémák és viták.) ZG, 26. 1978 : 1. 5–35.
- KOVAL'ČSENKO, I. D.: O modelirovanii isztoriceszkih javlenij i processzov. (A történelmi jelenségek és folyamatok modelljei.) VI, 1978 : 8. 72–93.
A neves specialista azt kutatja, hogy a modelleknek milyen típusai vannak, mi a célja a modell-alkotásnak és mekkora a megismerési hatékonysága a történettudományi kutatásokban.
- KUCENKO, V.: Metodologicseszskaja baza szocial'nogo predvidenija. (A társadalmi előrelátás módszertani alapjai.) ON, 1978 : 6. 70–82.
- LAUBE, A.: Bemerkungen zur These von der „Revolution des gemeinen Mannes“. (Megjegyzések a „közönséges ember forradalma“ tézishez.) ZG, 26. 1978 : 7. 607–617.
A szerző az NSZK történetírásában elterjedt nézetről mond ítéletet. A tézist 1975-ben Blickle fogalmazta meg, mely szerint az 1525-ös német parasztháborúban „a forradalom hordozói nem a parasztok, hanem a „közönséges emberek” voltak”.
- MOGILNICKIJ, B. G.: O szocial'nüh funkcijah szovremennoj burzsuaaznoj isztoriceszkoi nauki. (A mai polgári történettudomány társadalmi funkcióiról.) ISzSzSzR, 1978 : 5. 189–206.
Toynbee és Marwick, Kocka és Shieder, Grosser és Taylor és még számos történész nézetét elemzi.
- NAROCSNICKIJ, A. – VOROZSEJGIN, I. – MITROFANOVA, A. – POLETAEV, V. – SZENJAVSZKIJ, Sz.: Nekotorüe aktual'nüe problemü isztorii szovetszkogo rabocsego klaszsza. (A szovjet munkáosztály történetének néhány aktuális problémája.) ISzSzSzR, 1978 : 4. 3–18.

SCHMIDT, W.: Zu den Wegen der bürgerlichen Umwälzung. (A polgári átalakulás út-jaihoz.)

ZG, 26. 1978 : 6. 497–509.

A szerző a polgári átalakulás egyes útjairól folytatott történeti–elméleti vita egyes álláspontjait ismerteti, foglalkozik a történelmi alternatíva kérdésével a polgári átalakulás folyamatában.

SZLAVKO, T. I.: Primenenie matematiki pri izucsenii maszszovüh isztorieseszkih isztocsnikov. (A matematika alkalmazása a nagy mennyiségű történelmi forrás-anyag tanulmányozásánál.)

VI, 1978 : 6. 73–83.

SZTOJANOV, ZS.: Karl Marx in Njakoi teoreticeszki problemi na isztorieseszkata nauka. (Marx Károly és a történettudomány néhány teoretikus problémája.)

IP, 1978 : 2. 3–24.

SEGÉDTUDOMÁNYOK

LEBEDEV, N. I. – DUBININ, A. B. – ALEKSZANDROV, V. V. – MELIKSZETOV, A. V.: Ėnciklopedija isztorieseszkih znaniij. (A történelmi ismeretek enciklopédiája.)

NNI, 1978 : 5. 35–49.

Az 1961 és 1976 között megjelent Szovjet történelmi enciklopédia méltatása és ismertetése.

MILOV, L. V.: Metodologiceszkie problemü isztocsnikovedenija piszcovüh knig.

(A telekkönyvek forráskritikájának módszertani problémái.)

ISzSzSzR, 1978 : 2. 127–142.

A szerző bemutatja a forradalom előtti egyik jeles orosz gazdaságtörténészt, Sz. B. Veszeloovszkijt. Veszeloovszkij és mai követői felnagyítják a telekkönyvek hitelességének jelentőségét és meglepő pontossággal jegyeznek meg minden, lényeges és lényegtelen pontatlanságot, amit fölfedeztek e forrásokban.

NOVÝ, L.: K pojetí vĕdy na počátku prumyslové revoluce. (A tudomány értelmezése az ipari forradalom elején.)

PDPV, 1978. 6. köt. 123–135.

Áttekintést ad a témára vonatkozó irodalomról.

POHLEBKIN, V. V.: Iz isztorii szovetszkij émbematiki. (A szovjet heraldika történetéből.)

VI, 1978 : 3. 81–97.

SKLENÁŘOVÁ, J. – KREJČÍK, T.: Pomocné vědy historické v ČSR 1970–1975.

(A történeti segédtudományok Csehszlovákiában 1970–1975-ben.)

ČMM, 97. 1978 : 1–2. 73–97.

A cikk rövid áttekintést ad a történeti segédtudományok körében megjelent irodalomról.

HISTORIOGRÁFIA

BLUMENAU, Sz. F.: „Annalü” i problemü Francuzszkoj burzsuažnoj revoljucii konca XVIII. v. (Az „Annales” és a XVIII. század végi Francia polgári forradalom problematikája.)

VMU, 1978 : 3. 68–88.

A szemle három periódust különböztet meg az „Annale”-nek a Nagy francia forradalommal kapcsolatos tudományos álláspontjában (1945, 1956, 1967).

HAUBELT, J.: Přírodovědecké ovlivnění Palackého ideologie českýn. (A természettudományok hatása Palacký cseh történetének ideológiájára.)

DVT, 11. 1978 : 2. 97–112.

JUHT, A. I.: V. N. Tatiscsev v Moszkve. (Tatiscsev Moszkvában.)

IZ, 1978 : 101. 271–342.

T. munkája Az oroszországi pénzforgalom történetéről a XVIII. század 20-as, 30-as éveiben.

KLÜS, M. A.: K voproszu o Szimonovoj letopiszi, büvsej u V. N. Tatiscseva.

(A Tatiscsevnél lévő Szimonov-kódex kérdéséhez.)

VMU, 1978 : 1. 28–42.

A szerző azonosítani, ill. tisztázni akarja azokat a forrásokat, amelyek minden bizonnyal Tatiscsev rendelkezésére álltak, amikor megírta az „Isztorija Rosz-szizskaja”-t.

LANGER, H.: Erzählerisches Meisterwerk als Geschichtsquelle. Johann Jakob Christoffel von Grimmelshausen. (Elbeszélő mestermű, mint történeti forrás. Johann Jakob Christoffel von Grimmelshausen.)

ZG, 26. 1978 : 6. 510–532.

Grimmelshausennek, a „harmincéves háború krónikásának” életéről és művéről ír a szerző. Grimmelshausen műve számos közvetlen bepillantást nyújt az antagónisztikus ellentétek és háborús konfliktusok által jellemezhető társadalomba.

MAGOMEDOV, M. A.: Anglo-amerikanskaja burzsuažnaja isztoriografija nacional'noj politiki szovetszkogo goszudasztva na Kavkaze. (Az angol és az amerikai polgári történetírás a Kaukázusban folyó szovjet nemzetiségi politikáról.)

VI, 1978 : 12. 39–54.

A nyugati torzítások mellé a szerző felsorakoztatja a kaukázusi nemzetiségek életének valóságos adatait.

MOROZOV, L. F.: Voproszŭ bor'bü sz népmanszkaj burzsuaziej v szovetszkaj isztorio-grafii. (A szovjet historiográfia a nepkorszak polgárságával folytatott harcról.)
VI, 1978 : 4. 116–124.

ORLOVA, M. I.: Burzsoaznaja isztoriografija FRG o rapall'szkaj politike Vejmarszkaj reszpubliki. (Az NSZK polgári történetírása a Weimari köztársaság rapallo-i politikájáról.)
VI, 1978 : 11. 68–84.

A szerző bírálatainak tárgyát azok a nyugat-német művek képezik, amelyek a Rapallo-i szerződés realizálásának társadalmi hátterével foglalkoznak.

PATRUSEV, A. I.: Neszosztjatel'noszt' koncepcij imperializma v burzsuažnoj isztoriografii FRG. (A tarthatatlan imperializmus-koncepció az NSZK történetírásában.)
NNI, 1978 : 5. 50–63.

PEČÍRKOVÁ, J.: Dějiny Asýrie v moderní historiografii. (Asszíria története a modern történetírásban.)
ČCH, 26. 1978 : 6. 868–892.

POPA, I.: Elemente de teoria istoriei la Nicolae Bălcescu si dimensiunea lor europeana. (Nicolae Bălcescu történeti koncepciójának elemei és európai dimenziói.)
RI, 31. 1978 : 5. 793–809.

POPESCU-PUTURI, I.: 2050 de ani de la făurirea statului dac centralizat și independent – eveniment fundamental pentru istoriografia noastră. (2050 éve jött létre a központosított és független dán állam – ezt a román történetírás mint alapvető eseményt kezeli.)
A, 1978 : 4. 3–20.

Bemutatásra kerül: hogyan értékelték a dák államot olyan neves történészek, mint Vasile Parvan, A. D. Xenopol, C. C. Giurescu. A cikk szoros összefüggést lát a dákok korai államalkotó léte és a nemzeti tudat évszázados hagyománya között.

SCHÖDL, G.: „Pruska-Njemačka” i savezna njemačka historijska znanost. („Porosz-Németország” és a nyugatnémet történettudomány.)
ČSP, X. 1978 : 1. 41–70.

Az ötvenes éveket a „kollektív emlékezés”, a 60-as éveket a „világhatalom utáni nyújtózkodás” jellemezte, ez vezetett a mai „deficit teóriához”. A szerző elemzi H.-U. Wehler: Bismarck és az imperializmus c. új felfogású könyvét és egyben összefoglalja a Porosz-Németország történetével kapcsolatos részleteket.

SZMOLENSZKIJ, N. I.: Problema isztorieszszkih ponjatij v szovremennoj burzsuažnoj isztoriografii. FRG. (A történelmi fogalmak problémája a mai nyugat-német polgári történetírásban.)
NNI, 1978 : 6. 51–66.

Minthogy a XV. Nemzetközi történészkongresszus főreferátumát „A történész nyelve” címmel az NSzK nemzeti bizottsága vállalta, a cikk a munka folyamatával ismertet meg.

TADEVOSZJAN, É. V.: Problemü szovetszkoi isztoriográfi nacional'no-goszudarsztvennogo sztroitel'sztva v SZSZSZR. (A Szovjetunió nemzeti állami felépítésének szovjet historiográfiája.)
ISzSzSZR, 1978 : 6. 60–76.

MUNKÁSMOZGALOM TÖRTÉNET

F. M. VAGANOV: Nemerknuscsie leninszkie idei. (A lenini eszmék halhatatlansága.)
VIKPSzSz, 1978 : 11. 18–31.

A cikk Lenin: A proletárforradalom és a renegát Kautsky c. műve megjelenésének 60. évfordulója alkalmából az utókor igazolását tolmácsolja a Lenin által kifejtett eszmék helyességéről.

ZABOROV, M. A.: Isztorija mezsduarodnogo rabocsego i kommuniszticeszkogo dvizsenija. (A nemzetközi kommunista- és munkásmozgalom története.)
VI, 1978 : 6. 41–57.

A szerző bemutatja az 1918 óta megjelent szovjet szakirodalmi termést: elsősorban monográfiákat, tanulmányköteteket, elvéve néhány tanulmányt. A cikk koronként és nemzetenként ismerteti a műveket, majd kifejti a mai nemzetközi munkásmozgalom szovjet historiográfiájának sajátosságait. A szemlélt gazdag bibliográfia egészíti ki.

STAUDE, F.: Zur Vermittlung der Erfahrungen der Bolschewiki und des Roten Oktober in der internationalen Arbeiterbewegung durch Clara Zetkin. (Clara Zetkin, mint a bolsevikok és a Vörös Október tapasztalatainak közvetítője a nemzetközi munkásmozgalomban.)
ZG, 26. 1978 : 11. 983–995.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

GALAKTIONOV, I. V.: Escse raz ob Andruszovszkom dogovore 1667 g. (Az 1667-es andruszovói egyezmény kérdésköréhez.)
SzSz, 1978 : 4. 9–22.

HOLZAPFEL, K.: Robespierre und Preussen. (Robespierre és a poroszok.)
ZG, 26. 1978 : 10. 878–886.

A forradalmi Franciaország és Poroszország külpolitikai kapcsolatai, a bázeli béke értékelése.

- TODOROVA, M.:** Anglija i Oszmanszkata imperija prez 30-te – 50-te godini na XIX v. (Anglia és az Oszmán Birodalom a XIX. sz. 30-as és 50-es éveiben.)
IP, 1978 : 2. 24–44.
- BOLHOVITINOV, N. N. – POLEVOJ, B. P.:** Obscesztyvennoszt' SzSA i oborona Szevasztopolja v 1854–1855 godah. (Az USA közvéleménye és Szevasztopol védelme 1854–55-ben.)
NNI, 1978 : 4. 35–52.
- KARASZEV, A. V.:** Iz isztorii ruszko-szerbszkih odnosenij v 60-h godah XIX. v. (Az orosz–szerb kapcsolatok történetéből a XIX. sz. 60-as éveiben.)
SzSz, 1978 : 2. 44–58.
Mihail Obrenovic hatalomra jutása után Szerbia is aktivizálódott a külpolitika területén. Célja a déli-szlávok egyesítése Oroszország segítségével. A cikk az Oroszország által Szerbiának nyújtott katonai segítséget elemzi.
- VINOGRADOV, V. N.:** Dizraéli, Gladston i Suvalov v kanun ruszskoturekoj vojnü 1877–1878 gg. (Disraeli, Gladston és – Suvalov az 1877–1878-as orosz–török háború előestéjén.)
NNI, 1978 : 2. 108–119; 1978 : 3. 104–123.
Nagybritannia és az Orosz birodalom szerepe a Keleti kérdés diplomáciai forga-
tagában. Diplomáciai jegyzékek, levélváltások, a korabeli angol és orosz sajtó-
visszhang, valamint a téma angol és szovjet kutatása is megvilágításra kerül.
- CIACHIR, N.:** Actiunile diplomatice românești pe plan balcanic în perioada 1878–
1900. (Román diplomáciai akciók a Balkánon 1878–1900 között.)
RA, 1978 : 2. 145–151.
A tanulmány úgy állítja be Romániát, mint amely ország a balkáni status-quo
fenntartására, és az itt található államok közötti egyensúly megtartására töreke-
dett, a jelzett időben.
- MOROZOV, A. V.:** Politika Roszszii i evropejszkih derzsav na Balkanah v period
podgotovki szerbo-bolgarszkogo dogovora 1912 g. (Oroszország és az európai
nagyhatalmak balkáni politikája az 1912-es szerb–bolgár egyezmény előkészíté-
sének idején.)
VMU, 1978 : 1. 17–27.
- GUTSCHE, W.:** Der „Kohlenkrieg” des deutschen Imperialismus gegen Frankreich
1912/13. Zur Expansionsstrategie des deutschen gegenüber dem französischen
Imperialismus. (A német imperializmus „szénháborúja” Franciaország ellen
1912/13-ban. A francia imperializmus elleni német expanziós stratégiához.)
ZG, 26. 1978 : 2. 144–156.
Eredeti német dokumentumok közlése.

- RUGE, W.: Friedrich Ebert am 10. November 1918. (Friedrich Ebert–1918. november 10.)
ZG, 26. 1978 : 11. 955–971.
Az 1918. november 10-én Friedrich Ebert és Wilhelm Groener között megkötött paktum keletkezésének körülményei, értékelése.
- GARLICKI, A.: Polityka wschodnia obozu belwederskiego. (A Belvedere-tábor keleti politikája.)
PH, 69. 1978 : 3. 459–462.
A forráspublikáció egy ma Amerikában őrzött politikai programtervezetet közöl, amelyet Pilsudski és párhívei alakítottak ki.
- VOLKOV, V. K.: Vnesnjaja politika Turcii i Grecii nakanune i v period mjunhenszkogo szgovora. (A török és a görög külpolitika a müncheni egyezmény előtt és az egyezmény megkötésének idején.)
VI, 1978 : 4. 42–61.
- VOLKOV, V. K.: Mjunnen: vnutripolitieszkie i mezsduarodnue poszledsztvija dlja Jugoszlavii. (München hatása Jugoszlávia belpolitikai és nemzetközi helyzetére.)
SzSz, 13, 1978 : 1, 56–76.
A szerző a Stojadinović kormány bukását a müncheni egyezmény és a második világháború kezdete között eltelt időszak első nagy jelentőséggel bíró eseményeként értékeli DK-Európa történetében.
- BEZÜMENSZKIJ, L. A.: General'nij plan „Oszt”: zamüszel, celi, rezul'tatü. (A „Keleti-terv” koncepciója, célja, eredménye.)
VI, 1978 : 5. 74–94.
A szerző 1977-ben kapta meg az USA Nemzeti Archívumától a „Keleti-terv” kópiáját, amelynek hiteles fordítását és elemzését elsőként publikálja a szovjet szaksajtóban.
- WILHELMUS, W.: Zu den Beziehungen zwischen dem faschistischen Deutschland und Schweden nach dem Überfall auf die Sowjetunion (Juni bis Dezember 1941). (A fasiszta Németország és Svédország közötti kapcsolatokhoz a Szovjetunió megtámadása után, júniustól 1941 decemberéig.)
ZG, 26. 1978 : 8. 687–699.
Svédország erőfeszítései a semlegesség fenntartására, a német nyomás ellenére.
- SEEBER, E.: Die Konferenz der alliierten Grossmächte in Teheran 1943 und die Beschlussfassung über Polen. (A szövetséges nagyhatalmak konferenciája Teheránban 1943-ban és a határozathozatal Lengyelországról.)
ZG, 26. 1978 : 4. 291–309.
- TINSCHMIDT, A.: Zur Vorgeschichte und zum Abschluss der Donau-Konvention von 1948. (Az 1948-as Dunai Egyezmény előtörténetéhez és megkötéséhez.)
ZG, 26. 1978 : 7. 581–592.

1792-től kezdve áttekinti a különböző egyezményeket, amelyek a dunai hajózásra vonatkoznak.

LOGUNOV, A. N.: Politika SZSA v Afganisztane v konce 50-h — naesale 60-h godov. (Az USA afganisztáni politikája az 50-es évek végén — a 60-as évek elején.) VMU, 1978 : 2. 18–31.

Figyelemmel kíséri az amerikai — afgán kapcsolatokat alapvető mozzanatait, különös tekintettel a neokolonialista politika új formáira és módszereire.

EURÓPA

GUTNOVA, E. V.: Szoszlovnaja monarhia i kreszt'jansztvo v Zapadnoj Evrope XIII–XV vekov. (A rendi monarchia és a nyugat-európai parasztság a XIII–XV. században.) VI, 1978 : 8. 57–71.

ZIENTARA, B.: Zródla i geneza „prawa niemieckiego” (ius Teutonicum) na tle ruchu osadniczego w Europie Zachodniej i Srodkowej w XI–XII w. (A „német jog” (ius Teutonicum) forrásai és kialakulása a nyugat- és közép-európai telepítési mozgalmak hátterében a XI–XII. században.) PH, 69. 1978 : 1. 47–74.

RUTKOWSKA-PLACHCINSKA, A.: Dzuma w Europie Zachodniej w XIV w. — straty demograficzne i skutki psychiczne. (A pestis Nyugat-Európában a XIV. században — demográfiai veszteségek és pszichikai következmények.) PH, 69. 1978 : 1. 75–102.

TÖPFER, B.: Volksbewegungen und gesellschaftlicher Fortschritt im 14. und 15. Jahrhundert in West- und Mitteleuropa. (Népi mozgalmak és társadalmi haladás a 14. és 15. században Nyugat- és Kelet-Európában.) ZG, 26. 1978 : 8. 713–729.

BRENDLER, G. — KÜTTLER, W.: Volksmassen, Fortschritt und Klassenkampf im Feudalismus. (Néptömegek, haladás és osztályharc a feudalizmusban.) ZG, 26. 1978 : 9. 803–817.
A néptömeg, haladás és az osztályharc fogalmak elméleti megközelítése, majd e fogalmak történeti konkretizálása a késői feudalizmus korában.

JASZTREBICKAJA, A. L.: Zapadnoevropejszkij gorod v srednie veka. (A nyugat-európai középkori város.) VI, 1978 : 4. 96–113.

IVONIN, Ju. E.: Religiozno — politicseszkie sojuzü v zapadno — evropejszkaj politike pervoj polovinu XVI. veka. (Politikai és vallási szövetségek a nyugat-európai politikában a XVI. század első felében.) VI, 1978 : 11. 85–102.

A reformáció, mint „az elsőszámú polgári forradalom” hatása az államközi kapcsolatokra.

JÍLEK, F.: Hlavní proudy technické výchovy ve střední Evropě do průmyslové revoluce. (A műszaki nevelés irányzatai Közép-Európában az ipari forradalomig.)
PDPV, 1978. 6. köt. 11–33.

HARNISCH, H.: Landgemeinde, feudalherrlich-bäuerliche Klassenkämpfe und Agrarverfassung im Spätfudalismus. (Faluközösség, földesúri–paraszti osztályharc és agráralkotmány a késői feudalizmus korában.)
ZG, 26. 1978 : 10. 887–897.

KOSSOK, M.: Volksbewegungen im bürgerlichen Revolutionszyklus. (Népmozgalmak a polgári forradalom időszakában.)
ZG, 26. 1978 : 7. 593–607.

BARG, M. A.: O prirode feodal'noj szobsztvennoszti. (A feudális tulajdon természetéről.)
VI, 1978 : 7. 84–104.
A feudális tulajdon problematikája a XVIII. század végi európai társadalmak történetében. Az 50-es évek óta folyó szovjet szakmai vita.

NENASEVA, Z. SZ.: Szofijszkij sz'jezd neoszlavisztov 1910 goda. (A neoszlavisták 1910-es szófiai kongresszusa.)
SzSz, 1978 : 5. 29–41.

MINC, I. I.: Pervij sturm imperializma. (Az imperializmus első támadása.)
VI, 1978 : 11. 3–21.
A kapitalista világ nagy pánik-hulláma 1917 és 1923 között Európa, Ázsia és Amerika földjén.

VALEJEVA, EL. L.: Komiteti za zascita na bõlgarszkite antifasiszti v Zapadna – Evrope (1925–1929). (A bolgár antifasiszták védelmére létrejött nyugat-európai bizottságok (1925–1929).)
IP, 1978 : 1. 45–55.

BENSER, G.: Antifa-Ausschüsse – Staatsorgane – Parteiorganisation. Überlegungen zu Ausmass, Rolle und Grenzen der antifaschistischen Bewegung am Ende des Zweiten Weltkrieges. (Antifa-bizottságok – állami szervek – pártszervezet. Gondolatok a második világháború végén keletkezett antifasiszta mozgalom kiterjedéséhez, szerepéhez és korlátaihoz.)
ZG, 26. 1978 : 9. 785–808.

ROESLER, J.: Organisationsstruktur und Wirtschaftsentwicklung. Zur Geschichte der Organisationsstruktur der Industrie in sozialistischen Ländern 1917 bis 1975.

(Szervezeti struktúra és gazdasági fejlődés. Az ipar szervezeti struktúrájának történetéhez a szocialista országokban, 1917-től 1975-ig.)

JfW, 1978. I. rész. 7–30.

DIMOV, N.: Idejno-politicseszka evolucija na zapadnoevropejskata socialdemokracija prez pörvata polovina na 70-te godini. (A nyugat-európai szociáldemokrácia politikai és ideológiai fejlődése a 70-es évek első felében.)

IP, 1978 : 4. 3–28.

MOZSAEV, V. E.: Kompartii i profsojuzü v sztrana h kapitala. (Kommunista pártok és szakszervezetek a kapitalista országokban.)

VIKPSzSz, 22, 1978 : 8. 47–58.

UL'JANOVSZKIJ, R. A.: Obscsie zakonomnoszti szocial'no-ékonomicseszkogo razvitija i problema szpecifiki sztran Vosztoka. (A gazdasági és társadalmi fejlődés általános törvényszerűségei és a sajátosság problematikája a keleti országokban.)

NNI, 1978 : 3. 39–54.

DÉLKELET-EURÓPA

VINOGRADOV, V. N.: Oszvobozsdenie balkanszkih narodov ot oszmanszkogo iga (70-e godü XIX. v.) (A balkáni népek felszabadítása a török iga alól (a XIX. sz. 70-es éveit).)

SzSz, 1978 : 3. 3–10.

DIMITROV, Sztr.: Albanszkata liga i Iztocsnata kriza. (Az albán-liga és a keleti kérdés.)

IP, 1978 : 4. 28–42.

ANGLIA

SZAPRŰKIN, Ju. M.: O humaniszticseszkih idejah D. Csozsera. (Chaucer humanista eszméiről.)

VMU, 1978 : 1. 43–64.

A szovjet irodalomtudomány álláspontja, a külföldivel szemben, hogy az angol humanizmus már a XIV. század utóján kezdődik, Chaucer műveivel.

BARVÍKOVÁ, H.: Vztah anglických univerzit k prumyslové revoluci. (Az angol egyetemek viszonya az ipari forradalomhoz.)

PDPV, 1978. 6. köt. 35–41.

KRŰLOV, L. Sz.: Anglija protiv naroda Szevernoj Irlandii. (Anglia az észak-írországi nép ellen.)

VI, 1978 : 12. 55–70.

A szerző figyelemmel kíséri az angol imperializmus gyarmatosító politikájának fejleményeit Írországbán.

KAESLITZ, H.: Zum Kampf der Kommunistischen Partei Grossbritanniens um die Einheitsfront (1935–1937). (Anglia Kommunista Pártjának harca az egységfront létrehozásáért, 1935–1937.)

ZG, 1978 : 12. 1074–1083.

A szerző a kérdés néhány fő tendenciáját elemzi, részletkérdések tárgyalásába nem bocsátkozik. Megállapítja, hogy az Angol Kommunista Pártnak nem sikerült olyan egység- és népfrontmozgalmat létrehoznia, mint Franciaországnak.

AUSZTRIA

POLTAVSZKIJ, M. A.: Revolucija 1918–1919 g. v Avsztii. (Az 1918–19-es forradalom Ausztriában.)

NNI, 1978 : 6. 16–32.

A szerző ismerteti a forradalom okait, tényezőit, jellegét, periodizációját; értékes historiográfiai elemzést is ad.

BULGÁRIA

VANCSEV, J.: Dvizsenieto za novob'lgarszka proszvet a Pirinszkija kraj prez XIX. v. do 1878 g. (Az új bolgár közművelődésért folytatott harc a Pirin-vidéken a XIX. sz.-ban 1878-ig.)

IP, 1978 : 1. 23–45.

V'LKOV, G.: Planove za sz'zdavane na redovna b'lgarszka armija prez Oszvoboditelnata vojna (1877–1878 g.) (A bolgár hadsereg létrehozásának terve a Nagy Felszabadító Háború idején 1877–1878.)

IP, 1978 : 5. 41–59.

SEPTUNOV, I. M.: Oszvobozdenie Bolgarii ot oszmanskogo iga i usztnoe narodnoe tvorcsesztvo. (Bulgária felszabadítása a török iga alól és a népköltészet.)

SzSz, 1978 : 2. 35–44.

SZTATELOVA, El.: Razvoj i harakter na atnasenijata mezdsu Knjazsesztvo B'lgarija i Iztocna Rumelija (1879–1885 g.) (A Bolgár Fejedelemség és Rumelia közötti kapcsolatok fejlődése és e kapcsolatok jellege (1879–1885).)

IP, 1978 : 5. 3–21.

KIRSEVSZKAJA, A.: K voproszu o klaszszovom haraktere klonflikta v b'lgarszkom obscsesztve v konce XIX – nacsale XX. veka. (A XIX. sz. végén és a XX. sz. elején a bolgár társadalomban kifejlődő konfliktus osztályjellegének kérdéséhez.)

SzSz, 1978 : 5. 20–29.

- ANDREEV, L.: Probleme der kapitalistischen Industrialisierung Bulgariens 1877 bis 1944. (Bulgária kapitalista iparosításának problémái 1877-től 1944-ig.)
JfW, 1978 : 1. 93–118.
- BIRMAN, M. A.: Tesznjaki i marksiztszkaja propaganda szredi bolgarszkogo proletariata v nacsale XX. v. (A tyesznyákok és a bolgár munkások között folytatott propaganda a XX. sz. elején.)
SzSz, 1978 : 3. 29–46.
- MANOLOVA, M.: Reakcionnue zakonodatel'sztvennue aktü bolgarszkogo parlamenta (1924–1943g.). (A bolgár parlament reakciós törvényhozási aktái (1924–1943).)
SzSz, 1978 : 2. 27–35.
Az Államvédelmi Törvényben foglaltak alakulása 1924–1943 között.
- TEOFILOV, G. D.: Sz'zdavene i nacsalno razvitie na bölgarszkoto radio (1929–1934 g.). (A bolgár rádió létrehozása és kezdeti fejlődése.)
IP, 1978 : 3. 55–65.
- KABACKIJ, V. F.: Antifasisztszkaja bor'ba demokraticseszkih szil Bolgarii (maj 1934 – maj 1936). (A bolgár demokratikus erők antifasiszta harca (1934. máj. – 1936. máj.).)
SzSz, 1978 : 2. 12–27.
Az 1934. máj. 19-i antifasiszta puccsot követően megerősödött az antifasiszta tábor, melynek tagjai a BKP, BSZDMP, Bolgár Népi Földműves Szövetség, Demokratikus, Nemzeti-liberális és Demokraták Egyesülete.
- D. SZIRKOV: Monarcho-fasisztka Bölgarija i mezdunarodnata kriza prez prolette na 1939 g. (A monarcho-fasiszta Bulgária és a nemzetközi krízis 1939 tavaszán.)
IP, 1978 : 1. 3–23.
- MARINOV, Iv.: Prinosz't na Bölgarija za pobedata nad hitlerisztká Germanija. (Bulgária hozzájárulása a hitleri Németország legyőzéséhez.)
IP, 1978 : 4. 42–51.
- TRIFONOVOVÁ, M.: Společenskopolitické změny v Bulharsku koncem druhé světové války a v prvních poválečných letech. (A második világháború végén és a háborút követő első években Bulgáriában végbement társadalom-politikai változások.)
ČMM, 97. 1978 : 3–4. 229–249.

CSEHSZLOVÁKIA

Középkor

- CEGNA, R.: Początki utrakwizmu w Czechach w latach 1412–1415. (Az utraquizmus kezdetei Csehországban 1412–1415-ben.)

PH, 69. 1978 : 1. 103–114.

Nemrég a varsói Nemzeti Könyvtárban megtalálták Jakoubek ze Štribra „Plures tractatuli pullulant ... Omnibus Christi fidelibus” c. művét. Jakoubek volt az egyik legfontosabb támogatója a két szín alatti áldozásnak. A cikk a megtalált kézirat elemzése és ideológiatörténeti párhuzamainak ismertetése.

SVOBODOVÁ, V.: Lidová a manufakturní textilní výroba jako faktor v utváření struktury života v rodině. (Népi és manufaktúrális textil-gyártás mint a családi élet-
struktúra kialakításának fontos tényezője.)

ČMM, 97. 1978 : 3–4. 343–353.

A tanulmány elsősorban azokat a változásokat vizsgálja, amelyeket a család életében a különböző termelési, de elsősorban a textil-gyártási tevékenységnek az egyes családokon belül való elterjedése okozott (16–19. sz.).

HARCIEVA, G. Ju.: Gazeta „Szlovenske Narodne Novini” (auguszt 1845-ijun’ 1848) i formirovanie programmü szlovackogo nacionalnogo dvizsenija. (A „Slovenske Narodne Novini” (845 augusztus – 1848 június) és a szlovák nemzeti mozgalom programjának fejlődése.)

SzSz, 13. 1978 : 1, 77–87.

A Stur vezette szlovák nemzeti mozgalom lapjának ismertetése.

DEMČÍK, Z.: Podíl vědy a školství na průmyslové revoluci. (A tudomány és az oktatás
része az ipari forradalomban.)

PDPV, 1978. 6. köt. 193–203.

Újkor 1789–1917

KOLEJKA, J.: Předpoklady a zdroje vzniku socialistické teorie národnostní otázky a zahraniční politiky (do roku 1848). (A nemzetiségi kérdés és külpolitika szocialista elmélete kialakulásának feltételei és forrásai (1848-ig).)

ČMM, 97. 1978 : 3–4. 265–290.

Az egyetemes történeti kérdésekkel foglalkozó tanulmány bevezető részében a szerző a 19. század első felének a karakterét vizsgálja, a 2. részben a „nemzet” és az „emberiség” a 18. sz. végi és a 19. sz. 40-es éveinek gondolkodásában való megjelenését, ill. az Európa és a világ elrendeződésének kérdését a különböző szocialista és utópista elméletek tükrében tanulmányozza.

MATULA, V.: Predsztavlenija o szlavjansztve i koncepcii szlavjanszkvoj vzaimnosztii J.

Kollara i L. Stura. (Szláv elképzelések; Kollar és Štur szláv kölcsönöség koncepciója.)

SzSz, 1978 : 2. 58–72.

MACHÁČOVÁ, J.: K sociálnímu postavení dělníku v severozápadních Čechách, 1860–1918. (A munkásság szociális helyzete Északnyugat-Csehországban, 1860–1918 között.)

SS, 76. 1978 : 3. 168–188.

Legújabbkor 1917–1945

MICHNOVIČ, I.: Vývin poľnohospodárstva na východnom Slovensku a dvadsiatych rokoch. (A kelet-szlovákiai mezőgazdaság fejlődése a húszas években.)
NO, 20. 1978. 134–137.

JANÁK, J.: Počátky podnikatelské aktivity české buržoázie na Moravě (na příkladu cukrovarnictví). (A cseh burzsoázia vállalkozói aktivitásának kezdete Morvaországban, a cukoripar példáján illusztrálva.)
ČMM, 97. 1978 : 3–4. 291–332.
A 19. sz. 20-as éveitől 1880-as évek közepéig.

KLEVANSZKIJ, A. H.: K isztorii raszpada Avsztro-Vengrii i obrazovanija csehoszlovackogo burzsuázno go szudarsztva. (Az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése és a csehszlovák polgári állam létrejöttének történetéhez.)
SzSz, 1978 : 5. 9–20.

LACINA, V.: K místu Československa v evropské a světové ekonomice v letech 1918–1938. (Csehszlovákia helye az európai és a világgazdaságban 1918–1938 között.)
ČČH, 26. 1978 : 6. 821–843.

VOLEK, J.: Die Haltung der Tschechoslowakei zur Schaffung eines Systems der kollektiven Sicherheit in Europa in den dreissigen Jahren. (Csehszlovákia magatartása az európai kollektív biztonság rendszerének megteremtésével kapcsolatban a 30-as években.)
ZG, 1978 : 1. 35–45.

1945 – Napjainkig

ADAMUV, P.: Tridsať rokov strojárenského priemyslu na východnom Slovensku. (Harminc éves Kelet-Szlovákia gépipara, 1948–1978.)
NO, 20. 1978 : 59–89.

ŠPIČÁK, M.: K úloze československých ozbrojených sil v Únoru 1948. (A csehszlovák fegyveres erők szerepe 1948 februárjában.)
ČMM, 1978 : 1–2. 3–22.

MAGULA, R.: K rozvoju baníctva na východnom Slovensku v rokoch 1945–1975. (Adalék a bányászat fejlődéséhez Kelet-Szlovákiában 1945–1975-ben.)
NO, 20. 1978. 91–116.

FILIP, J.: Cesta k ústavnímu zákonu o československé federaci. (A csehszlovák föderációról szóló alkotmányos törvényhez vezető út.)
ČMM, 97. 1978 : 3–4. 191–208.
A cikk betekintést ad a csehek és szlovákok államjogi viszonyának megoldásába a

burzsoá köztársaság idején. Külön tárgyalja CsKP és a Csehszlovákiában élő népek kölcsönös viszonyának kérdését 1968-ig, részletesen foglalkozik az 1968-as föderalizáció előkészítésével, majd rövid áttekintést ad az 1968. okt. 27-én elfogadott törvény egyes cikkelyeiről is.

Dvadsat rokov Nových obzorov a ďalšie úlohy spoločenských vied. (A Nové Obzory húsz éve és a társadalomtudományok további feladatai.)
NO, 20. 1978. 2–25.

FRANCIAORSZÁG

FRANCKOVÁ, V.: Stav a úloha technického školsvtí ve Francii v období průmyslové revoluce. (A műszaki oktatás helyzete és feladata Franciaországban az ipari forradalom időszakában.)
PDPV, 1978 : 6. 43–47.

SCHLECHTE, K.-D.: Vom Reformier zum Konterrevolutionär. Zur Tätigkeit Charles Alexandre de Calannes 1783 bis 1790. (A reformertől az ellenforradalmáig. Charles Alexandre de Calannes 1783 és 1790 közötti tevékenységéhez.)
ZG, 1978 : 12. 1084–1098.
Calonne (1734–1802) a 18. századi francia ellenforradalom egyik legkorábbi képviselője. A szerző Calonne tevékenységének ismertetésén keresztül szolgáltat adalékot a francia forradalom történetéhez.

Lafarg i szozdanie markszistszkoj Rabocsej partii Francii (Vsztupitel'naja sztat'ja E. M. Makarenkovej). (Lafargue és a marxista Munkáspárt létrehozása Franciaországban. Bevezető: E. M. MAKARENKOVA.)
VI, 1978 : 11. 116–127.
Az itt publikált 6 levelet 1881 második felében írta P. Lafargue.

PRICKER, D. P.: „Tigr” szluzsit szvoemu klaszszu. (A „Tigris” az osztályát szolgálja.)
VI, 1978 : 9. 112–129.
A tanulmány Clemenceau életútjának rövid, de jelentős szakaszát vizsgálja: 1906–1909-ig, amikor a „Tigris” belügyminiszter, majd miniszterelnök volt.

GÖRÖGORSZÁG

DANILOV, K. D.: Diktatura „csernüh polkovnikov v Grecii i ee krah. (A „fekete ezredek diktatúrája Görögországban és a diktatúra csődje.)
NNI, 1978 : 6. 137–150.
A tanulmánynak ez a része 1970–1973 közötti görög belpolitikai eseményeket kíséri figyelemmel.

JUGOSZLÁVIA

MANANCSIKOVA, N. P.: Szocial'naja sztruktura morszkoi trgovli v 13.- — nacsale 16. v. po dannüm morszkogo prava Dubrovnika i Zadara. (A tengeri kereskedelem szociális struktúrája a ragusai és zárai tengeri törvények alapján a 13. sz.-ban és a 16. sz. elején.)
SzSz, 1978 : 6. 48–60.

PISZAREV, Ju. A.: Novoe izdanie szerbszkih diplomaticseskikh dokumentov o podgotovke i vozniknovenii pervoi mirovoj vojnü. (Az első világháború előkészületeiről és a háború keletkezéséről szóló szerb diplomáciai iratok új kiadása.)
NNI, 1978 : 3. 174–182.
„Az Osztrák–Magyar Monarchia és Szerbia 1903–1914. A bécsi levéltárak dokumentumai” címmel 1973 óta Belgrádban sorozat jelenik meg az ide tartozó szerb diplomáciai anyagokból. A sorozat 4. kötete idén fog megjelenni az 1905–1908-ra vonatkozó gyűjteményből. — A szerző ebből az aktualitásból kiindulva bemutatja az elmúlt 60 év hasonló kiadványait.

KARABEGOVIČ, I.: Vliv Říjnové revoluce na obnovu dělnického hnutí v Bosne a Hercegovině, 1917–1919. (A Nagy Októberi Forradalom hatása Bosznia és Hercegovina munkásmozgalmának fellendülésére, 1917–1919.)
SSb, 76. 1978 : 3. 189–200.

KOLÁR-DIMITRIJEVIČ, M.: Neke mugočnosti istraživanja štruktura radničke klase Jugoslavije u medjuratnom razdoblju. (Néhány lehetőség a jugoszláv munkásosztály struktúrájának tanulmányozására a két világháború közötti időszakról.)
ČSP, X. 1978 : 1. 5–14.
A szerző elemzi az egyes statisztikák használhatóságát a kutatások szempontjából és módszertani útmutatást is ad.

JANJATOVIČ, B.: Sindikalni pokret u društvenom životu Hrvatske izmedju dva svjetska rata. (A szakszervezeti mozgalom Horvátország társadalmi életében a két világháború között.)
ČSP, X. 1978 : 1. 15–24.

LENGYELORSZÁG

A LTA Történeti Intézete

MADAJCZYK, C.: Wklad Instytutu Historii w kształtowanie społeczeństwa. (A Történeti Intézet szerepe a társadalom képzésében.)
KH, 85. 1978 : 3. 531–540.
A LTA Történeti Intézete 25. éves jubileumán, 1978. február 27-én elhangzott ünnepi beszéd, amely részletezi az intézet részvételét a szocialista társadalom épí-

tésében, az általános kulturális szint emelésében, a tudományos feladatok megoldásában és az egész lengyel nép történelmi tudatának további megerősítésében.

SAMSONOWICZ, H.: Prace geograficzno-historyczne Instytutu Historii PAN. (Történeti földrajzi munkálatok a LTA Történeti Intézetben.)

KH, 85. 1978 : 3. 543–545.

A Történeti Intézet 1959 óta folyamatosan dolgozik a Történeti földrajzi szótár munkán, amelyet füzetekben ad ki. A szótár a Lengyel Népköztársaság mai területén található összes helységet felsorolja, s benne 1530-ig bezárólag az oda vonatkozó történeti adatokat.

A történelmi atlasz munkálatai 25 éve folynak, már megjelent a XVI. századi plocki és lublini vajdaság térképe, valamint Mazóvia térképe. A Sziléziai történelmi atlasz 1. kötete is napvilágot látott.

MACZAK, A.: Badania kwantitatiwne. (Kvantitatív vizsgálatok.)

KH, 85. 1978 : 3. 547–551.

A LTA Történeti Intézetében 1953 óta végzett kvantitatív vizsgálatokat összegezi, melyeket részint a gazdaságtörténet, részint a történeti demográfia terén végeztek. Külön kiemeli a külfölddel való együttműködés szép példájaként a Történeti Intézet és a budapesti Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának történeti kutatócsoportja közötti szoros kapcsolatokat.

CASIOROWSKI, A.: Wydawnictwa źródłowe Instytutu Historii PAN (1953–1977).

(A LTA Történeti Intézetének forráskiadványai, 1953–1977.)

KH, 85. 1978 : 3. 553–562.

A LTA Történeti Intézete 1953–1977 között összesen 165 forrásmunkát adott ki (ezek a bennük tárgyalt kronológiai időszakok szerint az alábbi megoszlást mutatják: 1500-ig 24 munka, 1500–1795 között 77, 1795–1918 között 49, 1918–1939 3, 1939–1945 6, 1945 utáni időszakra pedig 6 forrásmunka jelent meg az intézet gondozásában).

JASIŃSKI, K.: Osiągnięcia Instytutu Historii PAN w zakresie nauk pomocniczych

historii (1953–1977). Próba oceny. (A LTA Történeti Intézetének a történeti segédtudományokban elért eredményei 1953–1977 között. Értékelési kísérlet.)

KH, 85. 1978 : 3. 563–571.

A Történeti Intézet igen lényeges segédtudományi alpmunkákat adott ki, mint pl. a középkor diplomatikája (A. Časiorowski), Genealógia (W. Dworzacek), Bevezetés a középkori lengyel numizmatikába (R. Kiersnowski), A latin írás története (A. Gieysztor) Pecséttan (M. Gumowski). Az intézet 1957 óta kiadja a „Forráskutató Tanulmányok” c. folyóiratot, amelyben segédtudományi és forráselemzési kérdéseket tárgyalnak a tanulmányok szerzői. Az intézet munkatársai számos alapvető monográfiát publikáltak a segédtudományok, elsősorban a diplomatika, pecséttan, heraldika és numizmatika köréből.

CHAMERSKA, H.: Wydawnictwa bibliograficzne Instytutu Historii PAN. (A LTA Történeti Intézetének bibliográfiai kiadványai.)

KH, 85. 1978:3. 573–583.

Az intézet legfontosabb bibliográfiai kiadványa az évenként kiadott lengyel történeti bibliográfia, amelyet nemcsak kurrensen, hanem retrospektívan is elkészítenek, tehát az 1944-től évenként megjelent kötetek mellett elkészítették már visszamenőleg 1935-ig a történeti bibliográfiát. Az intézet másik nagy bibliográfiai sorozata Lengyelország XIX. századi történeti bibliográfiájának folytatása (1815–1864, megjelent 5 kötet, sajtó alatt 3), valamint a német megszállás időszakának történeti bibliográfiája (külön a legális, külön az illegális sajtótermékek). A nemzetközi történetéskongresszusokra idegennyelvű kiadványokat készítettek, valamint szűkebb témakörű, speciális bibliográfiákat a szakemberek részére.

KÖZÉPKOR

SIKORA, F.: Ze studiów nad dokumentami i kancelaria Leszka Czarnego. (Tanulmányok Fekete Leskó kancelláriájáról és okleveleiről.)

SH, 21. 1978 : 1. 3–23.

Fekete Leskó (Leszek Czarny), Piast-házbeli herceg először sieradzi fejedelem (1260–1288), majd 1279-től Kis-Lengyelország fejedelme volt. A diplomatikai tanulmány elsősorban az általa kibocsájtott oklevelek eredetiségét vizsgálja, ill. külön foglalkozik a sieradzi kancellária történetével 1279 után, amikor Leskó udvarát Krakkóba teszi át.

BUCZEK, K.: Prawo rycerskie a powstanie stanu szlacheckiego w Polsce. (A lovagi jog és a nemesi rend kialakulása Lengyelországban.)

PH, 69. 1978 : 1. 23–46.

A „ius militare” kialakulása és alkalmazása a XIII. századi Lengyelországban és a köznemesség létrejötte, és társadalmi összetevői, rétegződése.

PACUSKI, K.: Mazowsze wobec walk o władzę w Polsce na przełomie XIII/XIV w.

Sprawa przynależności kasztelanii sieciechowskiej na początku XIV w. (Mazóvia és a hatalomért folyó harc Lengyelországban a XIII–XIV. sz. fordulóján.)

A Sieciechów-i várnagyság hovatartozásának kérdése a XIV. sz. elején.)

KH, 85. 1978 : 3. 585–604.

II. Boleszló plocki herceg, akinek felesége Kunigunda cseh királylány volt, megpróbált önálló politikát folytatva Kis-Lengyelország trónjára jutni. A cseh szövetséget később felmondta (felesége visszament Prágába), és Lokietek Ulászlóval szövetséget kötött, aki a cseheket kiűzve megkezdte a szétdarabolt Lengyelország központosítását. A Mazóviához tartozó sieciechówi várnagyságot Ulászló visszaváltotta Kis-Lengyelországhoz. (1326 előtt).

- DYGO, M.: *Marcae argenti puri. Przyczynek do cyrkulacji srebra w Malopolsce i na Śląsku w XIII–XIV w. (Marcae argenti puri. Adalék az ezüst cirkulációjához Kis-Lengyelországban és Sziléziában a XIII–XIV. században.)*
PH, 69. 1978 : 3. 405–419.
A pénzze nem vert, „tisztaz ezüst” forgalma.
- MORAWSKI, Z.: *Rozwój i upadek winiarstwa w Polsce (XII–XVI wiek). (A szőlőművelés fejlődése és lehanyatlása Lengyelországban a XII–XVI. században.)*
KHKM, 26. 1978 : 1. 57–76.
- RUTKOWSKI, A.: *Objazdy i system rządzenia państwem przez Kazimierza Wielkiego. (Nagy Kázmér utazásai és államigazgastási rendszere.)*
KH, 85. 1978 : 3. 605–626.
Nagy Kázmér (uralk. 1333–1370) okleveleinek kiadási helye alapján felállított részletes itinerárium, grafikus ábrázolásokkal. Kimutatja a fővárosban, Krakkóban való tartózkodás gyakoriságát ill. periódusait, valamint az ország más részeibe tett utazásait.
- POPIELAS-SZULTKA, B.: *Z problematyki kolonizacji wiejskiej na prawie niemieckim na Pomorzu Zachodnim w XIII–XV wieku. (A német jogú falutelepítés problematikájából Nyugat-Pomerániában a XIII–XV. században.)*
KHKM, 26. 1978 : 3. 315–322.
- JANECZEK, A.: *Polska ekspansja osadnicza w ziemi lwowskiej w XIV–XVI w. (Lengyel települési expanzió Lwów vidékére a XIV–XV. században.)*
PH, 69. 1978 : 4. 597–622.
- WYCZANSKI, A.: *Czy chłopu było źle w Polsce XVI wieku? (Rosszul ment-e a paraszt sora a XVI. századi Lengyelországban?)*
KH, 85. 1978 : 3. 627–641.
A vitacikk részletes gazdaságtörténeti számítások alapján kimutatja, hogy a XVI. sz.-ban nem romlott ugrásszerűen a parasztság helyzete.
- SKUPIENSKI, K.: *Struktury systemowe polskich miar zbozowych w XVI wieku. (A XVI. századi lengyel gabonamértékegység-rendszerek.)*
PH, 69. 1978 : 4. 623–646.
- DRZYMAŁA, K.: *Marcin Smiglecki TJ. (M. S. jezsuita), 1563–1618.*
SH, 21. 1978 : 1. 25–43.
M. Smiglecki Lwówban született, majd a jezsuita rendbe lépett, tanulmányait Jan Zamoyski kancellár támogatásával előbb Zamoscban, később Rómában folytatta. Tevékenységének területe elsősorban a filozófia és teológia, de közgazdasággal is foglalkozott. Vitairatai elsősorban az ariánusok (szentháromság-tagadók) ellen íródtak.

WYROBISZ, A.: Miasta prywatne w Polsce XVI–XVIII w. jako inwestycje kulturalne. (A földesúri magánvárosok Lengyelországban a XVI–XVIII. században mint kulturális beruházások.)

KHKM, 26. 1978 : 1. 47–56.

MIŁOBEDZKI, A.: Budownictwo militarne miast polskich w okresie nowożytnym.

(A lengyel városok katonai építészete az újkorban.)

KHKM, 26. 1978 : 1. 29–45.

WISNER, H.: Przedsejmowy sejmik nowogrodzki w latach 1607–1648. (Az országgyűlést megelőző megyegyűlés (sejmik), a nowogródeki vajdaságban 1607–1648 között.)

PH, 69. 1978 : 4. 677–693.

A legnagyobb litvániai vajdaság megyegyűlésein az országgyűlésekre a követutasításokat vitatták meg. Részletes táblázat ad áttekintést az egyes követek működéséről, funkciójáról.

CZAPLIŃSKI, W. – FILIPCZAK-KOCUR, A.: Udział senatorów w pracach sejmowych za Zygmunta III i Władysława IV. (A szenátorok részvétele az országgyűlés munkájában III. Zsigmond és IV. Ulászló alatt.)

PH, 69. 1978 : 4. 665–676.

KOMASZYŃSKI, M.: Zamek w Blois – ostatnia rezydencja Marii Kazimiery Sobieskiej (1714–1716). (A Blois-i várkastély – Maria Kazimiera Sobieska utolsó rezidenciája, 1714–1716.)

PH, 69. 1978 : 2. 239–260.

POSPIECH, A. – TYGIELSKI, W.: Społeczna rola dworu magnackiego XVII–XVIII wieku. (A főúri udvar társadalmi szerepe a XVII–XVIII. században.)

PH, 69. 1978 : 2. 215–237.

Elsősorban a Zamoyski-levéltár anyagának alapján vizsgálja a mágnást körülvevő udvar szerkezetét, felépítését, külön kitérve a gazdasági funkciókat betöltő személyek társadalmi szerepére és az udvartartás tagjainak egymásközi társadalmi kapcsolataira, valamint a karrier, a társadalmi felemelkedés lehetőségeire az udvaron belül.

DACH, K.: Starowiercy z Dobruży, Bukowiny i Rosji pod wpływem Hotelu Lambert. (A dobрудzsai, bukovinai és orosz óhitűek a Hotel Lambert befolyása alatt.)

SA, 21. 1978 : 3. 361–387.

A lengyel emigráció az 1840-es évektől figyelmet fordított a török és osztrák birodalom határvidékein élő óhitűekre, akik a XVIII. sz. elejétől kezdve vallási meggyőződésük miatt vándoroltak ki Oroszországból. (A kozákokat követték a parasztok is, akik a földesúri elnyomás elől is menekültek.) Főleg a krími háború előestéjén indult meg a lengyel agitáció, az óhitűektől komoly katonai támogatást várt a lengyel emigráció párizsi vezetése. Az óhitűeken keresztül Oroszországban, sőt az orosz hadseregben is igyekeztek cárellenes propagandát kifejteni.

Újkor (1789–1917)

SZULC, H.: Wsie placowe na Pomorzu Zachodnim w swietle planów z przelomu XVIII i XIX w. (Utcás-terez [legelőterez] falvak [green villages] Nyugat-Pomerániában a XVIII–XIX. sz. fordulójáról származó térképeken.)

KHKM, 26. 1978 : 3. 343–355.

STARNAWSKI, J.: Z archiwalnych dokumentów policji francuskiej dotyczących uchodźców polskich w Poitiers. (A poitiers-i lengyel menekültekre vonatkozó francia rendőrségi dokumentumokból.)

PH, 69. 1978 : 3. 479–490.

Az 1831-es felkelés utáni franciaországi, ún. Nagy Emigráció történetéhez kapcsolódó levéltári dokumentumok az Archives Départementales-ban, Poitiers városában, elsősorban az ottani lengyelek politikai tevékenységére vonatkozóan, 1834–1839 között.

HOMOLA, I.: Struktura zawodowa inteligencji krakowskiej z końcem XIX stulecia.

(A krakkói értelmiség foglalkozási struktúrája a XIX. sz. végén.)

SH, 21. 1978 : 3. 389–410.

SKRZYPEK, A.: Michał Bobrzyński jako organizator nauki i wydawca źródeł. (Michał Bobrzyński, mint tudományszervező és forráskiadó.)

KH, 85. 1978 : 3. 643–656.

Bobrzyński, a krakkói Jagelló Egyetem jogtörténet professzora, a XIX. sz. utolsó harmadában az ún. krakkói történetész-iskola egyik jellegzetes képviselője volt, a Lengyel Tudományos Akadémia kebelén belül számos jelentős forrásgyűjteményt adott ki.

AKSIENOWA, J. P.: Wspomnienia Mikołaja Kariejewa o Uniwersytecie Warszawskim. (Nyikoláj Karjejev emlékezései a Varsói Egyetemről.)

PH, 69. 1978 : 2. 261–278.

Ny. K. (1850–1931) kezdetben a moszkvai 3. számú gimnázium tanára, majd 1879–1885 között a varsói egyetem tanára volt. Innen később Pétervárra ment, ahol szintén egyetemi katedrát kapott. Politikai nézeteit a polgári liberalizmus jellemezte, 1905–1907 között a kadét-párt tagjaként a дума tagja volt. Emlékiratainak varsói vonatkozásait közli a cikk lengyel fordításban. Karjejev 1929-ben a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának tiszteleti tagja lett.

BAK, C.: Droga Juliusza Lea do krakowskiej prezydentury (1902 r.) (Juliusz Leo útja Krakkó elnöki székébe, 1902.)

SH, 21. 1978 : 1. 45–62.

A galíciai önkormányzat idején (1866–1918) Krakkó városa széles körű autonómiával bírt, élén elnökkel (prezident). A hat elnök közül az utolsó, J. Leo, a krakkói egyetem professzora 1904–1918 között töltötte be ezt a funkciót. Leo 1907-ig a Konzervatív Párt aktív tagja volt, s a galíciai sejm képviselője. 1901-ben üresedés útján került az alelnöki funkcióba, majd az 1902-es városi választá-

sokkor azt továbbra is megtartotta. A cikk ezzel kapcsolatban elemzi a krakkói pártviszonyokat és választási mechanizmust a XX. század elején.

Legújabbkor és 1945-től napjainkig

KOFMAN, J.: Das polnische Grosskapital und die allgemeinen Grundsätze der staatlichen Wirtschaftspolitik in den Jahren 1929 bis 1939. Konvergenzen und Divergenzen. (A lengyel nagytőke és az állami gazdaságpolitika általános elvei 1929–1939 között. Konvergenciák és divergenciák.
JfW, 1978. III. rész. 49–76.

GARLICKI, A. – NAŁECZ, T. – WŁADYKA, W.: Druga Rzeczpospolita w powojennych badaniach historyków polskich. (A Második Köztársaság a háború utáni lengyel történészek vizsgálataiban.)
PH, 69. 1978 : 2. 389–404.

BAGINSZKI, É. Sz.: Politicseskie koncepcii szanacji i pol'szkaja konsztitucija 1935 goda. (A szanációs rendszer politikai koncepciói és az 1935-ös lengyel alkotmány.)
SzSz, 13. 1978 : 1. 56–76.

DALECKI, R.: Organizacja i działania na „przyczółku rumunskim” we wrześniu 1939 roku. (A „román hídfő” megszervezése és tevékenysége 1939 szeptemberében.)
SH, 21. 1978 : 2. 221–244.
A Délkelet-Lengyelországban előrenyomuló német csapatok feltartóztatására Dembinski tábornok a Stryj folyónál védelmi vonalat alakított ki, amit aztán a Dnyeszternél is kiépítettek. A védelem részletes hadtörténelmi elemzése és felszámolása 1939. szeptember 17-én a Vörös Hadsereg bevonulásával.
(A Stryj-hadseregcsoport visszavonulása közben átlépte a magyar határt és itt internálták.)

PILCH, A.: Propaganda hitlerowska na okupowanych ziemiach Polski południowej. (A hitlerista propaganda a megszállt Dél-Lengyelországban.)
SH, 21. 1978 : 1. 79–89.

MAGYARORSZÁG 1978

FIŠER, R.: Obchodní styky Levoče se zahraničím v 17. století. (Lőcse kereskedelmi kapcsolatai a külfölddel a 17. században.)
ČCH, 26. 1978 : 6. 844–867.

POPÉLY, J.: Zichyho strana a nacionálno-klerikálne hnutie na Slovensku v rokoch 1895–1905 (Zichy pártja és a szlovákiai nemzeti klerikális mozgalom 1895–1905-ben.)
HČ, 26. 1978 : 4. 581–609.

Az 1895 januárjában megalakult Katolikus Néppárt programjának, s annak is elsősorban a szociális és nemzetiségi pontjainak elemzését adja a cikk, valamint a pártnak az egyház-politikai reformok megvalósításáért folytatott politikai küzdelmének a háttérét és célját elemzi.

FAUR, V.: Pagini din lupta populajiei din sudul Bihorului pentru afirmarea culturala. (Lapok a Bihar déli részén élő lakosság kulturális érvényesüléséért.)
C, 1978 : 8. 433–493.
Az Astra nevű társaság belényesi részlegének munkássága kerül bemutatásra 1898–1918 között.

NÉMETORSZÁG

Újkor 1789–1917

ROOK, H.-J.: Tendenzen der räumlichen Verteilung und Entwicklung der auf dem Gebiet des Deutschen Reiches in der gewerblichen Produktion eingesetzten Dampfmaschinen im Vergleich der Jahre 1846/47 und 1875. (A Német Birodalom területén az ipari termelésben elhelyezett gőzgépek térbeli megoszlásának és fejlődésének tendenciái. Az 1846/47-es és az 1875-ös évek összehasonlítása.)
JfW, 1978. I. rész. 119–146.

SCHMIDT, S.: Liberale Parteibewegung und Volksmassen während der bürgerlichen Umwälzung in Deutschland 1789–1871. (Liberális pártmozgalom és néptömegek a polgári átalakulás idején Németországban 1789–1871 között.)
ZG, 26. 1978 : 5. 400–416.

BALLWANZ, I.: Der Zusammenhang zwischen der Produktionsentwicklung und der Betriebsgröße in der deutschen Landwirtschaft von 1871 bis 1914. (A termelés fejlődése és az üzem nagyság közötti összefüggés a német mezőgazdaságban 1871-től 1914-ig.)
JfW, 1978. III. rész. 77–100.

MOLL, G.: Zum „preussischen Weg“ der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft. (A kapitalizmus fejlődésének „porosz útjához” a német mezőgazdaságban.)
ZG, 1978/1. 52–62.
A „Vita” rovatban megjelent cikk 1976-ban hangzott el az NDK Történeti Társulat Agrártörténeti Szakbizottságának konferenciáján.

Legújabbkor és 1945-től napjainkig

- AJZIN, B. A. – GOROSKOVA, G. N.: Ékspanszija germanszkogo imperializma v Evrope. (A német imperializmus európai terjeszkedése.)
NNI, 1978 : 3. 159–173.
A progresszív kölni Pahl Rugenstein kiadónál 1977-ben megjelent „Europastrategien des deutschen Kapitals 1900–1945” c. dokumentumgyűjteményt elemzik a szerzők.
- GJUNTER, H.: Velikij Oktjabr' i Nojabr'szkaja revoljucija 1918–19. gg. v Germanii. (A Nagy Október és az 1918–19-es Novemberi forradalom Németországban.)
NNI, 1978 : 6. 3–15.
Az NDK történésze azt bizonyítja cikkében, hogy a német és az orosz forradalom között nem véletlenszerű és külső, hanem belső és törvényszerű kapcsolat van.
- KINNER, K.: Die Entstehung der KPD im historischen Selbstverständnis der deutschen Kommunisten in der Zeit der Weimarer Republik. (Németország Kommunista Pártjának létrejötte a német kommunisták történelmi önértelmezésében a weimari köztársaság korában.)
ZG, 26. 1978 : 11. 972–982.
Párttörténeti áttekintés.
- NAUMANN, H.: Ernst Thälmann und die Vereinigung des linken Flügels der USPD mit der KPD. Zur Tätigkeit des Vorsitzenden der Ortsgruppe Hamburg der USPD 1919/20. (Ernst Thälmann és a Németországi Független Szociáldemokrata Párt balszárnyának egyesülése Németország Kommunista Pártjával. A Németországi Független Szociáldemokrata Párt hamburgi helyi csoportja elnökének tevékenységéhez 1919/20-ban.)
ZG, 26. 1978 : 2. 113–133.
- ROTH, H.: Die nationalsozialistische Betriebszellenorganisation (NSBO) von der Gründung bis zur Röhm-Affäre (1928 bis 1934). (A Nemzetiszocialista Üzemi Sejt Szervezet = NSBO az alapítástól a Röhm-afférig, 1928–1934.)
JfW, 1978/I. 49–66.
- DEMPS, L.: Die Ausbeutung von KZ-Häftlingen durch den Osram-Konzern 1944/45. (A koncentrációs táborok foglyainak kizsákmányolása az Osram konszern által 1944/45-ben.)
ZG, 26. 1978 : 5. 416–437.
Eredeti dokumentumok közlése.
- SCHRÖTER, A. – BACH, J.: Zur Planung der wirtschaftlichen Mobilmachung durch den deutschen faschistischen Imperialismus vor dem Beginn des zweiten Weltkrieges. (A fasiszta német imperializmus gazdasági mozgósítási tervéhez a második világháború előtt.)
JfW, 1978. I. rész. 31–48.

NDK

CAPANOV, V. I.: Novaja Programma SzEPG: revoljucionnue tradicii rabocsego dvizsenija i dal'nejsee sztroitel'sztvo razvitogo szocializma v GDR. (A Német Szocialista Egységpárt új programja: a munkásmozgalom forradalmi tradíciói és a fejlett szocializmus további építése az NDK-ban.)

NNI, 1978 : 5. 16–34.

Az 1976-os IX. pártkongresszus által elfogadott új program.

KÜHNE, L.: Die Wirtschaftspolitik der SED zur Vorbereitung der zentralen Wirtschaftsplanung (Anfang bis Mitte 1948). (Az NSZEP gazdaságpolitikája a központi gazdasági terv előkészítésére, 1948 elejétől 1948 közepéig.)

JfW, 1978. III. rész. 9–30.

LEONHARDT, R.: Die Politik der SED zur Festigung des Demokratischen Blocks nach der Gründung der DDR (Oktober 1949 bis Frühjahr 1950). (A Német Szocialista Egységpárt politikája a Demokratikus Blokk megszilárdítására az NDK alapítása után. 1949 októbertől 1950 tavaszáig.)

ZG, 26. 1978 : 6. 483–496.

NSZK

FIEDLER, H.: Grundlagen und Erfahrungen der Arbeiterklasse der BRD im Ringen um ein breites antimonopolistisches Bündnis. (A munkáosztály alapjai és tapasztalatai az NSZK-ban egy széles antimonopolista szövetség körében.)

ZG, 26. 1978 : 2. 99–112.

ROMÁNIA

Középkor

CRISAN, I. H.: Continuitatea popului român în spațiul carpato-dunarean. (A román nép kontinuitása a Kárpátok és a Duna vidékén.)

ES, 1978 : 10. 28–36.

A szerző a III–VII. század között keresi a nyomokat, amely a romanizált dák őslakosság továbbélésére utal ezen a területen.

CHITESCU, L.: Permanenta su unitate în istoria popului român în secolele III–XIV. (A folyamatosság és egység a román nép történetében a III–XIV. század között.)

RI, 31. 1978 : 7. 1177–91.

DUMITRU CIUCA, M.: Din relațiile Moldovei cu Imperiul Otoman în timpul domniei lui Bogdan al III-lea. (Moldova kapcsolata a török birodalommal III. Bogdán fejedelem idején.)

RI, 31. 1978 : 7. 1253–1265.

CONSTANTINIU, Fl.: Geneza feudalismului românesc: încadrare tipologică. (A román feudalizmus eredete: tipológiai rangsorolása.)
RI, 31. 1978 : 7. 1215–1227.

CERNOVODEANU, P.: Privilegiul comercial acordat negustorilor englezi în Moldova la 1588 și răsunetul său politic în anii Unirii Principatelor. (Az angliai kereskedők privilégiuma Moldvában 1588-ban, és annak politikai hatása a fejedelemségek egyesítésének évében.)
RI, 31. 1978 : 6. 1041–1051.

SIMIONEASCU, S.: Moldova și Tara Românească în politica habsburgică între anii 1716–1774. (Moldova és Havasalföld a Habsburgok politikájában 1716–1774 között.)
RI, 31. 1978 : 9. 1599–1624.

Újkor – 1789–1917

ISCRU, G. D. – PAPUC, G.: Consideratii privind forma de proprietate funciară în perioada de trecere de la feudalism la capitalism în Tara Românească și Moldova. 1746–1864. (A földtulajdonra vonatkozó észrevételek Havasalföldön és Moldvában a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korában, 1746–1864 között.)
RI, 31. 1978 : 3. 417–432.

RUSU, D. N.: Contribuții privind începuturile armatei române moderne (1812–1830). (Adalékok a modern román hadsereg kialakulásához 1812–1830 között.)
RI, 31. 1978 : 2. 241–252.

IONEASCU, T.: Activitatea consulatelor franceze din principatele române în timpul revoluției de la 1848. (A francia konzulok tevékenysége a román fejedelemségekben az 1848-as forradalom idején.)
RI, 31. 1978 : 5. 809–834.

TUDORICA, M.: Marturii documentare. 130 de ani de la revoluția română din 1848. (130 év telt el a román 1848-as forradalom óta. Dokumentumok.)
RA, 1978 : 2. 128–144.

REZACHEVICI, C. – STAN, V.: Mémoires istorice ale colonelului Ion Voinescu I, un izvor inedit privitor la istoria politică a veacului al XIX-lea. (Ion Voiculescu ezredes történeti emlékezései, mint a XIX. századi politikatörténet eddig kiadatlan fontos forrása.)
RI, 31. 1978 : 5. 835–851.

A tanulmány Ion Voiculescu személyiségevel, munkásságával foglalkozik, és különösen az 1848-as forradalomra vonatkozó részeket emeli ki a kéziratából.

- RĂDULESCU-ZONER, S.:** Problema națională în contextul raporturilor româno-austro-ungare în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea. (A nemzeti kérdés a román-osztrák-magyar kapcsolatok összefüggésében a XIX. század utolsó évtizedeiben.
RI, 10. 1978 : 31. 1723–1741.
- MACIU, V.:** România și Congresul de la Berlin. 1878. (România és az 1878-as berlini kongresszus.)
A, 24. 1978 : 4. 37–51.
- ADĂNILOAI, N.:** Răscala țăranilor din 1888. (Az 1888-as parasztfelkelés.)
RI, 31. 1978 : 6. 979–1009.
- NICULAE, V.:** Partidul clasei muncitoare în confruntările electorale din România de la sfârșitul secolului al XIX-lea. (A munkáspárt a választások idején a XIX. század végén.)
RI, 31. 1978 : 7. 1159–1177.
A szociáldemokrata párt helyzetét mutatja be a választások idején.
- CERNOVODEANU, P.:** Comerțul britanic prin Galați și Brăila între 1837–1852. (A brit kereskedelem Galacon és Brailán keresztül 1837–1952 között.)
RI, 31. 1978 : 4. 629–651.
Az adrianopoli békekötést követő kereskedelmi felvirágzást gazdag dokumentáció támasztja alá.
- CORNEA, L.:** Problema originii și continuității poporului român oglindită în paginile revistei „Familia” 1868–1906. (A román nép eredetének és a kontinuitás kérdésének visszatükröződése a „Familia” című lapban 1868–1908 között.)
C, 1978 : 8. 204–213.
- NASTOVICI, E.:** Măsuri de reglementare a situației economice interne în anii 1914–1916. (Az 1914–1916 közötti gazdasági életre vonatkozó szabályozó intézkedések.)
RI, 31. 1978 : 8. 1373–1391.
- LEGŰJABB KOR 1917–45**
- Cronica Marii-Unirii.** (A nagy egyesülés krónikája.)
MI, 12. 1978 : 12. 1–32.
România történetének fontosabb eseményeit teszi közzé 1916–1918 között.
- PUIA, I.:** Relațiile economice ale României în cadrul Micii Inteligeri între anii 1933–1938. (Romániai gazdasági kapcsolatai a kisantantton belül 1933–1938 között.)
RI, 1978 : 7. 1141–1159.

SCURTU, I.: Actiuni de opoziție ale unor partide și grupări politice burgheze față de tendințele dictatoriale ale regelui Carol al II-lea. Iunie 1930–februarie 1938. (Az egyes pártok és burzsoá politikai csoportok ellenállási akciói II. Károly román király diktatorikus kísérleteivel szemben 1930 június–1938 februárja között.)
RI, 31. 1978 : 3. 387–416.

1945 – napjainkig

STROIA, M. – SIMA, H.: Componenta Consiliului de Miniștri. 23 august 1944 – 31 decembrie 1975. (A minisztertanács összetétele 1944 augusztus 23 – 1975 december 31 között.)
RA, 1978 : 2. 227–244.
A legfontosabb állami vezetők névsorát tartalmazza a gyűjtemény.

TEODORESCU, V.: Activitatea legislativă a primului guvern român democratic. Martie 1945 – octombrie 1946. (Az első román demokratikus kormány törvényhozói tevékenysége.)
SMIC, 1978 : 3. 105–129.

PUJA, I.: Politica industrială a puterii revoluționar democratice în perioada refacerii economiei. 1946 – decembrie 1947. (A demokratikus forradalmi erők ipari politikája 1946–1947 decembere között.)
SMIC, 1978 : 3. 51–79.

PETRIC, A.: Premisele proclamării Republicii în România. (A Román Népköztársaság kikiáltásának alapelvei.)
SMIC, 1978. III. 121–142.

RUSENESCU, M.: Date privind politica agrară a României. (România agrárpolitikája.)
SMIC, 1978 : 111. 79–105.

IONITA, Gh. I.: Partidul Comunist – conducătorul poporului român în revoluția construcției socialiste. (1948–1965.) (A kommunista párt, mint a román nép vezetője a szocialista átalakulásért vívott harcban 1948–1965 között.)
SMIC, 1978. III. 147–181.

PETREANU, E.: România și relațiile interbalcanice în perioada postbelică. (România balkáni kapcsolatai a háború után.)
RI, 31. 1978 : 4. 563–587.

Cronica Marii Unirii. (A nagy egyesülés krónikája.)

MI, 12. 1978 : 11. 1–62.

Románia i. e. 1000000–2500 és 1914 közötti történetének rövid, kronológikus sorrendben történő ismertetése a román és a külföldi források alapján.

SPANYOLORSZÁG

HRBATA, F.: První španělská republika. (Az első spanyol köztársaság.)

HČ, 26. 1978 : 4. 551–567.

Az 1873. febr. 11-én kikiáltott első spanyol köztársaság (amely 1874 januárjáig létezett) történetét vázolja a cikk.

SVÁJC

MAZOHIN, V. A.: Revoljucionnŭj avangard svejcarszkih trudjascsiszsja poszle vtoroj mirovoj vojnŭ. (A svájci dolgozók forradalmi élcsapata a második világháború után.)

VI, 1978 : 9. 62–77.

A szerző a párt archívumában őrzött dokumentumok alapján megírja a Svájci Munkapárt történetét a megalakulástól (1944 október) napjainkig.

SZOVJETUNIO

Csernisevskij évforduló

DUDZINSZKAJA, E. A.: Csernisevskij i szpor o ruszskoj obscsine. (Csernisevskij és az orosz faluközösségekről folyó vita.)

ISzSzSzR, 1978 : 5. 56–71.

KOZLOVA, M. E. – PLIMAK, E. G.: „Javlenie csrezvŭcsajno vazsnoe i ljubopŭtnoe.”

Ob „Isztoricseszkoj biblioteke” Csernisevskogo. („Rendkívül fontos és érdekes jelenség.” Csernisevskij „Történelmi könyvtár”-áról.)

ISzSzSzR, 1978 : 5. 72–88.

LITVAK, B. G.: Csernisevskij i otceszstvŭnoe isztoicsnikovedenie. (Csernisevskij és az orosz forráskutatás.)

VI, 1978 : 6. 26–40.

A tanulmány azt a 75 cikket és recenziót dolgozza fel, amelyet Csernisevskij 1853 és 1862 között írt a témával kapcsolatban.

NEVLER, V. E.: Plejada Csernisevskogo i ital’janszkie revoljucionerŭ. (Csernisevskij köre és az itáliai forradalmárok.)

NNI, 1978 : 4. 65–79.

POLEVOJ, Ju. Z.: Marksiz i Csernisevskij. (Marx és Csernisevskij.)

ISzSzSzR, 1978 : 5. 38–55.

TROICKIJ, N. A.: Voszem’ popŭtok oszvobozsdenija N. G. Csernisevskogo.

(Csernisevskij kiszabadításának nyolc kísérlete.)

VI, 1978 : 7. 122–141.

KÖZÉPKOR

- SZAHAROV, A. N.: Ruszszo-vizantijszkij dogovor 907 g.: real'noszt' ili vümüszel letopiszca? (A 907-es orosz-bizánci egyezmény – realitás vagy a krónikás ötlete?)
VI, 1978 : 2. 115–135. és 1978 : 3. 98–115.
- KUCSINKO, M. M.: Szrednevekovüe goroda Pobuzs'ja v szvete letopisznüh i arheologicseszkih isztocsnikov. (A Bug-vidékének középkori városai az évkönyvek és régészeti leletek tükrében.)
SzSz, 1978 : 4. 22–34.
- SZVERDLOV, M. B.: Genezisz feodal'noj zemel'noj szobsztvennoszti v Drevnej Ruszi. (A feudális földtulajdon genezise az ó-orosz államban.)
VI, 1978 : 8. 40–56.
- NAZAROV, V. D.: Rusz' nakanune Kulikovszkoj bitvü. (Oroszország a kulikovói csata küszöbén.)
VI, 1978 : 8. 98–114.
- SZVERDLOV, M. B.: K izucseniju formirovanija feodal'no zaviszimogo kreszt'jansztva v Drevnej Ruszi. Zakupü Ruszszkoj Pravdü. (Az óoroszlországi parasztság feudális függőségének kialakulásáról. A Ruszszkaja Pravda az eladósodása révén jobbágysorba került parasztról.)
ISzSzSzR, 1978 : 2. 54–66.
- KIZILOV, Ju. A.: Isztoricseszkoe mirovozzrenie avtorov Poveszti vremennüh let. (A régi orosz krónikáírók történelmi világlképe.)
VI, 1978 : 10. 61–78.
- JANIN, V. L.: Knjaz'ja Koporszkiye. (A Koporszki hercegek.)
VMU, 1978 : 6. 14–24.
A novgorodi bojárok köréhez tartozó előkelőségek kilétét kutatja a szerző.
(XIV. század 80–90-es éveí.)
- SZAHAROV, A. M.: Ob évoljucii feodal'noj szobsztvennoszti na zemlju v Roszszijzskom goszdarsztve XVI veka. (A feudális földtulajdon evolúciója a XVI. századi Orosz birodalomban.)
ISzSzSzR, 1978 : 4. 19–41.
- SZMETANINA, Sz. I.: K voproszu o pravitel'sztvennoj politike v otnosenii cerkovnogo zemlevladienija v godü opricsninü. (Az egyházi földbirtokokkal kapcsolatos kormánypolitika a XVI. században.)
ISzSzSzR, 1978 : 3. 155–164.

- SAPIRO, A. L.: Borscsina v Roszszi XVI. veka. (Az úrbér a XVI. századi Oroszországban.)
VI, 1978 : 11. 33–50.
A szerző a kutatás módszertanával foglalkozik a 70-es években megjelent kétkötetes „Agrártörténet” (R. G. Szkrünnikov) alapján.
- LAPTEVA, L. P.: Doneszenie avsztrijzkogo poszla o poezdke v Moszkvu v 1589 godu. Vsztupitel'naja sztat'ja i primecsanija L. L. (Az osztrák követ jelentése az 1589-es moszkvai úttjáról. Bevezető és jegyzetek: L. L.)
VI, 1978 : 6. 95–112.
Von Warkhotsch II. Rudolf követe.
- ZIMIN, A. A.: Szmert' carevicsa Dmitrija i Borisz Godunov. (Dimitrij cárevis halála és Borisz Godunov.)
VI, 1978 : 9. 92–111.
- PROCHÁZKA, J.: Cesta ruského poselstva k cisářskému dvoru v roce 1595. (Az orosz küldöttség útja a császári udvarba 1595-ben.)
ČMM, 97. 1978 : 1–2. 63–72.
- CSEREPNIN, L. V. – PASUTO, V. T.: Obrazovanie Ruszszkogo centralizovannogo goszudarsztva v szravnitel'no-isztoriceszskom aszpekte XVI–XVII vv. (A XVI–XVII. századi központosított orosz állam kialakulásának összehasonlító-történeti vizsgálata.)
VI, 1978 : 2. 41–53.
- TIHONOV, Ju. A.: Pomescsics'ja uszad'ba i pomescsics'e hozjajsztvo v Roszszi poszle Szobornogo ulozsenija. 1649–1679 gg. (A földesúri kúriák és a földesúri gazdálkodás a Rendi törvénykezés után Oroszországban. 1649–1679.)
ISzSzSzR, 1978 : 4. 140–155.
- SZAVICS, N. G.: Iz isztorii ruszszko-nemeckih kul'turnüh szvjazej v XVII v. (A XVII. századi orosz–német kulturális kapcsolatok történetéből.)
IZ, 1978 : 202. 246–286.
Az 1629-ben megjelent német–orosz társalgási szótár elemzésével kapcsolatban felvetődik egy szélesebb kérdés: az oroszok idegen-nyelvi műveltsége és a külföldiek orosz nyelvi jártassága a korszakban.
- DEMENT'EV, E. I.: Szobornüe prigovorü kak isztocsnik po isztorii monaszttürszkogo hozjajsztva konca XVII v. (A zsinatok által hozott ítéletek, mint a szerzetesrendek gazdaságtörténetének forrásai a XVII. század végén.)
IZ, 1978 : 101. 343–357.
- JUHT, A. I.: Ruszszko-vozstocsnaja torgovlja v XVII.–XVIII. vekah i ucsasztie v nej indijszkogo kupcesesztva. (Az orosz-keleti kereskedelem a XVII–XVIII. században és az indiai kereskedők részvétele ebben.)
ISzSzSzR, 1978 : 6. 42–59.

PAVLENKO, N. I.: Torgovo-promüslennaja politika pravitel'stva Roszszi v pervoj csetverti XVIII veka. (Az orosz kormány kereskedelmi és iparpolitikája a XVIII. század első negyedében.) ISzSzSzR, 1978 : 3. 49–69.

Újkor, 1789–1917

PEVZNER, I. V.: Szukonnaja promüslennoszt' Roszszi na rubezse XVIII – XIX vv. i ékónomiceszskaja politika pravitel'stva. (Az oroszországi posztóipar a XVIII–XIX. század fordulóján és a kormány gazdaságpolitikája.) IZ, 1978 : 102. 223–245.

SZMETANIN, Sz. I.: Razlozsenie szoszlovij i formirovanie klaszszovoj szstrukturü gorodszkogo naszelenija Roszszi. (A rétegek felbomlása és a városi lakosság osztálystruktúrájának kialakulása Oroszországban.) IZ, 1978 : 102. 153–182.
Az urali városokban 1800–1860 között lejátszódó folyamat.

SZEMENOVA, A. V.: M. M. Szperanskij i dekabrisztü. (Szperanskij és a dekabristák.) IZ, 1978 : 102. 183–222.

GALOJAN, G. A.: Isztorieszkie korni ruszszkoj orientacii armjanszkogo naroda i progreszszivnoe znacsenie priszoedinenija Vosztocsnoj Armenii k Roszszi. (Az örmény nép orosz orientációjának történelmi gyökerei. Kelet-Örményország progresszív jelentőségű egyesítése Oroszországgal.) VI, 1978 : 9. 3–20.

A török és iráni veszély váltotta ki a XVI. század óta az orosz-orientációt az örményekben, ami más kaukázusi nép törekvéseivel is összhangban volt. Függetlenül a cárizmus hódító törekvéseitől, az orosz fegyverek szabadságot hoztak és az 1828-as egyesítés az egész örmény nép akaratának kifejezése volt.

KORELIN, A. P.: Insztitut predvoditelej dvorjansztva. O szocial'nom i politicseszkom polozsenii dvorjan. (A nemesi előjárók intézménye. A nemesség társadalmi és politikai helyzetéről.) ISzSzSzR, 1978 : 3. 31–48.

A szerző a XVIII. századtól a XX. század elejéig funkcionáló nemesi előjáróság történetét dolgozza fel.

SEREMET, V. I.: Ruszszko-tureckie ékónomiceszskie szvjazi v szeredine XIX. veka. (Az orosz–török gazdasági kapcsolatok a XIX. század közepén.) ISzSzSzR, 1978 : 6. 149–164.

A 30-as–60-as években, bár a két ország közötti hagyományos gazdasági kapcsolatok változtak, egymással folytatott kereskedelmük még a krími háború alatt is fejlődött.

EFREMOVA, N. P.: „Sesztideszjatnicü”. (A „hatvanasok”).)

VI, 1978 : 9. 78–91.

Az 1861-es jobbágyfelszabadítás után a forradalmi demokraták által stimulált orosz nőmozgalom rövid fellendülése kezdődött.

KUCSUMOVA, L. I.: Iz isztorii obszedovanija szel'szkoi pozemel'noj obscsinü v 1877–1880 godah. (Az 1877–80-as falusi földközösségek vizsgálatának történetéből.)

ISzSzSzR, 1978 : 2. 115–127.

KORELIN, A. P.: Dvorjansztvo i torgovo-promislennoe predprinimatel'sztvo v poreformennoj Roszzsii. (A nemesség és a kereskedelmi és ipari vállalkozások a reformokat követő korszakban.)

IZ, 1978 : 102. 128–152.

Az 1861–1904 közötti periódus statisztikai kiadványai alapján.

ORLIK, O. V.: Predstaviteli progreszszivnoj intelligencii Roszzsii — ucsasztniku ruszszko-tureckoi vojni 1877–78 gg. (Az orosz haladó értelmiség részvétele az 1877–78-as orosz–török háborúban.)

VI, 1978 : 4. 79–95.

HEVROLINA, V. M.: Ruszszko-tureckaja vojna 1877–78 gg. i obscsesztvennoe dvizsenie v Roszzsii. (Az 1877–78-as orosz–török háború és az oroszországi társadalmi mozgalom.)

VI, 1978 : 9. 21–33.

SZOLOV'EVA, A. M.: Razvitie parovoi énergetiki v promislennoe proizvodstve Roszzsii v XIX veke. (A gőzenergia-gazdálkodás a XIX. századi oroszországi ipari termelésben.)

ISzSzSzR, 1978 : 2. 18–37.

Az ipari termelés dinamikáját, arányait az 1860, 1875–78, 1890 és 1900-as évek adatai alapján kutatja, ami tükrözi a fejlődés ciklikusságát.

JASZKIEWICZ, L.: Administracja carska a samorząd terytorialny w epoce Aleksandra III. (A cári adminisztráció és a területi önkormányzat III. Sándor idején.)

KH, 85. 1978 : 2. 287–293.

ASZTAFEV, I. I.: Ruszszko — germanszkaja torgovlja v period imperializma.

(Az orosz–német kereskedelem az imperializmus korában.)

VMU, 1978 : 2. 73–81.

Összképet ad a két ország közötti kereskedelmi kapcsolatokról az 1894-ben megkötött kereskedelmi egyezmény eseményeitől az első világháborúig.

DEMENTEV, I. P.: L. N. Tolsztoj i szocialnue kritiki v SZSA na rubezse 19–20 v. (Lev Tolsztoj és az amerikai társadalombírálok a századfordulón.)
NNI, 1978 : 6. 33–50.

D'JAKOV, V. A.: L. N. Tolsztoj o zakonomernosztjah isztoriceszkogo proceszsza, roli licnoszti i narodnüh maszsz v isztorii. (Lev Tolsztoj a történelmi folyamat törvényszerűségeiről, a személyiség és a néptömegek szerepéről a történelemben.)
VI, 1978 : 8. 25–39.
A „Háború és béke” alapján.

SACILLO, K. F.: Taktika i organizacija zemszkogo liberalizma nakanune pervoj ruszskoj revoljucii. (A zemsztvo-liberalizmus taktikája és szervezkedése az első orosz forradalom előestéjén.)
IZ, 1978 : 101. 217–270.

IVANOVA, N. A. – SELOHAEV, V. V.: Torgovüe szluzsaszcie v revoljucii 1905–1907 gg. (Kereskedelmi alkalmazottak az 1905–1907-es forradalomban.)
IZ, 1978 : 101. 160–216.
A tanulmány bemutatja, hogy a városi demokratikus rétegeket hogyan vonták be a forradalmi harcokba a bolsevikok.

KALASUSINA, K. E.: Antimilitarszkaja dejatel'noszt' bol'sevikov v goszudarsztvennoj dume. (A bolsevikok antimilitarista tevékenysége az Állami dumában.)
VIKPSzSz, 22. 1978 : 9. 89–97.

RUZSENKO, F. D.: Povorotnűj punkt v roszszijszkom i mezsdunarodnom rabocsem dvizsenii. (Az orosz és a nemzetközi munkásmozgalom fordulópontja.)
VI, 1978 : 7. 4–17.
Az OSzDMP II. kongresszusának 75. évfordulója alkalmából tömör összefoglalást kapunk a bolsevizmus kialakulásáról, az újtípusú párt megalakulásának történelmi okairól és körülményeiről.

VOLOBUEV, O. V.: Revoljucija 1905–1907 gg. v publicisztike ruszszkih burzsuaznüh isztorikov. (Az 1905–7-es forradalom az orosz polgári történészek publicisztikájában.)
IZ, 1978 : 102. 287–325.
Miljukov, Kizevetter és Kovalevszkij, úgy is, mint az orosz liberalizmus kulcsfigurái, az első orosz forradalom liberális koncepciójának megalkotói.

BELJAEVA, E. K.: Csernoszotennűe organizacii i ih bor'ba sz revoljucionnűm dvizseniem v 1905. g. (A Fekete Százak szervezete és harcuk az 1905-ös forradalmi mozgalommal.)
VMU, 1978 : 2. 32–44.
A moszkvai és a moszkvai gubernium dokumentumai alapján, valamint a monarchista sajtó anyaga alapján azt elemzi, hogy a forradalmi fellendülés periódusában a fekete százak hogyan próbáltak behatolni a munkásközegbe.

BOVŰKIN, V. I.: Roszsijszkaja neft' i Rotsil'dü. (Az orosz olaj és a Rothschildok.) VI, 1978 : 4. 27–41.

A szerző, az 1972 óta Párizsban kutatható, még nem teljesen rendezett Rothschild-archívum anyagában található levelek feldolgozása alapján írta meg tanulmányát arról, hogy mi is volt a háttére annak a közleménynek, amely szerint 1912 februárjától a Rothschild bankház megvált oroszországi olajvállalataitól.

PETROPAVLOVSZKIJ, E. Sz.: Nekotorie aszpektü isztocsnikovedenija materialov obszcsoroszsijszkih sz"ezdov, konferencij i szovescsanij RSzDRP. (Az OSzDMP összoroszországi kongresszusain, konferenciáin és tanácskozásain készült anyagok néhány historiográfiai aspektusa.) VI, 1978 : 2. 22–40.

UTKINA, L. I.: V. I. Picseta v moszkovszkom universzitete. (Picseta a Moszkvai Egyetemen.)

VMU, 1978 : 5. 76–85.

V. I. Picseta születésének 100. évfordulójára készült ez a tudományos életrajz, amely méltatja a szláv népek történelmének jelentős tudósát.

ALATORCEVA, A. I.: A. V. Sesztafov-isztorik i revoljucioner. (Sesztafov a történész és a forradalmár.)

ISzSzSzR, 1978 : 6. 94–105.

1878-ban született Andrej Sesztafov, a három orosz forradalom tevékeny harcosa, majd historikusa, pártmunkás, tudós, pedagógus.

LAVERŰCSEV, V. Ja.: Goszudarsztvenno-monopoliszticeszkie tendencii pri organizacii prodovol'sztvennogo dela v Roszszii. (Az orosz élelmiszerügy szervezésének állammonopolista tendenciái.)

IZ, 1978 : 101. 100–159.

Az 1914 és 1917 februárja között lezajló folyamat törvényszerűségeit, specifikumát írja meg a szerző.

FEL'DMAN, B. A. – BORISZOVA, N. L.: Iz isztorii Izdatel'sztva i tipografii „Pravda” (A „Pravda” Kiadó és nyomda történetéből.)

VI, 1978 : 12. 99–122.

1912. április 22-én (a mai naptár szerint május 5.) jelent meg a Pravda első száma. A tanulmány itt közölt része 1912 és 1941 közötti periódusban üzemtörténeti szempontból dolgozza fel a kiadó történetét.

ČEPO, Z.: Društveno-ekonomski preduvjeti oktobarske revolucije. (Az októberi forradalom társadalmi–gazdasági előfeltételei.)

ČSP, IX. 1977 : 3. 29–50.

Az 1861-es jobbágyfelszabadítástól mutatja be a sajátosan kapitalizálódó Oroszországot. A munkásmozgalmat Radiscev fellépésétől folyamatában tárja fel.

Az első világháború által kiváltott krízissel, annak elmélyülésével a kettős hatalom majd bolsevik párt szerepével kiemelten foglalkozik.

Legújabb kor 1917–45

ANDERS, M. – FUCHS, G.: Die Errichtung der politischen Macht der Arbeiterklasse in der Grossen Sozialistischen Oktoberrevolution und in den Volksdemokratischen Revolutionen Europas. Ein revolutionsgeschichtlicher Vergleich. (A munkásokosztály politikai uralmának létrehozása a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és az európai népi demokratikus forradalmakban. Forradalomtörténeti összehasonlítás.)
ZG, 1978 : 12. 1059–1073.

LEONOVA, L. Sz.: Podgotovka kadrov v partijnüh ucsebnüh zavedenijah 1917–32 gg. (Káderképzés a pártoktatásban 1917–32.)
VMU, 1978 : 2. 3–17.
A Szverdlov Egyetem volt az első kommunista egyetem, ahol a legmagasabb szintű képzést kapták a szovjet párt- és állami funkcionáriusok. A pártiskola hátlózat historiográfiájával foglalkozik a cikk.

TRUHACSEV, V. N.: Izmenenie szocial'noj sztrukturü uzbekszkogo kislaka v 20-e godü. (A falusi társadalmi struktúra változásai Üzbekisztánban a 20-as években.)
VMU, 1978 : 1. 3–16.
Bemutatja a föld- és a víz-reform hatását, a teljes kollektivizálást megelőző szovjet gazdaságpolitika hatását, a társadalmi átalakulás tendenciáját az üzbég falvakban.

KEJRIM-MARKUSZ, M. B.: Kadrü Narkomprosza v pervüj god Szovetszkogo goszdarsztva. (A Közoktatásügyi Népbiztosság káderei a Szovjet állam első éveiben.)
IZ, 1978 : 101. 72–99.
A kezdet kezdetén milyen elvek alapján és kikből tevődött össze a központi irányítás e fontos testületének személyi állománya.

BUGAJ, N. F.: Revoljucionnüe komitetü – csrezvücsnajnüe organü Szovetszkaj vlaszti. (A Szovjet hatalom rendkívüli szervei a forradalmi bizottságok.)
IZ, 1978 : 102. 7–58.
A szerző a forradalmi bizottságok szervezését, tevékenységét, tagjainak pártállását elemzi az 1918–1921-es időszakban.

SZOKOLOV, V. V.: Sztranicü zszini i dejatel'noszti L. M. Karahana. (Karahan élete és tevékenysége.)
NNI, 1978 : 4. 103–112. és 1978 : 5. 116–127.
Csicserin első helyetteseként 1923-tól ő irányítja a bonyolult helyzetben kialakuló, majd labilissá váló szovjet-kínai kapcsolatokról folyó tárgyalásokat. A pekingi szovjet politikai képviselő vezetője 1926-ig, majd hazatérve ismét külügyminiszter helyettes. Az afganisztáni, a jemeni, a japán és a perzsa–szovjet kapcsolatok aktív szervezője.

RUKON, B. M.: Pedagogicseszskaja i naucsnojaja dejatel'noszt' Zdeneka Needlu v Moszkovskom universzitete. (Zdeněk Nejedlý pedagógiai és tudományos tevékenysége a Moszkvai egyetemen.)

VMU, 1978 : 3. 3–12.

Z. Nejedlý (1878–1962) a csehszlovákiai tudós és közéleti személyiség 1939-től 1945-ig emigrációban a Szovjetunióban élt és a Moszkvai egyetem déli és nyugati szláv történelem-tanszékén volt professzor.

DJAKOV, Ju. L.: Promislennoe i transportnoe sztoitel'sztvo v tülu v godü Velikoj Otecsestvennoj vojnü. (A háország építkezései az iparban és a szállításban a Nagy Honvédő Háború idején.)

IZ, 1978 : 101. 31–71.

BELJAEV, A. N.: Mesztznaja protivovozdusnaja oborona sztranü v godü Velikoj Otecsestvennoj vojnü. (A szovjet helyi légvédelem a Nagy Honvédő Háború éveiben.)

IZ, 1978 : 102. 326–359.

OKOROKOV, A. N.: Na zavertajuscsem étape Velikoj Otecsestvennoj vojnü. (A Nagy Honvédő Háború befejező szakasza.)

NNI, 1978 : 6. 67–96.

Kelet-Pomeránia, Gdynia, Gdańsk és a német front jobb-szárnyának a felszabadító hadműveleteiről ír a szemtanú hitelességével.

TÖRÖKORSZÁG

TEOHARIDISZ, J.: Usztanovjavane na oszmanszko vladicesztvo i na oszmanszko feodalno zemevladenie v Kip'r. (Megjegyzések a ciprusi oszmán uralomhoz és az oszmán földbirtoklás kérdéséhez.)

IP, 1978 : 3. 22–42.

LYCZKO-GRODZICKA, B.: Problém bezpieczeztwa w polityce zagranicznej Turcji w latach 1919–1931. (A biztonság kérdése Törökország külpolitikájában 1919–1939.)

SH, 21. 1978 : 2. 197–219.

Az 1923-as lausannei békeszerződés után Törökország új külpolitikát dolgozott ki. Ázsiában kevesebb problémája volt szomszédaival, mint a Balkán félszigeten. Itt Törökország tervet dolgozott ki biztonsága érdekében, elsősorban egy balkáni biztonsági blokkot (Balkánentente, 1934). 1936 után egyre inkább a nyugati hatalmak irányába fordult. 1937-től pedig semleges külpolitikát hangoztatott az egyre erősödő náci nyomás ellenére. A legszorosabb kapcsolatok elsősorban Nagy-Britanniához fűzték, 1939. júniusában.

USA

BOLHOVITINOV, N. N.: „Dzsekszonovszkaja demokratija” isztorieszskij mif i real’noszt’. (A „Jackson-féle demokrácia” történetírói mítosza és a realitás.)
VI, 1978 : 12. 83–98.

Az 1829 és 1841 közötti periódus amerikai irodalmában tallóz a szerző, szembeállítva a Jackson-korszakról alkotott álmokat a valósággal.

VALERINA, A. F.: Politiceszkaja bor’ba v SZSA v 1937 g. vokrug proekta reformü Verhovnogo szuda. (Politikai küzdelem az USA-ban 1937-ben a Legfelsőbb Bíróság reformtervezete körül.)
VMU, 1978 : 4. 36–54.

Roosevelt és a demokrata párt 1936-os választási győzelme, az amerikai nép kiállása a New Deal mellett – arra készítették az elnököt, hogy harcba szálljon a bírósággal.

MANÜKIN, A. Sz.: Reszpublikanszkaja partija SZSA v poiszkah al’ternativü „novomu kurszu”. (A New Deal alternatíváit kutató Köztársasági párt.)
VMU, 1978 : 5. 44–59.

A szerző azt kutatja, hogy a 30-as évek második felétől a Köztársasági párt hogyan alakítja ki saját politikai alternatíváját, a neokonzervativizmust.

KOROLEVA, A. P.: Martin Ljuter King i rebuszü amerikanszkaj demokratii. (M. L. King és az amerikai demokrácia rébuszai.)
VI, 1978 : 10. 122–140.

IVANJAN, É. A.: Poszlednij krizisz prezidenta Nixona. (Nixon elnök utolsó válsága.)
VI, 1978 : 12. 123–140.

A politológiai cikk szovjet szemszögből vizsgálja a Watergate-botrány fejleményeit.

